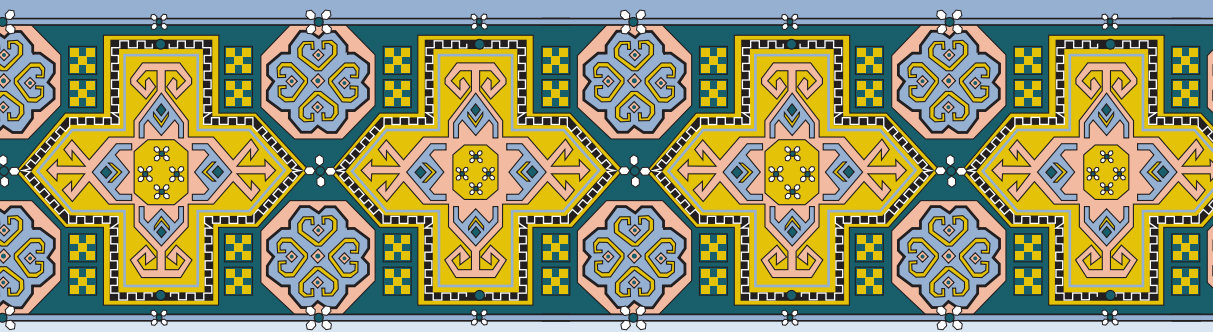
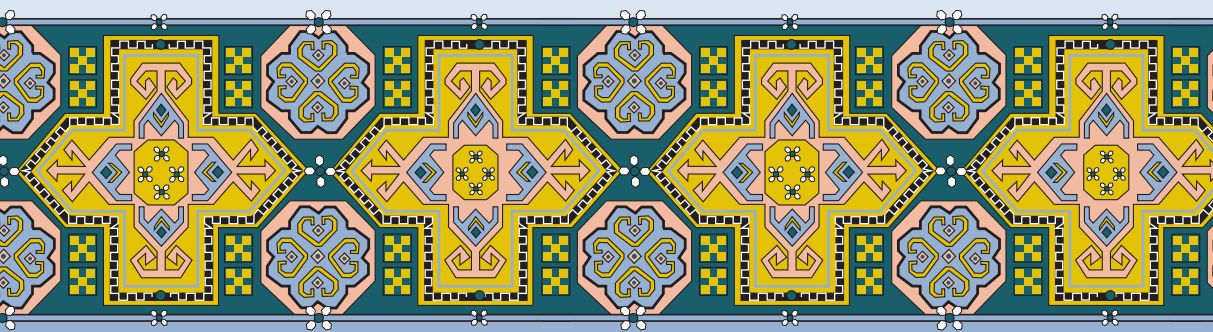

Stefan Stefanowicz Roszka
(Stepannos Stepanian Roszka)

CHRONOLOGIA, CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE

Pomniki
dziejowe
Ormian **5**
polskich

**CHRONOLOGIA,
CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE**

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA ORMIAN POLSKICH

POMNIKI DZIEJOWE ORMIAN POLSKICH

5

**STEFAN STEFANOWICZ ROSZKA
(STEPANNOS STEPANIAN ROSZKA)**

CHRONOLOGIA, CZYLI ROCZNIKI KOŚCIELNE

tłumaczenie z języka staroormiańskiego Gevorg Kazaryan

przygotowanie tekstu polskiego Stanisław Ułaszek

wstęp i redakcja Andrzej A. Zięba

komentarze Gevorg Kazaryan, Andrzej Pisowicz,

Hamazasp Woskian, Andrzej A. Zięba

oraz Monika Agopsowicz

**WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA**

Kraków 2024–2025

© Copyright by Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, 2025

Recenzenci

prof. dr hab. Krzysztof Stopka, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr hab. Zdzisław Noga, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
prof. dr hab. Ryszard Skowron, Uniwersytet Śląski

Redakcja wydawnicza
Monika Agopsowicz
Magda Kowalewicz

Redakcja naukowa i indeksy
Andrzej A. Zięba

Projekt okładki
Aleksandra Winiarska

ISBN 978-83-953439-5-7 [druk]
ISBN 978-83-953439-6-4 [online, pdf]

ISBN 978-83-8368-399-7 [pdf]
<https://doi.org/10.12797/9788383683997>

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017-2025,
nr projektu 22H 16 0433 84

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Wydawcy

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.com.pl>

FUNDACJA KULTURY I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH
ul. Świętojerska 12, 00-236 Warszawa
tel. 22 243-18-42
e-mail: fundacja.prezes@ormianie.pl
<https://dziedzictwo.ormianie.pl>

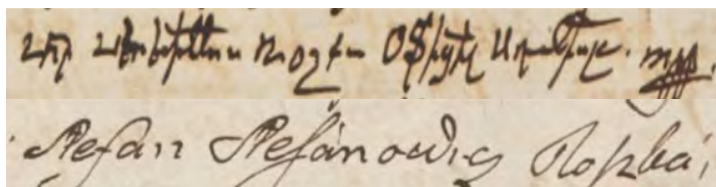
WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

Portret księdza Stefana Roszki „aetatis suae 63”, piszącego słowa „IESU / CHRIST[O] / DEI FILIO / SAECULORU[M] / LIBERATORI / DE / SACROS[ANCT]A / CHRISTI INCARN[ATION]E”; księga umieszczona u dołu portretu otwarta jest na karcie z napisem „Thesaurus linguae Armenae” (1633, malarz nieznany, olej, płótno, własność parafii ormiańskokatolickiej w Armenopolis (dziś Gherla, Rumunia), fot. Władysław Deńca).

Podpisy (ormiański i polski) księdza Stefana Roszki, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie: sygn. 3543, k. 114 i 116v.

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Autor i jego środowisko	9
Zasady edycji polskiej	90
Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów	93
Tekst	113
Roczniki kościelne	116
Wiek pierwszy	116
Wiek drugi	138
Wiek trzeci	150
Wiek czwarty	160
Wiek piąty	198
Wiek szósty	224
Wiek siódmy	239
Wiek ósmy	255
Wiek dziewiąty	268
Wiek dziesiąty	280
Wiek jedenasty	297
Wiek dwunasty	313
[Wiek trzynasty]	336
Wiek czternasty	359
Wiek piętnasty	382
Wiek szesnasty	397
Wiek siedemnasty	409
Wiek osiemnasty	453

Summary	477
Streszczenie	481
Indeks osób	485
Indeks nazw geograficznych	515

WSTĘP

Autor i jego środowisko

Ksiądz Stefan Roszka jako obiekt badań

Postać i dorobek intelektualny księdza Stefana Stefanowicza Roszki wzbudziły zainteresowanie potomnych jeszcze w tym samym wieku, w którym żył i działał. Do dziś, mimo wcale licznych wzmianek w literaturze naukowej, korzystania z jego rękopiśmiennych dzieł przez różnych badaczy oraz prób spisania biografii, nie doczekał się pełnego opracowania, opartego na całym obecnie dostępnym zasobie archiwalnym, który go dotyczy, i spuściźnie autorskiej.

Pierwszą notę biograficzną o Roszce opracował Józef Epifaniusz Minasowicz, XVIII-wieczny erudyta ormiański i pisarz nowołacińsko-polski, działający w Warszawie doby króla Stanisława Augusta, powiązany ze środowiskiem Biblioteki Załuskich. Zamieścił ją w łacińskojęzycznej pracy rękopiśmiennej o dziejach Ormian w Polsce, czy raczej zbiorze wypisów, które miały mu posłużyć do napisania takiego opracowania, zatytułowanym *Memorabilia Armenica*¹. Powtórzył ją skrótowno we wstępie do swego innego dzieła, też napisanego po łacinie, wydanego drukiem². Jego informatorem był ormiański ksiądz Jakub Manugiewicz, następca Roszki na probostwie w Stanisławowie. Była to nota bardzo pochlebna i trafnie oddająca zasługi Roszki jako „virum, si qui alius in antiquitatibus sue gentis (cuius et linguam una cum latina et italica perfecte calluit) apprime eruditum”³.

¹ Biblioteca Apostolica Vaticana (dalej: BAV): sygn. Vat. Lat. 12561, J. E. Minasowicz, *Memorabilia Armenica* (dalej: *Memorabilia*), s. 206–207.

² J. E. Minasowicz, *Tetrasticha vitas singulorum archiepiscoporum Leopoliensium inclytæ nationis Armenae in Polonia brevi carmine designatia* [...], Warszawa 1762, b.p.

³ „Człowieka, jak nikt inny, niezwykle wykształconego w starożytnościach swojego narodu, którego język, wraz z łaciną i włoskim, znał doskonale” (*ibidem*).

Krótką wzmiankę o Roszce uczynił także autor pierwszej drukowanej pracy o Ormianach polskich – Franciszek Ksawery Zachariasiewicz, biskup przemyski obrządku łacińskiego, z pochodzenia Ormianin⁴. Obszerniej opisał jego zasługi dopiero ojciec Sadok Barącz, dominikanin, historyk i także Ormianin⁵. Za Barączem informacje te powtórzyli polscy encyklopedyści XIX-wieczni: Tomasz Święcki⁶, Hipolit Stupnicki⁷ i Franciszek M. Sobieszczański⁸. Odtąd hasła o Roszce regularnie pojawiały się w kolejnych encyklopediach polskich⁹.

Mniej więcej w tym samym czasie mechitarysta wenecki, ojciec Ghewond Aliszan, przypomniał opinii ormiańskiej dzieła Roszki¹⁰, a następnie ogłosił drukiem fragment jego *Chronologii*¹¹. Blisko pół wieku później inny uczony mnich ormiańskokatolicki, ojciec Hagop Daszjan, opisał drobiazgowo bogatą spuściznę rękopiśmienną Roszki, przechowywaną w bibliotece zakonu mechitarystów w Wiedniu¹². Nie miało to jednak natychmiastowego wpływu na wzrost zainteresowania badaczy postacią i dziełem Roszki. W okresie międzywojennym drobny, ale istotny wkład źródłowy w poznanie biografii Roszki

⁴ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 36, w przypisie.

⁵ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 281–284; idem, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 193–194.

⁶ T. Święcki, *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, s. 397–398.

⁷ H. Stupnicki, *Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów: ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów*, 3, Lwów 1862, s. 21–22.

⁸ F. M. S[obieszczański], *Roszka (Stefan)*, w: *Encyklopedia powszechna*, 22, wyd. S. Orgelbrand, Warszawa 1866, s. 350–351.

⁹ Między innymi w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, 33–34, oprac. S. Gall et al., Warszawa 1914, s. 330–331.

¹⁰ Հ. Ղ. Մ. [Gh. Aliszan], *Ծառ ընթերցելու ի հայկական ճեմարանին, տեսութիւն ի քունձ լեզուին հայոց կամ ի Ստեփանեան բառարանին*, [Wykład wygłoszony w gimnazjum ormiańskim o teorii języka ormiańskiego, czyli słowniku Stefana Roszki], „Բազմալեզու” [Pazmaweb], 1852, s. 86–95.

¹¹ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 131–146.

¹² *Յուրակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միփիթարեանց ի Վիեննա* [Katalog rękopisów ormiańskich Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], oprac. Յ. Տաշեան [H. Daszjan], Վիեննա [Wiedeń] 1895, s. 143, 679–683.

wniósł Czesław Lechicki¹³, Eugène Tisserant zaś, późniejszy kardynał, scharakteryzował odnoszące się do Roszki zasoby Biblioteki Watykańskiej¹⁴.

Dopiero druga połowa wieku XX przyniosła zasadniczy postęp w poznaniu dorobku Roszki. W pierwszym rzędzie zasłużył się mechtarysta wiedeński Hamazasp Woskian – naszkicował on jego sylwetkę i część dorobku pisarskiego¹⁵ oraz wydał najistotniejszą z jego prac historycznych, czyli *Chronologię*¹⁶. Szkicu biograficznego autorstwa Woskiana nie sposób jednak nazwać „fundamentalnym”¹⁷, jak to niekiedy jest przedstawiane, gdyż autor nie wykorzystał większości źródeł i bynajmniej nie zebrał całości dzieł Roszki. Pojawiły się inne jeszcze analizy dorobku Roszki – głównie leksykograficznego – autorstwa Mesroba Dżanaszjana¹⁸, Eduarda Agajana¹⁹, Jana Reychmana i Edwarda Tryjarskiego²⁰, Kazimierza Roszki²¹, Jarosława Daszkiewicza²², Gaspara K. Gaspariana²³. Hasło o Roszce zamieszczone zostało też w sowieckiej encyklopedii

¹³ C. Lechicki, *Nieznany opis pierwszej wolnej elekcji sufragana orm. we Lwowie, 1711 roku*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 2, 1928, 10–11, s. 44–50.

¹⁴ E. Tisserant, *Codices armeni Bibliothecae Vaticanae – Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani, schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis*, Romae 1927.

¹⁵ Հ. Ոսկեան [H. Woskian], *Ստեփանոս Վ. Ռօշքա* [Stepannos w[ardapet] Roszka], Վիեննա [Wiedeń] 1968, odbitka z: „Handes Amsorya”, 1965, 4–6, s. 187–206; 7–9, s. 335–346; 10–12, s. 458–466; 1966, 1–3, s. 29–44; 4–6, s. 139–150.

¹⁶ *Ստեփանոսի Ռօշքայ ժամանակագրություն կամ տարեկանը եկեղեցականը* [Chronologia czyli roczniki kościelne Stefana Roszki], wyd. Հ. Ոսկեան [H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964.

¹⁷ P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego w dawnej Polsce*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Krzysztofa Stopki, Kraków 2015, s. 123, przypis 611.

¹⁸ Մ. Ճանաչեան [M. Dżanaszjan], *Ստեփանոս Ռոշքեանի բառարանը (Քննական տեսություններ)* [Słownik Stefana Roszki (analiza krytyczna)], „Բազմավեպ” [Pazmaveb], 1955, 6–7, s. 129–138; 8–10, s. 185–191; 11–12, s. 249–255.

¹⁹ Է. Աղայան [E. Aghajan], *Հայ լեզվաբանության պատմություն. Սկզբից մինչև մեր օրերը* [Dzieje językoznawstwa ormiańskiego. Od początków do dnia dzisiejszego], 1, Երևան [Erywań] 1958.

²⁰ J. Reychman, E. Tryjarski, *Z leksykografii Ormian polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, 37, 1961, s. 473–478.

²¹ K. Roszko, *Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, 37, 1961, s. 479–483.

²² Y. Dachkewytch, „Chronique ou Annales ecclésiastiques” de Stépānos Roška, „Revue des Etudes Armeniens”, 1966, 2, s. 471–477; idem, *Les historiens arméniens en Ukraine au XVIII siècle*, „Revue des Etudes Armeniens”, 1972, 9, s. 376; obie prace przedrukowane w: Y. Dashkevych, *Armenia and Ukraine*, Lviv–New York 2001.

²³ Գ. Կ. Գասպարյան [G. K. Gasparian], *Հայ բառարանագրության պատմություն* [Dzieje leksykografii ormiańskiej], Երևան [Erywań] 1968.

ormiańskiej²⁴. Wreszcie ksiądz Grzegorz Petrowicz obszernie opisał dokonania Roszki w źródłowej pracy o dziejach Kościoła ormiańskiego w Polsce²⁵, a ponadto na podstawie źródeł watykańskich zrekonstruował jego życiorys²⁶. W Armenii w tym samym czasie Roszce sporo uwagi poświęcili Wartan Grigorian²⁷ i Bella Barsegian²⁸; Barsegian przygotowała też notę o nim do nowej encyklopedii ormiańskiej²⁹. Własne ujęcie biograficzno-encyklopedyczne zaprezentował ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski³⁰. O siedmiogrodzkiej działalności Roszki pisał węgierski historyk Kornél Nagy³¹. Życiorys Roszki zamieścił Claude Mutaflan w swej syntezie dziejów Ormian w Europie „karpackiej”, czym wniósł istotne szczegóły do poznania jego dzieł³². Znalazł też Roszka miejsce we współczesnych antologiach piśmiennictwa ormiańskiego³³.

Mimo tylu autorów i tak długotrwałego wysiłku badawczego pełne rozpoznanie losów Stefana Roszki oraz jego osiągnięć pisarskich jeszcze nie nastą-

²⁴ Հ. Ամալյան [H. Amalian], *Ստեփանոս Ռոշքա Ստեփանոսի (Ռոշքյան, Ստեփանյան, Վանինիցյուղ, Վանինյուղ, Լեհյուղ)* [Stepannos Roszka Stepannosi (Roszkian, Stepanian, Kamenicacy, Kamenacy, Lehacy)], w: *Հայկական Սոփոսական Հանրագիտարան* [Radziecka encyklopedia ormiańska], 11, Երևան [Erywań] 1985, s. 137.

²⁵ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi*, 3, 1686–1954, Roma 1988.

²⁶ Idem, *Roszka Stefan*, w: *Polski słownik biograficzny*, 32, Warszawa–Wrocław–Kraków 1990, s. 255.

²⁷ В. Р. Григорян, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, Ереван 1980.

²⁸ Բ. Բարսեղյան [B. Barseghian], *Լեհահայրության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV–XIX դարերում* [Życie kulturalne i literatura Ormian polskich w XIV–XX wieku], Երևան [Erywań] 1992.

²⁹ Idem, *Ստեփանոս Ռոշքա* [Stepannos Roszka], w: *Քրիստոնյա Հայաստան. Հանրագիտարան* [Chrześcijańska Armenia. Encyklopedia], Երևան [Erywań] 2002, s. 927–928.

³⁰ T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750–2000*, Kraków 2001, s. 81.

³¹ K. Nagy, *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, 1, red. S. Öze, B. Kovács, Piliscsaba 2006, s. 39–46; idem, *Stefan Stefanowicz Roszka örmény unitus püspök erdélyi kapcsolatai*, „Erdélyi Múzeum”, 83, 2021, 1, s. 79–98.

³² C. Mutaflan, *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*, Paris 2018, s. 224–226.

³³ Zob. na przykład: A. J. Hacikyan, G. Basmajian, E. S. Franchuk, N. Ouzounian, *The Heritage of Armenian Literature*, 3, *From the Eighteenth Century to Modern Times*, Detroit 2003, s. 120–121.

piło. Przyczyna leży zapewne w wielkim rozproszeniu źródeł do jego biografii oraz ich językowej różnorodności. Prezentowane dalej ujęcie ma na celu wnieść nieco nowego światła lub przynajmniej ładu w obu wymiarach, ale i ono musi być traktowane jako dopiero wstępne.

Młodość w Siedmiogrodzie

Stefan Roszka (1670–1739) przyszedł na świat w Kamieńcu Podolskim, na południowo-wschodnich kresach Królestwa Polskiego, w zamożnej rodzinie ormiańskiej stanu mieszczańskiego, wyznającej religię katolicką w obrządku swych przodków.

Jego rodzice, Anna i Stefan, pobrali się przed 1654 rokiem. Matka była córką Dzaruga (Caruga, Zaruga) Aksentowicza, zamożnego kupca handlującego między Turcją a Gdańskiem, ze znaczącą pozycją w hierarchii społecznej miasta z racji zasiadania w Radzie Czterdziestu Mężów tamtejszej gminy ormiańskiej. Ojciec był synem Sarkisa, a od zruszczonej wersji tego imienia (Serhij) nazywano go Serhijowiczem. Rodowe nazwisko – Roszka³⁴ – nie zawsze było stosowane. W oświadczeniu złożonym w 1656 roku przed ormiańskim sądem w Kamieńcu teść określił go jako „człowieka kupieckiego”³⁵, z racji zajmowania się handlem końmi i wołami mołdawskimi, zarówno samodzielnie, jak

³⁴ Rodzina Roszków przybyła do Kamieńca być może z mołdawskiego (rumuńskiego) obszaru językowego, gdyż swe nazwisko (protonazwisko) zapisywała czasem w mołdawskiej formie językowej: Rozkan, tak jak to zrobił w 1729 roku starszy z synów Stefana i Anny – Bogdan, dedykując tuż przed swą śmiercią rodzinny modlitewnik (*Մղախաղարիք*) swemu najmłodszemu synowi Jakubowi Józefowi, wtedy niespełna siedmioletniemu (Biblioteca del Monastero Mechitarista di San Lazzaro degli Armeni in Venezia, dalej: BMMV: sygn. 1194/1072). Na całym obszarze środkowoeuropejskim nazwisko to występowało często i w rozmaitych formach, czasem w pisowni spolonizowanej lub zmadziaryzowanej: Rosca, Roșca, Roshka, Roschko, Roska, Roška, Rosko, Roskó, Rosko-Bogdanowicz, Roskoban, Roskovan, Roskovany, Roskoványi, Rossko, Roszka, Roszkai, Roszko, Roszký, Rozska, Rozskan, Rozsko, zob. *Hungarian and Central European Genealogy and Local History Databases*, [on-line:] https://www.radixindex.com/en/surnames/alphabetical_index/ro (dostęp: 1 września 2024).

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie, dalej: ЦДІАУК): фонд 39, оп. 1, spr. 158, s. 192–193, wpis z 29 kwietnia 1656 roku.

i będąc faktorem innych kupców ormiańskich³⁶. Ponadto wraz dwoma innymi Ormianami był arendarzem zamkowym³⁷.

Anna Stefanowa Roszkowa powiła zapewne kilkoro dzieci, ale tylko o synach posiadamy bliższe dane³⁸: o Bogdanie (inaczej Aswadurze lub Deodacie),

³⁶ Do popularyzacyjnych ujęć biografii Stefana Roszki (zob. na przykład rosyjska Wikipedia: https://ru.wikipedia.org/wiki/Степанос_Рощка – dostęp: 1 września 2024) przedostały się niestety bałamutne dane autorstwa węgierskich historyków, Kornéla Nagyego i (w ślad za nim) cytowanego przez Wikipedię Bálinta Kovácsa (idem, *Az erdélyi örmények inter-regionális kulturális kapcsolatai a 17–18. Században*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsba 2008, s. 30–46). Według Nagyego ojcem Roszki był ksiądz ormiański wyznania niekatolickiego (apostolskiego), kształcony w Eczmiadynie i następnie prowadzący parafię apostolską w Kamieńcu Podolskim. Autor ten podaje nawet daty życia owego księdza: 1631–1670, co wskazuje, że myli go ze Stefanem Wartanowiczem Lehacym, wysokiej rangi dostojnikiem w Eczmiadynie, rodem ze Lwowa, faktycznie przebywającym w siedzibie katolikosów, jednak był on niezonatym mnichem, więc nie miał dzieci, nigdy do Polski nie wrócił i nie był spokrewniony z kamieniecką rodziną Roszków. Stefan Roszka, według Nagyego, miał przyjąć katolicyzm dopiero w Siedmiogrodzie, pod wpływem biskupa Oksenda Wirzyreskiego (K. Nagy, *Stefano Stefanowicz Roszka*, s. 40; idem, *Stefan Stefanowicz Roszka*, s. 83). Domysły te, niczym niepoparte, dowodzą niezajomości nie tylko dziejów rodziny Roszków, ale też sytuacji religijnej wśród Ormian w Polsce, w tym w Kamieńcu Podolskim, gdzie żadnej parafii Kościoła ormiańskiego niejednoczonego w momencie jego urodzin już nie było. Świecki stan społeczny ojca księdza Roszki powinien być znany węgierskim autorom, gdyż cytują notę o jego śmierci z *Chronologii*, w której syn obdarza go ormiańskim tytułem „baron”/„paron”, czyli: dostojny pan, a nie „der”, czyli: ksiądz (*Chronologia*, nota pod rokiem 1670).

³⁷ W księgach sądu gminy ormiańskiej Kamieńca Podolskiego znajdują się liczne wzmianki o Stefanie Serhijowiczu i jego przedsięwzięciach kupieckich. Zob. na przykład: ЦДІАУК: f. 39 op. 1, spr. 158, s. 83–84 (w 1651 roku wzmiankowany jako faktor Piotra Nuridzianowicza w handlu wołami w Mołdawii), s. 355, 357–358, 363–364, 371, 376, 387–388 (w 1656 roku spór z Janem Chocimirskim o konie, okaleczone w trakcie transportu z Mołdawii, tu też atestacja w językach mołdawskim i greckim, spisana przez bojarów mołdawskich), s. 359–360 (również w 1656 roku rozliczenie z mieszczańką Wołowcówą); ЦДІАУК: f. 39 op. 1, spr. 42, s. 165, 168 (w 1658 roku spółka z Kirkorem Megerdyczowiczem i mechdesim Kirkorem Bogdanowiczem w sprawie arendy zamkowej), s. 180 (w 1659 roku wzmiankowany jako opiekun depozytu białogłowskiego). Dziękuję p. Monice Agopsowicz za udostępnienie wypisów.

³⁸ Monika Agopsowicz (eadem, *Kresowego Pokucia początek. Ormianie*, Kraków 2022, tablica 1, *Axentowicz*) przypuszcza, że najstarszym dzieckiem Roszków mogła być Anna, urodzona około 1652 roku, żona Bohosa Owanesowicza (Howanesowicza) z Ruszczuku, miasta położonego nad Dunajem (wtedy w Turcji, dziś to Ruse w Bułgarii). Jednak gdy owa Anna zmarła w Stanisławowie 9 marca 1732 roku, ksiądz Roszka (będący tam wtedy proboszczem), wpisując ten fakt do parafialnej księgi zgonów, nie odnotował pokrewieństwa z nią, choć robił to w wypadku wszystkich swych braci i dalszych krewnych,

najstarszym, urodzonym około 1654 roku; o Krzysztofie (Chaczyku, Chaczeriesie), średnim, urodzonym około 1661 roku; i o najmłodszym – czyli właśnie Stefanie (Stepannosie)³⁹, który imię otrzymał na pamiątkę ojca, zmarłego 28 marca 1670 roku, czyli jeszcze przed swoim urodzeniem⁴⁰. Był więc pogrobowcem, ale nie znamy dokładnej daty jego urodzin. On sam w *Chronologii* podaje jedynie datę chrztu połączonego z bierzmowaniem w ormiańskim kościele kamienieckim: „Zostałem poświęcony 12 sierpnia [1670 roku] według starego stylu, czyli 22 sierpnia według kalendarza łacińskiego”⁴¹. Wszystkich trzech synów Anny i Stefana nazywano Stefanowiczami.

Nagła śmierć ojca sprawiła, że matka szukała oparcia w swej własnej rodzinie. Jej młodsza siostra Gertruda (Getruda), zwana potocznie Gierusią, była żoną Bernata (Bernarda) Isajowicza (Isajewicza), kupca ormiańskiego w Kamieńcu, właściciela domu przy ulicy Długiej, w tej części miasta, która podlegała jurysdykcji gminy ruskiej⁴². Brat Daniel, zwany – zgodnie z patronimicznym

zob. Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (dalej: FKIDOP): Zbiór ksiąg stanu cywilnego i zapowiedzi przedślubnych parafii ormiańskokatolickich z dawnych Kresów Rzeczypospolitej (dalej: Zbiór ksiąg stanu cywilnego), sygn. 36, Liber defunctorum parochianorum Stanislavoviensium Armenorum (dalej: Liber defunctorum), s. 29; wszystkie cytaty z tego rękopisu pochodzą z tłumaczenia na język polski, dokonanego przez Hannę Kopczyńską-Kłos i dr Tatewik Sargsjan.

³⁹ Szerzej o rodzinie Stefana Roszki zob. A. A. Zięba, *Daniel Zarugowicz – tragiczna kariera kamienieckiego Ormianina*, w: *Ormianie polscy. Kultura i dziedzictwo. Studia i materiały źródłowe zebrane dla uczczenia jubileuszu dziesięciolecia Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, red. A. A. Zięba, Warszawa–Kraków 2016, s. 74; M. Agopowicz, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Próba rekonstrukcji spisu imiennego*, „Lehahayer”, 6, 2019, s. 20, 39–40, 56, 59–60; eadem, *Ormianie kamienieccy w ostatniej ćwierci XVII wieku. Uzupełnienie spisu imiennego na podstawie kolejnych źródeł*, „Lehahayer”, 8, 2021, s. 94; eadem, *Kresowego Pokucia początek*, passim.

⁴⁰ *Chronologia*, pod rokiem 1670.

⁴¹ *Ibidem*. Sadok Barącz (idem, *Żywoty*, s. 281) jako datę urodzin Roszki podał dzień 28 marca, czyli tę, którą we wpisie do księgi zmarłych parafii stanisławowskiej, dokonany tuż po śmierci Roszki, odnotował jego następca, ksiądz Jakub Manugiewicz (FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 39). Za Barączem poszło wielu innych badaczy. Z kolei Grzegorz Petrowicz (idem, *Roszka Stefan*, s. 255) jako datę urodzin podał datę chrztu, co też jest błędem często potem powtarzanym w literaturze dotyczącej Roszki. Do tego błędu Piruz Mnatsakanyan – najwyraźniej nie posilując się *Chronologią* – dodała jeszcze źle obliczoną datę w starym stylu: 1 września (eadem, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 123).

⁴² Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (dalej: ЛНН-БуІВБ): sygn. f. 5, op. 1, spr. 1658, Munimenta służące tak kościołowi świętokrzyskiemu

obyczajem ormiańskim – Zarugowiczem, handlował w księstwach naddunajskich, być może nie tylko byłem i końmi, jak ojciec i szwagier, ale również towarami orientalnymi, które przynosiły o wiele większy dochód. Gertruda Isajowiczowa i Daniel Zarugowicz byli bezdzietni, więc i oni potrzebę więzi rodzinnej sytuowali zapewne w osieroconym potomstwie swej siostry – Anny Roszkowej.

Kres prosperity całej rodziny przyniosła turecka okupacja Podola (1672) – oznaczała także rozproszenie jej członków. Turcy wygnali z miasta większość tych Ormian, którzy wcześniej nie uciekli wraz z polską załogą wojskową. W ten sposób Isajowiczowie trafili do Sozopola, a następnie do Filibe (dziś: Płowdiw w Bułgarii). Bernard Isajowicz jeździł stamtąd do Stambułu i zabiegał u władz osmańskich o interesy wygnańców (1675). Czy dwuletni zaledwie Stefan też początkowo trafił wraz z matką i starszym rodzeństwem do Filibe? Brak jest danych źródłowych na ten temat, poza tylko jedną przesłanką: jako student podawał w dokumentacji uniwersyteckiej znajomość języka bułgarskiego, którą mógł posiadać w dzieciństwie właśnie w Filibe.

Po jakimś czasie znajdujemy Roszków w mieście Gyergyószentmiklós w węgierskim Siedmiogrodzie, przez Ormian polskich nazywanym Dżurdżowem (dziś: Gheorgheni w Rumunii). Tam Stefan Roszka odebrał edukację w przykościelnej szkole ormiańskiej i mając 10 lat, otrzymał cztery niższe święcenia duchowne z rąk Minasa Zilifdar-oghlu, zwanego też Tochatycym (bo pochodził z Tokatu), biskupa Ormian mołdawskich i wołoskich, również wysiedlonego przez Turków. Był to duchowny sympatyzujący z katolicyzmem. Roszka napisał potem o nim w swej *Chronologii* piękne wspomnienie: „był ascetą, żył w świętości, pościł, i do tego stopnia uwielbiał modlitwę, że codziennie odmawiał osiem kanonów Psalmów Dawidowych. Nigdy nie zdejmował z siebie ubrania i spał w nim na poduszkach. Nocami często wstawał z posłania i odmawiał psalmy, chodząc po swoim domku. Naocznym świadkiem tego wielokrotnie bywałem ja sam”⁴³.

Roszkowie zapewne śledzili wydarzenia wojenne między Ligą Świętą a Imperium Osmańskim, czekając na odzyskanie podolskiej ojczyzny przez Polskę. Dochodziły do nich wieści o bitwie pod Wiedniem w 1683 roku, zwy-

extra moenia jako też kościołowi naszemu katedralnemu ormiańskiemu (dalej: Munimenta), k. 29–30 (testament Bernata Isajowicza z 24 sierpnia 1706 roku).

⁴³ *Chronologia*, pod rokiem 1686.

ciężkiej dzięki udziałowi polskiego wojska pod dowództwem króla Jana III⁴⁴, i o kolejnych bataliach⁴⁵.

W Dźurdżowie Roszka zetknął się też z księdzem Oxendem Wirzyreskim⁴⁶, misjonarzem ormiańskim, który przybył z Rzymu w 1684 roku „i jął krzewić wśród swojego ludu prawdziwą wiarę”⁴⁷, czyli katolicyzm. Większość Ormian siedmiogrodzkich należała bowiem wtedy do niezjednoczonego z katolikami Kościoła narodowego (zwanego dziś apostolskim). Zachowały się trzy rękopisy o treści religijnej (modlitewniki, szaraknoc) z lat 1685 i 1688 – Roszka albo je posiadał, albo uczestniczył w ich powstaniu⁴⁸.

Około 1689 roku Roszka znalazł się we Lwowie, zapewne w celu kontynuowania nauki, nie wiadomo jednak, w jakiej instytucji edukacyjnej. Mogło to być kolegium papieskie dla Ormian, prowadzone przez włoskich teatynów, albo łańcisko-polska szkoła jezuitów. We Lwowie Roszka był świadkiem znamiennego wydarzenia: w lutym tego roku przybyli dwaj znamienici

⁴⁴ O bitwie o Wiedeń w 1683 roku pisze Roszka obszernie w *Chronologii* (MBW: sygn. 266, k. 415v), jednak ojciec Woskian tego fragmentu w swojej edycji nie zamieścił.

⁴⁵ W makulaturze użytej wiele lat potem do wykonania okładek dla księgi chrztów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, jednej z tych spisanych przez Roszkę już jako tamtejszego proboszcza i przez niego prawdopodobnie oprowianej, zachował się skrawek polskiej gazetki ulotnej z 1686 roku, opisującej zdobycie Budy przez wojska cesarskie i twierdz Navarino przez Wenecjan. Zapewne przywieźli ją Roszkowie z siedmiogrodzkiego wygnania (FKiDOP: tymczasowo b. sygn.).

⁴⁶ W dokumentacji historycznej i w opracowaniach spotkać można różne wersje nazwiska Wirzyreskiego (Virzirescus, Verzereskul, Verzár), u Roszki zaś: Vrzereskul, zob. FKiDOP: Dekanat stanisławowski oraz parafia ormiańskokatolicka Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Stanisławowie (dalej: Dekanat stanisławowski), sygn. 263, S. Roszka, Varia notatu digna (dalej: Varia). Tu stosować będę pochodną własnoręcznego łańcisko-języcznego podpisu tegoż biskupa z 1711 roku: „Oxendius Wirzyrescius” (zob. fotokopię odnośnego dokumentu w: G. Éble, *A szamosújvári Verzár család Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*, Budapest 1915, s. 30).

⁴⁷ *Chronologia*, pod rokiem 1684. Kornél Nagy (idem, *Stefan Stefanowicz Roszka*, s. 80, przypis 10) uważa, że nazwisko rodowe Wirzyreskiego brzmiało Stefanowicz, i powołuje się na pracę Gábora Éblego (idem, *A szamosújvári Verzár*), w której jednak nie ma nic na ten temat.

⁴⁸ Obecnie dwa znajdują się w zbiorach jerozolimskiego klasztoru św. Jakuba i noszą sygnatury 1486 i 1672 (*Մայր ցուցակն անուանուց Մրքոց Յսկրթութեան* [Katalog główny rękopisów św. Jakuba], oprac. Ն. Պողոսյան [N. Bogharian], Երուսաղիմ [Jerozolima] 1991), a jeden w Petersburgu (Российская национальная библиотека, dalej: РНБ: sygn. Арм.н.с.6, k. 1 (wpis z roku 1685: „Stepanos Kamenecy”); por. К. Н. Юзбашян, *Армянские рукописи в петербургских собраниях. Каталог*, в: *Православный палестинский сборник*, 104, С.-Петербург 2005, s. 25, nr 18).

Ormianie – wardapet Astwadzatur, mnich z klasztoru św. Jana Chrzciciela w Muszu, i Christosadur Myndrul, awakerec (archiprezbiter) Suczawy – aby przed ówczesnym ormiańskim arcybiskupem Lwowa, Wartanem Hunanianem, złożyć wyznanie wiary katolickiej. Wspomnienie o tym wydarzeniu zapisał Roszka w *Chronologii*. Prawdopodobnie widział też synod archidiecezji lwowskiej w sprawie rewizji mszału ormiańskiego, zwołany przez arcybiskupa Hunaniana 10 października tegoż roku (synodowi przewodniczył nuncjusz papieski w Polsce, Giacomo Cantelmo), oraz złożenie przed Hunanianem katolickiego wyznania wiary przez biskupa Mowsesa Jerewanego, newiraga katolikosa eczmiaidzyńskiego Jeghiazara, 25 stycznia 1690 roku.

Do Dżurdżowa Roszka wrócił zapewne przed czerwcem 1690 roku, 26 tegoż miesiąca ukończył tam bowiem kopiowanie modlitewnika dla wuja Isajowicza⁴⁹ i – dysponując rekomendacjami arcybiskupa Hunaniana oraz biskupa Oksenda Wirzyreskiego, wtedy już następcy Minasa w funkcji zwierzchnika religijnego Ormian w Siedmiogrodzie – wybrał się do Papieskiego Collegium Urbanum w Rzymie, prowadzonego przez Kongregację Rozkrzewiania Wiary. Obaj promotorzy Roszki wcześniej sami je ukończyli. Według zapiski w *Chronologii* z Dżurdżowa wyjechał 11 sierpnia 1690 roku.

W Collegium Urbanum

Studia w Rzymie podjął Roszka 2⁵⁰ lutego 1691 roku, dzień po śmierci papieża Aleksandra VIII, a zatem był świadkiem długiego, bo pięciomiesięcznego konklawe, w którego rezultacie na kolejnego papieża obrano Innocentego XII. Przy wpisie do uczelni Roszka podał, że zna języki: polski, ormiański, mołdawski i węgierski. Przysięgę studencką złożył 16 września 1692 roku⁵¹.

⁴⁹ FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, sygn. 85, Աղոթաբանայր [Modlitewnik]; por. C. Mutfian, *La Saga des Arméniens*, s. 246.

⁵⁰ Z edycji *Chronologii*, dokonanej przez ojca Woskiana, wynika, jakoby Roszka podał, że do Collegium Urbanum wpisał się 29 lutego. Jednak, jak słusznie zauważyła Monika Agopsowicz, rok 1691 nie był przestępny, więc luty miał wtedy tylko 28 dni. Sprawę wyjaśniła kwerenda w archiwum Collegium (zob. przypis 51): cyfra 9 znalazła się w dacie 29 przez pomyłkę. Nieuważni badacze jednak bezkrytycznie ją powtarzają (zob. na przykład: P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 123).

⁵¹ S. Jujeczka, *Alumni rytu łacińskiego i ormiańskiego z Rzeczypospolitej Obojga Narodów w rzymskim Collegium Urbanum de Propaganda Fide (XVII–XVIII w.)*, w: *Mundus et lit-*

W Collegium spotkał kilku kolegów z tej samej nacji i tego samego kraju pochodzenia, co on. Uczyli się tu: Nerses (z chrztu: Hołub) Tomasz[owicz] Hołubowicz (1664–1704), potomek rodziny księżowskiej z Kamieńca Podolskiego⁵², wychowanek jezuitów lwowskich, już wyświęcony na księdza we Lwowie; Szymon Krzysztofowicz, także kamienieczanin i uczeń jezuicki; oraz Jan Maksutowicz (Maxiutowicz), syn Ormianina handlującego tkaninami orientalnymi we Lwowie, który dorobił się własnej kamienicy w Rynku Starej Warszawy⁵³. Roszka był z nich najbardziej pracowity i wytrwały w nauce⁵⁴. Hołubowicz opuścił bowiem Collegium już w 1693 roku; pełnił potem funkcję wikariusza w Stanisławowie i we Lwowie. W tym samym roku również Krzysztofowicz zrezygnował ze studiów teologicznych. Maksutowicz przetrwał najdłużej, a w 1698 roku był nawet jednym ze świadków w kanonicznym procesie informacyjnym Nersesowicza przed nominacją na arcybiskupa koadiutora we Lwowie⁵⁵. Jednak w 1699 roku został usunięty z listy studentów z powodu rzekomo notorycznego lenistwa⁵⁶.

terae. Studia ofiarowane Profesorowi Wojciechowi Mrozowiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2023, s. 453.

⁵² Syn i wnuk księży kamienieckich, być może kuzyn Roszki, gdyż jego matka nosiła ten sam patronimik, co jego ojciec. Zob. o nim i jego rodzinie w: M. Agopsowicz, *Ormianie kamienieccy*, 2019, s. 38–39; eadem, *Ormianie kamienieccy*, 2021, s. 70–71.

⁵³ S. Jujeczka, *Alumni*, s. 452–455. O Gabrieli Maksutowiczu († 1684), ojcu kleryka Jana, zob. K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2017, s. 18, 27, 29–30; T. Mańkowski, *Sztuka islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1935, s. 59.

⁵⁴ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach*, s. 66, 69.

⁵⁵ K. R. Prokop, *Wypisy źródłowe do biografii polskich biskupów i opatów z czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz niewoli narodowej doby zaborów (XVI–XIX w.) (cz. XI)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 98, 2012, s. 363.

⁵⁶ S. Jujeczka, *Alumni*, s. 452–455. Na obecnym etapie kwerend źródłowych nie można zdecydowanie utożsamić go z Augustynem Maksiutowiczem, mnichem z łacińskiego zakonu augustianów, który zanim w 1721 roku uzyskał doktorat z teologii w prowadzonym przez jezuitów uniwersytecie wileńskim, studiował dwa lata w Krakowie i był przeorem klasztorów we Lwowie i w Wilnie, nie zrywając przy tym związków z Kościołem ormiańskim. Dowodem tego jest przechowywany obecnie w Petersburgu czaszoc z Kamieńca Podolskiego (*Missale ecclesiae Camenecensis armenorum Sancti Nikolai*), który tenże ojciec Augustyn Maksiutowicz naprawił, co odnotowano w stosownym kolofonie w języku łacińskim (*Akademijos laurai / Laureae Academiae*, Vilnius 1997, s. 159; K. H. Юзбашян, *Армянские рукописи*, s. 60, nr 112).

Wszyscy trzej byli słabsi od Roszki pod względem językowym, także jeśli chodzi o znajomość języka ormiańskiego, co jednak nie dziwi, gdyż nie był to język macierzysty dla większości Ormian polskich, będących albo polsko-, albo kipczacko-, albo ruskojęzycznymi.

Podczas lat rzymskich Roszka bliżej poznał się z Deodatem Nersesowiczem, biskupem tytularnym Trajanopolis, który przez wiele lat zarządzał ormiańską diecezją lwowską pod nieobecność jej ordynariusza Hunaniana i w tym samym roku co Roszka przeprowadził się do Rzymu⁵⁷, sprawował we Włoszech funkcję duszpasterza miejscowych Ormian, doradzał Kongregacji Rozkrzewiania Wiary i pełnił funkcję tłumacza języka ormiańskiego w kurii papieskiej (od 1693 roku). Był to także absolwent Collegium Urbanum, mógł więc Roszce pomóc w pierwszych miesiącach studiów, ale przede wszystkim jako wytrawny uczony zapewne rozbudził w nim zainteresowania lingwistyczne i liturgiczne. W Rzymie Nersesowicz pracował nad słownikiem łacińsko-ormiańskim, więc Roszka był świadkiem powstawania dzieła – a to ukazało się drukiem w 1695 roku nakładem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary⁵⁸. Mógł też Roszka obserwować prace biskupa nad edycją mszału dla ormiańskich katolików w Polsce, ale tego projektu nie udało się doprowadzić do finału, gdyż w październiku 1698 roku papież skierował Nersesowicza z powrotem do Lwowa, jako koadiutora *cum futura successionem* przy arcybiskupie Hunanianie. O Nersesowiczu napisał Roszka w swej *Chronologii* piękne wspomnienie: „prowadził święte życie, pełne współczucia [dla bliźnich], kochał modlitwę, był miłosierny. Umiął pięknie mówić przenośniami, jak nikt inny. Jego gniew był podobny do ognia, który szybko gaśnie”⁵⁹.

Pisarzem Nersesowicza przy sporządzaniu w 1693 roku rękopiśmiennej wersji jego słownika był Chaczadur Arakelian (1668–1740), znany jako Erzurumcy (urodzony w Erzurumie). Był to uczeń Wartana Hunaniana, z nim przyjechał ze Wschodu do Rzymu w 1682 roku i z jego protekcji dostał się do

⁵⁷ Roszka pisze (*Chronologia*, pod rokiem 1691), że wyjazd biskupa nastąpił po synodzie zwołanym we Lwowie przez arcybiskupa Hunaniana na 10 października 1690 roku, co pozwala skorygować twierdzenia późniejszych biografów Nersesowicza.

⁵⁸ *Dictionarium latino-armenum super Sacram Scripturam et libros Divini Officii Ecclesiae Armenae compositum per D[eodatum] N[ersesovicz] E[piscopum] T[rajanopolitanum]*, Romae 1695. O Nersesowiczu zob. Z. Abrahamowicz, *Nersesowicz (Niersesowicz) Deodat*, w: *Polski słownik biograficzny*, 22, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 675–677.

⁵⁹ *Chronologia*, pod rokiem 1709.

Collegium Urbanum w grudniu tego roku (uzyskał tam doktorat i święcenia kapłańskie)⁶⁰. Zadzierzgnięte w Rzymie kontakty z Arakelinem podtrzymywał Roszka potem przez wiele lat⁶¹. Wspominał „der Chaczadura” w *Chronologii* kilkakrotnie, nazywając go swoim szkolnym kolegą. Opisał jego misję do katolika Nahapeta I Edesacego, spełnioną w latach 1698–1699 w imieniu papieża Innocentego XII, i podał szczegóły pracy duszpasterskiej w Stambule, zakończonej próbą uwięzienia przez władze tureckie w 1701 roku⁶². Innym jeszcze ormiańskim kolegą z Collegium Urbanum był Hyrmuz Melkonian, późniejszy jezuita pracujący w Stambule, a od czasu prześladowań ormiańskich katolików w 1703 roku – w Smyrnie (Izmirze). Ze wzmianki o nim w *Chronologii* wynika, że także po powrocie Roszki do Polski pozostawali oni w zażyłych stosunkach⁶³. Razem z Roszką studiował też i uzyskał doktorat z teologii Filippos Makwacy (z Maku), przysłany na naukę do Rzymu przez swego zwierzchnika, Sahaka Makwacego, arcybiskupa Klasztoru Świętego Tadeusza w Artazie (Wielka Armenia), młodo zmarły zaraz po powrocie do macierzystego klasztoru⁶⁴. Kolejny kolega rzymski, Melkon Tasbasian, został z czasem biskupem Mardinu i z powodu swego katolicyzmu był prześladowany przez władze tureckie, w wyniku czego zmarł w 1715 roku. W *Chronologii* Roszka napisał o nim: „człowiek pobożny i mądry”⁶⁵.

W 1696 roku w Rzymie Roszka był świadkiem śmierci głośnego hiszpańskiego duchownego, Miguela de Molinosa, twórcy doktryny zwanej kwietyzmem. De Molinos wierzył, że dopiero gdy ludzie wyzbędą się własnych

⁶⁰ M. Nurikhan, *The Life and Times (1660–1750) of Servant of God Abbot Mechitar: Founder of Armenian Mekhitarists of Venice (San Lazzaro)*, przekład z języka włoskiego J. Mc Quillan, Venice 1915, s. 226–227; C. Mutaftian, *Roma–Armenia*, Roma 1999, s. 267; K. Stopka, *Ormianie katolicy w XIV–XVIII wieku*, w: *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, Kraków [2015], s. 116, 174, 186–187.

⁶¹ Mechitaristenbibliothek zu Wien (dalej: MBW): sygn. 266, k. 440, list z 6 grudnia 1730 roku.

⁶² Arakelian był potem proboszczem przy ormiańskim kościele Świętego Krzyża w Wenecji, współpracował blisko z Mechitarem Sebastacym, założycielem mechitarystów, uczestniczył w przygotowaniu edycji brewiarza dla Ormian katolików, a w 1719 roku, w charakterze wizytatora apostolskiego, udał się do Siedmiogrodu; zmarł w Wenecji (F. L. Agagianian, *Un martire dell'Unità Santa della Chiesa di Dio, Il beato Gomidas Keumurgian o Cosma da Carboniano, sacerdote e parroco armeno (Costantinopoli 1656–1707)*, Roma 1929, s. 30; zob. też wzmianki w: *Chronologia*, według indeksu).

⁶³ *Chronologia*, pod rokiem 1703.

⁶⁴ *Ibidem*, pod rokiem 1682.

⁶⁵ *Ibidem*, pod rokiem 1715; K. Stopka, *Ormianie katolicy*, s. 188.

pragnień, staną się podmiotem działania łaski Bożej. Oskarżony o szerzenie herezji i początkowo uniewinniony, został jednak w 1685 roku aresztowany przez inkwizycję rzymską pod zarzutem niemoralnego trybu życia, w 1687 roku potępiony za swe tezy przez papieża Innocentego XI i skazany na pokutę i uwięzienie. Zmarł 28 grudnia 1696 roku w więzieniu, co było okazją do przypomnienia jego sprawy⁶⁶.

W trakcie 10-letnich studiów Roszka był jeszcze świadkiem wielu ważnych epizodów w relacjach między Stolicą Apostolską a Kościołem ormiańskim. Zastał w Rzymie byłego patriarchę Cylicji (Sisu), Azarię II, który po uwolnieniu z niewoli tureckiej osiadł około 1688 roku w Stolicy Apostolskiej⁶⁷; obserwował wizytę innego katolika cylicyjskiego, Grigora II Adanacego, który przybył wraz z biskupami Hagopem z Aleppo i Howhannesem w 1693 roku. Roszka służył też jako tłumacz listów przysyłanych przez hierarchów ormiańskich do papieża Innocentego XII: od Symeona IV Chotoraszencego, katolika Aghawanku (Albanii Kaukaskiej), rezydującego w Klasztorze Trzech Młodzieńców (Jeric Mankanc) w Arcachu (Górskim Karabachu), wyklętego przez Jeghiazara, katolika eczmiażyńskiego (zatem antykatolika), który zabiegał o poparcie papieskie na dworze szachów i je otrzymał; od Własa, biskupa Szamachy w tymże katolikosacie; od nowego katolika eczmiażyńskiego, Nahapeta I Edesacego⁶⁸; oraz od Minasa II, patriarchy jerozolimskiego⁶⁹. W 1698 roku był z kolei świadkiem przybycia do Rzymu agi Matewosa (Matusa) z Tebryzu, handlarza drogich kamieni, który ofiarował papieżowi cenne podarunki⁷⁰.

Losy rodziny w latach 1690–1700

Zaraz po wyjeździe Stefana Roszki z Siedmiogrodu do Rzymu jego starsi bracia, Bogdan i Krzysztof, już wtedy żonaci, zabrali swe rodziny i matkę w drogę powrotną do Polski. Przez Tyśmienicę, gdzie spędzili jakiś czas (1691), dotarli

⁶⁶ Pisze o tej sprawie w *Chronologii*, pod rokiem 1676.

⁶⁷ Pisze o nim w: *ibidem*, pod rokiem 1701.

⁶⁸ Zob. w: *ibidem*, pod rokiem 1693.

⁶⁹ Zob. w: *ibidem*, pod rokiem 1699.

⁷⁰ Zob. w: *ibidem*, pod rokiem 1698. O Matusie z Tebryzu zob. S. D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Los Angeles 2011, s. 74–75.

do Stanisławowa. Tam osiedlili się już na stałe. Obaj zajęli się handlem wołami i końmi między Mołdawią a Śląskiem i Gdańskiem. Bogdan Roszka Stefanowicz pełnił w Stanisławowie funkcję starszego i dyrektora gminy ormiańskiej. Również Krzysztof sprawował liczne urzędy w tej gminie: członka i marszałka Rady Czterdziestu Mężów, starszego i subdelegata wójtowskiego. Obaj doczekali się licznego potomstwa, które używało nazwisk: Roszka Bogdanowicz i Roszka Krzysztofowicz⁷¹.

Wiekowy już dziad Stefana Roszki, Dzarug Aksentowicz, zamieszkał wraz z żoną w Złoczowie, położonym przy szlaku handlowym z Mołdawii i Wołoszczyzny. Jego syn Daniel Zarugowicz organizował tam nową gminę ormiańską na zlecenie właściciela – hetmana Sobieskiego, potem króla – Jana III. Z całej rodziny Roszki wuj Zarugowicz był najbardziej ustosunkowanym i najaktywniejszym krewnym. Jego ówczesny wspólnik handlowy, żydowski kupiec Jakub ben Natan Becalal, zwany Bekalem, pod patronatem Sobieskiego dzierżawił pobór ceł w Królestwie Polskim. Dzięki niemu Zarugowicz wszedł do tego zyskownego interesu i został superintendentem ceł najpierw w Wielkopolsce, a następnie w województwach ruskim, podolskim i ukraińskich⁷².

Z wygnania wrócili też do Polski wujostwo Isajowiczowie. Ponownie zajęli się handlem, osiedlając się w Jarosławiu, gdzie podczas słynnych tamtejszych jarmarków okazjonalnie kupczył także Zarugowicz⁷³. Po 1693 roku przenieśli się do Lwowa; Bernard Isajowicz uzyskał tamtejsze obywatelstwo miejskie⁷⁴ i działał jako prowizor kamienieckiego bractwa św. Michała na wychodźstwie, a Gertruda Isajowiczowa cieszyła się wielkim szacunkiem wśród ormiańskich rodaków z Kamieńca, o czym świadczy to, że wielokrotnie proszono ją na chrzestną podczas obrzędów w katedrze lwowskiej⁷⁵. Z czasem do Lwowa przeniósł się też Dzarug Aksentowicz. Datę jego śmierci uwiecznił Roszka w swej kronice pod rokiem 1693: „Dnia 10 lipca we Lwowie rozstał się

⁷¹ Obszernie o losach rodziny Roszki pisze na podstawie archiwaliów stanisławowskich Monika Agopsowicz (eadem, *Kresowego Pokucia początek*, passim).

⁷² A. A. Zięba, *Daniel Zarugowicz*.

⁷³ ЛННБІБС: sygn. f. 5, op. 1, spr. 1658, Munimenta, k. 30.

⁷⁴ *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783*, 1, wyd. A. Janeczek, Poznań 2005, s. 325.

⁷⁵ *Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635–1732*, wyd. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020, s. 161, 163, 169, 171–173, 181, 191, 220, 222–223, 225, 227–228, 230–232, 237–239, 241, 244, 247, 296, 485, 487, 493, 495–497, 504–505, 514–515, 543, 545–548, 550, 552–554, 558–560, 562, 565, 567, 611.

z ziemskim życiem w wieku 105 lat mój wielce bogobojny dziad – pan Dzarug Anksentowicz”⁷⁶.

Po odzyskaniu przez Polskę Podola klan Roszki znów zaczął się pojawiać w Kamieńcu Podolskim, ale tylko Isajowiczowie powrócili tam na stałe. Bernard Isajowicz został starszym i pierwszym wójtem odradzającej się gminy ormiańskiej Kamieńca – w tej funkcji uczestniczył w pracach komisji państwowej, dokonującej lustracji miasta w 1700 roku⁷⁷. Współpracował też ze szwagrem Zarugowiczem, obracając „prowentami skarbowymi”⁷⁸, czyli dochodami z cel pogranicznych Królestwa Polskiego.

Ostatnie lata w Italii

Przez dekadę swego pobytu w Italii Roszka nawiązał kontakty zarówno wśród dostojników Kurii Rzymskiej, jak i w miejscowej diasporze ormiańskiej.

Pod względem kościelnym Ormianie rzymscy skupieni byli wokół kościoła św. Marii Egipcjanki (Santa Maria Egiziaca) przy Forum Boarium. Uposażony jeszcze w XVI wieku przez papieży Piusa V i Grzegorza XIII, oferował w swym hospicjum schronienie ormiańskim pielgrzymom i duchownym⁷⁹. W tym właśnie kościele Roszka otrzymał z rąk Jeghiji (Eliasa), ormiańskiego biskupa Betlejem⁸⁰, „skromnego, prawowiernego i prowadzącego zaiste święte

⁷⁶ *Chronologia*, pod rokiem 1693.

⁷⁷ *Actum Cameneci Podoliae, in praetorio civitatis ejusdem, sabbato post festum nativitatis beatissimae Virginis Mariae proximo, anno Domini millesimo septingentesimo*, w: *Архив Юго-западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, 7/1, Киев 1886, s. 556, 566, 579.

⁷⁸ ЛННБҮІBC: sygn. f. 5, op. 1, spr. 1658, Munimenta, k. 30.

⁷⁹ Szczegółowy opis kościoła zawarł Roszka w *Chronologii*, pod rokiem 1702.

⁸⁰ Biskupa Jeghiję wzmiankuje Roszka w *Chronologii*, pod rokiem 1681, jako świadka działalności patriarchy jerozolimskiego Jeghiazara Aintabcego, późniejszego katolikos eczmiażyńskiego, oraz pod rokiem 1700, w związku z misją do władców europejskich. Był on synem Nigola. W 1687 roku Jeghija został wysłany do Rzymu przez ormiańskiego patriarchę Jerozolimy Howhannesa VII Bolsecego ze skargą na „łacińskich” (to jest europejskich) piratów zagrażających pielgrzymom do Ziemi Świętej; w Rzymie już pozostał. Wzmiankowany jest w inskrypcji nagrobnej swego ucznia Baltazara, zmarłego w 1699 roku, która znajdowała się w kościele świętej Marii Egipcjanki (*Saint Peter and the Vatican: The Legacy of the Popes*, red. A. Duston, R. Zagnoli, Alexandria, Virginia 2003,

życie człowieka”⁸¹, święcenia subdiakonu (22 listopada 1699 roku), diakonatu (10 kwietnia 1700 roku) i wreszcie kapłańskie (16 maja 1700 roku). Przed każdym z tych obrzędów zdawał odpowiednie egzaminy, uzyskiwał zgodę prefekta Kongregacji Rozkrzewiania Wiary i odbywał zalecane rekolekcje⁸². Ponieważ rok 1700 był jubileuszowym Rokiem Świętym w Kościele katolickim i do Rzymu przybywali z tego powodu także pielgrzymi ormiańscy, Kongregacja mianowała go ich spowiednikiem przy tymże kościele⁸³, a także ich „dyrektorem”⁸⁴.

Miał też Roszka okazję zostać tłumaczem wysłanników Armenii do Stolicy Apostolskiej z Israellem Orim na czele, którzy przybyli do Rzymu w maju 1700 roku, wioząc ze sobą listy melików ormiańskich z 29 kwietnia 1699 roku do kilku władców europejskich (cesarza, palatyna reńskiego i cara) oraz do papieża Innocentego XII. Zważywszy na fakt, że kilkakrotnie na zlecenie swych rzymskich przełożonych Roszka tłumaczył listy ormiańskie kierowane do Stolicy Apostolskiej, należy przyjąć, że takie samo zlecenie otrzymał również w tym przypadku i że to on przełożył na język łaciński list adresowany do papieża i pełnomocnictwo melików wydane Oriemu⁸⁵. Na pewno natomiast – bo tak sprawozdawał po latach księdzu Judzie Tadeuszowi Krusińskiemu –

s. 419; *Յոշանոթանի Քրիստոսյանականական Լեռնիկան Հայ Հայրապետի 1883–1958 / Memorie del Pont. Collegio Armeno 1883–1958*, Venezia 1958, s. 217, inskrypcja 12).

⁸¹ Zob. w: *Chronologia*, pod rokiem 1700.

⁸² S. Jujeczka, *Alumni*, s. 453.

⁸³ G. Petrowicz, *Roszka*.

⁸⁴ Archivio Apostolico Vaticano (dalej: AAV): Archivio della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, scritt. rif. nelle Congreg. Particolari a. 1709–1719, vol. 48, k. 148–148v.

⁸⁵ Zob. w: *Chronologia*, pod rokiem 1700; por. A. Johannissyan, *Israel Ory und die armenische Befreiungsidee. Inaugural Dissertation*, [München] 1913, s. 82, 101, 147, 165. Księdzu Krusińskiemu, misjonarzowi w krajach Orientu, Roszka złożył relację w liście z 23 marca 1733 roku, już po ukazaniu się pierwszej, rzymskiej edycji tegoż dzieła o wydarzeniach w Persji związanych z obaleniem Safawidów, prawdopodobnie gdy Krusiński był już w Polsce (por. J. Dashian, *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien*, Wien 1895, s. 682). Krusiński wykorzystał tę relację w swych następnych publikacjach (idem, *Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades ab anno 1711 ad annum 1728vum continuata, post Gallicos, Hollandicos, Germanicos ac demum Turcicos authoris typos auctor*, Leopoli 1740, s. 255–256). Z Krusińskim poznał się Roszka zapewne po roku 1728, gdy tenże pełnił (do 1731) obowiązki regensa konwiktu jezuickiego w Kamieńcu Podolskim (zob. B. Natoński, *Krusiński (Krusieński, Kruszyński) Tadeusz Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, 15, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 426).

uczestniczył w rozmowach z wysłannikami ormiańskimi. Brali w nich udział: sam papież, kardynał Fabrizio Spada (sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej), Carlo Agostino Fabroni (sekretarz Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, późniejszy kardynał), Giulio Cesare de Rossi (rektor Collegium Urbanum), Tirso González de Santalla (wybitny teolog pochodzenia hiszpańskiego i generał Towarzystwa Jezusowego) oraz ojciec Gallus (jeszcze jeden jezuita). Z tego wydarzenia Roszka zachował rękopis przemówienia wygłoszonego przez generała jezuitów, jednak po latach go zapomniał i – jak pisał Krusińskiemu – „wśród tak wielu pism nie mogę [go] znaleźć”⁸⁶. Ori, jako wysłannik Ormian z Persji tradycyjnie niechętnych unii kościelnej, nie wzbudził zaufania Roszki. Ten uznał, że propozycje unii, zgłaszane przez niego papieżowi, są nieszczerze i stanowią jedynie wyrachowaną strategię polityczną. Zdanie skromnego tłumacza nie miało wpływu na postawę doradców papieskich, choć tylko on, dzięki swemu pochodzeniu i znajomości kultury, mógł dobrze wyczuć intencje stojące za oficjalnymi deklaracjami. Po latach, podsumowując ówczesne fiasko swej opinii, sugerował, że Ori przekonał do siebie samego papieża: „Sed ego, licet bis istius impostoris actiones patefecerim, apud dictum Secretarium, et alios, tamen non fui exauditus, quippe praevaluerunt illius recommendationes. Accepi tamen a quodam insigni Praelato, haec formalia: sufficit ipsi, quod prima deceperit Capita”⁸⁷.

Zważywszy na te słowa, nietrafny wydaje się pogląd, że Roszka „pośrednio przyczynił się do działań na rzecz niepodległości Armenii”⁸⁸. Oceniał je zgodnie ze swym gorącym katolicyzmem, który uważał za jedynie słuszną wiarę⁸⁹ i sprawę ważniejszą od polityki. Był patriotą Kościoła ormiańskiego – swej rzeczywistej ojczyzny. Skrupulatnie odnotowywał każdy objaw zbliżenia między

⁸⁶ A. Johannissyan, *Israel Ory*.

⁸⁷ „Choć dwukrotnie obnażyłem działania tego hipokryty przed wspomnianym Sekretarzem i innymi, nie zostałem wysłuchany, gdyż jego zalecenia przeważały. Otrzymałem jednak od pewnego znamienitego prałata tę obserwację: wystarczyło, że najpierw oszukał Głowy”. T. Krusiński, *Tragica vertentis belli Persici historia*, s. 256. Aszot G. Howhannisjan (A. Johannissyan, *Israel Ory*, s. 146) uważa, że opinia Roszki na temat Oriego była błędna.

⁸⁸ P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 123.

⁸⁹ Profesor Andrzej Pisowicz zwraca uwagę na fakt, że w *Chronologii* Roszka na określenie katolików często używał ormiańskiego wyrazu ուղղափառ, który jest kalką greckiego: orthódoxos, i odpowiada polskiemu przymiotnikowi „prawosławny”, w sensie: wyznawcy słusznej wiary.

Kościółem ormiańskim i rzymskim, a było ich w tym czasie wiele. W 1701 roku przyjechał do Rzymu Mikajel z Diyarbakıru, biskup Jerzyngi, „który już od dawna wyznawał prawdziwą wiarę”⁹⁰ (był katolikiem). W Wielki Czwartek (24 marca) był jednym z 12 wybranych do rytualnego obmycia nóg przez papieża Klemensa XI. Toteż bardziej niż przyjazd wysłannika melików z polityczną misją cieszyło Roszkę to, że papież uczcił w ten sposób Ormian lub że aga Matewos (Matus) z Tebryzu 23 kwietnia tegoż roku uroczystie położył fundament pod budowę kościoła ormiańskokatolickiego w Livorno, zapraszając z tej okazji z Rzymu katolika cylicyjskiego Azarię, któremu Roszka zapewne towarzyszył⁹¹.

W czerwcu 1701 roku Roszka został doktorem filozofii i teologii, otrzymał tytuł misjonarza apostolskiego⁹² i rozpoczął przygotowania do powrotu do Polski. Z tego powodu w sierpniu otrzymał od prefekta Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, kardynała Carla Barberiniego, list rekomendacyjny do nuncjusza apostolskiego w Warszawie:

Perillustris ac Reverendissime Domine Frater! Emenso non sine laude in hoc Collegio Urbano studiorum cursu in patriam revertitur D[ominus] Stephanus Roszka Stefanowicz, sacerdos arm[enus] Camenecensis, animarum salutem, inter suae nationis homines pro virili promoturus. Ipsum itaque amplitudini Tuae S[acrae] Congregationis nomine, cui propter vitae morumque probitatem, cum haud mediocri doctrina conjuncta, charus imprimis atque acceptus est, etiam atque etiam commendo, summopere cupiens, ut eum benigne excipias, peculiari patrocínio foveas, ejusque opera in spirituale gregis tibi commissi beneficium uti velis, pro certo habens, haud otiosum illum, atque inutilem Dominicae vineae operarium esse futurum. Romae, 27 Augusti 1701. Carolus Barberini, Cardinalis Praefectus⁹³.

⁹⁰ *Chronologia*, pod rokiem 1701.

⁹¹ Zob. wzmiankę o tym w: *Chronologia*, pod rokiem 1701.

⁹² G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255.

⁹³ „Najdostojniejszy i Najprzewielebniejszy Panie Bracie! Po odbyciu — i to nie bez chwały — kursu studiów w tym Kolegium Urbanum, powraca do ojczyzny ksiądz Stefan Roszka Stefanowicz, kapłan ormiański z Kamieńca, pragnący, na ile mu sił stanie, szerzyć zbawienie dusz wśród ludzi swego narodu. Tegoż zatem polecam Waszej Dostojności w imieniu Świętej Kongregacji, dla której, z powodu prawości życia i obyczajów, połączonej z nie-małą nauką, jest on osobą szczególnie drogą i miłą. Usilnie przeto proszę, abyś go łaskawie przyjął, otoczył szczególną opieką i zechciał posłużyć się jego pracą dla duchowego pożytku powierzonej Ci owczarni, będąc pewnym, iż nie okaże się on próżnym ani nie-pożytecznym, lecz gorliwym robotnikiem w winnicy Pańskiej. W Rzymie, dnia 27 sierpnia 1701. Kardynał Karol Barberini, Prefekt”. List ten Roszka skopiował w swym notatniku

Drugi list rekomendacyjny do nuncjusza napisał dla Roszki kardynał Fabrizio Paolucci, sekretarz stanu, 3 września 1701 roku⁹⁴. Zaopatrzony w takie polecenia, Roszka wyruszył 14 września do Polski⁹⁵. Jednak gdy przejeżdżał przez Wenecję, zachorował i musiał zatrzymać się na rekonwalescencję. Skorzystal z tego miejscowi Ormianie, od dłuższego czasu pozbawieni duszpasterza, i poprzez nuncjusza papieskiego Agostino Cusaniego wyjednali pozwolenie Kongregacji Rozkrzewiania Wiary na czasową posługę kapłańską Roszki w ich kościele pod wezwaniem Krzyża Świętego. Trwała ona aż do Wielkanocy następnego roku⁹⁶.

Pobyty we Włoszech okazał się kluczowy dla dalszych losów Roszki: wracał do Polski jako znawca obrządku i kultury ormiańskiej. W Rzymie poszerzył kompetencje językowe, opanował grekę, łacinę i język włoski. Z tego okresu pochodzi informacja, jakoby znał również bułgarski⁹⁷.

Roszka i rodzina Szehrimanów

Poza erudycją, wzmocnieniem gorliwości religijnej i koneksjami kościelnymi dodatkową korzyścią okazały się zadzierzgnięte we Włoszech związki z Szehrimanami (Szehrimananami, Scerimananami), bogatym ormiańskim rodem kupieckim z Nowej Dżulfy w Persji, utrzymującym placówki biznesowe w Rzymie, Civitavecchii, Ankonie, Livorno, Wenecji, Wiedniu, Amsterdamie, Paryżu, Moskwie, Kadyksie, Bagdadzie, Kalkucie, Pegu (Bago), Basrze i Madrasie⁹⁸. Szehrimanowie przyjęli katolicyzm i stali się oparciem nie tylko dla ormiańsko-katolickiej wspólnoty we Włoszech, ale też dla misji katolickich w Persji.

(FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 56). Stamtąd opublikował go Sądok Barącz (idem, *Żywoty*, s. 242). Zob. też: P. W. Fabisz, *Wiadomość o legatach i nuncjuszach apostolskich w dawnej Polsce (1075–1863)*, Ostrów 1863, s. 287.

⁹⁴ FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 55.

⁹⁵ S. Jujeczka, *Alumni*, s. 454.

⁹⁶ G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255.

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ O Szehrimanach zob. M. White, *Zaccaria Seriman 1709–1784 and the „Viaggi di Enrico Wanton”: A Contribution to the Study of the Enlightenment in Italy*, Manchester 1961; S. Aslanian, *From the Indian Ocean*, s. 149–154; S. Aslanian, H. Berberian, *Sceriman Family*, w: *Encyclopædia Iranica*, New York 2009, [on-line:] <https://iranicaonline.org/articles/sceriman-family> (dostęp: 1 września 2024).

Początki tej znajomości datuje się na lata studiów rzymskich Roszki. Szczęśliwie tych największych bogaczy ormiańskich, handlujących perłami, rubinami, diamentami i innymi klejnotami pomiędzy Morzem Śródziemnym, Zatoką Perską a Oceanem Indyjskim, a więc dysponujących wielkimi kapitałami, stanowiła prawdopodobnie istotne wsparcie dla ubogiego studenta z Polski. Rok 1700, spędzony w Wenecji, pozwolił te relacje zacieśnić. O goszczeniu w ich tamtejszym domu (prawdopodobnie przy Corte dei Pignoli lub w Palazzo Dolin Bollani przy Santa Marina)⁹⁹ i studiowaniu cennych ksiąg zgromadzonych w rodzinnej bibliotece dowiadujemy się ze wzmianki w *Chronologii*, w której Roszka wspomina lekturę rękopiśmiennej *Księgi kazań* (*Գիրք կառնք քարոզի ևստի հաւատոյնդ զիսկանի*), autorstwa żyjącego w XIV wieku dominikanina Bartolomeo (Bartłomieja) de Podio (da Bologna), biskupa Maraghi¹⁰⁰:

Pierwszy tom tej książki widziałem na własne oczy w Wenecji, w domu jaśnie wielmożnego pana Szehrimianca. I dziwię się, że taki niewątpliwie bezcenny duchowy skarb pozostaje dotychczas nieopublikowany!¹⁰¹ Błogosławiony Bartłomiej napisał również po łacinie „Heksameron”¹⁰². Tę jego księgę przetłumaczył na język ormiański katolikos Hagop z Sisu – ją także trzymałem w swoich rękach¹⁰³.

⁹⁹ E. Korsch, *The Sceriman between Venice and New Julfa: An Armenian Trading Network and Its Sociocultural Impacts (17th and 18th Centuries)*, s. 4–5, 11, [on-line:] https://www.academia.edu/19520017/The_Sceriman_between_Venice_and_New_Julfa_An_Armenian_Trading_Network_and_its_Sociocultural_Impacts_Seventeenth_and_Eighteenth_Centuries_ (dostęp: 1 września 2024).

¹⁰⁰ Zob. o nim w: K. Stopka, *Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, Kraków 2002, s. 203, edycja anglojęzyczna: *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Kraków 2017.

¹⁰¹ W 1704 roku anonimowy wydawca opublikował w Wenecji na koszt Murata i Sahrata Szehrimanów zbiór kazań biskupa Bartłomieja i Piotra z Aragonii, także dominikanina – *Խրատականք և հոգևոր քարոզք* – będący ormiańskim tłumaczeniem tekstów kilku zachodnich teologów (N. Srapyan, *Armenian-Language Old Prints in Polish Libraries*, Poznań 2022, praca doktorska, s. 232–234). Druk ten znajdował się w księgozbiorze parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie (obecnie w FKiDOP: Starodruki, sygn. 231), więc zapewne był w posiadaniu Roszki. Być może więc w cytowanym passusie *Chronologii* chodzi o jakąś nieopublikowaną część kazań biskupa Bartłomieja.

¹⁰² *De opere sex dierum / Հիգոնիդ*. Dzieło to na język ormiański przetłumaczył Jakub z Kermy, a przekład ten przepisał katolikos Hagop IV Dżughajecy (M. A. Oudenrijn, *Lingue haicane scriptores*, Berne 1960, s. 186–187).

¹⁰³ *Chronologia*, pod rokiem 1333.

W zamian za gościnę i wsparcie finansowe Roszka wyświadczał Szehrimanom drobne przysługi swoją uczonością. W *Chronologii* zapisał: „Dnia 23 maja¹⁰⁴ tego roku [1699] cesarz Leopold specjalnym dekretem nadał tytuł hrabiowski Królestwa Węgierskiego przedstawicielom rodu Szehrimanianów. Ja ten tekst przetłumaczyłem. Odtąd najwyżsi rzymscy patriarchowie i inni wielmoże tak właśnie Szehrimanianów tytułują, gdy zwracają się do nich na piśmie”¹⁰⁵. Tekst tłumaczenia został zapisany na pergaminowych kartach pięknym pismem, ozdobionym złotymi inicjałami, i zachował się do dziś w bibliotece mechitarystów w Wiedniu¹⁰⁶.

Już po powrocie do Polski Roszka korespondował z różnymi członkami tej rodziny¹⁰⁷, a Muratowi Szehrimanowi (1638–1711), jednemu z braci obdarzonych tytułem hrabiowskim, dedykował rozmyślenia (psalmy) pokutne pod tytułem *Դռնն նորոգութեան Աստուծոյ* [Wrota miłosierdzia Boskiego], wydane w weneckiej oficynie Antonia Bortoliego w 1702 roku. Bez wsparcia finansowego Szehrimanianów zapewne nie ukazałyby się one drukiem¹⁰⁸. W dedykacji nazwał się „Stepanem Stepanianem, księdzem kamienieckim”¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Evelyn Korsch podaje inną datę: 23 czerwca (eadem, *The Sceriman between Venice and New Julfa*, s. 7).

¹⁰⁵ *Chronologia*, pod rokiem 1699.

¹⁰⁶ MBW: sygn. 449, k. 1–8v; przedruk tłumaczenia: *Յոցուկ [...] Մասնկատարարսնիկ Մխիթարեանցի Վիկնիւս* [Katalog [...] Biblioteki Mechitarystów w Wiedniu], s. 920–921.

¹⁰⁷ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, sygn. 263, Varia, s. 66, 69, 72, 79 (wspomniani są tu głównie Basilio i Sahrat).

¹⁰⁸ Zachowały się dwa egzemplarze tej publikacji. Przechowują je Biblioteka Narodowa Armenii (Հայաստանի Ազգային Գրադարան) w Erywanii i Biblioteka Królewska (Det Kongelige Bibliotek) w Kopenhadze. Kopia cyfrowa jedynego pełnego egzemplarza, to jest kopenhaskiego, dostępna jest pod linkiem: <https://www.kb.dk/e-mat/dod/130017845609.pdf> (dostęp: 1 września 2024). Kopia cyfrowa egzemplarza erywańskiego, pozbawionego pierwszych 21 stron, znajduje się pod linkiem: <http://greenstone.flib.sci.am/gsd/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0armenian-armbook%2carmenian-01-1----0-10-0---0-0direct-10---4-----%2e%2e-0-11--11-en-50---20-help---00-3-1-00-0--4--0-0-0-11-10-0utfZz-8-00&a=d&c=armenian&cl=CL5.65&d=HASH01d79b082058f7e-91bbc2a70> (dostęp: 1 września 2024).

¹⁰⁹ Det Kongelige Bibliotek: sygn. OS-360, na karcie tytułowej drukowana dedykacja: „Նուիրեցեալ Ամենապայծառի Խօնայ Սահրատի Որդւոյ Պ[ա]ր[ն]ն Մուրատին Ի Ստեփաննոսէ Ստեփ[ա]նն[ա]ն Քահանայէ Կամենցոյ: Յամի Տ[եառ]ն 1702 և Հայոց ոճաւ. Յուլիսի ր” [Dedykowane najchwalebniejszemu synowi chodzi Sahrata, panu Muratowi, przez Stepannosa Stepanowego, kapłana kamienieckiego. Roku Pańskiego 1702 i ormiańskiego kalendarza 1151, lipca 2].

W drugim druku, z 1707 roku, przypisanym Roszce przez Hamazaspa Woskiana i również sfinansowanym przez Szehrimanów, a będącym tłumaczeniem modlitw na siedem dni tygodnia na język ormiański (*Բուրաստան աղօթից* [Kwietnik modlitw]), autor nosi nazwisko „wardapeta Stepana Lehacego” (Ստեփաննոս Վարդապետ). Rodzi to słuszną wątpliwość, czy faktycznie był nim Roszka, czy też inny wardapet, wspomniany już Stefan z Polski, nazywany w historiografii Stefanem Wartanowiczem Lehacym, któremu sam Roszka w *Chronologii* przypisuje tom tłumaczeń modlitw, wydany pod tym samym tytułem w Wenecji, na koszt Gaspara Szehrimana († 1727), brata Murata, ale przez innego wydawcę, datowany na rok 1685 i wznowiony w Konstantynopolu w 1704 roku¹¹⁰. Zagadnienie to wymagałoby (przy innej okazji) uważniejszej analizy niż dotychczasowe. Tu można tylko zauważyć, że edycje z 1685 i 1707 roku łączy sponsor, którym jest wciąż (po 20 latach) ten sam Gaspar Szehriman, ale nie są one tożsame treściowo. W edycji z 1707 roku czytamy, że jest wydaniem drugim i rozszerzonym o modlitwy na wszystkie dni świąteczne w roku¹¹¹ (w rzeczywistości było to wydanie trzecie). Stefan Wartanowicz Lehacy zmarł w 1689 roku w Eczmiadzynie, więc raczej takiego rozszerzenia nie mógł dokonać. Kto zatem był jego wykonawcą? Czy może Roszka na prośbę sponsora pierwszego wydania? Warto zauważyć, że nikt z Szehrimanów nie był zaangażowany w konstantynopolitańską reedycję z 1704 roku. Zaistniała ona z inicjatywy dwóch Ormian, braci Israela i Abrahama, a była dedykowana katolikosowi eczmiadzyńskiemu Nahapetowi I Edesacemu, temu, który odmówił uznania prymatu papieża, o co zabiegał Ori po powrocie ze swej pierwszej podróży do Europy. Z edycji

¹¹⁰ Գիրք բուրաստան աղօթից. յորում պարունակին բանք մաղթանաց և խօսք ընդ ա[ստուծոյ] յոյժ պիտանիք յարմարեցեալք ըստ եօթանց ամուրցն շաբաթու ի յօգուտ և ի շահաւտութիւն] անձանց քրիստոնէից. Թարգմանեցեալ ի Լադինացոց լեզուէ ի հայկական բարբառ. աշխատասիրութեամբ ուրեմն Ստեփաննոսի վարդապետի լէհե/ցոյ ի փառս մեծագոյնս ա[ստուծոյ] [Księga kwietnik modlitw, zawierający słowa błagalne i wstawiennicze do Boga, bardzo użyteczne, dostosowane do siedmiu dni tygodnia, dla dobra i pożytku chrześcijan, przetłumaczony z języka łacińskiego na potoczną mowę ormiańską, dzięki staraniom Stefana wardapeta Lehacego ku chwale Najwyższego Boga], Կոստանդնուպոլիս [Konstantynopol] 1707; por. *Chronologia*, pod rokiem 1646.

¹¹¹ Բուրաստան աղօթից. Յորում պարունակին ջերմեանոք աղօթք ըստ եօթե[ան]ց ամուրցն շաբաթու. Թարգմանեցեալ ի Ստեփաննոս Վարդապետ Լեհեցոյ [Kwietnik modlitw. Zawiera żarliwe modlitwy na siedem dni tygodnia. Przekład Stefana wardapeta Lehacego], Վենիսի [Wenecja] 1707. Egzemplarz tego druku przechowuje Narodowa Biblioteka Armenii w Erywanii, zob. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP180-1-1-46#?xywh=-984%2C297%2C3423%2C1906&cv=8> (dostęp: 1 września 2024).

1707 roku (podobnie jak z kolejnej z 1741)¹¹² znikła informacja o tłumaczeniu z łaciny. Tu rodzi się kolejne pytanie, gdyż nikt się nad tym nie zastanawiał: Z jakiego konkretnego dzieła oryginalnego powstało pierwsze tłumaczenie oraz jego rozszerzenie z 1707 roku? Za dyskusyjne należy uznać, że był to oryginał łaciński, jak to podano w edycji z 1685 i reedycji z 1704 roku. Jest możliwe, że podstawą tłumaczenia były raczej teksty z polskiego modlitewnika *Raj duszny* (wcześniej w wersji łacińskiej *Hortulus animae*), autorstwa Biernata z Lublina, opublikowanego po raz pierwszy w 1513 roku, wielokrotnie przedrukowywanego, przerabianego i przystosowywanego przez autorów różnych konfesji chrześcijańskich do swoich potrzeb aż do pierwszej połowy XVII wieku¹¹³. Być może z tego samego źródła zaczerpnął Roszka także teksty do swej pracy drukowanej w 1704 roku. Ponadto warto by było porównać treść edycji z 1707 roku z modlitewnikiem skopiowanym dla wuja Zarugowicza w 1690 roku.

Pozostaje jeszcze kwestia, czy Szehrimanowie mieli być lub czy byli sponсорami wydania najważniejszego z dzieł Roszki, czyli *Thesaurus lingue Armeniorum*. Minasowicz twierdził, że słownik ormiańsko-łaciński i łacińsko-ormiański Roszki był „sumptem pewnego kupca ormiańskiego w Amsterdamie drukowany”¹¹⁴. Taka edycja nie jest znana bibliografiom druków ormiańskich, ale jeżeli była chociażby projektowana, adresatem zabiegów o jej sfinansowanie mógł być inny z synów Gaspara Szehrimana, Giacomo, najstarszy, który rezydował w Amsterdamie, gdzie znajdowała się ważna dla handlu diamentami filia rodzinnej firmy¹¹⁵. Zapewne jednak Minasowicz za dzieło Roszki wziął wydrukowany w Amsterdamie (1707, 1711) słownik o niemal identycznym tytule: *Արամեան լեզուին զուծ / Thesaurus linguae armenicae*, którego autorem był Johann Joachim Schröder, niemiecki orientalista.

Losy rodu Szehrimanów Roszka śledził bardzo uważnie. Pod rokiem 1707 odnotował w *Chronologii*, że papież Klemens XI, „który bardzo kochał nasz naród, a zwłaszcza prześwieatny ród Szehrimanianów”, mianował Basilia (Barsegha), syna Gaspara, prałatem pałacowym. Był on potem gubernatorem różnych miast Państwa Kościelnego i spisał dzieje rodu¹¹⁶. Basilia poznał Roszka bliżej

¹¹² *Արամեան աղօթից. Յորում պարուն[ա]լիկն աղօթք ը[ստ] էօթալիսնմուէ Վարդապետէ Լէհագոյ. Տպէ[ս]լ Յսւի Տ[էստ]ն, Վէնտիկ [Wenecja] 1741.*

¹¹³ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, 18, Kraków 1901, s. 276; idem, *Bibliografia polska*, 26, Kraków 1915, s. 115.

¹¹⁴ BAV: sygn. Vat. Lat. 12561, *Memorabilia*, s. 207.

¹¹⁵ E. Korsch, *The Sceriman between Venice and New Julfa*, s. 10, 15.

¹¹⁶ Zob. o nim w: *ibidem*, s. 6, 8.

w czasie wspólnych studiów w Rzymie – rodzina umieściła go w Collegium Urbanum w 1692 roku¹¹⁷. Roszka utrzymywał z nim korespondencję, podobnie jak z jego bratem Stefanem¹¹⁸, który już od 1718 roku zarządzał finansami rodziny, a po śmierci ich ojca został głową rodziny¹¹⁹. Z kolei pod rokiem 1714 czytamy w *Chronologii* o śmierci męczeńskiej w Persji Nazara, syna Murata, którego przy tej okazji Roszka nazwał swym „wielkim dobroczyńcą”¹²⁰. To właśnie Nazar wraz z bratem Sahratem byli odpowiedzialni za udzielenie wielkiej pożyczki cesarzowi Leopoldowi I w 1698 roku, za co rodzina otrzymała tytuł hrabiowski¹²¹. W 1725 roku w *Chronologii* wzmiankowana jest misja Manuela (Emmanuela), kuzyna włoskich Szehrimanów, mieszkającego w Nowej Dżulfie, do sułtana tureckiego Ahmeda III w imieniu szacha Aszrafa Chana¹²².

Szehrimanowie wspomagali też przyjaciela Roszki, Chaczadura Arakeliana Erzurumcego, o czym świadczą kolofony wyliczające wszystkich członków ich rodziny w drukowanych dziełach tegoż o teologii moralnej z 1709 roku¹²³ i o retoryce z 1713 roku¹²⁴; Roszka posiadał te teksty w swym księgozborze¹²⁵.

¹¹⁷ M. White, *Zaccaria Seriman*, s. 9–11. Basile ukończył Collegium później niż Roszka i został wyświęcony na księdza w 1707 roku.

¹¹⁸ MBW: sygn. 266, k. 440–440v, listy z 1730 roku.

¹¹⁹ E. Korsch, *The Sceriman between Venice and New Julfa*, s. 10–11.

¹²⁰ *Chronologia*, pod rokiem 1714.

¹²¹ S. Aslanian, *From the Indian Ocean*, s. 156, przypis bb.

¹²² T. Krusiński, *Prodromus ad historiam revolutionis Persicae seu legationis Fulgide Portae ad Persarum regem anno 1720 expeditae relatio*, Leopoli 1733, s. 185, 190.

¹²³ Համառոտութիւն բարոյականի ա[ստուա]ծաբանութեան շարադրեցեալ ի խաչատրոյ էրզրումեցիոյ Անարժան Վարդապետէ ի փառս մեծագոյնս Ա[ստուծոյ]. և ի պատիւ սրբոց Նորին, և Յօգուտ մերազնեաց: Տպագրեցեալ արդեամբք, և գոյիւք Ամենապայծառ Շէրիմանեանց, բարեպաշտ, և Ա[ստուա]ծասէր Էօջայ Սարհատի Որդի, Ջուղայեցոյ Պարոն Մոյրափն, առ ի Հոգևոր շահաբերութիւն մերոց հայկազուն Քրիստոնէից, Վենետիկ [Wenecja] 1709 (N. Srapyan, *Armenian-Language Old Prints in Polish Libraries*, s. 238–242).

¹²⁴ Ճարտասանութիւն արարեալ, եւ շարադրեցեալ ի խաչատրոյ էրզրումեցիոյ Ա[ստուա]ծաբան Վարդապետէ, ի փառս մեծագոյնս Ա[ստուծոյ], և ի պատիւ սրբոց Նորին, և Յօգուտմերազնեաց: Տպագրեցեալ արդեամբք, և գոյիւք Ամենապայծառ Շէրիմանեանց, բարեպաշտ, և Ա[ստուա]ծասէր Էօջայ Սարհատի Որդի, Ջուղայեցոյ Պարոն Գասպարին, առ ի Հոգևոր շահաբերութիւն մերոց հայկազուն Քրիստոնէից, Վենետիկ [Wenecja] 1713.

¹²⁵ Praca o teologii moralnej obecnie znajduje się w zbiorach FKIDOP: Starodruki, sygn. 126, wpis własnościowy: „Stefan Stefanowicz decani 1713”. Egzemplarz retoryki posiada Biblioteka Narodowa Ossolineum (dalej: BNO), sygn. XVIII – 39401, przejęty z biblioteki

Dziekan stanisławowski

Nic dziwnego – zważywszy na kwalifikacje intelektualne i gorliwość religijną Roszki, poznaną podczas wspólnego pobytu w Rzymie – nie było w tym, że biskup Nersesowicz, który faktycznie rządził diecezją jeszcze za życia Huaniana, uznał Roszkę za wartościowego współpracownika i przez kilka lat trzymał go we Lwowie u swego boku. Jeździł też Roszka w tym czasie do odbudowywanego Kamieńca, gdzie zamieszkał na pewien czas jego brat Bogdan Stefanowicz Roszka z rodziną, a proboszczem od 1700 roku był Michał Muratowicz (Mikajel Muratian), poprzednio proboszcz w Złoczowie, blisko związany z Roszkami i Zarugowiczami¹²⁶.

W 1703 roku Roszka dobiegał 33. roku życia i właśnie w tym roku, 8 listopada¹²⁷, biskup Nersesowicz¹²⁸ mianował go dziekanem Pokucia i Podola¹²⁹. Do dekanatu należał obszar najliczniej zamieszkały przez Ormian w Polsce, czyli województwo podolskie. Nowa funkcja oznaczała sprawowanie nadzoru nad kilkoma parafiami, z których najstarszą był Kamieniec Podolski, a najliczniejszą – Stanisławów, *notabene* od pewnego już czasu główna siedziba rodzinnego klanu Roszków, gdzie mieszkała też ich matka.

arcybiskupa Józefa Teodorowicza; egzemplarz ten nie posiada wpisu własnościowego, ale i on należał zapewne do Roszki.

¹²⁶ Zob. o nim w: D. Lewandowska, *Księga parafialna parafii ormiańskiej w Złoczowie (1685–1787) jako przyczynek do dziejów Ormian w Polsce*, „Miscelanea Historico-Archivistica”, 15–16, 2009, s. 148–149, oraz informacje Krzysztofa Stopki.

¹²⁷ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 58: „1703 [...] 8 Novemb. Publicai il Decatano”. Tak też był od 26 stycznia 1704 roku nazywany w księgach metrykalnych parafii stanisławowskiej, zob. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (dalej: Bibl. Czartoryskich): sygn. 3543, Akta zaręczynowe i małżeńskie parafii obrządku ormiańskokatolickiego w Stanisławowie z lat 1693–1784, k. 51v; FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum ecclesiae Stanislaviensis parochianorum Armenorum ab anno Domini 1703 / Գիրք Մկրտությունի Միասնականօրն Եկեղեցւոյն Թաղի Հայոց ՌՃԾԲ [Księga chrztu kościoła stanisławowskiego Ormian od 1703] (dalej: Liber secundus baptizatorum), s. 3–4 (korzystam z tłumaczenia księgi na język polski, przygotowanego przez Hannę Kopczyńską-Kłos i Arę Sayegha).

¹²⁸ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 39.

¹²⁹ BAV: sygn. Vat. Lat. 12561, Memorabilia, s. 206; S. Barącz, *Żywoty*, s. 282. Został ponadto z nominacji papieża Klemensa XI misjonarzem apostolskim i penitencjariuszem, czyli otrzymał upoważnienie do udzielania rozgrzeszenia w wypadkach ciężkich przewinień, ale nie są znane dokładne daty tych decyzji. O drugiej z nich wspomina tylko Minasowicz.

Roszka przebywał w Stanisławowie już od jesieni tego roku¹³⁰. To ludne miasto było prywatną własnością Józefa Potockiego (1673–1751), starosty halickiego i śniatyńskiego, a od 1702 roku także wojewody kijowskiego¹³¹. Mieszkało tam 460 Ormian (96 rodzin)¹³², a ich proboszczem był Krzysztof Szymon Zachnowicz, pochodzący z zamożnej lwowskiej rodziny, ceniony przez wiernych za swoje „serdeczn[e] i piękn[e]” kazania¹³³. Pierwszą oficjalną czynnością Roszki w nowej funkcji było złożenie wraz ze starszymi gminy ormiańskiej wizyty właścicielowi miasta¹³⁴. 7 maja przeprowadził w Stanisławowie synod ormiańskich księży z całego swego dekanatu¹³⁵. Synody dekanalne, czy też konferencje, w tym mieście zarządził biskup Nersesowicz, a odbywać się miały dwa razy do roku, jednak już kolejny, planowany na 2 października, nie mógł się odbyć z powodu „wrogości szwedzkiej”¹³⁶.

¹³⁰ W Stanisławowie 5 sierpnia 1703 roku Roszka ochrzcił syna Amiry i Justyny Kirkorowiczów, 4 listopada – syna swego brata Bogdana i Edil Stefanowiczów Roszków, a 28 stycznia 1704 roku – bliźnięta drugiego z braci, Krzysztofa i Meliki Stefanowiczów Roszków (FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 2–4). 26 stycznia 1704 roku Roszka podpisał się jako świadek pod krorąkiem swej brataniicy Syrmy (córci Bogdana Stefanowicza Roszki) i Bogdana (Teodora) Dzarugowicza (Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 51v; korzystam z tłumaczenia przygotowanego przez Tatevik Sargsyan, Hannę Kopczyńską-Kłos, Monikę Agopsowicz i konsultowanego z Andrzejem Pisowiczem).

¹³¹ A. Link-Lenczowski, *Potocki Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, 28, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984–1985, s. 59–72.

¹³² Obliczenie Roszki zob. FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 73. Zob. też: S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, Lwów 1958, s. 66, przypis 47; F. Waligórski, *Szkic historyczno-statystyczny miasta Stanisławowa*, „Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej”, 1854, 3, s. 12; 4, s. 14–15; 5, s. 18–20; A. Szarłowski, *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym*, Stanisławów 1887; C. Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928; J. Zieliński, *Z dziejów parafii ormiańskiej w Stanisławowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9–11, s. 161, 166.

¹³³ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 14.

¹³⁴ FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 58: „1704 [...] septima februarii visitai il nostro Prencipe al populo”.

¹³⁵ W *Variach* Roszka zapisuje pod rokiem 1704: „Septima Maij terminus synodum decanalem ubi statuimus puncta subnotata pag. 94 cum caeteris sanctionibus Ill[ustrissimi] Ep[iscop]i” (FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 7, 117–118; por. też: S. Barącz, *Rys*, s. 168; i dem, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 66, przypis 47).

¹³⁶ FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 8–9.

W roku 1704 – strasznym dla Lwowa, zajętego i złupionego we wrześniu przez wojska szwedzkie¹³⁷ – Roszka uniknął perturbacji okupacyjnych, gdyż jeszcze zanim nastąpiły, wyjechał do Stanisławowa. Na początku października pojawił się tam arcybiskup Hunanian, który potajemnie uciekł ze Lwowa, gdy weszli tam Szwedzi, i zatrzymał się na krótko w podmiejskiej posiadłości trynitarzy stanisławowskich. W diariuszu, który potem spisał, tak przedstawił swoje spotkanie z Roszką: „Stamtąd potajemnie przywołałem wielbnego Der Stefana Stefanowicza, dziekana okręgu, z którego zobaczenia bardzo się ucieszyłem i uradowałem w duszy, i który ubolewając, dobrotliwie mnie pocieszał, a oprócz obsługi i pożywienia dał również szaty duchowne, lnianą pościel, oraz jałmużnę na podróż”¹³⁸. Za radą Roszki arcybiskup, przenocowawszy na przedmieściu, wyjechał do Śniatyna, a potem do Kamieńca, gdzie udał się też Roszka¹³⁹.

W Stanisławowie Roszka pojawił się znów przed grudniem tegoż roku, aby przeprowadzić opóźniony synod dekanalny (4 grudnia)¹⁴⁰, ale nie było to w tym czasie bezpieczne schronienie. W trakcie walk o tron polski między Stanisławem Leszczyńskim, popieranym przez Szwedów, a Augustem II, wspieranym przez Rosję, właściciel Stanisławowa, Józef Potocki, opowiedział się po stronie pierwszego z nich, kuzyna swej żony z domu Leszczyńskiej. Gdy ze swymi oddziałami ochraniał koronację Leszczyńskiego w Warszawie (4 października 1705)¹⁴¹, Stanisławów stanął w obliczu „zagrożenia wrogością Moskwy” – jak czytamy w ormiańskiej księdze chrztów¹⁴². Od króla Stanisława otrzymał Potocki urząd najpierw hetmana koronnego, najpierw polnego (1706), a następnie wielkiego (1707) i odtąd uczestniczył w licznych bitwach

¹³⁷ W *Chronologii* podaje dane na ten temat pod rokiem 1704, uzupełniające relację Jana Tomasza Józefowicza (idem, *Lwów utrapiony in anno 1704*, wyd. P. Borek, Kraków 2003) i kronikę ormiańskich benedyktynek (S. Barącz, *Żywoty*, s. 437–438).

¹³⁸ Cyt. za: Ղ. Ալիշաւն [Gh. Aliszan], *Կաթողիկոս. Տարեգիրք Հայոց Լիւաւսաւսնի եւ Ռուսիկոսի* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 156.

¹³⁹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 8.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 10, 118–119 (spis postanowień synodalnych); FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 5 (wpisy poświadczające chrzty dzieci ormiańskich dokonywane przez Roszkę w Stanisławowie 3 października i 30 grudnia 1704 oraz 14 stycznia 1705 roku).

¹⁴¹ A. Link-Lenczowski, *Potocki Józef*.

¹⁴² FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 6.

toczonych między zwolennikami obu konkurentów do tronu polskiego i towarzyszących wojnie północnej, której głównymi przeciwnikami były Szwecja i Rosja. Ponieważ stronnicy króla Stanisława przegrali, pan Stanisławowa znalazł się poza krajem, w Siedmiogrodzie i Mołdawii. W rezultacie jego dobra i poddani już stale narażeni byli na agresję stronników króla Augusta II.

Skłaniało to wielu Ormian, a także ich duszpasterzy do wyjazdu i szukania schronienia po wsiach. Roszka wyjechał wraz z rodzinami braci do Śniatyna, tuż nad granicę polsko-turecką. Pod datą 29 maja 1705 roku skopiował w swym dzienniku polskojęzyczny inwentarz rzeczy kościoła śniatyńskiego (spisany jeszcze w 1700 roku przez arcybiskupa Nersesowicza), na podstawie którego dokonał ich rewizji¹⁴³, 20 września 1705 roku zaś ochrzcił tam bratanika Dawida, synka Bogdana i Edil Stefanowiczów Roszków¹⁴⁴.

W 1707 roku do Europy powrócił Ori. Poprzez pośredników uzyskał od papieża Klemensa XI oraz od cesarza Józefa I listy do szacha perskiego. Gdy wracał z Wiednia i jechał przez Polskę do Moskwy, przesłał Roszce list, prawdopodobnie z Zamościa, wraz z rekomendacją Fabroniego, byłego już sekretarza Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, a od 1706 roku – kardynała. Dawny alumn potem informował księdza Krusińskiego o napominaniu przez rzymskiego dostojnika: „abym uczynił wszystko, co w mojej mocy, dla tak dobrego człowieka”¹⁴⁵. Z listu do Krusińskiego wynika, że Roszka jednak nie zmienił swego zdania o Orim. Fabroniemu odpowiedział listownie 15 kwietnia, przytaczając informacje uzyskane od Ormian, w tym od wartapeta Chaczadura Arakeliana, wtedy przebywającego przy Szehrimanach w Wenecji, oraz od kupców ormiańskich z Węgier, świadczące, że Ori nadużył ich zaufania i nie zapłacił im za konie, które rozdawał na odwiedzanych dworach: cesarskim, pałatyńskim i carskim.

W lipcu 1707 roku Rosjanie zrabowali Stanisławów, nałożyli na mieszczańską kontrybucję i rozłożyli się obozem na kilka lat zarówno w samym mieście, jak i w okolicy¹⁴⁶. Jak się wydaje, z tego powodu Roszka przebywał wtedy poza

¹⁴³ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 16–17.

¹⁴⁴ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 6.

¹⁴⁵ T. Krusiński, *Tragica vertentis belli Persici historia*, s. 256–257; A. Johannissyan, *Israel Ory*. O tym epizodzie Roszka obszernie relacjonował w swym notatniku (FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 79–80).

¹⁴⁶ S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 70.

miastem, w maju 1708 roku w Tyśmienicy¹⁴⁷, a w grudniu – we wsi Tucza-
py, położonej kilkanaście kilometrów na południowy wschód od Śniatyna, nad
Czeremoszem, graniczną rzeką; po jej drugiej stronie rozciągała się Mołdawia
podległa Turcji. Tam właśnie, „wobec zagrażającej wrogości”, ochrzcił synka
takich jak on uchodźców ze Stanisławowa¹⁴⁸. Tuczaipy była to wieś królewska,
wchodząca w skład dominium Uściczko, ale dzierżawili ją Potoccy, najpierw
Andrzej i Anna, a po nich ich syn Józef¹⁴⁹. Mogli więc Ormianie stanisławowscy
liczyć tam na opiekę urzędników swego pana. Z księży ormiańskich schronili
się tam, oprócz Roszki, także Grzegorz Dertorosowicz, proboszcz śniatyński,
i Krzysztof Zachnowicz, proboszcz stanisławowski. W kolejnych latach Roszka
przebywał najczęściej w Kamieńcu Podolskim, gdyż Stanisławów trażyły z ko-
lei zarazy (1709, 1711); wizytował też podległe sobie parafie, m.in. w Jazłowcu
(sierpień 1709)¹⁵⁰ i Horodence (sierpień 1709)¹⁵¹.

Przegrana elekcja 1710 roku

9 maja 1709 roku zmarł biskup Deodat Nersesowicz, koadiutor i faktyczny wy-
ręczyciel arcybiskupa Hunaniana w zarządzaniu diecezją. Oficjalny lwowski
hierarcha natychmiast poprosił papieża Klemensa XI o zamianowanie kolejnego
koadiutora, tłumacząc potrzebę posiadania zastępcy złym stanem swego zdro-
wia. Minas Bższkianc, mechitarysta opisujący 100 lat później wydarzenia, które
potem nastąpiły, streścił je w sposób, w jaki pamiętała je społeczność ormiań-
ska Kamieńca: „Wartan [Hunanian] swoim pomocnikiem mianował Stepannosa

¹⁴⁷ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 20.

¹⁴⁸ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 8.

¹⁴⁹ L. Dz[iedzicki], *Uściczko*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, 12, Warszawa 1892, s. 835; idem, *Tuczapy*, w: *ibidem*, s. 602.

¹⁵⁰ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 25–27, powizytacyjny, polsko-
języczny inwentarz sprzętów kościelnych w Jazłowcu z 19 sierpnia 1709 roku pt. *Konno-
tacya sprzętów kościoła Podhaieckiego, które W. X. Proboszcz Jazłowiecki z Podhaiec do
Jazłowca przywiozł z rozkazu Ill[ustriss]mi Consistoris*. Ormiańska parafia podhajecka
najwyraźniej przestała funkcjonować jeszcze przed objęciem dekanatu przez Roszkę.

¹⁵¹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 22, ormiańskojęzyczny inwentarz
kościół horodeńskiego z 28 sierpnia 1709 roku.

Stepanowicza – awakereca z Kamieńca. Wszelako duchowni i wierni tej nominacji nie przyjęli, gdyż Wartan chciał jej dokonać samowolnie, bez porozumienia z ludem i kapłanami, zwracając się o akceptację jedynie do Rzymu”¹⁵².

Sprawa wyglądała jednak inaczej. W lutym 1710 roku poszła z nuncjatury warszawskiej do Rzymu lista zawierająca nazwiska trzech kandydatów na koadiutorstwo, wybrańców starszyny ormiańskiej we Lwowie i teatynów, zarządzających tamtejszym kolegium papieskim dla księży ormiańskich. Na liście znajdowało się aż dwóch członków wpływowego lwowskiego rodu Augustynowiczów, Jan Tobiasz i Jan Lazar, a także Piotr Dawidowicz, proboszcz z Zamościa. Z nich Jan Tobiasz Augustynowicz miał silne poparcie arcybiskupa Hunaniana i nuncjusza papieskiego Nicola Spinoliego. Nazwisko Roszki nie znalazło się na liście, ale był on kandydatem jak najbardziej godnym, wręcz naturalnym z uwagi na kwalifikacje intelektualne i duszpasterskie. Dysponował też uznaniem Kurii Rzymskiej, bo po wielu latach pobytu w Rzymie był tam bodaj najlepiej oceniany wśród kleru polsko-ormiańskiego. Popierał go zwłaszcza arcybiskup Silvio de’ Cavalieri, ówczesny sekretarz Kongregacji Rozkrzewiania Wiary¹⁵³, który uważał Roszkę za „jednego z najlepszych alumnów Kolegium Urbanum, tak pod względem obyczajów, jak i nauki”¹⁵⁴.

Na początku marca 1710 roku rodziny Roszków, Zarugowiczów i Isajowiczów zjechały się w Kamieńcu z okazji chrzcina Torosa, syna Krzysztofa i Meliki Stefanowiczów Roszków. Aktu chrztu i bierzmowania w kamienieckim kościele świętego Mikołaja dokonał stryj Stefan, a miejscowy proboszcz Muratowicz był chrzestnym razem z żoną Daniela Zarugowicza, Marianną¹⁵⁵. Bez wątpienia rozmawiano o perspektywach rysujących się przed rodziną w przypadku objęcia przez księdza Roszkę arcybiskupstwa lwowskiego.

Również w Rzymie, 2 października 1710 roku, na posiedzeniu zwyczajnym Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, debatowano nad listą kandydatów podaną przez arcybiskupa Hunaniana i nuncjusza, do której dopisane zostało nazwisko

¹⁵² Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս քնակաւս ի հայկազունց սերդեղ ի նախնեաց Անի քաղաքին* [Podróż do Polski i innych miejsc zamieszkiwanych przez Ormian pochodzących z miasta Ani], Վենետիկ [Wenecja] 1830, s. 108.

¹⁵³ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 58.

¹⁵⁴ Cyt. za: idem, *Roszka*, s. 255.

¹⁵⁵ Metryki parafialne kamienieckie z XVIII wieku nie są obecnie dostępne, ale chrzest ten ksiądz Roszka wpisał do metryk parafii w Stanisławowie pod datą 7 marca 1710 roku (FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 10).

„Stefana Stefanowicza, od kilku lat misjonarza [apostolskiego] w Kamieńcu”. Zebrani kardynałowie podkreślali jego świetną edukację w Collegium Urbanum i zasługi poniesione podczas Roku Świętego 1700. W rezultacie opowiedzieli się za nim i skierowali do papieża prośbę o nominowanie go z tytułem biskupim *in partibus infidelium cum futura succesione* oraz z pensją roczną w wysokości 100 skudów. Ten wniosek papież zaaprobował i nakazał wystosować odpowiednie brewe¹⁵⁶. O papieskiej decyzji poinformowano nuncjusza.

Okazało się jednak, że intelektualne zalety i gorliwość duszpasterska niewiele znaczą dla starszych ormiańskich we Lwowie. Nie tylko kandydat był im obcy, bo związany z Kamieńcem i Stanisławowem, ale też nominacja wydana w Rzymie pozbawiała ich tradycyjnego prawa do elekcji biskupa. Arcybiskup Hunanian i Stefano Trombetti, wiceprefekt kolegium papieskiego we Lwowie, ostrzegali nuncjusza, a poprzez niego Kurię Rzymską, że wśród Ormian lwowskich rozlegają się lamenty i narasta protest. Starsi gminy, „posłuszni synowie Kościoła”, z raczej udawaną troską ostrzegali, że będą „tumulty i rumory”, a oni prędzej przejdą na obrządek łaciński, niż zaakceptują Roszkę, „kapłana zewnętrznego”¹⁵⁷. Zarzucali mu nieznamość języka polskiego, „podczas gdy powszechnie Ormianie w tym Królestwie używają tego języka, nie znają ormiańskiego, za wyjątkiem kleru, który studiuje w tym [to jest teatyńskim] kolegium”¹⁵⁸. Powoływali się też na swój przywilej elekcji kandydatów na biskupa.

Zrazu Kongregacja nakazała nuncjaturze i teatynom perswazję oraz podjęcie starań u króla Augusta II o zgodę na Roszkę, licząc zapewne, że królewska nominacja pozwoli dokończyć planowaną procedurę¹⁵⁹. Po pewnym czasie jednak ustąpiono, „aby dać pocieszenie temu ludowi w czasach wojen i zarazy”, ale przede wszystkim z obawy przed negatywnymi skutkami, jakie burzliwy opór unitów ormiańskich mógł wywołać w atmosferze trójobrzędowego Lwowa, a może też na Wschodzie. Również sytuacja wśród Rusinów z lwowskiej diecezji prawosławnej, niespełna 10 lat wcześniej zjednoczonej z Kościołem katolickim i właśnie będącej w trakcie instalowania swego drugiego z kolei biskupa¹⁶⁰, pozostawała delikatna.

¹⁵⁶ G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255.

¹⁵⁷ „Sacerdote forestiere” (G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 61).

¹⁵⁸ AAV: Archivio della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, scritt. rif. nelle Congreg. Particolari a. 1709–1719, vol. 48, k. 151–151v.

¹⁵⁹ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 61.

¹⁶⁰ 15 czerwca 1710 roku, po dwuletnim wakacie na tronie biskupim, Bazyli Barlaam Szepczycki został konsekrowany na unickiego ordynariusza lwowskiego dla Rusinów. Jego

28 czerwca 1711 roku w ormiańskiej katedrze lwowskiej odbyły się wybory biskupa koadiutora z udziałem kleru i delegatów świeckich, ale tylko z dwóch gmin – lwowskiej oraz zamojskiej. Zaskoczeniem dla zebranych było to, że pojawił się na nich także Daniel Zarugowicz, wuj Roszki, jako przedstawiciel gminy Kamieńca Podolskiego. Mimo swej wysokiej godności państwowej superintendenta ceł ruskich i podolskich został wyproszony. Jego protest zlekceważono. Biskupem koadiutorem obrano Jana Tobiasza Augustynowicza. Kamieniec zaparł się, że nie ustąpi, kontestował też sam zainteresowany, popierali go niektórzy księża. Siła gminy kamienieckiej była jednak nikła, gdyż dopiero się organizowała po blisko 30 latach nieobecności w rodzinnym mieście. Większość Ormian kamienieckich pozostawała w rozproszeniu po całej Polsce, a ta część ich diaspory, która po inwazji tureckiej osiadła we Lwowie, doczekała się już drugiego pokolenia, zintegrowanego z Lwowianami.

W tym burzliwym czasie Roszka przebywał w Kamieńcu i zajmował się porządkami, których tamtejsza parafia, odrodzona po okupacji tureckiej, potrzebowała. Pozostała po tych zajęciach cenna pamiątka, przechowywana obecnie w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu¹⁶¹. Jest to księga liturgiczna (czaszoc) spisana w 1349 roku w Surchacie na Krymie i zakupiona w 1394 roku dla kamienieckiego kościoła św. Mikołaja przez kupca Sinana Chutlubej-oghlu, fundatora tegoż kościoła. Roszka ten cenny mszał podzielił na dwa tomy i oprawił, a następnie wpisał informujący o tym kolofon.

Rzym ostatecznie przystał na wybór dokonany we Lwowie. Na wezwanie Kongregacji, wystosowane w styczniu 1712 roku, Roszka ustąpił i uznał Augustynowicza¹⁶².

nominação nastąpiła po elekcji, która miała miejsce w styczniu tego roku w klasztorze świętego Jura pod Lwowem. Fakt, że Rusini mogli sobie obrać biskupa, a Ormianom tego prawa odmówiono, musiał mieć wpływ na rozgoryczenie i determinację tych drugich, aby wywalczyć kontynuację tradycyjnych procedur.

¹⁶¹ РНБ: sygn. Арм. о. к. 1 и 2; por. К. Н. Юзбашян, *Армянские рукописи*, s. 48–49, 301; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie: sygn. 5445, Papiery Żegoty Paulego, s. 35 (przekład kolofonu Roszki na język łaciński wykonany przez księdza Bohosa Derwiszjana w 1839 roku).

¹⁶² Cyt. za: C. Lechicki, *Nieznany opis*, s. 44–50; por. G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255; idem, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 66.

Proboszcz i oficjał w Stanisławowie

W 1712 roku, po klęsce Szwecji pod Połtawą i fiasku wyprawy do Polski stronników króla Stanisława, właściciel Stanisławowa przebywał u boku szwedzkiego króla Karola XII w Benderach w Mołdawii. Tymczasem na miasto napadł hetman wielki koronny Adam Mikołaj Sieniawski, zwolennik Augusta II; zrabował je i spustoszył okolice¹⁶³.

W tym czasie Roszka, od co najmniej stycznia do października 1712 roku, przebywał w Kamieńcu¹⁶⁴, gdzie zawakowała funkcja proboszcza ormiańskiego po śmierci księdza Muratowicza (grudzień 1711). Jak zapisał potem w księdze parafialnej Stanisławowa, ksiądz Jakub Warteresowicz (Agop Warteresjan lub Warteresiewicz), dotychczasowy proboszcz w Tyśmienicy, „z moją pomocą został proboszczem Kamieńca, którego 23 maja 1713 roku oddałem do dyspozycji tamtejszego kościoła”¹⁶⁵.

W roku 1714 Roszka wyjechał do Włoch. Był tam świadkiem przysłania do „skarbcza Wenecji” wielkiej sumy – 200 tysięcy dukatów – przez hospodara wołoskiego Konstantyna Brâncoveanu „dla zabezpieczenia siebie i swoich”¹⁶⁶. Ten nieznany w biografii hospodara szczegół stanowi uzupełnienie obrazu jego tragicznych losów. W czasie gdy Roszka obserwował nadejście transportu pieniędzy z Wołoszczyzny, ich właściciel i wszyscy jego synowie, pojmاني na rozkaz sułtana Ahmeda III, wywiezieni do Stambułu i zmuszeni do oddania reszty swego majątku, po odmowie przejścia na islam zostali straceni. Sformułowanie „skarbiec Wenecji” jest dwuznaczne. Rodzi się pytanie: Czy depozytariuszami zasobów hospodara nie byli Szehrimanowie i czy nie dlatego Roszka poznał szczegóły tej operacji? Ale mogło też chodzić o wpłatę bezpośrednio do budżetu republiki, zdewastowanego w wyniku zwycięskich, ale niezwykle kosztownych wojen z Turcją; a jeżeli tak, to sumy wołoskie zapewne przepadły na rzecz wydatków na kolejną batalię z odwiecznym wrogiem (1714–1718), tym razem przegraną.

¹⁶³ F. Waligórski, *Szkic historyczno-statystyczny*, s. 14.

¹⁶⁴ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 43 (korespondencja z Jakubem Brockim, proboszczem ormiańskim w Horodence, z 13 stycznia 1712, z Kamieńca); FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 12 (wpis z października).

¹⁶⁵ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 31; Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 31.

¹⁶⁶ *Chronologia*, pod rokiem 1714.

W marcu 1715 roku w Wiedniu zmarł biskup Wirzyreski; wcześniej na swego następcę zaproponował Roszkę, „co wszakże nie przyszło do skutku” – jak pisze Barącz¹⁶⁷. Tymczasem zmienił się ordynariusz diecezji lwowskiej. W czerwcu 1715 roku zmarł arcybiskup Hunanian i Jan Tobiasz Augustynowicz objął rządy już osobiste. Sprawy Roszki z nowym arcybiskupem ułożyły się poprawnie.

Problemy, i to bardzo poważne, pojawiły się za to w rodzinie. Najznamienitszy jej przedstawiciel i protektor Roszki, wuj Zarugowicz, wraz z bratem żony, Bohosem (Pawłem) Owanesowiczem (Howanesowiczem), zostali aresztowani przez podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego pod zarzutem nadużyć finansowych (prawdopodobnie zmyślonych), wywiezieni do Warszawy i tam pod koniec 1715 roku lub w pierwszej połowie 1716 roku straceni bez sądu¹⁶⁸. Zrodziło to konieczność opieki rodziny Roszków nad ciotką Zarugowiczową oraz wsparcia wdowy i dzieci po Owanesowiczu, zamieszkałych w Stanisławowie.

Na domiar złego w tym czasie dotychczasowy proboszcz w Stanisławowie zapadł na zdrowiu i „dotknięty paraliżem nie mógł odprawiać mszy przez 6 lat z powodu drżenia ręki i ciała; później tak słaby, że nie mógł dosięgnąć głowy ręką”¹⁶⁹, więc tamtejsza parafia wymagała wsparcia duszpasterskiego. Roszka zjawił się więc w Stanisławowie w październiku 1715 roku¹⁷⁰, a co najmniej w kwietniu 1716 roku przeniósł się tam z Kamieńca Podolskiego na stałe¹⁷¹. Objął prowadzenie parafii, wspomagany początkowo przez wikariusza Keworka Kistosturowicza (Georgisa Kistosaturiana, Kristosaturiana), młodego księdza rodem ze Stambułu; wikariusz zmarł 3 października 1716 roku, mając zaledwie 30 lat¹⁷². Był już jednak inny pomocnik, gdyż ksiądz Warteresowicz postanowił w ślad za Roszką opuścić Kamieniec: złożył rezygnację

¹⁶⁷ S. Barącz, *Rys*, s. 135.

¹⁶⁸ A. A. Zięba, *Daniel Zarugowicz*, s. 83–87.

¹⁶⁹ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 14.

¹⁷⁰ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 7.

¹⁷¹ Ibidem; FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 17–23 (29 kwietnia 1716 roku chrzcił i bierzmował w Stanisławowie po raz pierwszy od wielu lat i odtąd udzielał tych sakramentów aż do początku września 1718 roku we wszystkich przypadkach poza nielicznymi, w których wyręczał go Jakub Warteresowicz).

¹⁷² Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 55 (wpis z 28 stycznia 1716 roku); FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 7 (wpis z października 1715 roku), s. 8 (nekrolog księdza Kistosturowicza, wpisany przez Roszkę).

z proboszczowania tamtejszej parafii, uzyskał od arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza nominację na spowiednika generalnego (27 lutego 1716 roku) i osiadł w Stanisławowie, nabywając tam z czasem własny dom¹⁷³.

W Stanisławowie Roszka szybko podjął konkretne działania, czego ślad znajdujemy w parafialnej księdze kroraków:

Roku Pańskiego 1716, sierpnia miesiąca 21, dzień piątek. Jaśnie Oświecony i Wielce Dostojny Der Stefan Stefanowicz Roszka, dziekan Stanisławowa, powróciwszy tutaj z Kamieńca, z nakazu wyżej wymienionego arcybiskupa [Jana Tobiasza Augustynowicza] wziął się za rachunki kościelne i majątek kościelny, naprzód u wielce szanownego prałata Krzysztofa Zachnowicza – proboszcza Stanisławowa, zobowiązania dłużne, pożyczki i fundacje na msze święte; dlatego niezwłocznie dał spisać tych, u których były lokaty, to jest fundusze, czy też inne środki na msze święte. Potem na prośbę wielbnego kapłana [Zachnowicza] dał pozew wyżej wymienionym pożyczkobiorcom¹⁷⁴.

I faktycznie, zaczęli się zgłaszać Ormianie stanisławowscy, których domy obciążone były wyderkaufami parafialnymi, aby ustalić warunki realizacji zobowiązań¹⁷⁵. Zapewne za te pieniądze na dokupionym obok kościoła gruncie Roszka kazał zbudować dom, który stał się jego nową rezydencją¹⁷⁶. Teraz z rzadka opuszczał Stanisławów, chyba że wypadła jakaś okazja rodzinna (jak spisanie w Łyścu krorąku bratanka Chaczeresa Bogdanowicza Roszki z tamtejszą panną Dżaszchatun, 1 kwietnia 1717 roku)¹⁷⁷.

¹⁷³ S. Barącz, *Żywoty*, s. 358; M. Agopsowicz, *Kresowego Pokucia początek*, s. 170–171; A. Gliński, *Gmina ormiańska w Stanisławowie w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku – organizacja, gospodarka, codzienność*, Kraków 2022, seria: *Biblioteka Lehahayer*, 5, s. 78, 148.

¹⁷⁴ Bibl. Czarторыskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 24.

¹⁷⁵ Ibidem, k. 24–24v. Ten spis darowizn na rzecz parafii stanisławowskiej zachował się w zbiorach FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 203, a jego spolszczona w wieku XX wersja to sygn. 226, zeszyt zawierający spis fundatorów i darczyńców kościoła z 1682 roku, prowadzony przez Roszkę w latach 1717–1730 (informacja Moniki Agopsowicz).

¹⁷⁶ Ibidem, k. 73. W domu tym zamieszkał też na pewien czas bratanek ciotki Zarugowiczowej, syn zabitego Bohosa Owanisowicza – Howanes Bohosowicz (Jan Paulowicz, Pawłowicz), wraz ze świeżo poślubioną żoną, Syrmą Awramowiczówną Todorowiczówną. Oprócz udzielenia gościny w swojej rezydencji Roszka wypłacił krewnemu 200 złotych, „aby puścił je w obrót”, to jest zainwestował w handel (ibidem). Ksiądz Roszka i jego bracia opiekowali się wszystkimi bratankami i bratanicami Zarugowiczowej i organizowali ich małżeństwa; w krorakach występowali jako ich krewni (bracia wujeczni).

¹⁷⁷ Bibl. Czarторыskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 66v–67v.

Wreszcie wojska rosyjskie opuściły Stanisławów, ale przedtem gmina ormiańska musiała im wypłacić 1000 talarów bitych¹⁷⁸. 14 czerwca 1718 roku wizytację kanoniczną w parafii Roszki odprawił arcybiskup Augustynowicz; dokonał bierzmowania tych dzieci ormiańskich, które w trudnych latach wojny były chrzczone w obrządku łacińskim z powodu przebywania księży ormiańskich poza parafią¹⁷⁹, poświęcił też duży dzwon nazwany imieniem świętego Stefana – patrona Roszki¹⁸⁰. Prawdopodobnie przy tej okazji arcybiskup mianował Roszkę oficjałem, czyli sędzią biskupim w tej części diecezji, która podlegała mu wcześniej z racji pełnienia funkcji dziekana¹⁸¹. Tak też tytułował się od tej pory¹⁸². Zapewne już wtedy posługiwał się pieczęcią z herbem Pobóg (podkowa z krzyżem), ale jej wizerunek znamy dopiero z dokumentu włączonego do księgi parafii ormiańskokatolickiej w Dżurdzowie (1729) oraz z portretu namalowanego około roku 1733¹⁸³. Zaraz po wizytacji Roszka towarzyszył arcybiskupowi w drodze powrotnej do Lwowa, aby wziąć udział w synodzie archidiecezjalnym, podczas którego zlecono mu reformę liturgii i kalendarza ormiańskiego. Przy okazji pobytu we Lwowie 25 września w katedrze wraz z Anną Teodorową Bernatowiczową pełnił posługę kuma przy chrzcie synka Bernarda i Katarzyny Bernackich (zamożnych Ormian o statusie szlacheckim), celebrowanym przez księdza Stefana Faruchowicza, wikarego katedralnego¹⁸⁴.

¹⁷⁸ S. Barącz, *Rys*, s. 169; idem, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 71.

¹⁷⁹ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 22–23.

¹⁸⁰ S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 65–66, przypis 46.

¹⁸¹ G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255. Sam Roszka w *Chronologii* (pod rokiem 1715) zdefiniował swą nową funkcję, pisząc, że arcybiskup mianował go „zewnątrznym oficjałem” (artakin oficial), to jest swoim zastępcą (pochanord). Chodzi tu zapewne o to, że był to oficjałat pozalwowski.

¹⁸² We wpisie z 8 czerwca 1718 roku do księgi chrztów figuruje jeszcze jako „wielebny dziekan”; jako oficjał został przedstawiony po raz pierwszy we wpisie z 13 czerwca tego roku. Był wtedy świadkiem bierzmowania Mikołaja Donigiewicza przez arcybiskupa Augustynowicza (FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 22). 15 sierpnia 1718 roku sam siebie tytułuje w tejże księdze „oficjałem stanisławowskim Ormian” (ibidem, s. 23). Odtąd tytułatura ta powtarzała się regularnie we wszystkich stanisławowskich księgach parafialnych.

¹⁸³ Por. portret zamieszczony przy karcie tytułowej niniejszej pracy.

¹⁸⁴ *Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie*, s. 326–327, 640. Drugą parą kumów, do obrzędu bierzmowania, byli Grzegorz Zachnowicz i Katarzyna Derszymunowiczowa. W zapisce sporządzonej po tej uroczystości Roszka został nazwany jeszcze dziekanem, ale było to zapewne tylko przeoczenie katedralnego wikariusza.

W styczniu 1719 roku Roszka był z powrotem w Stanisławowie¹⁸⁵. We wrześniu pojawiła się w mieście dżuma. Pochłonęła życie co najmniej 20 Ormian, w tym bratowej Roszki, Edil (żony Bogdana Stefanowicza), i wieloletniego służącego, Szymona Bogdanowicza Osoby¹⁸⁶. 16 grudnia zmarł proboszcz Zachnowicz i „po jego zgonie ustała dżuma pośród naszych parafian miasta” – jak to zapisano w księdze zmarłych¹⁸⁷. Nie wiadomo, gdzie spędził ten trudny czas Roszka, gdyż nie figuruje we wpisach do ksiąg parafialnych dotyczących śmierci wspomnianych osób.

Po śmierci proboszcza Roszka objął parafię stanisławowską formalnie już jako jej proboszcz. Odtąd tytułowano go z łacińska prepozytem¹⁸⁸. W pracy duszpasterskiej wspomagali go kolejni wikariusze i księża rezydenci. Jak wynika z wpisów do parafialnej księgi chrztów, oprócz Warteresowicza od 1722 roku wikariuszem w Stanisławowie był Szymon Torosowicz (Simeon Torosjanc), potem proboszcz w Dźurdzowie, zapewne krewny Roszków. Od około 1725 roku zakrystianem i pisarzem Roszki – już oficjała – czyli jego notariuszem, był Mikołaj (Nigol) Krzysztofowicz („z rodu Chaczyka”)¹⁸⁹, wyświęcony w 1737 roku i od tego momentu wikary. W latach 1724–1727 w Stanisławowie przebywał też der Johan (Hohan, Johannes, Johanian) z Erzurumu, określany jako Mechitarianc, albo Mchitar, a więc zapewne przynależny do nowego ormiańskiego i jednocześnie katolickiego zgromadzenia zakonnego, z siedzibą w Wenecji – mechitarystów¹⁹⁰. W tym czasie wiele parafii ormiańskokatolickich w Europie Środkowo-Wschodniej zwracało się do założyciela zakonu, Mechitara z Sebastii (Sebastacego), o przysłanie zakonni-

¹⁸⁵ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 81v, 85v.

¹⁸⁶ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 12–14.

¹⁸⁷ Ibidem, s. 14.

¹⁸⁸ Grzegorz Petrowicz w biogramie Roszki w *Polskim słowniku biograficznym* połączył nominację na oficjała i prepozyta pod jedną datą (1718), jednak przed śmiercią dotychczasowego proboszcza przejęcie parafii przez Roszkę nie było możliwe. Zresztą widać to także w zapisach księgi chrztów: 27 września Roszka wpisał kolejny chrzest, nazywając siebie oficjałem, a we wpisie z 9 lutego 1720 roku pisze: „ja, Stefan Stefanowicz Roszka, oficjał i prepozyt stanisławowski Ormian” (FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 27).

¹⁸⁹ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 27v (lipiec 1726), 113v, 115v, 118, 118v, 119.

¹⁹⁰ Ibidem, k. 26v, 27v; FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 23.

ków jako misjonarzy, głównie w celu nauczania dzieci¹⁹¹. Jednym z pierwszych towarzyszy Mechitara był właśnie Joan (Howhannes)¹⁹². Joan pochodził z Erzurumu, a więc był rodakiem rzymskiego kolegi Roszki, wardapeta Chaczadura Arakeliana. To pierwszy mechitarysta, który pojawił się wśród Ormian polskich. W Stanisławowie przebywali też okresowo klerycy teatyńscy i rozdziły się powołania kapłańskie: Grzegorz Hasso Aksentowicz (wyświęcony przez arcybiskupa Augustynowicza we Lwowie 27 lipca 1723)¹⁹³; Grzegorz Urmanci, wzmiankowany jako kleryk w 1724 roku¹⁹⁴; Jan Krzysztof Stefanowicz Urmanci, który 16 lutego 1728 roku otrzymał zgodę papieską na zmianę obrządku i wstąpienie do zakonu trzynitarzy¹⁹⁵.

Realizując polecenie synodu i arcybiskupa z 1718 roku, Roszka w kolejnych latach ułożył mszał, rytuał i kalendarz liturgiczny dla obrządku ormiańskiego w Polsce (1723–1724), wprowadzając sporo zmian i dając w ten sposób fundament tzw. rytu lwowskiego. W opinii wielu pozostał „najlepszym duchownym” i „miłośnikiem unii”¹⁹⁶. W swym oficjalacie rozpatrywał sprawy parafian stanisławowskich: rozwody, unieważnienia narzeczeństwa, koraiki (interczyzy), przyszło mu rozsądzać powództwo o bigamię, przestrzegać przed strzelaniem na wiwat podczas wesel¹⁹⁷, zatwierdzić układ finansowy między proboszczem w Kutach a tamtejszą gminą ormiańską (27 kwietnia 1726)¹⁹⁸. A gdy dzwon Stefan stracił dźwięk, przeprowadził jego restaurację, ukończoną 25 sierpnia 1725 roku; 19 lipca 1728 roku – podczas kolejnej wizytacji parafii stanisławowskiej – arcybiskup Augustynowicz poświęcił dzwon, nadając tym razem imię świętego Michała Archanioła¹⁹⁹.

Kwiecień 1727 roku Roszka spędził w Tyśmienicy, gdzie zachorował stosunkowo młody, bo 45-letni, proboszcz ormiański, ksiądz Grzegorz Amirowicz: zaraził się od chorych, których leczył. Roszka wypowiadał go i udzielił mu Komunii Świętej, uczestniczył w jego pogrzebie, a następnie wpisał nekro-

¹⁹¹ M. Nurikhan, *The Life and Times*, s. 13.

¹⁹² *Ibidem*, s. 90.

¹⁹³ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 30.

¹⁹⁴ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 41.

¹⁹⁵ FKIDOP Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 33.

¹⁹⁶ G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 176.

¹⁹⁷ A. Gliński, *Gmina ormiańska w Stanisławowie*, 5, s. 101, tam szerszy opis stosunków we wspólnocie ormiańskiej, której duszpasterzował Roszka.

¹⁹⁸ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543, Akta zaręczynowe, k. 27.

¹⁹⁹ S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 66, przypis 46.

log zmarłego do ksiąg parafii tyśmienickiej, którego treść warto tu przytoczyć, gdyż – poza warstwą informacyjną – świadczy też o tym, jak ksiądz Roszka pojmował obowiązki duszpasterskie:

X[iądz] Grzegorz Amirowicz [...] postawił ten nowy kościół [w Tyśmienicy], pomieszkanie dla xięży, studnię i kaplicę, na co z własnych pieniędzy wydał 2480 zł[otych] p[olskich]. resztę parafianie dołożyli. Starał się ozdobić ten kościół, tak srebrem, jak różnemi materyami. Do banku [bractwa pobożnego] złożył 1000 zł[otych] p[olskich]. Budował lud swój moralnemi przestrogami, chrześcijańską nauką, i wymownemi kazaniami oświecał. Sztuki lekarskiej, do której z natury miał skłonność, nauczył się z książek ormiańskich. Leczył tedy wiernych cierpiących i żydom nawet pomagał, a najwięcej daremnie [to jest za darmo]. Na koniec jako świeca, dając światło innym, sama ubywa, tak i on ciągle do słabych chodząc, kurując, sam zachorował 15go kwietnia i spoczął w Chrystusie dnia 28go kwietnia²⁰⁰.

Wizytacja Siedmiogrodu

Związki Stanisławowa z Ormianami siedmiogrodzkimi, w tym z Dźurdżowem, w którym Roszka spędził dzieciństwo, nie ustawały. W 1719 roku wspólnoty ormiańskokatolickie w Siedmiogrodzie wizytował wartapet Chaczadur Arakelian z Wenecji, przyjaciel Roszki, z którym ten podtrzymywał kontakt korespondencyjny, więc zapewne miał i od niego wiadomości o przebiegu spraw. Roszka był tam w 1721 roku. W lutym 1729 roku w kościele stanisławowskim błogosławił ślub przybysza z Dźurdżowa, Grzegorza Sahagowicza („Giurgioviensis ex Transylvania, famatus”), z mieszkanką Stanisławowa, Szakirą, córką Hanka Aksentowicza Hasso²⁰¹. Takich kontaktów było zapewne więcej. Nadal pamiętano w Siedmiogrodzie biskupa Minasa Zilifdar-oghlu, wychowawcę Roszki.

W tymże roku 1729 Roszka regularnie chrzczył dzieci w Stanisławowie do 25 maja²⁰². Zaraz potem wyjechał, gdyż w nocy wpisanej do stanisławow-

²⁰⁰ Idem, *Pamiętnik dziejów polskich*, s. 238–239.

²⁰¹ Indeks księgi małżeństw parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie z lat 1700–1813, wpis z 22 lutego 1729 roku, zob. Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [on-line:] <https://archiwum.ormianie.pl/archiwumk.php> (dostęp: 1 września 2024).

²⁰² FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 58–59.

skiej księgi kroraków czytamy, że jest „poza domem”²⁰³ i zastępuje go der Tuman (Tomasz) Hryczkiewicz, proboszcz ormiański z Łyśca. I faktycznie, od 2 czerwca aż do końca roku w posługach sakramentalnych zastępował go Jakub Warterysowicz, a Roszka na karty ksiąg metrykalnych wrócił dopiero od 12 stycznia 1730 roku²⁰⁴. Tę nieobecność tak objaśnia Sadok Barącz:

W r. 1729 przez ks. Arcybiskupa wysłany ks. Stefan Roszka, proboszcz stanisławowski, jako wizytator jeneralny do Siedmiogrodu wiele przyczynił się do załatwienia różnych nieporozumień, które tamże powstały. Zgromadził bractwa w trzech miastach: Armenopolu, Elizabetfalwie i Gyergyó Szent Miklos. Wydał jeden Rytuał i zalecił, żeby się onego Ormianie Siedmiogrodu wiernie trzymali. Utwierdził władzę Michała Teodorowicza, Archydiakona i proboszcza w Armenopolu. Równie też uprosił biskupów łacińskich, żeby rozwojowi obrządku ormiańskiego w Siedmiogrodzie tamę nie stawiali²⁰⁵.

Od lat rzymskokatolicycy biskupi Alba Julia zwalczali jurysdykcję arcybiskupów lwowskich nad Ormianami w Siedmiogrodzie²⁰⁶. Z tego powodu misja Roszki nie była łatwa. Jako notariusz towarzyszył mu Johan Mchitar. Efekty poprzedniej wizytacji, dokonanej przez biskupa Sebasty (Sivas) Jonaśza w 1721 roku, Roszka ocenił krytycznie i nazwał wizytatora „variegatae fidei orientalis”. Roszka odwiedził wszystkie parafie ormiańskie. Odnowił lub założył liczne bractwa pobożne przy tych parafiach, zaopatrzył je też w reguły.

Ostatnim etapem podróży siedmiogrodzkiej był Dżurdzów. Proboszczem był tam dawny wikariusz stanisławowski, Szymon Torosowicz (Simeon Torosjanc), który wznosił nowy kościół, a jego biblioteka, zachowana do dziś, była pełna książek przywiezionych z Polski²⁰⁷. Jedna z nich nosi wpis własnościowy

²⁰³ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543 IV, Akta zaręczynowe, k. 126v.

²⁰⁴ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 59–62; Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543 IV, Akta zaręczynowe, k. 128v (wpis z 28 stycznia 1730 roku).

²⁰⁵ S. Barącz, *Rys*, s. 136.

²⁰⁶ Z. Obertyński, *Legenda jazłowiecka. Przyczynek do krytyki podań ludowych w wiekach XVI-XVIII. Dokończenie*, „Studia Źródłoznawcze”, 8, 1963, s. 38; Ch. Lukacsi, *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis, usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis anthea ineditis elaborata*, s. 67, 79, 86–88, 135, 139 (tam obszerna charakterystyka działalności Roszki w Siedmiogrodzie); K. Nagy, *Stefano Stefanowicz Roszka*.

²⁰⁷ Biblioteka Parohiei Armene Catolice din Gheorgheni (Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára): *Liber nomina dominorum mercatorum qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae natae extructa intus continens*, s. 7–9. Wpisy własnościowe Szymona

wy: „[ex cat]alogo libr[orum] Bartholomei Isaiewicz” – a więc była własnością wuja Roszki, Bernata Isajowicza. Również w Dżurdżowie Roszka opracował statut bractwa pobożnego; nosiło ono wezwanie Przenajświętszej Bogarodzicy Zawsze Dziewicy Maryi Wniebowziętej²⁰⁸.

W trakcie pobytu w Siedmiogrodzie wykonany został jedyny portret olejny Roszki, jaki dziś daje nam wyobrażenie o jego fizyczności, a zamówiony zapewne u miejscowego artysty przez tutejszą rodzinę, być może wdzięczną za protekcję polskiego wuja. Przejawem tej protekcji było polecenie innego krewnego, Minas Torosjanca (Mihálego Theodorovicsa, brata Szymona Torosowicza), na stanowisko zwierzchnika parafii ormiańskokatolickich w Siedmiogrodzie²⁰⁹.

W styczniu 1730 roku Roszka przesłał do Rzymu sprawozdanie ze swej misji²¹⁰. Napisał je już w Stanisławowie²¹¹, gdzie właśnie panowała kolejna epidemia, tym razem dżumy, nadeszłej od strony Turcji. Zmarłych chowano w masowych grobach za miastem, przy drodze do Tyśmienicy²¹².

Torosowicza (Simeona Torosjanca) znajdują się m.in. na: G. Zawieszko, *Oratorium Pałacu Duchownego przez X. Gabryela Leopolię Zakonu kaznodziejskiego Praed. Gen.*, [Lwów] 1619; S. Bielicki, *Święta kaznodziejskie to jest kazania doroczne na uroczystości świętych Bożych [...] wypracowane, a potem Roku 1717 wyprasowane*, Kalisz 1717.

²⁰⁸ Biblioteka Parohiei Armene Catolice din Gheorgheni (Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára): Եղրայրոյիւն վերադիմաւնսն ս[ուր]բ Ա[ստուա]յծածին եւ բարի մահուսն տւոյնիկոն, 2 listopada 1729, k. 1–8v, pod dokumentem znajduje się podpis i pieczęć opłatkowa Roszki oraz podpisy Johana Mchitara i Minas Torosjanca (Mihala Theodorovicsa); na k. 10–14v łacińska wersja statutu; obie spisane ręką Roszki.

²⁰⁹ Roszka w łacińsko- i włoskojęzycznych listach do władz kościelnych nazywał Theodorovicsa swym siostrzeńcem (nepos, mio nipote), ale określenie to można rozumieć też jako: syn bratanicy lub bratanek. Z polskich źródeł nic nie wiadomo o tym, aby miał Roszka siostrę, choć to możliwe, że była znacznie starsza od niego i wyszła za mąż w Siedmiogrodzie, zanim rodzina Roszków powróciła z wygnania tureckiego do Polski. Prośby o powierzenie Theodorovicsowi funkcji biskupiej w Siedmiogrodzie Roszka wysyłał niemal aż do swej śmierci, określając go jako „człowieka prawdziwie apostołskiego” (MBW: sygn. 226, k. 452–453, listy: z 13 stycznia 1736 roku do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, z 8 sierpnia i 28 października 1738 roku do nuncjusza Paolucci-Merlini w Wiedniu).

²¹⁰ G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255.

²¹¹ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 62 (wpis z 12 stycznia 1730 roku); Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543 IV, Akta zaręczynowe, k. 128v (wpis z 28 stycznia 1730 roku).

²¹² F. Waligórski, *Szkic historyczno-statystyczny*, s. 14; S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 84.

Roszka i trynitarze

Gdy Roszka po raz pierwszy przybył do Stanisławowa, zastał działającą tu już od kilku lat wspólnotę zakonną ojców trynitarzy, cieszącą się opieką właścicieli miasta – najpierw Andrzeja Potockiego, a potem jego syna Józefa. Nieobcy był mu ojciec Michael á Sancta Maria, Hiszpan²¹³, który współtworzył polską gałąź trynitarzy i ich pierwszy klasztor we Lwowie i był zaprzyjaźniony z arcybiskupem Hunanianem, biskupem Nersesowiczem oraz teatynami, prowadzącymi kolegium ormiańskie. W ormiańskim kościółku Świętego Krzyża we Lwowie pochowano jednego ze współtowarzyszy ojca Michaela, z katedry ormiańskiej do prowizorycznej kaplicy klasztornej trynitarzy przekazano stary ołtarz św. Trójcy, a biskup Nersesowicz ofiarował im przybory i aparaty kościelne²¹⁴. Warto tu wspomnieć, że drugim z kolei mieszkańcem Polski, który przystąpił do zakonu, był Ormianin Zachariasz Michalewicz (w zakonie: Michael á Sanctissimo Sacramento)²¹⁵. I z nim Roszka bez wątpienia też się zetknął, na przykład gdy w 1707 roku ojciec Michael á Sanctissimo Sacramento zakładał klasztor trynitarzy w Kamieńcu Podolskim. Ormiańskich z pochodzenia trynitarzy było wielu, m.in. Antonius á Sancto Clemente (Krzysztof Balsamowicz), przełożony klasztoru Trynitopol pod Wilnem (1712)²¹⁶.

Szczególnym zadaniem, które wybrali dla siebie trynitarze, był wykup chrześcijan z niewoli tureckiej. Zbierali w tym celu pieniądze w społeczeństwach europejskich, a następnie organizowali wyprawy, zwane redempcjami, do krajów podporządkowanych władzy sułtanów, i tam odszukiwali i wykupywali jeńców. Pierwszą redempcję polską, w roku 1688, której celem był Kamieniec Podolski (wtedy pod okupacją turecką), prowadził Michael á Sancta Maria z pomocą Michaela á Sanctissimo Sacramento²¹⁷. W 1695 roku, w trakcie siódmej redempcji, Michael á Sancta Maria wykupił ormiańskiego proboszcza

²¹³ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 79.

²¹⁴ J. Białynia Chołodecki, *Trynitarze*, Lwów 1911, seria: *Biblioteka Lwowska*, 13, s. 22, 27–29, 55, 58.

²¹⁵ S. Barącz, *Żywoty*, s. 191–197.

²¹⁶ Marianus a S[ancto] Stanislao [Sikorski], *Hypomnema Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum* [...], Varsaviae 1753, s. 586, 615, 655–656.

²¹⁷ [A. Orłowski], *Zebranie wszystkich redempcyi, ktore prowincya polska Zakonu Nayswię. Trojcy od wykupienia niewolników w kraich tureckich y tatarskich od roku 1688 do 1783 czyniła, podane do publicznego wszystkich stanów uwiadomienia*, Warszawa 1783, s. 1.

ze Śniatyna, Grzegorza Dertorosowicza²¹⁸, z którym potem Roszka był jako dziekan w bliskich relacjach²¹⁹.

Z akcją wykupową trynitarzy Roszka chciał połączyć duszpasterstwo wśród Ormian na Krymie. W liście z 15 kwietnia 1707 roku przedstawił kardynałowi Giuseppe Sacripantiemu, prefektowi Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, projekt wysłania na Krym ojca Iosephusa á Sancta Maria (Józefa od Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny) jako misjonarza dla tamtejszych Ormian, a jednocześnie opiekuna Polaków i Rusinów, którzy byli tam trzymani w niewoli. Wskazany przez niego trynitarz też był z pochodzenia Ormianinem z Polski, gdyż jak pisał Roszka, znał „nasz język ormiański”, a także polski i turecki²²⁰. Nie wiadomo, czy Kongregacja na to przystała. Dopiero w 1722 roku kapituła generalna zakonu trynitarzy wybrała Iosephusa á Sancta Maria, wtedy przełożonego placówki trynitarzkiej w Beresteczku, na redemptora prowincji polskiej, to jest na kierownika kolejnej (jedenastej) redempcji, ale z różnych powodów na Krym wyjechał on dopiero w 1727 roku²²¹.

Nieco wcześniej, w styczniu 1727 roku, Roszka wraz z rzymskokatolickim biskupem kamienieckim Stanisławem Hozjuszem został przez nuncjusza Vincenza Santiniego wydelegowany do rozstrzygnięcia wieloletniego sporu między dwoma rzymskokatolickimi klasztorami w Kamieńcu Podolskim – trynitarzy i karmelitów bosych. Chodziło o splechetek gruntu, na którym pobudowali się trynitarze, a który miał rzekomo wchodzić w fundament budynków karmelitańskich²²². Jak czytamy w kronice trynitarzy polskich, która Roszkę nazywa „Stephanus Bochdanowicz Rozga”:

Ciż komisarze oraz delegowani sędziowie w oparciu o swoją władzę sądowniczą zbadali przyczynę sporu pomiędzy nami, trynitarzami a ojcami karmelitami [...], dokonali inspekcji terenu, wynaleźli świadków i odebrali od nich przysięgę dla zbudowania prawdziwego świadectwa. I oto odkryto, że przyczyną tak wielu kłótni był najmniejszy kawałek ziemi, a mianowicie sześć łokci, który nie tyle zajął dno naszego fundamentu, ile wyszedł na ulicę publiczną. W ten spo-

²¹⁸ [A. Orłowski], *Zebranie wszystkich redempcyi*, s. 29–30.

²¹⁹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, passim.

²²⁰ Ibidem, s. 79.

²²¹ Marianus a S[ancto] Stanislao [Sikorski], *Hypomnema*, s. 844–849; [A. Orłowski], *Zebranie wszystkich redempcyi*, s. 61–69.

²²² S. Barącz, *Żywoty*, s. 282. O poprzednich etapach tego sporu zob. P. W. Fabisz, *Wiadomość o legatach*, s. 288–289, 304.

sób, ulegając niesprawiedliwym żądaniom ojców karmelitów, aby nie wkradły się już żadne klótnie, aby między zakonnikami zapanowała przyjaźń, na żądanie wspomnianych delegatów sądownictwa łagodzących rozdrażnienie, zebraliśmy na jałmużnę sto dwadzieścia florenów polskich. Za to przekazali nam wieczyste i wieczne prawo własności i własność tych ziem²²³.

Wystarał się też Roszka o papieską zgodę na zmianę obrządku i wstąpienie do zakonu trynitarzy dla kolejnego ormiańskiego kandydata, Jana Krzysztofa Stefanowicza, syna mieszczan stanisławowskich, Stefana i Rypsymy Wartanowiczów Urmancich (16 lutego 1728)²²⁴. Być może wybór tego zgromadzenia został podpowiedziany młodemu Ormianinowi przez uratowanego przez trynitarzy księdza Dertorosowicza, który przyjaźnił się z jego rodziną i chrzczył jego rodzeństwo²²⁵. Stefanowicz (w zakonie Benedykt od św. Krzysztofa) był potem przełożonym klasztoru trynitarzy we Lwowie za murami i w Beresteczku²²⁶.

Korespondenci i znajomi

Jak zanotował biskup Franciszek Ksawery Zachariasiewicz, ksiądz Roszka „utrzymywał wielką korespondencję z Rzymem, której ślady w makulaturach przy kościele stanisławowskim pozostałych widziałem”²²⁷. Z obfitej epistolarnej spuścizny Roszki zachowały się do dziś tylko fragmenty, w dodatku nie stanowią one nawet całości tego, co sam Roszka uznał za najistotniejsze i za-tytułował: „nostrae aliquae epistolae notatu dignae” (te znalazły się ostatecznie w bibliotece mechtarystów wiedeńskich)²²⁸. Część listów Roszki przechowy-je archiwum watykańskie oraz archiwum mechtarystów w Wenecji. Ciekawy zbiór posiada Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie²²⁹, a dodatkowo wśród kart wydobytych z okładek ksiąg biblioteki parafialnej ze

²²³ Marianus a S[ancto] Stanislao [Sikorski], *Hypomnema*, s. 640–641.

²²⁴ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 33.

²²⁵ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 8.

²²⁶ M. Sobczyńska-Szczepańska, *Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Katowice 2017, s. 66–67, 74, 144.

²²⁷ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach*, s. 97.

²²⁸ MBW: sygn. 266, k. 440–453 (35 listów).

²²⁹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 2640, k. 1–27.

Stanisławowa, tamże przechowywanych, znaleziono fragmenty innych jeszcze listów²³⁰. Zapiski w *Variach* świadczą, że musiało ich być znacznie więcej.

Roszka utrzymywał kontakty przede wszystkim z duchownymi ormiańskimi: arcybiskupami lwowskimi, podległymi sobie proboszczami, uczonymi mnichami i misjonarzami wschodnimi, księżmi w Polsce i Siedmiogrodzie. Drugą grupę jego korespondentów stanowili dostojnicy i księża Kościoła łacińskiego: kierownicy Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, nuncjusze papiescy w Warszawie i Wiedniu, biskupi węgierscy, jezuici. Osób świeckich w tym gronie było niewiele. Korespondował w kilku językach: łacińskim, włoskim, ormiańskim i polskim.

W Rzymie najbliższe związki łączyły go z kardynałem Francesco Barberinim, którego nazywał „mio singularissimo benefattore”²³¹, prefektem Kongregacji do spraw Korekty Ksiąg Rytów Orientalnych i członkiem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, bratankiem kardynała Carla Barberiniego. Pozostawał także w kontakcie korespondencyjnym z kardynałami: Carlem Agostino Fabronim, byłym sekretarzem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary; Giuseppem Sacripantim, jej prefektem w latach 1704–1727; i Vincenzo Petrą, prefektem w latach 1727–1747. Spośród nuncjuszy w Polsce, z którymi korespondował, zwraca uwagę arcybiskup Camillo Paolucci-Merlini, pełniący tę funkcję w latach 1728–1738, późniejszy nuncjusz w Austrii²³². Szczególnie znaczącą postacią wśród korespondentów Roszki, gdy chodzi o sprawy ormiańskie, był Francesco Girolamo Bona, arcybiskup Kartaginy i wikariusz apostołski w Konstantynopolu (1731). Podczas sprawowania tej funkcji starał się rozwiązać problem prześladowań Ormian katolików przez wyznawców Kościoła apostołskiego, jedynego oficjalnie uznanego w Imperium Osmańskim, i w tym celu negocjował z jego patriarchą, Howhannesem IX Bageszecym²³³.

Jak blisko był Roszka tych spraw, świadczy i to, że pisywał do Abrahama Ardziwiana, biskupa Aleppo, pozostającego zrazu pod jurysdykcją Kościo-

²³⁰ Zob. https://archiwum.ormianie.pl/pliki/Karty_z_okladek_ksiag_metrykalnych_mm.pdf (dostęp: 1 września 2024).

²³¹ MBW: sygn. 266, k. 448v, list z 5 września 1733 roku, k. 449–450v.

²³² Ostatnia korespondencja między Roszką a Paoluccim-Merlinim była adresowana już do Wiednia 8 sierpnia 1738 roku (MBW: sygn. 266, k. 453). O Paoluccim zob. F. Paolucci de' Calboli Ginnasi, *Cenni biografici dei cardinali Paulucci de' Galboli*, Forlì 1926, s. 231–298.

²³³ G. Pignatelli, Bona, Francesco Girolamo, w: *Dizionario biografico degli Italiani*, 11, Roma 1969, s. 440–442; K. Stopka, *Ormianie katolicy*, s. 178–189.

ła apostolskiego, a od 1714 roku – katolickiego. Był to jeden z przywódców ruchu katolickiego wśród Ormian w Imperium Osmańskim, więziony przez wiele lat i prześladowany za swe przekonania, założyciel ormiańskokatolickiego zakonu antonianów. Już po śmierci Roszki ogłoszony został w 1740 roku pierwszym patriarchą (katolikosem) Kościoła ormiańskokatolickiego i przyjął imię Abraham Bedros I²³⁴.

Interesujące z tego samego względu były też kontakty Roszki z biskupem Abrahamem Kretacym (to jest z Krety), który jako Abraham III był katolikosem eczmiaadzyńskim w latach 1734–1737. Szukał on u Roszki pośrednictwa w swych staraniach o pomoc Zachodu dla Ormian, do czego miało doprowadzić zawarcie unii kościelnej²³⁵. Ślad tych kontaktów, poza korespondencją²³⁶, znajdujemy w bibliotece Roszki w postaci książki zawierającej pouczenia Cyryla Jerozolimskiego o chrzcie, z komentarzami Grigora Arsazaruniego²³⁷. Na ostatniej karcie tej książki znajduje się nota, prawdopodobnie z 1728 roku²³⁸, nie w pełni czytelna, informująca, że przesłał ją Roszce biskup Abraham: „[...] ընդ վայելումն ՍոսկիանոսԱստվածաբան [...] լեհահայոց: Ընծայել Արքայաւ Եպիսկոպոսի Կրիստոսոյ”²³⁹. Najciekawszy z listów dotyczących Kretacego pochodzi z 12 grudnia 1735 roku, a jego adresatem było kierownictwo Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w Rzymie. Roszka napisał go niedługo

²³⁴ MBW: sygn. 266, k. 446, 448–449 (listy z 23 lipca 1732 roku, 15 lipca i z listopada 1733 roku); S. Davidian, *Biografia di sua beatitudine Abramo Pietro I. patriarcha di Cilicia e Catholicos degli Armeni*, Cairo 1861; G. Uluhogian, *Abraham Petros Ardzivian, primo patriarcha armeno-cattolico*, „Studi e Ricerche sull’Oriente Cristiano”, 6, 1983, 1, s. 3–17.

²³⁵ Biografie Abrahama III (zob. na przykład: G. A. Bournoutian, *Abraham of Crete*, w: *Encyclopædia Iranica*, New York 2012, [on-line:] <http://www.iranicaonline.org/articles/abraham-of-crete> [dostęp: 16 października 2012]) nie wzmiankują o tych wysiłkach.

²³⁶ Wspomina o niej Roszka w *Chronologii* pod rokiem 552. Zob. też: G. Petrowicz, *Roszka*, s. 256; MBW: sygn. 266, k. 451.

²³⁷ Կոչումն ըն[ծա]նդե[ան] յորում պարունակին բանք հաստոյ և խրատքսխտանիք առննծայեալն ի խորհուրդս [նր]ք, Պոլիս [Konstantynopol] 1727. Egzemplarz ten znajduje się obecnie w zbiorach FKiDOP: Starodruki, sygn. 137.

²³⁸ Nune Srapyan odczytała datę 1758 (eadem, *Armenian-Language Old Prints in Polish Libraries*, s. 279), nie objaśniając osoby obdarowanej. Ponieważ jednak darczyńca zmarł w 1738 roku, a w dedykacji tytułuje siebie tylko biskupem (był nim w Rodosto w Tracji w latach 1708–1734), dar musiał pochodzić sprzed 1734 roku, w którym obrano go katolikosem w Eczmiaadynie jako Abrahama III. Chodzi więc zapewne o rok 1728, czyli następny po wydrukowaniu książki.

²³⁹ Z błogosławieństwem dla Stepannosa wardapeta [...] polskich Ormian. Darował Abraham Kretacy, biskup.

po intronizacji nowego katolikosa, którego określił jako „cattolico segreto”, szczegółowo opisał jego prounijne plany i zawiadamiał, że obaj planują zjechać się w Konstantynopolu dla omówienia działań w sprawie unii Kościołów²⁴⁰.

Lista duchownych ormiańskich, z którymi Roszka wymieniał myśli i informacje, była znacznie obszerniejsza. Korespondował też z opatem Mechitarem Sebastacym, założycielem zgromadzenia mechitarystów. Jak pisze biograf tegoż: „Znajdujemy w jego korespondencji z opatem pewne spostrzeżenia, które pokazują nam bystrość jego umysłu”²⁴¹. Pisywał z biskupem Melkonem Tasbasianem²⁴², wardapetem Chaczadurem Arakelianem²⁴³, wardapetem Jowannesem Sznorhalim, Der Simawonem, Bedrosem Kelianem, Johanem Blepanuczym, Simawonem Frankoghlim, Minasem Jowakimianem²⁴⁴, Der Kostandinem Geworgiem²⁴⁵. Zapewne pozostawał w łączności listownej z Nersesem Jerewancym, gdyż w *Chronologii* zapisał: „był on moim wielkim przyjacielem”²⁴⁶. Ten dawny alumn Collegium Urbanum, wyświęcony jeszcze przez arcybiskupa Torosowicza, sprawował opiekę duszpasterską nad Ormianami przy katedrze Świętego Stefana w Wiedniu, został kapelanem cesarskim i kanonikiem²⁴⁷. Znał się też Roszka z Towmasem Nuridżanianem Wanandecym († 1708), opatem klasztoru Krzyża Świętego w Wanandadzorze i biskupem – założycielem drukarni ormiańskiej w Amsterdamie – oraz z jego bratankami, którzy go wspomagali w tym dziele, zwłaszcza z Ghukasem Grigorianem Wanandecym († 1717)²⁴⁸. Zachowały się w spuściznie po Roszce ślady korespon-

²⁴⁰ MBW: sygn. 266, k. 450.

²⁴¹ M. Nurikhan, *The Life and Times*, s. 337.

²⁴² Ostatni otrzymany list od niego został napisany po uwolnieniu go z więzienia tureckiego (uwięzienie stało się przyczyną rychłej śmierci). Zob. *Chronologia*, pod rokiem 1715.

²⁴³ MBW: sygn. 266, k. 440, pierwszy w tym zbiorze skopiowany list, z 6 grudnia 1730.

²⁴⁴ Հ. Ոսկեան [H. Woskian], *Ստեփանոսի և Ռոզբու* [Stepannos w[ardapet] Roszka], s. 39.

²⁴⁵ *Chronologia*, pod rokiem 1706 (był to dostarczyciel informacji o męczeństwie Gomidasa Keumurdżjana w Konstantynopolu).

²⁴⁶ *Ibidem*, pod rokiem 1693.

²⁴⁷ Հ. Ոսկեան [H. Woskian], *Ներսեսի և Երևանցիի ազատագրումի համար գրված հայերեն ծածկագիրը նամակները* [Wardapet Nerses Erewancy i tajne ormiańskie listy pisane dla wyzwolenia Budapesztu], „Հանդես Ամսորայ” / „Handes Amsorya” [Przegląd Miesięczny], 81, 1967, 7–9, s. 257–282; S. D. Aslanian, *A Merchant, a Spy, an Artist, and a Viennese Coffeehouse Owner: Some Notes on an Armenian Sketchbook-Chronicle Preserved in the National Library of Austria*, „Diaspora: A Journal of Transnational Studies”, 23, 2023, 2, s. 284–309.

²⁴⁸ Zob. w: *Chronologia*, pod rokiem 1698; o Wanandecych zob. J. A. Lane, *The Diaspora of Armenian Printing, 1512–2012*, Amsterdam–Yerevan 2012, s. 102–117.

dencji z członkami rodziny Scerimanów (Szehrimanianów), zwłaszcza z księżmi Basilem i Emmanuelem oraz z bratem pierwszego z nich, Stefanem. Pisał do niego także wspomniany już aga Matewos (Matus) z Tebryzu.

Wbrew temu, co można przeczytać o Roszce w niektórych publikacjach, nie ma żadnych przesłanek źródłowych, aby twierdzić, że płaszczyzną tych kontaktów była walka o wyzwolenie Armenii; w pierwszym rządzie Roszce chodziło o zjednoczenie Kościoła Armenii ze Stolicą Apostolską. Należał do pierwszego pokolenia polskich Ormian, urodzonego już w unii i zdeterminowanego do objęcia nią innych obszarów diaspory oraz samej Armenii.

W Siedmiogrodzie korespondentami Roszki byli: biskup Wirzyreski²⁴⁹; Łazarz Frencin w Dżurdżowie; Minas Torosjanc (Mihály Theodorovics) w Armenopolis; biskup Gergely (György) Sorger (Zorger), ordynariusz diecezji Alba Iulia w latach 1729–1739; ten ostatni w związku z misją Roszki, spełnianą wśród Ormian siedmiogrodzkich w 1729 roku, i postulatem mianowania biskupa sufragana dla nich²⁵⁰.

Gdy chodzi o duchownych ormiańskich w Polsce, Roszka pozostawał w bliższych kontaktach zwłaszcza z proboszczami w Śniatynie (Grzegorzem Dertorosowiczem) i Horodence (Jakubem Brockim)²⁵¹, we Lwowie zaś – z Deodatem Nikorowiczem, prepozytem parafii katedralnej (a wcześniej – śniatyńskiej), i ze Stefanem Faruchowiczem, zakrystianem i kustoszem katedralnym²⁵².

Korespondentem Roszki był także Archibald Andrew Glover de Gleydeny, oficer artylerii koronnej pochodzenia brytyjskiego, organizator uzbrojenia twierdz podolskich. Pracował on m.in. w Sorokach, Okopach św. Trójcy i przez szereg lat w Kamieńcu, gdzie najwidoczniej zetknął się z Roszką. Być może powodem zbliżenia był syn Glovera, Józef, który przejawiał powołanie duchowne i ostatecznie wstąpił do jezuitów w 1711 roku²⁵³.

A z jezuitami Roszka wymieniał listy przede wszystkim w związku ze sprawami ormiańskimi na Wschodzie. Pisywał z Hyrmuzem Melkonianem,

²⁴⁹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 34, kopia listu wysłanego do Roszki z Bystrzycy 20 stycznia 1712.

²⁵⁰ MBW: sygn. 266, k. 444v, list z 18 stycznia 1734.

²⁵¹ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, Varia, s. 43.

²⁵² MBW: sygn. 266, k. 448; FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 264; por. *Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie*, s. 46, wstęp K. Stopki.

²⁵³ J. Popłatek, *Glover Józef*, w: *Polski słownik biograficzny*, 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 83–84. List do Glovera skopiowany został do zbioru korespondencji Roszki w MBW: sygn. 266.a

misjonarzem w Konstantynopolu i Smyrnie²⁵⁴; Judą Tadeuszem Krusińskim, wspomnianym już wcześniej misjonarzem w Persji i Armenii (z którego dzieł korzystał, komponując *Chronologię*)²⁵⁵; i Christianem Stephanem, także misjonarzem na Wschodzie²⁵⁶. Z kolei ciekawe dane o wsi Ormiany pod Kamieńcem Podolskim, niegdyś ormiańskiej, a w czasach Roszki stanowiącej własność jezuitów, przekazał pytającemu o nie ojcu Andrzejowi (Jędrzejowi) Kurowskiemu z klasztoru lwowskiego²⁵⁷.

Biblioteka

Biblioteka księdza Roszki zawierała druki ormiańskie, łacińskie i włoskie, co dobrze odzwierciedlało źródła jego erudycji. Nie zlokalizowano w niej książek w języku polskim. Być może Roszka ich nie posiadał; potwierdzałoby to zarzut Ormian lwowskich, że słabo znał ten język. Zbierał i przechowywał także kopie cennych rękopisów ormiańskich i dokumenty o znaczeniu historycznym.

Pełne odtworzenie zawartości tych zbiorów to postulat badawczy trudny lub wręcz niemożliwy do zrealizowania. Przez blisko dwa wieki większość z nich znajdowała się w budynku kościoła ormiańskiego w Stanisławowie. W latach 20. XX wieku ówczesny proboszcz, Franciszek Komusiewicz, planując utworzenie muzeum ormiańskiego, przeniósł je wraz z innymi drukami, które nabyto już po śmierci Roszki, na plebanię. Po drugiej wojnie światowej zbiory uległy częściowo rozproszeniu lub zniszczeniu. To, co ocalało, zostało w trakcie ekspatriacji Polaków i Ormian z Kresów Wschodnich przewiezione w nowe granice Polski, gdzie początkowo było przechowywane w kościele Świętych Piotra i Pawła w Gdańsku oraz w ormiańskokatolickim kościele Trójcy Świętej w Gliwicach, a ostatecznie w 2006 roku przeszło pod opiekę Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie²⁵⁸. Pojedyncze druki,

²⁵⁴ *Chronologia*, pod rokiem 1703.

²⁵⁵ MBW: sygn. 226, k. 447v–448, list z 22 marca 1733 roku z prośbą o *Historię perską*, gdy będzie opublikowana, bo jest mu potrzebna.

²⁵⁶ MBW: sygn. 266, k. 441v, list z 1731.

²⁵⁷ MBW: sygn. 266, k. 448.

²⁵⁸ Zob. charakterystykę kolekcji starodruków FKIDOP pod linkiem: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/76170> (dostęp: 1 września 2024).

będące własnością Roszki, znaleźć można też w innych bibliotekach. Zapewne miał Roszka w swej bibliotece także te prace, które cytował w *Chronologii*.

Przetrwało zaledwie kilkanaście dzieł opatrzonych wpisami własnościowymi Roszki, co daje gwarancję, że faktycznie on je nabył i posiadał. Są to głównie druki łacińskie, kilka ormiańskich i dwa włoskie²⁵⁹. O innych, obecnie

²⁵⁹ Druki łacińskie: FKIDOP: Starodruki, sygn. 327, *Sacrosancti Concilii Tridentini canones, et decreta cum citationibus marginalibus et utroque Testamento, et iuris Pontificii constitutionibus, alisque S. R. E. Concil. Maceratae* 1669, „Ex libris Stephani Stefanowicz A[rmenorum] P[raepositi]”; sygn. 173, J. Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Perfici historiam seu legationis a fulgida Porta ad Sophorum regem szah Sultan Hussein anno 1720 expeditae*, Leopoli 1734 (brak wpisu własnościowego, ale Roszka odwołuje się do znajomości tej pracy w liście do autora); sygn. 295, A. Tyłkowski, *Pars septima physicae curiosae de sensu et sensibili*, [Oliwa] 1681, „Ex libris Stephani Roszka off[icia]-lis stanislavoviensis Armenorum 1728”; sygn. 36 i 42, T. Lohner, *Instructissima Bibliotheca manualis concionatoria*, 1, 3, Venetiis 1700, wpis własnościowy na okładce tomu 3: „Ex libris Stephani Stephanowicz A[rmenorum] P[raepositi]”; sygn. 37, G. de Coninck, *Commentaria ac disputationes in universam doctrinam D. Thomae de sacramentis ac censuris de sacramentis in genere*, [Antverpiae, b.d.w.], „Ex libris Ecclesiae Stanislavoviensis Armenorum a Perill[ustro] D[omin]no S[tephano] Stefanowicz Roszka officiali ac praepositi dono datis ex legatis 1725”; sygn. 72, *Disputationum Roberti Bellarmini Politiani de controversiis Christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadii 1588, „Ex libris ecclesiae Stanislavoviensis Armenorum R[everendimo] Illustrissi[mo] D[omi]no S[tephano] Stefanowicz Roszka officiali ac prepositi dono datis ex legatis 1725”; sygn. 140, P. Segneri, *Conciones in Apostolico Palatio habitae et Sanctissimo Domino Nostro Innocento Duodecimo Pontifici Maximo nuncupatae*, Dillingae 1695, „Ex libris Stephani Stephanowicz Dec[ani] Stanisl[avoviensis]”; sygn. 130, A. Lipski, *Practicarum observationum ex jure civili et Saxonico collectarum ad stylum usumque iudiciorum Curiae Regalis accomodatum centuria prima denuo edita*, Cracoviae 1620, „Step[anus] Stepanovic D[ecanus] S[tanislavo]voensis Ar[menorum]”; sygn. 124, *Perfectissimus Calepinus Parvus sive correctissimum dictionarium Caesaris Calterini Mirani additiones doctoris Francisci Thomasucii*, Venetiis 1701, „Ex libris Stephani Stephanowicz S[tanislavoviensis] D[ecani]”; sygn. 217, T. Smising, *Disputationvm theologicarum*, Antverpiae 1626, „Ex libris Stephani Sthepanowicz Dec[ani] St[anislavoviensis]”; sygn. 66, J. Cabasutii, *Notitia ecclesiastica historiarum, conciliorum et Canonum invicem collatorum, veterumque iuxta, ac recentiorum ecclesiae rituum*, Lugdunii 1690, „Ex libris R[everendi] S[tephani] Stephanowicz Roszka decani Stanisl[avoviensi] Arm[enorum]”; sygn. 16 i 17, J. Tirini, *Commentarius in Sacram Scripturam*, 1–2, Lugduni 1690, „Ex libris Stephani Stephanowicz A[rmenorum] P[raepositi]”.

Druki ormiańskie: FKIDOP: Starodruki, sygn. 76, Կ. Գալանոս [C. Galanus], *Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եկեղեցիոյն Ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցիոյն Հռովմայ* [Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana], 2/1, Հռոմ [Rzym] 1658, „Ex libris Stefani Stefanowicz” (można więc domniemywać, że Roszka był także właścicielem pierwszego

także przechowywanych w Fundacji, możemy tylko przypuszczać, że należały do niego, ale nie zostały opatrzone jego podpisem lub utraciły karty tytułowe, na których zwykł go umieszczać. Jako przykłady można tu przywołać czaszoc (lekcjonarz), wydany w Wenecji w 1688 roku, który znajdował się w księgozbiorze stanisławowskim w dwóch tomach i zawiera ślady użytkowania w 1728 roku, ale jego obecny stan fizyczny nie pozwala na ustalenie nazwiska właściciela²⁶⁰, lub pierwszy tom ormiańskiego przekładu dzieła Clementa Galana o unii Ormian z Kościołem katolickim (*Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana*), pochodzący z Kamieńca, a przez Roszkę zapewne przywieziony do Stanisławowa²⁶¹. Jeden druk z księgozbioru Roszki przechowuje Narodowa Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu²⁶²; inne trafiły być może do lwowskiej części tej instytucji, względnie do bibliotek ormiańskich w Siedmiogrodzie.

O rękopisach, i to tylko o paru, dowiadujemy się głównie ze wzmianek w *Chronologii*. Były to: kondak katolikosa Filipposa Aghbakecyego do Ormian lwowskich z 15 kwietnia 1653 roku²⁶³; kopia wyznania wiary katolikosa eczmiażyńskiego Hagopa IV z 1 sierpnia 1680 roku, uczynionego w Stambule w obecności biskupa Gaspara Gaspariniego, katolickiego wikariusza apo-

tomu tej samej edycji z 1658 roku, który znajduje się pod sygn. 387); sygn. 126, Խաչատուր Էրզրումեցի (Առաքելաւն) [Chaczadur Erzurumercy (Arakelian)], Հաւնոսոսնոյթիւն բարոյսականի Ա[ստուա]ծաբանոյթիւն [Krótki wykład teologii moralnej], Վենետիկ [Wenecja] 1709, „Stefani Stefanowicz Decani 1713”; sygn. 304, Յ. Գօնա [G. Bona], Ձեռքաւծոյթիւն Զերկինս [Manuductio ad cælum], Հռոմ [Rzym] 1674 (przekład łacińskiego dzieła kardynała Giovanniego Bony z 1658 roku, dokonany przez arcybiskupa Wartana Hunaniana), wpis własnościowy: „Ex l[ibris] Stefani Stephanowicz”.

Druki włoskie: FKIDOP: Starodruki, sygn. 122, A. Rodriguez, *Esercizio di perfettione e di virtu christiane*, Venetia 1698, „Ex libris Stephani Stephanowicz D[ecani] S[tanislawoviensis]”; sygn. 271, F. Astolfi, *Thesoro della Dottrina di Christo N. S. diviso in due parti*, Venetia 1690, „Ex libris Stephani Stephanowicz A[rmemonorum] P[raepositi]”.

²⁶⁰ FKIDOP: Starodruki, sygn. 2 i 3, *Ճաշոց գիրք*, Վենետիկ, 1688.

²⁶¹ FKIDOP: Starodruki, sygn. 55, *Միաբանոյթիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցոյն Հռոմիւայ*, 1, Հռոմ [Rzym] 1690, na stronie tytułowej wpis odręczny w języku ormiańskim: „Հիշատակ Կաթինիցոյ եկեղեցոյն” (pamiętka kościoła Kamieńca); jest jeszcze dublet pod sygn. 314.

²⁶² NBO: sygn. XVII/10282, *Dictionarium latino-armenum super Sacram Scripturam et libros Divini Officii Ecclesiae Armenae compositum per D[eodatum] N[ersesovicz] E[piscopum] T[raianopolitanum]*, Roma 1695, wpis własnościowy: „Stef[anus] Stephanowicz Dec[anus] Stanisl[avoniesis].

²⁶³ *Chronologia*, pod rokiem 1653.

stolskiego Konstantynopola²⁶⁴; list od agi Matewosa (Matusa) z Tebryzu²⁶⁵; kopia listu Sahaka Makwecego, arcybiskupa Klasztoru Świętego Tadeusza, do tegoż Matewosa – list wystosowano w imieniu katolikosa Nahapeta I Edesacego w 1700 roku²⁶⁶; kopie korespondencji patriarchy jerozolimskiego Minasa II Hamdecego z papieżem Innocentym XII z 11 grudnia 1699 roku²⁶⁷. Skądinąd wiadomo, że posiadał Roszka dzieło *Adversus haereses* św. Ireneusza z Lyonu w tłumaczeniu ormiańskim²⁶⁸, jednak o rękopisie tym pisze w *Chronologii* tylko: „teksty wspomnianej rozprawy, doskonale przetłumaczone na język ormiański, widziałem na własne oczy”; nie wzmiankuje posiadania.

O jednym cennym rękopisie, który posiadał Roszka, wiemy dzięki temu, że w 1705 roku, tuż po śmierci Nersesa Hołubowicza, swego rzymskiego kolegi, podarował go bibliotece Collegium Urbanum²⁶⁹, opatrując dedykacją:

Tertia pars *Summae Theologicae* S. Thomae Aquinatis, Angelici Doctoris, de Sacramentis Ecclesiae, Anno D[omi]ni 1347 translata in Armeniacum idioma a Fr Petro Italo Aragonensi, Ordinis Praedicatorum, et a Fr Iacobo Armeno, eiusdem ordinis religi[oso], in Convento Cherni dicto in Armenia maiori. Oblata vero et donata Bibliothecae Venerabilis Collegii Urbani Romae in grati animi memoriam a R[everendis] Nierses Holubowicz et S[tephanus] Stephanovicz, sacerdotibus Armenis, eiusdem Collegii alumnis. Anno Domini 1705, No[vembris] 2²⁷⁰.

²⁶⁴ *Ibidem*, pod rokiem 1680; być może jest to rękopis przechowywany dziś we Lwowskim Muzeum Historycznym.

²⁶⁵ *Ibidem*, pod rokiem 1701.

²⁶⁶ *Ibidem*, pod rokiem 1701.

²⁶⁷ *Ibidem*, pod rokiem 1699.

²⁶⁸ K. Ter-Mekertschian, E. Ter-Minassiantz, *Ireneus, Gegen die Häretiker, Ελεγχος καὶ ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, Buch IV u. V. in armenischer Version*, w: *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur, Archiv für die von der Kirchenväter-Commission der Kgl. Preussischen Akademie der Wissenschaften Unternommene Ausgabe der Älteren Christlichen Schriftsteller*, 35/2, red. A. Harnack, C. Schmidt, Leipzig 1910, s. V–VI.

²⁶⁹ Ostatecznie rękopis ten znalazł się w zbiorach Biblioteki Watykańskiej (sygn. Arm 332). E. Tisserant, *Codices armeni*, s. 73–77; M. A. Oudenrijn, *Eine armenische Übersetzung der Summa Theologica des hl. Thomas im 14. Jahrhundert*, „Divus Thomas. Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie”, 1930, s. 247–248.

²⁷⁰ „Trzecia część *Summy teologicznej* św. Tomasza z Akwinu, Doktora Anielskiego, o sakramentach Kościoła, przetłumaczona na język ormiański w roku Pańskim 1347 przez o. Piotra Włocha z Aragonii, z Zakonu Kaznodziejskiego, oraz o. Jakuba Ormianina, zakonnika tegoż zakonu, w klasztorze w Kernie w Wielkiej Armenii. Ofiarowana i przekazana Bibliotece Czcigodnego Kolegium Urbanum w Rzymie ku pamięci czcigodnego

Własnością Roszki była też rękopiśmienna kopia katechizmu autorstwa kardynała Roberta Bellarmina, w tłumaczeniu z języka włoskiego na ormiański, dokonanym przez wardapeta Barsegha z Konstantynopola, o którym to przekładzie wspomina zresztą w *Chronologii* przy okazji wzmianki o śmierci tłumacza w 1693 roku²⁷¹. Najprawdopodobniej przechowywana w Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, ale bardzo zniszczona, rękopiśmienna kopia łacińskiego traktatu z 1606 roku o tajemnicy Trójcy Świętej, autorstwa hiszpańskiego jezuita, kardynała Francisca Suáreza²⁷², także została przez Roszkę przywieziona z Rzymu, a może też własnoręcznie spisana. Z uwagi na zainteresowanie Arystotelesem można z Roszką jako posiadaczem lub też kopystą łączyć rękopiśmienną kopię dzieła *Commentarius in Aristotelis Physicam*, arabskiego filozofa średniowiecznego Awerroesa, w przekładzie łacińskim²⁷³. Własnością Roszki była też kopia dzieła Grzegorza z Nyssy *O stworzeniu człowieka*, z komentarzami, wykonana we Lwowie w 1619 roku przez uczniów tamtejszego tybradunu (szkoły ormiańskiej), Chaczka, Basila i Krikora Domażyrskich, wcześniej posiadana przez awakereca lwowskiego Zakarię Derkasprowicza²⁷⁴. Roszka był też właścicielem rękopisu księdza Hagopa (Jakuba) z Tokatu (nazywanego też Ałtunowiczem, Altunczim, Zamoscacym), zawierającego przekład ormiański Psalmów Dawidowych, i być może inne jeszcze utwory wierszowane (taghi) tego autora²⁷⁵.

W bibliotece mechitarystów w Wenecji zachował się fragment hajsmawurka (to jest martyrologium, ale co ciekawe i niespodziewane, miałby on za-

Niersesa Holubowicza i S[tefana] Stefanowicza, księży ormiańskich, absolwentów tegoż Kolegium. W roku Pańskim 1705, 2 listopada”.

²⁷¹ FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, sygn. 65, Վարդապետութիւն Բրիստոնէականի գերագնացունելի կարսինալի Տեառն Ռուպերթոսի Պէլլարմինոսի, թարգմանեցաւ ի Բարսղէ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցւոյ ի լեզուէ իտալականէ ի հայկական թարգմտ Յամի Տեառն 1690 ի մեծն Հռոմ [Nauuczanie wielkiego chrześcijańskiego kardynała, pana Roberta Bellarmina, przetłumaczone z języka włoskiego na dialekt ormiański przez wardapeta Barsegha Kostandnupolsecego w roku Pańskim 1690 w wielkim Rzymie].

²⁷² FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, sygn. 49, Tractatus de sanctissimo Trinitatis mysterio.

²⁷³ FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, sygn. 62, Commentarius in Aristotelis Physicam [...], 1728.

²⁷⁴ BMMV: sygn. 1518/56.

²⁷⁵ *Chronologia*, pod rokiem 1627; obecnie: MBW: sygn. 304.

wierać „między innymi słowniki ormiańskie oraz ormiańsko-kipczackie”?), w którym na karcie piątej znajduje się wpis własnościowy świadczący o tym, że znajdował się w posiadaniu Roszki („Ex libris parochialis Ecclesiae S. Nicolai Pont[ificis] Armenorum Camenecensium: P. Stephanowicz Decanus”). Hajsmaurk ten pochodzi z roku 1678 i został sporządzony w Silistrii, mieście portowym nad Dunajem w Dobrudży (czyżby więc jeszcze jedna przesłanka świadcząca o pobycie rodziny Roszków w Bułgarii po 1672 roku?)²⁷⁶.

Rodzinne więzi

Przez wiele lat swej pracy w Stanisławowie ksiądz Roszka chrzczył, dawał ślub i odprowadzał na wieczny spoczynek wielu swych parafian, a wśród nich kolejne pokolenia swej rodziny. Zmarłym poświęcał wspomnienia, świadczące o uczuciach, którymi ich darzył. Był z nimi związany mocno i trwale, a ta więź krwi miała oparcie we wspólnej wierze. Tak pisał o ciotce Gertrudzie Isajowiczowej tuż po jej śmierci:

Dnia 1 kwietnia [1727]. Pani Gertruda, żona pana Bernarda Isajowicza i córka hołdy Dzaruga Axent[owicz]a, moja ciocia ze strony matki, około 76 lat. Przyjęła ostatnią Komunię we wspólnocie Świętej Matki Kościoła, oddała duszę Bogu. Ciało zaś zostało pochowane 3 dnia kwietnia w kościele przy kolumnie przed kaplicą. Wielokrotnie spowiadała się wielce czcigodnemu Der Jakobowi [Warteresowiczowi] – penitencjariuszowi, a sakramenty – Komunię Świętą i ostatnie namaszczenie przyjęła z moich rąk. Była ona prawdziwą pustelniczką, choć mieszkała w mieście. Kochała biednych aż do tego stopnia, że nie było dnia, żeby im nie rozdawała chleba. Oddała Kościołowi wiele odzienia i ozdób, bardzo często odwiedzała chorych i troszczyła się o nich. Kochała Kościół bardziej niż mogę wypowiedzieć, lubiła modlić się i nawet nocą wznosiła [modlitwę]. Uważając za dzieci chrztu wszystkich mieszkańców miasta troszczyła się o pięciuset lub sześciuset [z nich] pozostających z czasów wojen. Godziła walczących, a o pozostałych [zasługach] powinienem skromnie przemilczeć, ponieważ była mi ciotką²⁷⁷.

²⁷⁶ Biblioteca del Monastero Mechitarista di San Lazzaro degli Armeni in Venezia: sygn. 756/1321. Wedle adnotacji rękopis ten został zabrany przez ojca Minasa Bższkianca w 1820 roku z biblioteki kościoła Świętego Mikołaja w Kamieńcu Podolskim (za: P. Mnatsakanyan, *Kultura języka ormiańskiego*, s. 210; informacja wymaga sprawdzenia).

²⁷⁷ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 23.

Z kolei o bratanku Zarugu Bogdanowiczu zanotował pod datą 12 lipca 1728 roku:

Wielce szanowny i przeze mnie serdecznie lubiany bratanek ze strony brata, pan Dzarug Aswadur[owicz] Roszka, aga ze Stanisławowa, 45 lat. Mąż, który przyjął ostatnią Komunię we wspólnocie Świętej Matki Kościoła, obdarowany wszelkimi zaletami i cnotami oddał swoją duszę Bogu w Gdańsku. Ciało zaś zostało pochowane 14 lipca w kościele ojców dominikanów – zakonników, w tamtejszej krypcie, gdzie zostali pochowani i spoczęli w Panu – jego teść, pan Minaszewicz i jego teściowa. Tamże, według świadectwa towarzyszy [tej] zmarłej duszy, od tamtejszych zakonników otrzymał sakramenty – spowiedź, Komunię i ostatnie namaszczenie. A my tutaj – w Stanisławowie 4 sierpnia bardzo uroczysto odprawiliśmy ceremonię jego pogrzebu w dwóch obrządkach – według katolickiego, a 5 dnia – według obrządku ormiańskiego. W Tyśmienicy był także odprawiony obrzęd pogrzebu²⁷⁸.

Starszy brat Roszki, Bogdan, stał się protoplastą rozrodzonej rodziny Roszków Bogdanowiczów, pod koniec XIX wieku obdarzonej przez papieża Leona XII tytułem hrabiowskim²⁷⁹. Z żoną Edil miał wiele dzieci; oprócz wspomnianego wyżej Zaruga (1683–1728) także: Krzysztofa, inaczej: Chaczeresa (1686–1767), Stefana (1689–1753), Gertrudę Kirkorowiczową (1697–1730), Bernarda (1703–1744), Dawida (1705–1754), Lazara († 1752), Rypsymę Stefanowiczową, Syrmę Teodorową Dzarugowiczową, Annę Łukaszewiczową i Sarkisa. Od 1716 do 1725 roku był rajcą, a także dyrektorem rady starszych gminy ormiańskiej w Stanisławowie. Edil udzielała się w bractwie pobożnym pod wezwaniem św. Grzegorza Oświeciciela. Zmarła w 1719 roku w czasie epidemii cholery, zaraziwszy się od przyjaciółki, którą odwiedziła w chorobie. Po śmierci żony Bogdan ufundował w kościele ormiańskim kaplicę pod wezwaniem Matki Bożej Kamienieckiej. Z drugą żoną, Chatuną (1692–1782), miał syna Jakuba Józefa (ur. 1722)²⁸⁰. Zmarł w 1729 roku, w czasie pobytu Roszki na Węgrzech, który zaraz po powrocie poświęcił mu w księdze zmarłych parafii stanisławowskiej serdeczne wspomnienie:

Dnia 25 lipca [1729]. Chwalony i przeze mnie serdecznie lubiany mój starszy brat pan Aswadur z [rodu] Stefanowiczów Roszka, aga ze Stanisławowa

²⁷⁸ Ibidem, s. 25.

²⁷⁹ A. A. Zięba, *Szlachectwa Ormian polskich od XIV do XX wieku. Stan badań i zarys problematyki*, „Lehahayer”, 11, 2024, s. 105–107.

²⁸⁰ M. Agopowicz, *Ormianie kamienieccy*, 2021, s. 95–96.

i dyrektor, człowiek wielkiej zgody, cnotliwy, modląc się oddawał cześć Panu Bogu, lubiący biednych, zasługujący na wszelki szacunek, 75 lat. Przyjął ostatnią Komunię we wspólnocie Świętej Matki Kościoła, oddał swoją duszę Bogu z niebywałą cierpliwością znosząc straszne bóle. Zostawił wiele ofiar kościołowi i [środków na] odprawienie mszy, ciało zaś zostało pochowane 28 [dnia] tego miesiąca w kaplicy przed ołtarzem świętego Kajetana. Wielokrotnie był spowiadany i wielokrotnie przyjmował Komunię, przedśmiertną Komunię Świętą i ostatnie namaszczenie otrzymał (w czasie mojego pobytu w Madżarstanie [to jest na Węgrzech]) z rąk wielce czcigodnego penitencjariusza Der Jakoba Warteresowicza. S[tefan] S[tefanowicz] Roszka, oficjał stanisł[awowski]²⁸¹.

Drugi brat, Krzysztof, także rajca, z żoną Meliką (1672–1745) doczekał się córki Anny (1700–1795) i trzech synów: Grzegorza (1704–1758), Stefana (1704–1754) i Torosa (ur. 1710). I o nim Roszka, na rok przed własną śmiercią, wpisał do księgi zmarłych krótszy już nekrolog:

Roku Pańskiego 1738, 6 października. Pan aga Chaczyk Stefanowicz Roszka – mąż troszczący się o biednych, ceniący dobro i cnotliwy, 77 lat. Przyjął ostatnią Komunię we wspólnocie Świętej Matki Kościoła, oddał duszę Bogu i został pochowany na tutejszym cmentarzu w kierunku północnym obok własnej i mojej matki. Przyjął wszystkie sakramenty Kościoła z rąk wielce czcigodnego Der Jakoba Manugiewicza – mojego wikariusza²⁸².

Wszyscy członkowie klanu Roszków pędzili w Stanisławowie pracowite żywoty kupców, zapuszczając się co rok w dalekie strony Besarabii, Mołdawii, Wołoszczyzny, Śląska, Wielkopolski, Pomorza, Bawarii. Jak pisze Sadok Barącz, przyczynili się do wskrzeszenia jarmarków w Oświęcimiu. Tenże autor nazywa ich „kupcami obozowymi”²⁸³. Handlowali bowiem jak ich ojcowie i dziadowie, głównie końmi i bydłem, mimo nieustannych w czasie wojny północnej przemarszów i walk rozmaitych wojsk – rosyjskich, szwedzkich, polskich, zagrożeni w Karpatach przez bandy rusko-wołoskich opryszków. Zdobyli pozycję jednego z najbogatszych i najznamienitszych rodów ormiańskich w mieście.

²⁸¹ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 27.

²⁸² Ibidem, s. 37.

²⁸³ S. Barącz, *Rys*, s. 169.

Ostatnie lata życia

Ostatnią dekadę swego życia Roszka spędził głównie w Stanisławowie. 20 października 1732 roku umarł najbliższy mu współpracownik i podziwiany wzór życia chrześcijańskiego – ksiądz Jakub Warteresowicz. W księdze zmarłych Roszka obszernie opisał jego cnoty, zapewniając, że to wszystko: „poświadczam swoją kapłańską duszą”²⁸⁴. W 1734 roku przebywał we Lwowie, skąd do Stanisławowa powrócił 11 listopada²⁸⁵. Miasto znów było zagrożone przez Rosjan w związku z walką o tron polski po śmierci króla Augusta II (1733)²⁸⁶.

W tym czasie Roszkę wspomagało w pracy duszpasterskiej wielu księży, najczęściej jako wikariusze: Jan Bogdanowicz (1730, 1732)²⁸⁷, doktor teologii Jakub Manugiewicz (1732, 1734)²⁸⁸, Grzegorz (Krikor) Hankiewicz Chaso (1732, 1734, 1739)²⁸⁹, Ignacy Stefanowicz (1732, 1739)²⁹⁰, Jakub Bogdanowicz (1737)²⁹¹, Mikołaj Krzysztofowicz (1738)²⁹², Jan Zarugiewicz Chaso (Hasso) (1739)²⁹³. Jednak nadal dopełniał osobiście wielu czynności parafialnych, spisywał krorąki i udzielał sakramentów²⁹⁴. Zapewne musiał już podupadać na zdrowiu, gdyż w styczniu 1737 roku za oficjalnego już zastępcę (wiceprepozyta) miał księdza Manugiewicza²⁹⁵.

²⁸⁴ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 31–32; zob. też: S. Barącz, *Żywoty*, s. 357; idem, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 84, idem, *Pamiętnik*, s. 235–236.

²⁸⁵ *Chronologia*, pod rokiem 1734.

²⁸⁶ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 86, wpis z 3 stycznia 1737 roku; S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 87.

²⁸⁷ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 64, 72.

²⁸⁸ Ibidem, s. 77; FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 33. Zob. o nim w: S. Barącz, *Żywoty*, s. 189.

²⁸⁹ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 71–72, 79, 95; sygn. 36, Liber defunctorum, s. 37.

²⁹⁰ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 82, 96.

²⁹¹ Ibidem, s. 90.

²⁹² Ibidem, s. 93.

²⁹³ Ibidem, s. 95, 100; FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 38.

²⁹⁴ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543 IV, Akta zaręczynowe, k. 128v–137; FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 30; sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 81.

²⁹⁵ FKiDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 88.

12 marca 1739 roku, w ramach procedur przeciwpożarowych, przeprowadzony został spis ormiańskich właścicieli domów w Stanisławowie z przedmieściami, który wykazał 65 gospodarstw domowych²⁹⁶. Co najmniej tyle rodzin liczyła wtedy parafia Roszki (niektóre mieszkały w okolicznych wsiach). To były ostatnie miesiące życia Roszki; po raz ostatni chrzczył 18 czerwca 1739 roku²⁹⁷, zaledwie cztery dni po trzęsieniu ziemi, które nawiedziło Stanisławów i całe południowo-wschodnie kresy Królestwa Polskiego, Mołdawię i Krym i zrodziło pogłoskę o rychłym zapadnięciu się miasta²⁹⁸.

Tym ostatnim miesiącom towarzyszyło bardziej wymierne zagrożenie – znów rosyjskie. Podczas wojny toczonej od paru lat przez Rosję i Austrię z Turcją armia rosyjska pod dowództwem feldmarszałka Burkharda Münnicha weszła właśnie w czerwcu 1739 roku na terytorium Polski, dążąc do zajęcia Mołdawii. Rezultaty tego pochodu opisała kronika benedyktynek ormiańskich we Lwowie:

Ten tedy general Munich z razu o swoim groszu postępował na Międzyborz ciągnąc ku Chocimowi, lubo to z wielką krzywdą ubogich ludzi, dalej i darmo brali, ludzi kłuli, zabijał, leniwo idąc, a zatem nie rychło przeprawiwszy się na Wołoszczyznę niżej Kamieńca, który w wielkim niebezpieczeństwie zostawał, Kozaków pod komendę Jańskiego i Kantymira wysłał na spustoszenie Pokucia. Więc przyszedłszy wprzód do Śniatyna, ten zrabowali, dalej Kutę, Horodenkę, Tyśmienicę i inne przyległe miasteczka funditus w niwec obrócili, nie przepuszczając kościołom, cerkwiom, obrazy kłuli, Najświętszy Sakrament deptali, księżę okropami parzyli, popów zabijali, umarłych z grobów dobywali, nawet i po kościołach ludzi chowających się, ile biała płeć gwałcili, przez co wielka trwoga między ludźmi była, ponieważ uciekali co żywo, gdzie kto mógł, byle tylko z duszą ująć, osobiłwie do Lwowa i do Zamościa²⁹⁹.

Również w Stanisławowie z powodu „zagrożającej wrogości kozackiej”³⁰⁰ pojawili się uciekinierzy z kilku okolicznych gmin ormiańskich (Łysiec, Śniatyn, Kutę, Tyśmienica, Horodenka). Schronili się tu też księża: Tomasz (Tuman) Hryczkiewicz, proboszcz tyśmienicki; Jan (Howhannes) Begidżan, tamtejszy

²⁹⁶ A. Gliński, *Spis Ormian ze Stanisławowa z 1739 roku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 36, 2014, s. 105–112.

²⁹⁷ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 97.

²⁹⁸ S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 97; idem, *Pamiętnik*, s. 197.

²⁹⁹ Idem, *Pamiętnik*, s. 197–198.

³⁰⁰ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum, s. 97.

wikariusz; i Donig Donigiewicz, kleryk, także z Tyśmienicy; oraz Kajetan Kosa, wikariusz z Horodenki³⁰¹. Miastu groził atak, tym bardziej, że jego właściciel nadal był przez Rosjan uważany za współpracownika Turcji. Jednak

Stanisławów cudem Bożym pod komendą pana henerala Hundorfa³⁰² utrzymał się, pod którym mnóstwo Kozaków i Moskwy nie raz szturmowało. Kupców naszych polskich, osobliwie Ormian, wszystkę chudobę na Wołoszczyźnie będącą, jako to: woły, krowy, stada koni, kłacze, barany, pasieki i tym podobne dobytki, [Rosjanie] zabrali; rachowano szkody na 50 000 czerwonych złotych³⁰³.

Podczas gdy rodzina Roszków rachowała szkody, nestor ich rodu umierał. Zgon nastąpił 31 października 1739 roku³⁰⁴. Ksiądz Manugiewicz, kolejny prepozyt stanisławowski, wpisał do parafialnej księgi zmarłych notę, jakby pierwszą biografię Roszki, skrótowną oczywiście, mieszczącą się w formule nekrologów, które on sam po śmierci krewnych i parafian tylekroć sporządzał w tejże księdze:

Roku Pańskiego 1739, ostatniego dnia października około godziny jedenastej przed południem, Jaśnie Wielmożny i wielce czcigodny Pan Stefan Stefanowicz Roszka, syn sławetnego Stefana Roszki, urodzony w Kamieńcu Podolskim w roku 1670 dnia 28 marca, uczeń Kolegium Rzymskiego, doktor teologii i filozofii, misjonarz apostolski, z Kamieńca wygnany do Polski, mianowany pierwszym dziekanem Podola i Pokucia przez jaśnie wielmożnego i wielce czcigodnego pana Deodat, biskupa i koadiutora z prawem następstwa w Archidiecezji Lwowskiej Ormian, następnie drugi z kolei prepozyt i pierwszy oficjał stanisławowski, powołany przez Jaśnie Wielmożnego i Przewielebnego Pana Jana Tobiasza Augustynowicza, arcybiskupa lwowskiego Ormian, prałat szczególnej nauki, erudycji i pobożności, godny pamięci na wiele stuleci, opublikowawszy wiele tomów, prawdziwie za słońcem rozłożył ręce z Zachodu na Wschód, pełen dni i zasług, wyspowiadany i orzeźwiony we wspólnocie Świętej Matki Kościoła duszę swoją oddał Bogu w wieku niespełna lat 70, a jego ciało dnia 5 listopada niezwłocznie złożono w kościele parafialnym stanisławowskim przed głównym ołtarzem. Wyspowiadany podczas ogólnej spowiedzi, pokrzepiony Najświętszym Sakramentem i namaszczoney Świętymi Olejami przeze mnie J[akuba] Manugiewicza, następcę prepozyta i oficjała stanisławowskiego³⁰⁵.

³⁰¹ FKIdOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 38; sygn. 24, Liber secundus baptizatorium, s. 97.

³⁰² Jerzy Hondorff.

³⁰³ S. Barącz, *Pamiętnik*, s. 199; zob. też: idem, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 97–98.

³⁰⁴ Idem, *Rys*, s. 169; idem, *Żywoty*, s. 283.

³⁰⁵ FKIdOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 39.

Twórczość

Ksiądz Roszka przez całe życie pisał. Dokumentował swoje losy, notował wykłady, których słuchał w Rzymie, wypisywał słowa z ormiańskich lektur, komentował historię starych ksiąg rękopiśmiennych³⁰⁶, przekładał z języka łacińskiego, uwieczniał przypadki swych parafian, układając systematycznie księgi ich urodzin, zaślubin i zgonów.

Sporo z tego dorobku piśmienniczego ocalało, ale też wiele uległo zatracie. Jak się wydaje, próba jego zinwentaryzowania, podjęta w jakiś czas po śmierci Roszki, spełzła na niczym. Jak informował Minasowicz: „mówią, że pozostały po nim pisma po ormiańsku i łacińsku, których spis został oddany po przyjaźni Janowi Danielowi Janockiemu”. Był to prefekt Biblioteki Załuskich, pierwszej polskiej biblioteki publicznej, ufundowanej w 1747 roku w Warszawie przez dwóch braci, biskupów Józefa Andrzeja i Andrzeja Stanisława Załuskich.

³⁰⁶ Na wystawie historycznej miasta Stanisławowa w 1928 roku pokazano tego przykład: ewangelarz ormiański z drugiej połowy XVII wieku, pisany na pergaminie i bogato iluminowany, który Roszka opatrzył na końcowej karcie notą w języku ormiańskim: „Te księgi święte z ziemi ruskiej w kraju Lechistanu napisali Tumanian ze swym synem na wieczną pamiątkę kościoła stanisławowskiego. 1706, Stefan Roszka, dziekan stanisławowski” ([C. Chowaniec], *Katalog wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, Stanisławów 1928, s. 19). Drugi przykład takich działań Roszki to kolofon sporządzony w języku starormiańskim i wpisany do cennego czaszoca, pokazujący, jak starannie Roszka badał historię rękopisów odnajdywanych w kościołach ormiańskich i ją dokumentował: „Ten mszał jest pamiątką w kościele Świętego Mikołaja Biskupa Cudotwórcy w mieście Kamieńcu, został spisany [w roku] ery ormiańskiej 798, a Pańskiej 1349, na Krymie w mieście Surchat, ręką księdza Stepana. Zaś po 45 latach po spisaniu kupił go pan z Kamieńca – Sinan, syn Chutlubeja, i dał na pamiątkę wyżej wspomnianemu kościołowi św. Mikołaja w [roku] ery ormiańskiej 843, a Pańskiej 1394 sierpnia 15. Ten zaś pan Sinan za własne swoje pieniądze zbudował tenże kościół Świętego. Mikołaja w [roku] ery ormiańskiej 847, a Pańskiej 1398, jak wynika z dokumentu fundacyjnego tegoż kościoła, który przechowywany jest w naszym magistracie [ormiańskim], który zaczyna się tak: «To jest dokument mojej woli i własnego postanowienia Sinana, syna Chutlubeja» itd. Ale potem w roku ormiańskim 1160, a Pańskim 1711 ta księga została oprawiona i podzielona na dwa tomy, aby było [można] łatwiej ją nosić, ręką Stefana Stefanowego z Kamieńca, dziekana Kamieńca, Stanisławowa i innych miast, do którego także dodał lekcje i ewangelie poprawione według ceremonii katolickiego Kościoła ormiańskiego. Na większą chwałę Boga i Najświętszej Marii Panny” (z łacińskiego odpisu księdza Bohosa Derwiszjana, Biblioteka Jagiellońska: sygn. 5445, k. 35–36; czaszoc ten jest obecnie przechowywany w PHB: sygn. Арм. о. к. Г и І²).

Janocki pełnił w niej funkcję bibliografa. Jednak w kilku wydanych przez niego słownikach bio-bibliograficznych autorów polskich³⁰⁷ brak jest wzmianek o Roszce. Nie dziwi to, gdyż ani to jedyne drukowane dzieło Roszki, ani te, które pozostały w rękopisach, nie były z racji językowych dostępne polskiemu bibliografowi, wykształconemu w szkołach saskich, z pochodzenia Serbołużyczaninowi – wszystkie przecież zostały spisane po ormiańsku.

Wspomniane tu dzieło drukowane Roszki to rozmyślenia pokutne, wydane pod tytułem *Դռնն արդարաբարն Աստուծոյ* [Wrota miłosierdzia Boskiego] w Wenecji w 1702 roku. Zostało ono już omówione wcześniej (zob. rozdział *Dziekan stanisławowski*). Pozostaje więc scharakteryzować jego prace rękopiśmienne. Nie wszystkie przetrwały do dziś, za to niektóre zachowały się nawet w kilku kopiach. Najwięcej rękopisów Roszki posiada biblioteka mechitarystów w Wiedniu i archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. Inne przechowywane są w Matenadaranie w Erywanii, Bibliotece Watykańskiej i bibliotece mechitarystów w Wenecji.

Podręczniki, prace autorskie i przekłady dzieł z zakresu filozofii i teologii

Spora część dorobku pisarskiego Roszki to materiały, które wytworzył już w czasach studenckich. Nie są to dzieła oryginalne, mimo że za takie zostały uznane przez jego biografów, ale raczej skrypty, czy też podręczniki, powstałe na podstawie lektur i notatek z wykładów w Collegium Urbanum w Rzymie, które Roszka prawdopodobnie już w Stanisławowie uporządkował i opisał lub kazał opisać.

Według Sadoka Barącza należała do tego gatunku *Theologia scholastica*, spisana w Rzymie (pierwszy tom w 1696 roku, drugi – w 1698 roku). Oba

³⁰⁷ J. D. Janozki [Janocki], *Polonia litterata nostri temporis*, 1, Vratislaviae 1750; idem, *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen*, 1–2, Breslau 1755; idem, *Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 1–2, Varsaviae–Lipsiae 1776–1779; idem, *Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 3, wyd. S. B. Linde, Warszawa 1819; idem, *Excerptum Polonicae litteraturae huius atque superioris aetatis*, 1–4, Vratislaviae 1764–1766; idem, *Musarum Sarmaticarum specimina nova*, Vratislaviae 1771; idem, *Sarmaticae litteraturae nostri temporis fragmenta*, 1, Varsaviae–Lipsiae 1773.

„in 8vo, w pergamin oprawne”, przechowywane były w czasach Barącza „w księgozb[iorze] kościoła orm[iańskiego] w Stanisławowie”³⁰⁸. W 1725 roku w Stanisławowie powstała kompilacyjna praca o teologii moralnej, „ex authentica interpretatione sapientiorum doctorum conpendiata cum explicatione casuum”, też w dwóch częściach³⁰⁹. Według Barącza w kościele stanisławowskim pozostała ponadto po Roszce *Philosophia Aristotelis* „in 8vo, 2 tomy w pergamin oprawne”, czyli wprowadzenie do filozofii Arystotelesa w języku ormiańskim (część pierwsza – *Philosophia minor*, część druga – *Philosophia maior*)³¹⁰. Zapewne z 1737 roku pochodzi *Logica maior*, być może identyczna (kopia?) z drugą częścią *Philosophia Aristotelis*. Wszystkie te prace miały posłużyć księżom przygotowującym się do pracy duszpasterskiej wśród Ormian orientalnych.

W spuściźnie Roszki³¹¹ odnaleźć można ślady lektury dwóch popularnych pod koniec wieku XVII opracowań teologiczno-filozoficznych³¹² autorstwa Jeana Gabriela Boyvina (1605–1681), francuskiego bernardyna, zwolennika szkotyizmu³¹³. Można więc przypuszczać, że to one posłużyły w jakimś stopniu przy pisaniu powyżej wyszczególnionych dzieł Roszki.

W 1718 roku Roszka opracował gramatykę języka ormiańskiego³¹⁴, przeznaczoną dla szkół parafialnych, działających przy kościołach ormiańsko-

³⁰⁸ S. Barącz, *Żywoty*, s. 283. W zbiorach FKIDOP (zespół 10, Zbiór ksiąg rękopiśmiennych) znajdują się dwa rękopisy zawierające wykład teologii moralnej po ormiańsku: *Բարոյալաւն աստուծաբանութիւն* (sygn. 13) oraz *Բարոյալաւն աստուծաբանութիւն* (sygn. 14); drugi ma pochodzić z 1754 roku. Mimo że Barącz podaje tytuły w języku łacińskim, w rzeczywistości prace Roszki były pisane po ormiańsku.

³⁰⁹ Biblioteka Watykańska: sygn. Codices Borgani Armeni 29 (E. Tisserant, *Codices armeni*, s. 36); MBW: sygn. 519 (fragment).

³¹⁰ MBW: sygn. 470.

³¹¹ MBW: sygn. 266, k. 455.

³¹² J. G. Boyvin, *Philosophia Scoti a prolixitate, & subtilitas ejus ab obscuritate libera & vindicata: seu Opus philosophicum studentibus sic attemperatum, ut in illo habeant ad manus Philosophiæ Scoti integritatem, & profunditatem planam; in quatuor tomos divis*, kilka wydań w Paryżu i Wenecji; idem, *Theologia Scoti a prolixitate, & subtilitas ejus ab obscuritate libera & vindicata: seu Opus theologicum studentibus sic attemperatum, vt in illo habeant ad manus theologiæ scholasticæ integritatem breuem, & profunditatem planam*, kilka wydań w Paryżu i Wenecji.

³¹³ Zob. o nim: J. F. Sellés, *El intelecto agente según Joanne Gabriele Boyvin* (s. XVIII), „Naturaleza y gracia: revista cuatrimestral de ciencias eclesíasticas”, 2011, 1, s. 177–199.

³¹⁴ Zachowały się co najmniej cztery kopie, w tym w Polsce jedyną posiada FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, sygn. 36, *Քերականութիւն լեզուի* (z zasobów stanisławowskich), druga ma Matenadaran w Armenii, a trzecia przechowywana jest prawdopodobnie

katolickich w Polsce, a być może też w sąsiednich krajach (głównie zapewne w Siedmiogrodzie). Planowany był jej druk i w związku z tym 1 lipca 1723 roku opatrzona została odpowiednią zgodą arcybiskupa Augustynowicza, w której czytamy, że: „ab ipsomet sat eleganter composita, et maxime juventuti gentis nostrae necessaria, theologis nostris trutinata ac revisa, ut lucem publicam sub typographica sepia videat, autoritate nostra ordinaria approbamus”³¹⁵.

Miał też Roszka w 1722 roku przetłumaczyć na język ormiański dzieło pod tytułem *Disputationes Roberti Bellarmin Politiani, Societatis Iesu, de controversiis christianae fidei, adversus huius temporis haereticos* (Ingolstadt 1558), a przekład ten z kolei miał w tym samym roku skopiować jego współpracownik, Johan Mchitar³¹⁶. Faktycznie, posiadał Roszka drukowany egzemplarz pracy kardynała Bellarmina (zob. rozdział *Biblioteka*), ale nie wiadomo, gdzie rękopis jej przekładu miałby być przechowywany i czy nie chodzi tu o kopię przekładu innego dzieła tegoż autora, a mianowicie katechizmu (*Dottrina cristiana breve* i *Dichiarazione piu copiosa della dottrina cristiana*, 1597). Jednak przekład ten wykonał nie Roszka, ale Barsegh Kostandnupolsecy, jego rękopiśmienna kopia była natomiast w posiadaniu Roszki (zob. rozdział *Biblioteka*). Wydaje się, że Roszka wolał inspirować przekłady dzieł europejskich na język ormiański, niż je samodzielnie wykonywać. I tak na przykład zachęcał swych korespondentów na Wschodzie do podjęcia się translacji znanej pracy amsterdamskiego teologa i jurysty, Johanna Arnoldiego Corvinusa – *Ius canonicum per aphorismos strictim explicatum* z 1648 roku³¹⁷.

W wiedeńskiej bibliotece mechitarystów znajduje się jeszcze rękopis Roszki dotyczący herezji. Jest to lista heretyków chrześcijańskich od Szymona Maga

w zbiorach rumuńskich. Egzemplarz podstawowy znajduje się w Bibliotece Watykańskiej (sygn. Codices Borgani Armeni 15).

³¹⁵ Za: E. Tisserant, *Codices armeni*, s. 18: „ułożoną przez niego samego w sposób niezwykle elegancki i szczególnie potrzebny młodzieży naszego narodu, rozważoną i poprawioną przez naszych teologów, tak aby mogła ujrzeć światło dzienne pod prasą typograficzną, zatwierdzamy naszą zwykłą władzą”.

³¹⁶ Բ. Բարսեղյաւ [B. Barseghian], *Լիւիւայոյթյաւն մշակութային կյանքը և գրականութիւնը XIV-XIX դարերում* [Życie kulturalne i literackie polskich Ormian od XIV do XIX wieku], Երևան [Erywań] 1992, s. 305–308; A. Drost-Abgarjan, B. Kovács, T. Martí, *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*, Leipzig–Eger 2011, s. XXIX–XXX (nic nie wskazuje na to, aby to tłumaczenie ukazało się drukiem, jak sugerują autorzy).

³¹⁷ MBW: sygn. 226, k. 446v.

do Kalwina³¹⁸. Był to być może skrót jeszcze innej drukowanej pracy Bellarmina, *Index haereticorum*³¹⁹, ale też efekt lektury dzieła Epifaniasza z Salaminy pod tytułem *Adversus haereses*, o której Roszka wspomina w *Chronologii* pod rokiem 410: „Św. Epifanisz z Salaminy pełniący biskupią posługę na Cyprze, napisał dzieło «Kotwica wiary», skierowane przeciwko herezjom, których w samych tylko ormiańskich tekstach odnalazłem 147”.

W 1727 roku Roszka opracował w języku ormiańskim *Objaśnienie krzywej Wielkanocy i jej poprawienie* (Patnar crazatikin), którą podpisał jako „Stephanus Stephanian, wielebny doktor teologii z Kamieńca”, podając jako miejsce ukończenia dzieła Stanisławów³²⁰. Rozpoczął od zdań skierowanych „Do czci-godnego czytelnika. Od wielu lat proszony byłem od wielu, aby spisać powody odchylenia Zatik [to jest Wielkanocy] i sposobu sprostowania jej, aby usunąć wszystkie błędy i skandale, które obecnie często zdarzają się wśród przedstawicieli różnych narodów”. Zawarł w tej pracy tablice z obliczeniami cykli wielkanocnych według zreformowanego kalendarza rzymskiego, czyli gregoriańskiego. Tę jej kopię, która znajduje się obecnie w zbiorach British Museum, wysłał swemu koledze z rzymskich studiów, Chaczadurowi Arakelianowi, a ten wpisał po łacinie („Cacciaturus Arachiel, sacerdos et doctor Armenus, missionarius Apostolicus”) na ostatniej karcie, że przeczytał ją uważnie i uważa za wartą opublikowania; to ostatnie jednak nigdy nie nastąpiło.

Księgi liturgiczne

Poprawki do ormiańskiego kalendarza liturgicznego, na którym oparty był mszał (pataragamatojc ew tonacujc), przygotował Roszka dla lwowskiego synodu archidiecezjalnego w 1719 roku. Uzgodził kalendarz (unoŭuwnjg, tonacujc) z żywotami świętych (Յայտաւանութիւնք հայսմաւորք) i przygotował łaciński zapis imion świętych ormiańskich. Już w marcu tegoż roku arcybiskup

³¹⁸ MBW: sygn. 266, k. 455–457. Woskian daje mu tytuł: *Չորսուց հիշխանիկոնականաց*.

³¹⁹ Może też za: Pseudo-Bonaventura di Malvasia, *Catalogus omnium haeresum et conciliorum per centurias veterum collatione errorum recentioribus*, Romae 1661.

³²⁰ W 1839 roku dziełko to nabył Brytyjczyk, William Milton; obecnie znajduje się ono w zbiorach British Museum w Londynie (sygn. Or. 4859), ma 37 kart i w części podwójne kolumny (F. C. Conybeare, *A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum*, London 1913, s. 345–346, nr 139).

Augustynowicz zawiązał tę pracę do Rzymu, aby uzyskać potwierdzenie papieskie³²¹. Wizytacja biskupa kamienieckiego Stanisława Hozjusza w archidiecezji ormiańskiej w 1723 roku, przeprowadzona na zlecenie Stolicy Apostolskiej, ujawniła dylemat; wizytator uznał, że Roszka dokonuje szkodliwej dla obrządku latynizacji ksiąg liturgicznych³²². Niemniej jednak Roszka kontynuował swe działania. 24 sierpnia 1725 roku w Stanisławowie ukończył przegląd treści mszału ormiańskiego i podsumował wykonanie tego zadania słowami: „na zlecenie Jana Augustynowicza, arcybiskupa i pasterza Kościoła ormiańskiego, starannie zbadaliśmy treść tego tomu i stwierdziliśmy, że nie zawiera on żadnych uchybień co do nienaruszalnych dogmatów wiary prawosławnej”³²³. W rzeczywistości treść masztoca została znacząco przez Roszkę wzbogacona, gdyż uznał on, że nie zmieniając modlitw i rytuałów Kościoła ormiańskiego, może – w przypadku obrzędów, które wprowadzono do jego praktyk po zawarciu unii ze Stolicą Apostolską – włączyć odpowiednie modlitwy z rytuału łacińskiego.

Opracowany przez Roszkę rytuał – znamienne zatytułowany bez użycia słowa „katolicki”: *Masztoc Prawowiernych Ormian (Մաշտոց հայրապետական)* – zachował się w kilku rękopiśmiennych egzemplarzach, gdyż był używany w różnych parafiach, m.in. w Tyśmienicy³²⁴, Stanisławowie i Elisabetopolis (dziś: Dumbrăveni)³²⁵. Jak bowiem czytamy u Barącz, ksiądz Roszka „urządził kościoły ormiańskie na Podolu, Pokuciu i Siedmiogrodzie do tego stopnia; iż do niedawna trzymały się jeszcze rytuału przez niego ułożonego”³²⁶. Dziś większość z tych rytuałów znajduje się w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie³²⁷. Egzemplarz przechowywa-

³²¹ *Chronologia*, pod rokiem 1719.

³²² G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia*, s. 133–138.

³²³ Cyt. za: E. Tisserant, *Codices armeni*, s. 85–86.

³²⁴ S. Barącz, *Żywoty*, s. 283; idem, *Rys*, s. 194; „po ormiańsku własnoręcznie pisany in folio, 101 kartek obejmujący”.

³²⁵ Sygn. Arm 25 (A. Drost-Abgarjan, B. Kovács, T. Martí, *Catalogue*, s. XVII).

³²⁶ S. Barącz, *Żywoty*, s. 282; idem, *Rys*, s. 194.

³²⁷ Są to masztocze zatwierdzone przez arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza we Lwowie – 15 kwietnia 1728 (1), pod mylną datą 1812 (2), 13 października 1733 (3), zapewne kopiowane przez różnych pisarzy, zob. FKIDOP: Zbiór ksiąg rękopiśmiennych, (1) sygn. 29, Մաշտոց հայրապետական հրամանաւ գերապայծառի և ամենապատուոյ Տեառն Յօհաննու. Տօրիայ Ավկուշիոսովիչի արիիւտայիսկոպոսի Լէօպօլտեցոյ հայրապետական և կարգաւորեալ ի Լէօպօլիս յամի Տեառն 1728

ny za czasów Roszki w Tyśmienicy, spisany na papierze i oprawiony w skórę, na pierwszej karcie został opatrzony łacińskim kolofonem – zatwierdzeniem arcybiskupim, które stanowiło jednocześnie pozwolenie na druk:

Cum liber Ritualis Armeni *Maszdac* vulgariter nuncupati a P[e]rill[ust]ri et A[dmodum] R[everendi] Stephano Stephanowicz Roszka S[ancti] T[heologiae] Doctore, Missionario Ap[osto]lico Officiali Nostro per Pokutiam ac Praeposito Stanisławowiensi concinnatus per Theologos a Nobis deputatos revisus fuerit, nihilque orthodoxae fidei, ac bonis moribus repugnans in se contineat, imo cum bono ordine, ceremonias in administratione sacramentorum una simul cum informationibus ad mentem sacrorum Canonum adaptatis sit refertus, ad defectibilitates, in antiquis armenicis ritualibus contentas, ob carentiam quarundam necessariorum orationum per assumptas ex latino rituali (juxta generalem regulam quae Armenis permittit ea in quibus deficiunt a Latinis desumere) quasdam orationes et ceremonias sufficienter suppleat et restauret, ideo ut idem liber tanquam majori Gloriam Dei et utilitati Nostrarum Ecclesiarum apprime inserviens quantocius ex typographica saepia publicam lucem aspiciat, auctoritate Nostra ordinaria licentiam et facultatem, si iis ad quos pertinet ita videbitur, damus et concedimus. Datum Leopoli in residentia Nostra Arch[iepiscopo]p[a]li 15 Aprilis 1728. Joannes Tobias Augustynowicz, Archiepiscopus³²⁸.

ապրիլի ամսյ ԺԵ; (2) sygn. 63, Մաշտոց հայոց ուղղափառաց ի հասարակ Մաշտոցէ հրամանաւ Տեառն Յոհաննու Տօփայ Ավկոշդիւօվիչի արհիեպիսկոպոսի Լեւոյօյտեցոյ հայոց կարգաւորեցելոյ արտահանեալ 1812 [?]; (3) sygn. 4, Մաշտոց հայոց ուղղափառաց հրամանաւ գերապայծառի և ամենապատուոյ Տեառն Յոհաննու Տօփայ Ավկոշդիւօվիչի արհիեպիսկոպոսի Լեւոյօյտի հայոց սրբագրեալ և կարգաւորեալ ի Լեւոյօյիս, յամի Տեառն 1733 օգոստոսէր ամսյ 13. Pierwszy z tych egzemplarzy, jako „pontyfikał ormiański z początku 18-go w., manuskrypt układu Stefana Roszki”, zaprezentowany był na Wystawie Historycznej Miasta Stanisławowa w 1928 roku ([C. Chowaniec], *Katalog wystawy historycznej*, s. 19–20).

³²⁸ „Ponieważ księga rytuału ormiańskiego, *Maszdac* pospolicie nazywana, opracowana przez Prześwitego i Przewielebnego Stefana Stefanowicza Roszkę, Świętej Teologii doktora, Naszego oficjała i misjonarza apostolskiego na Pokuciu i proboszcza Stanisławowa, została przejrzana przez teologów wyznaczonych przez Nas i nie zawiera niczego, co sprzeciwiałoby się wierze prawosławnej i dobrym obyczajom, ale raczej jest wypełniona dobrym porządkiem, ceremoniami w sprawowaniu sakramentów wraz z informacjami dostosowanymi do ducha świętych Kanonów i wystarczająco uzupełnia i przywraca pewne modlitwy i ceremonie wzięte z rytuału łacińskiego (zgodnie z ogólną zasadą, która pozwala Ormianom brać od łacinników to, w czym mają braki), przeto, aby ta sama księga, służąca w najwyższym stopniu większej chwale Bożej i pożytkowi naszych kościołów, jak najrychlej ujrzała światło dzienne z druku, naszą zwyczajną władzą udzielamy i przyznajemy zezwolenie i prawo publikacji, jeśli wydaje się to stosowne tym, których to dotyczy. Dano

Nigdy jednak masztoc Roszki (podobnie jak inne jego pracowicie przygotowane w rękopisie dzieła) nie został wydany drukiem, choć on o to zabiegał wytrwale. Pisał do opata Mechitara, wardapeta Arakeliana, do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, do drukarzy, podnosząc w tych listach argumenty, że parafie ormiańskie w Polsce i Siedmiogrodzie cierpią na dotkliwy brak prawidłowo ułożonych ksiąg liturgicznych, że te, które funkcjonują, są pełne „absurdów”, że pięciu jego wikariuszy nie może nastarczyć z ręcznym przepisywaniem masztoca, który przygotował, że na druk jest zgoda kanoniczna arcybiskupa Augustynowicza, że popiera ten postulat prefekt teatynów lwowskich Giuseppe Radanaschi³²⁹. Wszystko na próżno. Stolica Apostolska wolała czekać, aż dojdzie do całkowitej unii z Kościołem ormiańskim, i obawiała się, że to, co dokonuje w księgach liturgicznych gorliwy katolicki ksiądz ormiański ze Stanisławowa, może do tej unii zrazić Ormian ze Wschodu.

Słowniki

Bodaj najcenniejszym – jak się dziś uważa – dziełem Roszki jest dwuczęściowy rękopiśmienny słownik ormiańsko-łaciński i łacińsko-ormiański pod tytułem *Thesaurus lingue Armeniorum*³³⁰. Na swym portrecie, namalowanym w 1729 roku, Roszka został ukazany z tym właśnie słownikiem, a zatem i on sam uważał go za dzieło życia. Pierwszą część słownika pisał w latach 1700–1731, a drugą – w latach 1731–1738. Zachowało się kilka rękopiśmiennych kopii *Thesaurusa*³³¹. Pierwsza znajduje się w zbiorach mechitarystów w Wenecji³³², druga – w bibliotece katolikos ormiańskokatolickiego w Bzommar (Liban, ta kopia wcześniej zapewne przechowywana była w bibliotece anto-

we Lwowie w rezydencji Naszej Arcybiskupiej, 15 kwietnia 1728. Jan Tobiasz Augustynowicz, Arcybiskup” (S. Barącz, *Żywoty*, s. 283–284). Podobnym kolofonem zostały opatrzone także inne egzemplarze.

³²⁹ MBW: sygn. 266, k. 440–445.

³³⁰ Tytuł zamieszczony przed częścią ormiańsko-łacińską brzmi: *Գաղա հայոց լիզնիկ լիւմլ քառաքմի* (Gandz hayots’ lezun kam barraran ais e, jorinial i basmapajdzar t[er] Stepannose Stepanian Roszkai Astwadzaban wardapete kamanecacwoj) [Skarbiec języka ormiańskiego lub słownik der Stefana Stefanowicza Roszki [...] wardapeta kamienieckiego].

³³¹ G. Petrowicz, *Roszka*, s. 255.

³³² BMMV: sygn. 0.42, część ormiańska – 923 ss., część łacińska – 303 ss.

nianów w Konstantynopolu)³³³, trzecia – w bibliotece mechitarystów w Wiedniu³³⁴. Ponadto we Lwowie, w Bibliotece Uniwersyteckiej, znajdowała się – według Nersesa Akiniana – jeszcze jedna³³⁵. Być może ta właśnie po drugiej wojnie światowej trafiła w ręce księdza Kazimierza Roszki, po jego śmierci została ofiarowana przez rodzinę kardynałowi Franciszkowi Macharskiemu, ten z kolei przekazał ją cylicyjskiemu (ormiańskokatolickiemu) katolikosowi Howhannesowi Bedrosowi XVIII Kasparianowi, a ostatecznie kopia znalazła się w Bibliotece Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie³³⁶.

Słownik Roszki w części ormiańsko-łacińskiej ma charakter tłumaczeniowy i objaśnieniowy jednocześnie. Zawiera wyrazy ormiańskiego języka klasycznego (leksykon ormiański) wraz z przykładami ich występowania w piśmiennictwie oraz ich ekwiwalenty łacińskie (tłumaczenia i synonimy), również z przykładami użycia. Źródłem wyrazów ormiańskich były dzieła rękopiśmienne i druki, a także język mówiony – jak możemy się domyślać – ten, którym rozmawiano w miejscu zamieszkania Roszki lub tam, gdzie często bywał: w diasporach węgierskiej (Siedmiogród i Węgry Północne), polskiej (Podole, głównie Stanisławów) i być może też mołdawskiej (Suczawa). We Lwowie, w czasach Roszki, język ormiański już nie był w użyciu potocznym, czego dowodem była wspomniana wcześniej deklaracja lwowskich Ormian, przedstawiona jako argument przeciw jego kandydaturze na tamtejszego arcybiskupa. Gdy chodzi o etymologię słów, *Thesaurus* nie jest pracą kompetentną, za to zawiera prawdziwe bogactwo słownictwa historycznego. Część łacińsko-ormiańska jest wyłącznie słownikiem tłumaczeniowym.

³³³ Biblioteka Klasztoru Bzommar: sygn. 424. Zob. *Յոցակն հայերէն ձեռագրաց շինարարական փաստաթուղթեր* [Katalog rękopisów ormiańskich biblioteki klasztoru Bzommar], 2, «Անտոնիանի հայտնիքները» [„Zbiór antonianów”], oprac. Ն. Ակինյան, Հ. Ոսկեան [N. Akinian, H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1971, s. 3–4; K. Ter-Mekertschian, E. Ter-Minassiantz, *Des heiligen Irenäus Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung in armenischer Version, entdeckt, herausgegeben und ins Deutsche übersetzt*, Leipzig 1907, s. V.

³³⁴ MBW: sygn. 6, *Thesaurus linguae Armeniorum*, 1–2, część ormiańska – 943 ss., część łacińska – 336 ss.

³³⁵ *Katalog der armenischen Handschriften in den Bibliotheken zu Lewow und Stanislawow*, wyd. N. Akanian, Wien 1961, s. 55 (sygn. 26 (48), Գաւիւն հայրց լիզոնի կամ բառարան).

³³⁶ Cyfrowa forma tej kopii dostępna jest w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. J. Herian-Ślusarska, *Przegląd wydarzeń*, „Alma Mater”, 2002, 39, s. 39 (nota o przekazaniu Uniwersytetowi Jagiellońskiemu CD-ROM-u słownika Roszki przez delegację Towarzystwa Ormian Polskich z Wrocławia).

Wzorcem dla słownika było monumentalne dzieło włoskiego latynisty i leksykografa, Ambrogia Calepina (Calepinusa) – *Dictionarium latinum*, wydane drukiem po raz pierwszy w 1502 roku. W liście do Kongregacji Rozkrzewiania Wiary z 2 lipca 1732 roku Roszka pisał, że właśnie ukończył „ormiańskiego Calepina”, co zabrało mu kilka lat z przerwami, i zabiera się do układania drugiej części³³⁷.

Zawartość słownika analizowana była już przez kilku autorów³³⁸, ale wciąż czeka na należyte, pełne i porównawcze opracowanie. Warto tu zauważyć, że tego typu dzieło było jednym z najwartościowszych, aczkolwiek nie było pierwsze, żeby wspomnieć choćby słownik biskupa Nersesowicza. Poprzedni autorzy wykorzystali jednak głównie słownictwo ormiańskiej Biblii i brewiarza. Równolegle do dzieła Roszki powstawał słownik opata Mechitara Sebastacego, tworzony od 1727 roku, ukończony w 1745, podobny w rozmiarze do słownika Roszki, wydrukowany w 1749 roku. Jak już wspomniano, Roszka korespondował w tym czasie z Mechitarem, a przed swą śmiercią w 1739 roku wysłał do klasztoru w Wenecji rękopiśmienną kopię swojego słownika. Jest bardzo mało prawdopodobne, aby wenecki opat z niego nie skorzystał, pracując nad własnym dziełem. Zastanawiające jest gorliwe zaprzeczanie tego typu relacji między oboma słownikami przez Minasa Nurikhana, biografę i konfratę Mechitara. Jakby uprzedzając domysły, pisał on: „Współczesny mu uczony wardapet Stephanus Roszkan ze Stanisławowa w Polsce podjął był podobną pracę [...] ale nie miał wpływu na pracę Mechitara”³³⁹. Plan wydrukowania słownika Mechitara był zapewne kluczowy w braku woli wydania słownika Roszki przez mechitarystów, choć on o to prosił i bardzo na to liczył. Zadaniem specjalistów – o ile się tacy kiedykolwiek znajdą – będzie rozstrzygnąć, czy zależność słownika Mechitara od tekstu Roszki była na tyle duża, aby uznać, że wenecki opat popełnił plagiat.

Ojciec Sadok Barącz pisze, że po księdzu Roszce pozostał także:

Słownik ormiańsko-polski i polsko-ormiański w jednym dużym tomie in folio. Dzieło to wielce dla Ormian szacowne, z dokładnem objaśnieniem synonimów, posiada w oryginale Jego Excellencya Arcypasterz teraźniejszy. X[iądz] Józef Moszoro sporządził dwa odpisy ważnej tej dla literatury ojczyściej pracy. Jeden egzemplarz dostał się do księgozbioru xięcia Adama Czartoryjskiego. Drugi in

³³⁷ MBW: sygn. 226, k. 446.

³³⁸ Zob. przypisy: 10, 18–21, 23.

³³⁹ M. Nurikhan, *The Life and Times*, s. 337.

4to we dwóch tomach sporych, znajduje się w księgozb[iorze] kap[itule] Iwowsk[iej] orm[iańskiej]. Trzeci zaś odpis uskutecznił Mechytyaryści w Wenecyi³⁴⁰.

Okoliczności kopiowania słownika Roszki przez księdza Moszorę zapamiętał też biskup Zachariasiewicz: „O tym dykcyonarzu dowiedziawszy się książę Adam Czartoryski ojciec, kazał go dla swojej biblioteki przepisać i tutejszemu księdzu Moszoro 30 dukatów zapłacił”³⁴¹.

Moszoro był misjonarzem wśród Ormian w Suczawie na Bukowinie, gdzie jego starania o pozyskanie dla katolicyzmu wyznawców ormiańskiego Kościoła apostolskiego spełzły na niemal niczym (biskup Zachariasiewicz stwierdził, że „za oziębłą urzęd swój sprawował”³⁴²). Potem (od 1797) zamieszkał jako wikariusz przy katedrze ormiańskiej we Lwowie³⁴³. Przetłumaczył z języka ormiańskiego na polski krótką historię Armenii (tłumaczenie to pozostało w rękopisie, w dwóch egzemplarzach)³⁴⁴. Potem skopiował słownik. Ponieważ oryginału tego dzieła Roszki obecnie nie posiadamy, można o nim wnioskować tylko z owej kopii Moszory. Brak w nim form języka mówionego. Odnajdujemy jedynie wyrazy ormiańskie języka klasycznego³⁴⁵.

Losy słownika ormiańsko-polskiego były skomplikowane. Przed rokiem 1886 z rękopisu w księgozbiorze lwowskiej kapituły ormiańskiej korzystał Jan Hanusz, cytując go jako: „Bargirkh hajoć lezûi (Dictionarium linguae armenae)”³⁴⁶. W dokładniejszym opisie z tego samego czasu, nadesłanym (prawdopodobnie też przez Hanusza) do „Przewodnika Bibliograficznego”, rękopis ten tak został objaśniony:

³⁴⁰ S. Barącz, *Żywoty*, s. 283, w momencie opublikowania tej pracy (1856) arcybiskupem ormiańskim we Lwowie był Samuel Cyryl Stefanowicz, którego jako właściciela słownika wymienia Barącz *expresis verbis* w pracy późniejszej (idem, *Rys*, s. 293–294).

³⁴¹ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach*, s. 97, w przypisie.

³⁴² *Ibidem*, s. 108; por. K. Roszko, *Ormianie jako autorzy słowników*, s. 180.

³⁴³ T. Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich*, s. 81. Było jeszcze kilku innych duchownych ormiańskokatolickich o tym nazwisku; są oni niekiedy mylnie podawani jako autorzy (czy też kopiści) omawianego tu słownika.

³⁴⁴ Bibl. Czartoryskich: sygn. 2298 I, Historia [...] o narodzie i królestwie ormiańskim [...] z wydania w ormiańskim języku [...] na polski przetłumaczona (przez x. Moszoro) r. 1816 przy katedrze lwowskiej.

³⁴⁵ Zob. komentarz Andrzeja Pisowicza do artykułu K. Roszki: *Zarys gramatyczny dialektu Ormian polskich z Kut*, „Lehahayer”, 9, 2022, s. 179, przypis 43.

³⁴⁶ J. Hanusz, *O języku Ormian polskich*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 11, 1886, s. 365.

Słownik języka ormiańskiego („Barhgirkh hajoc lezovi”) w 4ce o 289 kartach bardzo starannego pisma w dwóch szpaltach, zawierający około 20 000 ormiańskich wyrazów klasycznych z dodaniem obok znaczeniem łacińskim i polskim, którego kopistą (?), czyli „operarius huius operis”, nazwany jest w przedmowie ks. Józef Moszoro, 72-letni starzec, rok zaś i miejsce odpisania dzieła wyrażono słowami: „anno d[omi]ni 1813 penes cathedralem ecclesiam Leopoliensem Armenorum”³⁴⁷.

Z tej notatki wynika, że pod koniec XIX wieku nie łączono tego rękopisu z Roszką i podejrzewano, że Moszoro mógł być nie tylko kopistą; stąd znak zapytania przy jego nazwisku. Taki pogląd podzielał XX-wieczny badacz języka Ormian polskich, Kazimierz Roszko³⁴⁸, a za nim Andrzej Pisowicz³⁴⁹. Jednak świadectwo Baręcza i Zachariasiewicza, dobrze obeznanych z tradycją usną Ormian polskich, ma swą wagę.

Rozstrzygnięcie tej sprawy jest na razie niemożliwe, gdyż ani ewentualny oryginał słownika ormiańsko-polskiego autorstwa Roszki (jednotomowy), ani dzieło (dwutomowe) pióra Moszory nie zostały jak dotąd odnalezione. Nie ma ich w spisie bardzo licznych darów rękopiśmiennych i drukowanych, które arcybiskup ormiański Lwowa Grzegorz Michał Szymonowicz przekazał z archiwum i biblioteki katedry ormiańskiej do zbiorów Ossolineum w 1867 roku³⁵⁰.

Znamy jedynie losy tej kopii, która weszła do księgozbioru książąt Czarotoryskich w Puławach; niedługo tam pozostawała. Po upadku powstania listopadowego (1831) zbiory puławskie zostały zrabowane przez Rosję i na mocy decyzji cara Mikołaja I trafiły do dwóch rządowych bibliotek petersburskich. Rękopis słownika ormiańsko-polskiego znalazł się w części, którą otrzymała Biblioteka Sztabu Głównego, dzielił jej skomplikowane losy, wreszcie na mocy postanowień traktatu ryskiego w czerwcu 1930 roku został zwrócony Polsce – przesłany z Moskwy, z Biblioteki im. Lenina, do Biblioteki Narodowej w Warszawie³⁵¹. Opis sporządzony w tamtym czasie mówi o rękopisie

³⁴⁷ „Przewodnik Bibliograficzny”, 8, 1885, 11, s. 229.

³⁴⁸ K. Roszko, *Ormianie polscy jako autorzy słowników*, s. 479–483.

³⁴⁹ Komentarz Andrzeja Pisowicza do artykułu K. Roszki: *Zarys gramatyczny dialektu*, 9, 2022, s. 179, przypis 43.

³⁵⁰ *Spis darów uczynionych dla Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich oraz i dawców tychże w ciągu roku 1867*, „Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historii, Literaturze, Umiejętnościom i Rzeczom Narodowym Poświęcone”, 12, 1869, s. 344–396.

³⁵¹ P. Bańkowski, *Powrót do kraju po stu latach. Rewindykacja rękopisów z b. Biblioteki Sztabu Głównego w Petersburgu, wywiezionych z Polski po upadku Powstania Listopa-*

papierowym w dwóch tomach z 1815 roku w pięknej oprawie skórzanej, liczących 501 i 519 stron: „Dictionarium linguae armenae. Significatione vacuum correspondens Latinea et Polonae. Id duos tomos dispartitum, in quorum primo tomo vocibus armenae lingue subduntur voces latinae et polonicae subiectas habent armenae”. Równolegle tytuł podany był także w języku ormiańskim. Do rękopisu włożona była kartka z czasu kopiowania, z notatką w języku polskim: „Ten dykcyonarz z dołączonym alfabetem i komentarzem ułożony przez J[egomość] X[iędza] Moszorę Ormianina, wikariusza przy kościele ormiańskim we Lwowie, i ofiarowany feldmarszałkowi Czartoryskiemu w dowód wdzięczności”³⁵². A więc i w tym przypadku potencjalne autorstwo Roszki zostało niedostrzeżone. Prawdopodobnie w 1944 roku kopia Czartoryskich uległa zniszczeniu podczas spalenia Biblioteki Narodowej przez Niemców. Pozostałych kopii nie odnaleziono.

Rękopisy o wartości źródeł historycznych

Z tego gatunku pism Roszki, z cennymi danymi źródłowymi, przydatnymi w badaniach historycznych, trzeba wymienić przede wszystkim *Różności godne odnotowania*, czyli *Varia notatu digna*³⁵³. Co najmniej od momentu powrotu do Polski w 1701 roku Roszka sporządzał coś w rodzaju kopiariusza. Jeszcze w połowie wieku XIX przechowywano go w bibliotece parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, gdyż ojciec Sadok Barącz wypisał z niego wtedy kilka not. Określił go jako „rękopism ormiański kościoła orm[iańskiego] w Stanisławowie, in 4to, w półskórkę oprawny”³⁵⁴. Dziś pewna jego część znajduje się w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie³⁵⁵,

dowego, „Archeion”, 8, 1930, s. 1–3. Informacja podana przez Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego, że jakaś kopia wykonana przez księdza Moszorę trafiła do Biblioteki Polskiej w Paryżu, jest prawdopodobnie błędna (F. M. S[obieszczański], *Roszka*, s. 350).

³⁵² Cyt. za: P. Bańkowski, *Powrót do kraju*, s. 12, nr 19.

³⁵³ Może je miał na myśli Minasowicz, odnotowując w spuściźnie Roszki dzieło o zagadkowym tytule *Paradisus sacrarum rerum et reliquiae* (BAV: sygn. Vat. Lat. 12561, *Memorabilia*, s. 207).

³⁵⁴ S. Barącz, *Pamiętki miasta Stanisławowa*, s. 65–66, przypisy 46 i 47; idem, *Żywoty*, s. 284, przypis 1.

³⁵⁵ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, *Varia*.

inna w bibliotece mechtarystów w Wiedniu³⁵⁶. Obie czekają na swego wydawcę, gdyż dla poznania biografii i osobowości Roszki, dziejów Kościoła ormiańskiego na Podolu, życia ormiańskich skupisk w tym rejonie, a nawet szerzej – diaspory ormiańskiej w Europie, jest to źródło cenne i zasługujące na uwagę.

Varia, w tej części, która znajduje się w zbiorach Fundacji, były spisywane w czterech językach: ormiańskim, łacińskim, włoskim i polskim. Wpisy włoskojęzyczne są częste szczególnie w pierwszych latach XVIII wieku, gdy przeżycia kulturowe Roszki z okresu studiów były niezwykle silne. W końcu to ten język był dla niego przez ponad 10 lat środkiem komunikacji codziennej. Zwraca uwagę nieliczność wpisów polskich, które pojawiają się tylko wtedy, gdy Roszka kopiował dokumenty sporządzone oryginalnie w tym języku, ale nie dotyczące go bezpośrednio, więc być może nie jego autorstwa. Najwyraźniej jemu samemu było łatwiej wyrażać się nie po polsku³⁵⁷. O płynności w posługiwaniu się ormiańskim, włoskim i łaciną świadczy to, że budował w tych mowach zdania złożone, czasem makaroniczne, dbając o wierność terminom kulturowym powiązanim z danym językiem. Gdziekolwiek rękopis zdobią małe kolorowane rysunki. Notatki są zazwyczaj datowane (daty zapisywał zawsze po łacinie, najwcześniejsza to 6 grudnia 1703 roku, najpóźniejsza to 17 maja 1706 roku), ale nie następują po sobie w ścisłym porządku chronologicznym.

Do tej księgi wpisywał Roszka także informacje ze świata dalszego. Na przykład w 1704 roku obliczenie lat życia i panowania króla Ludwika XIV (częściowo bałamutne)³⁵⁸ czy nazwiska nowo kreowanych w 1706 roku kardynałów (nie omieszkął przy tym przy nazwisku Orazia Fillippa Spady przywołać jego związek z Polską, jako aktualnego nuncjusza papieskiego)³⁵⁹, czy też spis elektorów cesarstwa rzymskiego³⁶⁰. Skopiował tam sporo listów, dokumentów

³⁵⁶ MBW: sygn. 266, k. 440–454.

³⁵⁷ Potwierdzenie tego znajdujemy także w aktach sądu ormiańskiego Stanisławowa, spisanych w zasadzie po polsku, w których teksty pisane po ormiańsku występują rzadko, a jednym z takich wyjątków jest właśnie oblata ormiańskiego listu Roszki z 9 kwietnia 1738 roku: „Oblata listu Przewielebnego Jegomości Xiędza Stefana, oficjala stanisławowskiego nacyi naszej, ktoren list pisany do Pana Józefa Jakubowicza, raycy urzędu horodeńskiego, który zwoli woytowskiej iest wpisany po ormiensku” (BNO: sygn. 1363/II, Akta prawa uprzywilejowanego ormiańskiego w Stanisławowie z lat 1736–1742, s. 168–169).

³⁵⁸ „Anno 1704 Rex Galiae agit annos 66 regni 55” (FKiDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 263, *Varia*, s. 137).

³⁵⁹ „1706. Cognonima cardinalium 17 maij, hora 13, creatorum a SS. D. N. Papa Clemente XI” (Ibidem, sygn. 263, *Varia*, s. 1).

³⁶⁰ „Electores Romani Imperij” (Ibidem, sygn. 263, *Varia*, s. 95).

oficjalnych, inwentarze trzech parafii ormiańskich (śniatyńskiej, jazłowieckiej i podhajeckiej), zobowiązanie pewnego Rusina, mieszkańca Kut, chcącego pojąć za żonę Ormiankę, co do wychowania dzieci w obrządku ormiańskim, zapis testamentowy kamienicy Stefana Mitkiewicza w Rynku Polskim Kamieńca Podolskiego na rzecz Kościoła ormiańskiego i tym podobne. Notował również swe działania, opatrując je datami dziennymi, co czyni z *Variów* rodzaj dziennika. O kontaktach z dostojnikami lokalnego świata świadczy ich spis z oficjalnymi tytułaturami. Znajdują się w nim arcybiskupi Hunanian i Nersesowicz, biskup Wirzyreski, prefekt teatynów Sebastiano Accursi, właściciel Stanisławowa „Princeps” Józef Potocki i „D[omino] Avunculo” Daniel Zarugowicz³⁶¹. Są także w *Variach* wypisy z ksiąg liturgicznych, formuły sakramentalne i tym podobne.

Część druga tego kopiariusza, „wiedeńska”, zawiera wyłącznie kopie listów wysyłanych do różnych osób od roku 1730 do 1738. Są tu listy w językach włoskim, łacińskim i ormiańskim, bardzo istotne dla poznania rozległości kontaktów Roszki z ormiańskim Wschodem i hierarchią Kościoła katolickiego. Co się stało z kopiariuszem za lata 1710–1730 – nie wiadomo. To, co ocalało, zasługuje na edycję.

Drugim dziełem Roszki, które ma wartość źródła historycznego, jest zestawienie dokumentów dotyczących spraw kościelnych Kamieńca Podolskiego. On sam tak je określił w swej *Chronologii* pod rokiem 1711: „pamiętnik kościołów przez Boga zbudowanego miasta Kamieńca, w którym zostały opisane ręką A. S. A. Stepaniana wydarzenia przedstawione w starych i nowych kondakach, zebranych przez wyżej wymienionego”. Niestety, rękopis ten nie został odnaleziony, co jest tym bardziej godne pożałowania, że zawarte w nim dokumenty, czy też wypisy z nich, na ogół uległy zatracie.

Przetrwała natomiast do naszych czasów stanisławowska dokumentacja kościelna autorstwa Roszki. Kontynuował on bowiem zapisy w księgach tamtejszej parafii ormiańskokatolickiej, a niekiedy zakładał nowe księgi. O tym, jak pojmował potrzebę prowadzenia takiej dokumentacji, przekonywająco wyjaśnił we wstępie do założonej przez siebie księgi zmarłych:

Zajawszy najpierw miejsce dziekana, następnie – oficjała i prepozyta parafii kościoła w Stanisławowie, wziąłem na siebie troskę o doprowadzenie jej do należytego stanu, zgodnie z kanonami wymaganymi przez Kościół Święty. I ponieważ

³⁶¹ Ibidem, sygn. 263, Varia, s. 135–136.

inni nie sięgali do księgi zmarłych, dołożyłem wysiłku, aby wymienić po kolei imiona tych, którzy umarli na moich oczach, i którzy odeszli do innego świata [podczas] moich rozjazdów (w czasie mojego pobytu w Kamieńcu). A ci, którzy umarli przed moim przyjazdem tu z Rzymu na oczach łaskawego poprzednika wielce szanownego Der Chaczadura Zachnowicza, których on albo zapamiętał, bądź miejscami zaznaczył, imiona tych ułożyłem według lat. [...] W taki sposób, wśród innych podjętych spraw tę pozostawiłem jako wzorzec moim i innym drogim następcom, żeby w przyszłości mieli nas w pamięci³⁶².

Wypełniał te księgi wpisami o rozbudowanej konstrukcji, prawie zawsze w języku ormiańskim, opisując okoliczności wydarzeń i charakteryzując ich aktorów. Były to: księga zawierająca inwentarz darów (zapisów finansowych) na rzecz kościoła, poczynionych przez różne osoby od roku 1682, w paru miejscach opatrzona łacińskimi marginaliami³⁶³, księga chrztów³⁶⁴, księga kroraków (*Liber contractuum antenuptialium*) z lat 1693–1784³⁶⁵, księga zmarłych³⁶⁶.

Był też Roszka autorem niektórych wpisów w księdze metrykalnej zmarłych kościoła ormiańskiego w Tyśmienicy³⁶⁷, a być może w podobnych księgach w Kamieńcu Podolskim (te nie zostały zlokalizowane w żadnym dostępnym dziś repozytorium).

Żywoty biskupów ormiańskich w Polsce, o których Barącz pisze, że wykorzystał je Józef Epifani Minasowicz w *Tetrastichach*³⁶⁸, a które Hamazasp Woskian nazywa „Քենսագրութիւն եպիսկոպոսաց Խաչոյց և Լիւի”³⁶⁹, nie mają formy jakiegoś dużego i całościowego rękopisu, więc tytuł (zarówno polski, jak i ormiański) może być zmyślony. Ani Barącz, ani Woskian nie widzieli

³⁶² FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 36, Liber defunctorum, s. 1.

³⁶³ FKIDOP: Dekanat stanisławowski, sygn. 203 (oryginał w języku ormiańskim) i 226 (wersja spolszczona w XX wieku); wypisy zob. M. Agopsowicz, *Kresowego Pokucia początek*, s. 112, 146.

³⁶⁴ FKIDOP: Zbiór ksiąg stanu cywilnego, sygn. 24, Liber secundus baptizatorum.

³⁶⁵ Bibl. Czartoryskich: sygn. 3543 IV, Akta zaręczynowe, k. 1–258.

³⁶⁶ P. Mnacakanian, *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie 1715–1739*, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 123–133; T. Саргсян, „Книга усопших за 1715–1739 годы” – новый источник по истории армян Станислава, w: *Актуальні питання вірменознавства*, 3–4, Вінниця 2106, s. 80–118.

³⁶⁷ Sadok Barącz (idem, *Pamiętnik dziejów polskich*, s. 238–239) przytacza w całości jeden taki wpis, dotyczący proboszcza tyśmienickiego Grzegorza Amirowicza.

³⁶⁸ S. Barącz, *Żywoty*, s. 283.

³⁶⁹ Հ. Ոսկեան [H. Woskian], *Սուղիւնս ւ. Ռօշքի* [Stepannos w[ardapet] Roszka], s. 36.

Żywotów na oczy. Jest wątpliwe, czy w ogóle powstały. Sposób, w jaki Minasowicz wykorzystywał rękopisy Roszki w *Tetrastichach*³⁷⁰ i w *Memorabiliach* (tu wprawdzie powołuje się na dane, które Roszka zawarł „in suo m[anuscript]o archiep[iscoporum] serie”), wskazuje raczej na znajomość *Chronologii*. W spisie dzieł pozostałych po Roszce, który Minasowicz sam sporządził, nie wspomina natomiast o żadnym takim, które nosiłoby tytuł *Żywoty* czy też *Զինսագրութիւն*. Może tu chodzić o dwie karty rękopiśmienne w języku łacińskim, zachowane w bibliotece klasztoru wiedeńskiego pod tą samą sygnaturą co *Chronologia*³⁷¹. Jest to pozbawione tytułu, a może też początku, zestawienie imion 15 arcybiskupów ormiańskich Lwowa od Howhannesa, którego Roszka uważał za pierwszego hierarchę swego Kościoła w Polsce, aż po Jana Tobiasza Augustynowicza, który żył w jego czasach. Przy każdym z nich Roszka zanotował skąpe dane, powtórzone potem w *Chronologii*.

Roszka był autorem statutów bractw pobożnych (przykościelnych stowarzyszeń religijnych, które mylnie brane są niekiedy w historiografii za organizacje gminne), głównie w Siedmiogrodzie, zakładanych, gdy przeprowadzał tam wizytację w 1729 roku. W samym tylko Elisabetopolis ułożył ich aż osiem pod wezwaniami: świętego Grzegorza Oświeciciela, świętego Michała Archanioła, Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, świętego Stefana Pierwszego Męczennika, świętych Anny i Joachima, świętego Howsepa (Józefa), Męki Chrystusa, Różańca Świętego³⁷². W Kutach były to bractwa Wniebowstąpienia Najświętszej Marii Panny (1720) i świętej Anny (1725)³⁷³. To także istotne dokumenty źródłowe o wartości historycznej, ukazujące reguły organizacji życia społecznego i religijnego wspólnot ormiańskich w Polsce i na Węgrzech.

³⁷⁰ J. E. Minasowicz, *Tetrasticha*, b.p.; BAV: sygn. Vat. Lat. 12561, *Memorabilia*, s. 119–122 i n.

³⁷¹ MBW: sygn. 266, karty nienumerowane po k. 457v.

³⁷² Congregatio Sanctiss. Trinitatis; Congregatio Pass. Christi; Congregatio Sanctiss. Rosarii; Congregatio S. Stephani Prothomartyris; Congregatio Gregorii Illuminatoris; Congregatio S. Annae et Joachim; Congregatio S. Michaeli Archangeli; Congregatio B. M. V. in Caelos assumpta; Congregatio S. Joseph („Armenian Review”, 6, 1953, s. 137–138).

³⁷³ Statuty te spisał w języku ormiańskim Roszka lub jego notariusz; pierwszy z nich zatwierdzony został przez arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza podczas jego wizytacji w Kutach 30 sierpnia 1724 roku; oryginały przechowywano w archiwum parafii ormiańskokatolickiej w Kutach, aż do 25 lipca 1908 roku, gdy ksiądz Piotr Mojzesowicz przekazał je do klasztoru mechtarystów w Wiedniu (MBW: sygn. 584 i 585).

Najważniejszym dziełem Roszki o treści historycznej była *Chronologia* (*Ժամանակագրություն իսկ տարեկալն Էփեղացկալն* [Chronologia czyli roczniki kościelne]). Zaczął je pisać pod koniec życia, dokładnie w 1738 roku – jak o tym informuje w tejże pracy pod rokiem 91 – czyli niemal zaraz po ukończeniu pracy nad słownikiem ormiańsko-łacińskim. Miał na to dzieło – jak się okazało – zaledwie rok, gdyż śmierć zabrała go na jesieni 1739 roku. Z tego powodu nie zdążył swej pracy ukończyć, zredagować i starannie przepisać. Dlatego nie tylko zdarzają się w niej pomyłki, wady w datowaniu i niekonsekwencje, ale też zdania niedokończone i nie zawsze czytelne skróty. Mimo to, choć dysponujemy jedynie wersją roboczą zamierzonego dzieła, nie odbiera to mu wartości historycznej. Jego rękopis przechowywany jest dziś w bibliotece mechitarystów w Wiedniu³⁷⁴.

Chronologia miała przedstawić dzieje narodu i Kościoła ormiańskiego od wieku I do XVIII, na wzór popularnego w Europie dzieła kardynała Cezarego Baroniusza³⁷⁵ pod tytułem *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* [Roczniki kościelne od narodzenia Chrystusa do roku 1198], które ukazało się drukiem w 12 tomach w latach 1588–1607. Jedno z pierwszych ujęć skrótowych dzieła Baroniusza zostało dokonane przez włoskiego jezuitę, Giovanniego Gabriela Bisciołę³⁷⁶, i po raz pierwszy wydane w Lyonie, w 1602 roku, a także w Kolonii i Wenecji. Na tę właśnie skrótową wersję Baroniusza powołał się Roszka już na wstępie swej pracy; widać była ona podstawą, na której się oparł. Mógł też mieć do dyspozycji tłumaczenie na język polski autorstwa ojca Piotra Skargi wybranych fragmentów dzieła Baroniusza³⁷⁷, ale zważywszy, że pferował teksty w innych językach niż polski, jest to wątpliwe. Do oryginalnych

³⁷⁴ MBW: sygn. 266, k. 2–439; opis zob. w: J. Dashian, *Katalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek*, s. 143, 679–681, nr 266.

³⁷⁵ Cesare Baronio, zob. w: *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

³⁷⁶ *Epitome Annalium Ecclesiasticorum Caesaris Baronii, S[acrae] R[omanae] E[cclisiae] Cardinalis, Biblioth[ecarii] Apost[olici] ab Io[anne] Gabriele Bisciola Mutinen[sis] [de] Societatis Iesu, confecta et eiusdem auctoris concessionibus nunc primum in lucem edita* [Wyciąg z „Roczników kościelnych” Cezarego Baroniusza, Świętego Rzymskiego Kościoła Kardynała, Bibliotekarza Apostolskiego, przez Jana Gabriela Bisciołę Modeńczyka z Towarzystwa Jezusowego dokonany, i za zgodą tegoż autora teraz po raz pierwszy opublikowany], Lugduni MDCII.

³⁷⁷ *Roczne dzieje kościelne od Narodzenia Pana y Boga naszego Jesusa Christusa wybrane z rocznych dzieiów kościelnych [...] przez X. Piotra Skarge Societatis Jesu [...]*, Kraków 1603.

12 tomów *Annales* z czasem kontynuatorzy pracy Baroniusza dopisali kolejne, utrzymane w tym samym stylu. Byli nimi za życia Roszki: Odorico Raynaldi (doprowadził narrację do roku 1565 i wydał w dziewięciu tomach w Rzymie, 1646–1677), Abraham Bzowski (do roku 1572, wydał w dziewięciu tomach w Kolonii i Rzymie, 1616–1672), Henri de Sponde (do roku 1622, Paryż 1639) oraz Giacomo Laderchi (do roku 1571, wydał w trzech tomach w Rzymie, 1728–1737). Z nich Roszka powołuje się tylko na Bzowskiego (Bzoviusa).

Narracja Roszki rozpoczyna się od roku narodzenia Chrystusa: „W roku 5199 od początku świata, kiedy to Bóg stworzył najpierw niebo i ziemię, w roku 752 od powstania Rzymu, w 42 roku panowania cesarza Augusta Oktawiana i w pierwszym roku sprawowania władzy w Armenii przez Abgara”, a kończy na roku 1737. Kolejne dwie zapiski rocznikarskie, z 1738 i 1739 roku, nie zawierają treści. Każda zapiska odnosząca się do danego roku opatrzona jest datą według kalendarza łacińskiego (najpierw juliańskiego, potem gregoriańskiego) i ormiańskiego. Podawana jest też rachuba lat panowania królów Armenii, a następnie katolikosów oraz cesarzy rzymskich.

Gdy chodzi o źródła erudycji Roszki, wszystkie zostały przez niego skrupulatnie odnotowane przy każdej zapisce (zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*); o przeczytaniu innych jeszcze dzieł historycznych w ich kopiach rękopiśmiennych lub drukach wzmiankuje wielokrotnie, charakteryzując dorobek opisywanych przez siebie autorów ormiańskich, ale nie powołuje się na nie przy konkretnych zapisach. O wielu też swych poprzednikach w zawodzie dziejopisarskim wyraża się krytycznie, nawet niekiedy z pogardą.

Niestety, nie zawsze zastosowane przez Roszkę skróty bibliograficzne są dziś do rozszyfrowania. Przepadł też zeszyt, książeczka czy też zbiór kart, w których notował wypisy, odwołując się do nich w *Chronologii* przy pomocy takich skrótów, jak „Mój”, „Moja”, „S.” i tym podobne. Wgląd w te notatki wiele by nam powiedział o warsztacie badawczym Roszki, ale i tu trzeba ograniczyć się do słowa: „niestety”, gdyż – jak się wydaje – notatki te przepadły³⁷⁸.

Poza Baroniuszem oparł się Roszka głównie na historykach staroormiańskich, zwłaszcza na Arakelu z Tebryzu i Mojżesz (Mowsesie) z Chorenu, oraz na pracy ojca Galana. Wspominając osoby kanonizowane, odwoływał się też do

³⁷⁸ Przetrwały tylko – jako dodatek do rękopisu *Chronologii* w MBW (sygn. 266, k. 455–457) – wypisy Roszki z dzieła Willema (Guilielmusa) van Bury’ego (zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*): „notationes ex Burio”, które bez wątpienia posłużyły mu przy komponowaniu tej właśnie pracy.

kalendarzy liturgicznych, zawierających ich krótkie życiorysy (ormiańskiego Hajsmaurku i łacińskiego Synaxarionu). Tam, gdzie dysponował pierwszorzędym materiałem źródłowym, zamieszczał odpowiednią adnotację. Wykorzystał dokumenty dziś już często niedostępne, z których zrobił kopie lub wyciągi w Rzymie, Lwowie i Kamieńcu, a także dane zaczerpnięte z rzadkich rękopiśmiennych dzieł ormiańskich i wreszcie korespondencję, która napływała do niego od ważnych, a współczesnych mu postaci Kościoła ormiańskiego.

Najcenniejszą częścią *Chronologii* wydaje się ta, która dotyczy dziejów Ormian w Polsce oraz wieków XVII i XVIII, gdyż zawiera relacje o wydarzeniach, albo których Roszka był świadkiem, albo o których otrzymał wiadomość od naocznych informatorów. *Chronologia* to także źródło do poznania horyzontów wiedzy i świadomości historycznej autora i jego kręgu. Co prawda był to krąg w Polsce nieliczny, obejmujący zaledwie kilku ormiańskich intelektualistów, wyłącznie duchownych, i paru polskich misjonarzy działających na Wschodzie, kompetentnych w historii i współczesności dwóch kultur – ormiańskiej i polskiej, oraz dwóch światów – orientalnego i łacińskiego.

Chronologia to ostatnie dzieło Roszki, ale z notatki zamieszczonej w niej pod rokiem 231 można wnioskować, że Roszka planował napisanie jeszcze jednego dzieła, które miało zawierać życiorysy ormiańskich tłumaczy ważnych tekstów teologicznych, zwłaszcza Biblii, nazywanych przez Kościół ormiański Świętymi Tłumaczami, a których święto wpisano do kalendarza liturgicznego tego Kościoła. Jak wiemy, niczego więcej nie dane mu było jednak już stworzyć.

Recepcja

Erudycja Roszki, horyzonty jego uczoneości, wiedza o kulturze, przeszłości i teraźniejszości były niemal całkowicie odizolowane od głównego nurtu społeczeństwa polskiego jego czasów. Zagłębiał się w sprawach ormiańskich, czerpiący inspiracje z pisarzy ormiańskich i łacińskich, tworzący w języku Ormian, nie stał się łącznikiem między kulturą swej nacji a kulturą Polski. W kraju, w którym żył i tworzył, tylko nieliczni wiedzieli o jego dorobku. Jedynym, który o nim i o jego erudycji wtedy wspomniał w druku, był ksiądz Juda Tadeusz Krusiński³⁷⁹. Pokolenie później pamiętał o Roszce Klemens Chodykiewicz,

³⁷⁹ J. T. Krusiński, *Tragica vertentis belli Persici historia*, s. 255.

dominikanin pochodzenia ormiańskiego, pisarz religijny. Do dziś Roszka pozostaje właściwie nieznany w tym drugim kręgu kulturowym, nie przynależy do dziedzictwa Polski wieku XVIII.

Do prac Roszki odwoływał się wprawdzie Józef Epifaniusz Minasowicz, ale i jego łacińskojęzyczne – a więc potencjalnie dostępne dla czytelników XVIII- i XIX-wiecznych – dzieła (*Tetrasticha*, *Memorabilia*) nie wszystkie ukazały się drukiem. Dzieło Roszki znał także biskup Zachariasiewicz i cytował w swej *Wiadomości o Ormianach w Polsce*, konfrontując z innymi autorami³⁸⁰. Z kolei ojciec Sadok Barąc korzystał z *Chronologii*³⁸¹, ale wybiórczo. Pisma Roszki długo także dla Ormian pozostawały znane tylko z racji istnienia, a nie z treści. W świecie ormiańskim marginesowo korzystał z nich ojciec Minas Bższkianc³⁸²; fragmenty *Chronologii* wydał ojciec Ghewond Aliszan³⁸³; za Aliszaniem cytował ją rosyjski autor, Herasym A. Jezow (epizod z Orym)³⁸⁴. Do *Chronologii* sięgał też mechiatarysta Howsep (Joseph) Katergian, pisząc pracę o ormiańskim Credo, wydaną pośmiertnie w 1893 roku³⁸⁵.

Pierwszym wydawcą rękopiśmiennego dzieła Roszki – jedyne go jak dotąd udostępnionego w całości w druku – był mechitarysta wiedeński ojciec Hamazasp Woskian. Do druku nie trafiła żadna z tych prac, które Roszka starannie i systemowo przygotował do wydania, uzyskał imprimatur władzy duchownej i zabiegał o wydrukowanie, lecz właśnie ta niedokończona i niedoskonała jeszcze *Chronologia*. Po blisko 230 latach to ona doczekała się losu, na który Roszka jako autor, swą pracowitością i poświęceniem, bez wątpienia zasłużył. Edycja *Chronologii* z 1964 roku³⁸⁶ wzbudziła wprawdzie krytyczną reakcję

³⁸⁰ F. X. Z[achariasiewicz], *Wiadomość o Ormianach*, s. 36–39.

³⁸¹ S. Barąc, *Żywoty*, s. 133, 173.

³⁸² Մ. Բժշկեանց [M. Bższkianc], *Ճանապարհորդութիւն* [Podróż], s. 97.

³⁸³ Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռուսների հաստատեալ յաւերածութիւն* [Kamieniec. Kronika Ormian Polski i Rumunii wraz z wiarygodnymi aneksami], Վենետիկ [Wenecja] 1896, s. 131–146 (wcześniej w czasopiśmie „Բազմավեպ” [Bazmavep], 1895).

³⁸⁴ Г.А. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы*, Санктпетербург 1898, s. LXXVI, przypis 2; s. LXXXIV.

³⁸⁵ J. Cadegian, *De Fidei Symbolo quo Armeni utuntur observationes*, Viennae 1893, s. 48.

³⁸⁶ Մեկիսանի Ռոշայ Ժամանակագրութիւն կամ Տարեկանք Եկեղեցականք [Stepannosa Roszki *Chronologia*, czyli *Roczniki kościelne*], հրատարակեց հ. Համազասպ Ոսկեան Մխիթր. Ուխտէն [opracował o. Hamazasp Oskean z Kongregacji Mechitarystów], Վիեննա [Wiedeń] 1964.

ukraińskiego historyka, Jarosława Daszkewycza³⁸⁷, niemniej jednak wprowadziła Roszkę w obieg naukowy. Przekładu kilku fragmentów na język angielski dokonała Arminé Kuechguerian³⁸⁸. Mijmy nadzieję, że obecne tłumaczenie poszerzy recepcję choćby tego dzieła Roszki.

Zasady edycji polskiej

Oryginał dzieła Stefana Roszki znajduje się obecnie w Mechitaristenbibliothek zu Wien (sygn. 226). Trafił tam po śmierci autora. Wydawcy polskiego przekładu dziękują zgromadzeniu oo. Mechitarystów za jego udostępnienie. Polski przekład opiera się na edycji tekstu oryginalnie spisane go przez autora w języku średnioormiańskim. Edycję tę przygotował ojciec Hamazasp Woskian, historyk z wiedeńskiego klasztoru mechitarystów (*Մեխակազմի Ռոշքի Ժամանակագրությունը կամ տարեկանը եկեղեցականը* [Chronologia czyli roczniki kościelne Stefana Roszki], wyd. Հ. Ոսկան [H. Woskian], Վիեննա [Wiedeń] 1964). Edycja Woskiana została przez prof. Andrzeja Pisowicza skonfrontowana z rękopisem oryginału. Przekład zrealizowano w ramach projektu badawczego nr 0433/NPRH5/H22/84/2017, sfinansowanego przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki (Ministerstwa Nauki Rzeczypospolitej Polskiej), w konkursie, który przewidywał tłumaczenie na język polski najważniejszych dzieł dotyczących się dziejów Polski. Projekt administrowała Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

Zasady edycji rękopisu Roszki, przyjęte przez ojca Woskiana, spotkały się z krytyką, głównie z uwagi na liczne opuszczenia, jakie poczynił. Część tych krytyk nie wydaje się zasadna, rzekomo pominięte, a cenne informacje o dziejach Ormian polskich wydał. Owszem, obszerne partie dotyczące starożytności i wczesnego średniowiecza potraktował bardzo selektywnie. Tylko pozornie była to wada jego edycji, gdyż partie te są przepełnione zapożyczeniami z kroniki Mowsesa Chorenacego i z roczników Cezarego Baroniusza, mylnie zadatowanymi w wypadku pierwszej z tych prac i streszczającymi wywody

³⁸⁷ Y. Dachkevitch, „*Chronique ou Annales ecclésiastiques*” de Stepannos Roška, „*Revue des études arméniennes*”, nouvelle serie, 2, 1966, s. 471; idem, *Les historiens arméniens en Ukraine au XVIIIe siècle*, „*Revue des études arméniennes*”, nouvelle serie, 9, 1972, s. 386.

³⁸⁸ *The Heritage of Armenian Literature*, 3, s. 121–127.

obu autorów. Te partie dzieła Roszki nie wnoszą nic istotnego do wiedzy ani o dziejach Armenii, ani o rozwoju badań armenologicznych³⁸⁹. Jednak ojciec Woskian zachował aż nadto z tej części rękopisu, aby zapewnić ciągłość narracji i jednocześnie pokazać metodę oraz warsztat badawczy Roszki. Trzeba bowiem w tym miejscu podkreślić i ostrzec, że dawnej historii Armenii z *Chronologii* poznawać, a tym bardziej uczyć się, nie można. Jest to dzieło mówiące przede wszystkim o tym, jak XVIII-wieczni erudyci ormiańscy historię tę sobie wyobrażali.

W przekładzie polskim wprowadzono drobne zmiany ortograficzne i ujednolicenia interpunkcji względem tekstu oryginału, odmienne niż w edycji ojca Woskiana. Między innymi fragmenty tekstu Roszki umieszczone przez ojca Woskiana w przypisach przeniesiono w odpowiednie miejsca do głównej narracji. Te zmiany uzasadnia fakt, że Roszka pisał pod koniec życia i nie zdążył poprawić swoich ewidentnych pomyłek i niekonsekwencji oraz wygładzić i zredagować tekstu.

Transkrypcja imion, nazw miejscowości oraz nazw obcych była w dziele Roszki zwykle, ale nie zawsze, oparta na zachodnioormiańskiej wymowie, w której litery oznaczające spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne były wymawiane odwrotnie niż w grabarze i w języku wschodnioormiańskim. Chodzi o spółgłoski u, un, l, ð, ń p, t, k, c, cz – p, n, q, ð, ɣ b, d, g, dz, dź. Taką wymowę stosowała społeczność ormiańska w Polsce współczesna Roszce. W polskim tłumaczeniu przyjęto więc zapis tych spółgłosek zgodny z językiem zachodnioormiańskim, tylko niekiedy odchodząc od tej zasady. Imiona katolikosów, biskupów, wardapetów i władców ormiańskich pozostawiono w ormiańskiej wersji fonetycznej. Wyjątek zastosowano tylko wobec imiennictwa osobistości ormiańskich, znanych od dawna piśmiennictwu polskiemu – ich imiona i nazwiska utrwaliły się w polskiej świadomości kulturowej w wersji spolonizowanej, a niekiedy wschodnioormiańskiej.

Jak pisze profesor Andrzej Pisowicz³⁹⁰, w języku polskim istnieją dwa etnonimy odnoszące się do mieszkańców Armenii. Jeden to ‘Armeńczyk’, na

³⁸⁹ Opuszczeń tych w większości nie zaznaczamy, informując tylko, że Roszka wpisał po kilka zdań pod każdym rokiem *Chronologii*, więc tam, gdzie w edycji Woskiana, a w ślad za nim także w polskim przekładzie, brak jest treści, taka w rękopisie istnieje.

³⁹⁰ A. Pisowicz, *Polish Names of Armenians: Ormiańczyk ... Kabzan*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, 5, 2000, s. 91–95.

przykład w poemacie *Król-Duch* Juliusza Słowackiego (w drugiej oktawie: „Her Armeńczyk”), a drugi – ‘Ormianin’, odnoszony głównie do przybyszy z Armenii do Polski³⁹¹. W polskim tłumaczeniu dzieła Roszki z tym podziałem (mocno nielogicznym, przecież w obu przypadkach chodzi o członków tego samego narodu lub tej samej kultury macierzystej) zerwano, gdyż sam Roszka go bynajmniej nie stosuje. Gdy chodzi o Ormian w Armenii, używa ich samookreślenia: Հայ (Haj), a pisząc o Ormianach w Polsce – złożenia: Հայք Լեհացիք (Hajk Lehacik³⁹²). W tym drugim przypadku pierwszy człon (Hajk) oznacza Ormian, a drugi – Polaków (Lehacik, w liczbie pojedynczej było to: Lehacy). Razem: Ormiano-Polacy lub Ormianie polscy. Co ciekawe, w wieku XIX Ormianie polscy mieszkający na Bukowinie (wtedy pod panowaniem austriackim) też nazywali siebie i byli nazywani przez współmieszkańców Armeno-Polakami.

Pozostałe ingerencje wydawców (tłumaczy, komentatorów i redaktora) przekładu polskiego w tekst Roszki ograniczyły się do niezbędnych wypadków. Opuszczono powtórzenia dat w nagłówkach not i poprawiono ewidentne potknięcia autora, który czasem zamieniał miejscami datację według kalendarza łacińskiego i ormiańskiego. Nie zostały natomiast ujednolicone skróty użyte przez Roszkę dla wskazania źródeł jego informacji, gdyż nie zawsze wiadomo było na pewno, którą pozycję bibliograficzną oznaczają. W tekście podano je w nawiasach okrągłych pismem pochyłym (*kursywą*). Rozwinięcie tych skrótów, oparte na wiedzy redaktora, znajduje się poniżej (*Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*). Wszystkie wyrazy lub ich rozwinięcia wstawione przez wydawców zostały oznaczone nawiasami kwadratowymi.

W przypisach zostały umieszczone objaśnienia postaci, miejsc, wydarzeń i dzieł wspominanych przez Roszkę, a czasem też komentarze historyczne i językoznawcze, ograniczone jednak do spraw niezbędnych do zrozumienia tekstu. Ponieważ w odniesieniu do starszego okresu dziejów Armenii Roszka stosował datację Mowsesa Chorenacego, powszechnie dziś krytykowaną i uznawaną za błędną, w przypisach konieczne było podanie dat aktualnie uważanych za faktyczne, gdy chodzi o sprawowanie władzy przez katolikosów, królów, książąt i tym podobne, czy odnoszących się do wydarzeń historycz-

³⁹¹ Jak tłumaczy Andrzej Pisowicz – wykazujący dawną tendencję języka polskiego do unikania samogłoski ‘a’ na początku wyrazu.

³⁹² Jak dodaje Andrzej Pisowicz – z przydechowym ‘k’ na końcu obu członów.

nych. W nielicznych przypadkach zostały przytoczone uwagi wydawcy tekstu oryginalnego (Woskiana). W przypisach uwzględniono także terminologię dziś używaną w historiografii – różniącą się od tej bliskiej Roszce (na przykład odnośnie do zgromadzeń Kościołów lokalnych: synod zamiast sobór).

Wszelkie objaśnienia i komentarze wydawców opatrzone zostały inicjałami ujętymi w nawiasy okrągłe, oznaczającymi ich autorów:

- (A. A. Z.) – Andrzej A. Zięba
- (A. P.) – Andrzej Pisowicz
- (G. K.) – Gevorg Kazaryan
- (H. W.) – Hamazasp Woskian
- (M. A.) – Monika Agopsowicz
- (S. R.) – Stefan Roszka

Tłumaczenie tekstu Roszki, dokonane przez znawcę grabaru – doktora Gevorga Kazaryana (National and Kapodistrian University of Athens) – przy współpracy doktora Stanisława Ułaszka (z Uniwersytetu Gdańskiego, tekst polski), przejrzał i sprawdził z oryginałem orientalista profesor Andrzej Pisowicz (Uniwersytet Jagielloński). Wstępne prace redakcyjne przeprowadziła Monika Agopsowicz (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie). Esej o autorze oraz indeks osób i miejsc opracował historyk, doktor habilitowany Andrzej A. Zięba (Uniwersytet Jagielloński). Faksymile rękopisu przygotowano na podstawie fotografii cyfrowych wykonanych w Mechitaristenbibliothek zu Wien przez Władysława Deńcę (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie).

Wydawcy dziękują ojcom mechitarystom za zgodę na pozyskanie fotokopii rękopisu, a za pomoc przy pracy nad polską edycją państwu Vigenowi, Kristinie i Karenowi Yeremyanom, profesorowi Krzysztofowi Stopce, zespołowi redaktorskiemu krakowskiego wydawnictwa Księgarnia Akademicka i jego prezesowi, panu Adamowi Lejczakowi.

Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów

Poniższe objaśnienia dotyczą skrótów bibliograficznych zastosowanych przez Roszkę; w tekście jego *Chronologii* zapisano je pismem pochyłym i ujęto w nawiasy (*kursywą*). Wydaje się, że Roszka nie zawsze był konsekwentny i niekiedy

odsyłał do tego samego dzieła, używając różnych skrótów. A ponieważ swej pracy nie ukończył i skrótów nie uporządkował, czasem nie wiadomo, czy chodziło mu na przykład o synaxarion łaciński (rzymski), czy ormiański; kalendarz liturgiczny rzymski, czy ormiański; taką, czy inną historię Armenii. Nie chcąc ingerować w tekst autorski, wydawcy nie zdecydowali się wprowadzać tu zmian i poprawek, ani też nie ujednoliciли autorskiego zapisu. Objasnienia podano tylko przy jednym skrócie – poprzez znak równania (=) odesłano do niego od tych, które go dublują. Alternatywne (bo niekiedy odmienne) objaśnienia źródeł erudycji Roszki można znaleźć w pracy Woskiana (*Մեծի Տանն Կիլիկիայի*, s. 59–91), który zebrał tam też inne dzieła, o których Roszka wspomina, że je czytał. My jednak rozwiązujemy w poniższym zestawieniu tylko skróty; inne pisma i źródła historycznej erudycji Roszki (wspominane przez niego niemal z reguły bardzo krytycznie) objaśniamy w przypisach.

Adan. Sob. = *Hist. Adan. Sobór*

Agant. = *Agat.*

Agat. – *Agathangelos – Historia Armenii* (*Պատմություն Հայոց* (Patmutium Hajoc)) Agathangelosa, historyka ormiańskiego z V wieku, który podawał się za sekretarza króla Tirydatesa III; pierwsze dzieło ukazujące całościowo dzieje Armenii w dobie jej chrystianizacji (wieki III i IV), znane w redakcji z wieku V, najpopularniejsza praca o tej tematyce w starożytności, tłumaczona z ormiańskiego na inne języki; Roszka miał do swej dyspozycji pierwszą drukowaną edycję, którą Grigor (Krikor) Marzwanecy wydał w Konstantynopolu: *Գրիգ Կիլիկիայի պատմությանը որ կոչի հովսեփնիսյի Ագաթանգեղոսի, Կոստանդնուպոլիս, 1709*. O autorze zob. M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu. Literatury: arabska, ormiańska, etiopska, gruzińska, koptyjska, syryjska*, Warszawa 1999, s. 9–10; o dziele zob. S. Lajos, R. Sawa, *Chrzest Armenii. Agatangelos i jego „Historia”, „Vox Patrum”, 40, 2002, s. 443–459*.

Agat., Ośw. – *Agathangelos, „Oświeciciel” – Żywot św. Grzegorza Oświeciciela* Agathangelosa, pierwszy opis działań tego świętego, funkcjonujący jako osobny tekst, ale faktycznie zawarty w *Historii Armenii* Agathangelosa.

Ammiano – Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XXXI*; dzieło historyka rzymskiego z IV wieku, zachowane tylko w części, cytowane przez Roszkę prawdopodobnie za Baroniuszem lub znane mu bezpośrednio, na

przykład z wydania: *Ammiani Marcellini Rerum gestarum qui de XXXI supersunt, libri XVIII*, Lugduni Batavorum 1693.

Andrzej Lubelczyk w swej Liturgii – Andrzej Lubelczyk z Bochni (Andrea Bochnensi, 1484 – ok. 1577), doktor filozofii i profesor Uniwersytetu Krakowskiego, kanonik i kaznodzieja katedralny we Lwowie; o Ormianach napisał dwie prace: *Liturgia seu missa Armenorum ritu* (Cracoviae 1549) i *Baptismus Armenorum* (Cracoviae 1542).

Ar. Daw. – *Arakel Dawriżecy* = *Arakel z Tebryzu*

Ar. Pat. – *Arakel*, „[Girk] Patmutianc” („Գիրք պատմութեանց”) = *Arakel z Tebryzu*

Arak. = *Arakel z Tebryzu*

Arakel = *Arakel z Tebryzu*

Arakel z Tebryzu – *Arakel z Tebryzu, Księga dziejów* – *Arakel z Tebryzu* (Dawriżecy) (ok. 1590–1670), mnich i wardapet związany z klasztorem w Eczmiadzynie, napisał pracę pod tytułem *Księga dziejów* na polecenie katolikosy Filipposa; jest to najcenniejsze źródło do dziejów Ormian, zwłaszcza w pierwszej połowie XVII wieku; pierwsze wydanie dostępne dla Roszki ukazało się w Amsterdamie nakładem Woskana Jerewanego w 1669 roku pod tytułem Գիրք պատմութեանց Ճարարդեալ Վարդապետին Առաքելոյ Դավիթագոյ: Սակն ղիպուածոց հայաստանեայց՝ և ևս զաւանդին արարասոյ՝ և մասին գործան զաւանդի, սկսեալ ի թոռոյն հայոց 1054 է մինչև յաւարտ պատմագրութեան [սն]ս (Յամբէդդամոււմ 1669); polskie tłumaczenie z języka rosyjskiego W. Dąbrowskiego i A. Mandaliana, ze wstępem W. Hensela, ukazało się w Warszawie w 1981 roku.

Bar. – *Baronius* – Cesare Baronio, *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, Antverpiae 1588–1607. Zob. uwagi o tym autorze i jego dziele we *Wstępie*, w rozdziale *Twórczość*, oraz w pierwszym przypisie *Tekstu*.

Baron. = *Bar.*

Barn. = *Bar.*

Bri. = *Brietius*

Bricius, jezuita = *Brietius*

Briet. = *Brietius*

Brietius – Philippus Brietius (Philippe Briet, 1601–1668), jezuita francuski, historyk i kartograf, bibliotekarz kolegium jezuickiego w Paryżu, autor wielu dzieł; sądząc ze wzmianki uczynionej przez Roszkę w *Chronologii* pod rokiem 1714, miał on do dyspozycji rozszerzoną przez innego autora wersję głównej jego pracy pod tytułem: *Annales mundi sive Chronicon*

universale secundum optimas chronologorum epochas ab orbe condito ad annum Christi millesimum sexcentisimum sexagesimum perductum, in hac vero editione usque ad pacem Badensem MDCCXIV. san citam continuatum ab alio quodam societatis Jesu sacerdote, Viennae MDCCXXVII.

Buri – Burius – Willem (Guilielmus) van Bury (Vierbus, Buerius, Burius, de Burry, 1618–1700) – belgijski oratorianin, następnie kanonik katedry w Mechelen, historyk Kościoła, poeta; Roszka korzystał z jego popularnej w drugiej połowie wieku XVII i w wieku XVIII pracy: Brevis romanorum pontificum notitia, paucis declarans, qui ecclesiae ritus a quibus instituti, vel quid notabile sub singulis actum [...] accedit Onomasticon, quo voces obscuriores in Officio Ecclesiastico, Missali, Breviario, ac Martyrologio Romano, & hac notitia, huic inde occurrentes, etymologice explicantur (Mechliniae 1675; kolejne wydania m.in.: Augusta Vindelicorum 1727 i 1934; Patavia 1730; Vienna 1735).

Bzov. – Bzovius – Annalium Ecclesiasticorum post illustriss. et Reverendiss. Dom. Caesarem Baronium S. R. E. Cardinalem Bibliothecarium [...], Coloniae Agrippinae 1616–1630, Roma 1672; dziewięciotomowa kontynuacja Baroniusza za lata 1198–1571, przygotowana przez Abrahama (Stanisława) Bzowskiego (1567–1637), polskiego dominikanina, historyka, hagiografa i homiletyka, pracującego w Rzymie.

Cab. – Cabassut – Joannes Cabassut, Notitia ecclesiastica historiarum, conciliorum et canonum invicem collatorum, veterumque iuxta, ac recentiorum ecclesiae rituum, Lugdunii 1690; autor, Jean Cabassut (1604–1685), był francuskim oratorianinem (filipinem), autorem uznanych prac na temat historii Kościoła, teologii moralnej i prawa kanonicznego; egzemplarz jego dzieła znajdował się w księgozbiornie Roszki, dziś zaś znajduje się w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

Ch. = Chor.

Chor. – Chorenacy – Mojżesz (Mowses) z Chorenu (Մովսէս Խորենացի), Historia Armenii (Պատմութիւն Հայոց); dzieło to było próbą spisania historii Ormian i jest źródłem sięgającym aż do początków V wieku, to jest okresu, w którym Mojżesz – zgodnie z tym, co sam twierdził – żył; dzieło zawiera też zapis tradycji ustnych Armenii przed przyjęciem chrześcijaństwa; autor deklarywał, że podjął się spisania historii Armenii na polecenie księcia Sahaka z dynastii Bagratuni, ale jego rzeczywisty życiorys jest przedmiotem wielu wątpliwości, niektórzy badacze uważają, że żył w VII, VIII lub nawet IX wieku; Mojżesz jest uznawany przez Ormiański Kościół

Apostolski za jednego ze Świętych Tłumaczy, lecz w świetle dzisiejszej wiedzy historycznej zwłaszcza podana przez niego datacja wydarzeń jest wątpliwa; w dyspozycji Roszki była zapewne pierwsza drukowana edycja jego dzieła, wydana w Amsterdamie w 1695 roku przez biskupa Towmasa Wanandecego Nuridżaniana, którego Roszka znał osobiście; polski przekład S. Ulaszka (z rosyjskiego tłumaczenia G. Sarkisjana) z komentarzami A. Pisowicza zob. Mowses Chorenacy, *Historia Armenii w trzech księgach*, Kraków 2011, seria: *Biblioteka Lehaayer*, 4.

Datastanagirk – „*Datastanagirk Hajoc*” („Հանստանագիրք Հայոց”) – Mchitar Gosz, *Księga ormiańskiego prawa*, najstarszy ormiański zbiór zwyczajowego prawa cywilnego oraz prawa kanonicznego, opracowany w XII wieku (około 1184 roku), stosowany w Wielkiej Armenii i w Armenii Cylicyjskiej, a także w gminach ormiańskich w Polsce (tu po rewizji i zatwierdzeniu przez króla Zygmunta I w 1519 roku); Roszka cytuje prawdopodobnie tę ostatnią wersję, dobrze mu znaną i dostępną w kilku rękopiśmiennych kopiach, ale autorstwo tekstu oryginalnego przypisuje Howsepowi z pustelni Dasn.

Dominikanin Bellovacino – Vincentius Bellovacensis – Wincenty z Beauvais (Vincentius Burgundus, Vincent de Beauvais, 1184/1194–1264); dominikanin francuski, przez dłuższy czas rezydujący w klasztorze cystersów w opactwie Royaumont, znany głównie z dzieła *Speculum maius* (*Wielkie lustro*), popularnego w średniowiecznej Europie, będącego rodzajem encyklopedii, której część czwarta (*Speculum historiale*) podawała w 31 księgach historię ludzkości: od Adama do 1250 roku; zarówno sama część czwarta, jak i całość tego dzieła były kilkakrotnie drukowane, m.in. w 1624 roku pod tytułem *Bibliotheca mundi Vincentii Burgundi, ex ordine Praedicatorum venerabilis episcopi Bellovacensis, Speculum quadruplex, naturale, doctrinale, morale, historiale* (Douai MDCXXIV); użycie przez Roszkę nazwiska autora w wersji włoskiej sugeruje, że mógł korzystać z przekładu włoskiego; może też chodzić o dzieło pod tytułem *Historia Orientalis Haythoni Armenii et huic subiectum Marci Pauli Veneti itinerarium, item fragmentum è Speculo historiali Vincentij Beluacensis eiusdem argumenti* (Helmaestadii MDLXXXV).

Dz. – *Dzieje Apostolskie*

Epitome Johanni Graevi – dzieło rzymskiego historyka Lucjusza Anneusza Florusa (ok. 70–ok. 140) pod tytułem *Zarys dziejów rzymskich* w edycji

filologa pochodzenia holenderskiego Johanna Georga Graeve (Graeviusa, 1632–1703): *L. Florus Epitome rerum Romanarum cum notis integris Cl. Salmasii & selectis variorum accedunt Jo. Georgii Graevii* (Amstelædami 1692).

Ewagriusz – Ewagriusz z Pontu (345–399), teolog, mistyk, jeden z najznamienitszych Ojców Pustyni; jego pisma zostały przetłumaczone z języka greckiego na język ormiański w V wieku i wywarły wpływ na średniowieczną myśl ormiańską; nawiązywali do niego: patriarcha Sahak, zwany Wielkim (Partew), Jeznik Koghacy, patriarcha Howhannes I Mandakuni, Wartan Arewelcy, Grigor Tatewacy, Matewos Dżughajecy i Kirakos Jerzyn-gacy; fragmenty jego pism weszły do zbioru *Վկայությունք պիտանիք եւ հաղորդումք* [Świadcstwa stosowne i konieczne] katolikos Agheksandra I Dżughajecygo.

Extr. mój – *Extract mój* – wypis źródłowy Stefana Roszki.

Extr. S. = *Extract Stefannosa* = *S. wyciąg*

Firmilian z Cezarei – Firmilianus († ok. 269), od 232 roku biskup Cezarei Kapadockiej (Mazaka, dziś: Kayseri w Turcji), uczeń Orygenesy; z pism Firmilianusa zachował się list do św. Cypriana, biskupa Kartaginy, na temat rebaptyzacji heretyków.

Galanus – *Clemens Galanus* – Կ. Գալանոս [K. Galanos], *Միաբանությունն Հայոց Սուրբ Եկեղեցիոյն Ընդ Մեծի Սուրբ Եկեղեցիոյն Հռոմիւս* [Unia Świętego Kościoła Ormiańskiego z Wielkim Świętym Kościołem Rzymu], 1–2, Հռոմ [Rzym] 1658; przekład ormiański dzieła Clementa Galana *Con-ciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana ex ipsis armenorum patrum et doctorum testimoniis in duas partes. Historialem & controversialem divi-sae* (Romae MDCLXI); egzemplarz dzieła, który posiadał Roszka, znajduje się obecnie w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie; Clemente Galano (1610–1666) był włoskim teatynem, teologiem i armenologiem; odegrał ważną rolę w zjednoczeniu Kościoła ormiańskiego w Polsce z Kościołem katolickim; był autorem kilku dzieł w języku ormiańskim i łacińskim, w tym też gramatyki języka ormiańskiego.

Gram. – *Gramatyka* – *Wyjaśnienie gramatyki*; komentarz do dzieła Dawida Filozofa, autorstwa Grigora Magistrosa; w czasach Roszki znany w kopiach rękopiśmiennych, opublikowane po raz pierwszy przez L. G. Chaczeriana w 1987 roku (Է Լ. Խաչերյանի, *Գրիգոր Պաղիաթունի Մագիստրոս (985–1058 թթ.)*, Լուս Անճեղք 1987; zob. także: *Գրիգոր Մագիստրոսի*

Մեկնայօղին քերականին, „Մատենագիրք հայոց”, 16, 2012, s. 384–471); o autorze zob. niżej pod hasłem: *Grigor Magistros*.

Grigor Magistros – Grigor Magistros (ok. 990–1058), był bizantyjskim dowódcą wojskowym i ormiańskim intelektualistą, pochodził z książęcej rodziny Pahlawuni; według tradycji rodowej wywodził się od św. Grzegorza Oświeciciela; pozostawał na służbie Bizancjum: najpierw jako magistros, następnie jako namiestnik (dux) prowincji Edessa (1048); kolekcjoner rękopisów ormiańskich i znawca literatury syryjskiej i greckiej, tłumacz; autor *Listów*, traktujących o współczesnych mu problemach politycznych i religijnych, a także 1016-wersowego poematu o najważniejszych wydarzeniach opisanych w Biblii – *Tysiącwiersz* albo *Do Manuczy* (*Առ Մանուկ, Հազարանդան*), w którym ostatnie 116 wersów poświęcono historii Kościoła ormiańskiego od czasów św. Grzegorza Oświeciciela aż do wynalezienia alfabetu ormiańskiego; jego dzieła Roszka znał w wersji rękopiśmiennej, gdyż drukowane edycje pojawiły się dopiero w wieku XX.

Hajsmawurk = *Hajsmawurk Hajoc*

Hajsmawurk Hajoc – *Synaxarion ormiański* – synaksariusz ormiański, po ormiańsku: *Յայսմաւորք* (*Hajsmawurkh*), od pierwszych wyrazów: *յայսմ աւոր* (*hajsm awur*, to jest: tego dnia); księga liturgiczna zawierająca żywoty świętych na każdy dzień roku liturgicznego; w posiadaniu Roszki mogło być wydanie Astwadzadura Kostandnupolsecego (*Յայսմաւոր Որ Ըստպատշանի Աւոր Բարում Կարգի ընթերնուն տարք եկեղեցին* [...], *կոստանդնուպոլիս* 1706–1708) lub Grigora Marzwanecego (*Ծառաբոց վկայիցն ճշմարտին Ա[ստուծոյ], ազգաց և ազանց հանուրց քրիստոնէից* [...], *Կոստանդնուպոլիս* 1706), najmniej prawdopodobne, że chodzi o wydanie tego drugiego z 1730 roku (*Գիրք որ կոչի Այսմաւորք, Կոստանդնուպոլիս*); poza tym Roszka posiadał także rękopiśmienny *hajsmawurk*, przepisany w Silistrii w 1678 roku (fragment tego rękopisu znajduje się dziś w bibliotece mechtarystów w Wenecji).

Het. Hist. = *Hist. Het.*

Hist. = *Chor.*

Hist. Adan. Sobór – *Historia adańskiego soboru* – Roszka dysponował rękopiśmienną kopią uchwał (protokołu obrad) synodu Kościoła ormiańskiego w Adanie w 1317 roku, podpisaną przez jego uczestników kościelnych i świeckich; los tej kopii nie jest znany; Roszka korzystał też z edycji drukowanej tych uchwał, zawartej w pracy Clementa Galana.

Hist. Orm. = *Historyk Ormiański* lub *Hist[oria] Orm[iańska]*

Hist. Orm. – *Historia Ormiańska* (woryginalie Roszki: *Pat. Haj. – Patmutiun Hajoc*) – *Historia Ormian* katolikosa Howhannesa Draschanakertcego; dzieło, ukończone przed 925 rokiem, w czasach Roszki dostępne było tylko w kopiach rękopiśmiennych (jedną sporządził arcybiskup Wartan Hunanian i do jego śmierci było przechowywane we Lwowie), dopiero w 1841 roku zostało wydane drukiem (równocześnie w starormiańskim języku oryginału w Jerozolimie i w przekładzie na język francuski w Paryżu), obecnie istnieją również przekłady na język gruziński (1965), rosyjski (1984, w tłumaczeniu M. Darbinian-Melikian) i angielski (1987). Autor, Howannes (Owanes) V (lub VI) Draschanakertcy, sprawował urząd katolikosa od około 897 do około 925 roku (podawany jest także rok 929); opracował także biografie ormiańskich katolikosów.

Hist. Dżahk. = *Hist. Dżahuk.*

Hist. Dżahuk. – *Historia Dżahkecego* – według Woskiana chodzi o dzieło noszące tytuł *Գիրք Աստուծաբանականի որ Լոյսի Դրսխան ցանկալի* [Księga teologiczna nazywana Rajem Upagnionym], które wyszło drukiem w Konstantynopolu w 1735 roku, autorstwa katolikosa Ghazara I z Dżahuku (Dżahkecego), wcześniej biskupa w Smyrnie, który kierował Kościołem ormiańskim w latach 1737–1751, zmagał się z opozycją wewnątrzkościelną, represjami ze strony Persji i rozbudował siedzibę katolikosatu w Eczmiadzynie; to za jego czasów doszło do utworzenia Kościoła ormiańskokatolickiego na Bliskim Wschodzie.

Hist. Het. – *Historia Hetuma – Flos Historiarum terre Orientis*, dzieło księcia Hetuma z Korykos, napisane przed 1307 rokiem i przetłumaczone przez Nicolasa Faulcona ze starofrancuskiego oryginału (*La Flor des estoires de la terre d'Orient*), które Roszka mógł poznać w edycji drukowanej, a tych było kilka (m.in. Haguenau 1529, Bazylea 1532, Helmstedt 1585); Hetum z Korykos (1235/1245–1314/1320) pochodził z rodu Hetumidów, rządzących Królestwem Armenii Cylicyjskiej, był aktywny w życiu politycznym swej ojczyzny, potem wstąpił do łacińskiego zakonu premostratensów.

Hist. Kat. = *Historyk Katolikosów*

Hist. Mat. – *Historia Mateusza z Edessy* – Mateusz z Edessy (Մատթևոս Ուրհայեցի, Matewos Urhajecy, † 1144), ormiański kapłan, opat Czerwonego Klasztoru (Karmirwank); autor kroniki pod tytułem *Ժամանակագրություն* (*Žamanakagrutian*) [Chronologia], opisującej rząd Bagratydów w Armenii oraz pierwsze krucjaty i wojny Bizancjum z muzułmanami.

Hist. Narek. – *Historia Narekacego* – Grigor Narekacy (z Nareku), *Historia Świętego Krzyża z Aparanku*; panegiryk upamiętniający podarowanie relikwii Krzyża Chrystusowego klasztorowi w Aparank przez cesarzy bizantyjskich Bazylego II i Konstantyna VII; przekład angielski w: A. Terian, *The Festal Works of St. Gregory of Narek: Annotated Translation of the Odes, Litanies, and Encomia*, Collegeville, Minnesota 2016.

Hist. Orm. Chor. – *Historia Ormiańska Chorenacego* = Chor.

Hist. Pol. – *Historia Polska* – chodzi o tzw. *Kronikę kamieniecką*, spisana w językach ormiańskim i kipczackim, zredagowaną przez der Howhannesa († 1610), awakereca kamienieckiego, i kontynuowaną przez jego syna der Kirkora oraz wnuków: der Hagopa i der Aksenta Kirkorowiczów; kronika notowała ważniejsze wydarzenia z dziejów Polski i Ormian polskich, ze szczególnym uwzględnieniem gminy kamienieckiej i Kościoła ormiańskiego w Polsce; obejmowała okres od lat 30. XV wieku do połowy wieku XVII; zachowały się dwie kopie kroniki (Bibliothèque Nationale w Paryżu: sygn. Arm. 194 – tylko fragment; Biblioteca del Monastero Mechitarista di San Lazzaro degli Armeni in Venezia); funkcjonująca dziś nazwa została nadana rękopisowi przez jego pierwszego wydawcę, ojca Ghewonda Aliszana, pod koniec XIX wieku (Ղ. Ալիշան [Gh. Aliszan], *Կամենից. Տարեգրք Հայոց Լեհաստանի և Ռուսիայի* [Kamieniec. Roczniki Ormian Polski i Rumunii], Վենետիկ [Wenecja] 1896); Roszka identyfikował ją jako „polską”, bo zawierała wiele danych dotyczących Polski.

Hist. Rzym. – *Historia Rzymska* – może: *Clementis Galani historia armena, ecclesiastica et politica* (Coloniae 1686).

Hist. Unii – *Historia Unii* = *Galanus*.

Historyk Katolikosów – Roszka korzystał z rękopisu, skopiowanego w roku 1365 roku w Kaffie przez kapłana Marukego (Maruga), który łączył dwa dzieła; autorem pierwszego, pod tytułem *Պատմություն Հայոց* [Historia Armenii], był Kirakos Gandzakecy († 1271), mnich wykształcony w szkołach klasztornych Nor-Getik (potem: Goszawank) i Choranaszat, po niewoli u Mongołów został kierownikiem szkoły w Nor-Getik i tam spisał dzieje Armenii od IV do XII wieku; autor drugiego dzieła pozostaje anonimowy, był nim być może uczeń Kirakosa; nosi ono tytuł *Պատմություն կաթողիկոսաց Հայոց մինչև թուրքի* [Historia katolikosów Armenii do dnia dzisiejszego] i zawiera noty biograficzne katolikosów aż do Kostandina III Kesaracego (z Cezarei) na tle historii Armenii Cylicyjskiej; w *Chronologii* pod rokiem 1317 Roszka pisze: „na tym [roku] *Historyk ormiańskich*

katolikosów kończy swoją historię od naszego Świętego Grzegorza Oświeciciela do katolikosza Kostandina, który był współczesny historykowi, mężowi godnemu zaufania i piszącemu prawdę”, „wszelako w spisie katolikosów lata sprawowania posługi niektórych z nich są nieczytelne z powodu złego stanu zachowania księgi; odnaleźliśmy je jednak w innych źródłach i uzupełniliśmy listę”; pierwsza drukowana edycja (Konstantynopol 1860) zgodnie z tradycją połączyła oba dzieła, jakby były tego samego autorstwa, edycja z 1961 roku (Erywań) zaznacza odmienne autorstwo tekstu zasadniczego i anonimowego dodatku.

Historyk Ormiański – pod tym określeniem używanym przez Roszkę może się kryć nie jeden, ale kilku dziejopisów ormiańskich, wśród nich Kirakos Gandzakecy (zob. wyżej) i Wartan Arewelcy (Wschodni), zwany też Wielkim (1200/1210–1271/1272): mnich, historyk, geograf, filozof i tłumacz, autor m.in. dzieła pod tytułem *Kompilacja historyczna* (*Հայկական պատմություն*), opisującego dzieje świata od zbudowania wieży Babel do czasów katolikosza Kostandina I Bardzberdcego; Roszka dysponował rękopiśmienną kopią tego dzieła, wydane go drukiem dopiero w połowie XIX wieku (w 1861 roku w Moskwie i w 1862 w Wenecji; obecnie dysponujemy także przekładami na języki: rosyjski, francuski i angielski).

Hiszat. = *Hiszatakaran*

Hiszatakaran – Յիշատակարան – według objaśnienia Roszki, zamieszczonego w *Chronologii* pod rokiem 1711: „pamiętnik kościołów przez Boga zbudowanego miasta Kamieńca, w którym zostały opisane ręką A. S. A. Stepaniana wydarzenia przedstawione w starych i nowych kondakach, zebranych przez wyżej wymienionego”, to jest zapewne przez samego Roszkę; rękopis nie został odnaleziony; tytuł pochodzi od terminu równoznacznego z określeniem „kolofon”, czyli wpis zamieszczany w księdze rękopiśmiennej, upamiętniający okoliczności i miejsce jej powstania, czasem wydarzenia temu towarzyszące, osobistości rządzące wtedy w państwie, prowincji lub Kościele, informacje biograficzne o kopiście, iluminatorze, nabywcy i innych osobach z nią powiązanych.

Homiliarium – homiliarz, księga zawierająca homilie na każdy dzień roku liturgicznego, wybrane z pism Ojców Kościoła i znakomitszych pisarzy kościelnych, zwłaszcza cytowanych w brewiarzu; Roszka korzystał z homiliarza ormiańskiego (tonakan, karożgirk), z których wspomina o tzw. Wielkim Homiliarzu, czyli tonakanie przygotowanym przez Soghomona Makenocace-

go w VIII wieku; Wielki Homiliarz był modelem dla licznych kopii, w tym słynnego dziś homiliarium z Muszu (z Awagwanku) z około 1202 roku (dziś w Matenadaranie); Roszka mógł mieć też do dyspozycji karozgirk skopiowany w 1642 roku w Kamieńcu Podolskim przez Mikajela, syna Ghazara z Sis; karozgirk przetrwał przy kościele świętego Mikołaja aż do XIX wieku (dziś w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu); inne homiliarze funkcjonujące wśród polskich Ormian to kopie dzieła Grigora Tatewacego z połowy XVII wieku, jeden niegdyś w posiadaniu arcybiskupa Torosowicza (dziś w Matenadaranie), drugi należący do wardapeta Mowse-a (dziś w Mechitaristenbibliothek w Wiedniu).

Hymnariusz (Szaraknoc) – w Kościele ormiańskim zbiór hymnów, tworzonych od wieku V przez wielu autorów (Mesrop Masztoc, Sahak I Partew) w odniesieniu do wersetów z Pisma Świętego (głównie Księgi Proroków, Księgi Psalmów i czterech Ewangelii), przeznaczonych do użytku podczas liturgii niedzielnych i świątecznych; hymny te były scalane w jeden zbiór, stopniowo przez cały XIV wiek, opatrzony w zapisy nutowe, wzbogacany potem już bardzo rzadko, głównie o hymny skomponowane przez świętego Nersesa Sznorhalego; hymnariusza nie należy identyfikować z gandzaranem (zbiorem litanii) i tagharanem (zbiorem ód hymnicznych), a tym bardziej z zachodnimi kancjonałami.

Iezu. Herb. = Jezuita Herbest

Jez. Herbest = Jezuita Herbest

Jezuita = Jezuita Herbest

Jezuita Herbest – Benedykt Herbest (ok. 1531–1598), jezuita, kaznodzieja i pedagog, pisarz religijny i polemista antyprotestancki doby reformacji katolickiej w Polsce, zabiegający o unię Kościołów prawosławnego i ormiańskiego z katolickim; Roszka korzystał z jednego z jego dzieł, w których poruszał dzieje chrześcijaństwa ormiańskiego: *Chrześcijańska porządna Odpowiedź na tę Confessią, która pod tytułem Braciej Zakonu Christusowego niedawno iest wydana. Przydana też iest Historya Kacerstwa Husowego [...]* (Kraków 1567) lub *Za wiarą Kościoła rzymskiego dowody przeciw Grekom y Ormianom* (Kraków 1586).

Jezuita Krusiński – Tadeusz Juda Krusiński (1675–1751), jezuita, misjonarz na Bliskim Wschodzie, głównie w Persji, autor prac na temat perskiej polityki i kultury; nie wiadomo, do której z jego prac, poza *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam* (zob. *Krus. Prod.*), odwoływał się Roszka,

może do *Relatio de mutationibus Regni Persorum* (Romae 1727, wiele innych wydań, w tym we Lwowie w 1740 roku pod tytułem *Tragica vertentis belli Persici historia*) lub do *Chronicon peregrinantis seu historia ultimi belli Persarum cum Aghvanis* (1731).

Józef – Józef Flawiusz (Josef ben Matatia, 37–po 94) – historyk żydowski, autor m.in. dzieł *Dawne dzieje Izraela* i *Wojna żydowska*; z tego drugiego korzystał Roszka.

Jud. – *Juda* = *Jezuita Krusiński*

Kabas. = *Cab.*

Kalendarz rzymski – *Calendarium Romanum generale* – kalendarz liturgiczny Kościoła katolickiego, zawierający daty obchodów wspomnień dowolnych, wspomnień obowiązkowych, świąt i uroczystości rytu rzymskiego; w czasach Roszki obowiązywał tzw. kalendarz trydencki, zatwierdzony po soborze trydenckim przez papieża Piusa V w 1568 roku, w edycji z 1631 roku zatwierdzony przez papieża Urbana VIII.

Kamen. diwan – *Kamanecy diwan* – księgi sądu ormiańskiego w Kamieńcu Podolskim, za czasów Roszki przechowywane w archiwum miejscowej gminy ormiańskiej, obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (Центральний державний історичний архів України, м. Київ), zespół (fond) 39 (Магістрат м. Кам'янець Подільського воєводства, з 1796 р. Подільської губернії); Roszka miał do dyspozycji księgi od roku 1529, spisane w większości w etnolekcie kipczacko-ormiańskim.

Kat. = *Historyk Katolicki* = *Galanus* (?)

Katol. = *Historyk Katolicki* = *Galanus* (?)

Kl. – *Klemens* = *Galanus*

Klem. – *Klemens* = *Galanus*

Kond. = *Kondak*

Kondak – zwój, bulla; zazwyczaj termin „kondak” odnosi się do listów katolikosów, lecz Roszka używał go w odniesieniu do wszelkich dokumentów urzędowych sporządzanych na polecenie biskupów, katolikosów i władców, z których oryginałów lub urzędowych oblat i kopii korzystał.

Krus. – *Krusiński* = *Jezuita Krusiński*

Krus. Prod. – *Krusiński, Prodomus* – książka Judy Krusińskiego, pod tytułem *Prodomus ad tragicam vertentis belli Persici historiam seu legationis a fulgida Porta ad Sophorum regem szah Sultan Hussein anno 1720 expe-*

ditae (Leopoli 1734); egzemplarz, z którego korzystał Roszka, zachował się w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie; o autorze zob. wyżej pod hasłem: *Jezuita Krusiński*.

Krusinski, Soc. J. – *Krusinski, Societas Jesu = Jezuita Krusiński*.

Księga dziejów = Arakel z Tebryzu

Leopol. – *Leopolis* – Roszka w ten sposób notuje miejsce przechowywania (w jego czasach) rękopisów, o których wzmiankuje; zbiory przy katedrze ormiańskiej we Lwowie.

List zgody – *Դաշտան թողութիւն*, apokryf, który pojawił się w dobie krucjat, zawierający dokument o porozumieniu, spisany rzekomo w Rzymie między cesarzem Konstantynem, królem Tirydatesem III, papieżem Sylwestrem I i świętym Grzegorzem Oświecicielem; Roszka dysponował jego drukowaną edycją w języku ormiańskim i włoskim, z weneckiej oficyny Michelangela Barboniego, wydaną w 1683 roku (*Թողութիւն Սիրոյն Եւ Սիւստան/Նորթեան Մեծի կայսերն Կոստանդնուսիսի եւ սրբոյն Սեղբասորոսի Վեհապետնի Փափին եւ Տրդատոս Հայոց Արքայի, եւ Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին Շարադրեցեալ յաւի տ[եւառ]նեղեք հարիւր եւ տասն եւ վեց. եւ Տպագրեց եւ ի թուի փրկչին 1683. ի վէճէ/տիկ քաղաքի* [List miłości i jedności Wielkiego Cesarza Konstantyna, i Świętego Sylwestra, Najwyższego Papieża, i Trdata, Króla Armenii, i Świętego Grzegorza Oświeciciela Ormian, napisany w roku trzysta szesnastym i wydrukowany w roku 1683 w mieście Wenecji]); oprócz tej, wspomnianej przez Roszkę edycji ukazała się jeszcze druga, w Padwie w 1690 roku.

Liturgia Etiopów – Liturgia ortodoksyjnego Kościoła etiopskiego została przełożona na język łaciński przez mnicha Täsfę Şeyona (1510–1553), który pielgrzymował do Rzymu w 1530 roku i pozostał tam jako ekspert od spraw tego Kościoła przy kurii papieskiej oraz zwierzchnik diaspory etiopskiej, skupionej wokół kościoła Santo Stefano degli Abissini; Roszka mógł zetknąć się z tą liturgią także w bibliotece Collegium Urbanum.

Martyrologium Rzymskie – *Martyrologium Romanum*, czyli księga liturgiczna dla obrządku rzymskiego, zawierająca spisy świętych na poszczególne dni roku, opublikowane zostało po raz pierwszy w 1583 roku; trzecie wydanie, z 1584 roku, stało się obowiązkowe wszędzie tam, gdzie używany był obrządek rzymski; zasadnicze korekty wniósł kardynał Cesare Baronio w redakcji z 1586 roku, a kolejne (w 1639 roku) – papież Urban VIII, i do tego wydania odwoływał się Roszka; por. *Synax*.

Menologium = *Tonacujc*

Metaf. = *Metafrastes*

Metafrastes – Symeon Metafrastes (886/912–987), hagiograf bizantyjski, uznany za świętego przez Kościół prawosławny; autor parafraz dawnych żywotów świętych i akt męczenników (tzw. martyriów), które złożyły się na *Menologion* (zbiór żywotów świętych), zawierający 148 tekstów, a podzielony na cztery pory i poszczególne dni roku liturgicznego; wśród żywotów znajdowała się także opowieść o świętym Grzegorzu Oświecicielu, na którą powołuje się Roszka, a która znacznie wcześniej przed nim była też podstawą żywotu tego świętego w popularnym polskim zbiorze autorstwa Piotra Skargi (*Żywoty świętych*, Wilno 1579, Kraków 1585).

Mój – dopisek lub informacja autorstwa samego Stefana Roszki.

Moja = *Mój*

Nar., Pam. – *Narekacy*, „*Upamiętnienie*” – Grigor Narekacy, *Upamiętnienie*; zob. *Nota ku upamiętnieniu ułożenia tej książki*, w: Grzegorz z Nareku, *Księga śpiewów żalobliwych*, tłum. A. Mandalian et al., Warszawa 1990, s. 437–438.

Nikifor – Nicefor Kalikst Ksantopul (Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος; Nicephorus Callistus Xanthopoulos) – bizantyński historyk Kościoła z XIV wieku; Roszka odwołuje się do jego *Historii Kościoła* (Εκκλησιαστική Ιστορία), którą mógł znać z dwujęzycznej XVII-wiecznej edycji grecko-łacińskiej: *Nicephori Callisti filii Xanthopuli Ecclesiasticae historiae libri XVIII* (Lu-tetiae Parisiorum MDCXXX).

Or. Hist. = *Historyk Ormiański* lub *Hist[oria] Orm[ian]*

Orm. Hist. = *Historyk Ormiański* lub *Hist[oria] Orm[ian]*

Orm. Kalendarz – *Ormiański Kalendarz* = *Tonacujc*

Orm. Syn. – *Ormiański Synaxarion* = *Hajsmawurk Hajoc*

Orm. Synax. – *Ormiański Synaxarion* = *Hajsmawurk Hajoc*

Orm. Synaxarion – *Ormiański Synaxarion* = *Hajsmawurk Hajoc*

Ośw. – *Oświeciciel* – może chodzić o listy przypisywane św. Grzegorzowi Oświecicielowi lub o jego żywot, którego autorstwo przypisuje się Agathangelosowi, a którego ormiański oryginał zaginął; zachowały się natomiast wersje w języku greckim i syryjskim.

Platina – *Il Platina* – *Liber de vita Christi ac omnium pontificum*, Norimbergae 1481; Bartolomeo Sacchi (1421–1481), znany jako Il Platina, to jest z Padeny, humanista włoski, od 1475 roku gubernator i kustosz Biblioteki Apo-

stolskiej w Rzymie; pierwsze wydanie dzieła, które cytuje Roszka, ukazało się pod tytułem *Excellentissimi historici Platinae in vitas summorum pontificum [...] praeclarum opus* (Venetiis 1479); do 1664 roku ukazało się jeszcze 13 wydań.

Rom. = *Kalendarz rzymski*

S. = *St.*

S., extr. – *Stepannos, extract* = *S. wyciąg*

S. wyciąg – w oryginale: *S. Kagh.* (orm. Քաղաք – k’aghvatsk), czyli ekstrakt, wypis ze źródeł wykonany przez Stefana Roszkę.

Sanutus – Marino Sanuto (Sanudo), zwany Torselo (ok. 1270–1343), wenecki polityk i geograf, za młodu podróżnik po śródziemnomorskich krajach Wschodu, znany z prób ożywienia ruchu krucjatowego; w tym celu napisał dzieło pod tytułem *Liber Secretorum Fidelium Crucis* (1306/1307), ofiarowane papieżowi Klemensowi V, potem poszerzone o historię i mapy Lewantu oraz wielokrotnie kopiowane; pierwsza edycja drukowana, pod tytułem *Liber secretorum fidelium Crucis super terrae Sanctae recuperatione et conservatione quo et terrae Sanctae historia ab origine. Et ejusdem vicinarumque provinciarum geographica descriptio continetur*, ukazała się staraniem Iacobusa Bongarsiusa w jego *Gesta Dei per Francos* (Hannoveriae 1611, s. 1–316).

Sanut. = *Sanutus*

Sjun. = *Stepanos Sjunecy*

Sjunecy = *Stepannos Sjunecy*

Sobór w Sisie – Roszka dysponował rękopiśmienną kopią uchwał synodu Kościoła ormiańskiego, odbytego w Sisie w 1307 roku, o czym pisze w *Chronologii* pod rokiem 1307: „A święty sobór w Sisie, którego oryginalne protokoły znajdują się w zakrystii wielkiego kościoła [w Eczmiadzynie], jeden zaś egzemplarz – u nas [we Lwowie]”; jednak znał też ich edycję w języku ormiańskim i łacińskim z pierwszego tomu dzieła Clementa Galana: *Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana ex ipsis Armenorum* (w wydaniu z 1650 roku na s. 461 i n., a w wydaniu z 1661 roku, które posiadał Roszka, na s. 445–472); kolejna edycja tych uchwał, dziś dostępna tylko w wersji łacińskiej, to: A. Balgy, *Historia doctrinae catholicae inter Armenos*, Viennae 1878, s. 301, appendix VIII.

St. – *Stepannos*, czyli ustalenia Stefana Roszki.

Stepannos Sjunecy – Stepannos Orbelian (1250/1260–1303), potomek ormiańskiej rodziny książęcej, arcybiskup Sjuniku, historyk, autor m.in. cennej

pracy *Historia prowincji Sissakan* (1297), opartej na przemówieniach, listach, kolofonach, wcześniejszych kronikach historyków ormiańskich i gruzińskich; dzieła te były w czasach Roszki znane tylko z kopii rękopiśmiennych, pierwsza edycja drukowana *Historii prowincji Sissakan* pochodzi z 1859 roku (Paryż).

Syn. = *Synax.*

Syn. Rz. = *Synaxarion Rzymski* = *Martyrologium Rzymskie*

Synax. = *Synaxarion*, *Synaxarium* – księga liturgiczna zawierająca krótkie życiorysy świętych na każdy dzień roku liturgicznego, składające się na perykopy do odczytania podczas mszy; w Kościele ormiańskim: Hajsmaurk, w Kościele katolickim: Martyrologium.

Szarak. Leop. – *Szaraknoc Leopoliu* – najstarszy szaraknoc używany w katedrze ormiańskiej we Lwowie, powstał w 1323 roku w Sisie, rzekomo w czasie panowania króla Oszina (który jednak zmarł w 1320 roku, chodzi więc o jego kuzyna i szwagra o tym samym imieniu, Oszina z Korykos, syna historyka Hetuma, który był regentem Królestwa Armenii Cylicyjskiej w latach 1320–1329); zachowało się parę kopii tego szaraknoca (oba dziś w bibliotece mechitarystów weneckich).

Św. Antonin = *Św. Antonin*, *arcyb. Flor.*

Św. Antonin, *arcyb. Flor.* – Antonino Pierozzi (Antonin z Florencji, Antoninus Florentinus, 1389–1459), włoski dominikanin, przeor klasztoru we Florencji, gospodarz i doradca soboru florenckiego (1439–1443), arcybiskup Florencji od 1466 roku, święty Kościoła katolickiego; autor dzieła *Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX* (Nurnberg 1484), drukowanego także pod tytułem: *Chronicorum opus [...] in tres partes divisum* (Lugduni MDLXXXVI).

Tagh. – *Taghasacutjun* – tagharan, zbiór tagów (ód liturgicznych); w czasach Roszki istniały już tagharany drukowane, pierwszy (*Sun̄ḡur̄nuḡ*) wydany został w Wenecji w 1513 roku przez Hagopa Meghaparta.

Tertulian – Tertulian (Quintus Septimius Florens Tertullianus, 150/160–240), łaciński teolog z Afryki Północnej, nawrócony na chrześcijaństwo, autor wielu pism teologicznych; Roszka cytuje *Apologeticus*, dzieło napisane w 197 roku w Kartaginie.

Tira = *Tirinos*

Tirin. = *Tirinos*

Tirinos – Jacobus Tirinus (także: Jacobi Tirini, Tyrinus, Tirynus, Jacques Tirin, Tierens, Tierin, Le Thiry, 1580–1636), belgijski jezuita, biblista; Roszka po-

siadał jego dzieło pod tytułem *Commentarius in Sacram Scripturam* (1–2, Lugduni 1690), które dziś przechowuje Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie. Woskian sądził, że pod tym skrótem kryło się inne dzieło tegoż autora, a mianowicie *Sacrum chronicon sive arbor genealogiae patriarcharum veteris testamenti regum, atque principum, & ex iis progenitorum Jesu Christi Domini Nostri notitia, cum indice regnorum, ac monarcharum origine, & adnotatione aliarum multarum ab exordio mundi usque ad quadragesimum secundum annum Imperii Caesaris Octaviani Augusti, cum multis incisis tabulis ex Sacra Scriptura et R. P. Jacobo Tirino, R. P. Augustino Calmet, necnon R. F. Francisco Petronio, ac R. P. Auriemma Breviter exposita a R. D. Jacobo Philippo Cæpollino Lunen. Sarzanen. dicæcesis, confessario in Ecclesia, & alumno in Domo SSmæ Trinitatis peregrinorum in alma Url* (Romae 1739), jednak wyszło ono drukiem w roku śmierci Roszki, więc jest mało prawdopodobne, aby Roszka zdążył je otrzymać z Rzymu i wykorzystać w kilku ostatnich miesiącach swego życia; zresztą Tirinus był tylko jednym z współautorów tego dzieła.

Tirinos, Biblia – Biblia magna commentariorum literalium. Ioannis Gagnaei, doct. Paris. Guillelmi Estij, doct. duacensis, Emmanuelis Sa, Ioannis Menochij, & Iacobi Tirini Societ. Iesu, 1–3, Parisiis MDCXLIII; o autorze zobacz wyżej pod hasłem: *Tirinos*.

Tonacujc – Kalendarz, dosłownie: [Księga] Wskazująca Święta, to jest dni świąteczne; inaczej: menologium, typikon; kalendarz liturgiczny Kościoła ormiańskiego w formie sprzed zmian dokonanych niedługo po śmierci Roszki, za czasów katolikosa Symeona Jerewanego w 1775 roku, opracowany na podstawie kalendarza juliańskiego; odznaczał się odmiennością względem wszystkich innych systemów kalendarzowych Kościołów chrześcijańskich (z wyjątkiem chaldejskiego), gdyż oparty był na cyklu tygodniowym, w którym dni świąteczne dedykowane świętym nie mogły być obchodzone w niedziele, środy i piątki i ulegały przeniesieniu na pozostałe dni, święta Pana Jezusa i Maryi zaś, jeżeli przypadały na poniedziałki, wtorki, czwartki i soboty, były z kolei przenoszone na najbliższą dacie niedzielę; w związku z tym wszystkie święta w kalendarzu ormiańskim są ruchome, z wyjątkiem sześciu: Objawienia Pańskiego i Bożego Narodzenia (6 stycznia), Ofiarowania Pańskiego (14 lutego), Zwiastowania (7 kwietnia), Narodzenia Najświętszej Marii Panny (8 września), Ofiarowania Najświętszej Bogurodzicy (21 listopada), Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (9 grudnia).

Tyren., *O Bogu* – być może = *Tirinos, Biblia* lub dzieło Petera Thyraeusa (1546–1601), niemieckiego jezuitę, profesora teologii w Würzburgu, pod tytułem *De variis apparitionibus Dei et Christi* [...] (Colonia 1611).

Vil. – Villotte – dzieło Jacobusa (Jacquesa) Villotte’a pod tytułem *Armenia Christiana sive tabula chronologica seriem exhibens. Regum et Patriarcharum utriusque Armeniae* (Romae 1712); Villotte (1656–1743) był jezuitą francuskim, długoletnim misjonarzem katolickim wśród Ormian na Bliskim Wschodzie, zaufanym rodziny Szehrimanów w Nowej Dżulfie; oprócz wyżej wspomnianego dzieła drukiem ogłosił jeszcze szereg innych: *Explanatio professionis fidei orthodoxae jussu SS. D. N. Urbani P. P. VIII editae* / Մեկնություն դուստնյաի[ւն] ուղղափառի հուսանոյ (Romae 1711; tekst w języku ormiańskim); *Commentarius in Evangelia* / Մեկնիչ Մ[ր]քոյ Աւանդութիւնի (Romae MDCCXIV; tekst w języku ormiańskim); *Dictionarium novum latino armenium ex praecipuis armeniae linguae scriptoribus concinnatum* (Romae 1714, nakładem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary) oraz *Voyage d’un missionnaire de la compagnie de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie* (Paris 1730).

W.W. – Wardapet Wartan – Wartan Hunanian (1644–1715), biskup koadiutor (1675), a następnie arcybiskup ormiański Lwowa (1681, faktycznie 1686); Roszka zaczerpnął wiele danych z jego *Umacniającego w wierze listu do mieszkańców Eudoksji*, to jest Tokatu (rodzinnego miasta arcybiskupa), spisane go we Lwowie w 1703 roku, o którym w *Chronologii* (pod rokiem 1715) wyraża się bardzo pochlebnie: „księga pełna informacji o ormiańskich soborach, o katolikosach i wardapetach, którzy żyli aż do jego czasów”; list Hunaniana jest rozprawą historyczno-teologiczną, dotyczącą wielowiekowych wysiłków zjednoczenia Kościołów ormiańskiego i katolickiego, kilkakrotnie kopiowaną; jedna z kopii znajduje się w Matenadaranie (sygn. 9748), inne w Mechitaristenbibliothek w Wiedniu (sygn. 12, 37, 2120 – ta ostatnia w języku kipczackim).

Zach. Corcorsi – Zachariasz Corcorecy – Zakaria Manuelian Corcorecy († przed 1354), ormiański arcybiskup Artazu i Klasztoru Świętego Tadeusza koło Maku, wikariusz katolikosa Sisu, rezydujący w klasztorze Corcor (Kecuk) koło Maku (dziś Iran), zwolennik jedności z Kościołem katolickim; nie jest znane żadne dzieło jego autorstwa, Corcorecy występuje jedynie w kolofonach dzieł swych uczniów.

Zenobiusz – Zenob Glak (Չնոբ Գլակ, Zenobius Glakus) (IV lub V wiek), pierwszy opat klasztoru Glak (Surp Garabed) i biskup Taronu w Wielkiej

WSTĘP

Armenii, według niektórych źródeł był pochodzenia asyryjskiego (Roszka podzielał tę opinię); autor relacji o świętym Grzegorzu Oświecicielu, być może pierwotnie spisanej po asyryjsku, potem zarmenizowanej; jego kronika weszła jako część pierwsza do dzieła *Historia Taronu* Howhannesa Mamikoniana (również opata Glakwanku, ale już w X wieku), wydanego w Konstantynopolu w 1708 roku, a więc w tej postaci była dostępna dla Roszki.

Andrzej A. Zięba

TEKST

(*Ex Epitome Annalium Ecclesiasticorum Caesaris Baronii, S[acrae] R[omanae] E[cclesiae] Cardinalis, Confecta a P[at]re Ioan[ne] Gabriele Bisciola, Mutinen[sis], Societatis Iesu*¹).

Kiedy w Judei jęły się mnożyć przeróżne sekty, i władzę królewską objął obcoplemieniec Herod² oraz pojawili się obcy kapłani, nie pochodzący z pokolenia Lewiego³, a cały świat tonął w mrokach pogańskiego bałwochwalstwa,

-
- ¹ (A. A. Z.) Z Wyciągu z „Roczników kościelnych” Cesara Baronia, Świętego Rzymskiego Kościoła Kardynała, dokonanego przez ojca Jana Gabriela Bisciolę, Modeńczyka, z Towarzystwa Jezusowego. Dzieło kardynała i historyka Cezarego Baroniusza (Cesare Baronio, 1538–1607) pt. *Annales ecclesiasticae a Christo nato ad annum 1198* (Roczniki kościelne od narodzenia Chrystusa do roku 1198), ukazało się w 12 tomach, które wyszły drukiem w latach 1588–1607 (ostatni tom ukazał się już po śmierci autora), i było odpowiedzią na inną pracę historyczną – *Centuriae Magdeburgienses* (Centurie Magdeburskie), przygotowaną przez historyków luterańskich. Ukazywała ona nauki Marcina Lutra jako powrót do prawdziwej wiary i pierwotnego Kościoła. Jedno z pierwszych ujęć skrótowych dzieła zostało dokonane przez włoskiego jezuitę, Giovanniego Gabriela Bisciolę, pochodzącego z Modeny (łac. Mutina, stąd: Mutinensis) – idem, *Epitome Annalium Ecclesiasticorum Caesaris Baronii, S[acrae] R[omanae] E[cclesiae] Cardinalis, Biblioth[ecarii] Apost[olici] ab Io[anne] Gabriele Bisciola Mutinen[sis] [de] Societatis Iesu, confecta et eiusdem auctoris concessionibus nunc primum in lucem edita*, Lugduni MDCII; jednocześnie ukazało się też w Kolonii i Wenecji. Tę właśnie skrótową wersję Baroniusza cytuje na wstępie swej pracy Roszka. Tłumaczenia na język polski wybranych fragmentów dzieła dokonał jezuita Piotr Skarga (*Roczne dzieje kościelne od Narodzenia Pana y Boga naszego Jesusa Christusa wybrane z rocznych dzieiów kościelnych [...] Przez X. Piotra Skargę Societatis Jesu [...]*, Kraków 1603). Do oryginalnych 12 tomów *Annales* kontynuatorzy Baroniusza z czasem dopisali kolejne, utrzymane w tym samym stylu. Byli nimi: Odorico Raynaldi (doprowadził narrację do roku 1565 i wydał w dziewięciu tomach w Rzymie, 1646–1677), Abraham Bzowski (do roku 1572, wydał w dziewięciu tomach w Kolonii i Rzymie, 1616–1672), Henri de Sponde (do roku 1622, Paryż 1639), Giacomo Laderchi (do roku 1571, wydał w trzech tomach w Rzymie, 1728–1737) i August Theiner (do roku 1583, wydał w trzech tomach w Rzymie, 1856).
- ² (A. A. Z.) Herod Wielki (73/72 p.n.e.–4 p.n.e.) – jako syn Idumejczyka i Nabatejki był dla Żydów „obcoplemieniec”, od 47 roku p.n.e. namiestnik Galilei, od 46 roku p.n.e. namiestnik Celesyrii i Samarii, w latach 37–4 p.n.e. król Judei, wyznaczony przez Rzym.
- ³ (A. A. Z.) Lewici – potomkowie Lewiego, trzeciego z 12 synów Jakuba; ci z nich, którzy wywodzili się od Aarona, syna Lewiego, pełnili wśród Izraelitów posługę kapłańską.

wtedy to zgodnie z Bożą obietnicą i przepowiedniami proroków oraz pogańskich wyroczni Sybilli – pojawił się na ziemi Syn Boży, Jezus Chrystus, wywodzący się od Abrahama, z pokolenia Judy, z rodu Dawida. Poczęty z Ducha Świętego, jako Bóg i człowiek, jako Król Kapłan i Zbawiciel świata, narodził się w Betlejem z Maryi Zawsze Dziewicy 25 grudnia roku 4608 od Stworzenia świata – według siedemdziesięciu dwóch różnych źródeł – zgodnie zaś z Biblią łacińską – w roku 4022, podczas spisu ludności⁴ za panowania Kwiryniusza⁵, w 27 roku [panowania] Heroda Wielkiego, syna Antypatra⁶. Anioł polecił wówczas trzem pasterzom – jak pisze o tym mnich Beda Czcigodny⁷ – aby udali się do groty i oddali pokłon nowo narodzonemu Chrystusowi.

ROCZNIKI KOŚCIELNE⁸

WIEK PIERWSZY

[...] W roku 5199 od początku świata, kiedy to Bóg stworzył najpierw niebo i ziemię [...], w roku 752 od powstania Rzymu, w 42 roku panowania cesarza Augusta Oktawiana⁹ i w pierwszym roku sprawowania władzy w Armenii przez Abgara¹⁰ [...], w Betlejem judzkim z Niepokalanej Maryi Dziewicy na-

⁴ (G. K.) U Roszki: աշխարհալսմանը, powinno zaś być: աշխարհագրություն.

⁵ (G. K., A. A. Z.) Publiusz Sulpicjusz Kwiryniusz (ok. 51 p.n.e.–21 n.e.) – rzymski dowódca wojskowy i senator, namiestnik Syrii, wzmiankowany w Ewangelii świętego Łukasza w związku z narodzeniem Jezusa Chrystusa (Łk 2, 1–2).

⁶ (A. A. Z.) Antypater I (ok. 113 r. p.n.e.–43 r. p.n.e.) – prokurator Judei od 47 p.n.e., doradca Hirkana II, arcykapłana i króla z dynastii Hasmoneuszy, po 67 r. p.n.e. zarządca Idumei, mąż Kyprios I, Nabatejki, ojciec m.in. Heroda Wielkiego i Józefa II.

⁷ (A. A. Z.) Beda Czcigodny (672/673–735) – angielski mnich z klasztoru świętego Piotra w Królestwie Nortumbrii, historyk, hagiograf i teolog, uznany za doktora Kościoła i świętego.

⁸ (G. K.) Inny wariant przekładu: *Kronika kościelna*.

⁹ (A. A. Z.) Gajusz Juliusz Cezar Oktawian (63 p.n.e.–14 n.e.) – pierwszy cesarz rzymski, panował od 27 roku p.n.e. jako Cezar August.

¹⁰ (A. A. Z.) Abgar V Ukkāmā bar Ma’nu (aram. Czarny) – król Osroene ze stolicą w Edessie (4 p.n.e.–7 n.e. i 13–50 n.e.); historyk ormiański Mowses Chorenacy (zob. o nim dalej)

rodził się Bóg-człowiek – Jezus Chrystus (*Syn. Rz.;Orm. hist.*). [...] Tenże [cesarz] przekształcił Egipt w [rzymską] prowincję, wyzwolił Armenię spod panowania Partów.

[...] Król Abgar¹¹ był synem Arszama¹², syna Artaszesa¹³ i brata ormiańskiego króla Tigrana¹⁴. Ów Tigran, będąc ogromnie bogatym i potężnym (*Epitome Johanni Graevii*), po dokonaniu wielu odważnych czynów, podporządkował swojej władzy również Ormian i Syryjczyków¹⁵; umocnione pod jego panowaniem królestwo trwało niewzruszenie aż do Arszama i Abgara. Ten ostatni, ze względu na swój wiek oraz niezwykleją mądrość i skromność, nazywany był Awagajrem¹⁶. Syryjczycy i Grecy nie umieli poprawnie wymówić słów ‘awag ajr’, toteż nazwali go Abgaros. Po śmierci swego ojca Arszama, w dwudziestym roku panowania perskiego króla Arsawira¹⁷, Abgar objął panowanie nad Armenią i Syrią, a jego dwór znajdował się w Nisibisie¹⁸. Niezwykle szczęśliwie dla Abgara w okresie jego panowania narodził się Jezus Chrystus. Abgar

uważał go za Ormianina, ale w obecnej historiografii sądzi się, że pochodził z dynastii arabskiej; według apokryficznej opowieści, zapisanej w *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei, wysłał list do Jezusa Chrystusa z prośbą o uzdrowienie i otrzymał od niego odpowiedź.

¹¹ (A. P.) Źródłem tych danych (oraz wielu następnych) była *Historia Armenii* (*Պատմություն Հայոց*) Mowsesa Chorenacego (inaczej: Mojżesza z Chorenu). (A. A. Z.) Dane te są w większości niezgodne z dzisiejszym stanem wiedzy historycznej i powinny być traktowane jedynie jako świadectwo historycznej świadomości Roszki i współczesnych mu Ormian.

¹² (A. A. Z.) Abgar był synem Ma’nu III Saflu, panującego w Osroene w latach 23–4 p.n.e.

¹³ Artakses (Artaszses) I (orm. Արտաշէս Առաջին) – jako satrapa Armenii podniósł bunt przeciw Seleucydom i uznany przez Rzym ogłosił się królem Armenii, panował w latach 189–160/165 p.n.e., po czym został pokonany i wzięty do niewoli przez Antiocha IV Epifanesa, władcę Syrii z dynastii Seleucydów; założyciel dynastii Artaksydów.

¹⁴ (A. A. Z.) Tigranes II Wielki (138–55 p.n.e.) – król Armenii w latach 95–55 p.n.e., pochodził z dynastii Artaksydów, był synem Tigranesa I lub Artawazdesa I; twórca mocarstwa graniczącego z cesarstwem rzymskim od zachodu i z państwem Partów od wschodu.

¹⁵ (G. K.) Inaczej: Armenię i Syrię. (A. P.) W języku staroormiańskim (czyli w grabarze), którym Roszka napisał *Chronologię*, wyraz Հայր Haj-kh, będący liczbą mnogą etnonimu Haj – Ormianin, mógł także być nazwą kraju: Armenia (podobnie jak w języku polskim wyraz Niemcy).

¹⁶ (A. P.) Po ormiańsku „awag ajr” znaczy: starszy mężczyzna, mąż.

¹⁷ (A. A. Z.) Arsawir – nieznany.

¹⁸ (A. A. Z.) Nisibis, asyryjska Nasibina, w okresie hellenistycznym i rzymskim Antiochia Mygdonia, obecnie: Nusaybin – miasto w dzisiejszej południowo-wschodniej Turcji, w prowincji Mardin, przy granicy z Syrią. Stolicą królestwa Osroene była Edessa.

też jako pierwszy z królów uwierzył w Chrystusa i otrzymał od Niego odpowiedź na swój list, o czym powiemy więcej w odpowiednim miejscu.

[...] Między Herodem a ormiańskim królem Arszaem dochodzi do gwałtownego zatargu, kiedy ten ostatni odmawia przydzielenia Herodowi mnóstwa robotników, którzy mieli być zatrudnieni przy naprawie i moszczeniu ulic w Antiochii¹⁹. Arszaem prosi cesarza poprzez swoich posłańców wyprawionych do Rzymu, aby ten uwolnił go od zwierzchności Heroda. Nie uzyskawszy jednak niczego (cesarz bowiem poszerzył jeszcze zakres władzy Heroda, ustanawiając go władcą całego Śródziemia) i widząc w dodatku gotowe²⁰ do ataku wojska, Arszaem podporządkował się Herodowi jako swojemu władcy i wykonywał jego żądania (*Chor.*, II, 24). W trzydziestym szóstym roku jego panowania²¹ narodził się Zbawiciel.

W roku Pańskim 1. W 42 roku [panowania] cesarza Augusta.

W 2 roku [panowania] ormiańskiego króla Abgara.

[...] Liczba niewinnych, mieczem uśmierconych niemowląt, wynosi – według *Liturgii Etiopów (Tirinos)* – czternaście tysięcy, według *Hist.Orm.* zaś – ᠒᠙᠘᠙, [to jest] 1462.

[...] W drugim roku panowania Abgara wszystkie prowincje Armenii płaciły Rzymianom daninę, gdyż na czas trwania spisu ludności pełnomocni przedstawiciele cesarza Augusta ustawili we wszystkich ormiańskich świątyniach posągi władcy na znak jego potęgi. Herod zażądał, aby i jego posągi stały obok posągów cesarza. Abgar się temu zdecydowanie sprzeciwił, co dało Herodowi wygodny pretekst do rozpoczęcia wojny. Wyprawił on na Persję wojska trackie i germańskie, nakazując im maszerować przez ziemie Abgara. Ten zaprotestował, mówiąc, że zgodnie z rozkazem cesarza wojska powinny posuwać się przez pustynię. Herod nie był w stanie przeciwstawić się Abgarowi, gdyż już ciężko zaniemógł, dotknięty naraz wieloma chorobami. Wyprawił zatem do Mezopotamii przeciwko Abgarowi oddział ciężkozbrojnych wojowników pod dowództwem

¹⁹ (A. A. Z.) Antiochia – miasto położone obecnie w Turcji, nad rzeką Orontes, ponad 20 km od brzegu Morza Śródziemnego; w starożytności jedna z najważniejszych metropolii Śródziemia; od 64 roku p.n.e. stolica rzymskiej prowincji Syrii, rozbudowana wtedy i upiększona, stała się kosmopolitycznym centrum kulturalnym, ekonomicznym i politycznym, słynącym z luksusu i przepychu, jednak wbrew twierdzeniu Roszki nie należała do władztwa Heroda.

²⁰ (G. K.) U Roszki: Հիսուսը քաղաքի օրհանգիստի օրը – w pogotowiu.

²¹ (G. K.) Chodzi o Heroda.

swego bratanka Józefa²². Do starcia doszło w rejonie Bugnanu. W walce z siłami Abgara Józef poniósł śmierć, a jego wojsko rzuciło się do ucieczki (*Chor., II, 26*).

W roku Pańskim 2. W 43 roku panowania [cesarza] Augusta²³. W 3 roku panowania Abgara.

[Rok Pański] 3. [Rok panowania] Abgara 4.

[Rok Pański] 4. [Rok panowania] Abgara 5.

Dowódca wojskowy Gaj[usz]²⁴, podczas wyprawy na Wschód przeciwko ormiańskiemu miastu Artaszat²⁵, został zdradziecko zraniony przez niejakiemu Abdiona²⁶, powrócił do Italii i tam zmarł (*Briet.*).

[Rok Pański] 5. [Rok panowania] Abgara 6.

[Rok Pański] 6. [Rok panowania] Abgara 7.

[Rok Pański] 7. [Rok panowania] Abgara 8.

[Rok Pański] 8. [Rok panowania] Abgara 9.

[Rok Pański] 9. [Rok panowania] Abgara 10.

[Rok Pański] 10. [Rok panowania] Abgara 11.

[Rok Pański] 11. [Rok panowania] Abgara 12.

[Rok Pański] 12. [Rok panowania] Abgara 13.

[Rok Pański] 13. [Rok panowania] Abgara 14.

[Rok Pański] 14. [Rok panowania] Abgara 15.

[Rok Pański] 15. [Rok panowania] Abgara 16.

²² (A. A. Z.) Józef III (przed 38 p.n.e.–po 4 p.n.e.) – syn Józefa II, brata króla Heroda Wielkiego, a jednocześnie mąż Olimpias, córki tegoż; dowódca jednej z dywizji wojsk królewskich.

²³ (G. K.) Tu następuje uwaga pierwszego wydawcy *Chronologii*, ojca Hamazaspa Woskiana, że dalej w jego edycji imiona cesarzy rzymskich nie będą wymieniane, co też naśladuje niniejsza publikacja.

²⁴ (A. P.) W oryginale Roszki: Գայսն. (A. A. Z.) Gajusz Wipsanisz Agrypa (Gaius Vipsanius Agrippa, 20 p.n.e.–4 n.e.) – wnuk cesarza Oktawiana Augusta, adoptowany przez niego jako Gajusz Juliusz Cezar Wipsanian (Gaius Iulius Caesar Vipsanianus); doświadczenie wojenne i polityczne zdobywał we wschodnich prowincjach cesarstwa; w 2 roku n.e. zaatakował Armenię, odniósł poważne rany podczas oblężenia Artagiry i zmarł w Licji w drodze powrotnej do Rzymu.

²⁵ (A. A. Z.) Artaszat (hel. Artaxata, Artaxiasia) – główne miasto starożytnej Armenii, położone w prowincji Ararat nad rzeką Araks, pełniące funkcję stolicy Królestwa Armenii od założenia przez króla Artaszesza I w 176 roku p.n.e. (o czym pisze Mowses Chorenacy) do 120 roku n.e.; dziś ruiny, znajdujące się 8 km na południowy wschód od nowego miasta Artaszat, nazwanego tak w 1945 roku na cześć starożytnego (wcześniej wioska Ghamarlu).

²⁶ Abbadon – partyzancki przywódca rebelii narodowej w Armenii przeciw Rzymowi.

[Rok Pański] 16. [Rok panowania] Abgara 17.

[Rok Pański] 17. [Rok panowania] Abgara 18.

Ormiański król Abgar i perski król Arsawir²⁷ wyprawili posłów do cesarza Tyberiusza²⁸ w Rzymie. Tyberiusz ich zganił za wojnę z Herodem, w której – jak powiedziano wyżej – zabili oni Józefa, bratanka Heroda (*Chor.*, 167).

[Rok Pański] 18. [Rok panowania] Abgara 19.

Król Abgar na dawnym miejscu stacjonowania ormiańskiego pułku strażniczego buduje miasto i nadaje mu nazwę Edessa²⁹. Przenosi doń z Nisibisu również swój dwór, posąg boga Nabaga³⁰, księgi ze świątynnej szkoły, a także wszystkie królewskie archiwa (*Chor.*, 167, 168). Abgar, oburzony brakiem szacunku cesarza dla jego posłańców, nosił się nawet z myślą o buncie i zerwaniu z Rzymem, ale do tego nie doszło.

[Rok Pański] 19. [Rok panowania] Abgara 20.

[Rok Pański] 20. [Rok panowania] Abgara 21.

[Rok Pański] 21. [Rok panowania] Abgara 22.

[Rok Pański] 22. [Rok panowania] Abgara 23.

[Rok Pański] 23. [Rok panowania] Abgara 24.

[Rok Pański] 24. [Rok panowania] Abgara 25.

[Rok Pański] 25. [Rok panowania] Abgara 26.

[Rok Pański] 26. [Rok panowania] Abgara 27.

Zmarł perski król Arsawir, po którym tron objął jego syn Artasz³¹ (panował 46 lat). Pomiędzy synami i krewnymi zmarłego Arsawira rozgorzały zaciekle

²⁷ (A. A. Z.) W tym czasie królem Partów był Artabanus II (part. Ardawan, ok. 30/25 p.n.e. – ok. 39 n.e.), panujący od ok. 8 do ok. 39 roku n.e., królem Armenii z nadania rzymskiego po obaleniu Wononesa był zaś od 18 roku Artakses/Artasz III, panujący pod tym imieniem (urodził się jako Zenon) do śmierci w 35 roku n.e.

²⁸ (A. A. Z.) Tyberiusz (Tiberius Claudius Nero, po adopcji Tiberius Julius Caesar Augustus, 42 p.n.e.–37 n.e.) – cesarz rzymski, pasierb i następca Oktawiana Augusta.

²⁹ (A. A. Z.) Edessa – według tradycji pierwsze miasto założone po potopie; po osiedleniu w nim greckich żołnierzy Aleksandra Wielkiego w III wieku p.n.e. nazwane Edessą na pamiątkę miasta w Macedonii, noszącego tę nazwę; stolica królestwa Osroene od II wieku p.n.e. do połowy III wieku n.e., potem rzymski garnizon wojskowy; dziś Şanlıurfa, miasto w południowo-wschodniej Turcji.

³⁰ (A. P.) Mowses Chorenacy (II, 27) notuje imię tego boga w formie: Nabog.

³¹ (A. A. Z.) Artasz – postać niepotwierdzona w zestawieniach władców Partów, wszystkie podane tu przez Roszkę za Chorenacym informacje są trudne, a wręcz niemożliwe do pogodzenia z innymi źródłami historycznymi.

walki i spory. Aby przywołać ich do porządku, Abgar zebrał wojsko i wyruszył położyć kres owym gorszącym kłótniom i ekscesom (*Chor.*, 168).

[Rok Pański] 27. [Rok panowania] Abgara 28.

Cesarz Tyberiusz wybudował pogańskie świątynie na cześć Augusta. [...] Partowie opanowali Armenię, on tym się jednak nie przejął [...].

[Rok Pański] 28. [Rok panowania] Abgara 29.

Mniej więcej w tym samym czasie król Abgar, w trakcie wyprawy wojennej do Persji, dotarł do Artaszesa, który przejął królewski tron i przemyślał nad tym, jak pojąć swoich braci, którzy byli przeciwni jego panowaniu i również marzyli o zdobyciu tronu. Abgar zdołał ich pogodzić i przekonał do tego, by władza Artaszesa była dziedziczna, a gdyby jego ród wygasł, to sukcesję obejmowałiby jego bracia. Trzeba jednak wiedzieć, że Arsawir miał trzech synów – Artaszesa (króla), Karena i Surena – oraz córkę imieniem Koszm, którą wydał za męża za naczelnego wodza wojsk całej Persji. Abgar postanowił zatem, aby oni – od nazwy swojego miasta i kraju – nosili miano Pahlaw³². Powiadają, że nasz Oświeciciel, święty Grzegorz³³, pochodzi od Surena Pahlawa. Zawarte porozumienia i złożone pod przysięgą obietnice Abgar polecił spisać w postaci umowy i wzięwszy ze sobą kopię [tego] dokumentu, powrócił do Edessy, gdzie bardzo ciężko zachorował (*Chor.*, 169, 170).

[Rok Pański] 29. [Rok panowania] Abgara 30.

[Rok Pański] 30. [Rok panowania] Abgara 31.

³² (A. P.) Nazwa Pahlaw jest etymologicznie tożsama z nazwą własną irańskiego plemienia Partów. Taki był rozwój fonetyczny języka partyjskiego, w którym grupa spółgłosek -rt- zmieniła swą wymowę na -hl-; por. D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, London 1971, s. 64: pahlawīg = Parthian (czyli: partyjski). (A. A. Z.) Dwaj wymienieni przez Roszkę rzekomi synowie Arsawira – Karen i Suren – to postacie mityczne, uważane za przodków dwóch z siedmiu klanów arystokratycznych Partii, dominujących w kolejnych wiekach w Persji: Karen-Pahlawi oraz Suren-Pahlawi.

³³ (A. A. Z.) Grzegorz Oświeciciel (Lusaworicz) (orm. Գրիգոր Լուսավորիչ, 239/257–326/331) – założyciel i święty Kościoła ormiańskiego (także święty w Kościele katolickim i prawosławnym); jego życiorys jest sporny, według źródeł ormiańskich wywodził się z rodziny dostojników partyjskich, wymordowanej w czasie walk dynastycznych; po przyjęciu chrześcijaństwa w Cezarei Kapadockiej przybył do Armenii, gdzie doznał prześladowań ze strony króla Tirydatesa III, lecz uzdrawiając go, przekonał do swej wiary i w rezultacie skłonił do ogłoszenia chrześcijaństwa oficjalną religią królestwa w roku 30; stąd nadano mu miano Oświeciciela; pierwszy patriarcha Kościoła ormiańskiego, pod koniec życia – pustelnik.

Po powrocie z Persji ormiańskiego króla Abgara doszły słuchy, że Rzymianie zaczęli go podejrzewać, iż zamierzał tam zabiegać o pomoc wojskową. Abgar napisał więc do wpływowych rzymskich dostojników list, w którym wyjaśnił cel swojej wyprawy do Persji. Przekazał im również zapis umowy zawartej pomiędzy Artaszem i jego braćmi. Rzymianie jednak nie uwierzyli Abgarowi, gdyż miał potężnych wrogów, którzy zawzięcie intrygowali przeciwko niemu, a byli to Piłat³⁴, tetrarcha Herod³⁵ oraz Filip³⁶ [i]³⁷ Lizaniasz³⁸ (*Chor.*, 171).

[Rok Pański] 31. [Rok panowania] Abgara 32.

Ormiański król Abgar napisał do Chrystusa i otrzymał od Niego odpowiedź. Abgar, w obronie przed oszczerstwami Heroda, zawarł sojusz z partyjskim królem Petry Aretem³⁹ i udzielił mu wojskowego wsparcia w wojnie z tetrarchą [Herodem Antypasem], gdy ten pojął za żonę córkę Areta⁴⁰, aby niebawem perfidnie ją porzucić. Z tego powodu wybuchła okrutna wojna między nimi, w której – dzięki pomocy mężnych ormiańskich wojowników – wojska Heroda zostały rozgromione⁴¹. Tak Bóg pomścił niewinną śmierć Jana Chrzciciela⁴² (*Chor.*, 172). Abgar wysłał Mar-Ihaba – bdeszcha⁴³ Aghdzniku⁴⁴, Szamszagrama –

³⁴ (A. A. Z.) Poncjusz Piłat (Pontius Pilatus) – w latach 26–36/37 n.e. rzymski prefekt Judei, prowadził proces Jezusa Chrystusa i zatwierdził wydany na niego wyrok śmierci.

³⁵ (A. A. Z.) Herod Antypas (ok. 22 p.n.e.–po 39 n.e.) – tetrarcha Galilei i Perei od 4 roku p.n.e., syn Heroda Wielkiego.

³⁶ (A. A. Z.) Filip albo Herod Filip II (ok. 24 p.n.e.–34 n.e.) – tetrarcha Batanei, Gaulanitydy, Trachonu i Paneas od 4 roku p.n.e., syn Heroda Wielkiego.

³⁷ (G. K.) Filip i Lizaniasz to odrębne osoby, jednak u Roszki oba imiona nie zostały rozdzielone spójnikiem.

³⁸ (A. A. Z.) Lizaniasz – w czasach cesarza Tyberiusza tetrarcha Abileny, krainy położonej na zachód od Damaszku.

³⁹ (A. A. Z.) Aretas IV Filopatris – od 9 roku p.n.e. do 40 roku n.e. nabatejski król Petry, miasta sąsiadującego z Judeą.

⁴⁰ (A. A. Z.) Phasealis.

⁴¹ (A. A. Z.) Wojna ta miała w rzeczywistości miejsce na przełomie lat 36 i 37.

⁴² (A. A. Z.) Jan Chrzciciel publicznie potępił poślubienie przez Heroda Antypasa Herodiasy, jego bratowej, jako niezgodne z prawem żydowskim i został z jej poduszczenia ścięty.

⁴³ (A. P.) Bdeszch – w starożytnej Armenii tytuł namiestnika jednej z czterech przygranicznych prowincji, podległego bezpośrednio królowi. Jest to stare zapożyczenie irańskie; por. średnioperski (pehlewijski) wyraz „bidachs” – wicekról (por. D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, s. 18: bidaxš – viceroy).

⁴⁴ (A. A. Z.) Arzanene lub Aghdznik (orm. Աղձնիք) – historyczny region w południowo-zachodniej części starożytnego Królestwa Armenii; na krótko stał się siedzibą stolicy Armenii za panowania Tigranesa Wielkiego, który zbudował tam miasto Tigranocerta.

założyciela rodu Apahuni, i swojego wiernego Anana z misją do Marinusa⁴⁵, namiestnika nowo mianowanego przez cesarza, aby poinformowali go o przyczynie podróży do Persji oraz przedstawili tekst umowy zawartej pomiędzy Artaszem i jego braćmi. Marinus przyjął posłańców z honorami i odpowiedział Abgarowi, żeby się o swój los nie obawiał, albowiem – jeśli będzie na czas płacił Rzymowi podatki – nic złego ze strony cesarza go nie spotka. Kiedy posłańcy Abgara dowiedzieli się o cudach dokonywanych przez Chrystusa, udali się do Jerozolimy, gdzie nie tylko ujrzeli Jezusa, ale też byli świadkami Jego cudów. Po powrocie posłańcy opowiedzieli wszystko Abgarowi, który uwierzył w Chrystusa i w natchnieniu wykrzyknął: «Zaiste Ten jest Synem Bożym, który wskrzesza martwych» (*Chor.*, 173; *Syn.*, 16 sierpnia).

[Rok Pański] 34. [Rok panowania] Abgara 35.

Abgar, który od siedmiu lat ciężko chorował i żadni lekarze nie potrafili ulżyć mu w cierpieniu, napisał błagalny list do naszego Pana Jezusa Chrystusa, ażeby raczył doń przybyć i go uleczyć. Owo posłanie było następującej treści: «Abgar, syn Arszama, książę świata, Tobie – Jezusie Zbawicielu i Dobroczyńco, któryś pojawił się w krainie jerozolimskiej, ślę korne pozdrowienie! Słyszałem [...]». O tym, że posłańcy faktycznie przybyli do Jerozolimy, zaświadcza Ewangelia świętego Jana, 12: «niektórzy z przybyszów, którzy przybyli, aby oddać Mu pokłon, byli poganami»⁴⁶. Posłańcy zwrócili się do [apostołów] Filipa i Andrzeja z prośbą, aby mogli stanąć przed obliczem Chrystusa i przedstawić Mu propozycję ich króla. Chrystus nie zgodził się pojechać z nimi do Abgara, ale odpowiedział mu listem treści następującej: «Błogosławiony, który [...]» itd. Owo posłanie, jak też wierne odbicie oblicza Zbawiciela⁴⁷, przekazał Abgarowi jego posłaniec Anan (*Chor.*, 175; *Syn.*, 16 sierpnia).

[Rok Pański] 35. [Rok panowania] Abgara 36.

⁴⁵ (A. A. Z.) Marinus lub Marinos – postać występująca u Chorenacego, jako syn Storgiusza, rzymski zwierzchnik Fenicji, Palestyny, Syrii i Mezopotamii, identyfikowany jest z wymienionym w innym źródle (*Nauka apostoła Addaja*) Sabinusem, synem Eustorgiusza, który był prokuratorem Syrii, lecz w 4 roku n.e. (czyli kilkadziesiąt lat wcześniej niż misja Abgara), lub wreszcie z Olbinusem Eparchą.

⁴⁶ (G. K.) W ormiańskim przekładzie Biblii zamiast Greków (Hellenów) mamy pogan.

⁴⁷ (A. A. Z.) Według tradycji chrześcijańskiej na tkaninie przesłanej Abgarowi odcisnięty był wizerunek twarzy Jezusa Chrystusa, pierwsza ikona, znany jako Mandylion (z gr. ręcznik); informacja o tym wizerunku pojawiła się w syryjskim dziele *Nauka apostoła Addaja*, wedle którego posłaniec Abgara, tutaj zwany Ananiaszem, namalował portret Jezusa, przechowywany potem w pałacu królewskim w Edessie, oraz u Ewagriusza Scholastyka

Cesarz Tyberiusz bardzo rozgniewał się na senat⁴⁸ za to, że ten nie uwzględnił jego żądania, aby włączyć Chrystusa w poczet bogów, jakkolwiek wcześniej zabiegali o to Piłat i Abgar (*Tertulian, 31 i 25; Bar.*).

[Rok Pański] 36. [Rok panowania] Abgara 37.

Apostoł Tomasz po Wniebowstąpieniu naszego Zbawiciela – zgodnie z Jego obietnicą – wyprawił do króla Abgara ucznia o imieniu Tadeusz⁴⁹, jednego z Siedemdziesięciu, aby ten głosił w Edessie Dobrą Nowinę i uzdrowił tamtejszego króla. Gdy tylko Tadeusz przed nim stanął, Abgar ujrzał zapewne na jego obliczu jakieś przedziwne zjawisko, gdyż zerwał się z tronu i upadł przed przybyszem na twarz. Abgar uwierzył w Chrystusa i gdy Tadeusz położył na nim rękę – ten został uleczony. Tadeusz przywrócił zdrowie również zarządcy miasta Edessa, o imieniu Abdiuos, i wielu innym chorym mieszkańcom oraz wszystkich ochrzcił, przy czym nikt owych ludzi do tego nie zmuszał. Na rozkaz króla zatrzaśnięte odtąd zostały także drzwi pogańskich świątyń, ofiarne ołtarze zaś zasypano warstwą trzciny. Tadeusz ochrzcił również pewnego wytwórcę jedwabiu, któremu nadał imię Adde⁵⁰, i wyświęcił go na głównego duchowego przywódcę Edessy. Następnie, odebrawszy z rąk Abgara pismo, przybył do syna królewskiej siostry, Sanatruka⁵¹, który z czasem stanie się władcą naszej ormiańskiej krainy. O męce i śmierci Chrystusa oraz o tym, jak

(ok. 593), przypisującego wizerunkowi cudowną pomoc w obronie Edessy przed Persami w 544 roku; w X wieku Mandylion został przeniesiony do Konstantynopola, zaginął podczas plądrowania tego miasta w 1204 roku przez uczestników IV krucjaty i miał się pojawić ponownie jako relikwia w Sainte-Chapelle króla Francji Ludwika IX w Paryżu, gdzie zniknął podczas rewolucji w 1789 roku.

⁴⁸ (A. P.) Roszka użył tu greckiego zapożyczenia: Sinklitos (Σύνκλητος), które odpowiadało łacińskiemu/rzymskiemu senatowi.

⁴⁹ Tadeusz (Addaj) z Edessy był Żydem urodzonym w Edessie, który przybył do Jerozolimy na święto; usłyszał kazanie Jana Chrzciciela, dał się ochrzcić w Jordanie i został uczniem Jezusa. Po Pięćdziesiątnicy i wniebowstąpieniu Jezusa rozpoczął głoszenie ewangelii w Mezopotamii, Syrii i Persji.

⁵⁰ (A. A. Z.) Zgodnie z tradycją wschodniego chrześcijaństwa Addaj to Tadeusz z Edessy, jeden z siedemdziesięciu uczniów Jezusa. Roszka oddziela tę postać od Tadeusza.

⁵¹ Sanatruk wywodził się z dynastii Arsacydów, pod koniec I wieku n.e. zastąpił Tyridatesa I na tronie Armenii; był również królem Osroene (91–109). To Chorenacy pisze, że siostra króla Abgara z Edessy, Awde, wyjechała z nim do Armenii – w górach zaskoczyła ich nagła śnieżycą; przetrwali trzy dni, a dziecko przeżyło dzięki białemu zwierzęciu, które go ogrzało. Uważa się, że był to pies, gdyż imię Sanatruk, które dziecku nadano, oznacza w języku ormiańskim: dar psa.

sam został uleczony przez Tadeusza, Abgar zdał pisemną relację cesarzowi Tyberiuszowi: «Abgar, król ormiański, swojemu władcy cesarzowi Tyberiuszowi życzy radości...» itd. Na owo posłanie, jak też na kolejne listy Abgar otrzymał odpowiedź. O wszystkim, co było mu wiadome o Chrystusie, napisał także do perskiego władcy, króla Artaszesa (*Chor.*, 176 *itd.*).

[Rok Pański] 37. [Rok panowania] Abgara 38.

Abgar umarł, tron obejmuje jego syn Anan I.

Abgar, król Ormian i Syryjczyków⁵², odszedł z tego świata po 38 latach panowania, nie doczekawszy się odpowiedzi na swoje listy; błogosławiony mąż, który – jako pierwszy w historii władca – nie tylko uwierzył w Chrystusa i został ochrzczony, ale dostąpił również zaszczytu posiadania Jego wizerunku i pisemnego posłania. Dlatego zasłużenie święto [Abgara] Ormianie obchodzą 31 grudnia (*Chor.*, 183).

Anan⁵³, syn Abgara, objąwszy tron, zaczął rządzić Edessą, jednak nie okazał się godnym spadkobiercą swojego ojca, na powrót bowiem otworzył pogańskie świątynie i przywrócił kult bożków. Anan rozkazał także odrąbać nogi edesskiemu biskupowi o imieniu Adde za to, że nie chciał on sporządzić mitry z bisioru⁵⁴ władcy, który sprzeniewierzył się Chrystusowi. Święty biskup wykrwawił się i umarł, ale samego Anana również dosięgła kara Boża: zginął podczas ustawiania marmurowej kolumny w swoim pałacu, kiedy stał u jej podnóża – kolumna, upadłszy, zmiażdżyła królowi nogi i go zabiła. Anan panował niespełna rok (*Chor.*, 184, 185, 187). Jego następcą został Sanatruk. A święty biskup Adde krzewił Ewangelię nie tylko w ormiańskiej Edessie, ale też w syryjskim Międzyrzeczu, na ziemiach Persów, Medów i w wielu innych rejonach, gdzie dokonywał wielkich cudów, a swoje życie zakończył, umierając w Chrystusie męczeńską śmiercią (*Syn.*, 21 grudnia, i *Orm. Tonacujc*).

[Rok Pański] 38. [Rok panowania] Sanatruka 1.

Sanatruk, siostrzeniec Abgara, który z woli kuzyna miał rządzić Armenią, objął królewski tron w 12 roku panowania perskiego władcy Artaszesa. Początkowo był chrześcijaninem, jednak z obawy przed potężnymi ormiańskimi nachararami⁵⁵ odstąpił od wiary. Przybył z wojskiem, aby walczyć z synami Abgara

⁵² (G. K.) Lub: Armenii i Syrii.

⁵³ (A. P.) U Mowsesa Chorenacego syn króla Abgara określany jest terminem „Ananun” („An-anun”), czyli: Bezimienny.

⁵⁴ (A. P.) Bisior – morski jedwab.

⁵⁵ (A. P.) Nachararowie – arystokraci dawnej Armenii.

i opanować całe królestwo. Po śmierci Anana mieszkańcy Edessy zaproponowali Sanatrukowi, że oddadzą mu miasto i wszystkie skarby zmarłego króla Abgara, pod warunkiem że nie będzie ich zmuszał do wyparcia się chrześcijańskiej wiary. Sanatruk wyraził zgodę, oświadczając to nawet na piśmie, po czym zdradziecko wyciął w pień wszystkich męskich potomków domu Abgara, oszczędzając jedynie dziewczęta i przesiedlając je do dalekiego Hasztianku⁵⁶. Podobnie obszedł się z królową Heleną, żoną Abgara, ją wprawdzie zesłał do Charranu, ale nie pozbawił władzy nad całym obszarem Międzyrzecza (*Chor.*, 187), gdyż to dzięki niej zaznał tak wiele dobra (*Chor.*). Mniej więcej w tym samym czasie męczeńską śmierć za sprawą króla Armenii Sanatruka poniósł apostoł Tadeusz⁵⁷. I święta dziewica, królowna Sanducht⁵⁸, którą święty Tadeusz nawrócił na wiarę chrześcijańską, nakazując jej zachować dziewictwo, i która po tym, jak miecz przeszył jej serce, zmarła męczeńską śmiercią w Chrystusie (*Syn.*, 23 grud[nia]). Święty Woski⁵⁹ wraz z siedmioma towarzyszami, podążając z poselstwem do króla Sanatruka, napotkał świętego apostoła Tadeusza. Uwierzywszy w Chrystusa dzięki zaistniałemu za sprawą apostoła cudowi, wszyscy oni również zmarli męczeńską śmiercią w Chrystusie po jego męczeńskiej śmierci (*Syn.*, 27 sierp[nia], i *Tonacujc*). Święty Sukias⁶⁰ ze swymi towarzyszami również dzięki apostołowi Tadeuszowi uwierzył w Chrystusa. Oni to pochowali świętego Woskana i jego współtowarzyszy, po czym udali się na pustynię, gdzie po czterdziestu latach również oddali życie w Chrystusie, ponosząc męczeńską śmierć (*Syn.*, 27 sierp[nia]).

[Rok Pański] 39. [Rok panowania] Sanatruka 2.

[Rok Pański] 40. [Rok panowania] Sanatruka 3.

[...] Bartłomiej⁶¹ zabrał ze sobą do Indii i do Armenii Ewangelię według świętego Mateusza.

⁵⁶ (A. A. Z.) Hasztiank – prowincja w zachodniej Armenii.

⁵⁷ (A. A. Z.) Święty Juda Tadeusz († ok. 80) – według tradycji brat apostoła Jakuba, patron Armenii, szczególnym ośrodkiem jego kultu w Kościele ormiańskim jest klasztor dedykowany mu w Artazie, siedziba biskupstwa (obecnie w prowincji Azerbejdżan Zachodni w Iranie).

⁵⁸ (A. A. Z.) Święta Sanducht – córka króla Sanatruka, pierwsza męczennica ormiańska; jej pamięć czczona jest szczególnie w czasie dorocznej pielgrzymki (Badarak) do klasztoru świętego Tadeusza (obecnie Iran).

⁵⁹ (H. W.) Woskan.

⁶⁰ (G. K.) Po grecku: Suchios.

⁶¹ Święty Bartłomiej – apostoł, według tradycji głosił Ewangelię w Armenii, Indiach, Arabii i Etiopii; gdy nawrócił Polimpiusza, brata króla Armenii, Astiagesa, został na jego rozkaz pojmany w mieście Albanopolis (obecne Emanstahat) i zamęczony około 70 roku.

[Rok Pański] 41. [Rok panowania] Sanatruka 4.

Zgodnie z obietnicą Chrystusa ormiański król Abgar, uwierzywszy w Niego, został uzdrowiony na ciele i umyśle wraz ze wszystkimi ochrzczonymi mieszkańcami miasta [Edessy] przez świętego Tadeusza – nie apostoła, ale ucznia Chrystusa⁶².

[Rok Pański] 42. [Rok panowania] Sanatruka 5.

[Rok Pański] 43. [Rok panowania] Sanatruka 6.

[Rok Pański] 44. [Rok panowania] Sanatruka 7.

Żona naszego władcy Abgara, Helena, którą Baroniusz nazwał królową Adiabeny, to jest Syrii⁶³, uduchowiona i bogobojna, nie mogąc znieść życia wśród pogan-bałwochwalców, wyjechała do Jerozolimy; podczas klęski głodu, która zgodnie z proroctwem Agabosa (*Dz. 11*) ogarnęła cały świat, oddała Egiptowi wszystkie swoje skarby i zakupiła tam ogromną ilość pszenicy, którą rozdała potrzebującym, co potwierdza również *Józef [Flawiusz]*. Helena umarła w Jerozolimie, a jej grób przy jednej z miejskich bram zachował się do dziś (*Chor., 187*).

[Rok Pański] 45. [Rok panowania] Sanatruka 8.

[Rok Pański] 46. [Rok panowania] Sanatruka 9.

[Rok Pański] 47. [Rok panowania] Sanatruka 10.

[Rok Pański] 48. [Rok panowania] Sanatruka 11.

[Rok Pański] 49. [Rok panowania] Sanatruka 12.

[Rok Pański] 50. [Rok panowania] Sanatruka 13.

[Rok Pański] 51. [Rok panowania] Sanatruka 14.

Między Ormianami i Iberami⁶⁴ wybuchła wojna, z czego skorzystali Partowie i najechali Armenię; jednak zima okazała się niezwykle surowa, toteż niczym pokonani wrócili jak niepyszni do siebie (*Brietius*).

[Rok Pański] 52. [Rok panowania] Sanatruka 15.

Święty Paweł w 11 rozdziale swojego Listu do Koryntian wyrzuca im, że niewłaściwie spożywają agapę. A agapa po grecku oznacza miłość, ukochanie itd., posiłek, obiad albo wieczerzę, jakie klerycy i żebracy spożywali w kościele. Z czasem bogacze przygotowujący agapy zaczęli odmawiać żebrakom miejsca przy stole, przez co samowolnie dokonali zmian w tradycyjnym sposobie

⁶² (H. W.) Pomyłka, patrz pod rokiem 36.

⁶³ (G. K.) Albo: Syryjczyków.

⁶⁴ (A. P.) Iberami dawniej nazywano przodków Gruzinów.

spożywania tegoż posiłku. Za to właśnie piętnował ich święty Paweł, podobnie jak i komentujący jego list Jan Złotousty⁶⁵. Zdumiewa mnie, że w niektórych miejscach Ormianie po dziś dzień – a widziałem to na własne oczy – w poniedziałek po święcie Wielkiej Nocy urządzają agapę, mówiąc, że to wyraz ich pamięci o zmarłych⁶⁶. A przecież ormiański *Datastanagirk* (4, 149) tego zakazuje: «Nie godzi się chleb agapy jeść w kościele». Również Grigor Maraszecy⁶⁷ pisze: «Zgrzeszyłem, spożywając agapy w świątyni» (*Kabas. i Mój*).

[Rok Pański] 53. [Rok panowania] Sanatruka 16.

[Rok Pański] 54. [Rok panowania] Sanatruka 17.

[Rok Pański] 55. [Rok panowania] Sanatruka 18.

[Rok Pański] 56. [Rok panowania] Sanatruka 19.

Również w Kościele Świętym od samego początku przed Chrztę wypowiadano egzorcyzm⁶⁸, temu zwyczajowi nadal hołdują Ormianie.

[Rok Pański] 57. [Rok panowania] Sanatruka 20.

[Rok Pański] 58. [Rok panowania] Sanatruka 21.

Stąd wniosek, że błędne jest zawarte w „Księdze Pytań” twierdzenie, iż to jakoby Teofil⁶⁹ namaścił świętego Leoncjusza⁷⁰, biskupa Cezarei, który z kolei nadał sakrę biskupią naszemu Oświecicielowi, albowiem jakże mógłby ów Teofil żyć ponad dwieście lat? Oto mądrości Grigora Tatewacego⁷¹! Ustalono

⁶⁵ (A. A. Z.) Jan Chryzostom (Jan Złotousty, przed 350–407) – biskup Konstantynopola, pisarz chrześcijański, uznawany za największego kaznodzieję Kościoła wschodniorzymskiego, doktor Kościoła tradycji bizantyjskiej; za krytykę cesarzowej Eudoksji, żony cesarza Arkadiusza, w 403 roku pozbawiony urzędu biskupiego i wygnany do Armenii, a stamtąd – za dalszą krytykę – na wybrzeże Morza Czarnego, gdzie nie dotarł, gdyż w drodze zmarł z wycieńczenia; święty Kościołów katolickiego, prawosławnego i wschodnich.

⁶⁶ (A. P.) Do dziś Ormianie modlą się za zmarłych następnego dnia po różnych świętach, zwłaszcza w Poniedziałek Wielkanocny – Or Mereloc – ormiański Dzień Zaduszny.

⁶⁷ (A. A. Z.) Grigor Maraszecy († po 1149) – mnich, założyciel klasztoru Heswanc w Armenii Cylicyjskiej w prowincji Marasz; autor poematów religijnych, uznawany w Cylicji za wybitnego uczonego, stąd w różnych rękopisach był określany jako Grigor Filozof.

⁶⁸ (A. P.) W oryginale: *την ἁγία ἁγνῶν ἁγίων*.

⁶⁹ (A. A. Z.) Teofil był patriarchą Antiochii w latach 169–183; uznany w Kościele za świętego.

⁷⁰ (A. A. Z.) Leoncjusz († 337) – biskup Cezarei Kapadockiej (Cesarea Mazaca) – w dzieciństwie przyjaciel świętego Grzegorza Oświeciciela, udzielił mu święceń biskupich; uznany w Kościele za świętego.

⁷¹ (A. A. Z.) Grigor Tatewacy (z Tatewu, 1346–1409/1410) – ormiański mnich, związany z klasztorem w Tatewie (przełożony tamtejszej szkoły), filozof i teolog, gorliwy przeciwnik postanowień soboru chalcedońskiego o dwóch naturach Chrystusa i przeciwnik

także dzięki dociekaniu Nazarejczyków⁷², że zwyczaj golenia bród zachował się na Zachodzie, ale nie przyjął się na Wschodzie (*Baron.*).

[Rok Pański] 59. [Rok panowania] Sanatruka 22.

[Rok Pański] 60. [Rok panowania] Sanatruka 23.

[Rok Pański] 61. [Rok panowania] Sanatruka 24.

Apostoł Tadeusz, który wcześniej nosił imię Juda, brat Jakuba⁷³, po tym, jak zaniósł Dobrą Nowinę do Mezopotamii i Persji, wrócił natomiast do Armenii, ponownie głosił naukę Chrystusową i uczynił Jemu oddaną dziewicą świętą Sanducht, córkę króla Sanatruka. Sam on zginął śmiercią męczeńską w Artazie, dziewicę Sanducht również czekał taki sam los. Z czasem ciała dwojga owych świętych męczenników zostały odnalezione i przeniesione do Araparu (*Chor., II, 34; święto 28 październik*).

[Rok Pański] 62. [Rok panowania] Sanatruka 25.

[Rok Pański] 63. [Rok panowania] Sanatruka 26.

[Rok Pański] 64. [Rok panowania] Sanatruka 27.

[Rok Pański] 65. [Rok panowania] Sanatruka 28.

[Rok Pański] 66. [Rok panowania] Sanatruka 29.

[Rok Pański] 67. [Rok panowania] Sanatruka 30. Umarł [Sanatruk].

[Rok panowania] Jerwanda 1.

Oprócz odbudowania zniszczonego w czasie trzęsienia ziemi miasta Nisibis ormiański król Sanatruk niczym godnym uwagi się nie zasłużył. Wyburzył on zalegające ruiny, odbudował miasto i całe otoczył murem obronnym, jeszcze piękniejszym niż był stary, a w centrum kazał ustawić swój pomnik z jedną monetą trzymaną w ręce, niejako na znak, że odbudowa miasta pochłonęła wszystkie jego skarby oprócz tego jedyne pieniądze, który mu pozostał. Po trzydziestoletnim okresie panowania Sanatruk zginął na polowaniu, ugodzony strzałą w brzuch, co było niejako karą za męczeńską śmierć, jaką zgutował

unii z Kościołem katolickim, stąd negatywnie oceniany przez Roszkę, autor m.in. *Księgi pytań* (*Girk' Harc'manc*), ukończonej w 1397 roku, w której bronił doktryny teologicznej Kościoła ormiańskiego; uznany w tym Kościele za świętego.

⁷² (A. A. Z.) Nazarejczycy – w V wieku jedna z sekt chrześcijańskich, wywodząca się z Jerozolimy, zachowująca prawo mojżeszowe oraz żydowskie tradycje obrzędowe; Roszka czytał o nich w pismach Epifaniusza z Salaminy (*Adversus haereses*), na które się powołuje w innym miejscu.

⁷³ (A. P.) Tak w oryginale. Według Ewangelii świętego Łukasza (6, 16) apostoł Juda Tadeusz był synem Jakuba.

swojej córce, świętej Sanducht. Istnieje wiele legend o jego dzieciństwie i dorastaniu, samo zaś imię Sanatruk (czyli ‘ofiarowanego przez Sanot’) było wyrazem wdzięczności dla jego mamki-karmicielki Sanot, która niegdyś uratowała życie przyszłego króla⁷⁴ (*Chor., II, 36*). Po śmierci Sanatruka w państwie doszło do rozruchów. W ósmym roku panowania perskiego króla Dariusza Ostatniego, na ormiańskim tronie zasiadł Jerwand, syn pewnej kobiety z rodu Arsakuni. Była ona wysoka, potężnej budowy ciała i o męskich rysach twarzy; nie chciała mieć męża, ale była kochliwa i w wyniku przypadkowych kontaktów miłosnych urodziła dwóch synów – Jerwanda i Jerwaza. Ów Jerwand był potężnym i silnym mężczyzną, a jako że w lot pojmował i spełniał wszelkie polecenia władcy, Sanatruk mianował go głównym nadzorcą ormiańskiego wojska. Dzięki swojej skromności i hojności Jerwand zjednał sobie sympatię i uznanie wszystkich nachararów, toteż ci – po śmierci Sanatruka – jednogłośnie obwołali go królem. Podejrzewając niechętnych mu synów Sanatruka o zdradzieckie knowania, rozkazał zgładzić ich wszystkich, co mogło być odebrane jako zemsta za wymordowanie synów Abgara. Wszelako jednemu z synów Sanatruka, Artaszesowi, udało się uniknąć zagłady. Uratowała go mamka, uciekając z nim do kraju Her i znajdując schronienie w szałasie pasterzy, o czym powiadomiła wychowawcę ocalonego chłopca – Smbata, o którym niżej (*Chor., II, 37*).

[Rok Pański] 68. [Rok panowania] Jerwanda 2.

Smbat, syn Biurata Bagratuniego, na wieść o śmierci Sanatruka i zgładzeniu jego synów, przeniósł swoje córki do twierdzy Bajberd⁷⁵, w której dla ich ochrony pozostawił dzielną załogę, a sam wraz z żoną i niewielkim oddziałem zbrojnych mężów udał się na poszukiwanie małego Artaszesa. Król Jerwand, dowiedziawszy się o tym, wysłał w pościg za Smbatem grupę tropicieli, ci jednak go nie dopadli, gdyż ten przezornie przyodziął się w żebracze łaachmany i zmienił swój wygląd, po czym, piechotą wędrując z chłopcem przez góry, zatrzymywał się jedynie w szałasach pasterzy. Tak po długotrwałej wędrówce dotarł szczęśliwie do perskiego króla Dariusza, który z honorami powitał

⁷⁴ (A. A. Z.) Por. objaśnienie pod rokiem 36.

⁷⁵ (A. A. Z.) Bajberd – miasto położone obecnie w północno-wschodniej części Turcji (Bayburt), posiadające starożytną przeszłość, niegdyś pozostające w strefie kulturowych i etnicznych oddziaływań Armenii; u Chorenacego – Bajpert i kontynuacja starożytnego miasta Smbadapert, którego nazwa nawiązywała do imienia Smbata I, założyciela dynastii Bagratuni; w I wieku n.e. siedziba ormiańskiej twierdzy.

Smbata, gdyż wielce pochlebne opinie o nim słyszał od dobrze znających go dowódców swoich wojsk, małemu Artaszesowi zaś zgotował przyjęcie zaiste godne królewskiego syna (*Chor.*, II, 37).

[Rok Pański] 69. [Rok panowania] Jerwanda 3.

[Rok Pański] 70. [Rok panowania] Jerwanda 4.

[Rok Pański] 71. [Rok panowania] Jerwanda 5.

Apostoł Bartłomiej, który głosił Dobrą Nowinę w Indiach, przybył również do Wielkiej Armenii, gdzie wielu ludzi nawrócił na wiarę Chrystusową, za co miejscowi, wrogo nastawieni do nowej wiary, pogańscy wielmoże kazali żywcem obdrzeć go ze skóry [...] ⁷⁶. A 25 sierpnia z rozkazu króla ścięli mu głowę. Ciało męczennika przeniesiono najpierw do Lipary ⁷⁷, potem – do Benewentu i w końcu do Rzymu (*Chor.*, II, 34; *Briet.*, 71 anno).

[Rok Pański] 72. [Rok panowania] Jerwanda 6.

[Rok Pański] 73. [Rok panowania] Jerwanda 7.

[Rok Pański] 74. [Rok panowania] Jerwanda 8.

[Rok Pański] 75. [Rok panowania] Jerwanda 9.

[Rok Pański] 76. [Rok panowania] Jerwanda 10.

Kiedy ormiański król Jerwand dowiedział się, że Smbat wywiódł małego Artaszesa, syna Sanatruka, do Persji i że tam nawet król Dariusz ⁷⁸ darzy chłopca wielką sympatią, pogрузzył się w wielkim smutku, przekonany był bowiem, że w tej sytuacji niebezpieczeństwo krwawego odwetu zagraża mu ze strony Persji. Wyprawił więc do Dariusza posłańców z bogatymi darami, prosząc, aby król wydał mu chłopaka, który – jak przekonywał – wcale nie jest synem Sanatruka, ale znajdą, bachorem jakiegoś nieznanego pastucha. Wszelako Jerwand spotkał się z odmową. Rozwścieczony, rozkazał swoim wojownikom zniszczyć Bajberd, wyciął w pień dzielnych obrońców miasta, a córki Smbata przeniósł do twierdzy Ani ⁷⁹ i umieścił pod strażą. I aby zażegnać na przyszłość potencjalne

⁷⁶ (G. K.) Fragment nieczytelny.

⁷⁷ (A. A. Z.) Lipara – wysepka u wybrzeży Sycylii, kontrolowana wówczas przez Konstantynopol; relikwie świętego znajdowały się tam w katedrze pod jego wezwaniem, w 838 roku przeniesiono je do bazyliki – także pod jego wezwaniem – w Benewencie (Kampania), a w 893 roku ich część została przekazana do Rzymu, do bazyliki, również pod jego wezwaniem.

⁷⁸ (A. A. Z.) Roszka popełnia tu anachronizm, podobnie jak w całej tej części swej opowieści.

⁷⁹ (A. A. Z.) Ani – osada ludzka, jej początki sięgają czasów starożytnego państwa Urartu, od 961 roku jedna ze stolic średniowiecznego Królestwa Armenii, potem kilkakrotnie niszczone

niebezpieczeństwo, oddaje Wespazjanowi i Tytusowi⁸⁰ Mezopotamię, czyniąc w ten sposób Rzymian swoimi sprzymierzeńcami. Odtąd skończyło się panowanie Armenii nad Mezopotamią, a Jerwand był zmuszony płacić Rzymianom jeszcze większą daninę⁸¹ (*Chor., II, 38*).

[Rok Pański] 77. [Rok panowania] Jerwanda 11.

Rzymscy urzędnicy znacznie upiększyli miasto Edesę, budując w nim skarbce do przechowywania kosztowności i pieniędzy z podatków ściąganych z Armenii, Mezopotamii i Asyrii; zgromadzili w nim również archiwa i otworzyli szkoły – jedną syryjską, drugą zaś grecką. Do Edessy przeniesiono znajdujące się wcześniej w Synopie Pontyjskiej archiwa z dokumentami dotyczącymi podatków oraz archiwa świątynne (*Chor., II, 38*).

[Rok Pański] 78. [Rok panowania] Jerwanda 12.

[Rok Pański] 79. [Rok panowania] Jerwanda 12a [sic!].

Mniej więcej w tym czasie Jerwand przeniósł królewski dwór w bezpieczniejsze miejsce, czyli na wzgórze Armawir⁸², jego cytadelę otoczył wysokim murem, w który wstawił miedziane bramy. Zbudował też przemysłne dzienne i nocne wyjścia i wejścia oraz ukryte w stopniach schodów pułapki, mające go chronić przed wtargnięciem spiskowców. Później wszelako przeniósł świątynię i posągi bogów do nowego miasta, które wybudował nad rzeką Achurian,

przez najazdy Bizancjum, Turków Seldżuckich i Mongołów, ostatecznie zdewastowana na początku XIV wieku w wyniku trzęsienia ziemi; obecnie leży po tureckiej stronie granicy z Armenią i stanowi rozległe pole ruin po imponujących ormiańskich budowlach sakralnych i obwarowaniach; wedle późnej i mało wiarygodnej tradycji – praojczyzna Ormian, którzy po zniszczeniu tego miasta wywędrowali do różnych części Europy Środkowo-Wschodniej, w tym do Polski.

⁸⁰ (A. A. Z.) Wespazjan (Titus Flavius Vespasianus) – cesarz rzymski w latach 69–79; Tytus Flawiusz – syn Wespazjana, cesarz rzymski w latach 79–81.

⁸¹ (A. A. Z.) Roszka idzie w tym wywodzie za narracją Chorenacego i cała ta część jego *Chronologii* nie jest wiarygodna. Armenia faktycznie w I wieku p.n.e., czyli za panowania króla Tigranesa II, była mocarstwem, które dominowało w Azji Mniejszej, obejmując granicami olbrzymi obszar od Mórz Kaspijskiego i Śródziemnego do Mezopotamii i Kaukazu, ale już pod koniec tego wieku utraciła swą pozycję i stała się wtedy faktycznie podległa Tyberiuszowi (czasy Tigranesa III). Po śmierci Tigranesa III utraciła ostatecznie status mocarstwa, odegrała jednak pewną rolę w relacjach rzymsko-perskich.

⁸² (A. A. Z.) Armawir – miasto w Dolinie Ararackiej w Armenii, sięgające genezą czasów starożytnych; w wieku IV i III p.n.e. było stolicą Królestwa Armenii pod panowaniem dynastii Orontydów, potem wielokrotnie niszczone przez najazdy wrogów, ostatecznie na samym początku wieku XVII opuszczone przez ormiańskich mieszkańców, siłowo prze-

oddalonego od Armawiru o mniej więcej czterdzieści stadiów. To nowe miasto Jerwand nazwał Bagaran⁸³, to jest miejscem ołtarzy. Arcykapłanem zaś owego skupiska ołtarzy mianował własnego brata, Jerwaza.

[Rok Pański] 80. [Rok panowania] Jerwanda 13.

[Rok Pański] 81. [Rok panowania] Jerwanda 14.

Święty Sukias i jego trzynastu współtowarzyszy – po tym, jak został zgładzony Woski i jego drużyna – przeżyli 44 lata na górze Sukawet, przestrzegając surowych reguł ascezy, po czym zginęli ścięci mieczami przez Persów (*Syn.*, 27 sierpnia).

[Rok Pański] 82. [Rok panowania] Jerwanda 15.

Od strony rzeki Achurian ormiański król Jerwand posadził rozległy las, ogrodził go murami i sprowadził doń stada łań, jeleni, onagrów oraz dzików, aby oddawać się polowaniu, które było jego ulubioną rozrywką. Jerwand wspólnie urządził ponadto elegancki dastakert⁸⁴, który od swego imienia nazwał Jerwandakertem⁸⁵. Pięknie też go ozdobił i napełnił wspianymi budowłami. W środku doliny pośród sadów i kwiatowych klombów osiedlił licznych mieszkańców. Było to zaiste piękne miejsce, ze wszech miar odpowiadające królewskim upodobaniom (*Chor.*, II, 41).

[Rok Pański] 83. [Rok panowania] Jerwanda 16.

[Rok Pański] 84. [Rok panowania] Jerwanda 17.

[Rok Pański] 85. [Rok panowania] Jerwanda 18.

Zanim dorastający w Persji syn Sanatruka, Artasztes, stał się dwudziestoletnim młodzieńcem, jego wychowawca, Smbat Bagratuni, zdążył dokonać wielu bohaterских czynów, czym zaskarbił sobie sympatię i uznanie perskich nacharów. Zwrócili się oni do swego króla z prośbą, aby spokrewnionego z nim

siedlonych w głąb Persji, obecnie wieś o tej samej nazwie, obok nowego miasta, które też przejęło historyczne imię.

⁸³ (A. A. Z.) Bagaran – miasto w starożytnej Armenii, założone za panowania dynastii Orontydów, jedna z historycznych stolic Królestwa Armenii. Tu Roszka odchodzi od narracji Chorenacego, który datuje powstanie miasta na wiek III p.n.e., za króla Orontesa IV; wtedy też centrum religijne Armenii i miejsce nagromadzenia pogańskich świątyń.

⁸⁴ (A. A. Z.) Dastakert – stare ormiańskie słowo (orm. դաստակերտ) dosłownie oznaczające: letnisko/podwórze; stosowane też na określenie wiejskiej siedziby, podobnie jak: dzerrakert.

⁸⁵ (A. P.) Jerwandaszat – miasto nad Araksem (na zachód od dzisiejszej Republiki Armenii).

Artaszesza osadził na ormiańskim tronie. Król Dariusz wyraził zgodę, powierzył Smbatowi część asyryjskiego wojska oraz wojsko Atropateny⁸⁶, aby eskortowały Artaszesza i na powrót osadziły go na ojcowskim tronie (*Chor., II, 43*).

[Rok Pański] 86. [Rok panowania] Jerwanda 19.

W prowincji Utik⁸⁷ dobiegła Jerwanda trwożna wieść, że perski król zgromadził liczne wojsko pod dowództwem Smbata, aby osadzić młodego Artaszesza na królewskim tronie (który mu się prawnie należał). Pozostawił więc w prowincji do jej obrony licznych nachararów, a sam udał się do swego miasta, by tam – obsypując zaszczytami wielmożów i hojnie obdarowując ormiańskich, iberyjskich, cezarejskich i mezopotamskich wojowników – zebrać wojsko. A jako że pora był wiosenna, wojsko szybko się zebrało. Dołączył się również liczny oddział pieszych wojowników, dowodzony przez walecznego i posiadającego drugi tron⁸⁸ Argama Muracjana. Smbat zaś wraz z młodym Artaszeseśm śpieszył, by jak najszybciej przekroczyć granicę prowincji Utik. Przeciwno nim wyruszyły oddziały najemników Jerwanda, a także nachararowie pozostawieni przezeń do obrony prowincji. Kiedy ormiańscy nachararowie dowiedzieli się, że nadchodzą oddziały dowodzone przez Smbata, postanowili zerwać z Jerwande, zwłaszcza gdy już widzieli, że rzymskie wojska nie przysły mu z pomocą. A ten bez opamiętania nadal rozdawał dary, aby jego zwolennicy go nie opuszczali, tyle że im więcej bogactw rozdawał, tym większą okazywano mu pogardę, gdyż było oczywiste, że to jedynie strach był powodem jego rzekomej szczodrości (*Chor., II, 45*).

⁸⁶ (A. P.) Atropatena – kraina w północno-zachodnim Iranie. Kontynuacją tej nazwy jest... Azerbejdżan. W Iranie są dwie prowincje (ostany) o tej nazwie: Azerbejdżan Zachodni i Azerbejdżan Wschodni. Dopiero po 1918 roku przeniesiono tę nazwę na północ od rzeki Araks, na tereny zdobyte na początku XIX wieku przez Rosję – to dzisiejsza Republika Azerbejdżanu ze stolicą w Baku.

⁸⁷ (A. P.) Utik – prowincja starożytnej Armenii leżąca na wschód od Arcachu (dzisiejszego Górskiego Karabachu), na wschodnim brzegu rzeki Kury. Nazwa „Utik” przetrwała w etnonimie „Udyjczycy”, odnoszącym się do nielicznego narodu kaukaskiego, którego język (używany przez niespełna cztery tysiące ludzi) jest prawdopodobnie spokrewniony z wymarłym językiem Kaukaskiej Albanii. Udyjczycy są wyznawcami Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (Հայ Առաքելական Եկեղեցի; Haj Arrakelakan Jekegheci – w uproszczonej polskiej transkrypcji fonetycznej oddającej wymowę wschodnioormiańską).

⁸⁸ (A. P.) W starożytnych krajach Bliskiego Wschodu istniał zwyczaj mianowania przez króla swojego zaufanego zastępcy, który otrzymywał tzw. drugi tron. Niekoniecznie musiał to być następca tronu, czyli najstarszy syn.

[Rok Pański] 87. [Rok panowania] Jerwanda 20.

Smbat Bagratuni wraz z młodym Artaszese po wkroczeniu do Armenii dążyli do starcia z siłami Jerwanda. Ich obawę budził jedynie bardzo liczny oddział walecznych kopijników nahapeta⁸⁹ Argama Muracjana. Artaszes jednak poprzez swego posłańca zdołał przeciągnąć go na swoją stronę; zaproponował, że jeśli Muracjan opuści Jerwanda, pozostawi mu nie tylko wszystko to, co już wcześniej od niego otrzymał, ale od siebie dołoży ponadto drugie tyle. I Muracjan się zgodził. Smbat, do którego przyłączyli się również nachararowie, rozgromił w krwawej bitwie wojska Jerwanda, ten zaś uciekł z pola walki i schronił się w swoim mieście⁹⁰. Ścigający go Smbat dotarł nocą do bram miasta i czekał, aż nadejdzie Artaszes z resztą głównych sił wojska. Szturm zakończył się zdobyciem miasta. Jeden z wojowników wpadł do komnaty Jerwanda i mieczem rozplątał mu głowę; mózg króla po owym ciosie rozprysł się na posadzce. Panowanie Jerwanda trwało dwadzieścia lat. Artaszes wszakże, pamiętając, iż pokonany przeciwnik pochodził z rodu Arsacydów, kazał nad jego grobem postawić pomnik.

[Rok Pański] 88. [Rok panowania] Artaszesa⁹¹ Ormiańskiego 1.

W dwudziestym dziewiątym roku panowania perskiego króla Dariusza mniej więcej dwudziestodwuletni Artaszes, syn Sanatruka, zasiadł na tronie swego ojca i jako władca całej Armenii obdarował perskich i medyjskich wojowników wspomagających go w wojnie, po czym nakazał, aby wracali wszyscy do swoich własnych krajów. Nahapetowi Argamowi Muracjanowi zaś ofiarował – zgodnie z obietnicą – drugi tron, wysadzany korundami wieniec, parę zausznicy i czerwony trzewik na jedną nogę, przyznał mu też przywilej posługiwania się złotą łyżką i widelcem przy jedzeniu oraz używania złotych pucharów przy picu. Swojego wychowawcę Smbata również hojnie wynagrodził, wprowadził nie ofiarował mu pary zausznicy i czerwonego trzewika, ale uhonorował

⁸⁹ (A. P.) Nahapet – tak w dawnej Armenii nazywano założycieli rodów arystokratycznych (nachararskich), patriarchów (nie w sensie religijnym, ale świeckim: praojciec, protoplasta).

⁹⁰ (A. P.) Chodzi o Jerwandaszat.

⁹¹ (A. P.) Roszka opiera się tu na *Historii Armenii* Mowsesa Chorenacego, w której daje o sobie znać legenda o ormiańskim królu Artaszecie i alańskiej królownie Satenik (patrz niżej pod rokiem 91). Historycznym pierwowzorem legendarnego Artaszesa (przez Roszkę przesuniętego do I wieku rachuby chrześcijańskiej!) był założyciel dynastii Artaksydów, Artaszes I, zwany Dobrym, pierwszy władca niepodległej Armenii z II wieku przed narodzinami Chrystusa. Panował w latach 189–160 p.n.e. Jego ojcem był Zareh z rodu Erwanidów (Orontydów), a nie Sanatrak (jak u Chorenacego i Roszki). Anachroniczna jest tu także postać króla perskiego, Dariusza.

godnością aspety – nakładacza korony⁹² – oraz mianował zwierzchnikiem nie tylko zachodniego wojska, ale też głównodowodzącym całych sił zbrojnych Armenii (*więcej o tym p[atrz] Chor., II, 44 (47)*). Artaszēs rozkazał Smbatowi udać się do Bagaranu i zgładzić Jerwaza, brata Jerwanda, który sprawował tam funkcję arcykapłana. Smbat wykonał rozkaz, wrzucając Jerwaza do rwącej rzeki, po czym na jego miejsce mianował krewnego Artaszesa, o imieniu Mogpaszt. Zagarnąwszy w charakterze zdobyczy bogactwa Jerwaza, pięćset jego sług, a także skarby ze wszystkich świątyń, Smbat dostarczył cały ów łup Artaszesowi. Ten zaś służących podarował Smbatowi, skarby natomiast, do których dołożył jeszcze wiele własnych, polecił odwieźć perskiemu królowi Dariuszowi, jako wyraz wdzięczności za okazaną pomoc i ojcowską opiekę. A w charakterze swojego posłańca-doręczyciela darów perskiemu władcy i zarazem strażnika drogocennego transportu wyprawił oczywiście Smbata (*Chor., II, 48 i 90, tutaj napisz „Po odjeździe”*⁹³).

[Rok Pański] 89. [Rok panowania] Artaszesa Ormiańskiego 2.

[Rok Pański] 90. [Rok panowania] Artaszesa Ormiańskiego 3.

Po odjeździe Smbata do Persji przybyli cesarscy poborcy podatków i ciężkozbrojne rzymskie wojsko stanęło na granicy Armenii. Artaszēs jednak porozumiał się z nimi, zapłacił podwójną daninę, dzięki czemu zapobiegł atakowi i uratował pokój. Następnie udał się do tego miejsca, gdzie łączą się rzeki Araks i Mecamor; tam, na upatrzonym wzgórzu, wybudował miasto, któremu od swego imienia nadał nazwę Artaszat⁹⁴. Zbudował również świątynię i przeniósł do niej z Bagaranu wszystkie posągi przodków i rodzimych bóstw, przeniósł też do nowego miasta skarby Jerwanda i – dodając do nich własne – niezwykle upiększył Artaszat, czyniąc zeń swoją stolicę (*Chor., II, 49*), którą łacinnicy nazywają Artaksata (*tutaj napisz 91*)⁹⁵.

[Rok Pański] 91. [Rok panowania] Artaszesa 4.

Mniej więcej w tym czasie Alanowie ze swymi góralami i połową ludności Iberii⁹⁶ wtargnęli do naszej Armenii. Artaszēs z mnóstwem własnych wojsk

⁹² (A. P.) Po ormiańsku „aspet” znaczy: rycerz, jeździec; „nakładacz korony” to natomiast: tagadir (u Roszki konstrukcja opisowa).

⁹³ (G. K.) Zapisana na brudno notatka Roszki.

⁹⁴ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 4.

⁹⁵ (G. K.) Zapisana na brudno notatka Roszki.

⁹⁶ (A. P.) Iberia (później zwana Kartlia) to starożytna nazwa wschodniej Gruzji. W wersji staroormiańskiej: Wirkh (gdzie końcowe, przydechowe ‘k’ wyraża liczbę mnogą etnonimu

występuje przeciwko nim i dochodzi do bitwy. Alanowie okazali się słabsi, wycofali się więc, przeprawili przez rzekę i rozbili tam obóz. A ponieważ ormiańscy wojownicy wzięli do niewoli syna władcy Alanów i królewicz znalazł się w rękach Artaszesa, ojciec jeńca poprosił o zawarcie pokoju, obiecując Artaszesowi wszystko, czego ten tylko zażąda. Musiał się więc zobowiązać do przestrzegania zawartych umów i przysiąc, że Alanowie nie będą już nigdy napadać na naszą Armenię. Artaszes nie chciał jednak wydać królewicza. Wtedy siostra jeńca, alańska królewna o imieniu Satenik, wyszła na urwisty brzeg rzeki i wykrzyknęła w kierunku wojsk przeciwnika: «O, mężny Artaszecie! Uwierz moim słowom i uwolnij młodzieńca, albowiem nie przystoi dla samej zemsty odbierać życia potomkom bogów⁹⁷, aby wywołać wieczną wrogość między naszymi dwoma narodami». Artaszesowi spodobały się owe mądre słowa, a widząc urodę dziewczyny, zapalał do niej uczuciem, zwrócił jej brata, zawarł przymierze z alańskim narodem i pojął Satenik za żonę. Stała się ona najważniejszą z królewskich żon, urodziła syna Artawazda i wielu innych. O Artaszecie, jego weselu, tradycyjnym rozsypywaniu dahekanów⁹⁸ u wejścia do świątyni i pereł w komnacie oblubienicy śpiewają w swoich pieśniach nasi bardowie⁹⁹ (i w kraju Bugdanaku¹⁰⁰ po dziś dzień – do roku 1738 – młodzi Ormianie zazwyczaj śpiewają na weselach) (*Chor., II, 50 etc.*).

[Rok Pański] 92. [Rok panowania] Artaszesa 5.

[Rok Pański] 93. [Rok panowania] Artaszesa 6.

[Rok Pański] 94. [Rok panowania] Artaszesa 7.

[Rok Pański] 95. [Rok panowania] Artaszesa 8.

Papież święty Klemens I skierował „List do Koryntian”¹⁰¹, aby uspokoić zamieszki wywołane buntem młodych, sprzeciwiających się zwierchnictwu starszych, wiele uwagi poświęcił przy tym dziewictwu i życiu w beżennym stanie. Ten „List do Koryntian”, jako najważniejszy ze względu na jego podstawowe

Wir = Iberyjczyk. W tekście Roszki użyty został genetivus pluralis nazwy Wirkh w postaci Wrac (współcześni Ormianie określają Gruzinów terminem: Wraci).

⁹⁷ (G. K.) U Roszki: Դիւազաւն; powinno być: դիւազաւն.

⁹⁸ (A. P.) Dahekan – ormiańska nazwa starożytnej monety, odpowiednik denara i drachmy.

⁹⁹ (A. P.) Bardowie – Roszka użył tu wyrazu „wipasan” oznaczającego dosłownie opowiadacza, narratora; podobne znaczenie miały terminy: „gusan” i „aszugh”.

¹⁰⁰ (A. P.) Roszka użył tu wyrazów Գնդանակ երկիր (w wymowie zachodnioormiańskiej: Bughdanac jergir), co w języku polskich Ormian oznaczało Mołdawię.

¹⁰¹ (A. P.) Chodzi tu o list świętego Klemensa, papieża z końca I wieku.

znaczenie dla wierzących chrześcijan, (przez długi czas) odczytywany był w kościołach (widziałem również jego przekład na język ormiański)¹⁰². Jako następca świętego Piotra papież Klemens wyświęcił wielu biskupów, których wysyłał z misją apostolską do największych ówczesnych miast. Między innymi świętego Dionizego Areopagite¹⁰³ wyprawił do Paryża (*Bar.*).

[Rok Pański] 96. [Rok panowania] Artaszesa 9.

[Rok Pański] 97. [Rok panowania] Artaszesa 10.

Kiedy na Zachodzie wybuchły jakieś zamieszki, ormiański król Artaszese przestał płacić Rzymowi daninę. Rozsierdzony tym cesarz Domicjan wysłał przeciwko niemu swoje legiony. Ormiańskiemu wojsku, walczącemu w imieniu królewiczów Artawazda i Tirana, którzy jeszcze byli dziećmi, groziła klęska. Na szczęście południowe wojska pod wodzą mężnego Smbata zdążyły przybyć z odsieczą i uratowały królewskich synów, rzymskich legionistów zaś ścigały aż do samych granic Cezarei. Artaszesowi los sprzyjał: w Rzymie umarł cesarz Domicjan, a jego następcą został Nerwa¹⁰⁴ (*Chor., II, 54*).

[Rok Pański] 98. [Rok panowania] Artaszesa 11.

[Rok Pański] 99. [Rok panowania] Artaszesa 12.

[Rok Pański] 100. [Rok panowania] Artaszesa 13.

WIEK DRUGI

[Rok Pański] 101. [Rok panowania] Artaszesa 14.

[Rok Pański] 102. [Rok panowania] Artaszesa 15.

Święty Klemens [...] napisał „Postanowienia i kanony apostolskie”, z których w późniejszych czasach odnaleziono 70, a jak inni uważają – 80, a jeszcze

¹⁰² (A. A. Z.) Świadczenie istnienia ormiańskiego tłumaczenia „Listu do Koryntian” papieża Klemensa I jest istotne, aczkolwiek Roszka mógł znać także jego grecko-lacińską edycję drukowaną, której dokonał szkocki uczony Patrick Young (Patricius Junius): idem, *Clementis ad Corinthios epistula prior. Editio graece et latine*, Oxford 1633.

¹⁰³ (A. A. Z.) Dionizy Areopagita – jeden z pierwszych chrześcijan, uczeń świętego Pawła Apostoła.

¹⁰⁴ (A. A. Z.) Cesarz Domicjan, syn Wespazjana, brat i następca Tytusa Flawiusza, zmarł we wrześniu 96 roku; Marek Kokcejusz Nerwa panował w latach 96-98.

inni – 50, i wiele innych tekstów¹⁰⁵. Heretycy wszelako wypaczyli sens niektórych z nich (*Baron.*).

[Rok Pański] 103. [Rok panowania] Artaszesa 16.

Święty Anaklet, papież, wydał decyzję, żeby w trakcie Mszy po poświęceniu [Darów] obecni wierni przystępowali do Komunii Świętej. W związku z tym Ormianie zwykle mówią: «Z lękiem i wiarą podejdźcie i przystąpcie do Komunii!».

[Rok Pański] 104. [Rok panowania] Artaszesa 17.

[Rok Pański] 105. [Rok panowania] Artaszesa 18.

[Rok Pański] 106. [Rok panowania] Artaszesa 19.

Cesarz Trajan II¹⁰⁶ [...] po powrocie do Rzymu [...] wznosił na ulicy zwanej (od jego imienia) ulicą Trajana wysoką kolumnę, która w całości zachowała się do naszych czasów (na niej Partowie i Ormianie przedstawieni są jako pokonani przez cesarza wrogowie). Znacznie później papież Sykstus V¹⁰⁷ umieścił na wierzchołku kolumny dużą miedzianą i połączoną figurę apostoła Piotra, którą sam też poświęcił (*Baron.*).

[Rok Pański] 107. [Rok panowania] Artaszesa 20.

Wyjechawszy z Rzymu¹⁰⁸, cesarz Trajan II udał się na wojnę z Partami, Ormianami i innymi narodami zamieszkującymi pograniczne terytoria Imperium i niektóre z nich podbił, inne zaś mu się poddały. Król edesski Artaszses (*Bar.* pisze: Abgar, [ale to] error¹⁰⁹) złożył mu dary. Mimo to za czasów Trajana mieszkańcy Edessy doznawali prześladowań i wielu z nich zginęło śmiercią

¹⁰⁵ (A. A. Z.) Chodzi o tak zwane *Pseudoklementyny* – grecki apokryf, którego rzekomym autorem miał być papież Klemens I; apokryf składał się z 20 homilii, 10 rozpoznań (*Recognitiones*) i kilku listów apostolskich; powstał prawdopodobnie w III wieku; ponieważ cytował je Euzebiusz z Cezarei w *Historii kościelnej*, Roszka mógł znać je za jego pośrednictwem.

¹⁰⁶ (A. A. Z.) Trajan (Marek Ulpiusz Trajan) – cesarz w latach 98–117; numeracja zastosowana przez Roszkę jest mylna. Chodzi tu o pomnik wzniesiony w 113 roku w Rzymie na Forum Trajana dla upamiętnienia zwycięstw cesarza nad Dakami; dostępne opracowania nie informują o przedstawieniu Ormian na fryzie reliefowym oplatającym kolumnę.

¹⁰⁷ (A. A. Z.) Sykstus V (Felice Peretti) – franciszkanin, papież w latach 1585–1590. W 1587 na jego polecenie na Kolumnie Trajana umieszczono wykonany przez Giacomo della Porta posąg świętego Piotra.

¹⁰⁸ (G. K.) U Roszki: ի Հռոմ. Powinno być: ի Հռոմիայ – z Rzymu.

¹⁰⁹ Error (łac.) – błąd.

męczeńską, na przykład biskup Barsimeos, Sabelios i jego siostra Barbe¹¹⁰ (*Rom.*, 29 i 30 stycznia; *Baron.*).

Osiągnąwszy dojrzałość, syn Artaszesa, Artawazd, podburzył swego ojca przeciwko Argamowi Muracjanowi, twierdząc, że ten pragnie przejąć władzę. W wyniku owej intrygi Muracjan został pozbawiony wszelkich zaszczytów, a Artawazd zagarnął jego drugi tron. Podczas spożywania z ojcem obiadu u Argama królewscy synowie jęli gospodarza szarpać za siwą brodę. Również sam król Artaszses rozkazał przetrzebić ród Argama, a jego pałac spalić, jednak po upływie dwóch lat przywrócił mu majątek. Wszelako Artawazda to nie zadowoliło; odebrał Argamowi ponadto Nachiczewan i wszystkie wioski. Synowie Argama wypowiedzieli Artawazdowi wojnę, ten jednak ich pokonał i wszystkich wytępił, z wyjątkiem nielicznych, mniej znanych szczęśliwców, którzy znaleźli schronienie na królewskim dworze (*Chor.*, II, 51).

Cesarz Trajan, po zaprowadzeniu pokoju na całym Zachodzie, ruszył na Egipt i Palestynę, podbił je i parł dalej na Wschód – na Persję. Tu nasz Artaszses z bogatymi darami śpiesznie wychodzi mu naprzeciw. Wyznaje swoje winy, kaja się i reguluje daninę, której nie płacił przez kilka lat, a uzyskawszy przebaczenie, powraca do naszej Ormiańskiej Krainy. Odtąd Artaszses już do końca swoich dni regularnie płacił Trajanowi należną daninę, a potem kolejnemu cesarzowi, Adrianowi (*Chor.*, II, 55 *etc.*).

[Rok Pański] 108. [Rok panowania] Artaszesa 21.

Kiedy cesarz Trajan podczas przeglądu swoich wojsk dostrzegł, że jedenaście tysięcy wojowników, którzy byli chrześcijanami, nie oddawało hołdu rzymskim bogom, postanowił zesłać ich wszystkich do Armenii. Uważa się, że to oni stanowili grupę owych 10 000 męczenników ukrzyżowanych na górze Ararat za panowania cesarza Adriana (*patrz Kalendarz rzymski pod 22 czerwca*). Cesarz rozkazał ściąć Romulusa, który był opiekunem Trajana, za to, że nie tylko potępiał zesłanie chrześcijan, ale i sam ogłosił się chrześcijaninem (*5 września, Baron.*).

[...] Ostatni perski król, Arszak, zmarł tego roku, a nasz Artaszses jego następcą uczynił syna Arszaka, który również nosił imię Artaszses. Ponieważ jednak licz-

¹¹⁰ (A. A. Z.) Według tradycji kościelnej Barsimaeus był biskupem Edessy, który zginął śmiercią męczeńską w 114 roku, podczas prześladowań chrześcijan przez cesarza Trajana, za nawrócenie Sarbila, pogańskiego kapłana, i jego siostry Bebai; prawdopodobnie chodzi o osoby historyczne, ale doświadczone prześladowaniami za czasów cesarza Decjusza, który panował w latach 249–251.

ne prowincje nie chciały mu się podporządkować, nasz Artaszesa posłał przeciwko nim całe wojsko ormiańskie pod dowództwem Smbata, który wszystkich buntowników pokonał (*Chor., II, 53 itd.*), zniszczył wiele osad i przywiódł znaczną liczbę jeńców. Król wynagrodził Smbata iście po królewsku, co wywołało zawiść Artawazda, który próbował go zabić. Nie chcąc z nim rywalizować, Smbat się usunął, zamieszkał w odległej prowincji niedaleko Asyrii, a władzę nad wojskiem, z woli swojego ojca, objął Artawazd (*p[atrz] Chor., II, 53 itd.*).

[Rok Pański] 109. [Rok panowania] Artaszesa Ormiańskiego 22.

[Rok Pański] 110. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 23.

[Rok Pański] 111. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 24.

Po dokonaniu wszystkich pożytecznych dzieł Artaszesa rozkazał określić granice wsi i agaraków¹¹¹, albowiem podczas swego panowania znacznie powiększył był liczbę ludności zamieszkującej kraj Ormian poprzez sprowadzanie i osiedlanie na jego ziemiach – w górach, dolinach i na równinach – wielu różnych narodów. Wyciosane z kamienia bloki wytyczały granice jego królestwa. Powiadają, że za czasów Artaszesa na całym obszarze kraju Ormian, zarówno w górach, jak i w dolinach, nie było już ziemi leżącej odłogiem. W okresie sprawowania przezeń władzy przybył do Armenii – ze wschodnich terenów krainy aryjskiej – ród Amatuni. Ludzie ci – szlachetni, mężni i silni – byli żydowskiego pochodzenia¹¹²; Artaszesa obdarował ich wsiami i dastakertami i on też nazwał ich Amatuni, to znaczy ‘Przybysze’¹¹³. W owym czasie krewniacy Satenik, czyli Araweghjanowie wywodzący się z plemienia alańskiego, również przybyli do Armenii i zostali uznani za oddzielny ród, któremu – jako współrodakom wielkiej królowej – także nadano godność nachararów naszej krainy ormiańskiej (*Chor., II, 56, 57, 58 itd.; Hajsmawurk; Kalendarz rzymski, 28 czerwca*).

[Rok Pański] 112. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 25.

[Rok Pański] 113. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 26.

[Rok Pański] 114. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 27.

[Rok Pański] 115. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 28.

¹¹¹ (G. K.) Agarak – pole albo nazwa prywatnego gospodarstwa w starożytnej Armenii.

¹¹² (G. K.) U Roszki mamy tu: բնակչությունը – zgodnie z miejscem zamieszkania. Powinno być: բնակչությունը – z pochodzenia.

¹¹³ (A. P.) Sufiks -ni nazwiska Amatuni jest pochodzenia urartyjskiego.

[Rok Pański] 116. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 29.

[Rok Pański] 117. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 30.

[Rok Pański] 118. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 31.

[Rok Pański] 119. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 32.

[Rok Pański] 120. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 33.

Z rozkazu cesarza Adriana¹¹⁴ dziesięć tysięcy tych wojowników, którzy nie chcieli przyznać, że zwycięstwo odniesione nad Eufratyjczykami zawdzięcza ją bóstwom, i którzy odmówili złożenia im hołdu, całe dziesięć tysięcy owych wojowników ukrzyżowano na górze Ararat¹¹⁵ (*p[atrz] Martyrologium Rzymskie, św. Klemens I, 28 czerwca*¹¹⁶).

[Rok Pański] 121. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 34.

Święty Aleksander¹¹⁷ jako pierwszy z Rzymian zasiadł na papieskim tronie [...], zarządził też, by podczas Mszy Świętej odczytywano Ewangelię i Listy Apostolskie. Ponadto do kanonu Mszy Świętej dodał wspomnienie Męki Pańskiej: «W przeddzień Męki» (Ormianie używają innych, ale podobnych słów) i po poświęceniu Darów: «Dlatego i my wspominamy»¹¹⁸ (Ormianie mówią: «I nynie

¹¹⁴ (A. A. Z.) Hadrian (Publiusz Eliusz Hadrian) – cesarz rzymski w latach 117–138.

¹¹⁵ (A. A. Z.) Kult Dziesięciu Tysięcy Męczenników z góry Ararat pojawił się na ziemiach polskich w połowie XIV wieku; takie nietypowe tu wezwanie otrzymał ufundowany wtedy (1350–1358) przez króla Kazimierza III kościół we wsi królewskiej Niepołomice, u stóp królewskiego zamku; przyczyny wybrania takiego wezwania są sporne, ale należałoby rozważyć wpływ ormiański. Mianowicie w roku 1354 odnotowany jest pobyt w Polsce Zachariasza, arcybiskupa Klasztoru Świętego Tadeusza w Artazie, przybyłego prawdopodobnie na dwór tegoż króla z Zachodu. Ormianie posiadali też ołtarz pod tym wezwaniem (świadczyli na niego opłaty) w katedrze metropolii katolickiej na Rusi, przeniesionej z Halicza do Lwowa w 1414 roku, w Haliczu bowiem mieszkali prawdopodobnie pierwsi osadnicy ormiańscy, zanim król Kazimierz III nadał prawo magdeburskie Lwowowi (1356).

¹¹⁶ (A. A. Z.) W *Martyrologium Rzymskim* święto Dziesięciu Tysięcy Męczenników z góry Ararat wyznaczone było w czasach Roszki i nadal jest nie na 28, lecz 22 czerwca. Baroniusz (*Annales ecclesiasticae*, 3, Romae 1590) podaje – prawdopodobnie za XIII-wiecznym dominikaninem Jakubem de Voragine, autorem hagiograficznego dzieła *Legenda aurea* – że papież Klemens I, jeden z pierwszych następców świętego Piotra, był związany z ich męczeństwem, i stąd tu powołanie się Roszki na tego papieża.

¹¹⁷ (A. A. Z.) Aleksander I – papież od ok. 105/109 do 115/116; najprawdopodobniej to on wprowadził do kanonu Mszy Świętej słowa: „On to, w dzień przed męką”.

¹¹⁸ (A. A. Z.) W kanonie rzymskim znajdują się słowa: „Unde et memores sumus” („Dlatego i my wspominamy”), jest to początek anamnezy, czyli części modlitwy eucharystycznej, w której Kościół wspomina pamiątkę Męki, Zmartwychwstania i Wniebowstąpienia Chrystusa.

my, Panie, zgodnie z tym...» itd.). Papież Aleksander postanowił, aby w ciągu dnia odprawiana była tylko jedna Msza Święta (co trwało niezmiennie aż do objęcia tronu przez papieża Astwacatura¹¹⁹ 70 trzeci¹²⁰, który zezwolił odprawiać drugą Mszę Świętą) i wyłącznie z użyciem praśnego chleba, jako bardziej czystego i bardziej odpowiadającego Chrystusowemu ustanowieniu; polecił także, by podczas Mszy Świętą wykorzystywać wino zmieszane z wodą, na pamiątkę świętej krwi i wody, które wypłynęły z przebitego boku Chrystusowego, a także by wskazać na związek Chrystusa z Kościołem¹²¹.

[Rok Pański] 122. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 35.

[Rok Pański] 123. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 36.

[Rok Pański] 124. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 37.

[Rok Pański] 125. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 38.

[Rok Pański] 126. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 39.

[Rok Pański] 127. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 40.

Mimo iż Syria, Mezopotamia i Persja odmawiały płacenia daniny Rzymianom, nasz Artaszes uczciwie przestrzegał tego obowiązku i z rozkazu cesarza Adriana wyruszył na Persję; w krainie Medów jednak ciężko się rozchorował, prosił tamtejsze bóstwa o uzdrowienie, wszelako daremnie. Powrócił do swoich i w następnym roku zmarł (*Chor., II, 60*).

[Rok Pański] 128. [Rok panowania] Artaszesa Orm[iańskiego] 41¹²².

Ormiański król Artaszes zmarł tego roku w wieku około 63 lat, po panowaniu trwającym 41 lat. Jego pogrzeb miał niezwykle uroczysty charakter: trumna była ze złota, całun z bisioru, a okrywająca trumnę opończa – złototkana; głowę zmarłego władcy wieńczyła korona, wokół ciała tłoczyło się mnóstwo

¹¹⁹ (G. K.) Roszka zastosował tu ormiańską kalkę (Astwacatur) greckiego imienia Theodoros. (A. P.) To greckie imię znaczy: dar Boga; ormiańskie Astwac-a-tur – to samo, podobnie jak polskie imię Bog-dan.

¹²⁰ (A. P.) W oryginale po tajemniczej liczbie 70 stoi liczebnik „trzeci”, zapisany słownie (jer-rort). Ten fragment jest niejasny, ponieważ papieża Teodora III nie było. Teodor I panował w latach 642–649, a Teodor II – w roku 897.

¹²¹ (H. W.) [Roszka] napisał: „...co robią również Ormianie na Wschodzie”, ale nie jest zaznaczone, do którego fragmentu tekstu zdanie to ma się odnosić. Wydaje się, że do frazy: „aby w ciągu dnia odprawiana była tylko jedna Msza Święta”; być może jednak odnosi się do używania praśnego chleba podczas Mszy Świętej.

¹²² (H. W.) Roszka dodaje: <uj. albo <ujng, by nie mylić króla ormiańskiego (Artaszesa) z noszącym takie samo imię królem perskim.

krewnych, nahapetów, nachararów i wojowników w pełnym rynsztunku, jak gdyby wyruszających na wojnę; na czele konduktu trębacze dęli w surmy, żałobny pochód zamykały płaczki i odziani na czarno, śpiewający gusani. Przy grobie dobrowolnie żegnało się z życiem wielu jeszcze bliskich zmarłemu ludzi: ukochane żony władcy, nałożnice, oddani i zaufani słudzy, gdyż Artaszesa wszyscy kochali. Wprowadził on bowiem wiele dobrych porządków w funkcjonowaniu naszej ormiańskiej krainy, do czego nie kwapili się jego poprzednicy, nasi pierwsi królowie: w naszym, a nie w obcym języku rozkazał nazywać tygodnie, miesiące i lata, ustanowił flotę i żeglugę na okrętach, przerzucił mosty nad rzekami, nakazał sporządzać narzędzia połowowe, przykazał też wszędzie uprawiać ziemię, rozwijać rolnictwo oraz wszelkie rzemiosła (*Chor., II, 59*).

[Rok Pański] 129. [Rok panowania] Artawazda Orm[iańskiego] 1.

Ormiański tron po śmierci Artaszesa objął jego syn Artawazd¹²³ i natychmiast przymusowo przesiedlił wszystkich swoich braci do prowincji Aghiovit i Arberani. Przy sobie jako swego następcę zatrzymał jedynie Tirana, gdyż ten nie miał syna (*Chor., II, 61*).

[Rok Pański] 130. [Rok panowania] Artawazda 2.

Tego roku król Artawazd zapragnął zapolować na dzikie osły i odyńce, ale wyjeżdżając z Artaszatu przez most wiodący do miasta, doznał tak wstrząsającej wizji, że stracił panowanie nad sobą, spadł razem z koniem do rzeki i utonął. I nigdy go nie odnaleziono, co stało się kanwą wielu najróżniejszych legend (*Chor., II, 61*), których – mając je za niewiele warte i niegodne powtarzania – w tym miejscu nie zapisujemy (*Chor., II*).

[Rok Pański] 131. [Rok panowania] Tirana 1.

Tiran¹²⁴, syn Artaszesa, wstąpił na ormiański tron w trzecim roku panowania perskiego króla Peroza I¹²⁵ (*powiada Chor., II, 59*). Jako władca nie zostawił on po sobie niczego godnego zapamiętania i odnotowania, wiernie wysługiwał się

¹²³ (A. P.) Tu chodzi o postać legendarną: króla Artawazda, przykutego (później) do skał Araratu, o czym pisze Chorenacy; jego historyczny pierwowzór, noszący to samo imię i będący również synem Artaszesa I zwanego Dobrym, król Artawazd I rządził natomiast niepodległą Armenią w latach 160–115 przed narodzeniem Chrystusa.

¹²⁴ (A. A. Z.) Roszka i w tym miejscu podaje błędne imiona władców Armenii oraz daty ich panowania.

¹²⁵ (A. A. Z.) Peroz I nie rządził imperium partyjskim w tym czasie, lecz Mitrydates IV. Pierwszy władca o imieniu Peroz pochodził z dynastii Sasanidów i władał Persją w latach 457–484.

Rzymowi, spędzał czas na polowaniach i rozrywkach, korzystając z dobrodziejstwa okresu pokoju. Pewnego razu przybyli doń zamieszkujący krainę Hasztiank przedstawiciele rodu Arsazakuni i skarżyli się, że jest im ciasno, toteż poprosili o dodatkowe dziedziczne terytoria. Tiran przydzielił im prowincje Aghiwit i Arberani, ale żadnych dodatkowych dziedzicznych włości (*Chor. II, 62*).

[Rok Pański] 132. [Rok panowania] Tirana 2.

[Rok Pański] 133. [Rok panowania] Tirana 3.

[Rok Pański] 134. [Rok panowania] Tirana 4.

[Rok Pański] 135. [Rok panowania] Tirana 5.

[Rok Pański] 136. [Rok panowania] Tirana 6.

Król Tiran cały dom swojego brata Artawazda, który był bezdzietny, oddał we władanie Jerachnowowi, wywodzącemu się z rodu Andzewacik¹²⁶ i ożenionemu z ostatnią małżonką Artawazda. A ponieważ jako człowiek Jerachnow był dobry i skromny, zyskał sobie sympatię i zaufanie króla, który oddał mu drugi tron, zajmowany przedtem przez brata, Artawazda, powierzył Tiran również troskę o wschodnie wojsko, sam zaś wyjechał do prowincji Jekeghjac, gdzie w awanie¹²⁷ Kermes¹²⁸ osadził królewski dwór (*Chor., II, 62*).

[Rok Pański] 137. [Rok panowania] Tirana 7.

[Rok Pański] 138. [Rok panowania] Tirana 8.

[Rok Pański] 139. [Rok panowania] Tirana 9.

[Rok Pański] 140. [Rok panowania] Tirana 10.

[Rok Pański] 141. [Rok panowania] Tirana 11.

[Rok Pański] 142. [Rok panowania] Tirana 12.

[...] Post czterdziestodniowy [...] rozpoczynano siedemnastego dnia (który Ormianie nazywają pierwszą niedzielą Wielkiego Postu). Podczas Mszy, gdy kapłan rozpoczynał, zgodnie z tradycją sięgającą czasów apostoelskich, Trisagion, lud śpiewał: «Święty, święty, święty, Pan Bóg Zastępów» itd. (Tradycja ta do dzisiaj zachowała się wśród Ormian).

[Rok Pański] 143. [Rok panowania] Tirana 13.

[Rok Pański] 144. [Rok panowania] Tirana 14.

¹²⁶ (A. P.) U Mowsesa Chorenacgo – Andzewacik.

¹²⁷ (A. P.) Wyras „awan” oznacza osiedle położone w pobliżu miasta; termin pochodzenia irańskiego (od drugiej połowy I wieku rachuby chrześcijańskiej Armenią rządziła dynastia Arsacydów/Arszakidów pochodzenia irańskiego, dokładniej: partyjskiego).

¹²⁸ (H. W.) *Chor.* s. 141: „Jekeghjac [...] Czermes”. (A. P.) Awan Czermes.

- [Rok Pański] 145. [Rok panowania] Tirana 15.
- [Rok Pański] 146. [Rok panowania] Tirana 16.
- [Rok Pański] 147. [Rok panowania] Tirana 17.
- [Rok Pański] 148. [Rok panowania] Tirana 18.
- [Rok Pański] 149. [Rok panowania] Tirana 19.
- [Rok Pański] 150. [Rok panowania] Tirana 20.
- [Rok Pański] 151. [Rok panowania] Tirana 21.

Nasz król Tiran spokojnie panował dwadzieścia jeden lat, zginął zaś na górskiej drodze, przysypany śnieżną lawiną. Następcą Tirana został jego brat Tigran (*Chor., II, koniec rozdziału 62*).

[Rok Pański] 152. [Rok panowania] Tigrana Orm[iańskiego] 1.

Tigran Ostatni¹²⁹ – brat króla Tirana – objął ormiański tron w 24 roku panowania perskiego króla Peroza. Żył bardzo długo, jednakże niczym szczególnym się nie wslawił ani też niczym godnym uwagi się nie wyróżniał (*Chor., księga II, początek rozdziału 64*).

- [Rok Pański] 153. [Rok panowania] Tigrana 2.
- [Rok Pański] 154. [Rok panowania] Tigrana 3.
- [Rok Pański] 155. [Rok panowania] Tigrana 4.
- [Rok Pański] 156. [Rok panowania] Tigrana 5.
- [Rok Pański] 157. [Rok panowania] Tigrana 6.
- [Rok Pański] 158. [Rok panowania] Tigrana 7.
- [Rok Pański] 159. [Rok panowania] Tigrana 8.
- [Rok Pański] 160. [Rok panowania] Tigrana 9.
- [Rok Pański] 161. [Rok panowania] Tigrana 10.

Perski król Peroz (co znaczy ‘Zwycięzca’) napadł na państwo Rzymian i przez Syrię dokonał najazdu na prowincje Palestyńczyków. Z jego rozkazu również nasz Tigran zaatakował Śródziemie¹³⁰, tam wszakże został pojmany w niewolę przez pewną młodą niewiastę, władczynię owej krainy (*Chor., księga II, początek rozdziału 64*).

¹²⁹ (A. P.) Historyczny król Tigran (Tigranes) I panował w latach 115-95 p.n.e. Był ojcem króla Tigrana (Tigranesa) II Wielkiego (95-55 p.n.e.). Znacznie wcześniej, bo w VI wieku przed narodzinami Chrystusa, Armenią rządził (pod panowaniem medyjskim) inny Tigran (Dikran), zwany Erwandytą (syn Erwanda I Sakawakiaca).

¹³⁰ (G. K.) W ormiańskich źródłach terminem Śródziemie (Միջերկրային) określano półwysep Azji Mniejszej.

[Rok Pański] 162. [Rok panowania] Tigrana 11.

[Rok Pański] 163. [Rok panowania] Tigrana 12.

Cesarz Aureliusz¹³¹ wydał za mąż za Lucjusza swoją córkę Lucyllę. Lecz Lucylla była opętana przez złego ducha, który mówił: «Nie wyjdę z niej, dopóki do Rzymu nie przyjdzie biskup Abercjusz z Hierapolu¹³², żeby mnie wygnać». Po śmierci perskiego króla Peroza Śródziemnie podbił Lucjusz, który doń wkroczył na czele licznych zastępów wojska i uwolnił ormiańskiego króla Tigrana oraz dał mu za żonę swoją krewną, dziewicę Rupī. Zrodzeni przez nią czterej synowie zapoczątkowali istnienie nowego rodu, któremu od imienia ich matki władca nadał nazwę Rupia; z czasem owi Rupenidzi zdobędą władzę nad Armenią (*St.; Chor., II, 64 (ród Ropsjanów)*).

[Rok Pański] 164. [Rok panowania] Tigrana 13.

[Rok Pański] 165. [Rok panowania] Tigrana 14.

[Rok Pański] 166. [Rok panowania] Tigrana 15.

[Rok Pański] 167. [Rok panowania] Tigrana 16.

[Rok Pański] 168. [Rok panowania] Tigrana 17.

[Rok Pański] 169. [Rok panowania] Tigrana 18.

[Rok Pański] 170. [Rok panowania] Tigrana 19.

[Rok Pański] 171. [Rok panowania] Tigrana 20.

[Rok Pański] 172. [Rok panowania] Tigrana 21.

[Rok Pański] 173. [Rok panowania] Tigrana 22.

[Rok Pański] 174. [Rok panowania] Tigrana 23.

[Rok Pański] 175. [Rok panowania] Tigrana 24.

[Rok Pański] 176. [Rok panowania] Tigrana 25.

Wojska Rzymian, które cztery lata prowadziły zacieklą wojnę z Markomanami (obecnie nazywanymi Morawianami)¹³³, znalazły się w wielkim niebezpieczeństwie, jednak dzięki modlitwom wojowników-chrześcijan nie tylko

¹³¹ (A. A. Z.) Marek Aureliusz – był cesarzem w latach 161–180, jego córka, Annia Aurelia Galeria Lucilla (148/150–182), była żoną współcesarza, Lucjusza Werusa, zmarłego w 169 roku.

¹³² (A. A. Z.) Abercjusz był biskupem, ale co do umiejscowienia jego diecezji trwają wśród badaczy spory; zmarł w 167 roku.

¹³³ (A. A. Z.) Markomanowie byli plemieniem germańskim, które opanowało ziemie dzisiejszych Czech i doszło aż do Dunaju, a w opisywanym przez Roszkę okresie toczyło wojny z Rzymem, ostatecznie w wieku V przesiedliło się na ziemie dzisiejszej Bawarii, więc byli oni raczej przodkami Bawarów, a nie Morawian.

szczęśliwie uniknęły klęski, ale i odniosły zwycięstwo. Cesarz Aurelian napisał o nich senatowi, później zaś wydał dekret, aby żadnego chrześcijanina nie oddawano pod sąd z powodu wyznawanej wiary, sądzić natomiast i palić na stosie należało skarżącego, który na nich donosił (*Briet.*); tenże *Briet.* pisze, że wielu z owych wojowników-chrześcijan pochodziło z Meliteny¹³⁴ ormiańskiej.

[Rok Pański] 177. [Rok panowania] Tigrana 26.

[Rok Pański] 178. [Rok panowania] Tigrana 27.

[Rok Pański] 179. [Rok panowania] Tigrana 28.

[Rok Pański] 180. [Rok panowania] Tigrana 29.

Biskup lugduński, Fotyn¹³⁵, zginął śmiercią męczeńską w wieku osiemdziesięciu lat. Kontynuatorem jego dzieła był prezbiter święty Ireneusz, uczeń świętego Polikarpa¹³⁶, który wysłał go z misją do Galii. Święty Ireneusz był bardzo mądrym i wykształconym biskupem, napisał po grecku rozprawę „Przeciwko herezjom”, w której niezmiennie odwołuje się do nauczania apostołów, ciągle obecnego w Kościele rzymskokatolickim (teksty wspomnianej rozprawy, doskonale przetłumaczone na język ormiański, widziałem na własne oczy)¹³⁷ (*Baron.*). Ormianie nazywają go Eranosem, następcą apostołów, i czczą jego pamięć. Te pisma, które oglądałem w świetnym przekładzie na język ormiański, Ireneusz nazwał „Omówieniem nauki apostolskiej” [patrz pod rokiem 205].

[Rok Pański] 181. [Rok panowania] Tigrana 30.

[Rok Pański] 182. [Rok panowania] Tigrana 31.

[Rok Pański] 183. [Rok panowania] Tigrana 32.

[Rok Pański] 184. [Rok panowania] Tigrana 33.

[Rok Pański] 185. [Rok panowania] Tigrana 34.

[Rok Pański] 186. [Rok panowania] Tigrana 35.

[Rok Pański] 187. [Rok panowania] Tigrana 36.

¹³⁴ (A. P.) Obecna nazwa (turecka) tego miasta to Malatya.

¹³⁵ (A. A. Z.) Święty Fotyn (Pothinus) z Lugdunum – pierwszy biskup Lyonu, czyli Lugdunum w języku łacińskim, w latach około 150–177, ewangelizator Galii, męczennik.

¹³⁶ (A. A. Z.) Święty Polikarp, biskup Smyrny, został zamęczony w 156 roku; zaliczany jest do grona Ojców Apostolskich.

¹³⁷ (A. A. Z.) Święty Ireneusz z Lyonu (ok. 140–ok. 202) w rzeczywistości pochodził ze Smyrny w Azji Mniejszej, a w Lugdunum (Lyonie) był kapłanem przy biskupie Fotynie oraz jego następcą i tam poniósł śmierć męczeńską; pisał po grecku, ale oryginały jego prac w tym języku zaginęły; inne jeszcze jego dzieło, *Dowód prawdziwości nauki apostolskiej*, przetrwało tylko w tłumaczeniu ormiańskim; w 2022 roku został ogłoszony Doktorem Kościoła. Zob. też we *Wstępie* rozdział *Biblioteka*.

- [Rok Pański] 188. [Rok panowania] Tigrana 37.
 [Rok Pański] 189. [Rok panowania] Tigrana 38.
 [Rok Pański] 190. [Rok panowania] Tigrana 39.
 [Rok Pański] 191. [Rok panowania] Tigrana 40.
 [Rok Pański] 192. [Rok panowania] Tigrana 41.
 [Rok Pański] 193. [Rok panowania] Tigrana 42
 i Wagharsza Ormiańskiego 1.

W tym roku umarł ormiański król Tigran, który panował 42 lata i który nie pozostawił po sobie niczego godnego uwagi czy zapamiętania. I jeśli niektórzy twierdzą co innego, nie powołując się na jakiegokolwiek wiarygodne źródła, to i my – w ślad za Chorenacym, który ignoruje podobne głosy – również o nich nie wspominamy. Na ormiański tron po Tigranie wstąpił jego syn Wagharsz¹³⁸. Na miejscu swego narodzenia (co stało się nagle podczas podróży jego matki do prowincji Basjan) zbudował dużą osadę i od własnego imienia nazwał ją Wagharszawan. Ponadto otoczył murem i umocnił awan Wardges nad rzeką Kasach, któremu nadał nazwę Wagharszapat (*Ch.*, II, 65) i który z czasem zaczęto nazywać Nowym Miastem.

- [Rok Pański] 194. [Rok panowania] Wagharsza 2.

Święty Cyryl¹³⁹, patriarcha jerozolimski, swoje kazania z okazji Czterdziestnicy¹⁴⁰ nazwał „Oznajmieniem”¹⁴¹. Ormianie nazywają je: „Katechizm”¹⁴².

- [Rok Pański] 195. [Rok panowania] Wagharsza 3.
 [Rok Pański] 196. [Rok panowania] Wagharsza 4.
 [Rok Pański] 197. [Rok panowania] Wagharsza 5.
 [Rok Pański] 198. [Rok panowania] Wagharsza 6.
 [Rok Pański] 199. [Rok panowania] Wagharsza 7.
 [Rok Pański] 200. [Rok panowania] Wagharsza 8.

¹³⁸ (A. P.) Król ormiański Wagharsz I (jego imię to partyjski Wologazes w ormiańskiej wymowie współczesnej) z dynastii partyjskiej Arsacydów (Arszakuni) rządził Armenią w latach 117–140. Założył miasto Wagharszapat.

¹³⁹ (A. A. Z.) Święty Cyryl Jerozolimski (ok. 315–386) – grecki biskup Jerozolimy, wybrany w 348 roku, trzykrotnie skazywany na wygnanie, autor dwóch serii katechez; o przygotowaniu do chrztu mówią prokatecheza i kolejne 18 katechez, ale także 19. i 20.; „Homiliami katechetycznymi” nazywanych jest 18 pierwszych i to o nich wspomina tu Roszka.

¹⁴⁰ (A. P.) To jest pierwszej niedzieli Wielkiego Postu.

¹⁴¹ (A. P.) Orm. Jerachajutjun.

¹⁴² (A. P.) Orm. Կոչումն ընդայնիթևսն (koczumyn yncajutjan).

WIEK TRZECI

[Rok Pański] 201. [Rok panowania] Wagharsza 9.

[Rok Pański] 202. [Rok panowania] Wagharsza 10.

Cesarz Sewer¹⁴³, wojując z Partami, łaskawie przyjął przybyłego doń króla Syrii¹⁴⁴ Abgara¹⁴⁵ i dzięki jego wojskowemu wsparciu ostatecznie pokonał Partów (*Bar.*).

[Rok Pański] 203. [Rok panowania] Wagharsza 11.

[Rok Pański] 204. [Rok panowania] Wagharsza 12.

[Rok Pański] 205. [Rok panowania] Wagharsza 13.

Biskup Zotyky z Outrusu¹⁴⁶, który zarówno ustnie, jak i pisemnie odważnie zwalczał herezję montanistów, poniósł śmierć męczeńską w Armenii¹⁴⁷ (*[Synax.], 21 lipca*).

[...] Ze wszystkich jego [świętego Ireneusza] dzieł zachowało się pięć, które są wymierzone przeciwko heretykom, pozostałe zaginęły (*Baron.*). Istnieją świetne przekłady dzieł świętego Ireneusza na język ormiański, które przechowywane są w Armenii [por. wyżej, pod rokiem 180].

[Rok Pański] 206. [Rok panowania] Wagharsza 14.

[Rok Pański] 207. [Rok panowania] Wagharsza 15.

[Rok Pański] 208. [Rok panowania] Wagharsza 16.

[Rok Pański] 209. [Rok panowania] Wagharsza 17.

[Rok Pański] 210. [Rok panowania] Wagharsza 18.

[Rok Pański] 211. [Rok panowania] Wagharsza 19.

W okresie panowania Wagharsza połączone hordy górskich Chazarów i Basyłów¹⁴⁸ napadły na Armenię. Wagharsz mężnie wystąpił przeciwko nim na czele swego liczego wojska, pokonał najeźdźców i zmusił ich do ucieczki (*Chor., II, 65*).

¹⁴³ (A. A. Z.) Septymiusz Sewer był cesarzem rzymskim w latach 193–211.

¹⁴⁴ (G. K.) Lub: Syryjczyków.

¹⁴⁵ (H. W.) Błąd, powinno być: Wagharsza.

¹⁴⁶ (A. P.) We Frygii.

¹⁴⁷ (A. A. Z.) Roszka idzie tu za Baroniuszem, według którego Zotyky, kapłan z Outrus, zwalczał montanizm, a zwłaszcza wielką orędowniczkę Montana o imieniu Maksymilla, która uważała się za prorokinię. Był prawdopodobnie biskupem Kumane, ale Baroniusz twierdzi, że Komany, w Armenii. On też doszedł do wniosku, że w 205 roku Zotyky został zamęczony i na jego wspomnienie wyznaczył dzień 21 lipca.

¹⁴⁸ (A. P.) Chazarów i Basyłów.

[Rok Pański] 212. [Rok panowania] Wagharsza 20, [jego] śmierć.

Kiedy ci Chazarowie i Basyłowie ponownie wtargnęli do Armenii, również ponownie zostali odparci przez walecznych Ormian, ale król Wagharsz poległ w tej bitwie, rażony śmiertelnie strzałą wystrzeloną z łuku przez któregoś z wrogich wojowników. Nowym władcą Armenii został Chosrow¹⁴⁹, syn Wagharsza.

[Rok Pański] 213. [Rok panowania] Chosrowa Ormiańskiego 1.

Po śmierci swego ojca Wagharsza Chosrow zasiadł na ormiańskim tronie w drugim roku panowania perskiego króla Artabana¹⁵⁰ i niezwłocznie, zebrawszy liczne wojsko, ruszył na Chazarów i Basyłów, aby pomścić śmierć swego ojca. Pokonawszy i rozbiwszy ich siły, wziął jeńców (każdego sto pierwszego spośród zwyciężonych przeciwników) i umocnił pokój. I na pamiątkę swojego panowania ustawił kamienny słup z wyrytym na nim greckim napisem, aby dla wszystkich było jasne, że Armenia znajduje się pod władzą Rzymian (*Chor., II, koniec rozdziału 65*).

[Rok Pański] 214. [Rok panowania] Chosrowa 2.

[Rok Pański] 215. [Rok panowania] Chosrowa 3.

[Rok Pański] 216. [Rok panowania] Chosrowa 4.

[Rok Pański] 217. [Rok panowania] Chosrowa 5.

[Rok Pański] 218. [Rok panowania] Chosrowa 6.

[Rok Pański] 219. [Rok panowania] Chosrowa 7.

[Rok Pański] 220. [Rok panowania] Chosrowa 8.

[Rok Pański] 221. [Rok panowania] Chosrowa 9.

[Rok Pański] 222. [Rok panowania] Chosrowa 10.

[Rok Pański] 223. [Rok panowania] Chosrowa 11.

[Rok Pański] 224. [Rok panowania] Chosrowa 12.

[Rok Pański] 225. [Rok panowania] Chosrowa 13.

[Rok Pański] 226. [Rok panowania] Chosrowa 14.

¹⁴⁹ (A. P.) Numeracja królów ormiańskich, a nawet ich imiona, są w różnych źródłach podawane chwiejnie. Na przykład Chosrow I, zwany Wielkim (lub Śmiałym), był dawniej utożsamiany z Tirydatesem II. (A. A. Z.) Przyjmuje się, że Chosrow (Chosroes) I z dynastii Arsacydów, syn Wagharsza II, panował w latach 191/198/211 do 216/215 lub nawet 250!

¹⁵⁰ (A. A. Z.) Roszka ma tu na myśli Artabanusa IV, króla Partów w latach 216–224. (A. P.) Artaban – w oryginale starormiańskim Roszki to irańskie imię zostało zapisane w postaci: Artewan.

- [Rok Pański] 227. [Rok panowania] Chosrowa 15.
- [Rok Pański] 228. [Rok panowania] Chosrowa 16.
- [Rok Pański] 229. [Rok panowania] Chosrowa 17.
- [Rok Pański] 230. [Rok panowania] Chosrowa 18.
- [Rok Pański] 231. [Rok panowania] Chosrowa 19.

O przekładzie Biblii na język ormiański opowiemy w „Żywotach naszych tłumaczy”¹⁵¹, którzy dokonali przekładu z takiego tekstu Septuaginty¹⁵², jakim on był w owym czasie.

- [Rok Pański] 232. [Rok panowania] Chosrowa 20.
- [Rok Pański] 233. [Rok panowania] Chosrowa 21.
- [Rok Pański] 234. [Rok panowania] Chosrowa 22.
- [Rok Pański] 235. [Rok panowania] Chosrowa 23.
- [Rok Pański] 236. [Rok panowania] Chosrowa 24.
- [Rok Pański] 237. [Rok panowania] Chosrowa 25¹⁵³.
- [Rok Pański] 238. [Rok panowania] Chosrowa 26.
- [Rok Pański] 239. [Rok panowania] Chosrowa 27.
- [Rok Pański] 240. [Rok panowania] Chosrowa 28.
- [Rok Pański] 241. [Rok panowania] Chosrowa 29.
- [Rok Pański] 242. [Rok panowania] Chosrowa 30.

Perski¹⁵⁴ król Artaban w 31 roku swego panowania został zabity przez Ardaszira z Istachru, syna Sasana, który położył kres istnieniu królestwa Partów; po przejściu przezeń władzy dwie gałęzie rodu Pahlawów, będące początkowo

¹⁵¹ (A. A. Z.) Z tej notatki można wnioskować, że Roszka planował napisanie jeszcze jednego dzieła, które miało zawierać życiorysy ormiańskich tłumaczy Biblii i ważnych tekstów teologicznych, nazywanych Świętymi Tłumaczami, których święto wpisano do kalendarza liturgicznego Kościoła ormiańskiego.

¹⁵² (A. P.) Septuaginta (z łac. siedemdziesiąt) to najstarsze tłumaczenie ksiąg Starego Testamentu z hebrajskiego (i aramejskiego) na grekę.

¹⁵³ (A. A. Z.) Ojciec Woskian opuścił tu fragment tekstu Roszki, wstawiając tylko swój komentarz do niego, pozwalający domyśleć się, że Roszka pisał o męczennikach z Samosaty (Hyperechiusie, Parigoreasie, Jakubie, Romanie, Julianie, Abibusie i Filoteusie), którzy ponieśli śmierć za wiarę chrześcijańską w czasach cesarza Dioklecjana, prawdopodobnie około roku 297, a więc kiedy indziej, niż to podaje. (H. W.) Źródłami informacji o męczeńskiej śmierci Hyperechiusa i innych są: Hajsmawurk, pod datą 19 października, oraz Tonacujc Hajoc.

¹⁵⁴ (A. P.) Mowses Chorenacy (a za nim Roszka) mieszał Persów z Partami; jedni i drudzy byli, w szerokim sensie, Irańczykami.

jego sprzymierzeńcami, wkrótce się zbuntowały i wypowiedziały Ardaszirowi wojnę. Kiedy ormiański król Chosrow dowiedział się o buncie, ruszył na pomoc Artabanowi, pragnąc uratować swego krewniaka i ocalić mu życie. Wszelako jeszcze w drodze, gdy był już Syrii, doszła go smutna wieść o śmierci Artabana i o przymierzu zawartym między wszystkimi Persami a rodem Partów, toteż z wielkim żalem powrócił do swego kraju (*Chor., II, koniec rozdziału 71*).

[Rok Pański] 243. [Rok panowania] Chosrowa 31.

[Rok Pański] 244. [Rok panowania] Chosrowa 32.

[Rok Pański] 245. [Rok panowania] Chosrowa 33.

[Rok Pański] 246. [Rok panowania] Chosrowa 34.

Ormiański król Chosrow, po powrocie z Syrii, gdzie walczył z Persami, niosąc pomoc Artabanowi, i gdzie dowiedział się o jego śmierci, powiadomił o zaistniałej sytuacji cesarza Filipa¹⁵⁵ i poprosił o udzielenie wojskowej pomocy. Jednakże z powodu wybuchających podówczas buntów i zamieszek w cesarstwie cesarz nie mógł okazać Chosrowowi wsparcia w postaci legionów. Pomógł mu jednak, wysyłając do zarządców wszystkich prowincji pismo z rozkazem, aby okazywali wszelką – w tym i wojskową – pomoc Chosrowowi. Dysponując dzięki temu ogromną liczbą wojowników, rusza do ataku na Ardaszira, pokonuje go i zmusza do ucieczki, odbiera mu też Syrię i inne sąsiadujące z nią krainy, rządzone przez lokalnych królów, po czym wraca do naszego kraju (*Chor., II, 72 itd.*).

[Rok Pański] 247. [Rok panowania] Chosrowa 35.

[Rok Pański] 248. [Rok panowania] Chosrowa 36.

[Rok Pański] 249. [Rok panowania] Chosrowa 37.

[Rok Pański] 250. [Rok panowania] Chosrowa 38.

[Rok Pański] 251. [Rok panowania] Chosrowa 39.

[Rok Pański] 252. [Rok panowania] Chosrowa 40.

Po śmierci cesarza Filipa ormiański król Chosrow, nie otrzymawszy wsparcia ani od przedwcześnie zmarłych cesarzy Decjusza czy Gallusa¹⁵⁶, ani od

¹⁵⁵ (A. A. Z.) Filip I Arab (Marcus Iulius Philippus) – cesarz rzymski w latach 244–249; zaraz na początku swych rządów zawarł układ z Szapurem I, godząc się na to, aby Armenia znalazła się w perskiej strefie wpływów.

¹⁵⁶ (A. A. Z.) Roszka wspomina tu trzech cesarzy rzymskich: Filipa II (Marcusa Iuliusa Severusa Philippusa, 247–249), Decjusza (Gaiusa Messiusa Quintusa Deciusa, 249–251) i Treboniana Gallusa (Gaiusa Vibiusa Trebonianusa Gallusa, 251–253).

spokrewnionych z nim rodów Partów i Pahlawów, jedynie z własnym wojskiem i siłami plemion północy napadł na Ardaszira, pokonał go w walce i ścigał aż do granic kraju indyjskiego, następnie zaś grabił jego kraj przez mniej więcej dziesięć lat. W podobny sposób, jako zdobyczą wojenną, zagarnął i potraktował perskie królestwo (*o czym mówią zarówno Agatangelos, jak i Chor., II, koniec rozdziału 73 itd.*).

[Rok Pański] 253. [Rok panowania] Chosrowa 41.

[Rok Pański] 254. [Rok panowania] Chosrowa 42¹⁵⁷.

Temistokles, którego Ormianie nazywają Irawaparr¹⁵⁸.

W ormiańskim mieście Melitene zginął śmiercią męczeńską Poliktos¹⁵⁹.

[Rok Pański] 255. [Rok panowania] Chosrowa 43.

[Rok Pański] 256. [Rok panowania] Chosrowa 44.

[Rok Pański] 257. [Rok panowania] Chosrowa 45.

[Rok Pański] 258. [Rok panowania] Chosrowa 46.

[Rok Pański] 259. [Rok panowania] Chosrowa 47.

Perski król Ardaszir, który uknął przed pościgiem Chosrowa i schronił się w kraju indyjskim, dawał stamtąd wiele obietnic nachararom, którzy potajemnie, trucizną lub mieczem, zdołają zgładzić Chosrowa. Jeden z nich, Anak z rodu Suren-Pahlawi, który był krewnym Chosrowa, zgodził się go zabić. I pod pozorem zatargu z Ardaszirem uciekł od niego razem z żoną oraz innymi członkami rodu, i wyruszył do Chosrowa. Jednak w drodze stało się coś dziwnego, Anak bowiem zatrzymał się na popas tuż obok mogiły apostoła Tadeusza; powiadają, że tam właśnie (w namiocie) doszło do poczęcia naszego Oświeciciela¹⁶⁰ oraz że dzięki łasce i błogosławieństwu świętego apostoła¹⁶¹ nasz Oświeciciel uzupełnił niedostatki swego duchowego przygotowania (*Chor., II, 74, i Agat. p. 261*).

¹⁵⁷ (H. W.) Na drugiej stronie karty 59 [rękopisu Roszki] jest napisane: „Dalmatyka diakonów, którą Ormianie nazywają Holani”.

¹⁵⁸ (A. P.) Irawaparr to ormiańska kalka greckiego imienia Themistokles, które znaczy: chwala prawa.

¹⁵⁹ (A. A. Z.) Polieukt z Meliteny był rzymskim oficerem, chrześcijaninem, który sprzeciwił się kultowi pogańskich bóstw i został umęczony w Melitene (miasto położone u stóp gór Taurus, obecnie w Turcji), za panowania cesarza Waleriana w roku 259.

¹⁶⁰ (A. P.) To jest świętego Grzegorza Oświeciciela.

¹⁶¹ (G. K.) Chodzi o apostoła Tadeusza.

[Rok Pański] 260. [Rok panowania] Chosrowa 48.

Pewien chrześcijański wielmoża o imieniu Eutaliusz wydał swoją siostrę Sopi¹⁶² za mąż za szacownego Persa, Burdara. A stało się to po tym, jak Eutaliusz w czasie podróży dopędził na drodze wracającego do swego kraju Burdara, zatrzymał go i namówił na wspólny popas. I los tak zrządził, że byli oni obecni przy narodzinach naszego Oświeciciela, a Sopi przez przypadek została mamką nowo narodzonego dzieciątka. A następnego roku, kiedy miały miejsce owe nieszczęścia związane z zabójstwem Anaka, Eutaliusz zabiera siostrę wraz z jej mężem oraz dzieckiem i wraca do Cezarei Kapadockiej, gdzie pod władzą Rzymian wychowali niemowlę, ochrztili w imię Jezusa Chrystusa i nazwali je Grzegorzem (*Chor., II, początek rozdziału 80*).

[Rok Pański] 261. [Rok panowania] Chosrowa 49.

W tym roku, czyli w trzecim roku od swego przybycia do Armenii, Anak zabił Chosrowa podczas polowania, ale sam również zginął, podobnie jak i wszyscy jego krewniacy. Opatrzność Boża sprawiła, że ocalał jedynie święty Grzegorz Oświeciciel (*Agat.; Chor., II, koniec rozdziału 74*). Panowanie Chosrowa trwało 49 lat.

[Rok Pański] 262. Armenia bez króla.

Ormiańscy nachararowie zjednoczyli się, zapewnili sobie pomoc rzymskich wojsk z Frygii, aby móc przeciwstawić się Persom. Ponieważ jednak cesarz Walentian¹⁶³ właśnie w tym roku zginął, Ormianie zostali pozbawieni pomocy i Ardaszir, dokonawszy najazdu na rzymskie wojsko i zmusiwszy je do ucieczki, zrujnował nasz kraj, obrócił go w perzynę (*Chor., II, 76*).

[Rok Pański] 263. Armenia bez króla.

Ormiańscy nachararowie, podobnie jak ród Arsakuni, ratowali się przed najeźdźcami, uciekając ze zniszczonego kraju, i liczyli na pomoc Rzymian. Jeden z owych uciekinierów, Artawazd Mandakuni, zabrał ze sobą syna Chosrowa, Tirydatesa, i odwiózł go na dwór cesarza Galiena¹⁶⁴ (*Chor., II, 76*).

[Rok Pański] 264 i 277. Armenia bez króla.

[Rok Pański] 278. Armenia bez króla.

¹⁶² (A. P.) Roszka pisał to imię przez 'f' (Sofi).

¹⁶³ (G. K.) Tak u Roszki (Walentian). Powinno być: Walerian. (A. A. Z.) Roszka wspomina tu Waleriana I, który trafił do niewoli perskiej i w niej zmarł po roku 562.

¹⁶⁴ (A. P.) Cesarz Galienus panował w latach 253–268.

Cesarzem został Tacyt¹⁶⁵. Widząc nieszczęśliwe położenie Ormian, nowy władca Imperium Rzymskiego zaatakował Ardaszira¹⁶⁶ w prowincjach Pontu, swego zaś brata Floriana z innym wojskiem wyprawił do Cylicji. Ardaszir wszakże z takim impetem runął na rzymskie zbrojne zastępy, że zmusił Tacyta do ucieczki (*Chor., II, 76*).

[Rok Pański] 279. Armenia bez króla.

[Rok Pański] 280. Armenia bez króla.

[Rok Pański] 281. Armenia bez króla.

Kiedy święty Grzegorz Oświeciciel dorósł i zmężniał, pojął za małżonkę Mariam, córkę Dawida, która w trzech kolejnych latach powiła dwóch synów – Wrtanesa i Aristakesa. Po owych trzech latach małżonkowie za obopólną zgodą się rozeszli. Mariam z maleńkim Aristakesem wstąpiła do klasztoru i została mniszką. A kiedy jej syn Aristakes dorósł, został eremita i poszedł w ślady pewnego pustelnika o imieniu Nikomach. Wrtanes natomiast, który stale pozostawał pod opieką wychowawców, wybrał świeckie życie i się ożenił. Ojciec ich zaś, święty Grzegorz, udał się do Tirydatesa¹⁶⁷ (*Chor., II, drugi akapit rozdziału 80*).

[Rok Pański] 282. Armenia bez króla.

Cesarz Probus¹⁶⁸ zawarł pokój z perskim królem Ardaszirem¹⁶⁹. Dokonał też podziału kraju, rozkazując wytyczyć granice między państwami w postaci nowo wykopanych rowów. Ardaszir natomiast zjednał sobie przychylność natchararów i na powrót sprowadził ich do kraju, sprawnie uregulował kwestie wewnętrzne Armenii i obłożył ją swoimi podatkami. Poprzez perskich zarząd-

¹⁶⁵ (A. P.) Tacyt panował w latach 275–276.

¹⁶⁶ (A. P.) W rzeczywistości założyciel perskiej dynastii Sasanidów, Ardaszir I, panował wcześniej, to jest w latach: 224–242.

¹⁶⁷ (A. A. Z.) Mowa tu o Tirydatesie III († 317/342), królu Armenii z dynastii Arsacydów, panującym według różnych autorów w latach 286/287/298–317/330/332/342; zrazu przesładowcy świętego Grzegorza Oświeciciela, potem nawróconym na chrześcijaństwo, który w 301 lub 302 roku jako pierwszy władca w historii ogłosił chrześcijaństwo religią państwową. Roszka pisze o nim szeroko w następnych partiach *Chronologii*.

¹⁶⁸ (A. A. Z.) Probus (Marcus Aurelius Probus) był cesarzem w latach 276–282.

¹⁶⁹ (A. A. Z.) Cesarz Probus miał zamiar podjąć wojnę z Persją, ale został zamordowany jesienią 282 roku. Roszka mylnie przypisał mu zwycięską wyprawę na Wschód podjętą przez jego następcę, cesarza Karusa, pod koniec 282 roku. W Persji panował wtedy Bahram II (a nie Ardaszir, jak pisze Roszka), i to on w 287 roku oddał Armenię Rzymowi.

ców władał naszym krajem dwadzieścia sześć lat (licząc od śmierci Chosrowa Wielkiego) (*S.; Chor., II, 77*).

[Rok Pański] 283. Armenia bez króla.

[Rok Pański] 284. Armenia bez króla.

Dorastający w domu Licyniusza¹⁷⁰ Tirydates stawał się coraz potężniejszym siłaczem, czego świadkiem niejednokrotnie bywał jego opiekun. Na przykład, chwytając za rogi dwa dzikie byki, Tirydates nie tylko skręcał im karki, ale i odrywał rogi. A kiedyś podczas wyścigu rydwanów w wielkim cyrku¹⁷¹ zeskoczył raptem ze swego rydwanu, położył się na ziemi – i pędzący nań rydwan przeciwnika zatrzymał w pełnym biegu. W owym czasie, kiedy cesarz Probus prowadził wojnę z Gotami, nastał wielki głód i legioniści się zbuntowali, zabili cesarza oraz wielu innych wysoko urodzonych dowódców. Wszelako mężny Tirydates samotnie przeciwstawił się zbuntowanym wojownikom i nie pozwolił żadnemu z nich wtargnąć do pałacu Licyniusza (*szerzej mówią o tym biskup Firmilian z Cezarei i Chor., II, 79; Agat.*).

[Rok Pański] 285. Armenia bez króla.

Po śmierci perskiego króla Ardaszira, który panował 43 lata, na tron wstąpił jego syn Szapuh¹⁷². A wszystko, co dalej szczegółowo opisuje M[owses] Chorenacy, mówiąc o rodzie Mamikonianów i miłującym pokój narodzie Czenów, pomijamy jako nieistotne dla naszej opowieści. A święty Oświeciciel w tymże roku, aby spłacić dług ojczyźnie, przystał do Tirydatesa, który udawał się z powrotem do swego królestwa (*Chor., II, 81*).

[Rok Pański] 286. [Rok panowania] Tirydatesa 1. – 40 lat 56 [?].

W tymże roku, który był trzecim rokiem panowania cesarza Dioklecjana¹⁷³ (*co wnikliwie zbadał i ustalił M[owses] Chor[enacy] II, 82*), na ormiańskim tronie zasiadł Tirydates, syn Chosrowa. Przybył on do Armenii wraz z licznym

¹⁷⁰ (A. A. Z.) Roszka pisze tu chyba o Licyniuszu (wtedy: Flavius Galerius Valerius Licinianus Licinius, ok. 260–325) – potem cesarzu rzymskim (308–324).

¹⁷¹ (A. P., H. W.) U Roszki: Լարկիսիւն. Powinno być: Լրկիսիւն, jak u Chorenacego.

¹⁷² (A. P.) W ormiańskiej tradycji imię to jest tak właśnie pisane (Szapuh). Persowie wymawiają je: Szapur (co znaczy dosłownie: syn szacha). Szapur I, następca Ardaszira I, rządził Iranem w latach 240–272. Został mianowany współrządcą Iranu jeszcze za życia swego ojca w roku 240.

¹⁷³ (A. A. Z.) Dioklecjan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (244–313/316) – cesarz rzymski w latach 284–305).

rzymskim wojskiem. W Cezarei liczni nachararowie wyszli mu na spotkanie. Po przybyciu do naszego kraju Tirydates odszukał Otę, swego zaufanego człowieka, który nie tylko wychowywał i ochraniał jego siostrę Chosrowiducht, ale też troszczył się o powierzone mu królewskie skarby oraz o całą twierdzę Ani. Z wdzięczności za owe zasługi Tirydates mianuje Otę hazarapetem – tyśiącznikiem Armenii. Jeszcze większymi zaszczytami obsypuje syna swojego mentora i wychowawcy Artawazda Mandakuniego, mianując go sparapetem¹⁷⁴ wszystkich ormiańskich wojsk, uratował on bowiem Tirydatesa, wyrывая go z rąk Ardaszira (*Chor., II, 82*). W pierwszym roku swego panowania Tirydates urządził wielką uroczystość na cześć pogańskiej bogini Anahit, rozkazując świętemu Grzegorzowi oddać jej hołd i ofiarować naręcze gęstych gałęzi. Kiedy święty Grzegorz odmówił, Tirydates wtrącił go do lochu¹⁷⁵ i przez dwa lata poddawał rozmaitym torturom (*Agat., Ośw.*) [patrz rok 311].

[Rok Pański] 287. [Rok panowania] Tirydatesa 2.

Urządziwszy swoje królestwo, dzielny ormiański władca Tirydates szybko stoczył z Persami wiele bitew, najpierw w Armenii, a potem w Persji, przy czym wiele zwycięstw mógł przypisać głównie swojemu męstwu i waleczności. Pewnego razu ochronił swoją włóczęgą i uratował od zguby mnóstwo rannych wojowników. W innej bitwie perscy łucznicy zasypali jadącego wierzchem Tirydatesa chmurą strzał i śmiertelnie ranili jego konia, który upadł razem z jeźdźcem na ziemię. Król wszakże poderwał się na nogi i już jako piechur nadal walczył, zabijając wielu wrogów, a nawet rozprędził mieczem stado słoń. Przez pewien czas Tirydates pozostawał jeszcze w Persji, po czym wrócił do swego kraju (*Chor., II, koniec rozdziału 82*).

[Rok Pański] 288. [Rok panowania] Tirydatesa 3.

Po przybyciu do naszego kraju Tirydates wysłał aspeta Smbata po dziewczę Aszchen, córkę Aszchadara (kim ona była, Chorenacy nie wspomina), którą pragnął pojąć za żonę. Aszchen była niewiastą słusznego wzrostu i pod tym względem nie ustępowała bynajmniej królowi. Tirydates rozkazał włączyć ją do rodu Arsakuni. Ta właśnie kobieta urodziła syna, któremu nadano imię

¹⁷⁴ (A. P.) Sparapet to irańskie zapożyczenie w języku ormiańskim oznaczające dowódcę wojskowego.

¹⁷⁵ (A. P.) W tym miejscu, nazwanym Chor Wirap (Głęboka Jama), w pobliżu ruin Artaszatu na południe od Erywania, zbudowany został potem kompleks świątynny, który jest jednym z najbardziej popularnych obiektów turystyczno-pielgrzymkowych Republiki Armenii.

Chosrow. Syn jednak po rodzicach nie odziedziczył wysokiego wzrostu (*Chor., II, początek rozdziału 83*). Kiedy nasz król po dwóch latach znęcania się nad świętym Grzegorzem dowiedział się, że jest on synem Anaka, zabójcy ojca Tirydatesa, rozkazał przenieść go do Artaszatu i wrzucić do głębokiej jamy pełnej jadowitych węży i gadów. Święty Grzegorz jednakże, dzięki boskiemu orędownictwu, przeżył w owej jamie piętnaście lat (*Agant., Ośw.*).

[Rok Pański] 289. [Rok panowania] Tirydatesa 4.

Kiedy święty Grzegorz Oświeciciel przebywał w głębokiej jamie, codziennie odwiedzał go, pocieszał i dodawał mu otuchy niebiański posłaniec z czwartego w hierarchii kręgu aniołów. Wszelako w niedzielę przypadającą dziewiątego dnia po święcie Paschy przed Wniebowstąpieniem, a którą nazywamy Drugą Niedzielą Palmową¹⁷⁶, anioł się nie pojawił. Następnego dnia zatem, gdy anioł znów się pojawił, święty Grzegorz zapytał, czemu nie było go w niedzielę. I anioł odpowiedział: «Wczoraj mój anielski krąg miał wielkie święto». Świadczy o tym również nasz szarakan¹⁷⁷, skomponowany przez Petrosa Getadardza¹⁷⁸, gdzie brzmią takie oto słowa: «Z czwartego anielskiego kręgu pochodził obrońca Oświeciciela» itd.

[Rok Pański] 290. [Rok panowania] Tirydatesa 5.

[Rok Pański] 291. [Rok panowania] Tirydatesa 6¹⁷⁹.

[Rok Pański] 292. [Rok panowania] Tirydatesa 7.

[Rok Pański] 293. [Rok panowania] Tirydatesa 8¹⁸⁰.

[Rok Pański] 294. [Rok panowania] Tirydatesa 9.

[Rok Pański] 295. [Rok panowania] Tirydatesa 10.

[Rok Pański] 296. [Rok panowania] Tirydatesa 11.

¹⁷⁶ (A. P.) Po ormiańsku Շաղկապող (Cachkazart), dosłownie: ozdobiona kwiatami.

¹⁷⁷ (A. P.) Szarakan – ormiańska nazwa hymnu kościelnego.

¹⁷⁸ (A. A. Z.) Chodzi o katolikosa, o którym zob. objaśnienia pod rokiem 1011.

¹⁷⁹ (H. W.) Tu [w rękopisie Roszki] jest napisane, że biskupowi Atenogenesowi ścięto głowę w Sebastii.

¹⁸⁰ (A. A. Z.) Ojciec Woskian opuszczał tu – jak wielokrotnie uprzednio – fragment tekstu Roszki, wstawiając za to swój komentarz do niego. Roszka pisał pod tą datą (niezgodnie z rzeczywistą chronologią) o męczennikach z Nikomedii, miasta rezydencjalnego cesarza Dioklecjana, który tam właśnie rozpoczął wielkie prześladowanie chrześcijan (lata 303–305); ponieśli wtedy śmierć m.in. eunuch Indos i była kapłanka pogańska Domna, neofici chrześcijańscy, a także kapłan Glerikus i 20 tysięcy chrześcijan; ich pamięć czci Kościół ormiański. (H. W.) Jako źródło informacji o męczeńskiej śmierci Domny i Indosa podano: *Hajsmawurk* = *Synaxarion* pod datą 29 grudnia.

- [Rok Pański] 297. [Rok panowania] Tirydatesa 12.
 [Rok Pański] 298. [Rok panowania] Tirydatesa 13.
 [Rok Pański] 299. [Rok panowania] Tirydatesa 14¹⁸¹.
 [Rok Pański] 300. [Rok panowania] Tirydatesa 15.

Święta Nune¹⁸², jedna z grona przyjaciółek świętej Hripsime, widząc męczarnie zadawane współmniszkom przez prześladowców, wymknęła się z klasztoru i zbiegła do Mcchety, pierwszego stołecznego miasta krainy Iberia. Tu z łaski Bożej, dzięki ascezie i wielkiej swej pobożności, otrzymała dar uzdrawiania chorych, toteż przywróciła zdrowie wielu cierpiącym, w tym również małżonce gruzińskiego księcia Mihrana (przywódcy Iberów)¹⁸³. Mocą drewnianego Świętego Krzyża, na którym umieściła znak świetlistego Krzyża (Zbawiciela) z dwunastoma gwiazdami, i poprzez natchnione głoszenie Dobrej Nowiny nawróciła na wiarę chrześcijańską wielu Iberów, stając się ich prawdziwym apostołem, głosiła bowiem Ewangelię od Klardżetii, Wrót Alańskich i Kaspijskich aż po ziemię Maskutów¹⁸⁴ (*Agat.*; *Chor.*, II, 86).

Nasz król Tirydates rozpoczął wielkie prześladowania chrześcijan, wśród których były święta Hripsime i Gajane oraz trzydzieści trzy ich przyjaciółki-dziewice. Po zadawanych im torturach wszystkie poniosły męczeńską śmierć. A pochodziły one z królewskiego rzymskiego rodu (*Agat.*, *Ośw. i Orm. Synax.*).

WIEK CZWARTY

- [Rok Pański] 301. [Rok panowania] Tirydatesa 16.

Kiedy święty Grzegorz tkwił w głębokiej jamie, pewna wdowa codziennie z Bożego polecenia rzucała mu chleb. Wszelako tego dnia, w którym Tirydates zgładził święte dziewice – Hripsime i jej współtowarzyszki (*Synax.*, 5 paż-

¹⁸¹ (H. W., A. A. Z.) W opuszczonym przez ojca Woskiana fragmencie tekstu Roszki mowa jest o arcybiskupie Tyranosie (Tyrannionie), patriarche Antiochii w latach 299–308 lub 304–314, który być może był Ormianinem.

¹⁸² (A. P.) Chodzi o świętą Nino (Nune), chrystianizatkę Gruzji. Legendy kojarzą ją z ormiańską świętą Hripsime.

¹⁸³ (A. A. Z.) Mirian III – zob. objaśnienie pod rokiem 331.

¹⁸⁴ (A. P.) Poprzednikami Gruzji były w starożytności krainy o nazwach: Kolchida, Kartlia i Iberia (po ormiańsku: Wir-kh). Klardżetia leży w pobliżu Batumi w południowo-zachodniej Gruzji. Pod nazwą „Maskuci” kryją się starożytni Massageci, czyli Wielcy Sakowie (tzn. Scytowie), plemię irańskie, którego potomkami są współcześni Osetyjczycy na Kaukazie.

dz[iernika]) – staruszka się nie pojawiła. Następnego dnia, gdy święty Grzegorz zapytał, dlaczego wczoraj nie przyszła, odrzekła, że z powodu kaźni niewinnych dziewic. Święty Grzegorz na to powiedział, że król już całkiem się ześwinił. I Tirydates po tych słowach podobno rzeczywiście przemienił się w świnię. Wszelako dzięki widzeniu, jakie miała królewska siostra Chosrowiducht, świętego wyciągnięto z jamy – i wkrótce nie tylko przywrócił on ludzką postać królowi, ale też uzdrowił wielu innych opętanych wielmożów. A ile lat święty Grzegorz przemęczył się w jamie? *Agat.* pisze, że trzynaście, inni – że czternaście, a szarakan zaś mówi: «I przebywał pośród jadowitych (gadów) trzy pięciolecia». Z tym ja również się zgadzam, albowiem liczbę lat niedokładnie podają *Agat.*, *Ośw.* i inni. *Hist[oryk] Zenobiusz* również pisze, że Tirydates rozkazał wtrącić świętego Grzegorza do jamy na piętnaście lat¹⁸⁵.

[Rok Pański] 302. [Rok panowania] świętego Grzegorza Oświeciciela 1.

[Rok panowania] Tirydatesa 17.

Nasz święty Grzegorz Oświeciciel, wysłany przez Tirydatesa do Cezarei, do świętego biskupa Leoncjusza, został przezeń wyświęcony na duchownego i biskupa. Po powrocie, w siedemnastym roku panowania Tirydatesa, jak pisze Mowse Chorenacy (*w Hist., II, 91*), zasiadł na katedrze świętych apostołów – Tadeusza i Bartłomieja. A jeśli *Historyk Katolikosów* pisze, że miało to miejsce «w piętnastym roku [panowania] Tirydatesa», to z powodu błędu popełnionego przez skrybów, którzy zamiast ... napisali ..., stąd też ... zamiast poprawnego, to jest ...¹⁸⁶ 30 września. Święty [Grzegorz] Oświeciciel miał [wówczas] 42 lata.

[Rok Pański] 303. [Rok panowania] świętego Grzegorza Oświeciciela 2.

[Rok panowania] Tirydatesa 18.

¹⁸⁵ (A. P.) Roszka pod koniec tekstu poświęconego wydarzeniom roku 301 szczegółowo roztrząsa zagadnienie liczby lat spędzonych przez świętego Grzegorza w głębokiej jamie (Chor Wirap), ani jednym zdaniem nie wspomina natomiast o tym, że król Tirydates, wyleczony ze swej fatalnej przypadłości (zamiany w dziką świnię) przez świętego Grzegorza, przyjął chrzest wraz z całą Armenią. Dopiero pod rokiem 303 jest mowa o masowych chrztach, a o chrzcie Tirydatesa pisze Roszka dopiero pod rokiem 311. Pierwsze zdanie dotyczące roku 302 sugeruje, że Tirydates jest już chrześcijaninem. Tradycja ormiańska przyjmuje rok 301 za datę chrztu Armenii i chlubi się tym, że Armenia jest pierwszym chrześcijańskim krajem świata. O chrzcie Armenii nie ma też wzmianki w *Historii Armenii* Mowsesa Chorenacego i to wpłynęło zapewne na braki w narracji Roszki, ale w dziele Chorenacego prawdopodobnie zaginął cały rozdział wyjściowego rękopisu.

¹⁸⁶ (A. A. Z.) Wyrazy nieczytelne w rękopisie.

Kiedy święty Grzegorz Oświeciciel skierował się do Sebastii, wyszło mu na spotkanie mnóstwo ludzi, spośród których ochrzcił sto dziesięć tysięcy. A innym razem, jak pisze grecki historyk Metafrastes, święty Grzegorz ochrzcił jeszcze liczniejszą rzeszę – sto pięćdziesiąt tysięcy ludzi. Siedem dni później ochrzcił niewyobrażalną wręcz liczbę chętnych – cztery miliony ludzi (*Metafrastes, 30 wrze[śnia]; Kl., I*).

Po przybyciu do Wagharszapatu święty Grzegorz ujrzał zdumiewające zjawisko: oto Mąż, będący uosobieniem Słowa Bożego, zstąpił z nieba i złotym młotem uderzył w powierzchnię ziemi; rozległ się ogłuszający łoskot, a spowodowany uderzeniem wstrząs dotarł aż do piekła; pojawił się także świetlisty promień i także świetliste krzyże w miejscu, gdzie stał nasz Pan i Hripsime, i Gajane. Święty Grzegorz wyciągnął z tego wnioszek, że Chrystus pragnie, aby w tych miejscach zostały zbudowane świątynie, co też król Tirydates (za radą świętego Grzegorza) uczynił (*Orm. Syn., sierpień*). I z powodu owego świetlistego promienia święto upamiętniające opisane wyżej zjawisko nazwano „Zesłaniem światła”¹⁸⁷; jest to święto katedry w Eczmiadynie (*Dopisek mój*). Święty Leoncjusz na prośbę świętego Grzegorza Oświeciciela odstąpił mu pewną część relikwii świętego Jana Chrzciciela¹⁸⁸ oraz całe ciało świętego Atenogena, biskupa i męczennika¹⁸⁹, który był krewnym świętego Grzegorza (*Syn., 11 sierpnia*). W tym samym mniej więcej czasie święty Anton oraz święty Kronides, wraz z towarzyszami określanymi jako ‘żywiący się trawą’, zostali przez świętego Grzegorza Oświeciciela skierowani do posługi kapłańskiej w kościele świętego Jana Chrzciciela. Wymienieni święci zakończyli swe pełne dobrych uczynków życia, zasypiając spokojnie w Chrystusie. Natomiast ich towarzysze polegli śmiercią męczeńską zabici przez Persów¹⁹⁰ (*Syn., 30 września, i Tonacujc*).

¹⁸⁷ (G. K.) Po ormiańsku: Շողակաթ (Szoghakat).

¹⁸⁸ (A. P.) Święty Jan Chrzciciel to po ormiańsku: Surp Howannes Karapet (w wymowie zachodnioormiańskiej: Garabed).

¹⁸⁹ (A. A. Z.) Święty Atenogenes (III/IV wiek) – biskup Sebastii i męczennik.

¹⁹⁰ (A. A. Z.) Anton Wielki (251–356) – święty pustelnik Kościoła ormiańskiego, czczony wkrótce po ormiańskim Bożym Narodzeniu. Święty Grzegorz Oświeciciel, przybywając do Wielkiej Armenii z Cezarei, sprowadził ze sobą greckich pustelników Antona i Kronidesa, którzy zamieszkali w klasztorze świętego Garabeda w Muszu, założonym przez świętego Grzegorza Oświeciciela, w miejscu dawnego sanktuarium w Gisane w Taronie (Wzgórza Dziewięciu Źródeł); założyli tam zgromadzenie, którego opatem został Zenob Glak; Anton i Kronides przebywali w klasztorze świętego Garabeda około 15 lat, a na-

[Rok Pański] 304. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciela] 3.
[Rok panowania] Tirydatesa 19.

Król Tirydates i cały lud ormiański w miejscach wskazanych im przez świętego Grzegorza wybudowali trzy martyria poświęcone świętej Gajane, świętej Hripsime oraz naszemu Zbawicielowi. Ostatnie wzniesiono w tym miejscu, gdzie Chrystus objawił się świętemu Grzegorzowi. Ten właśnie przybytek nazwano Eczmiadzynem¹⁹¹. Przy jego budowie król Tirydates kopał ziemię i wyrzucał ją na wierzch, a królowa Aszchen i królewska córka Chosrowiducht wynosiły ją w podołkach swoich szat. Również ogromne kamienie przeznaczone na nagrobki dla świętych dziewic i na progi, których nikt inny udźwignąć nie mógł, Tirydates sam zarzucał sobie na ramiona i zanosił na plac budowy owych świętych martyriów (*Agat., Ośw.; Metafrastes, 27; Kl., I, 191*).

[Rok Pański] 305. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciela] 4.
[Rok panowania] Tirydatesa 20.

W tym czasie święty Grzegorz Oświeciela miał przedziwne widzenie, o którym sam szeroko tak opowiadał: «Ujrzałem – mówił – rozwarte niebiosy. Ukazało mi się stado kozłów o niespotykaniu czarnej sierści. Kiedy przeszły one przez wodę, zmieniły się w owce, a czerń ich sierści stała się raptem śnieżnobiała. I owe białe owce rodziły inne białe owieczki. Następnie owce, podobnie jak pierwiej kozły, zmieniły się w stado wilków, pożerających nowonarodzone owieczki. Niektórym wszelako wyrastały skrzydła i odlatywały do niebiańskich sfer, pozostałe zaś owce były rozszarpywane przez wilki. Potem naprzeciw wilkom popłynęły ogniste potoki i wilki zginęły w płomieniach. Kiedy dziwiłem się temu – powiada święty Grzegorz – anioł Pański sprawił, że moje

stępnie spędzili 40 lat w okolicznych lasach; grób świętego Antona znajduje się w kaplicy w pobliżu klasztoru świętego Garapeda w Muszu; Kościół ormiański wspomina obu świętych w poniedziałek po piątej niedzieli Chaczwerc, święta Podwyższenia Krzyża, wraz z innymi ormiańskimi pustelnikami.

¹⁹¹ (A. P.) Wyrazy Էջ Միածին (Ecz Miacin) po starormiańsku znaczą: Zstąpił Jednorodzony (w sensie: miejsce, w którym Chrystus zstąpił na ziemię w widzeniu świętego Grzegorza). Połączone w jeden wyraz jako Eczmiadzin (lokalna wymowa dialektalna, polska wersja: Eczmiadzyn) są nazwą siedziby Katolikosy Wszystkich Ormian, zwierzchnika Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego. Siedziba ta (obejmująca cały kompleks budowli, także sakralnych) leży na terenie miasta zwanego Wagharszapatem (około 20 km na zachód od Erywania, obecnej stolicy Armenii). W niektórych okresach historii cały Wagharszapat, czyli miasto założone przez króla Wagharsza/Wologazesa w II wieku, był określany terminem „Eczmiadzyn”.

zdziwienie przemieniło się w słodki zachwyt, albowiem tak mi objaśnił znaczenie mojej wizji: Stado kozłów, jego przejście przez wodę, przemiana czarnej sierści w białą, to wszystko oznacza odkupienie grzechów, które się dokonuje poprzez Chrzest. A owe owce, które się stały wilkami, oznaczają fałszywych niby-chrześcijan. I ci, którzy im się sprzeciwia, zostaną wzięci do nieba; ogniście potoki zaś oznaczają otchłań piekielną, która tamtych pochłonie». Takie było owo widzenie świętego Grzegorza, naszego Oświeciciela, które wyczerpująco opisuje (*Metafrastes*; *Kl.*, I, 193).

[Rok Pański] 306. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 5.
[Rok panowania] Tirydatesa 21.

Gorszące brednie wygadują ci, którzy utrzymują, że Helena była nałożnicą Konstancjusza (a Ormianie powiadają, że była nierządnicą) (*Chor.*, II, 83). Stąd jasno wynika, że Konstantyn pojął za żonę nie Maksyminę – córkę Dioklecjaną, ale Faustę, jak powiedziano wyżej¹⁹². Tirydates zaprzyjaźnił się z Konstantynem, gdy był na jego weselu (*St.*).

[Rok Pański] 307. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 6.
[Rok panowania] Tirydatesa 22.

[Rok Pański] 308. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 7.
[Rok panowania] Tirydatesa 23.

[Rok Pański] 309. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 8.
[Rok panowania] Tirydatesa 24.

[Rok Pański] 310. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 9.
[Rok panowania] Tirydatesa 25.

[Rok Pański] 311. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 10.
[Rok panowania] Tirydatesa 26.

Święty papież Melchiades¹⁹³ wydał zarządzenie, żeby w kościołach rozdawano pobłogosławiony chleb na znak jedności wiernych (Ormianie nazywają

¹⁹² (A. A. Z.) Konstantyn I, zwany Wielkim (272–337) – syn cesarza Konstancjusza I Chlorusa, cesarz rzymski od 306 roku; uznany za świętego przez Kościół prawosławny. Co do stosunków pokrewieństwa Roszka ma rację: Flavia Julia Helena była jego matką, legalną żoną cesarza Konstancjusza I Chlorusa, ale rozwiedziona; ojciec ożenił się ponownie z Flawią Maksymianą Theodorą, córką poprzedniego cesarza Maksymiana; żoną Konstantyna I została Fausta, siostra macochy, druga córka cesarza Maksymiana, cesarz Dioklecjan miał natomiast tylko jedną córkę, Galerię Valerię.

¹⁹³ (A. A. Z.) Milcjades (Melchiades) († 314) – papież od 313, święty Kościoła katolickiego.

go nyszchar¹⁹⁴). Tenże Melchiades wydał zarządzenie, żeby w niedziele i dni świąteczne rozdawano ludowi pobłogosławiony chleb na znak jedności wier-
nych (Ormianie do dziś przestrzegają tego obyczaju)¹⁹⁵ (*Bar.*).

Wielkie prześladowania chrześcijan rozpętały się w Wielkiej Armenii rządzo-
nej przez Tirydatesa, który torturował nie tylko świętego Grzegorza, ale skazał
też na śmierć dziewicę Hripsime z jej 33 współtowarzyszkami. Ukarany za
to przez Boga szaleństwem Tirydates odzyskał dawniejszy zdrowy rozsądek
dzięki modlitwom świętego Grzegorza. I prześladowanych uprzednio chře-
ścijan jał obecnie nie tylko chronić, ale też nawrócił się na ich wiarę, przyjmu-
jąc nową religię. Tirydates wyprawił świętego Grzegorza z listami do Leon-
cjusza, biskupa Cezarei Kapadockiej, którego imię powszechnie było znane
na Wschodzie; w listach tych prosił, aby Leoncjusz wyświęcił Grzegorza na
biskupa Armenii. Tak się też stało i wkrótce, dzięki niezwykle ofiarnej dusz-
pasterskiej działalności nowo mianowanego biskupa, Kościół Armenii znacznie
się wzmocnił i zyskiwał coraz większe znaczenie. Żywot Wielkiego Grzegorza
wiernie i prawdziwie opisał historyk Eutymiusz w dziele „Panoplia”¹⁹⁶ (*Bar-
ron.*). A Maksymin¹⁹⁷ wraz z Licyniuszem wystąpił z fałszywymi oskarżenia-
mi przeciwko Chrystusowi, wszelako Bóg zdemaskował jego łgarstwa: kiedy
z powodu szerzącego się chrześcijaństwa Licyniusz rozpoczął wojnę przeciw-
ko Ormianom, będącym od dawna przyjaciółmi i sprzymierzeńcami Rzymian,
ci sprzeciwili się zamierzonemu przezeń prześladowaniu chrześcijan¹⁹⁸ (*Bar.*).

¹⁹⁴ (A. P.) W oryginale: ἵζησιον – hostia.

¹⁹⁵ (H. W.) Dopisek na pierwszej stronie karty 78 rękopisu Roszki.

¹⁹⁶ (A. A. Z.) Eutymiusz Zygaben (Zigadenus, † po 1118) – mnich z klasztoru Dziewicy Maryi pod Konstantynopolem, komentator Biblii, na polecenie cesarza bizantyjskiego Aleksego I Komnena napisał dzieło o herezjach od czasów apostołskich do pojawienia się Bogumiłów, pt. *Panoplia dogmatica* (gr. *Πανοπλία δογματική* [Pełny rynsztunek wiary dogmatycznej]).

¹⁹⁷ (A. A. Z.) Maksymin Daja (Gaius Galerius Valerius Maximinus) (270–313) – cesarz rzym-
ski, jeden z tetrarchów, panujący w latach 310–313 w Azji Mniejszej i Egipcie, prowadził
działania zbrojne przeciw Armenii (312–313), a będąc wyznawcą kultów tradycyjnych,
okrutnie prześladował chrześcijan.

¹⁹⁸ (A. A. Z.) Licyniusz (Flavius Galerius Valerius Licinianus Licinius) (ok. 260–325) – ce-
sarz rzymski w latach 308–324, najpierw w ramach tetrarchii, a po 313 już tylko obok
Konstantyna jako cesarz na Wschodzie, podpisał wraz z nim edykt mediolański (313),
wprowadzający tolerancję wobec chrześcijan, ale po kilku latach podjął prześladowania
religijne przeciw nim w swej części cesarstwa, czego przejawem była m.in. kaźń 40 legio-
nistów z Sebastii (320), uznanych za męczenników także w Kościele ormiańskim.

- [Rok Pański] 312. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 11.
 [Rok panowania] Tirydatesa 27.
 [Rok Pański] 313. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 12.
 [Rok panowania] Tirydatesa 28.
 [Rok Pański] 314. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 13.
 [Rok panowania] Tirydatesa 29.
 [Rok Pański] 315. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 14.
 [Rok panowania] Tirydatesa 30.
 [Rok Pański] 316. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 15.
 [Rok panowania] Tirydatesa 31¹⁹⁹.

Tego roku święty Grzegorz i Tirydates przybyli do Rzymu, gdzie zostali przyjęci na audiencji zarówno przez papieża²⁰⁰, jak i cesarza Konstantyna Wielkiego, z którymi zawarli sojusz, co potwierdza oficjalny akt²⁰¹ sporządzony z okazji tego wydarzenia (*Hist.Orm.*). W tym czasie, kiedy król Tirydates (i święty Grzegorz, bez najmniejszej wątpliwości – S.) przebywali w Rzymie i zawarli z cesarzem Konstantynem wspomniany wyżej sojusz, perski król Szapur²⁰² wciąż zawzięcie intrygował przeciw naszemu krajowi ormiańskimu. Sprowokowany królewskimi insynuacjami nahapet rodu Sylkuni zabił starca Otę – wychowawcę Chosrowiducht, siostry Tirydatesa. Ten ostatni, powróciwszy z Rzymu, ruszył na Persów i nahapeta rodu Sylkuni, który się schronił w twierdzy Woghakan; Tirydates, podstępem zmusiwszy go do wyjścia z bezpiecznego ukrycia, czego dokonał dzięki chytrym posunięciom Mamgona Czena, kazał go zgładzić, a Mamgona – na miejsce zmarłego buntownika – mianował nachararem rodu Mamikonianów (*Chor., II, 84*).

Święty Grzegorz po przybyciu do Rzymu został wyświęcony na patriarchę całej Armenii (*List zgody*). Również Syryjczyk *Zenobiusz*, którego święty Grze-

¹⁹⁹ (H. W.) W tym miejscu Roszka wspomina męczeńską śmierć biskupa Sebastii, Własa, oraz wojownika Sewiriana z Sebastii. Przedtem na pierwszej stronie karty 78 jego rękopisu podana jest informacja o tym, że święto świętego Sylwestra jest obchodzone „przez Greków i Ormian dnia 2 stycznia”. A na drugiej stronie karty 78 została przypomniana męczeńska śmierć Bazylego, biskupa Amasji, oraz Własa, biskupa Sebastii.

²⁰⁰ (A. A. Z.) Sylwester I († 335) – papież od 314 roku; uznany za świętego przez Kościoły: katolicki, ormiański i prawosławny.

²⁰¹ (A. P.) W oryginale: *Թռնղթն Դաշտան* (*Tuchtn Daszanc*), czyli „List zgody”, słynny potem dokument, choć apokryficzny, na który wielokrotnie w historii powoływali się zwolennicy unii Kościołów – ormiańskiego i katolickiego.

²⁰² (A. A. Z.) Szapur II (309–379) z dynastii Sasanidów – król Persji od urodzenia do śmierci.

gorz wyświęcił na biskupa, opowiada w swojej historii o podróży tego ostatniego do Rzymu (*Mój*)²⁰³.

Anno²⁰⁴ 316.

Odnosnie do tego, w którym roku Tirydates i święty Grzegorz przyjechali do Rzymu, uważamy, że nie mogło to być w 311 roku, gdyż Konstantyn podówczas nie był jeszcze chrześcijaninem. Jak wynika z wydrukowanego w Wenecji dokumentu²⁰⁵, mogło to być dopiero w roku 316, gdyż wtedy Konstantyn czcił już Chrystusa. Co do roku zaś ich przybycia do Rzymu nie może być wątpliwości, gdyż i grecki historyk *Nikifor (księga VIII, rozdz. 35)* mówi jasno, że wtedy właśnie król Tirydates wraz ze świętym Grzegorzem przybył do Konstantyna, jakkolwiek nie wymienia nazwy miasta. Również *Homiliarium*²⁰⁶ wyraźnie podaje imiona 140 wojskowych dowódców i nachararów, mówi też o tym sekretarz Tirydatesa, *Agathangelos*, który własnoręcznie napisał „List zgody” (*Mój dopisek*). Ponadto *Grigor Magistros*, syn księcia Wasaka (*w swojej „Sztuce układania wierszy” pod numerem 900*), tak pisze o podróży do Rzymu świętego Grzegorza Oświeciciela i Tirydatesa: «Świętego naszego Grigora i nas, Ormian, Oświeciciela, trzy pięciolecia (to jest 15 lat) w głębokiej jamie dręczonego, cudowne wyswobodzenie się i wyprawa do Rzymu razem z królem».

[Rok Pański] 317. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 16.

[Rok panowania] Tirydatesa 32.

Po powrocie z Rzymu święty Grzegorz Oświeciciel, dzięki dokonany cudom i natchnionym kazaniom, nawrócił na wiarę Chrystusową nie tylko całą pogańską Armenię, ale też Aghwank²⁰⁷. Mianował wiernemu ochrzczonego ludowi biskupów, dał mu księży i mnichów, zbudował kościoły, klasztory i szkoły, w których nauka odbywała się w kilku językach – perskim, syryjskim, greckim i medyjskim (*Kl.; Hist.*).

[Rok Pański] 318. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 17.

[Rok panowania] Tirydatesa 33.

²⁰³ (G. K.) Zapisana na brudno notatka Roszki. (A. A. Z.) Chodzi o Zenoba Glaka, zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

²⁰⁴ (A. A. Z.) Anno (łac.) – rok; w tym miejscu Roszka nie rozwija opisu daty.

²⁰⁵ (A. A. Z.) Chodzi o wenecką edycję „Listu zgody”; zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

²⁰⁶ (A. P.) Tytuł ormiański *Ճարարան* [Czarryntir] znaczy dosłownie: wybór przemówień.

²⁰⁷ (A. P.) Kaukaska Albania.

[Rok Pański] 319. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 18.
[Rok panowania] Tirydatesa 34.

Mniej więcej w tym czasie król Tirydates napadł na północnych Basyłów, których doszczętnie rozgromił w trakcie potężnego natarcia. Król Basyłów przedarł się w pobliże Tirydatesa i narzucił nań arkan spleciony z żył. Potężny Tirydates wolną ręką (druga, w której trzymał miecz, była akurat wzniesiona dla zadania ciosu) chwycił za arkan i przyciągnął do siebie przeciwnika razem z jego koniem, po czym jednym uderzeniem miecza rozplątał nie tylko tułów wrogiego jeźdźcy, ale obciął też łeb jego koniowi. Na ten widok wojownicy króla Basyłów rzucili się do ucieczki, a Tirydates ścigał ich aż do krainy Hunów. Wielu ormiańskich wielmożów poległo w bitwie, w tym Artawazd Mandakuni, głównodowodzący wojska całej Armenii. Tirydates, wziąwszy spośród żyjących wielu jako zakładników, powrócił zwycięsko z wojny, a następnie, ponownie zebrawszy armię, wyruszył przeciwko perskiemu królowi Szapurowi i jego krajowi (*Chor., II, 85*).

[Rok Pański] 320. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] 19.
[Rok panowania] Tirydatesa 35.

Tirydates obawiał się przystąpić do wojny z Szapurem, dysponując jedynie siłami swojego wojska, toteż odczekał, póki nadejdą rzymskie legiony, które przez Syrię napadły na Szapura, zmuszając go do ucieczki, i jako zdobycz wojenną rozgrażyły cały jego kraj. Tirydates natomiast ze swoimi i innymi wojskami skierował się do północnych krain państwa perskiego, gdzie w walkach spędził cały rok. Wtedy też dołączył do niego jego krewniak Kamsar²⁰⁸, który dał się już poznać w Persji jako mężny i utalentowany dowódca, odszedł on od Persów i przystał do Tirydatesa wraz z całą rodziną oraz dobytkiem. Tirydates go przyjął i powrócili razem do Armenii, gdyż Szapur zwrócił się do Konstantyna z prośbą o zawarcie wiecznego pokoju, na co cesarz przystał i wyraził zgodę (*Chor., II, 87*).

[Rok Pański] 321. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 20.
[Rok panowania] Tirydatesa 36.

[Rok Pański] 322. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 21.
[Rok panowania] Tirydatesa 37.

²⁰⁸ (A. A. Z.) Kamsar († 325) – przodek książęcego rodu ormiańskiego Kamsarakan, spokrewnionego z dynastią Arsacydów.

[Rok Pański] 323. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 22.

[Rok panowania] Tirydatesa 38.

[Rok Pański] 324. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 23.

[Rok panowania] Tirydatesa 39.

[Rok Pański] 325. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 24.

[Rok panowania] Tirydatesa 40.

W tym roku odbył się powszechny sobór nicejski²⁰⁹, na którym [...] Wielką Armenię reprezentowali: wielki Aristakes²¹⁰, czcigodny kontynuator dzieła świętego Grzegorza; biskup Cezarei Leoncjusz, błogosławiony mąż wielkiej wiary, który wyświęcił na biskupa Wielkiej Armenii świętego Grzegorza Oświeciciela [...]; Eutyches, arcybiskup Amasji w Wielkiej Armenii²¹¹ [...]; zredagowali oni treść kanonu wiary katolickiej, to jest „Wyznanie Wiary Świętego Soboru Nicejskiego”²¹² (*p[atrz] w moim starym ad mundum*²¹³) (tam uczestniczył także biskup Jakub z Nisibis²¹⁴ [...]). Cesarz Konstantyn już wcześniej zaprosił naszego króla Tirydatesa i świętego Grzegorza na sobór do Nicei. Wszelako Tirydates, zatrzymany²¹⁵ z powodu spowinowacenia się Szapura z królem Indii, obawiał się, że Szapur, wykorzystując jego nieobecność, może złamać przysięgę i napaść na Armenię, toteż nie zgodził się jechać. Święty Grzegorz również nie przyjął zaproszenia, ale z innego powodu: nie życzył sobie bowiem, aby za sprawą jego głośnego męczeństwa okazywano mu tam

²⁰⁹ (A. A. Z.) Pierwszy sobór powszechny w Nicei (325) – zwołane przez cesarza Konstantyna zgromadzenie biskupów chrześcijańskich Cesarstwa Rzymskiego, które utrwaliło konsensus między chrześcijaństwem, państwem rzymskim i filozofią antyczną, uchwaliło tekst wyznania wiary, precyzując naukę o Bogu Ojcu i Synu Bożym, i ukształtowało doktrynę ortodoksji chrześcijańskiej.

²¹⁰ (G. K.) Aristakes – młodszy syn świętego Grzegorza i jego następcą na stolicy patriarszej.

²¹¹ (A. A. Z.) Euty chius (Euty chianus) – biskup Amasji w prowincji Pontus Polemoniacus nad Morzem Czarnym, związany ze świętym Bazylim, męczennikiem, polecony przez niego wiernym w ostatnim liście jako godny objęcia biskupstwa po nim.

²¹² (A. P.) Po ormiańsku: Հանգանակի խնդիրը Մարտիրոսի (Hanganak Nikio Surp Żoghovujn); chodzi o Credo (inc. „Wierzę w Boga Ojca Wszechmogącego”).

²¹³ (A. A. Z.) Ad mundum (łac.) – do (dla) świata.

²¹⁴ (A. A. Z.) Jakub z Nisibisu († 338) – pustelnik, następnie biskup Nisibis (308, dziś: Nusaybin w prowincji Mardin, w południowo-wschodniej Turcji), według tradycji krewny świętego Grzegorza Oświeciciela; na soborze nicejskim przeciwnik arianizmu, uznany za świętego w Kościołach: katolickim, ormiańskim i prawosławnym.

²¹⁵ (G. K.) U Roszki: Լուսիւմ, a u Chorenacego: ի Լուսիւմի եղեալ – będąc w podejrzeniu, podejrzewając.

nadmierną cześć albo składano niepotrzebne hołdy. Zamiast siebie – na sobór wyprawili oni Aristakesa, któremu wręczyli zredagowany (i zmodyfikowany) przez nich tekst prawdziwego wyznania wiary. Aristakes przybył na sobór, a po jego zakończeniu wrócił do swego ojca i króla. Święty Grzegorz dodał do wyznania wiary jeszcze kilka uzupełnień: «My zaś będziemy wyznawać...» itd. W tym też czasie święty Grzegorz udzielił chrztu Kamsarowi, a król – gdy tylko ochrzczony Kamsar wyszedł z wody – uhonorował go, darując mu (nowemu chrześcijaninowi) miasto i dastakerty. Siódmego dnia po swoim chrzcie Kamsar niestety umarł i pieczę nad całym jego majątkiem objął jego syn Arsawir²¹⁶ (*Chor., II, 90*).

[Rok Pański] 326. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 25.

[Rok panowania] Tirydatesa 41.

[Rok Pański] 327. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 26.

[Rok panowania] Tirydatesa 42.

Król iberyjski Bakur²¹⁷, który za Konstantyna został komesem [cesarstwa Bizantyńskiego], opowiedział historykowi Rufinowi²¹⁸, że gdy pewna kobieta wzięta do niewoli wyleczyła córkę królewską, to król wraz ze swoim ludem przyjął wiarę Chrystusową i za pośrednictwem posłańców poprosił o przybycie kapłanów (chrześcijańskich do Iberii) (*Baron.*). (To była święta Nune²¹⁹). Mniej więcej w tym samym czasie Tirydates zakończył budowę twierdzy Garni²²⁰; wzniesiono ją z ciosanych bloków bazaltu, połączonych żelaznymi klamrami, które zalano ołowiem. W twierdzy król urządził dla swojej siostry

²¹⁶ (A. A. Z.) Arsawir I – sparapet Armenii, skutecznie odparł najazd Persów, jako księżę występuje w źródłach w latach 315–353/359.

²¹⁷ (A. A. Z.) Bakur I rządził Iberią znacznie wcześniej, w latach 234–249, chrześcijaństwo przyjął natomiast w Iberii jeden z jego następców, król Mirian III, w 337 roku, nawrócony przez świętą Nino i uznany przez Kościół gruziński za świętego. Jednak także i on nie mógł rozmawiać z historykiem, żyjącym na przełomie IV i V wieku (zob. kolejne objaśnienie).

²¹⁸ (A. A. Z.) Rufin z Akwilei (Tyrannius Rufinus, ok. 345–411) – mnich, długo przebywający na Bliskim Wschodzie, tłumacz dzieł greckich na łacinę, teolog i historyk; tu chodzi zapewne o jego przekład *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei – do przekładu dodał dwie swoje księgi, przedstawiające dzieje Kościoła chrześcijańskiego w latach 324–395.

²¹⁹ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 300.

²²⁰ (A. A. Z.) Garni – wieś w prowincji Kotajk w Armenii, mniej niż 30 km na wschód od Erywania, dziś znana z pobliskiej przedchrześcijańskiej świątyni grecko-rzymskiej, twierdza istniała w tym miejscu już co najmniej w I wieku.

Chosrowiducht chłodną komnatę, ozdobioną pięknymi rzeźbami i bareliefami (*Chor., II, 90*).

[Rok Pański] 328. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 27.
[Rok panowania] Tirydatesa 43.

[Uczniowie świętego Antona] wypełnili klasztorami Palestynę [...] [i] Armenię.
[Rok Pański] 329. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 28.
[Rok panowania] Tirydatesa 44.

[Rok Pański] 330. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 29.
[Rok panowania] Tirydatesa 45.

[Rok Pański] 331. [Rok panowania] świętego Grzeg[orza] Ośw[ieciciela] 30.
[Rok panowania] Tirydatesa 46.

Święty ojciec nasz, Grzegorz Oświeciciel, po tym, jak oświecił i zaznajomił z Bogiem całą Armenię, rozproszył mrok bałwochwalstwa i we wszystkich prowincjach mianował biskupów oraz wardapetów²²¹, zapragnął w ciszy i samotności obcować z Bogiem, uczynił więc swoim następcą syna Aristakesa, a sam udał się w góry zwane Grotami Mane (od imienia jednej z hripsimianek, to jest przyjaciółek towarzyszących świętej Hripsime), gdzie owa święta Mane dokonała żywota. Dobrowolny eremita, nasz święty ojciec Grzegorz, chodził niekiedy po kraju, utwierdzając swych uczniów w wierze Chrystusowej, jednak od kiedy przekazał tron patriarszy Aristakesowi, nikomu już się nie pokazywał na oczy. A zatem okresu jego posługi biskupiej, która się rozpoczęła w siedemnastym roku panowania Tirydatesa i trwała do czterdziestego szóstego roku sprawowania przezeń władzy, upłynęło trzydzieści lat, zaś od dnia narodzin świętego – siedemdziesiąt lat (*Chor., II, 91*). Wszelako ile lat święty Grzegorz przeżył w górach, dokładnie ustalić niepodobna (*S.*). Pochodzący z partyjskiego królewskiego rodu Arsakuni nasz święty ojciec Grzegorz był niezwykle mądrym i wykształconym człowiekiem, doskonale władał zarówno ormiańskim, jak i greckim językiem; napisał dwadzieścia trzy wielowątkowe homilie pełne teologicznej wiedzy, w których – od niebios, niczym orzeł poczynając, czyli od Świętej Trójcy – pięknie opowiada o stworzeniu wszystkich istot żyjących, o cnotach i nauczaniu pobożnych eremitów i mnichów. Ponadto, jak już wcześniej wspomniano, do tekstu zalecanej przez sobór nicejski modlitwy „Święty

²²¹ (A. P.) Wardapet – duchowny ormiański wyższego stopnia, wykształcony w zakresie teologii, pozostający w stanie bezżennym.

Boże, Święty Mocny...” dodał słowa «My zaś będziemy wyznawać...». Istnieją również określone przez tego naszego świętego ojca zasady właściwego postępowania, które wymienia ormiański *Datastanagirk* (S.).

[Rok Pański] 332. [Rok panowania] świętego Aristakesa 1.

[Rok panowania] Tirydatesa 47. (*Chor., II, 91*).

Święty Aristakes, młodszy syn naszego świętego Grzegorza Oświeciciela, zasiadł na eczmiaadyńskim patriarchalnym tronie w czterdziestym siódmym roku panowania Tirydatesa (*Ch[or]., II, 91*).

[Rok Pański] 333. [Rok panowania] świętego Aristakesa 2.

[Rok panowania] Tirydatesa 48.

[Rok Pański] 334. [Rok panowania] świętego Aristakesa 3.

[Rok panowania] Tirydatesa 49.

[Rok Pański] 335. [Rok panowania] świętego Aristakesa 4.

[Rok panowania] Tirydatesa 50²²².

[Rok Pański] 336. [Rok panowania] świętego Aristakesa 5.

[Rok panowania] Tirydatesa 51.

[Rok Pański] 337. [Rok panowania] świętego Aristakesa 6.

[Rok panowania] Tirydatesa 52²²³.

[...] Ów święty patriarcha²²⁴ [Jakub z Nisibisu] stał się powszechnie znany nie tylko dzięki swojej świętości, ale [także dzięki] niezwyklej erudycji. Omówił dwadzieścia sześć książek będących polemiką z autorami różnych krytycznych opinii, dotyczących doktryny wiary (w tym również z poglądami naszego świętego ojca Grzegorza, którym poświęcił 13 homilii). Obdarzony był także mocą dokonywania cudów, co stawia go najwyżej w hierarchii współczesnego mu duchowieństwa. Łacinnicy obchodzą jego święto 15 lipca²²⁵, Grecy i Syryjczycy (*Bar.*). [...] ²²⁶.

[Rok Pański] 338. [Rok panowania] świętego Aristakesa 7.

[Rok panowania] Tirydatesa 53.

²²² (S. R.) Biskup Ostii [w Italii] nosił paliusz, to jest omoforion, który zdobi arcybiskupów, ale biskupi greccy i ormiańscy również przywykli do noszenia omoforionu.

²²³ (S. R.) Jego święto Grecy i Ormianie zaliczają do dni świętych.

²²⁴ (A. P.) W odniesieniu do świętego Jakuba z Nisibisu użył Roszka tytułu: hajrapet – patriarcha (hajr to po ormiańsku: ojciec); tytuł ten był używany w odniesieniu do wysokiej rangi duchownych.

²²⁵ (H. W.) Ormianie – 15 grudnia, z jednotygodniowym postem.

²²⁶ (H. W.) Potem jest mowa o świętym Efreemie.

Święty katolikos Aristakes zasiadał na biskupim tronie siedem lat, a śmierć męczeńską poniósł za to, że odważnie potępiał bezprawne poczynania Arche-laosa, władcy Czwartej Armenii²²⁷. Spotkał on pewnego razu na drodze Aristakesa i zabił mieczem owego błogosławionego męża, po czym zbiegł i ukrył się górach Taurus w Cylicji. Uczniowie Aristakesa ciało swego nauczyciela przenieśli do prowincji Jekeghjac i pogrzebali w awanie Til (*Chor., II, 91*). [...] Jak utrzymuje kardynał Bona²²⁸, napisał²²⁹ także Mszał²³⁰, z którego pewne modlitwy Ormianie włączyli, według mnie, do swojej Mszy (*Bar.; Mój*).

[Rok Pański] 339. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 1.

[Rok panowania] Tirydatesa 54.

Starszy syn świętego Oświeciciela, święty Wrtanes, został następcą swojego brata Aristakesa w pięćdziesiątym czwartym roku panowania Tirydatesa²³¹ (*Chor., II, 91*).

W czasie panowania cesarza Konstantyna²³², syna Konstantyna Wielkiego, dnia 7 maja, w święto Pięćdziesiątnicy, Chrystusowy Święty Krzyż zajaśniał [nad Jerozolimą] od Golgoty do świętej Góry Oliwnej tak wielkim blaskiem, że zaćmił światło słońca od rana do godziny trzeciej po południu. Jerozolimski patriarcha Cyryl napisał o tym cesarzowi w pięknym posłaniu, które Ormianie czytają z czaszoca²³³ (*Syn., 7 maja*).

²²⁷ (A. A. Z.) Roszka popełnia tu anachronizm. Armenia IV powstała jako nowa prowincja rzymska po reformach cesarza Justyniana w latach 30. VI wieku, a w jej skład weszła prowincja Sophene, i to w niej zabity został święty Aristakes w 327 lub 333 roku; imię jego zabójcy podaje tylko Chorenacy.

²²⁸ (A. A. Z.) Giovanni Bona (1609–1674) – cysters, kardynał (1669), autor prac liturgicznych, z których szczególną sławę zyskało dzieło *De rebus liturgicis*, wydane po raz pierwszy w Rzymie w 1671 roku, swoista encyklopedia danych historycznych na tematy związane z Mszą, takie jak obrzędy, kościoły, szaty liturgiczne itd.

²²⁹ (A. A. Z.) U Roszki zawile; pewien fragment jego rękopisu został opuszczony, chodzi prawdopodobnie nie o Aristakesa, ale o Atanazego Jerozolimskiego (ok. 295–373), zwanego Wielkim, biskupa Aleksandrii, wybitnego teologa i kaznodzieję, doktora Kościoła, uznanego za świętego w Kościołach: prawosławnym, katolickim i wschodnich.

²³⁰ (A. P.) Mszał to po ormiańsku պատարագաւորութիւն (pataragatetr).

²³¹ (A. A. Z.) Daty sprawowania władzy patriarchalnej przez Wrtanesa nie są pewne, wedle różnych ustaleń były to lata 327/333 do 341/342.

²³² (A. A. Z.) Konstantyn II – najstarszy syn cesarza Konstantyna I i Fausty, cesarz rzymski w latach 337–340.

²³³ (A. P., A. A. Z.) W oryginale: Շաշոց գիրք (Czaszoc girk, od czasz – posiłek) – zbiór tekstów liturgicznych czytanych w kościołach ormiańskich od godzin południowych aż do

[Rok Pański] 340. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 2.

[Rok panowania] Tirydatesa 55.

Mniej więcej w tym czasie zmarł słynny sekretarz naszego króla Tirydatesa – Agathangelos²³⁴. Był to mąż bardzo mądry i wielce uczony, znał język grecki i łaciński, był także świetnym mówcą. Jego autorstwa jest „Żywot św. Grzegorza Oświeciciela”. Agathangelos opisał także tortury i męczeńską śmierć świętych dziewic Hripsime i Gajane oraz ich współtowarzyszek, czego był naocznym świadkiem, napisał również „List o porozumieniu i zgodzie” między świętym Sylwestrem i świętym Grzegorzem, Konstantynem Wielkim i Tirydatesem, z którego jasno wynika, że swoją władzę – zarówno duchowną, jak i świecką – otrzymali oni od Świętego Cesarstwa Rzymskiego i jego imperatorów (*Mój*).

[...] Na początku prześladowań [wszczętych przez] arian²³⁵ Bóg ukarał tereny Wschodu straszliwym trzęsieniem ziemi, za sprawą którego wiele miast przestało istnieć i obróciło się w ruinę, a Antiochię wstrząsy nawiedzały jeszcze przez cały rok. Ormiańskie góry i miasta, oddaliwszy się nawzajem od siebie, jak gdyby walczyły jedno z drugimi (*Bar*).

[Rok Pański] 341. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 3.

[Rok panowania] Tirydatesa 56. Śmierć. [Rok panowania] Chosrowa 1.

Święty Tirydates Wielki, niepokonany i ascetyczny król Armenii, promieniejąc wszelkimi cnotami, coraz bardziej wzmacniał²³⁶ wielkich nachararów, jak też prosty lud, aby ich poczynania były zgodne z wiarą Chrystusową. Wszelako widząc opór i samowolę tych, którzy bardziej woleli słuchać podszeptów swoich żon i nałożnic, aniżeli przestrzegać zasad wiary chrześcijańskiej, zostawił ziemską koronę i pragnąc zasłużyć sobie na niebieską, udał się w góry ku swojemu i naszemu Oświecicielowi, świętemu Grzegorzowi. Nachararowie posłali

wieczornych, zawierał fragmenty ze Starego i Nowego Testamentu, zwłaszcza z Dziejów Apostolskich, po których następowały odpowiednie psalmy i hymny.

²³⁴ (A. A. Z.) Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*, pod hasłem: *Agath*.

²³⁵ (A. A. Z.) Arianizm – doktryna teologiczna Ariusza († 336), prezbitera Kościoła aleksandryjskiego (koptyjskiego), odrzucająca dogmat Trójcy Świętej, odrzucona przez Kościół jako herezja, najpierw przez synod Aleksandrii (319), potem przez pierwszy sobór powszechny w Nicei (325), jednak przez pewien czas cieszyła się poparciem cesarzy i państw utworzonych przez plemiona germańskie w Italii i Hiszpanii, a jej zwolennicy w Aleksandrii doprowadzili do przejściowego wygnania z niej patriarchy Atanazego.

²³⁶ (G. K.) Roszka skrócił tu nieudolnie tekst Chorenacego i doprowadził do bezsensu.

po króla, prosząc, by zechciał na powrót sprawować swoją władzę, i zapewniając, że będą postępować zgodnie z jego wolą. Tirydates jednak się nie zgodził, wtedy podali mu truciznę. I tak owi niegodziwcy zgasili dla siebie ów święty promień, który najjaśniejszym blaskiem oświecał Armenię. Z tego względu zasiadający pięćdziesiąt sześć lat na królewskim tronie Tirydates czczony jest przez Kościół ormiański jako prawdziwy męczennik, a jego święto obchodzi się 29 listopada. Wszelako *Chorenacy* (II, 92) w gorzkich słowach wyrzuca swoim rodakom zabójstwo tak wielkiego i zasłużonego władcy całego ormiańskiego narodu. Tirydates został pochowany w Ani. Po śmierci króla zawistni nachararowie niezwłocznie rzucili się do bezwzględnej bratobójczej walki pomiędzy sobą, w której trzy ich rody – Byznuni, Manawazjan i Duni²³⁷ – wycięły się nawzajem i przestały istnieć. Królewski tron po Tirydatesie objął jego syn Chosrow²³⁸ (*Chor.*, III, 4, 5).

[Rok Pański] 342. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 4.

[Rok panowania] Chosrowa II 2.

Święty Grigoris²³⁹, starszy syn Wrtanesa, którego błogosławiony Tirydates na prośbę Aghwanów²⁴⁰ posłał do ich krainy jako biskupa, przydzieliwszy mu do pomocy niejakiego Sanatruka, człowieka ze swego rodu Arsakuni, umarł tego roku śmiercią męczeńską, albowiem kiedy podły Sanatruk²⁴¹ dowiedział się o zgonie Tirydatesa, postanowił w porozumieniu z Aghwanami zgładzić młodocianego biskupa, swego podopiecznego, i wszyscy wspólnie stratowali go końmi, które włóczyły konającego męczennika po polu. Diakoni zabrali ciało biskupa Grigorisa i pogrzebali w awanie Amaren²⁴², leżącym w Małym Sjuniku²⁴³. Sanatruk natomiast ogłosił się królem w mieście Pajtakaran i zamierzał zawładnąć całą Armenią (*Chor.*, III, 3). Widząc to i zdając sobie sprawę z poczynąń uzurpatora, ormiańscy nachararowie zebrali się na radę u Wielkiego Wrtanesa,

²³⁷ (G. K.) Powinno być: Worduni.

²³⁸ (A. A. Z.) Chosrow (Chosroes) III Mały – król Armenii w latach ok. 330–338/339.

²³⁹ (A. A. Z.) Grigoris – patriarcha Kościoła Albanii Kaukaskiej w latach ok. 325–330, po męczeńskiej śmierci uznany za świętego przez Kościół ormiański.

²⁴⁰ (A. P.) To jest Albanów.

²⁴¹ (A. A. Z.) Sanesan (według Chorenacego – Sanatruk) – władca krainy Maskut nad Morzem Kaspijskim, który najechał Armenię w 335 roku.

²⁴² (G. K.) Powinno być: Amaras.

²⁴³ (A. P.) Sjunik to historyczna prowincja zajmująca teren południowej części współczesnej Republiki Armenii.

wybrali ze swego grona dwóch szacownych mężów i wysłali ich z darami i petycją do cesarza Konstancjusza²⁴⁴, syna Konstantyna Wielkiego, ażeby cesarz na ich króla mianował Chosrowa – syna Tirydatesa Wielkiego (*Chor.*, *III*, 4).

[Rok Pański] 343. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 5.

[Rok Pański] 344. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 6.

[Rok panowania] Chosrowa II 2 [sic!].

Antioch, z przysłanym przez cesarza rzymskim wojskiem, przybył do Armenii i osadził na tronie Chosrowa, syna Tirydatesa, a czterech wyznaczonych przez Tirydatesa sparapetów utwierdził na ich stanowiskach. Następnie wspólnie z Ormianami i Rzymianami ruszył na Sanatruka, który natychmiast zbiegł do Persji, szukając ratunku u Szapura. Antioch rozkazał pojmać buntowników, po czym, zebrawszy daninę, powrócił do cesarza (*Chor.*, *III*, 6).

[Rok Pański] 345. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 7.

[Rok panowania] Chosrowa II 3.

Mniej więcej w tym czasie święty nasz ojciec Oświeciciel, po wieloletnim przebywaniu w dobrowolnym odosobnieniu w grotach Mane, zakończył życie i – jak sądzimy – trafił do nieba. Pasterze, którzy znaleźli ciało eremity, pochowali go w tymże miejscu, nie wiedząc, kim był ów zmarły człowiek. A kiedy święta wiara Chrystusowa dostatecznie umocniła się w tamtych stronach, mogiłę świętego Grzegorza odszukał pewien pustelnik imieniem Garnik, który przeniósł i godnie pochował szczątki świętego w Tordanie (*Chor.*, *II*, 91).

Sparapet Manaczihr z południową częścią ormiańskich sił zbrojnych oraz z wojskiem Cylicji stał się z bdeszczem Bakurem – ten bowiem również pretendował do tronu – i w bitwie uśmiercił przeciwnika, pokonując zarazem jego wojsko, a przybyłych [Bakurowi] na pomoc Persów zmusił do ucieczki. Syna Bakura, Heszę, wziął do niewoli i – zakutego w żelazne łańcuchy – odesłał królowi Chosrowowi; jego prowincję zaś, wziąwszy w okolicach Nisibisu mnóstwo zakładników, spustoszył i wyciął w pień pozostałą ludność, nie szczędząc nikogo; pośród zakładników było ośmiu diakonów nisibiskiego biskupa, świętego Jakuba, którzy zostali wtrąceni do ciemnicy. Manaczihr nie chciał nawet słuchać biskupa, błagającego go o ich uwolnienie, twierdząc, że taka była wola króla. Święty Jakub zatem wstawił się za nimi u króla, przez co wywołał jeszcze większą wściekłość Manaczihry, który wszystkich ośmiu diakonów roz-

²⁴⁴ (A. A. Z.) Chodzi o Konstancjusza II, cesarza rzymskiego w latach 337–361.

kazał wrzucić do morza. Na wieść o owej kaźni święty Jakub udał się na pewną górę, z której rzucił przekleństwo nie tylko na samego Manaczihra, ale też na całą ową prowincję. Dotknięty klątwą Manaczihr zdechł podobnie jak Herod, a jego prowincja zmarniała i wyschła na wiór²⁴⁵. Wszelako święty Wrtanes i król Chosrow nakazali uwolnić jeńców-zakładników i ze skruszonym sercem prosili Pana o zdjęcie klątwy i odwrócenie Jego sprawiedliwego gniewu²⁴⁶. Potem syn Manaczihra i jego następca, poprzez wytrwałą pokutę, szczerzy żal i łzawe prośby o wstawiennictwo do nieżyjącego już świętego Jakuba, zdołał jednak wyblagać ocalenie swojej prowincji (*Chor.*, III, 7).

[Rok Pański] 346. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 8.

[Rok panowania] Chosrowa II 4.

[Rok Pański] 347. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 9.

[Rok panowania] Chosrowa II 5.

Wiele osób odnosiło się z głęboką niechęcią do owego świętego soboru w Sardice, jako że nie wniósł on niczego nowego do nicejskiego wyznania wiary²⁴⁷. I dlatego nie wspomina o nim nasz Chorenacy (*Bar.*).

[Rok Pański] 348. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 10.

[Rok panowania] Chosrowa II 6.

Będąc z natury nieśmiałym, ormiański król Chosrow, w trosce o zachowanie pokoju, odstąpił część swoich ziem perskiemu władcy i zawarł z nim sojusz. Sam zaś spędzał czas na ulubionych polowaniach i oddawał się innym rozrywkom. Nad rzeką Azat posadził las i zbudował miasto Dwin²⁴⁸ (co po ormiań-

²⁴⁵ (A. P.) Woryginalne: wyschła jak miedź.

²⁴⁶ (G. K.) Roszka pomieszał wyrazy *սրսմունքիւն* – smutek, i *սրսմունքիւն* – gniew, oraz błędnie streścił fragment dzieła Chorenacego: *դարձցի սրսմունքիւն Տաւռն* – „oby cofnął się gniew Pański!”; w rezultacie sens uległ zniekształceniu.

²⁴⁷ (A. A. Z.) Synod w Sardice – w 343 roku cesarz zachodni Konstans, aby doprowadzić do zażegnania sporów między zwolennikami i przeciwnikami nicejskiego wyznania wiary, zwołał zjazd biskupów chrześcijańskich całego Cesarstwa za aprobatą swego brata Konstancjusza, jednak nie doszło do wspólnych obrad hierarchów; podczas gdy biskupi zachodni obradowali w Sardice, wschodni zebrali się w trackim Filipopolu; synod pogłębił rozłam, obie strony sporu obłożyły się wzajemnie ekskomunikami.

²⁴⁸ (A. A. Z.) Dwin – jedna ze stolic wczesnośredniowiecznej Armenii, położona na północ od poprzedniej (Artaksaty/Artaszatu), nad brzegiem rzeki Mecamor, 35 km na południe od współczesnego Erywanii; jedno z największych miast na wschód od Konstantynopola (do czasu zniszczenia przez najazd mongolski w XIII wieku); ludnym miastem handlowym stało się po rozbudowie przez króla Chosrowa III w 335 roku starożytnej osady i forticy,

sku znaczy: ‘Wzgórze’), do którego przeniósł z Artaszatu swój królewski dwór (*Chor. III, 8*).

[Rok Pański] 349. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 11.

[Rok panowania] Chosrowa II 7.

Mieszkańcy Kaukazu, podburzeni przez Sanatruka i posłuszni tajnemu rozkazowi perskiego władcy, wiedząc o małoduszności Chosrowa, wtargnęli do środkowej części naszej krainy ormiańskiej. I oto po raz drugi Wahan Amatuni²⁴⁹, pokładając ufność w Bogu, pokonał i strącił z konia dowodzącego wrogimi wojskami gigantycznego, pokrytego gęstym sfilcowanym wołokiem wojownika, po czym zmusił jego oddziały do ucieczki. W nagrodę za odniesione w Oszakanie zwycięstwo król owo miejsce bitwy podarował na własność Wahanowi (*Chor., III, 9*).

[Rok Pański] 350. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 12.

[Rok panowania] Chosrowa II 7.

Przekonawszy się o przewrotności Szapura, Chosrow zerwał zawarty z nim sojusz i częściową daninę, którą składał dotąd perskiemu władcy, wypłacił cesarzowi. I sprowadziwszy rzymskie wojska, jął okazywać opór Szapurowi. Wkrótce jednak zmarł, po dziewięcioletnim okresie panowania, licząc od śmierci jego ojca Tirydatesa²⁵⁰.

Święty katolikos Wrtanes, za zgodą wszystkich nachararów, zawierzył naszą krainę ormiańską Arsawiriowi Kamsarakanowi, jako drugiemu po królu pod względem ważności człowiekowi w państwie, sam zaś – wzięwszy ze sobą Tirana²⁵¹, syna Chosrowa – wyruszył do Konstantynopola, aby koronować go na

odtąd było główną rezydencją królów ormiańskich z dynastii Arsacydów, potem – stolicą perskiej Armenii, od połowy V wieku (452) aż do początków X wieku (927) – siedzibą katolikosów Kościoła ormiańskiego i miejscem obrad synodów kościelnych.

²⁴⁹ (A. A. Z.) Wahan Amatuni – przedstawiciel książęcego domu, znanego od IV wieku, którego włości znajdowały się w prowincji Artaz, pomiędzy jeziorami Wan i Urmia, z ośrodkiem w Szawarszanie (współczesne Maku), a następnie również w Aragacotn, na zachód od jeziora Sewan, z rezydencją w Oszakanie; Amatuni byli rodowodu kaspijsko-medyskiego lub matiańsko-mannejskiego, ale według wczesnej tradycji ormiańskiej (Chorenacy) mieli mieć korzenie żydowskie jako potomkowie Samsona.

²⁵⁰ (H. W.) Patrz wyżej. Z tego powodu dokonane zostały poprawki. Jednakże doszło do pomieszania i ostatecznie wstawiono siódmkę (zmieniając zgodnie z prawdą „dziewięcioletni okres panowania” na „siedmioletni”).

²⁵¹ (A. A. Z.) Tiran – chronologia jego panowania jest problematyczna; według jednej z wersji objął tron po swoim ojcu Chosrowie III w 338 roku, osadzony na tronie przez cesa-

króla Armenii. Dowiedziawszy się o tym, Szapur posłał swego brata Nerseha²⁵² do Armenii, by rządził tym krajem jako król. Wszelako mężny Arsawir, który wraz z Ormianami ruszył do walki z Persami, odniósł zwycięstwo, zmuszając ich do ucieczki, i skutecznie bronił kraju dopóty, dopóki Tiran nie powrócił do Armenii (*Chor., III, 10*).

[Rok Pański] 351. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 13.

[Rok panowania] Tirana 1.

Cesarz Konstancjusz koronował Tirana, syna Chosrowa, na króla Armenii w tym, a nie w 17 roku swego panowania²⁵³, i odprowadził go wraz ze świętym Wrtanese. Tiran zaś, po wstąpieniu na tron, zawarł traktat pokojowy z Szapurem i pokornie płacił daninę Rzymianom oraz – częściowo – Persom, nie wykazując, podobnie jak jego ojciec, najmniejszej ochoty do jakichkolwiek śmiałych i odważnych działań (*Chor., III, 11*).

[Rok Pański] 352. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 14.

[Rok panowania] Tirana 2.

[Rok Pański] 353. [Rok panowania] świętego Wrtanesa 15.

[Rok panowania] Tirana II, syna Chosrowa 3.

Święty Cyryl, biskup jerozolimski, napisał do cesarza Konstancjusza list w sprawie owego objawienia się [Świętego Krzyża]; ów list Ormianie i Grecy odczytują w kościołach w święto Objawienia Świętego Krzyża, które obchodzą 7 maja.

Święty Wrtanes odszedł z tego świata po piętnastu latach sprawowania godności biskupiej, w trzecim roku panowania Tirana, który nakazał pochować zmarłego we wsi Tordan, gdzie w późniejszym czasie spoczną również doczesne szczątki jego ojca – świętego Oświeciciela (*Chor., III, 11*).

[Rok Pański] 354. [Rok panowania] świętego Husika 1.

[Rok panowania] Tirana II 4.

rza rzymskiego Konstancjusza II po perskiej inwazji na Armenię, i rządził do 350 roku; według innych – w ogóle nie panował, a od 338 roku rządził już jego syn Arsak II, lub panował, ale znacznie wcześniej i do ok. 334/335.

²⁵² (A. A. Z.) Nerseh (Narseh) – rzekomo syn króla Hormizda II, ale jego istnienie nie jest pewne.

²⁵³ (A. P.) Roszka nie zgadza się z Chorenacym, który w pierwszym zdaniu rozdziału 11 księgi III swojej *Historii Armenii* pisze właśnie o „siedemnastym roku [...] panowania” cesarza Konstancjusza.

[...] W owym czasie w Atenach na bardzo wysokim poziomie stały szkoły, w których podówczas uczył się święty Bazyli z Cezarei²⁵⁴ (i w których później również ormiańscy tłumacze²⁵⁵ otrzymali wykształcenie).

Święty Husik²⁵⁶ zmienił swego ojca na arcybiskupim tronie w czwartym roku panowania Tirana i dał się poznać jako stanowczy kontynuator cnót swoich poprzedników (*Chor.*, III, 12).

Perski król Szapur umarł po siedemnastu latach panowania (*powiada Chor.*, III, 51). A to, że jego imię pojawia się wcześniej jeszcze przed rokiem Pańskim 401, świadczy zapewne o tym, iż mogło chodzić o jego brata albo o któregoś z krewniaków, jako że raczej jest niemożliwe, aby Szapur (syn Hormizda) mógł panować 117 lat²⁵⁷ (*St.*).

[Rok Pański] 355. [Rok panowania] świętego Husika 2.

[Rok panowania] Tirana II 5.

Perski król Szapur okazał się względem naszego króla Tirana jeszcze bardziej łaskawy i wspiałościemy, gdyż udzielił mu wojskowego wsparcia w walce z plemionami północy, które – przedostawszy się przez bramę Czora – cztery lata tkwiły u granic Aghwanku (*Chor.*, III, 12).

[Rok Pański] 356. [Rok panowania] świętego Husika 3.

[Rok panowania] Tirana II 6.

[Rok Pański] 357. [Rok panowania] świętego Husika 4.

[Rok panowania] Tirana II 7.

[Rok Pański] 358. [Rok panowania] świętego Husika 5.

[Rok panowania] Tirana II 8.

[Rok Pański] 359. [Rok panowania] świętego Husika 6.

[Rok panowania] Tirana II 9.

²⁵⁴ (A. A. Z.) Bazyli Wielki (Bazyli z Cezarei, 329/330–379) – pustelnik, mnich, potem biskup Cezarei Kapadockiej (370), autor dzieł teologicznych, reguły zakonnej i liturgii eucharystycznej Kościołów wschodnich.

²⁵⁵ (A. P.) Chodzi o grupę tłumaczy, którzy pod kierunkiem Mesropa Masztoca (twórcy alfabetu ormiańskiego) dokonali w V wieku przekładu całego Pisma Świętego na język starormiański (grabar).

²⁵⁶ (A. A. Z.) Husik był patriarchą Kościoła ormiańskiego w latach 341–347; został uznany za świętego przez Kościół ormiański.

²⁵⁷ (A. A. Z.) Szapur II rządził do 379; długo, bo został koronowany w 309 roku, będąc jeszcze w łonie matki. Roszce chodzi tu może o Szapura III (syna Szapura II), panującego w latach 383–388.

[Rok Pański] 360. [Rok panowania] Par-nerseha²⁵⁸ 1.

[Rok panowania] Tirana 10.

Kiedy cesarz Julian²⁵⁹ zamierzał wkroczyć do Persji, nasz król Tiran pomógł mu przeprowić się przez rzekę Eufrat, której Persowie bacznie strzegli na przeciwległym brzegu. Cesarz przejął jego wojsko i wziął wielu zakładników, których odprawił do Konstantynopola. Tiranowi zaś pozwolił wracać do kraju. Przed rozstaniem podarował Tiranowi swój namalowany wizerunek, który polecił zawiesić w królewskiej świątyni. Gdy Tiran zamierzał wykonać polecenie cesarza, święty Husik na widok owego malowidła wpadł we wściekłość i zniszczył je, uzmysławiając królowi, jak przewrotny był zamysł Juliana²⁶⁰. Oburzony na świętego biskupa Tiran, któremu Husik ciągle wytykał ponadto niegodziwe postęпки, rozkazał poddać go chłóście, podczas której ów święty męczennik wyzionął ducha. Męczeńską śmiercią z woli Tirana zginął również kapłan, staruszek Daniel, uczeń świętego Grzegorza Oświeciciela, który rzucił na Tirana klątwę i także piętnował władcę, i którego ten kazał za to udusić²⁶¹. Święty Husik pełnił godność katolikosa sześć lat. Jego następcą został Par-nerseh (*Chor.*, III, 16). Pochodził on ze znajdującego się w Taronie Asztiszatu²⁶². A katolikosem w dziesiątym roku panowania Tirana został dlatego, że obaj synowie Husika – jednocześnie i w tym samym miejscu – zostali śmiertelnie rażeni piorunem²⁶³ (*Chor.*, III, 16).

[Rok Pański] 361. [Rok panowania] Par-nerseha 2.

[Rok panowania] Tirana 11.

²⁵⁸ (A. A. Z.) Par-nerseh (Pharen) Asztiszatcy był patriarchą w latach 348–352.

²⁵⁹ (A. A. Z.) Julian był cesarzem rzymskim w latach 361–363, nazywany jest Julianem Apostatą z powodu porzucenia chrześcijaństwa.

²⁶⁰ (A. P.) Gdyby Tiran faktycznie umieścił ów obraz w swojej świątyni, musiałby – chcąc nie chcąc – oddawać mu boską cześć.

²⁶¹ (A. A. Z.) Chorepiskop Daniel był Syryjczykiem; nie jest jasne, czy został patriarchą, choć niektórzy za takiego go uważają (oznaczając numerem I), miał bowiem w 347 roku, gdy otrzymał od króla propozycję przyjęcia tej funkcji, odmówić, solidaryzując się z potępieniem, jakie ogłosił Husik.

²⁶² (H. W.) U Roszki: Artiszat.

²⁶³ (A. A. Z.) Synowie patriarchy Husika to diakon Pap i Athanagines, żonaci – jak się uważa – z córkami króla Chosrowa III, obaj albo odmówili objęcia funkcji patriarchalnej, albo zostali uznani za niegodnych kapłaństwa i ostatecznie zabici; dopiero wnuk Husika, Nerses, został potem patriarchą.

[Rok Pański] 362. [Rok panowania] Par-nerseha 3.

[Rok panowania] Tirana 12²⁶⁴.

[Rok Pański] 363. [Rok panowania] Par-nerseha 4.

[Rok panowania] Tirana 13. [Rok panowania] Arsazaka 1²⁶⁵.

Wkrótce po śmierci cesarza Juliana Szapur zaprosił do siebie naszego króla Tirana, który nierozważnie udał się do Persji. Szapur oślepił Tirana; zemścił się na nim w ten sposób za męczeńską śmierć świętego Husika. Panowanie Tirana trwało 13 lat. W tymże roku, obawiając się wojska ormiańskiego, Szapur mianuje królem Arsazaka²⁶⁶, syna Tirana (*Chor., III, 18*).

Dopóki Julian przebywał w Persji, Stepannos Ulnecy – duchowny mąż ormiańskiej narodowości, który zasłynął cudami i wielu pogan nawrócił na świętą wiarę Chrystusową – został wraz z trzydziestoma czterema towarzyszami święty mieczem niewiernych w ormiańskim mieście Kokison²⁶⁷ (*Syn., 18 sierp[nia], i Hymnariusz*). Rodzicami Stepannosa byli Ghazar i Maria, wielce świętobliwi, którzy również tego samego dnia – 18 sierpnia – ponieśli męczeńską śmierć.

[Rok Pański] 364.

[Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 1 (*Hymnariusz*).

[Rok panowania] Arsazaka 2²⁶⁸.

Walens²⁶⁹ powrócił do Konstantynopola; Walentynian²⁷⁰ natomiast udał się do Mediolanu, gdzie zakazał oddawania boskiej czci idolom i praktykowa-

²⁶⁴ (H. W.) Na pierwszej stronie karty 90 rękopisu Roszki autor wspomina biskupa Aretusu, Markosa, którego czcą także Ormianie; jednakże rzymskie Martyrologium nie wymienia takiej postaci.

²⁶⁵ (H. W.) [Roszka] pisze: Յոսէփանոս [Howianos], co Chorenacy notuje w postaci: Յոսէփանոս [Howbianos], po czym działalność świętego Bazylego i świętego Grzegorza z Nazjanzu zostaje opisana następującymi słowami: „nauczali, głosili kazania, zakładali klasztory męskie i żeńskie” w krainie Pontu.

²⁶⁶ (A. A. Z.) Arsazak (Arsakes) II († 369/370) panował w Armenii od 350 (według innych ustaleń: od 338/339) do 367.

²⁶⁷ (G. K.) Kukuz.

²⁶⁸ (H. W.) Na drugiej stronie karty 90 [rękopisu Roszki] jest mowa o męczeństwie świętego Sargisa. A przedtem jest napisane: „Walentynian, narodowości madziarskiej, który z tego powodu, że nie wyparł się Chrystusa, został zesłany do Armenii”.

²⁶⁹ (A. A. Z.) Walens – cesarz rzymski w latach 364–378, brat Walentyniana, zwolennik arianizmu, rządził wschodnią częścią cesarstwa.

²⁷⁰ (A. A. Z.) Walentynian I – cesarz rzymski w latach 364–375, władał zachodnią częścią cesarstwa.

nia nocnych kultów (*Bar.*). Wysłał wojska do Śródziemia przeciwko Persom, zwalczał ich siły i napisał naszemu Arszakowi, by się podporządkował woli cesarza i płacił mu daninę. Arszak nie raczył nawet odpowiedzieć na cesarski list, lekceważył również Szapura. Ów zadufany w sobie sybaryta wołał oddawać się przyjemnościom i pijackim orgiom, nie zważając na zdanie swoich suwerenów, toteż za swoją pogardliwą wyniosłość względem nich spotkała go zasłużona kara (*Chor.*, III, 19).

Święty Nerses²⁷¹, nazywany Wielkim, syn Atanagesa, syna Husika, wnuka świętego Oświeciciela, objął tron katolikosa w Eczmiadynie w drugim roku panowania Arszaka (*Chor.*, III, 20). To, co pisze Mesrop²⁷², że jakoby świętego Nersesa wywieziono do Cezarei, aby tam go wyświęcić na katolikosa, nie może być prawdą, ponieważ po tym, jak święty Grzegorz został przez Sylwestra wyświęcony na patriarchę całej Armenii, również jego następcy w ten sam sposób otrzymywali władzę. A ponadto, skoro biskup Cezarei nie był patriarchą, to jak mógł mianować katolikosa? Mógłby wyświęcić Nersesa na katolikosa? (*S.*). Również sam święty Oświeciciel mianował patriarchą swego syna Aristakesa i nie posyłał go do Cezarei (*Mój*).

[Rok Pański] 365. [Rok panowania] Par-nerseha *Ch.*, 339, pisze 4, inni – 5.

[Rok panowania] świętego Nersesa 2. [Rok panowania] Arszaka 4.

Po powrocie z Konstantynopola (nie wiemy, w jakiej sprawie tam się był udał) święty Nerses przybył do Armenii, gdzie na zwołanym przezeń soborze biskupów i świeckich wskazał na wielką potrzebę miłosierdzia, potępił wszelkie zachowania świadczące o braku litości, wybudował schroniska i przytułki dla biedaków. Ormianie bowiem przepędzali ludzi trędowatych i pokrytych liszajami, aby zapobiec dalszemu szerzeniu się zarazy. Dodam, że budując owe przytułki w odległych miejscach, przydzielił również środki na ich utrzymanie, kontrolę zaś nad wydatkowaniem owych środków powierzył swojemu diakonowi Chadowi. Nakazał też zbudować we wszystkich wsiach przytułki dla wdów i sierot oraz domy dla pielgrzymów, a w ustronnych miejscach i na pustkowia – klasztory, cele bądź pustelnie dla mnichów itp. Zakazał w środowisku

²⁷¹ (A. A. Z.) Nerses, zwany Wielkim, był patriarchą Kościoła ormiańskiego od 353 do swej śmierci w 373 roku; wspomniany dalej synod, zwołany przez niego, obradował w 365 roku w Asztiszacie i uchwalił zakaz kultywowania niechrześcijańskich obyczajów.

²⁷² (A. A. Z.) Roszka polemizuje tu z pracą Mesropa Masztoca pt. *O historii św. Nersesa, patriarchy Armenii*.

nachararów zawierania małżeństw pomiędzy blisko spokrewnionymi osobami, co czyniono z wyrachowania, obawiając się uszczuplenia już posiadanego majątku. Święty Nerses zakazał ponadto pogańskich obrządków²⁷³ i niedopuszczalnego obchodzenia się z ciałami zmarłych. Odtąd można już było uważać Armenię za kraj cywilizowany, a nie barbarzyński (*Chor.*, III, 20).

[Rok Pański] 366. [Rok panowania] Par-nerseha 5, śmierć.

[Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 3. [Rok panowania] Arszaka 5.

[Rok Pański] 367. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 4.

[Rok panowania] Arszaka 6.

[Cesarz] [...], rozgniewawszy się na naszego Arszaka za to, że znieważył jego posłów, rozkazał zabić jego brata Tirydatesa – ojca Gnela. I cesarz polecił Teodozjuszowi²⁷⁴ ruszyć z ciężkozbrojnym wojskiem na Armenię. Przerażony tym Arszak wysłał przeciwko niemu Nersesa Wielkiego. Ten, spotkawszy się z Teodozjuszem, który w późniejszym czasie został cesarzem, nie tylko zdołał go udobruchać, ale też zaskarbił sobie jego sympatię i szacunek. Nersesowi udało się również doprowadzić do uwolnienia ormiańskich zakładników, których zabrał ze sobą, wracając do kraju. Arszakowi zaś przywiózł na żonę Olimpiadę, pannę z cesarskiego rodu²⁷⁵. Młodemu Gnelowi natomiast – w charakterze zadośćuczynienia za niewinną śmierć jego ojca Tirydatesa – Walentynian nadał godność konsula oraz darował mnóstwo skarbów (*Chor.*, III, 21). Wywołało to zazdrość i zawiść niecnego Tiryta (*S.*).

[Rok Pański] 368. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 5.

[Rok panowania] Arszaka 7.

Gnel, przybywszy do awanu Kuasz, do swojego oślepionego dziada Tirana, kiedy ten jeszcze żył, przejął za jego zgodą cały majątek, wszystkie ziemskie

²⁷³ (H. W., G. K.) U Roszki: ըստ սովորական հեթանոսութեան, a powinno być, zgodnie z tym, jak pisze Chorenacy: ըստ հեթանոսական սովորութեան – zgodnie z pogańskim obyczajem.

²⁷⁴ (A. A. Z.) Może tu Roszce chodzić o Teodozjusza, który był ojcem późniejszego cesarza o tym samym imieniu i w służbie cesarza Walentyniana dowodził wieloma kampaniami wojskowymi; Teodozjusz natomiast – cesarz w latach 379–395 jako I i Wielki, po raz pierwszy uczestniczył w takiej wyprawie w latach 368–369 (Brytania), a samodzielnie dowodził w 374 roku (Moesia Prima nad Dunajem), w 386 roku zaś podpisał pokój z Sasanidami, który skutkowało rozbiorem Królestwa Armenii i jej podziałem między Rzym a Persję.

²⁷⁵ (A. A. Z.) W 358 roku, na wniosek Konstancjusza II, Arszak II poślubił grecką arystokratkę Olimpias, córkę zmarłego konsula Ablabiusza; została otruta w 361 roku.

posiadłości i agaraki i osiadł tam na stałe. Następnie pojął za żonę Parandzem z rodu Sjuni i z istic królewskim rozmachem wyprawił wesele, szczerze przy tym obdarował też wszystkich nachararów, którzy darzyli go wielką miłością. Natomiast Arszak, perfidnie namówiony przez Tiryta i Wartana Mamikoniana²⁷⁶, rozkazał zabić prawego Gnela w czasie polowania na dzikiego zwierza, pozorując nieszczęśliwy wypadek – jakoby wystrzelona do zwierzęcia strzała przypadkowo ugodziła śmiertelnie Gnela. Udaając niewinnego i pozorując rozpacz, Arszak głośno opłakiwał zabitego (ów niegodziwy król uprzednio (*Chor.*, *III*, 22) zadusił swego ojca Tirana, oślepionego z rozkazu Szapura). Wielki Nerses, dowiedziawszy się o tej podstępnej intrydze, przeklął Arszaka oraz jego współników i przez wiele dni trwał pogrążony w żałobie. Arszak zaś, nie czując się bynajmniej niczemu winnym, nie tylko zagarnął wszystkie skarby zabitego, ale miał też czelność pojąć za żonę Parandzem, owdowiałą małżonkę nieżyjącego Gnela. Urodziła mu ona syna, któremu nadano imię Pap. Owa Parandzem poprzez pewnego niegodziwego oszusta udającego kapłana podsunęła Olimpiadzie, pierwszej żonie Arszaka, zabójczą miksturę, przyrządzoną z dobrego leku oraz trujących roślin, i ową trucizną rywalkę uśmierciła. A uczyniła to z zazdrości o szacowny tytuł królowej (*Chor.*, *III*, 24). Jakkolwiek Ormianie wiele zarzucają Arszakowi, to łacinnicy jednak go chwala, gdyż zawsze pozostawał on wierny cesarzom, dopóki nie został podstępnie zgładzony przez Szapura (*Kl.*, *I*, 48).

[Rok Pański] 369. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 6.

[Rok panowania] Arszaka Orm[iańskiego] 8.

Chrześcijański król Armenii, Arszak, zdradziecko pojmany na skutek podstępnej intrygi przez perskiego króla Szapura, został przezeń poddany strasliwym torturom (*Bar.*, *ex Ammiano*). Szapur, rozgniewawszy się na Arszaka za to, że płacił on daninę nie jemu, ale cesarzowi, sam wyruszył do walki z Grekami, wzywając Arszaka, aby mu towarzyszył wraz z całym swoim wojskiem. Ten wszakże pod różnymi pretekstami nie udał się z nim, tylko wysłał w ślad za Szapurem niewielki oddział wojska. Szapur podszedł do naszego miasta Tigranakertu, ale ponieważ mieszkańcy nie pozwolili mu wkroczyć do środka,

²⁷⁶ (A. A. Z.) Tu chodzi o Wahana Mamikoniana, brata Wasaka Mamikoniana († 367), sparpeta Królestwa Armenii; Wahan razem z Mehrużanem Artsrunim zostali zarządcami Armenii na służbie Persji i porzucili chrześcijaństwo; Wahan został zabity przez swego syna Samwela.

powrócił rozwścieczony do Nisibisu i napisał do nich list, w którym groził, że kiedyś krwawo się na nich zemści (*Chor.*, III, 26).

[Rok Pański] 370. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 7.

[Rok panowania] Arsazaka Orm[iańskiego] 9.

Szapur wysłał sparapeta Persji z poleceniem, aby podstępnie schwytał Arsazaka, [Arszak] jednak zdołał mu umknąć. Wszelako kiedy ormiańscy nachararowie okazali sparapetowi wsparcie, zdobył on twierdzę Ani, zagarnął wszystkie przechowywane w niej królewskie skarby, zabrał nawet kości pogrzebanych tu ormiańskich królów, które nachararowie pochowali w innym miejscu. Następnie napadli na dzerrakert Arsazakawan, który Arszak zbudował jako siedlisko dla wszelkiego rodzaju złoczyńców, i [sparapet] wyciął w pień wszystkich przebywających tam mężczyzn oraz kobiety, z wyjątkiem niemowląt. Później Wielki Nerses, znalazłszy się na miejscu owej rzezi, rozkazał przenieść w koszach niemowlęta do pewnej stajni i przydzielił oseskom mamki oraz wyżywienie dla nich (*Chor.*, III, 27).

[Rok Pański] 371. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 8.

[Rok panowania] Arsazaka 10.

Szapur ponownie wrócił do Tigranakertu, który w końcu zdobył po wielu nieudanych próbach, zburzywszy jego mury obronne. Teraz miecze Persów mogły się do woli nasycić krwią mordowanych mieszkańców. Zniszczywszy ogniem i mieczem cały kraj, Szapur wrócił do Persji (*Chor.*, III, 29).

Święty Atanazy przybył do Armenii w celu odwiedzenia świątyń i przyjął na łono Kościoła upadłych wiernych, którzy okazali skrucę. Przyjął również do wspólnoty biskupa Eustatiusza z Sebastii²⁷⁷, który skrycie wyznawał prawdziwą wiarę²⁷⁸ (*Bar.*). Święty Atanazy, Grek z pochodzenia, był nieprzejedna-

²⁷⁷ (A. A. Z.) Eustatiusz z Sebastii (ok. 300–377) – biskup Sebastii od ok. 356 roku, organizator ormiańskiego monastycyzmu w Kapadocji, nauczyciel i przyjaciel świętego Bazylego Wielkiego, uczestnik kontrowersji teologicznych wynikłych z arianizmu, potępiony przez synod w Gangrze (ok. 340) za zalecanie skrajnego ascetyzmu i odrzucanie niewolnictwa.

²⁷⁸ (A. P.) W oryginale: ուղղափառ հավատ (ughghaparr hawat) – prawosławna wiara; pierwszy wyraz jest kalką greckiego terminu: orthódoksos – prawowierny, ściśle przestrzegający zasad wyznawanej wiary. W pierwszym tysiącleciu chrześcijaństwa ormiańskie terminy: կաթողիկէ (katughike) – katolicki w sensie: powszechny, i ուղղափառ (ughghaparr) – prawosławny, były używane wymiennie (por. A. Pisowicz, *Czy Ormianie są prawosławni?*, „Analecta Cracoviensia”, 32, 2001, s. 369–373). Gdy w połowie

nym wrogiem arian i autorem mnóstwa pism. Ormianie są w posiadaniu jego długich epistoł adresowanych do korynckiego biskupa Epikteta²⁷⁹, które dotyczą zagadnienia dwóch natur Chrystusa, a także księgi „Scholia”²⁸⁰, której ormiański komentator popełnił w swoich wywodach mnóstwo błędów²⁸¹ (*Mój*).

[Rok Pański] 372. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 9.

[Rok panowania] Arszaka 11.

Komes Terencjusz²⁸², wielki przyjaciel świętego Bazylego [...], zwycięzca Persów, z Armenii wrócił do Walensa [...].

[Rok Pański] 373. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 10.

[Rok panowania] Arszaka 12.

[Rok Pański] 374. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 11.

[Rok panowania] Arszaka 13.

[Rok Pański] 375. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 12.

[Rok panowania] Arszaka 14.

W tym roku Walentynian zmarł, miejsce nieżyjącego zajął jego brat Walens, który po pokonaniu Gotów niezwłocznie skierował swoje wojska do Mezopotamii, okazując bojowe wsparcie Szapuiowi, walczącemu w Armenii. Wszelako Arszak dzielnie prowadził tu wojnę z nachararami, pragnąc pomścić zniszczenie jego dzerrakertu Arszakawan. Jednak kiedy wojska cesarskie dotarły do Armenii, naciskany ze wszystkich stron Arszak – jako że Szapur i Walens, i nachararowie byli jego wrogami – jął błagać o pomoc Wielkiego Nersesa,

XI wieku nastąpił podział chrześcijaństwa na zachodnie (rzymskie) i wschodnie (bizantyjskie), Roszka terminem „ughghapar” określa chrześcijan uznających zwierzchnictwo rzymskiego papieża, czyli katolików w znaczeniu współczesnym.

²⁷⁹ (G. K.) U Roszki: Եպիկտիմոս (Jepiktimos). U Roszki zapis jest dwuznaczny: można odnieść wrażenie, że biskup koryncki i Epiktet to różne osoby; w rzeczywistości jest to ta sama osoba: biskup Koryntu o imieniu Epiktet.

²⁸⁰ (H. W., A. A. Z.) Dzieło pt. (w wersji łacińskiej) *Scholia de Incarnatione Unigeniti* napisał Cyryl Aleksandryjski.

²⁸¹ (A. A. Z.) Por. F. C. Conybeare, *The Armenian Version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter*, London 1907.

²⁸² (A. A. Z.) Terencjusz – „dux” i „comes rei militaris” cesarza Walensa, działający m.in. na Kaukazie w latach 369–374; dowodził wyprawą, która przywróciła Papa na tron Armenii i Sauromacesa na tron Iberii (370), w 373 lub 374 roku namawiał cesarza do zastąpienia Papa osobą bardziej uległą, aby zapobiec wpadnięciu Armenii w ręce Sasanidów, potem rezydował w Antiochii; gorliwy chrześcijanin, zabiegał u cesarza o zwrot kościołów; jego dwie córki były zakonnicami w Samosacie.

przysięgając odpokutować za wszelkie zło, jakiego się był dopuścił, i wrócić na drogę cnoty, jeśli tylko patriarcha pogodzi go z nachararami i z cesarzem. Toteż święty Nerses udał się do nich i doprowadził do pokoju między królem a nachararami. Następnie, wzięwszy ze sobą Papa, syna króla Arszaka, jako zakładnika, udał się do naczelnego dowódcy greckiego wojska, Teodozjusza Wielkiego, z apelem, by nie wyrządzał szkody naszej ormiańskiej krainie, tylko – przyjąwszy należną daninę i zakładników – opuścił ją bez walki. Teodozjusz się zgodził, wziął ze sobą nie tylko zakładników, ale też samego Nersesa i list Arszaka do cesarza. Walens jednakże nie raczył ani przeczytać listu Arszaka, ani nie przyjął Nersesa Wielkiego – skazał go na zesłanie (*Chor.*, III, 29).

[Rok Pański] 376. [Rok panowania] świętego Ners[esa] Wielkiego 13.

[Rok panowania] Arszaka 15.

Przed udaniem się do Grecji święty Nerses wyświęcił swojego diakona Chada na biskupa Bagrewandu i Arsazaruniku²⁸³, powierzając jego pieczy cały kraj do chwili swego powrotu. Ów Chad we wszystkim się upodobił do Wielkiego Nersesa, szczególnie zaś w dbałości o biednych. Jego spiżarnie w cudowny sposób napełniały się same, podobnie jak w czasach Eliasza i Elizeusza wiecznie tryskające wodą źródła. Chad porzucił swoje wspaniałe drogie szaty, przywdział szorstką włosiennicę i jeździł wierzchem na ośle. A ponieważ po zesłaniu Wielkiego Nersesa król Arszak złamał obietnicę daną wszystkim nachararom, wielu z nich uśmiercił, a trupy kazał rzucić psom na pożarcie, za co Chad zapamiętałe go piętnował, Arszak kazał niesfornego biskupa włóczyć koniem po ziemi i ukamieniować. Wszelako szwagrowie królewskich córek zdążyli w porę się pojawić, pobili niemal do śmierci włóczących Chada niegodziwców, uwolnili półżywego biskupa i wywieźli go do swojej prowincji (*Chor.*, III, 32).

[Rok Pański] 377. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 14.

[Rok panowania] Arszaka 16.

Święty Bazyli napisał list do Kościoła ormiańskiego, zawierający apel o dalsze niezłomne trwanie i stanowczość w wyznawaniu katolickiej²⁸⁴ wiary, którą Ormianie tak ofiarnie dotąd zachowywali, i wyraża w nim – jak powiada – podziw, że w tak trudnych czasach Ormianie wciąż pozostawali wierni (*Bar.*).

²⁸³ (G. K.) Powinno być tak jak u Chorenacego: Arsazaruniku. (A. P.) Roszka pomylił tę nazwę geograficzną z imieniem rodzowym Arszakuni.

²⁸⁴ (A. P.) W oryginale: ի հաւատն կաթողիկէ (i hawatn katughike).

Święty Ambroży [...] zlikwidował odbywające się w kościołach agapy. Postarał się też całkowicie zabronić odkładania chrztu do czasu pełnoletności, czego na Wschodzie dokonali już wcześniej święty Bazyli, Grzegorz z Nazjanzu²⁸⁵ oraz Grzegorz z Nyssy²⁸⁶, którzy zatwierdzili także obowiązujący tekst modlitw chrzcielnych (*Bar.*). Ormianie włączyli w późniejszym czasie owe modlitwy do swojego modlitewnika.

Duchoburca Macedoniusz²⁸⁷, zasiadłszy na patriarchalnym tronie Konstantynopola, nalegał za pośrednictwem swoich posłańców, aby święty Nerses przyjął herezję Ariusza. Święty Nerses nie zgodził się, za co został skazany na zesłanie jako zdrajca cesarza. W czasie sztormu na morzu okręt rozbił się przy bezludnej wyspie. Ocalali rozbitkowie żywili się na wyspie leśnymi kłęczami i rybami, które dzięki Bożej Opatrzności morze przez osiem miesięcy wyrzucało im na brzeg (*Chor.*, III, 30).

[Rok Pański] 378. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 15.

[Rok panowania] Arsza 17.

[...] Diakon Kościoła edesskiego, święty Efrem²⁸⁸, zakończył swoje życie w dniu 1 lutego. Grecy czczą jego pamięć 28 stycznia. Napisał on w języku syryjskim wiele kazań oraz pouczeń, które zostały przetłumaczone na język grecki, a z niego – na łacinę. Owe dzieła dostępne są także w języku ormiańskim.

[Rok Pański] 379. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 16.

[Rok panowania] Arsza 18.

²⁸⁵ (A. A. Z.) Grzegorz z Nazjanzu (Teolog, 326/330–390/391) – teolog, uczony i poeta, biskup Nazjanzu, patriarcha konstantynopolitański (379), przewodniczył soborowi konstantynopolitańskiemu w 381 roku, na którym wprowadził do wyznania wiary tezę własnego autorstwa, zgodnie z nią monoteistyczny Bóg istnieje w trzech hipostazach; w swych pismach niezwykle twórczo łączył grecką filozofię z chrześcijańską teologią.

²⁸⁶ (A. A. Z.) Grzegorz z Nyssy (ok. 335–394/395) – brat świętego Bazylego, biskup Nyssy w Kapadocji (371/372), metropolita Sebasty (380), autor nowego, ogłoszonego na soborze konstantynopolitańskim w 381 roku tzw. nicejsko-konstantynopolitańskiego wyznania wiary, który definiował boską naturę Ducha Świętego.

²⁸⁷ (A. A. Z.) Macedoniusz († po 360) – patriarcha konstantynopolitański w latach 342–348 i ok. 351–360; jego poglądy na temat Ducha Świętego nie są w pełni jasne, ale na jego nauki powoływali się duchoburcy (pneumatomachowie), nieuznający współistotności Ducha Świętego z Ojcem i Synem; w Azji Mniejszej nazywani od jego imienia – macedonianami.

²⁸⁸ (A. A. Z.) Święty Efrem Syryjczyk (ok. 305–373) – mnich, diakon, zwierzchnik szkoły w Nisibis i Edessie, poeta, komentator Pisma Świętego, pisał w języku syryjskim, Doktor Kościoła.

[Rok Pański] 380. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 17.

[Rok panowania] Arszaka 19.

Teodozjusz, przybywszy do Konstantynopola, przywrócił z zesłania tych wszystkich świętych ojców, którzy za wyznawanie prawdziwej wiary²⁸⁹ cierpieli na wygnaniu, zakuci w kajdany. Wraz z nimi przywiódł do siebie, do Konstantynopola, Nersesa Wielkiego, gościł ich wszystkich z wielką atencją i utrzymywał, dopóki prawdziwa wiara nie została przywrócona i całkowicie oczyszczona ze świętokradczych wpływów (*Chor., III, 33*).

Szapur w czasie wolnym od prowadzenia wojen wyprawił przeciwko Arszakowi niejakiego Alana Ozana²⁹⁰ z potężnym wojskiem, rozkazawszy pojmać naszego króla i doprowadzić go [przed swe oblicze]. Arszakowi udaje się uniknąć losu jeńca, wszelako będąc bezbronnym i opuszczonym przez licznych nachararów, sam przybywa do Szapura, który go aresztuje, trzyma pod strażą i żąda, aby Parandzem, żona Arszaka, oraz małżonki nachararów również stawiły się na jego dworze. Kiedy sprzyjający dotąd perskiemu władcy ormiańscy nachararowie dowiedzieli się, że oczekuje on przyjazdu również ich żon, zbuntowali się, przepędzili niewielki oddział wojowników Szapura, pozostały po odjeździe Alana Ozana, sami zaś z żonami i dziećmi zbiegli do Grecji. Parandzem natomiast znalazła schronienie w twierdzy Artagers²⁹¹ (*Chor., III, 34 i 35*).

[Rok Pański] 381. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 18.

[Rok panowania] Arszaka 20.

Dowiedziawszy się o ucieczce nachararów do Grecji i schronieniu się Parandzem w twierdzy, Szapur rozkazał zakuć Arszaka w żelazne łańcuchy, wtrącić go do lochu i strzec jako swojego więźnia. Następnie wyprawił liczne wojsko do Armenii, które z łatwością opanowało twierdzę Argerk, gdyż jej obrońcy się poddali. Wszystkie zrabowane skarby, jak też wziętych do niewoli jeńców wraz z panią Parandzem przewieziono do Syrii, gdzie zostali straceni. Zrównanych zostało również wiele innych ormiańskich miast. W obliczu owych straszliwych nieszczęść zrozpaczony i pokarany przez Boga Arszak popełnił samobójstwo. Jego panowanie trwało dwadzieścia lat, a nie trzydzieści, jak mylnie twierdzą niektórzy kronikarze (*Chor., III, 35*).

²⁸⁹ (A. P.) W oryginale: ուղղափառութիւն (ughghaparrutjun) – prawosławie, słuszna wiara.

²⁹⁰ (H. W.) U Chorenacego: Alanaozan.

²⁹¹ (H. W.) U Chorenacego: Artagers.

[Rok Pański] 382. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 19.

[Rok panowania] Papa 1.

Po śmierci Arszaka Szapur²⁹² zgromadził liczne wojsko i pod dowództwem wiarołomnego odstępcy od Chrystusa, Mehrużana²⁹³, wysłał je do Armenii. Ponadto dał Mehrużanowi za żonę swoją siostrę. Ten zaś, przybywszy do Armenii, osadził w twierdzach żony wielu nachararów i kazał je strzec w nadziei, że ich mężowie nie tylko po nie wrócą, ale też sami się nawrócą²⁹⁴. Zamierzał on również zlikwidować stan chrześcijańskich duchownych. W tym też celu wysyłał do Persji biskupów i księży pod pretekstem niepłacenia podatków, konfiskował i palił odnalezione księgi, ponadto rozkazał, aby nie nauczano greckiego alfabetu ani języka, ale rozmawiano i uczono się jedynie po persku, jakkolwiek nabożeństwa w kościołach odprawiano w języku greckim, gdyż Ormianie pisma jeszcze nie posiadali. Kiedy Nerses Wielki dowiedział się o owych nieszczęściach, zwrócił się z błagalną prośbą o pomoc do cesarza Teodozjusza. Ten wysłuchał prośby arcybiskupa i mianował ormiańskim królem Papa²⁹⁵, syna Arszaka. Oddał mu też do dyspozycji liczne wojsko pod dowództwem wybitnego stratelata²⁹⁶ Terencjusza, które wyruszyło do Armenii, aby rozprawić się z Mehrużanem. Ów niegodziwiec rozkazał w odwecie powiesić żony nachararów na murach twierdz, w których kobiety były więzione, i pozostawić je tak, dopóki nie umrą (*Chor.*, III, 36).

[Rok Pański] 383. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 20.

[Rok panowania] Papa 2.

[Rok Pański] 384. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 21.

[Rok panowania] Papa 3.

²⁹² (A. A. Z.) W tym czasie w Persji panował Ardaszir II, przyrodni brat Szapura II.

²⁹³ (A. A. Z.) Mehrużan Arcruni († 370 lub 380/381) – nacharar z ormiańskiej rodziny arystokratycznej, szwagier Wahana Mamikoniana i współuczestnik jego działań przeciw królowi Arszakowi, konwertyta na zoroastrianizm (mazdeizm).

²⁹⁴ (A. P.) Na mazdeizm.

²⁹⁵ (A. A. Z.) Pap – król Armenii w latach 370–374/375. Roszka stosuje datację Chorenacego, która jest uważana za błędną; w czasie, o którym tu mowa, panowali już w Armenii Arszak III wraz z bratem Wagharszakiem (378–388), a między Papem a nimi jeszcze – Warzdat (373/374–378).

²⁹⁶ (A. P.) Grecki termin: stratelát(es), inaczej: strategós, był odpowiednikiem ormiańskiego sparapeta; wszystkie te wyrazy oznaczają dowódcę wojskowego.

Kiedy perski król Szapur²⁹⁷ dowiedział się od Mehrużana o wsparciu, jakie Pap otrzymał od Teodozjusza, rozkazał, aby wszystkie wojska ruszyły na wojnę przeciwko Armenii. Pap i Terencjusz z kolei powiadomili cesarza o owych przygotowaniach Szapura do wojny. August Teodozjusz wówczas rozkazał wielkiemu komesowi Adde, ażeby ten wraz z całym greckim wojskiem wyruszył na pomoc Papowi (*Chor., III, 37*).

[Rok Pański] 385. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 22.

[Rok panowania] Papa 4.

Tego roku, spotkawszy się na równinie Dziraw, perskie i ormiańskie wojska natarły wzajemnie na siebie, co pięknie opisał Mowses Chorenacy. Grecy i Ormianie walczyli dzielnie, ale i perskie wojsko zbytnio im nie ustępowało. Widząc to, Nerses wszedł na wierzchołek wzgórza Nypat, wznosił ręce ku niebu i nie opuszczał ich, dopóki Persowie nie ponieśli klęski. A rankiem następnego dnia o wschodzie słońca promienie odbijające się od pokrytych miedzią tarcz oślepiały zarówno jednych, jak i drugich wojowników, ale gdy wojska ponownie się ze sobą zderzyły, powiał wiatr i Persowie stali się bardziej widoczni. Rozgorzał bój, podczas którego Spandarat Kamsarakan²⁹⁸ zabił Szergira, króla Laków²⁹⁹, wyciął jego oddział, a zjednoczone greckie i ormiańskie wojska zasłały całe pole bitwy trupami wrogów. Ormiański sparapet Smbat zdołał dopaść niegodziwego Mehrużana i niezwłocznie się z nim rozprawił: rozgrzany do czerwoności żelazny pręt owinał wokół jego głowy niby królewską koronę, której ów łotr tak namiętnie pożądał, pragnąc sprawować władzę nad całą Armenią³⁰⁰ (*Chor., III, 37*).

²⁹⁷ (A. A. Z.) Szapur III – syn Szapura II, władca Persji w latach 383–388, następca Ardaszira II; zaprzestał prześladowania chrześcijan.

²⁹⁸ (A. A. Z.) Z masakry klanu książąt Kamsarakanów, której dokonał król Arszaak, przeżył tylko Spandarat Kamsarakan, nieobecny w dobrach rodowych z powodu skłócenia ze stryjem Nersehem i przez żonę spowinowacony z królewską dynastią Arsruni. Poparty przez patriarchę Nersesa Wielkiego, uzyskał od króla Papa zwrot ziem (Arszarunik i Szirak) i wspierał jego rządy.

²⁹⁹ (A. A. Z.) Lakowie – lud zamieszkujący w górach Północnego Kaukazu, w krainie zwanej Lakią (obecnie Dagestan).

³⁰⁰ (A. A. Z.) Według Chorenacego Mehrużan został zabity przez Smbata Bagratuniego w Kogowit po bitwie pod Bagawan w 371 roku, w której armia rzymsko-ormiańska pokonała Persów, Faust z Bizancjum podaje natomiast, że zabili go w kilka lat później ludzie Manuela Mamikoniana podczas ataku na Armenię wraz z armią perską.

[Rok Pański] 386. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 23.

[Rok panowania] Papa 5.

[...] tego roku odszedł z tego świata święty Cyryl, biskup jerozolimski. Jest on autorem wielu przeznaczonych dla katechumenów pism, których zbiór po ormiańsku nazywa się „Katechizmem”³⁰¹.

[Rok Pański] 387. [Rok panowania] świętego Nersesa Wielkiego 24.

[Rok panowania] Papa 6.

Gdy wojny się skończyły i pokój zapanował w krainie ormiańskiej, święty Nerses zatwierdził umowę zawartą między Papem i nachararami, pragnąc, aby ich sprawy pozostawały w zgodzie z wiarą Chrystusową. Zgodnie z tą umową król Pap zwrócił nachararom wszystko to, czego ich niegdyś pozbawił jego ojciec Arszak. Wszelako z powodu gorszącego trybu życia, jakie prowadził Pap, święty Nerses ostro go krytykował, za co władca poprzysiągł biskupowi zemstę: przygotował miksturę z trujących ziół i tak pozbawił go życia. Na tronie świętego Grzegorza zasiadał – co potwierdzają lata panowania współczesnych mu cesarzy i królów – przez okres dwudziestu czterech lat (*St.; Chor., III, 38*)³⁰². Przed śmiercią wszak święty Nerses wypowiedział proroctwo, że skończy się zarówno sprawowanie godności patriarszej przez kapłanów pochodzących z rodu świętego Oświeciciela, jak i sprawowanie władzy królewskiej przez ród Arszakuni i Rzymianie, przed nadejściem antychrysta, oswobodzą w końcu Ormian (*Homiliarium; Tagh.*³⁰³ i *Hymnariusz; Mój i Kl., I, 58*).

[Rok Pański] 388. [Rok panowania] Sahaka 1. [Rok panowania] Papa 7.

Kiedy król Pap zobaczył, jak cała Armenia rozpacza po stracie błogosławionego Nersesa, mianował na jego miejsce niejakiego Sahaka³⁰⁴, pochodzącego z rodu Albanosa, przy czym dokonał tego bez porozumienia z arcybiskupem

³⁰¹ W oryginale: Կաթիլի ընծայութիւն.

³⁰² (A. P.) U Chorenacego mowa jest o trzydziestu (a nie dwudziestu) czterech latach.

³⁰³ (G. K.) Tagh – gatunek ormiańskiej pieśni kościelnej. (A. P.) Tytuł oryginału ormiańskiego: *Տաղասացութիւն* (Taghasacutjun).

³⁰⁴ (A. A. Z.) Inaczej niż Chorenacy (za którym poszedł Roszka) chronologię panowania patriarchy Sahaka I Manazkertcego przedstawił kronikarz Faust z Bizancjum; miał on być wybrany przez zgromadzenie ludowe po śmierci Pharena (352), wyświęcony przez biskupów Cezarei Kapadockiej na katolikosa Wielkiej Armenii, a potem zastąpiony przez świętego Nersesa I Wielkiego. Kontrowersje wzbudza też jego imię: niektóre źródła nazywają go Husikiem i twierdzą, że nie był tożsamy z niekonsekwentnym w Cezarei – jak twierdzi Chorenacy – Sahakiem, nominatem Papa.

Cezarei. Ową godność Sahak sprawował zaledwie trzy lata³⁰⁵. Usłysawszy, że cesarz Teodozjusz wyruszył z Konstantynopola w kierunku Rzymu, Pap powstał przeciwko niemu i przepędził Terencjusza. Ten wszakże na rozkaz cesarza nieoczekiwanie zawrócił, napadł znenacka na obóz Ormian i ich pokonał; w walce wielu naszych poległo, pozostali rzucili się do ucieczki. Wziętego do niewoli Papa Terencjusz kazał odesłać Wielkiemu Teodozjuszowi, który krwawo z nim się rozprawił, rozkazując ściąć jeńca toporem. Panowanie Papa trwało siedem lat (*Chor., III, 39*). Der Sahak, syn Albanosa – biskupa Harku – piastował godność katolikosza cztery lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 389. [Rok panowania] Sahaka 2. [Rok panowania] Warazdata 1. Cesarz Teodozjusz na miejsce Papa mianował niejakiego Warazdata³⁰⁶ z rodu Arsakuni, [Warazdat] wsławił się na cesarskim dworze swoim męstwem i zdumiewającą odwagą. M[owses] Chorenacy szczegółowo opisuje jego dokonania (*Chor., III, 40*).

[Rok Pański] 390. [Rok panowania] Sahaka 3. [Rok panowania] Warazdata 2. W drugim roku panowania Warazdata – po śmierci katolikosza Sahaka, która nastąpiła pod koniec tego roku – nowym katolikosem został Zawen³⁰⁷, pochodzący z tegoż rodu Albanosa, i pełnił tę funkcję cztery lata (*Chor., III, 40*).

[Rok Pański] 391. [Rok panowania] Sahaka 4. [Rok panowania] Zawena 1.
[Rok panowania] Warazdata 3.

Święto odnalezienia głowy świętego Jana Chrzciciela dwukrotnie obchodzą łacinnicy i Grecy (a także Ormianie) (*Bar.*).

[Rok Pański] 392. [Rok panowania] Zawena 2.
[Rok panowania] Warazdata 4.

Zadufany w sobie i pragnący prowadzić własną politykę ormiański król Warazdat nie zamierzał słuchać rad głównodowodzącego cesarskich wojsk³⁰⁸ i proponował Szapurowi, aby ten dał mu za żonę jedną ze swych córek, a wtedy on sprawi, że Armenia stanie się uległą perskiemu władcy. Kiedy Teodozjusz Wiel-

³⁰⁵ (A. P.) Chorenacy pisze o pięciu latach władzy duchownej Sahaka.

³⁰⁶ (A. A. Z.) Warazdat z dynastii Arsacydów został osadzony na tronie Armenii przez cesarza Walensa i rządził w latach 374/375–378.

³⁰⁷ (A. A. Z.) Zawen I Manazkertcy był patriarchą w latach 377–381 i krewnym patriarchy Sahaka (Husika).

³⁰⁸ (G. K.) Roszka niedokładnie oddaje tu fragment tekstu Chorenacego.

ki dowiedział się o tym, wezwał Warazdata do siebie, ale nawet nie dopuścił go przed swe oblicze, tylko kazał go zakuć w żelazne okowy i zesłał na wyspę Tulis³⁰⁹. Na królewskim tronie Warazdat zasiadał cztery lata (*Chor.*, III, 40).

[Rok Pański] 393. [Rok panowania] Zawena 3.

[Rok panowania] Arsza i Wagharsza 1.

Tego roku cesarz Teodozjusz ustanowił władcami Armenii synów Papa – Arsza i Wagharsza, zatrzymując na swoim dworze matkę obu młodzieńców³¹⁰. W towarzystwie wyznaczonych przez siebie zarządców wysłał wojsko i nowo mianowanych królów do Armenii, gdzie po zaciętych walkach kraj zostaje uwolniony spod panowania Persów. Arsza pojął za żonę córkę Babgena, nahapeta rodu Sjuni, Wagharsza zaś – córkę asmeta Sahaka. Wagharsza jednak w tym samym roku zmarł (*Chor.*, III, 41).

Biskup Nyssy święty Grzegorz, brat świętego Bazylego, który w tym roku jeszcze żył, napisał rozprawy o Świętej Trójcy, Zmartwychwstaniu Chrystusa oraz o ośmiu błogosławieństwach [...]. Zachowały się dwie jego księgi przetłumaczone na język ormiański – „O naturze” i „O stworzeniu człowieka”. Przekład jednak jest zły, albowiem, jak mogłem się przekonać, tłumacz nie władał biegle językiem greckim (*Tyren.*, *O Bogu*).

[Rok Pański] 394. [Rok panowania] Zawena 4.

[Rok panowania] Aspurakesa 1. [Rok panowania] Arsza 2.

[Rok panowania] Wagharsza³¹¹.

Zawen umarł, godność katolikosa pełnił cztery lata. Zastąpił go jego krewniak, Aspurakes³¹², w drugim roku panowania Arsza (*Chor.*, III, 41).

[Rok Pański] 395. [Rok panowania] Aspurakesa 2.

[Rok panowania] Arsza 3.

³⁰⁹ (A. A. Z.) Chodzi o wyspę zwaną przez starożytnych Thule, która znajdować się miała o sześć dni żeglugi na północ od Wielkiej Brytanii, jest więc identyfikowana z Islandią, Sztetlandami lub wybrzeżem Norwegii.

³¹⁰ (A. A. Z.) Według innych źródeł to Manuel Mamikonian, który pokonał króla Warazdata, walcząc o urząd sparapeta jako przynależny jego rodowi, uczynił młodych synów Papa, Arsza i Wagharsza, współwładcami Armenii pod formalną regencją ich matki Zarmanduch; Arsza III królował w latach 378/384–387/390, a Wagharsza III – w latach 378/384–386.

³¹¹ (A. A. Z.) W oryginale brak liczby lat.

³¹² (A. A. Z.) Aspurakes I Manazkertcy – patriarcha w latach 381–386.

[...] Arkadiusz³¹³ odniósł zwycięstwo w walce z Persami, którzy zaciekle prześladowali chrześcijan, toteż dzięki temu pokładający w cesarzu nadzieję Ormianie nie trafili w ręce niewiernych. Ormianie jego [ojca] święto czczą specjalnymi szarakanami (*St.*).

[Rok Pański] 396. [Rok panowania] Aspurakesa 3.

[Rok panowania] Arsza 4.

Opanowawszy Wschód, cesarz Arkadiusz, na prośbę Szapura³¹⁴ i swych woj-skowych dowódców, wyczerpanych niekończącymi się wojnami, niechętnie zawarł pokój z Persami, oddzielając przy tym Mezopotamię i Armenię nowo wytyczonymi przezeń granicami. Z tej też przyczyny Arsza opuścił Ajrarat, rdzenne królestwo swoich ojców, jak również całą tę część Armenii, która pozostawała pod panowaniem Persów, i udał się do jej zachodniej, greckiej części, gdzie mógł nadal sprawować władzę królewską. Uznał bowiem – i nie tylko ze względu na swoją matkę, która przebywała w Konstantynopolu – że lepiej służyć chrześcijańskiemu królowi, aniżeli pogańskiemu władcy. Wraz z nim, razem ze swoimi żonami i synami, wyjechali nachararowie z terenów podlegających władzy Szapura (*Chor., III, 42*).

[Rok Pański] 397. [Rok panowania] Aspurakesa 4.

[Rok panowania] Arsza 5. [Rok panowania] Chosrowa Ostatniego 1.

Kiedy Szapur usłyszał, że nachararowie z tych terenów Armenii, które podlegały jego władzy, opuścili swoje siedziby i udali się w ślad za Arsza, zapytał naszego króla, dlaczego ten popycha go do wojny z cesarzem. W odpowiedzi Arsza zapewnił, że nikomu nie zabrania wrócić na swoje miejsce. Wówczas Szapur mianował królem podlegającej mu części Armenii niejakiego Chosrowa³¹⁵ z rodu Arsza i napisał do nachararów, którzy wyjechali razem z Arsza, aby wrócili i nadal władali swoimi posiadłościami. Wielu z nich przychylnie zareagowało na ten apel, zwłaszcza kiedy się okazało, że Chosrow jest chrześcijaninem. Niektórzy jednak nie wrócili; ich imiona wymienienia Chorenacy. A gdy z powodu rozbójniczych poczynąń niektórych na-

³¹³ (A. A. Z.) Arkadiusz, syn Konstantyna Wielkiego, był cesarzem wschodniorzymskim w latach 395–408.

³¹⁴ (A. A. Z.) Roszka popełnił anachronizm, nazywając władców Persji wciąż imieniem Szapur. Za panowania cesarza Arkadiusza Persją rządzili Bahram IV (388–399) i Jazdegard I (399–420) – synowie Szapura III.

³¹⁵ (A. A. Z.) Chosrow IV z dynastii Arsacydów rządził Armenią w latach 384/385–389 i 415/417–418.

chararów doszło w kraju do wielkiego wzburzenia i zamętu, dwaj ormiańscy królowie przystąpili do wojny między sobą, wszelako ani Szapur, ani cesarz nie kwapili się z udzielaniem im wsparcia. Arszak poniósł klęskę, zachorował i umarł po trwającym pięć lat władaniu całą Armenią. Po śmierci Arsazaka Romejowie³¹⁶ nie mianowali już królów w swojej części Armenii, jej zarządcami mianowali jedynie komesów, nachararom zaś przewodniczył odtąd mężny Gawazon³¹⁷ (*Chor.*, III, 46). Widząc, że cesarz nie mianował im już oddzielnego króla, nachararowie postanowili podporządkować się Chosrowowi i wysłali doń petycję, w której informowali, że to uczynią, jeżeli król wybaczy³¹⁸ im dawne przewiny i zwróci dziedziczne dobra leżące w tej części kraju, która podlega jego władzy, na co Chosrow łaskawie przystał (*Chor.*, III, 48).

[Rok Pański] 398. [Rok panowania] Aspurakesa 5.

[Rok panowania] Chosrowa 2.

[...] W Kartaginie odbył się sobór³¹⁹, na który przybyło 214 biskupów, i po jego zakończeniu opublikowano cztery orzeczenia [...], żeby biskup nikomu nie zabraniał wchodzić do kościoła i słuchać Słowa Bożego, niezależnie od tego, czy będzie to poganin, heretyk, czy żyd, do końca Mszy katechumenów, czyli według rytu ormiańskiego do momentu, w którym diakon mówi: «Żaden z katechumenów...» (*Bar.*).

Ormiański król Chosrow, po tym, jak zapanował nad wszystkimi nachararami, zwrócił się do cesarza Arkadiusza z prośbą o przekazanie mu władzy nad grecką częścią Armenii, zobowiązując się regularnie wypłacać mu daninę. Cesarz, z obawy, by owa część Armenii nie oderwała się i nie przyłączyła do części perskiej, wyraził zgodę i spełnił prośbę Chosrowa. Aspurakes zmarł w tymże roku i na jego miejsce Chosrow mianował Sahaka³²⁰, syna Wielkiego Nersesa (*Chor.*, III, 49).

³¹⁶ (A. A. Z.) W oryginale: Rzymianie; chodzi tu o Bizantyjczyków, którzy nazywali siebie Romejami, czyli Rzymianami, w sensie tożsamości imperialnej.

³¹⁷ (H. W.) Powinno być: Gazawon.

³¹⁸ (H. W.) W oryginale Roszki mamy: ւի իշխուղէ – żeby nie rządził; powinno być: ւի յիշխուղէ.

³¹⁹ (A. A. Z.) Sobór kartagiński – właściwie lokalny synod Kościoła afrykańskiego, w 390 roku obradował w sprawie celibatu biskupów, a w 396 roku ustalił kanon ksiąg Pisma Świętego.

³²⁰ (A. A. Z.) Sahak, zwany Wielkim, był patriarchą Kościoła ormiańskiego w latach 384–438, uznany został w tym Kościele za świętego za zasługi w tłumaczeniu ksiąg świętych (Biblii, Liturgii świętego Bazylego), pism Ojców Kościoła i dekretów soboru nicejskiego na język ormiański.

[Rok Pański] 399. [Rok panowania] świętego Sahaka 1.

[Rok Pański] Chosrowa 3.

Zaletami charakteru święty Sahak dorównywał swoim przodkom, a swoją świętobliwością nawet ich przewyższał. Miał on sześćdziesięciu uczniów, którzy – podobnie jak stołeczni spudajowie³²¹ – byli głęboko wierzący, chodzili boso, nosili włosiennice i pokutne łańcuchy, a swojego ukochanego nauczyciela nie odstępowali na krok. Sahak wraz z nimi, na wzór ascetów-pustelników, nieustannie się modlił i odprawiał nabożeństwa. Święty Mesrop³²², który przybył do Sahaka, aby rozmawiać o potrzebie stworzenia ormiańskiego pisma, stwierdził, że jego rozmówca równie gorąco albo nawet jeszcze bardziej tego pragnie. Ów Mesrop, który pochodził z tarońskiej³²³ wioski Hacekac, był uczniem Wielkiego Nersesa. Po jego śmierci Mesrop został mianowany nadwornym królewskim sekretarzem, jednak nie odpowiadało mu to zajęcie; wołał życie w odosobnieniu, przywiódł do Chrystusa wielu pogan, ukrywających się od czasów Tirydatesa Wielkiego, i wypędzał złe duchy. I po wielu bezowocnych próbach, rozstawszy się ze świętym Sahakiem, Mesrop powrócił do swej pustelni, aby gorliwie prosić Boga o pomoc w realizacji wiekopomnego dzieła – i Bóg wysłuchał jego prośby (*Chor., III, 47 i 49*).

[Rok Pański] 400. [Rok panowania] świętego Sahaka 2.

[Rok Pański] Chosrowa 4.

WIEK PIĄTY

[Rok Pański] 401. [Rok panowania] świętego Sahaka 3.

[Rok panowania] Chosrowa 5.

Szapur, wściekły na Chosrowa za to, że ten ośmielił się zaprzyjaźnić z cesarzem i samowolnie mianował Sahaka katolikosem, napisał do niego list, w którym groził Chosrowowi poważnymi konsekwencjami. Ten wszakże nie uląkł się gróźb, postawił na swoim, znieważył posłańców Szapura i niezwłocznie

³²¹ (A. P.) Spudajowie to wyraz greckiego pochodzenia oznaczający gorliwych.

³²² (A. A. Z.) Mesrop Masztoc (ok. 359–440) – kapłan, pedagog, twórca trzech alfabetów: ormiańskiego, albańskiego (dla języka Albanii Kaukaskiej) i gruzińskiego (kwestia sporna); uznany za świętego w Kościołach ormiańskim i katolickim.

³²³ (A. P.) Taroński – leżący w prowincji Taron (w pobliżu jeziora Wan).

poprosił o pomoc cesarza. Z kolei Szapur, zachęcany przez naszych nacharów, natychmiast wyprowadził do Armenii liczne wojsko pod wodzą swojego syna Ardaszira, pokonał i obalił Chosrowa, który nie uzyskał ani wsparcia ze strony cesarza, ani pomocy od innych narodów. Ardaszir pozbawił Chosrowa władzy i zamiast niego mianował królem Wramszapuha³²⁴, brata Chosrowa. Ardaszir przy tym nie odwołał ani Sahaka, ani nacharów wyniesionych do tej godności przez Chosrowa. Rozkazał również, aby w stosunku do cesarza nadal obowiązywały dotychczasowe zasady postępowania, po czym zabrał ze sobą jeńca – Chosrowa, którego panowanie trwało pięć lat, zamierzał bowiem uwięzić go w twierdzy Anhusz. Pewnych zaś nacharów, którym nie ufał, podejrzewając ich o nieczne zamiary, wysłał do Persji, sam zaś pośpieszył do swojej siedziby, zaniepokojony stanem zdrowia bardzo starego już ojca (*Chor.*, III, 50). Po śmierci perskiego króla Szapura tron objął jego syn Ardaszir, którego panowanie trwało zaledwie cztery lata³²⁵ (*Chor.*, III, 51).

Święty Epifaniusz z Salamin³²⁶, pełniący biskupią posługę na Cyprze, napisał dzieło „Kotwica wiary”, skierowane przeciwko herezjom, których w samych tylko ormiańskich tekstach odnalazłem 147³²⁷. Jest on również autorem rozprawy o szlachetnych kamieniach³²⁸. Rzeczony utwór także znajduje się w ormiańskich zbiorach. Wielu innych pism Epifaniasza nie pamiętam. Umarł on mniej więcej w tym czasie. Dzień jego pamięci świętowany jest 12 maja (*Hist. i Mój*).

[Rok Pański] 402. [Rok panowania] świętego Sahaka 4.

[Rok panowania] Wramszapuha 1.

[...] Święty Innocenty³²⁹ polecił, aby podczas Mszy Świętej wierni witali się ze sobą wzajemnie pocałunkiem. [...] U Ormian ten zwyczaj praktykowany jest

³²⁴ (A. A. Z.) Wramszapuch z dynastii Arsacydów rządził Armenią w latach 389–414.

³²⁵ (A. A. Z.) Roszka miesza kolejność panowania władców Persji.

³²⁶ (A. A. Z.) Epifaniusz z Salamin (ok. 315–403) – mnich i pustelnik, następnie biskup Salamin od 367 roku.

³²⁷ (A. A. Z.) Roszka przytacza tytuł dzieła *Ankyrotos* (*Zakotwiczony*; łac. *Ancoratus*), które dotyczy teologii Trójcy Świętej, zawierającego krytykę doktryn Ariusza, Apolinarego z Laodycei, Orygenesza i Manesa, Marcjona i Sabeliusza, ale następnie charakteryzuje inne dzieło Epifaniasza, *Panarion* (Apteczka domowa), które w języku łacińskim nosi tytuł *Contra* [lub: *Adversus*] *haereses panaria*, i zawiera wyliczenie oraz opis 80 herezji.

³²⁸ (A. A. Z.) Chodzi o traktat pt. *Peri ton dodeka lithon* (O dwunastu drogocennych kamieniach szaty Aarona), w którym biskup Epifaniusz wyklada znaczenie kamieni szlachetnych i ich zastosowanie w medycynie.

³²⁹ (A. A. Z.) Chodzi o Innocentego I, papieża w latach 401–417.

do dziś: mężczyźni całują się z mężczyznami, a kobiety – z kobietami, podczas śpiewu «Pozdrowcie się nawzajem...», co powinno odbywać się po poświęceniu darów, a nie przed.

25 listopada tego roku wardapet Mesrop, jak o tym jest napisane w ormiańskim *Synaxarionie*, opracował ormiański alfabet i przyniósł go świętemu Sahakowi. O pozostałych (sprawach) p[atrz pod rokiem] 409.

[Rok Pański] 403. [Rok panowania] świętego Sahaka 5.

[Rok panowania] Wramszapuha Ormiańskiego 2.

Święty katolikos Sahak oddał swoją córkę Anusjz za żonę Hamazaspowi Mamikonianowi³³⁰ i zwrócił się do perskiego króla Ardaszira z prośbą, aby ten zatwierdził ów fakt. Ardaszir w liście do naszego króla Wramszapuha rzeczywiście ów fakt potwierdził i zgodnie z obyczajem nachararów ofiarował Hamazaspowi Mamikonianowi piąty tron³³¹ (*Chor.*, III, 51).

[Rok Pański] 404. [Rok panowania] świętego Sahaka 6.

[Rok panowania] Wramszapuha 3.

[...] Święty Jan Chryzostom³³² dobrowolnie poddał się wojownikom, którzy powiedli go na zesłanie do Małej Armenii, do osady Kukus, leżącej w Cylicji³³³ [...], stamtąd przeniósł się do bardziej bezpiecznego Arabisu ormiańskiego, gdzie napisał wiele listów i pouczeń, adresowanych do różnych odbiorców (*Bar.*) [następnie na karcie 101v]. Ponieważ jednak w Arabisie ormiańskim Jana Chryzostoma odwiedzali i podtrzymywali na duchu liczni oddani mu przyjaciele, rozeźlony tym Arkadiusz rozkazał swoim wrogo usposobionym do niego

³³⁰ (A. A. Z.) Hamazasp Mamikonian poślubił Sahakanojsz, która jako córka patriarchy Sahaka Wielkiego była potomkinią Arsacydów i świętego Grzegorza Oświeciciela; dzięki temu małżeństwu Mamikonianowie uzyskali zachodnią część Taronu, Bagrewand i Ekegheac; najstarszym synem Hamazaspa i Sahakanojszy był Wartan Mamikonian – przywódca powstania ormiańskiego przeciwko Persji w latach 450–451.

³³¹ (A. A. Z.) Chodzi o stopień w tzw. Gahnamak (Գահնամակ – lista tronów) – oficjalnej, to jest zatwierdzonej przez króla Armenii, hierarchii „bardzer” (բարձր – poduszka), czyli miejsc, które ormiańscy książęta i nachararowie zajmowali na królewskim dworze (przy jego stole); trony te były określane na podstawie zamożności i znaczenia militarnego, zgodnie też ze starożytną tradycją, i były dziedziczne. Gahnamak obowiązywał przez cały okres panowania dynastii Arsacydów (wieki od I do V).

³³² (A. A. Z.) Jan Chryzostom – zob. objaśnienie pod rokiem 52.

³³³ (G. K.) Kukus (obecnie: Göksu) – jedna z katedr biskupich metropolii Melitene. (A. P.) Nazwa Göksu odnosi się do rzeki (po turecku „gök” znaczy: niebo, niebieski, a „su” – woda) płynącej do rzeki Seyhan (na północny wschód od Adany).

sługusom, aby wywieźli go w inne, bardziej odludne i surowe miejsce, czyli do osady Pitiunk³³⁴, w pobliżu morza Pontyjskiego. Wszelako święty, po tym, jak znalazł się w okolicy miasta Komana, zatrzymał się w pewnej świątyni [...].

[Rok Pański] 405. [Rok panowania] świętego Sahaka 7.

[Rok panowania] Wramszapuha 4.

Umarł ormiański³³⁵ król Ardaszir i władzę po nim objął Wram³³⁶, który panował dziesięć lat i który również utrzymywał przyjazne stosunki z naszym królem i z wielkim Sahakiem. Pokój panował również między Wramem a cesarzem, jako że nasz król Wramszapuh regularnie płacił daninę zarówno Persom, jak i cesarzowi (*Chor.*, III, 51).

[Rok Pański] 406. [Rok panowania] świętego Sahaka 8.

[Rok panowania] Wramszapuha 5.

Pochodzący z Sebastii ormiańskiej kapłan Attikes³³⁷, po śmierci Arsza, który przez rok i dwa miesiące zastępował Jana Chryzostoma, został wyświęcony na biskupa w Konstantynopolu. Był on jednym ze zdrajców świętego Jana Chryzostoma. Nie posiadał wykształcenia, ale miał wrodzony trzeźwy rozsądek (*Bar.*).

[Rok Pański] 407. [Rok panowania] świętego Sahaka 9.

[Rok panowania] Wramszapuha 6.

Mniej więcej w tym czasie, kiedy jeszcze żył święty Jan Chryzostom, w Azji zaczęto świętować Boże Narodzenie i Chrztę Pański jednego dnia, to jest 6 stycznia. Jednak zgromadzeni na wspólnym posiedzeniu Ojcowie Kościoła ustalili (nieobecni uczynili to w formie pisemnej), że zgodnie z nauką Wielkiego Kościoła Rzymskiego Boże Narodzenie należy obchodzić 25 grudnia, Chrztę Pański zaś – 6 stycznia. Z polecenia naszego króla Oszina³³⁸ potwier-

³³⁴ (G. K.) Po grecku: Pitiunt, obecnie: Picunda (A. P.) w Abchazji, nad Morzem Czarnym.

³³⁵ (G. K.) Ardaszir był perskim królem, (A. A. Z.) lecz zmarł w 383 roku.

³³⁶ (A. A. Z.) Wahram, czyli Bahram IV, który faktycznie panował około 10 lat, ale były to lata 388–399; w 405 roku nadal panował jego brat Jazdegerd I.

³³⁷ (A. A. Z.) Attyk (Attikos, † 425) pochodził z Sebastii, stolicy prowincji Armenia Minor; w marcu 406 roku przejął rządy w patriarchacie konstantynopolitańskim jako oponent świętego Jana Chryzostoma i prześladował jego zwolenników; to do patriarchy Attyka przybyła delegacja Kościoła ormiańskiego, aby uzyskać zgodę na używanie nowo wynalezionej alfabety ormiańskiego.

³³⁸ (A. A. Z.) Oszin (1282–1320) – król Armenii Cylicyjskiej od 1307 roku.

dził to również święty sobór w Adanie w roku ...³³⁹. Doniesiono o tym również Sahakowi, ale ponieważ przebywał on wtedy na zesłaniu w prowincji Artawaz³⁴⁰, nie mógł na to odpowiedzieć (*Hist. Kat.; Kl., I, 61, 62 itd.*). Święty Jan Chryzostom, biskup konstantynopolitański, napisał mnóstwo homilii do Księgi Rodzaju, do Psalmów, odnośnie do Izajasza i do Ewangelistów Mateusza i Jana, do Dziejów Apostolskich, a także do Listów świętego Pawła itd. Jest on poza tym autorem sześciu ksiąg o Opatrzności Bożej i sześciu innych dzieł o sakramencie święceń kapłańskich. Odnalazłem przetłumaczony na język ormiański jego komentarz do Ewangelii świętego Jana w postaci osiemdziesięciu siedmiu homilii, które w ormiańskim roku 566, na polecenie Grigora Martyrofila³⁴¹, przełożył niejaki Kirakos, jednakże ów przekład jest niepełny i zawiera mnóstwo błędów, gdyż Kirakos nie władał biegle językiem greckim i – jak sam przyznaje – pisał, korzystając z pomocy tłumacza Greka. Widziałem również inne przetłumaczone na język ormiański homilie Jana Złotoustego, poświęcone Dziejom Apostolskim, widziałem mnóstwo panegiryków i podniosłych modlitw³⁴² (*Tira i mój*).

[Rok Pański] 408. [Rok panowania] świętego Sahaka 10.

[Rok panowania] Wramszapuha 7.

Po śmierci cesarza Arkadiusza władzę przejął jego syn Teodozjusz Mały³⁴³, który również utrzymywał przyjazne stosunki z naszym królem Wramszapuhem, wszelako nie powierzył mu zwierzchnictwa nad zarządzaną przez siebie częścią ormiańskiego terytorium, ale sam sprawował nad nią władzę, tyle że za pośrednictwem upoważnionych urzędników, zawarł również pokój z perskim królem Jazdgirdem³⁴⁴ (*Chor., III, 54*).

³³⁹ (A. A. Z.) Tu Roszka pozostawił wolne miejsce, zapewne po to, aby wpisać rok, ale tego nie uczynił. Chodzi o synod Kościoła ormiańskiego w cylicyjskiej Adanie w 1317 roku.

³⁴⁰ (H. W.) Powinno być: Artaz.

³⁴¹ (A. A. Z.) Grigor II Martyrofil (Wkajaser), syn księcia Grigora Magistrosa z rodu Pahlawuni, był katolikosem cylicyjskim w latach 1065–1105.

³⁴² (A. A. Z.) Za czasów Roszki spośród ormiańskich przekładów pism świętego Jana Chryzostoma *Komentarz do Ewangelii św. Jana* ukazał się drukiem w Konstantynopolu w 1717 roku, we Lwowie zaś, przy katedrze ormiańskiej, znajdowały się inne jeszcze ormiańskie przekłady dzieł tego świętego, w wersji rękopiśmiennej, ze zbiorów arcybiskupa Mikołaja Torosowicza.

³⁴³ (A. A. Z.) Teodozjusz (Flavius Theodosius) II (401–450) – najstarszy syn cesarza Arkadiusza i wnuk Teodozjusza I Wielkiego, cesarz wschodniorzymski w latach 408–450.

³⁴⁴ (A. A. Z.) Powinno być: Jazdegird (zob. wyżej).

[Rok Pański] 409. [Rok panowania] świętego Sahaka 11.

[Rok panowania] Wramszapuha 8.

Do tego czasu Mesrop od żadnego z mądrych ludzi, z którymi się konsultował w sprawie ormiańskiego pisma, nie uzyskał istotnej pomocy. Błagał więc w modlitwach o Boską pomoc. I wreszcie – ani we śnie, ani na jawie, ale we własnym sercu – oczyma duszy ujrzał czyjąś prawicę piszącą na kamieniu znaki ormiańskiego alfabetu. Po zakończeniu dziękczynnej modlitwy Mesrop powstał z kolan i wraz z Rufianosem Grekiem³⁴⁵ zapisał objawiony mu alfabet. Następnie obaj jęli niezwłocznie przekładać na nasz język Księgę Przypowieści Salomona i tak dalej (*Chor.*, III, 53; *Synaxarion odnosi wynalezienie pisma do 25 listopada roku Pańskiego 402, p[atrz] tamże*). [Mesrop] opracował także gruziński alfabet i również przetłumaczył Księgę Przysłów oraz Nowy Testament (*jak mówi M. Chor. w swojej Hist.*, III, 54). On też jest autorem mnóstwa kościelnych hymnów³⁴⁶, m.in. związanych z sakramentem pokuty. O śmierci Mesropa p[atrz pod rokiem] 457. Mniej więcej w tym czasie Mesrop przybył do Armenii z wynalezionym przez siebie alfabetem i za zgodą króla Wramszapuha oraz świętego Sahaka zakładał szkoły. Następnie udał się do kraju Iberów, gdzie dla jego mieszkańców również stworzył pismo. Po założeniu szkoły w prowincji Aghwank Mesrop powrócił do Armenii, gdzie zastał Sahaka Wielkiego zajętego przekładaniem syryjskiej³⁴⁷ Biblii, gdyż w przeszłości niegodziwy Mehrużan kazał spalić wszystkie greckie księgi (*Chor.*, III, 54).

[Rok Pański] 410. [Rok panowania] świętego Sahaka 12.

[Rok panowania] Wramszapuha 9.

[Rok Pański] 411. [Rok panowania] świętego Sahaka 13.

[Rok panowania] Wramszapuha 10.

[Rok Pański] 412. [Rok panowania] świętego Sahaka 14.

[Rok panowania] Wramszapuha 11.

[Rok Pański] 413. [Rok panowania] świętego Sahaka 15.

[Rok panowania] Wramszapuha 12.

[Rok Pański] 414. [Rok panowania] świętego Sahaka 16.

[Rok panowania] Wramszapuha 13.

³⁴⁵ (A. A. Z.) Rufiunos (Ropanos) – mnich z Samosaty, miasta nad górnym Eufratem, kaligraf.

³⁴⁶ (G. K.) Czyli szarakanów.

³⁴⁷ (A. P.) Język syryjski był kontynuacją semickiego języka aramejskiego.

[Rok Pański] 415. [Rok panowania] świętego Sahaka 17.

[Rok panowania] Wramszapuha 14.

[Rok Pański] 416. [Rok panowania] świętego Sahaka 18.

[Rok panowania] Wramszapuha 15.

[Rok Pański] 417. [Rok panowania] świętego Sahaka 19.

[Rok panowania] Wramszapuha 16.

[Rok Pański] 418. [Rok panowania] świętego Sahaka 20.

[Rok panowania] Wramszapuha 17.

[Rok Pański] 419. [Rok panowania] świętego Sahaka 21.

[Rok panowania] Wramszapuha 18.

[Rok Pański] 420. [Rok panowania] świętego Sahaka 22.

[Rok panowania] Wramszapuha 19.

W trakcie owych prześladowań³⁴⁸ Ormian Jazdgird wezwał ich wojowników jakoby dla okazania Persom pomocy w wojnie, w gruncie rzeczy zaś po to, aby podstępnie nawrócić ich na swoją wiarę. Nasi prostoduszni dowódcy, Atom Gnuni i Mżeż Rszuni³⁴⁹, przybyli doń posłusznie na czele swego wojska, ale gdy się przekonali, w jak perfidnym celu zostali wezwani, powrócili do Armenii, mimo iż Jazdgird nie zamierzał ich wypuścić. Ale kiedy się dowiedział, że jednak postawili na swoim, rozkazał swojemu wojsku ruszyć w pościg i wybić Ormian. Persowie dotarli do prowincji Andzewacik. Tejże nocy święty Atom ujrzał jak gdyby promieniste sklepienie nad obozem swego pułku i pewnego świetlistego męża rozdającego wieńce uplecione z czerwonych róż; ów mąż zachęcał ormiańskich wojowników do mężnego przyjęcia męczeńskiej śmierci w imię Chrystusa. Owo nocne widzenie świętego Atoma ujrzeli o świetle również wszyscy wojownicy, toteż dobrowolnie, bez walki ofiarowali samych siebie na śmierć i zostali ścięci mieczami (*Syn., 19 sierpnia*).

[Rok Pański] 421. [Rok panowania] świętego Sahaka 23.

[Rok panowania] Wramszapuha 20.

³⁴⁸ (G. K.) Pomyłka Roszki; do prześladowań Ormian, w czasie których męczeńską śmiercią zginął święty Atom wraz ze swą drużyną (tzw. Pierwsi Atomidzi), doszło za czasów Jazdegerda II, a nie Jazdegerda I.

³⁴⁹ (A. A. Z.) Atom Gnuni i Mżeż Rszuni – członkowie książęcych rodów ormiańskich; Gnu-ni to potomkowie dynastii Orontydów, panowali nad ziemiami na północ od jeziora Wan; Atom Gnuni notowany jest w źródłach około 445 roku; Rszuni wywodzili się od dynastii Sjunii i byli stronnikami Persji w jej wojnach z Bizancjum. Ich prześladowcą był perski władca Jazdegerd II, panujący w latach 438–457.

[Rok Pański] 422. [Rok panowania] świętego Sahaka 24.

[Rok panowania] Wramszapuha 21.

Po dwudziestu jeden latach panowania nad Armenią Wramszapuh umarł i osierocił dziesięcioletniego syna Artaszira. Wówczas święty Sahak udał się do perskiego władcy Jazdgirda z prośbą, by ponownie osadził na królewskim tronie przebywającego na zesłaniu Chosrowa, co też Jazdgird raczył uczynić (*Chor., III, 55*).

[Rok Pański] 423. [Rok panowania] świętego Sahaka 25.

[Panowanie] wyżej wspomnianego Chosrowa – zaledwie jeden rok.

Oswobodzony Chosrow po raz drugi został królem, lecz był nim niedługo, po jednym roku panowania bowiem Chosrow zakończył życie. Jazdgird na jego miejsce mianował królem Armenii swego syna Szapura³⁵⁰ i odtąd już nigdy więcej Ormianina. Perski władca zakładał, iż dzięki temu łatwiej może się uda nawrócić Ormian na mazdejską wiarę. Pan Bóg wszelako zniweczył jego zamysły³⁵¹, albowiem nachararowie nie zapalali bynajmniej sympatią do Szapura, nienawidzili go raczej i odnosili się doń z pogardą: nie oddawali mu królewskich honorów, ani na ucztach, ani podczas polowań czy zabaw (*Chor., III, 55*).

[Rok Pański] 424. [Rok panowania] świętego Sahaka 26.

[Rok panowania] Szapura Ormiańskiego 1.

W starożytności cały Psalterz czytano przed Mszą, jednakże z biegiem czasu przyjęto zwyczaj łączenia poszczególnych psalmów z różnymi nabożeństwami.

[Rok Pański] 425. [Rok panowania] świętego Sahaka 27.

[Rok panowania] Szapura 2.

[Rok Pański] 426. [Rok panowania] świętego Sahaka 28.

[Rok panowania] Szapura 3.

[Rok Pański] 427. [Rok panowania] świętego Sahaka 29.

[Rok panowania] Szapura 4.

Niesławny i pozbawiony honoru Pers Szapur panował w Armenii czwarty rok, kiedy doszła go wieść o chorobie i śmierci ojca Jazdgirda, która położyła kres

³⁵⁰ (A. A. Z.) Szapur był najstarszym synem Jazdegerda I, podczas swego panowania w Armenii (415–420) szerzył zaratusztrianizm; po gwałtownej śmierci ojca został władcą Persji jako Szapur IV (420) i niedługo potem został, podobnie jak ojciec, zamordowany przez wielmożów perskich.

³⁵¹ (G. K.) Por. Psalm 33 (32), wiersz 10.

jedenastoletniemu zasiadaniu perskiego króla na tronie. Szapur postanowił wracać do ojczyzszego kraju, przedtem jednak rozkazał naczelnemu dowódcy swoich wojsk pojmać znamienitych ormiańskich wielmożów, aby ich również wywieźć do Persji. Wszelako, przybywszy na miejsce, został zabity. Ormiańscy nachararowie natomiast powierzyli dowództwo nad swoimi wojskami niejakiemu Nersesowi Cziczrakacemu, który zaatakował Persów, a ci rozproszyli się, gdyż nie mieli nad sobą zwierzchnika (*Chor.*, III, 56). W rezultacie Armenia trzy lata pozostawała bez króla.

[Rok Pański] 428. [Rok panowania] świętego Sahaka 30.

Armenia bez króla [rok] 1.

[Rok Pański] 429. [Rok panowania] świętego Sahaka 31.

Armenia bez króla [rok] 2.

[Rok Pański] 430. [Rok panowania] świętego Sahaka 32.

Armenia bez króla [rok] 3.

Napatrzywszy się wystarczająco na nieszczęścia ludzi w perskim zaborze Armenii, święty Sahak udał się do zaboru greckiego, ale nie przyjęto go tam z należytyym szacunkiem, toteż posłał Mesropa i swego wnuka Wartana³⁵² do Konstantynopola z listami do cesarza Teodozjusza, do patriarchy Attikosa oraz do dowódcy wojskowego Anatoliusza³⁵³. Ten, powiadomiwszy o wszystkim cesarza, sprawił, że Mesropa mianowano zaledwie eklezjastykiem³⁵⁴. Wartana zaś mianowano sparapetem Armenii. Cesarz polecił otwierać szkoły, uczyć w nich ormiańskiego pisma, a na ich utrzymanie łożyć z królewskiej kasy. Powracający z Konstantynopola wardapet Mesrop i stratelat Wartan spotkali dowódcę Anatoliusza na ormiańskiej granicy. On wszystko wspaniale zorganizował i nakazał otwierać ormiańskie szkoły (*Chor.*, III, 58).

³⁵² (A. A. Z.) Chodzi o Wartana Mamikoniana, wnuka patriarchy po jego córce Sahakanojsz, żonie Hamazaspa Mamikoniana.

³⁵³ (A. A. Z.) Anatoliusz był dowódcą wojskowym i dyplomatą w służbie cesarstwa wschodniorzymskiego, w 421 roku dowodził armią podczas wojny z Persją w Armenii, od 433 do 446 pełnił funkcję *magister militum per Orientem*, ufortyfikował granice cesarstwa z Persami, podczas wojny 440 roku – gdy był konsulem cesarstwa – doprowadził do zawarcia pokoju z Jazdegerdem II.

³⁵⁴ (A. P.) W oryginale starormiańskim: Ekklesiastikos, co znaczy tyle, co: związany z Kościołem, lub – według greckiego znaczenia tego wyrazu – związany ze zgromadzeniem; jest to odpowiednik współczesnego ormiańskiego wardapeta.

[Rok Pański] 431. [Rok panowania] świętego Sahaka 33.

[Rok panowania] Artaszira Ormiańskiego 1³⁵⁵.

Ponieważ perski król Wram był skłonny zawrzeć pokój z Ormianami, zdawał sobie bowiem sprawę, że bez nachararów nie będzie w stanie niczego zdziałać, święty Sahak wysłał do niego aspeta Smbata i swego wnuka Wartana, stratelata, aby podpisać układ pokojowy, co też nastąpiło. A mogło się tak stać dlatego, że Wram mianował królem Artaszira³⁵⁶, syna Wramszapuha, by rządził on Armenią bez perskiego nadzorcy (*Chor.*, III, 58).

[Rok Pański] 432. [Rok panowania] świętego Sahaka 34.

[Rok panowania] Artaszira 2.

Dowódcy Anatoliszowi, który na polecenie cesarza Teodozjusza przybył do Armenii, przypadła do gustu prowincja Karin, toteż tutaj zbudował wspaniałe miasto z wysokimi wieżami, które na cześć cesarza nazwał Teodozjopolem; obecnie nosi ono nazwę Arzrum³⁵⁷ (*Chor.*, III, 59).

[Rok Pański] 433. [Rok panowania] świętego Sahaka 35.

[Rok panowania] Artaszira 3.

Wielebny Nil³⁵⁸, który z pochodzenia był Grekiem, [...] napisał dla mnichów niezwykle mądre rozważania o namiętnościach. Ormiański przekład owych rozważań jest bardzo udany. W Paterikonie znajdują się też zadziwiająco piękne wiersze Nila, przetłumaczone z języka łacińskiego (*Mój*).

[Rok Pański] 434. [Rok panowania] [świętego] Sahaka 36.

[Rok panowania] Artaszira 4.

[Rok Pański] 435. [Rok panowania] świętego Sahaka 37.

[Rok panowania] Artaszira 5.

³⁵⁵ (H. W.) Tu jest napisane, że w soborze efeskim brał udział „meliteński biskup Akacjusz (Akakios) z Armenii”.

³⁵⁶ (A. A. Z.) Artaszir (Artaxias) IV – ostatni król starożytnej Armenii, rządził w Persarmenii w latach 422–428 pod zwierzchnictwem perskim.

³⁵⁷ (A. A. Z.) Teodozjopolis (orm. Karin), potem (od wieku XI) Erzurum we wschodniej Anatalii (Turcja) – ważny ośrodek chrześcijaństwa wschodniego, posiadało też społeczność ormiańską.

³⁵⁸ (A. A. Z.) Nil Synaita, zwany Starszym lub z Ancyry († ok. 430) – początkowo oficer na dworze cesarskim, potem mnich związany z klasztorem na Synaju, autor wielu pouczeń o życiu zakonnym, listów i wskazówek dla różnych osobistości, a także traktatów ascetycznych i egzegetycznych, uznany za świętego w Kościołach prawosławnym, katolickim i wschodnich.

[...] Przebiegli nestorianie³⁵⁹ przełożyli na kilka języków – ormiański, syryjski i perski – dzieła Teodora z Mopsuestii³⁶⁰ oraz Diodora z Tarsu³⁶¹, którymi był zafascynowany Nestoriusz, i opublikowali je jako rzekomo zgodne z prawdziwą wiarą. Biskupi, otrzymawszy owe księgi, zwołali sobór, na którym uznali je za rozsądnik herezji i zgodnie potępił. I aby uniknąć zarzutu, że tylko oni potępiają herezję Nestoriusza, a nie cały Kościół wschodni, skierowali w imieniu soboru list do konstantynopolitańskiego biskupa Proklosa³⁶². Ten, po wnikliwym zbadaniu spawy, przyznał rację ormiańskim duchownym. W podpisanej przezeń odpowiedzi, pod którą – wraz z Janem z Antiochii³⁶³ –łożyli również swoje podpisy obecni podówczas w Konstantynopolu biskupi, znalazło się jednoznaczne poparcie ich stanowiska. Owa wysłana do Ormian odpowiedź zachowała się do naszych czasów³⁶⁴ [...] (*Bar.; Kl., I, 68*).

[Rok Pański] 436. [Rok panowania] świętego Sahaka 38.

[Rok panowania] Artaszira 6.

[Rok Pański] 437. [Rok panowania] świętego Sahaka 39.

[Rok panowania] Artaszira 7.

[Rok Pański] 438. [Rok panowania] świętego Sahaka 40.

[Rok panowania] Artaszira 8

³⁵⁹ (A. A. Z.) Nestorianie – zwolennicy doktryny głoszonej przez patriarchę konstantynopolitańskiego Nestoriusza w latach 428–431 na temat relacji między dwiema naturami, boską i ludzką, Jezusa Chrystusa – jako złączonych jedynie w płaszczyźnie funkcjonalnej, a nie ontologicznej – potępionej przez powszechny sobór efeski (431), lecz przyjętej przez niektóre Kościoły wschodnie.

³⁶⁰ (A. A. Z.) Teodor z Mopsuesti (lub: z Antiochii, 350–428) – od roku 392 biskup Mopsuestii (w Cylicji, obecnie w prowincji Adana w Turcji), przedstawiciel antiocheńskiej szkoły teologicznej, gorliwy przeciwnik wielu doktryn uznanych za błędne przez Kościół bizantyjski i rzymski; sam też wzbudzał kontrowersje.

³⁶¹ (A. A. Z.) Diodor z Tarsu († 390) – biskup Tarsu i metropolita Cylicji, reformator monastycyzmu wschodniochrześcijańskiego; jako teolog związany ze szkołą antiocheńską i uznawany za prekursora nestorianizmu.

³⁶² (A. A. Z.) Proklos – sekretarz patriarchy Attyka i prawdopodobnie autor niektórych z jego pism teologicznych, potem patriarcha konstantynopolitański w latach 434–436, przeciwnik nestorianizmu.

³⁶³ (A. A. Z.) Jan I Antiocheński – patriarcha Antiochii w latach 428–442.

³⁶⁴ (A. A. Z.) Chodzi o *List do Ormian* patriarchy Proklosa, wystosowany w 436 roku w odpowiedzi na prośbę biskupów ormiańskich o potępienie pewnych nauk upowszechnianych w Armenii, a przypisywanych Teodorowi z Mopsuestii.

Za czasów owego Proklosa na wzgórzu koło Konstantynopola znaleziono doczesne szczątki czterdziestu świętych młodzieńców, którzy ponieśli śmierć męczeńską w ormiańskiej Sebastii. Święta augusta Pulcheria³⁶⁵ znalazła owe szczątki dzięki pomocy świętego świadka Thyrsosa. Święta augusta Pulcheria zorganizowała bardzo uroczysty pochówek owych relikwii w kościele świętego Thyrsosa (*Bar.*).

[Rok Pański] 439. [Rok panowania] świętego Sahaka 41.

[Rok panowania] Artaszira 9.

[Rok Pański] 440. [Rok panowania] świętego Sahaka 42.

[Rok panowania] Artaszira 10.

[Papież Leon³⁶⁶] ustalił [...] inne zwroty modlitewne używane podczas Mszy: «Idźcie, ofiara skończona!», albo, jak to się przyjęło u Ormian: «Idźcie w pokój!».

[Rok Pański] 441. [Rok panowania] świętego Sahaka 43.

[Rok panowania] Artaszira 11.

[Rok Pański] 442. [Rok panowania] świętego Sahaka 44.

[Rok panowania] Artaszira 12.

[Rok Pański] 443. [Rok panowania] świętego Sahaka 45.

[Rok panowania] Artaszira 13.

[Rok Pański] 444. [Rok panowania] świętego Sahaka 46.

[Rok panowania] Artaszira 14.

Święty Cyryl, biskup aleksandryjski, oddał ducha Bogu [...] (*Bar.*). Jest on autorem objaśnień do Pięcioksięgu Mojżesza, do Księgi Izajasza oraz innych proroków itd. W języku ormiańskim jest jego księga „Skarb”³⁶⁷, a także rozmaite listy³⁶⁸ (*Mój*).

³⁶⁵ (A. A. Z.) Pulcheria (Aelia Pulcheria, 399–453) – córka cesarza wschodniorzymskiego Arkadiusza, starsza siostra cesarza Teodozjusza II i wraz z nim współcesarzowa (augusta) do 441 roku, żona cesarza Marcjana (450–453); gorliwa chrześcijanka, przeciwniczka monofizytyzmu i nestorianizmu, dobrodziejka Kościoła i ubogich; uznana za świętą Kościoła katolickiego i prawosławnego.

³⁶⁶ (A. A. Z.) Leon I Wielki – papież w latach 440–461, teolog; swymi działaniami i decyzjami przyczynił się do uznania prymatu Rzymu w Kościele, Doktor Kościoła, uznany za świętego przez Kościoły katolicki i prawosławny.

³⁶⁷ (A. A. Z.) Chodzi o dzieło skierowane przeciw arianom, pt. *Skarbiec nauk o świętej wspólnotnej Trójcy* (łac. *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate*).

³⁶⁸ (A. A. Z.) Cyryl Aleksandryjski, także papież Cyryl I w Kościele koptyjskim (ok. 378–444) – egipski filozof, teolog, biblista i astronom; biskup Aleksandrii, uznany za świętego

[Rok Pański] 445. [Rok panowania] świętego Sahaka 47.

[Rok panowania] Artaszira 15.

Mowses Chorenacy wraz z filozofem Dawidem Nerginacym³⁶⁹ oraz z innymi uczniami, których święty Sahak i Mesrop wysłali do Aten, a których okręt burza zagnała aż do Włoch, nawiedzili w Rzymie grób świętych apostołów – Piotra i Pawła. Nie zabawili tam jednak dłużej i podążyli do Aten, skąd również po niedługim czasie wrócili do swojego kraju (*Chor.*, III, 62). *Reditus eorum post mortem Mesrop*³⁷⁰ *contigisse* (*vide*)³⁷¹.

[Rok Pański] 446. [Rok panowania] świętego Sahaka 48.

[Rok panowania] Artaszira 16.

[Rok Pański] 447. [Rok panowania] świętego Sahaka 49.

[Rok panowania] Artaszira 17.

[Rok Pański] 448. [Rok panowania] świętego Sahaka 50.

[Rok panowania] Artaszira 18.

Ormiański król Artaszir pogroził się w tak odrażającej rozpuszcie, że zrażeni jego postępowaniem nachararowie poskarżyli się Wielkiemu Sahakowi i proponowali, aby obalić Artaszira i w charakterze nadzorcy nad Armenią mianować Persa. Jednak święty Sahak, który wiedział o niegodziwościach Artaszira – niejednokrotnie bowiem z tego powodu czynił mu wyrzuty, mimo iż ten stanowczo wszelkie oskarżenia odrzucał – mitygował rozgorączkowanych nachararów, mówiąc: «Musimy cierpliwie znosić jego wady, dopóki razem z cesarzem Teodozjuszem nie postanowimy, jak z nim najlepiej trzeba będzie postąpić». Widząc jednak ich sprzeciw, dodał: «Nie daj Boże, bym musiał rzucić wilkom na pożarcie moją zbląkaną owcę!». Nachararom nie spodobała się

we wszystkich Kościołach chrześcijańskich; w przekładzie na język ormiański zachował się m.in. jego list do cesarza Teodozjusza II, załączony do tablicy paschalnej, którą ułożył.
³⁶⁹ (A. A. Z.) Dawid Niezwyciężony (Anhath, orm. Դավիթ Անհաղթ, † 550/560) według tradycji ormiańskiej miał być współczesny Mesropowi Masztocowi i patriarche Sahakowi Wielkiemu, ale współczesne badania przesuwają czas jego życia na okres po śmierci ich obu; pochodził z Nerginu w Taronie i należał do ostatniego pokolenia aleksandryjskiej szkoły filozoficznej (neoplatonickiej), działał w Konstantynopolu i Atenach, a potem w Armenii; święty Kościoła ormiańskiego.

³⁷⁰ (A. P.) W oryginale do łacińskiego zdania wtrącone jest napisane ormiańskimi literami imię Mesrop.

³⁷¹ (A. A. Z.) *Reditus eorum post mortem Mesrop contigisse* (*vide*) (łac.) – Ich powrót nastąpił po śmierci Mesropa (zobacz).

postawa świętego ojca, udali się zatem do perskiego władcy Wrama na skargę i obmówili złośliwie zarówno swojego króla Artaszira, jak i Wielkiego Sahaka (*Chor.*, III, 63). Wówczas Wram wezwał przed swe oblicze Artaszira i Wielkiego Sahaka, aby odpowiedzieli na stawiane zarzuty. Święty Sahak wszelako, mimo iż obiecano mu wiele darów za to, żeby tylko zechciał oczernić króla [...] (*Chor.*, III, 63).

[Rok Pański] 449. [Rok panowania] świętego Sahaka 51.

[Rok panowania] Artaszira 19.

A gdy święty Sahak nie zgodził się fałszywie oskarżyć naszego króla, Wram rozkazał odebrać królestwo Artaszirowi i niezwłocznie wtrącić go do lochu. Świętego Sahaka również kazał pozbawić katedry, skonfiskować i przekazać na skarb państwa majątek obydwu oskarżonych, a katolikosem na miejsce Sahaka mianować Surmaka³⁷², pochodzącego z Ardzaku³⁷³, próżnego i wyniosłego kapłana-samozwańca (*Chor.*, III, 64).

[Rok Pański] 450. [Rok panowania] Surmaka 1.

[Rok panowania] Artaszira 20. Królestwo Armenii przestało istnieć.

Surmak piastował godność katolikosa niecały rok, gdyż z powodu swej niegodnej postawy został wypędzony precz przez nachararów. Na jego miejsce Wram dał im pewnego Syryjczyka, o imieniu Brkiszo. Ten przybył do Armenii wraz z kobietami i zostawał tutaj trzy lata, bezlitośnie niszcząc i grabiąc przydzielone mu dobra. W związku z tym nachararowie poprosili Wrama o mianowanie innego katolikosa (*Chor.*, III, 64). Surmak, za życia wielkiego Sahaka, sprawował godność katolikosa jeden rok, po jego śmierci zaś – jeszcze sześć lat (*Hist. Kat.*).

³⁷² (G. K.) Roszka w różnych miejscach zapisuje to imię na rozmaite sposoby: Saurmak, Sormak, Sromak. (A. A. Z.) Po usunięciu patriarchy Sahaka perski władca Bahram mianował zwierzchnikiem Kościoła ormiańskiego Surmaka, który utrzymał się na tronie patriarchalnym krótko (428–429), został przesunięty na biskupa Bznunik i zastąpiony przez asyryjskiego duchownego Brkiszo, zwanego Asori (Syryjczyk, 429–432), po czym – z uwagi na gorszący tryb życia tegoż – mianowany został inny duchowny syryjski, Szamuel, w 437 roku; gdy Szamuel zmarł, Surmak powrócił, ale tylko jako dysponent doczesnych funkcji urzędu, podczas gdy duchowe sprawował patriarcha Howsep I.

³⁷³ (G. K.) Chodzi tu o miasto Arcke (Արժկէ).

[Rok Pański] 451. [Rok panowania] Brkiszo 1.

Dlaczego ormiańscy biskupi nie przybyli na sobór chalcedoński³⁷⁴? Przyczynę wyjaśnia patriarcha Focjusz³⁷⁵ w liście do ormiańskiego katolikosa Zakarii³⁷⁶. Mówi się tam, że sobór w Chalcedonie został zwołany w tym samym roku, w którym święty Wartan³⁷⁷ i cała jego drużyna zostali zamordowani przez Persów za to, że do końca wyznawali wiarę Chrystusową (*Kl., II, 116*). Z tego powodu Ormianie pozostający w konflikcie z Persami nie mogli przybyć do Chalcedonu, aby uczestniczyć w pracach soboru (*Kl., II, 116*). Tym niemniej Ormianie przestrzegali jego uchwał, aż do pseudosoboru w Dwinie³⁷⁸ (*Kl., ibidem*).

[Rok Pański] 452. [Rok panowania] Brkiszo 2.

[Rok Pański] 453. [Rok panowania] Brkiszo 3 i Szamuela 1.

Podzieleni na dwa ścierające się ze sobą stronnictwa ormiańscy nachararowie prosili perskiego króla Wrama: jedni – o mianowanie takiego katolikosa, jakiego król sam wybierze, drudzy – o nadanie owej godności świętemu Sahakowi. W tej sytuacji perski władca celowo mianował katolikosem pewnego Syryjczyka, o imieniu Szamuel³⁷⁹ – przeciwnika świętego Sahaka – któremu, po jego uwolnieniu, Wram pozostawił tylko nieliczne wsie z całych rodowych posiadłości, aby mógł nauczać i wyświęcać, ale jedynie takich kandydatów do kapłaństwa, jakich poleci mu Szamuel. I odpowiadając go wolno, Wram – w obecności licznie zgromadzonych członków rady – rzekł: «Zaklinam cię na twoją wiarę, służ nam wiernie i nie dopuszczaj myśli o buncie!». Wówczas Sahak Wielki wstał i skromnie, acz zdecydowanym i donośnym głosem jał wysławiać zasługi naszego narodu w służeniu Persom, a zarazem piętnować ich niewdzięczność, obłudę i dwulicowość, przy czym mówił z taką mocą,

³⁷⁴ (A. A. Z.) Sobór chalcedoński – największy sobór powszechny, jaki się odbył w Cesarstwie Rzymskim, obradował w Chalcedonie (Bitynii) w 451 roku pod przewodnictwem biskupa Paschazunusa, jako legata papieża Leona I, głównie nad kwestią definicji boskości i człowieczeństwa Jezusa Chrystusa; jego uchwały chrystologiczne wywołały wielki spór i w konsekwencji zerwanie wspólnoty z Kościołami łacińskim i greckim przez Kościoły: egipski, etiopski, erytrejski, nubijski, arabski, syryjski, perski, ormiański i malabarski, które odrzuciły twierdzenie o dwóch naturach Jezusa.

³⁷⁵ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 886.

³⁷⁶ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 863.

³⁷⁷ (A. P.) Chodzi o Wartana Mamikoniana, przywódcę powstania antyperskiego z połowy V wieku.

³⁷⁸ (A. A. Z.) Zob. o tym soborze pod rokiem 552.

³⁷⁹ (A. A. Z.) Szamuel – patriarcha w latach 432–437.

że wszyscy słuchający go, w tym i nadworni mędracy, oniemieli z podziwu, a król – równie zdumiony i zarazem przestraszony – kazał wydać wiele srebra w nagrodę dla odważnego i nieustraszonego męża, który nie wahał się wygłosić tak zuchwałej tyrady przed samym szachem Persji. Sahak jednakże nagrody nie przyjął, poprosił jedynie, by król zatwierdził na stanowiskach niektórych nachararów oraz swoich nielicznych krewnych. Wram zgodził się i spełnił jego prośbę, wnuka zaś Wartana ponownie mianował stratelatem Armenii i zezwolił mu odjechać do kraju (*Chor.*, III, 65).

[Rok Pański] 454. [Rok panowania] Szamuela 2.

[Rok Pański] 455. [Rok panowania] Szamuela 3.

[Rok Pański] 456. [Rok panowania] Szamuela 4.

Po objęciu funkcji katolikosa Armenii Szamuel jał przywłaszczając sobie posiadłości nie tylko zmarłych, ale nawet żyjących jeszcze biskupów, pod pretekstem rzekomego niezapłacenia podatków należnych królowi. Z tego powodu głęboko pogardzali katolikosem wszyscy biskupi i poskarżyli się nań perskiemu władcy. Po pięciu latach pobytu w naszym kraju Szamuel umarł. Wówczas nachararowie zebrali się wszyscy i wspólnie ruszyli do wielkiego Sahaka, aby ze skrucą błagać go o ponowne przyjęcie godności patriarchy; obiecywali przy tym poprzeć jego kandydaturę u perskiego króla, a w opatrzonym pieczęciami dokumencie gwarantowali ponadto dziedziczenie jego władzy przez wnuków. Święty długo trwał w uporze i odmawiał, jednak nachararowie ze swej strony stanowczo nalegali, aby wyraził zgodę. Święty Sahak poczuł się więc niejako zmuszony opowiedzieć im swój dawny proroczy sen. Usłyszawszy o tym, że – zgodnie z wolą Bożą – po świętym Sahaku żadnemu już z członków jego rodu nie będzie dane sprawować godności katolikosa, strapieni nachararowie pozostawili świętego Sahaka w spokoju (a obszerny zapis owego snu w formie długiego kazania można przeczytać w ormiańskim *Homiliariuszu*) (*Chor.*, III, 66). W rzeczonym *Homiliariuszu* mówi się, że w owym sennym widzeniu anioł Pański powiedział świętemu Sahakowi: «To, że we śnie ujrzałeś kryształowy tron w kolorze morza zapowiada rozruchy i niepokoje w całym kraju ormiańskim, a to, że tron przykryty jest grubym, ciemnym płótnem, symbolizuje głęboką żałobę³⁸⁰, która ogarnie cały świat, gdyż ten sen zapowiada właśnie

³⁸⁰ (G. K.) Roszka użył wyrazu զբաւիճարաւոյն – gęstszy; powinno być, jak u Ghazara Parpecego: զբաւիճարաւմսճ ուղոյն – zgęszczony smutek. (A. P.) Łazarz z Parpi (Ghazar Parpecy) – historyk ormiański z V wieku, autor *Historii Armenii*.

jego koniec³⁸¹. Felonion³⁸² zaś z bisioru i jabłko, które widoczne były na półmisku, oznaczają: pierwszy – duchownego, drugie – króla. A to, że felonionu nikt nie nakładał, a jabłka nikt w dłoni nie trzymał – słuchaj uważnie i dobrze zapamiętaj – to oznacza, że już wkrótce wygaśnie królewski ród Arszakuni i zakończy się też tradycja mianowania arcybiskupów pochodzących z rodu świętego Grzegorza. A pergamin w formie tomosu³⁸³, który ci pokazano i na którym kilka początkowych wierszy napisano złotem, to znak, że z łaski Ducha Świętego wyświęceni³⁸⁴ byli na biskupów czcigodni mężowie z upragnionego potomstwa świętego Grzegorza, którzy godnie kontynuowali jego dzieło na patriarchalnym tronie. A to, że na środku pergaminu, z dala od złotych liter, było widocznych kilka niewyraźnych wierszy z rozmytymi jak gdyby literami, to wiadomość dla ciebie, że na tronie świętego Grzegorza także zasiądą spragnieni kariery, żądni ziemskiej sławy, którzy nie będą wyświęceni zgodnie z zaleceniami świętego soboru nicejskiego. Będą oni nie tyle bogobojni, ile zachłanni i łasi na pieniądze³⁸⁵. A ponieważ ich sakra nie pochodzi z nadania Bożego³⁸⁶, zostali oni wykreśleni z Księgi Łask Bożych i na Sądzie Ostatecznym będą skazani na wieczne męki w czeluściach piekielnych za to, że doprowadzili do zguby – i samych siebie, i cały naród». Wszystko to anioł Pański objawił świętemu patriarche Sahakowi, tak też śpiewa się o tym w szarakanie: «Panie, któryś w widzeniu objawił świętemu Sahakowi przyszłą Twą tajemnicę, przyjm modlitwy wiernych czczących jego pamięć» (*KL., (1), 64–65; Hist. Kat.*).

³⁸¹ (G. K.) Roszka napisał: տնսիլ էր (z pytańnikiem postawionym po tym wyrazie przez ojca Hamzaspa Woskiana) վախճանէր – sen był (?) kończył się. Powinno być tak jak u Parpecego: տնսիլդ ի վախճան է – ten sen odnosi się do końca [świata].

³⁸² (A. P.) Felonion – płaszcz, ornat służący do odprawiania liturgii, w oryginale: նախիրս (naport).

³⁸³ (A. P.) W oryginale: մագաղաթ magaghat. (G. K.) U Roszki: հաւանաձէլ, a powinno być: հաւանաձաձէլ. We fragmencie tym Roszka popełnił wiele błędów ortograficznych i leksykalnych.

³⁸⁴ (G. K.) U Roszki: զձեռն արդարութեան – rękę sprawiedliwości, a powinno być jak u Parpecego: զձեռնարարութիւն – wyświęcenie (dosłownie: położenie ręki).

³⁸⁵ (A. P.) W oryginale staroormiańskim mamy tu grę słów: arcata-a-ser – miłujący srebro, i astwac-a-ser – miłujący Boga.

³⁸⁶ (G. K.) U Roszki: տուտ է քահանայութիւնն եւ խոտան ըստ հաճոյից բարձրելոյն. Mamy tu nieudolny skrót zdania, które u Parpecego brzmi: խոտան է քահանայութիւնն եւ ոչ ըստ հաճոյից Բարձրելոյն – odrzucone jest (ich) kapłaństwo i niezgodne z wolą Najwyższego.

[Rok Pański] 457. [Rok panowania] Szamuela 5
oraz świętego Howsepa 1.

Sześć miesięcy po śmierci świętego Sahaka również błogosławiony Mesrop³⁸⁷ odszedł z tego świata, a stało się to 13 dnia miesiąca mehekan³⁸⁸, w mieście Wagharszapat. Nad domem, w którym złożono błogosławione ciało zmarłego, zajaśniał jakby w obłoku świetlisty krzyż. Owa wizja Świętego Krzyża była widoczna dla wszystkich zgromadzonych i nie zniknęła aż do pogrzebu Mesropa w awanie Oszakan. Na tronie katolikosa zasiadł – zgodnie z wolą błogosławionego Mesropa – jego uczeń Howsep³⁸⁹ ze wsi Hoghoc w prowincji Wajoc-dzor (*Chor.*, III, 67; *Hist.*; *Syn.*, 19 lut[ego]).

[Rok Pański] 458. [Rok panowania] świętego Howsepa 2.

Tego roku wielki Sahak zapadł na śmiertelną chorobę i pod koniec miesiąca nawasard³⁹⁰, w dniu swoich urodzin, oddał Bogu ducha. Godność katolikosa, według M[wosesa] Chorenacego, pełnił pięćdziesiąt jeden lat, jakkolwiek w gruncie rzeczy był patriarchą sześćdziesiąt lat, gdyż ci, którzy bezprawnie zasiadali po nim na katedrze, to jest Surmak, Brkiszio i Szamuel, nie byli prawdziwymi patriarchami (*NB. potest obitus S. Isaaci poni anno 457, ut series Patriarchorum melius currat*³⁹¹. *Chor.*, III, 67). Mowses Chorenacy, wielki mówca i nauczyciel retoryki, który był synem siostry błogosławionego Mesropa, kończy na tym roku swoją historię o genealogii naszego rodu Arama. Te zaś wydarzenia, które później miały miejsce i o których wiadomości zaczerpnęliśmy z różnych *Historii Armenii*, przedstawiamy w porządku chronologicznym (*Mój; p[atrz pod rokiem] 462*).

Stratelat Armenii, Wartan, rządził naszym państwem po tym, jak faktycznie przestało ono istnieć. A ponieważ pułki niektórych nachararów znały zwierzchnictwo

³⁸⁷ (A. A. Z.) Mesrop Masztoc miał być po śmierci patriarchy Sahaka Wielkiego zastępcą (*locum tenens*) tronu patriarchalnego w latach 438–439.

³⁸⁸ (A. A. Z.) Siódmy miesiąc w kalendarzu ormiańskim.

³⁸⁹ (A. A. Z.) Howsep I Hoghocmeci (Wajocdzorcy) był patriarchą w latach 441–451, początkowo tylko w wymiarze posługi duszpasterskiej, a gdy po śmierci Szamuela (444) próbował objąć także obowiązki doczesne, spotkał się ze sprzeciwem Jazdegerda II, co w dalszej kolejności doprowadziło do próby narzucenia Armenii zaratusztrianizmu i buntu Ormian przeciw temu (powstanie Wartana Mamikoniana w latach 450–451).

³⁹⁰ (A. A. Z.) Pierwszy miesiąc w kalendarzu ormiańskim.

³⁹¹ (A. A. Z.) NB. potest obitus S. Isaaci poni anno 457, ut series Patriarchorum melius currat (łac.) – Uwaga: Śmierć świętego Izaaka można umiejscowić w roku 457, dzięki czemu kolejność patriarchów przebiegałaby sprawniej.

Persów i budowały świątynie i ołtarze, aby oddawać boską cześć ogniewi, inne zaś były temu przeciwnie, to wspomniany Wartan wraz ze swymi wojownikami napadł na Szwaspa i uśmiercił go, zabił również jego popleczników. Wszelako i sam on na kolejnej wojnie poniósł męczeńską śmierć w imię Chrystusa razem z 1036 ludźmi, spośród których byli także katolikos Howsep, Sahak, Lewond i inni jeszcze męczennicy (30 *Hrotic.*; *Hist.Orm.*; *Syn.*, 7 *sierp[nia]*). Po dwu latach pełnienia patriarchalnej posługi święty Howsep i święty Lewond oraz inni jeszcze wyznawcy Chrystusa zostali z rozkazu Jazdgirda poddani śmiertelnym torturom³⁹². Ów czcigodny patriarcha wraz ze świętym Lewondem, kiedy Persowie wtargnęli do Armenii i niszczyli nasz kraj oraz burzyli kościoły...³⁹³. Dlatego sparapet Armenii, święty Wartan, z licznym wojskiem mężnie wystąpił przeciwko nieprzyjaciołom i wraz z 1036 współbraćmi przyjął męczeńską śmierć w imię Chrystusa. W tej bitwie uczestniczyli święty Howsep i kapłan Lewond, którzy zagrzewali ormiańskich wojowników do walki i którzy sami też w niej polegli (*Hist.Orm.*; *Kl.*, I, 68). Wielebni Tatul, Waros i Tomas, po śmierci świętego Wartana³⁹⁴ i jego drużyny, wiedli w odosobnieniu żywot eremitów i umarli w Chrystusie (*Syn.*, 30 *wrze[śnia]*, i *Tonacujc*).

[Rok Pański] 459. [Rok panowania] Der Giuta 1.

Po śmierci świętego Howsepa ormiańscy książęta przyznali godność katolikosowi Der Giutowi³⁹⁵ i zgodnie z wcześniejszym zaleceniem tegoż świętego Howsepa przenieśli siedzibę katolikosów do miasta Dwin. Ów Giut, pochodzący z awanu Wotmuz w prowincji Wanand³⁹⁶, był uczniem świętego Sahaka Wiel-

³⁹² (A. A. Z.) Męczennicy leontyńscy (staroorm. ՂԵՆՈՆՏԻԱՆՍԻ, Ghewondiank) – dziewięciu ormiańskich kapłanów, którzy zostali straceni na rozkaz Jazdegerda II w 455 roku za opór przeciw narzuceniu Armenii zaratusztrianizmu, pięć lat po powstaniu pod wodzą Wartana Mamikoniana; ich nazwa jest pochodną imienia Lewonda (Ghewonda) z Wanandu (Wanandeciego), ucznia Mesropa Masztoca, tłumacza pism kościelnych, uczestnika powstania i świadka bitwy na równinie Awarajru; pozostali straceni wraz nim to: katolikos Howsep I, biskup Sahak Rsztuni z Sjuniku, biskup Tatik z Basenu, księża – Muszegh, Arszen i Samuel, diakoni – Kaczacz i Abraham.

³⁹³ (H. W.) Zdanie niedokończone.

³⁹⁴ (A. P.) Chodzi o Wartana Mamikoniana i jego współbojowników, którzy zginęli podczas powstania antyperskiego w bitwie na równinie Awarajru w 451 roku.

³⁹⁵ (A. A. Z.) Giut był patriarchą w latach 461–478, ale przed nim sprawowali ten urząd Melite Manazkertcy (451–456) i Mowsep Manazkertcy (456–461); wszyscy rezydowali już w Dwinie, nie – jak ich poprzednicy – w Eczmiadynie.

³⁹⁶ (H. W.) Katolikos Giut pochodził ze wsi Arahez prowincji Tajkl; ze wsi Wotmuz pochodził natomiast katolikos Babgen I.

kiego. Umocnił patriarszą katedrę w Dwinie po męczeńskiej śmierci Wartana i jego drużyny. Godność katolikosa sprawował 15 lat (*Hist. Kat.*).

Uczniowie świętego Lewonda i jego grupy – Abraham i Choren – po ich męczeńskiej śmierci zostali na rozkaz perskiego króla Jazdgirda wtrąceni do ciemnicy, a ponieważ nie chcieli wyrzec się Chrystusa – obcięto im nosy oraz uszy i tak okaleczonych wyprawiono do Babilonu, gdzie podtrzymywali na duchu ormiańskich wielmożów chrześcijan i przekonywali o konieczności niezłomnego trwania w wierze Chrystusowej. Dziesięć lat później święty Choren dokonał żywota w Bogu, a święty Abraham po upływie 12 lat udał się do kraju ormiańskiego, gdzie utwierdzał w wierze uwięzionych tam chrześcijan. Po wielu dokonaniach i cudownych uzdrowieniach odszedł do Chrystusa, a przy jego grobie nadal zdarzają się przypadki cudownych uzdrowień³⁹⁷ (*Syn.*, 20 grudnia).

[Rok Pański] 460. [Rok panowania] Der Giuta 2.

[Rok Pański] 461. [Rok panowania] Der Giuta 3.

[Rok Pański] 462. [Rok panowania] Der Giuta 4.

Świętą Szuszan, która wcześniej nosiła imię Wartuhi, jej ojciec, ormiański sparapet, święty Wartan, wydał za mąż za gruzińskiego bdeszcha Wazgena. Po męczeńskiej śmierci świętego Wartana Wazgen wyjechał do Persji i tam wyrzekł się Chrystusa, a święta Szuszan, potępiająca go za apostazję, nie chciała już więcej widzieć męża. Rozwścieczony Wazgen okrutnie zemścił się na małżonce: zakął ją w kajdany i przez sześć lat bił i morzył głodem nieszczęsną kobietę, aż całe jej ciało pokryło się ropiejącymi ranami, na których żerowały muchy i mnożyły się robaki. W siódmym roku trwania owej straszliwej męczarni święta Szuszan spoczęła na wieki w Chrystusie³⁹⁸ (*Syn.*, 22 grudnia).

W tym też czasie oddał Bogu ducha wardapet Mowses Chorenacy, siostrzeniec wardapeta Mesropa, uczeń Sahaka Wielkiego i tegoż Mesropa. Dzień jego pamięci Kościół ormiański obchodzi 29 listopada. Ów Chorenacy wraz z innymi jeszcze uczniami został przez świętego Sahaka i Mesropa posłany do Aten,

³⁹⁷ (A. A. Z.) Abraham z Arazdu – kapłan i pustelnik (nie należy go mylić z diakonem Abrahamem, jednym z męczenników leontyńskich).

³⁹⁸ (A. A. Z.) Święta Szuszanik (ok. 439–475) była żoną Warskena (Wazgena), irańskiego księcia z dynastii Mihranidów, władcy (bdeszcha) Gugarku, czyli Dolnej Kartlii (wcześniej była to część Królestwa Armenii), w latach 470–482, syna i następcy Arsuszcy II, który po śmierci ojca przyjął dawną religię rodziny – zaratusztrianizm – i w nagrodę otrzymał wicekrólestwo Albanii Kaukaskiej, a potem próbował zmusić rodzinę do konwersji.

gdzie poznawał i zgłębiał greckie piśmiennictwo. Z biegiem czasu Chorenacy zdobył tak wszechstronne wykształcenie i stał się tak wspaniałym mówcą, że niewątpliwie dorównywał w tej dziedzinie najwybitniejszym retorom Rzymu i Grecji, a nawet pewnie ich przewyższał. Napisał historię ormiańskiego narodu³⁹⁹ od pierwszego człowieka, a zakończył ją – będąc już, jak sam mówi, zniedołężniałym starcem – na dniu śmierci Mesropa. Księga ta, miejscami niepełna i mająca rozmaite ubytki spowodowane upływem czasu, przez nikogo nie została przed ponownym drukowaniem⁴⁰⁰ uzupełniona. Mowses Chorenacy jest też autorem księgi o krasomówstwie „O potrzebach”⁴⁰¹, podzielonej na pięćdziesiąt dziewięć homilii i napisanej zadziwiająco przystępnym językiem, utwór jest bowiem przeznaczony dla początkujących oratorów. Chorenacy napisał „Związał geografę”⁴⁰², „Objaśnienie gramatyki”⁴⁰³, a także mnóstwo szarakanów, zwanych meghedi⁴⁰⁴ i tagh. Przetłumaczył z greckiego większą część Biblii. Po śmierci świętego Sahaka i świętego Mesropa wyśpiewał także pełen żalości i rozdzierającej goryczy „Płacz nad Armenią”, w którym upodabnia owych świętych mężów do pana młodego i do jego świadka podczas ślubu, itd.

[Rok Pański] 463. [Rok panowania] Der Giuta 5.

[Rok Pański] 464. [Rok panowania] Der Giuta 6.

[Rok Pański] 465. [Rok panowania] Der Giuta 7.

[Rok Pański] 466. [Rok panowania] Der Giuta 8.

Filozof Dawid Nerginacy, którego ze względu na jego wielką mądrość nazywano powszechnie Niepokonanym⁴⁰⁵ filozofem, był przyjacielem Mowsesa Chorenacego i żył niewiele później. Napisał wprowadzenie do pięciu pojęć Porfiriusza Fenickiego⁴⁰⁶, w trzydziestu sześciu rozdziałach, oraz do dzieł „Ka-

³⁹⁹ (A. A. Z.) Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

⁴⁰⁰ (A. P.) Pierwsze drukowane wydanie staroormiańskiego oryginału *Historii Armenii* Mowsesa Chorenacego ukazało się w 1685 roku w Amsterdamie.

⁴⁰¹ (A. P.) W oryginale staroormiańskim: *Յաղագս Պիտոյից* [Haghags Pitojic], od greckiego: chreja.

⁴⁰² (A. P.) *Hamarot aszcharacujc*.

⁴⁰³ (A. P.) *Meknutjun kerakanutjan*.

⁴⁰⁴ (A. P.) To znaczy: melodia.

⁴⁰⁵ (A. P.) Po ormiańsku: *Դաւիթ Անհաղթ* (Dawit Anhacht).

⁴⁰⁶ (A. A. Z.) Porfiriusz (234–304/305) – uczeń i edytor dzieł Plotyna, filozof neoplatoński, matematyk i astrolog, komentator Platona, Arystotelesa i Euklidesa; jego pisma – mimo że był wrogiem chrześcijaństwa – były w średniowieczu ważnymi tekstami w nauczaniu logiki.

tegorie” i „O interpretacji”⁴⁰⁷ Arystotelesa. Dawid Nerginacy przetłumaczył również księgę tegoż Arystotelesa o świecie i cnotach, przepięknie skomponował księgę o filozofii, pełną pożytecznych, umoralniających wskazówek, a także księgi „Granice”⁴⁰⁸ i „Byty”⁴⁰⁹. Wystąpił również z polemiką odnośnie do czterech negacji Pyrrona Sofisty⁴¹⁰, której wydanie wraz z innymi księgami widziałem na własne oczy. Ormianie czczą pamięć Dawida Niepokonanego. Święty Jeghisze wardapet, uczeń świętego Mesropa, po zdobyciu wykształcenia w Atenach został głównym sekretarzem ormiańskiego sparapeta, świętego Wartana. Jest on autorem komentarza do biblijnej Księgi Rodzaju, homilii dotyczących Męki Pańskiej, złożenia do grobu i zmartwychwstania Chrystusa; pisał on również wykwintnym językiem dzieła kanoniczne, później zaś odsunął się od ludzi, praktykował głęboką ascezę i odszedł do Chrystusa (*Hist.Orm.; Syn., 18 lut[ego]*).

[Rok Pański] 467. [Rok panowania] Der Giuta 9.

[Rok Pański] 468. [Rok panowania] Der Giuta 10.

[Rok Pański] 469. [Rok panowania] Der Giuta 11.

[Rok Pański] 470. [Rok panowania] Der Giuta 12.

[Rok Pański] 471. [Rok panowania] Der Giuta 13.

[Rok Pański] 472. [Rok panowania] Der Giuta 14.

[Rok Pański] 473. [Rok panowania] Der Giuta 15.

[Rok Pański] 474.

[Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 1.

[Piotr Knafey⁴¹¹], [...] ogłosiwszy się biskupem Antiochii, potępił święty sobór chalcedoński, [...] dodał do Trisagionu: «któryś za nas był ukrzyżowany»⁴¹²,

⁴⁰⁷ (G. K.) U Roszki: *Պերիարմենիու* [Periarmenius]; dzieło Arystotelesa *O interpretacji*, którego oryginalny tytuł brzmiał *Περὶ ἐρμηνείας*, u autorów ormiańskich było znane pod zniekształconym tytułem *Periarmenias*.

⁴⁰⁸ (A. P.) *Sahmanac*.

⁴⁰⁹ (A. P.) *Ekac*.

⁴¹⁰ (A. A. Z.) Pyrron z Elidy (IV/III wiek p.n.e.) – filozof grecki, twórca nurtu sceptycyzmu zwanego od jego imienia pyrronizmem; jego cztery negacje dotyczą: możliwości poznania prawdy, pewności sądów, istnienia dogmatów, dążenia do pewności.

⁴¹¹ (A. A. Z.) Piotr II Folusznik (Κβαφεύς) – patriarcha antiocheński w latach 471–488; przeciwnik uchwał soboru chalcedońskiego.

⁴¹² (A. P.) Chodzi tu o stosowane przez monofizytów sformułowanie w wersji łacińskiej: *qui crucifixus est pro nobis*; po staroormiańsku: *խաչկցար* (chaczecar).

zmiłuj się nad nami» (*Bar.*). Niech widzą Ormianie, z jakiego źródła zaczerpnęli to bluźnierstwo.

Katolikos Giut odszedł z tego świata po piętnastu latach sprawowania swojej godności. Jego następcą w tymże roku został Howhannes Mandakuni⁴¹³. Obdarzony przez Boga wielkim rozumem był on nazywany z tego względu Kochającym Mądrość⁴¹⁴. Znakomicie uporządkował on rytuał sprawowania Mszy Świętej w naszym Kościele, napisał rytuał konsekracji, określił zasady odprawiania dobowych nabożeństw oraz pozostawił wiele moralnych wskazań i pouczeń. Mandakuni przetłumaczył ponadto Drugi list apostoła Pawła do Koryntian i Listy świętego Jana, uczynił również wiele innych pożytecznych rzeczy (*Hist.Orm.*). Der Howhannes Mandakuni, pochodzący z wolnej rodziny⁴¹⁵, był katolikosem 12 lat. Przede wszystkim ustalił kolejność nabożeństw Kościoła ormiańskiego, doskonale zredagował homilie, modlitwy i pieśni śpiewane na cześć Pana Boga. Włączył do Mszału modlitwę „Panie Boże, (władco) mocy” (*Hist.Kat.*). Na podstawie świadectw Świętych Ojców potwierdził wiarę w dwie natury Chrystusa w jednej Jego osobie, zgodnie ze stanowiskiem świętego soboru chalcedońskiego – jak to powiedział Nerses z Lambronu⁴¹⁶ w swoim wystąpieniu przed uczestnikami soboru w Tarsie⁴¹⁷ (*Kl.; Hist., I, 76*). Dzięki swej nadzwyczajnej mądrości był on nazywany Filozofos, to jest Kochający Mądrość (*Hist.*).

[Rok Pański] 475. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 2.

[Rok Pański] 476. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 3.

[Rok Pański] 477. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 4.

[Rok Pański] 478. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 5.

Mniej więcej w tym czasie nasz święty ojciec Grzegorz Oświeciciel ukazał się pewnemu pustelnikowi i nakazał, by ten wydobył jego ciało i pochował je

⁴¹³ (A. A. Z.) Howhannes Mandakuni była patriarchą w latach 478–490, rezydował w Dwinie.

⁴¹⁴ (G. K.) Kochającym Mądrość (Imastaser), czyli Filozofem, nazywany był nie katolikos Howannes I Mandakuni, lecz Howannes III z Odzunu.

⁴¹⁵ (A. P.) W oryginale: juquun unuñt (h-azat tane) – z wolnego domu.

⁴¹⁶ (A. A. Z.) Nerses z Lambronu (1153–1198) – bratanek katolikosa cylicyjskiego Nersesa IV, poprzez matkę potomek świętego Grzegorza Oświeciciela, od 1176 roku ormiański arcybiskup Tarsu w Królestwie Armenii Cylicyjskiej, gorliwy zwolennik unii z Kościołem katolickim, wybitny pisarz, poeta i tłumacz.

⁴¹⁷ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 485.

w Tordanie, co też ów pustelnik uczynił. Kiedy cesarz Zenon⁴¹⁸ dowiedział się o tym, rozkazał szczątki naszego ojca przenieść do Konstantynopola, pozostawiając Ormianom dwie ręce, z których prawa znajduje się w Eczmiadynie, lewa zaś – w cylicyjskim Sisie. Pozostałe szczątki, które przechowywane były w Konstantynopolu, zostały po jego zdobyciu przez Rzymian przewiezione do kraju italskiego. Głowa świętego Grzegorza znajduje się obecnie w Neapolu, w klasztorze szlachejnych mniszek, inne zaś fragmenty jego ciała – w katedrze miasta Nardò⁴¹⁹. W obu tych miastach⁴²⁰ cześć świętemu Oświecicielowi oddawana jest uroczyście w ciągu ośmiu dni, za jego wstawiennictwem dokonuje się tam też wiele cudów (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 479. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 6.

[Rok Pański] 480. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 7.

Mniej więcej w tym czasie umarł perski król Jazdgird. Tron odziedziczył jego syn Peroz⁴²¹. Zawarł on pokój ze wszystkimi, Wahana zaś mianował ormiańskim sparapetem i poborcą podatków⁴²². Pod wpływem szkalujących go oszczerców coraz bardziej słabł w wierze⁴²³, aż stał się odstępcą, później wszelako okazał skruchę, nawrócił się, wywołał powstanie i niejednokrotnie zwyciężał w bitwach perskie wojsko (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 481. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 8.

Perski dowódca [Szapur] Mihran natarł z wielkim wojskiem na iberyjskiego króla Wachtanga⁴²⁴, a ponieważ słabe wojsko gruzińskie i niektórzy pozbawieni mocnego charakteru Ormianie rzucili się do ucieczki – odniósł zwycięstwo.

⁴¹⁸ (A. A. Z.) Zenon (ok. 425–491) – cesarz wschodniorzymski od 474 roku.

⁴¹⁹ (A. P.) U Roszki: jekegheci Neridonacwoc – kościół Neridończyków.

⁴²⁰ (A. P.) Miasto Nardò leży na Półwyspie Saletyńskim, najdalej na wschód wysuniętym terenie Włoch, a więc w dość dużej odległości od Neapolu.

⁴²¹ (A. A. Z.) Peroz I z dynastii Sasanidów – syn Jazdegerda II, władca Persji w latach 457–484, nie odziedziczył tronu bezpośrednio po ojcu, lecz po bracie Hormizdzie III, który panował krótko w 457 roku.

⁴²² (A. A. Z.) Wahan Mamikonian (ok. 440/445–503/510) – pod presją dokonał w młodości konwersji z chrześcijaństwa na zaratusztrianizm, lecz wkrótce powrócił do swej wiary; przywódca powstania przeciw Sasanidom (481), po zmianach na tronie perskim (walki dynastyczne po śmierci Peroza I) mianowany został przez Balasza w 484 roku sparapetem i marzpanem Armenii perskiej (Persarmenii).

⁴²³ (G. K.) Wyrzekając się chrześcijaństwa na rzecz zaratusztrianizmu.

⁴²⁴ (A. A. Z.) Walki armii perskiej z Wachtangiem I Gorgasalim, królem Iberii (datacja panowania problematyczna), który zabił okrutnego męża-konwertytę świętej Szuszanik

Zaraz też Wasakowi, bratu ormiańskiego sparapeta Wahana, zgotował chwalebłą męczeńską śmierć, gdyż ten nie chciał wyrzec się Chrystusa (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 482. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 9.

[Rok Pański] 483. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 10.

[Rok Pański] 484. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 11.

[Rok Pański] 485. [Rok panowania] Der Howhannesa Mandakuniego 12

oraz Der Babgena 1.

Perski król Peroz wraz ze swymi pięcioma synami został zgładzony przez Heftalitów⁴²⁵ i tron po nim przejął jego brat Wagharszak⁴²⁶. Ten, wezwawszy do siebie Wahana, nadał mu godność dowódcy (*Hist.Orm.*).

Der Babgen⁴²⁷ ze wsi Otmuz w prowincji Wanand był katolikosem pięć lat. Wyznawał prawdziwą wiarę chrześcijańską, utrzymywał poprawne stosunki z Wielkim Kościołem Greków, akceptował dwie natury Chrystusa⁴²⁸. Na soborze w Tarsie⁴²⁹ wspomniął go Nerses z Lambronu, mówiąc: «Cóż mamy począć ze słowami Howhannesa Kochającego Mądrość, patriarchy Jezry i patriarchy

(zob. objaśnienie pod rokiem 463) z powodu jego perskiej orientacji politycznej, miały miejsce w latach 483–484.

⁴²⁵ (A. A. Z.) Heftalici – lud koczowniczy, mieszkający w Azji Środkowej, w V wieku najeżdżający wielokrotnie Persję i Indie.

⁴²⁶ (A. A. Z.) Wagharszak (Wardachs), inaczej: Balasz, rządził w Persji w latach 484–488.

⁴²⁷ (A. A. Z.) Babgen I Otmuecy był patriarchą w latach 490–516.

⁴²⁸ (A. A. Z.) W rzeczywistości patriarcha Babgen I zwołał pierwszy sobór w Dwinie w 506 roku w celu omówienia Henotikonu, dokumentu chrystologicznego z 482 roku, wydanego przez cesarza bizantyjskiego Zenona, w celu rozwiązania sporów chrystologicznych, które wynikły z soboru chalcedońskiego, i dla potępienia nauki Nestoriusza; oprócz biskupów ormiańskich zgromadzili się na nim także biskupi gruzińscy i albańscy oraz delegaci świeccy i liczni nachararowie. Kościół ormiański nie zaakceptował uchwał chalcedońskich; zdefiniował Chrystusa jako jedną osobę w dwóch naturach i odrzucił wszelkie rozdzielenie natur (wówczas określano to stanowisko jako monofizytyzm, dziś używa się określenia miofizytyzm). To oznaczało akceptację Henotikonu i możliwość pojednania z patriarchatem Konstantynopola, przy trwaniu przy swojej doktrynie chrystologicznej. Sobór nie zdecydował się na formalne odrzucenie chalcedońskiej definicji dwoistej natury Chrystusa.

⁴²⁹ (A. A. Z.) Słynną mowę w sprawie zjednoczenia Kościołów, uważaną za mistrzowską, gdy chodzi o styl i elokwencję, Nerses z Lambronu wygłosił na synodzie w Hromkli (1178), ale Roszka w jej kontekście wspomina zjazd biskupów ormiańskich w Tarsie przy udziale legata papieskiego Konrada Wittelsbacha, arcybiskupa Moguncji; zjazd poprzedził koronację króla Lewona w styczniu 1198 roku, na kilka miesięcy przed śmiercią arcybiskupa Nersesa.

Babgena?». A to wszystko, co pisze biskup Stepannos ze Sjuniku⁴³⁰, i jego stwierdzenia w ormiańskich *Synaxarionach* – to jedno wielkie kłamstwo, bowiem święty German⁴³¹, patriarcha konstantynopolitański, którego Stepannos ze Sjuniku uważa za współczesnego Babgenowi i podzielającego jego poglądy, żył ponad sto lat później niż Babgen (*Kl., I, 76 itd.*).

[Rok Pański] 486. [Rok panowania] Der Babgena 2.

[Rok Pański] 487. [Rok panowania] Der Babgena 3.

[Rok Pański] 488. [Rok panowania] Der Babgena 4.

[Rok Pański] 489. [Rok panowania] Der Babgena 5.

[Rok Pański] 490. [Rok panowania] Der Samwela 1.

Der Samwel⁴³² z awanu Andzker⁴³³ [sprawował godność katolikosa] pięć lat (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 491. [Rok panowania] Der Samwela 2.

Biskup Kolonii Ormiańskiej⁴³⁴ Howhannes, po dziesięciu latach sprawowania biskupiej posługi i żarliwych modlitw do Boga z prośbą o pokazanie mu miejsca zbawienia jego duszy, został przez Stwórcę posłany do palestyńskiego laurionu świętej Saby⁴³⁵. Przeżył w wielkiej świętości 38 lat, nazywany był Milczkiem. Jego święto obchodzone jest 13 maja (*Bar.*).

[Rok Pański] 492. [Rok panowania] Der Samwela 3.

[Rok Pański] 493. [Rok panowania] Der Samwela 4.

[Rok Pański] 494. [Rok panowania] Der Samwela 5.

[Rok Pański] 495. [Rok panowania] Der Muszego 1.

⁴³⁰ (A. A. Z.) Stepannos z Sjuniku – zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*, pod hasłem: *Stepannos Sjunecy*.

⁴³¹ (A. A. Z.) Germanos I († 733) był patriarchą konstantynopolitańskim w latach 715–730, uczestnikiem debat chrystologicznych i na temat kultu obrazów.

⁴³² (A. A. Z.) Samwel Arcecy był patriarchą w latach 516–526, rezydował w Dwinie.

⁴³³ (G. K.) Poprawnie: Arcke; pomyłka Roszki pochodzi od Galana.

⁴³⁴ (A. A. Z.) Colonia in Armenia (Koloneia, wcześniej: Nicopolis in Armenia, nie należy mylić z Koloneią w Kapadocji) – miasto istniejące w czasach hellenistycznych, rzymskich i bizantyjskich, w Armenii Mniejszej (w rzymskiej prowincji Armenia Prima), położone w pobliżu dzisiejszej wsi tureckiej Koyulhisar w prowincji Sivas – siedziba biskupstwa, obecnie tytularne arcybiskupstwo Kościoła ormiańskokatolickiego.

⁴³⁵ (A. A. Z.) Laura świętej Saby (Mar Saba) – założony w 483/484 roku przez archimadrytę Sabę z Kapadocji grecki klasztor, położony kilkanaście kilometrów na wschód od Jerozolimy, w dolinie Cedronu na pustyni Judzkiej.

Der Musze, pochodzący ze wsi Achperk⁴³⁶ w prowincji Kotajk, był katolikosem sześć lat (*Hist. Kat.*).

- [Rok Pański] 496. [Rok panowania] Der Muszego 2.
- [Rok Pański] 497. [Rok panowania] Der Muszego 3.
- [Rok Pański] 498. [Rok panowania] Der Muszego 4.
- [Rok Pański] 499. [Rok panowania] Der Muszego 5.
- [Rok Pański] 500. [Rok panowania] Der Muszego 6.

WIEK SZÓSTY

[Rok Pański] 501. [Rok panowania] Der Sahaka III 1.

Der Sahak ze wsi Eghigik w prowincji Hark był katolikosem pięć lat⁴³⁷ (*Hist. Kat.*).

- [Rok Pański] 502. [Rok panowania] Der Sahaka III 2.
- [Rok Pański] 503. [Rok panowania] Der Sahaka III 3.
- [Rok Pański] 504. [Rok panowania] Der Sahaka III 4.
- [Rok Pański] 505. [Rok panowania] Der Sahaka III 5.
- [Rok Pański] 506. [Rok panowania] Der Kristapora 1.

Der Kristapor, pochodzący ze wsi Tiraricz w prowincji Bagrewand, był katolikosem pięć lat⁴³⁸ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 507. [Rok panowania] Der Kristapora 2.

Po dwudziestu latach dobrego sprawowania godności stratelata umarł ormiański sparapet Wahan. Następcą Wahana został jego brat Wart⁴³⁹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 508. [Rok panowania] Der Kristapora 3.

[Rok Pański] 509. [Rok panowania] Der Kristapora 4.

Król Taczyków⁴⁴⁰ napadł na Arabię i na Palestynę, zabił wielu mnichów [...], w związku z czym liczni zakonnicy zostali wezwani przez świętego Howhan-

⁴³⁶ (A. A. Z.) Musze (Muszegh) i Ailabercy (z Ailaberu) – obecnie uważa się, że dopiero w 526 roku zastąpił na tronie patriarchalnym Samwela i sprawował władzę do 534 roku.

⁴³⁷ (A. A. Z.) Sahak III Uchkecy był patriarchą w latach 534–539.

⁴³⁸ (A. A. Z.) Kristapor I Tirariczcy był patriarchą w latach 539–545.

⁴³⁹ (A. A. Z.) Wart Mamikonian był marzpanem Armenii perskiej w latach 505/510–509/514.

⁴⁴⁰ (A. P.) W oryginale Roszka użył wyrazu „Taczik” (starorm. Suđihl), będącego starym zapożyczeniem irańskim, a oznaczającym pierwotnie najeźdźcę, potem zaś Arabów, Tur-

nesa, zwanego Milczkiem, do ukrywania się. Dzięki temu zostali uratowani. Święty Howhannes dla ochrony otrzymał od Boga Iwa [...] (*Bar.*).

[Rok Pański] 510. [Rok panowania] Der Kristapora 5.

[Rok Pański] 511. [Rok panowania] Der Ghewonda 1.

Der Ghewond⁴⁴¹ ze wsi Mały Erast w prowincji Aghberan⁴⁴² był katolikosem dwa lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 512. [Rok panowania] Der Ghewonda 2.

[Rok Pański] 513. [Rok panowania] Der Nersesa z Asztaraku 1.

Der Nerses ze wsi Asztarak w prowincji Bagrewand, którego nazywano Asztarakecym⁴⁴³, był katolikosem siedem lat. Na polecenie perskiego króla zwołał on sobór w Dwinie⁴⁴⁴ w celu oddzielenia się od Greków i nakazał obchodzić święta Bożego Narodzenia i Chrztu Pańskiego jednego dnia, motywując to tym, że skoro Chrystus był jednocześnie Bogiem i człowiekiem, to również wspomniane święta należy obchodzić jednego dnia, a nie w dwu różnych dniach. Dodał też do Trisagionu słowa «któryś został ukrzyżowany» i oddzielił się od Greków. Od czasu tego soboru Iberia i Czwarta Armenia zaprzestały kontaktów z Armenią. Początkowo oddzieliła się też prowincja Sjunik, później wszelako przyłączyła się z powrotem. Nerses zakazał również Ormianom pielgrzymowania do Jerozolimy (*Hist. Kat.*).

ków albo muzułmanów (wyznawców islamu) bez określenia etnicznego. W tym przypadku chodzi o Arabów, w innych – rozumienie będzie zależne od kontekstu historycznego. W Azji Środkowej ten sam irański termin, w formie Tadžyk, jest nazwą ludności mówiącej językiem bardzo bliskim perskiemu; są to potomkowie Persów, którzy te tereny zdobyli w średniowieczu i zostali przez miejscową ludność irańską (ale nie perską) nazwani Tadžykami w sensie najeźdźców.

⁴⁴¹ (A. A. Z.) Ghewond I Erastecy był patriarchą w latach 545–548.

⁴⁴² (G. K.) Powinno być: Arberani.

⁴⁴³ (A. P.) Nerses z Asztaraku, znany także jako Nerses II Bagrewandcy, był katalikosem w latach 548/549–557/558.

⁴⁴⁴ (A. A. Z.) Chodzi o drugi sobór w Dwinie, który odbył się jednak dopiero w latach 554–555 za czasów władcy perskiego Chosrowa I; został zwołany przez katolikosa Nersesa II; podjęto na nim decyzję o odmowie przyjęcia kanonów soboru chalcedońskiego o naturach Chrystusa; Kościół ormiański odrzucił wtedy ostatecznie formułę diofizyczną, przyjętą przez większość chrześcijaństwa, uzasadniając to obawą przed akceptacją doktryny Nestoriusza.

[Rok Pański] 514. [Rok panowania] Der Nersesa z Asztaraku 2.

[Rok Pański] 515. [Rok panowania] Der Nersesa z Asztaraku 3.

Hunowie, przeszedłszy przez Armenię, rozgrabili całą Kapadocję [...]. Po śmierci Kawata⁴⁴⁵ na tronie zasiadł perski król Chosrow⁴⁴⁶, którego panowanie trwało 40 lat (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 516. [Rok panowania] Der Nersesa z Asztaraku 4.

W okresie sprawowania godności katolikosy przez Nersesa perski król Chosrow wysłał wojsko z rozkazem, by pojmało ormiańskiego sparapeta, Warda, co stało się powodem wybuchu wielkiej wojny i pogromu perskich wojsk. Lecz po Wardzie [nastał] marzpan⁴⁴⁷ Wahram, który sprawił, że Jazd-buzd, którego imię po ormiańsku tłumaczy się Astwac-a-tur⁴⁴⁸, zginął śmiercią męczeńską. Od tego czasu w Armenii panowali już tylko marzpanowie – Persowie.

[Rok Pański] 517. [Rok panowania] Der Nersesa z Asztaraku 5.

Katolikos Nerses z Asztaraku, na polecenie perskiego króla Kawata, starającego się oddzielić Ormian od prawowiernych Greków, zwołał w ormiańskim mieście Dwin sobór, na który przybyło zaledwie dziesięciu biskupów. Na tym soborze Nerses uznał, że Chrystus ma jedną naturę, a do Trisagionu dodał wyrażenie «któryś został ukrzyżowany», zmieniając ustalenia naszego świętego Grzegorza Oświeciciela (*Hist. w[ardapeta] Izajasza Gri[gora], katolikosy w Sisie; W.W. odnotowuje rok*). O tym soborze wspomina również katolikos z Sis, Grigor⁴⁴⁹, w liście do naszego króla Hetuma Wielkiego⁴⁵⁰. W tym czasie

⁴⁴⁵ (A. A. Z.) Kawat (Kawad) I z dynastii Sasanidów – szach Persji w latach 488–531.

⁴⁴⁶ (A. A. Z.) Chosrow I Anoszirwan z dynastii Sasanidów – władca Persji w latach 531–579, a więc przez 48 lat.

⁴⁴⁷ (A. P.) Marzpan – tytuł perskich gubernatorów, którzy zarządzali poszczególnymi prowincjami irańskiego (perskiego) królestwa Sasanidów.

⁴⁴⁸ (A. A. Z.) Czyli: Dany przez Boga (Bog-dan).

⁴⁴⁹ (A. A. Z.) Katolikos Grigor VII Anawarzecy sprawował władzę w Sisie (dokąd przeniósł siedzibę katolikosatu z Hromkli) w latach 1293–1307; dążąc do zbliżenia z Kościołami greckim i rzymskim opracował wyznanie wiary, które likwidowało różnice między nimi w zakresie natur Chrystusa; przekazał je tuż przed swą śmiercią nie królowi Hetumowi, ale jego następcy, Lewonowi III, a ten ogłosił je na synodzie w Sisie.

⁴⁵⁰ (A. A. Z.) *Թուղթ տեսան զԳրիգորի Հայրն ի Կաթողիկոսի, զոր գրեալս առ կրօնաւոր թաւաւորն Հկթոս, հայր տրքսիսն Հայրն Լևոնի* [List Jego Świątobliwości Grzegorza, katolikosy Armenii, napisany do pobożnego króla Hetuma, ojca króla Armenii Lewona], o którym informację podał tylko Galano; katolikos wspomina w nim o mieszaniu wody i wina w kielichu liturgicznym i stąd współcześni badacze ormiańscy wątpią w jego autentyczność.

do Armenii przeniknęła groźna herezja Eutychesa i Dioskura o jednej naturze Chrystusa⁴⁵¹. Prawowierni sławni patriarchowie odrzucili później tę herezję. W Armenii pojawiła się jeszcze inna herezja dotycząca ciała Chrystusa, a konkretnie możliwości jego pośmiertnego rozkładu. Święty Jan z Damaszku⁴⁵² oraz inni Ojcowie odpowiedzieli na nią, że do Zmartwychwstania ciało Chrystusa mogło ulec rozkładowi, gdyż podobnie jak każdy człowiek odczuwał on łaknienie, pragnienie, zmęczenie, ból i cierpienie, wszelako po Męce ciało Chrystusa przestało być tożsame z ciałem ludzkim i nie mogło już ulec rozkładowi. W psalmie tak się o tym mówi: «Albowiem nie dozwolisz, by wierny Tobie doznał skażenia»⁴⁵³ (*Kat. i Kl., I, 88 itd.*).

Pan Bóg wszelako, nie mogąc znieść takiego błędzenia Ormian po manowcach wiary i ich chwiejności, jakie spowodowała działalność katolikosa [Nersesa] z Asztaraku, nadszedł na nasz kraj Szentyczyków⁴⁵⁴, przedstawicieli jednego z narodów arabskich, którzy z wielkim wojskiem pokonali i rozgrabili Armenię oraz Mezopotamię, jak powiada o tym *Nikifor* (w 16 [księdze] i 35 rozdziale), a także jak opisuje to w swoich 540 żałobnych wierszach Nerses Kłajecy i jak oplakuje Nerses z Lambronu w swoim „Aten. wogh b” (*Mój i Kl., I, rozdz. 10*).

[Rok Pański] 518. [Rok panowania] Der Howhannesa II 1.

Der Howhannes⁴⁵⁵ ze wsi Dzeghwan⁴⁵⁶ w prowincji Gabeghiank w tym roku, po śmierci [Nersesa] z Asztaraku, został katolikosem i piastował tę godność 15 lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 519. [Rok panowania] Der Howhannesa II 2.

[Rok Pański] 520. [Rok panowania] Der Howhannesa II 3.

[Rok Pański] 521. [Rok panowania] Der Howhannesa II 4.

⁴⁵¹ (A. A. Z.) Eutyches był archimandrytą klasztoru w Konstantynopolu i zwolennikiem tezy, że natura Chrystusa ma charakter wyłącznie boski, za co potępił go synod w Konstantynopolu, zwołany przez patriarchę Proklosa w 444 roku, i papież Leon I w liście do kolejnego patriarchy, Flawiana; Dioskur natomiast, patriarcha (papież) aleksandryjski, poparł Eutychesa na kolejnym synodzie w Efezie, któremu sam przewodniczył; ostatecznie po serii debat synodalnych Eutyches został potępiony, a Dioskur – złożony z urzędu.

⁴⁵² (A. A. Z.) Jan z Damaszku – zob. objaśnienie pod rokiem 728.

⁴⁵³ (G. K.) Psalm 16 (15), wiersz 10.

⁴⁵⁴ (A. P.) Woryginalie: Szentaci(k). Trudno określić, o jakich „Arabów” (?) tu chodzi.

⁴⁵⁵ (A. A. Z.) Howhannes II Gabeghiancy był katolikosem w latach 557–574.

⁴⁵⁶ (H. W.) Nazwa ta została tak zapisana, że można ją odczytać też jako Zeghwan. Katolikos Howhannes pochodził ze wsi Sjun-dzeghwan w prowincji Gabeghiank.

[Rok Pański] 522. [Rok panowania] Der Howhannesa II 5.

[Rok Pański] 523. [Rok panowania] Der Howhannesa II 6.

[Rok Pański] 524. [Rok panowania] Der Howhannesa II 7.

[Rok Pański] 525. [Rok panowania] Der Howhannesa II 8.

[Rok Pański] 526. [Rok panowania] Der Howhannesa II 9.

[Rok Pański] 527. [Rok panowania] Der Howhannesa II 10.

Cesarz Justynian⁴⁵⁷ [...] posłał dowódcę Belizariusza⁴⁵⁸ przeciw Persom. Ten ich w Mezopotamii pokonał i zmusił do ucieczki. Stało się to za zrządzeniem Boskim, bowiem dzięki sile wiatru strzały wypuszczane przez Persów zawracały i kierowały się przeciwko nim. Innym razem Persowie zostali pokonani w Wielkiej Armenii. Tam Pers Nerseh⁴⁵⁹ wraz ze swymi braćmi poddał się Rzymianom. Cesarz Justynian przyjął ich uprzejmie i mianował dowódcami [...] (*Bar.*).

[Rok Pański] 528. [Rok panowania] Der Howhannesa II 11.

[Rok Pański] 529. [Rok panowania] Der Howhannesa II 12.

Canowie, którzy byli sąsiadami Ormian, zostali chrześcijanami⁴⁶⁰.

[Rok Pański] 530. [Rok panowania] Der Howhannesa II 13.

Sobór w Dwinie miał miejsce mniej więcej w tym roku⁴⁶¹ (*ԿԲ*⁴⁶², 26).

[Rok Pański] 531. [Rok panowania] Der Howhannesa II 14.

[Rok Pański] 532. [Panowania] Der Howhannesa II 15 lat.

[Rok Pański] 533. [Rok panowania] Der Mowsesa
z Jeghwardu 1 (*W.W.*).

⁴⁵⁷ (A. A. Z.) Justynian I Wielki był cesarzem bizantyjskim w latach 527-565, twórcą potęgi cesarstwa.

⁴⁵⁸ (A. A. Z.) Belizariusz (ok. 505–565) – wódz wojsk bizantyjskich za cesarza Justyniana I w czasie wielu, w większości zwycięskich kampanii.

⁴⁵⁹ (A. A. Z.) Nerseh (Narses) był Ormianinem z Persarmenii, pochodził prawdopodobnie z rodu Kamsarakan, początkowo służył w armii perskiej i w roku 527 pokonał Belizariusza, ale w 530 roku wraz z matką i braćmi Aratusem i Isaacusem przeszedł na stronę bizantyjską, walczył potem w Egipcie i Italii, a zginął w trakcie wojny z Persją, podczas ofensywy na Dwin w 543 roku.

⁴⁶⁰ (G. K.) W oryginale: Օսւրք; por. u Prokopiusza we fragmencie poświęconym nawróceniu króla Lazów, Cata (Τσάτος).

⁴⁶¹ (A. A. Z.) Historia Kościoła ormiańskiego nie notuje soboru w Dwinie w tym roku. Roszka spletał datację trzech soborów dwińskich i najwyraźniej sam się w niej pogubił.

⁴⁶² (G. K.) Niezrozumiały skrót: ormiańskie litery o wartości fonetycznej: KB, (A. A. Z.) które mogą oznaczać liczbę 62.

Der Howhannes zasiadał na katedrze katolikosza 15 lat. Po jego śmierci godność tę piastował Mowses z Jeghwardu⁴⁶³ (*Hist.Orm.*). Ów Mowses, który pochodził ze wsi Jeghiward w prowincji Aragacotn, był katolikosem trzydzieści lat. Na jego polecenie, w czasach Mżeża Gnuni⁴⁶⁴, przyjęto Torgomową⁴⁶⁵ rachubę czasu, będącą kopią ormiańskiej rachuby. Powiadają, że to on po Nersesie zwołał sobór w Dwinie i dodał do Trisagionu słowa «któryś został ukrzyżowany»⁴⁶⁶ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 534. [Rok panowania] Der Mowsesa I⁴⁶⁷ 2.

[Rok Pański] 535. [Rok panowania] Der Mowsesa I 3.

Wtedy, za czasów Anthimosa⁴⁶⁸, pojawili się różni heretycy, np. gajanicci, jakobici⁴⁶⁹, Ormianie – monofizyci i inni [...].

[Rok Pański] 536. [Rok panowania] Der Mowsesa I 4.

[Rok Pański] 537. [Rok panowania] Der Mowsesa I 5.

[Rok Pański] 538. [Rok panowania] Der Mowsesa I 6.

[Rok Pański] 539. [Rok panowania] Der Mowsesa I 7.

[Rok Pański] 540. [Rok panowania] Der Mowsesa I 8.

[Rok Pański] 541. [Rok panowania] Der Mowsesa I 9.

[Rok Pański] 542. [Rok panowania] Der Mowsesa I 10.

[Rok Pański] 543. [Rok panowania] Der Mowsesa I 11.

⁴⁶³ (A. A. Z.) Mowses II Jeghwarcy był katolikosem w latach 576–604.

⁴⁶⁴ (A. A. Z.) Mżeż I Gnuni – marzpan Armenii perskiej w latach 518–548.

⁴⁶⁵ (A. P.) Torgom – ormiańska forma biblijnego imienia Togarma, które nosił wnuk Jafeta, jednego z trzech synów Noego. Występujący tu element -arma bywa kojarzony z nazwą kraju: Armenia.

⁴⁶⁶ (A. A. Z.) W rzeczywistości wypadki potoczyły się inaczej, niż uważa Roszka. Katolikos Mowses II, którego siedziba znajdowała się w Dwinie pod panowaniem perskim, odmówił przybycia na wspólny synod grecko-ormiański, który cesarz Maurycjusz chciał zwołać do Konstantynopola w celu skłonienia Ormian do akceptacji uchwał soboru chalcedońskiego. W odwecie cesarz mianował katolikosem prochalcedońskiego Howhannesa Bagarancego (590) z siedzibą w Awanie, a wywołana tym schizma w Kościele ormiańskim trwała aż do 611 roku, gdy antykatolikos zmarł.

⁴⁶⁷ (A. A. Z.) Roszka pomylił numerację katolikosów Mowsesów. Mowses I Manazkertcy rządził Kościołem ormiańskim w latach 456–461, tu zaś chodzi mu o Mowsesa II Jeghwarcego.

⁴⁶⁸ (A. A. Z.) Anthimos (Antym, Antymos, Antymiusz) I – patriarcha Konstantynopola w latach 535–536, z powodu swego monofizytyzmu usunięty z tej funkcji i ekskomunikowany na synodzie w Konstantynopolu; synod został zwołany przez nowego patriarchę, Menasa.

⁴⁶⁹ (A. A. Z.) Jakobici – wyznawcy Kościoła syryjskiego, który nie przyjął doktryny chrystologicznej soboru chalcedońskiego.

- [Rok Pański] 544. [Rok panowania] Der Mowsesa I 12.
 [Rok Pański] 545. [Rok panowania] Der Mowsesa I 13⁴⁷⁰.
 [Rok Pański] 546. [Rok panowania] Der Mowsesa I 14.
 [Rok Pański] 547. [Rok panowania] Der Mowsesa I 15.
 [Rok Pański] 548. [Rok panowania] Der Mowsesa I 16.
 [Rok Pański] 549. [Rok panowania] Der Mowsesa I 17.
 [Rok Pański] 550. [Rok panowania] Der Mowsesa I 18.
 [Rok Pański] 551. [Rok panowania] Der Mowsesa I 19.

Katolikos Mowses ponownie zwołał sobór w Dwinie w celu zatwierdzenia ustaleń pierwszego soboru dwińskiego⁴⁷¹ (*W.W.*).

- [Rok Pański] 552. [Rok rachuby ormiańskiej] 1.
 [Rok panowania] Der Mowsesa I 20.

Katolikos Mowses w dwudziestym roku piastowania swojej godności wprowadził ormiańską rachubę czasu i kalendarz Pięćsetlecia, który obejmuje okres pięciuset trzydziestu dwu lat (*Hist.Orm.*). Żeby zrozumieć przyczyny powstania nowej rachuby czasu i przesunięcia terminu obchodzenia święta Wielkiejnocy, trzeba posiadać szeroką wiedzę⁴⁷², toteż posłaliśmy list na Wschód, do przewielebnego Abrahama, arcybiskupa w mieście Tekirdağ⁴⁷³. Rachuba czasu Nersesa z Asztaraku została wprowadzona w tym roku; a jeśli do niej dodać rok, to otrzymamy rok Pański. Przykładowo: jeżeli do roku 1188

⁴⁷⁰ (G. K.) Jest tutaj mowa o jednym z cudów związanych z obrazem, który Jezus miał posłać królowi Abgarowi.

⁴⁷¹ (A. A. Z.) Chodzi o drugi synod w Dwinie, obradujący w latach 554–555, który Roszka błędnie umieścił pod rokiem 513 (zob. tam objaśnienie).

⁴⁷² (A. A. Z.) Jeszcze w 352 roku w Armenii wprowadzono tablice paschalne, opracowane przez Andreasa z Bizancjum, w celu określenia dni świąt religijnych. Po wyczerpaniu się rachuby tych tablic, na drugim synodzie w Dwin (w 552 roku) biskupi ormiańscy zdecydowali o wprowadzeniu w Kościele ormiańskim własnego kalendarza. Rok 1. kalendarza ormiańskiego rozpoczął się 11 lipca 552 roku kalendarza juliańskiego (dzień podjęcia decyzji przez sobór). Kalendarz ten podzielony jest na 12 miesięcy (*de facto* 13) po 30 dni każdy, plus dodatkowe pięć dni, zwane: *aweleac* (zbędne). Lata ery ormiańskiej były podawane w cyfrach, zapisywanych literami ormiańskimi, poprzedzonymi skrótem ԹՎ, od słowa ԹՎԻԼ (t'win) – w roku, lub ԹՎՀ., od słów ԹՎԻԼ ՀԱՅՈՑ (t'win Hajoc) – w roku ormiańskim. Ormiańskie nazwy miesięcy wskazują na wpływ kalendarza zaratusztriańskiego oraz kartwelskiego (w dwóch przypadkach – miesiąc 2. i 3.).

⁴⁷³ (A. A. Z.) Chodzi o Abrahama Kretacego, który był najpierw biskupem Rodosto w Tracji (obecna nazwa: Tekirdağ, w europejskiej części Turcji), a w latach 1734–1737 – katolikossem w Eczmiadynie; gdy Roszka pisał *Chronologię*, Kretacy już nie żył.

(według ormiańskiej rachuby czasu) dodamy 551, to otrzymamy rok 1739⁴⁷⁴. Święty Jazd-buzd, perskiego pochodzenia, znany w Armenii jako Astwacatur, zginął śmiercią męczeńską za wiarę Chrystusową, przybity do krzyża i prze-szyty strzałami z łuków. Oddał on Bogu ducha za czasów panowania cesarza Justyniana, a w Persji – Chosrowa, syna szacha Kawata (*Syn.*, 25 lut[ego]). Mąż Gnuni był marzpanem Armenii 31 lat (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 553. [Rok rachuby ormiańskiej] 2.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 21.

W tym roku zwołany został piąty sobór powszechny⁴⁷⁵ (*Cab.*). Z woli księcia Wartana Mamikoniana⁴⁷⁶ wzięli w nim również udział liczni ormiańscy biskupi i wardapetowie, z wyjątkiem cieszącego się złą sławą katolikosa. Zaakceptowali oni na piśmie postanowienia soboru w Chalcedonie, odrzucili zaś ustalenia soborczyka⁴⁷⁷ w Dwinie. Wtedy też cesarz Justynian wielką bramę ufundowanej przezeń katedry Mądrości Bożej, przez którą pierwsi weszli Ormianie, nazwał Wrotami Ormian. Wszelako po powrocie ormiańskich biskupów do kraju jedna część mieszkańców ochoczo przyjęła zawarte przez nich na soborze pojednanie, druga zaś sprzeciwiła się i poskarżyła katolikosowi Aghwanku Abasowi⁴⁷⁸, apelując doń o uznanie wyznawanego przez nich monofizytyzmu za

⁴⁷⁴ (A. A. Z.) W roku 1739 Roszka pisał *Chronologię*.

⁴⁷⁵ (A. A. Z.) Chodzi o drugi sobór konstantynopolitański (chronologicznie piąty sobór ekumeniczny), który odbył się w 553 roku, zwołany w celu pojednania z monofizyckimi Kościołami wschodnimi.

⁴⁷⁶ (A. A. Z.) Wartan III Mamikonian występuje w źródłach po raz pierwszy jako uczestnik synodu w Dwinie w 555 roku, ale podczas soboru konstantynopolitańskiego, o którym tu mowa, nie pełnił jeszcze żadnej funkcji. Roszka mógł go pomylić z jego ojcem, Wasakiem, prawdopodobnie dowódcą bizantyjskim pod imieniem Basakes. Kolejnym przywódcą rodu Mamikonianów był Manuel. Natomiast Wartan dopiero po gwałtownej śmierci brata z rąk Surena, marzpana Persarmenii (572), podjął działalność wojskowo-polityczną na szerszą skalę, co doprowadziło do objęcia przezeń funkcji marzpana pod protektorem bizantyjskim.

⁴⁷⁷ (G. K.) Zamiast wyrazu: ժողով (żoghov) – sobór, Roszka użył tu wyrazu: ժողովակ (żoghov-ak), w którym sufiks -ak nadaje wyrazowi „żoghov” odcień zdrobnienia (soborczyk). Roszka użył tej formy nie tylko dla zaznaczenia (ironicznego) heretyckości soboru w Dwinie, ale również dla podkreślenia niewielkiej liczby jego uczestników.

⁴⁷⁸ (A. A. Z.) Abas był katolikosem Kościoła albańskiego (Aghwanku) w latach 551/552–595/596 z siedzibą w Partewie (dziś Bərdə w Azerbejdżanie); został wyświęcony przez katolikosa Nersesa II Bagrewandcego; uważa się, że za jego czasów Kościół ten podzielał poglądy nestoriańskie o relacjach między boską i ludzką naturami Chrystusa.

jedynie słuszny pogląd dotyczący pojmowania natury Chrystusa. Abas wszelako im odpowiedział, że tak jak i jego poprzednicy, Petros i Grigor⁴⁷⁹, tego poglądu nie uznawali, tak on również go nie uzna. Napisał do Iberów, ale oni również postulaty skarżących odrzucili (*W.W.; Kl., II, 27*).

Bóg (najwyraźniej) ukarał Ormian, gdyż perski król (szach) Chosrow wyrządził ich krajowi tyle zła, że nie mogli już tego znieść. Zwrócili się zatem z prośbą o pomoc do cesarza Justyniana, przyrzekając Rzymianom posłuszeństwo, jak o tym mówi (*Ewagriusz, 27; Kl., I, 106*).

[Rok Pański] 554. [Rok rachuby ormiańskiej] 3.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 22.

W tym czasie żył Anania Szirakacy⁴⁸⁰ – apologeta monofizytów i acefalitów⁴⁸¹. Czerpiąc mnóstwo wiadomości od Greków, pisał on rozprawy o wagach, ciężarach i miarach oraz [napisał] książki zatytułowane: „Objaśnienie liczb” i „O sposobie zadawania pytań”, które mają charakter wróżb.

[Rok Pański] 555. [Rok rachuby ormiańskiej] 4.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 23.

[Rok Pański] 556. [Rok rachuby ormiańskiej] 5.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 24.

[Rok Pański] 557. [Rok rachuby ormiańskiej] 6.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 25.

[Rok Pański] 558. [Rok rachuby ormiańskiej] 7.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 26.

[Rok Pański] 559. [Rok rachuby ormiańskiej] 8.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 27.

⁴⁷⁹ (A. A. Z.) Grigor był poprzednikiem Abasa jako patriarcha Albanii Kaukaskiej z siedzibą w Derbencie, Petros natomiast nie występuje na liście patriarchów Albanii Kaukaskiej; być może Roszka miał na myśli Panda (Panta, Panona), patriarchę z początku VI wieku.

⁴⁸⁰ (A. P.) Ananiasz z Sziraku – myśliciel i uczony ormiański z VII wieku; oprócz filozofii zajmował się także geografią i astronomią.

⁴⁸¹ (A. A. Z.) Acefalicci – skrajni monofizyci z V wieku; termin ten odnoszono do frakcji Eutychesa, która odłączyła się od patriarchy aleksandryjskiego Piotra, miofizyty, w 482 roku, po tym, jak ten podpisał Henoticon i został uznany przez cesarza Zenona za prawowitego hierarchę; próbowali następnie przystać do Kościoła koptyjskiego, ale niezadowoleni ze stanowiska, jakie w nim zostało przyjęte odnośnie do kwestii chrystologicznych, utworzyli osobną sektę, a wreszcie dołączyli do zwolenników antychalcedońskiego patriarchy Antiochii Sewera.

[Rok Pański] 560. [Rok rachuby ormiańskiej] 9.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 28.

[Rok Pański] 561. [Rok rachuby ormiańskiej] 10.

[Rok panowania] Der Mowsesa I 29.

Zostało ustanowione Pięćsetlecie, dzięki czemu Wielkanoc mogła być świętowana we właściwym czasie (*Hist.Orm.*). Ale kimkolwiek był tłumacz „Historii” Arakela z Tebryzu z języka greckiego bądź łacińskiego⁴⁸², popełnił z powodu nieuctwa ogromny błąd w interpretacji Pięćsetlecia, ponieważ w owych pięciu stuleciach pięć razy wypada tzw. Krzywa Wielkanoc⁴⁸³, czyli obchodzenie Wielkiejnocy w innych dniach przez Ormian i Greków. I za każdym razem, kiedy w liczbie określającej jakiś rok pojawia się [ormiańska] litera *η* ghat⁴⁸⁴ [w literowym oznaczaniu daty] – błąd popełniają Grecy, a za każdym razem, kiedy się pojawia litera *շ* sha⁴⁸⁵, błąd popełniają Ormianie, o czym wie każdy szanujący się badacz, chociażby z mojej pracy „Przyczyna krzywej Wielkanocy i jej usunięcie”⁴⁸⁶. Ten błąd koniecznie trzeba naprawić, to jest spowodować, aby Ormianie zamiast litery *շ* sha, o wartości liczbowej 500, używali litery *ի* hi⁴⁸⁷ [o wartości liczbowej 300]. Wtedy Wielkanoc będą jednocześnie świętować wszyscy, łącznie z łacinnikami i Grekami, podobnie jak król Hethum w roku Pańskim 1292. A Pięćsetlecie – to cykl 532 lat, po którego zakończeniu rachubę zaczyna się od nowa: okresy siedmioletnie tworzą cykl składający się z 28 lat⁴⁸⁸. Albowiem jeśli 28 pomnożyć przez 19, otrzymamy 532 lata. (*Mój*).

[Rok Pański] 562. [Rok rachuby ormiańskiej] 11.

[Panowania] Der Mowsesa I 30 lat.

⁴⁸² (A. A. Z.) Niezrozumiałe, gdyż Arakel pisał po ormiańsku; zob. o nim w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz och skrótów*.

⁴⁸³ Po ormiańsku: Krazatik.

⁴⁸⁴ (G. K.) Ormiańska litera *Է* (o nazwie ‘ghat’) ma wartość liczbową 90.

⁴⁸⁵ (G. K.) Ormiańska litera *Շ* (o nazwie ‘sha’) ma wartość liczbową 500.

⁴⁸⁶ (A. A. Z.) Por. rozdział *Twórczość we Wstępie*.

⁴⁸⁷ (G. K.) Ormiańska litera *Ի* (o nazwie ‘hi’) ma wartość liczbową 300. (A. P.) Roszka pomylił tu nazwy liter; zamiast ‘hi’ (na miejscu pierwotnego ‘ji/yi’) wstawił ‘ho’. Litera o tej nazwie i kształcie (<) ma wartość liczbową 70. Litery z przypisów powyżej występują tu w dużych formach; ich małymi odpowiednikami są: *η*, *շ*, *ի*. Por. A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska (grabar – aszcharabar)*, Kraków 2014, s. 35–36.

⁴⁸⁸ (A. P.) Tu kilka liczebników budzi wątpliwości. Z następnego zdania można wywnioskować, że treść tego niejasnego miejsca jest następująca: takich 28-letnich cykli jest (w ciągu Pięćsetlecia) 19.

[Rok Pański] 563. [Rok rachuby ormiańskiej] 12.

[Rok panowania] Der Abrahama 1.

Der Abraham⁴⁸⁹ ze wsi Achtaban⁴⁹⁰ w prowincji Rszunik pełnił godność katolikosy przez 29 lat. To za jego czasu Iberowie oddzielili się od Ormian, przyłączyli do Greków i przyjęli ustalenia Najświętszego Soboru Chalcedońskiego. Katolikosem Iberii, który dokonał owego rozdzielenia, był Kirion⁴⁹¹ (*Hist. Kat.*). Wcześniej, od świętego katolikosy Grigorisa, wnuka Grzegorza Oświeciciela, Iberowie żyli w jedności z Ormianami i uznawali obrzędy Kościoła ormiańskiego, wszelako kiedy Ormianie odłączyli się od prawowiernych i nie przyjęli ustaleń Świętego Soboru Chalcedońskiego, Iberowie oddzielili się od Ormian i podporządkowali Świętemu Kościołowi Rzymskiemu (*Mój*).

[Rok Pański] 564. [Rok rachuby ormiańskiej] 13.

[Rok panowania] Der Abrahama 2.

[Rok Pański] 565. [Rok rachuby ormiańskiej] 14.

[Rok panowania] Der Abrahama 3.

[Rok Pański] 566. [Rok rachuby ormiańskiej] 15.

[Rok panowania] Der Abrahama 4.

[Rok Pański] 567. [Rok rachuby ormiańskiej] 16.

[Rok panowania] Der Abrahama 5.

[Rok Pański] 568. [Rok rachuby ormiańskiej] 17.

[Rok panowania] Der Abrahama 6.

[Rok Pański] 569. [Rok rachuby ormiańskiej] 18.

[Rok panowania] Der Abrahama 7.

[Rok Pański] 570. [Rok rachuby ormiańskiej] 19.

[Rok panowania] Der Abrahama 8.

[Rok Pański] 571. [Rok rachuby ormiańskiej] 20.

[Rok panowania] Der Abrahama 9.

[Rok Pański] 572. [Rok rachuby ormiańskiej] 21.

[Rok panowania] Der Abrahama 10.

Naród Wielkiej Armenii, który był poddany Persom i doznawał od nich wielu prześladowań z powodu wiary w Chrystusa, wyprawił w sekrecie swoich po-

⁴⁸⁹ (A. A. Z.) Abraham I Aghbatancy był katolikosem w latach 607 lub 610/611–615.

⁴⁹⁰ (G. K.) Prawidłowo: Aghbatan.

⁴⁹¹ (A. A. Z.) Kirion I był katolikosem Iberii w latach 595–610.

słów do cesarza Justyna⁴⁹² z propozycją przyłączenia Armenii do Cesarstwa Rzymskiego. Cesarz natomiast odpowiedział perskiemu szachowi Chosrowowi, że czas rozejmu jest określony, jednakże nie wypada, by jedni chrześcijanie lekceważyli innych swoich współbraci w wierze, proszących o udzielenie im wsparcia w czasie wojny (*Bar.*).

[Rok Pański] 573. [Rok rachuby ormiańskiej] 22.

[Rok panowania] Der Abrahama 11.

[Rok Pański] 574. [Rok rachuby ormiańskiej] 23.

[Rok panowania] Der Abrahama 12.

[Rok Pański] 575. [Rok rachuby ormiańskiej] 24.

[Rok panowania] Der Abrahama 13.

[Rok Pański] 576. [Rok rachuby ormiańskiej] 25.

[Rok panowania] Der Abrahama 14.

[Rok Pański] 577. [Rok rachuby ormiańskiej] 26.

[Rok panowania] Der Abrahama 15.

[Rok Pański] 578. [Rok rachuby ormiańskiej] 27.

[Rok panowania] Der Abrahama 16.

[Rok Pański] 579. [Rok rachuby ormiańskiej] 28.

[Rok panowania] Der Abrahama 17.

Cesarz Tyberiusz⁴⁹³ wyprowadził ogromne wojsko w liczbie około stu pięćdziesięciu oddziałów jeźdźców pod wodzą Justyniana⁴⁹⁴ przeciwko perskiemu władcy Chosrowowi, który wtargnął był do Armenii i parł dalej w kierunku Kapadocji. Głównodowodzący rzymskimi siłami, Justynian, pokonał Chosrowa i wybił jego wojsko [...] (*Bar.*).

⁴⁹² (A. A. Z.) Justyn II (Flavius Iustinus Iunior Augustus) z dynastii justyniańskiej – siostrzeniec cesarza Justyniana, cesarz bizantyński w latach 565–578. Opisywane wydarzenia miały miejsce podczas rebelii przeciw Persom, kierowanej przez Wartana III Mamikoniana (572), gdy po odbiciu Dwinu przez wojska perskie katolikos, biskupi i nachararowie schronili się na dworze tego cesarza i skłonieni zostali do debaty teologicznej w Haghia Sofia; z pomocą bizantyjską Wartan odzyskał Dwin, ale w 575 roku musiał ponownie uciec na terytorium bizantyjskie do zachodniej części Azji Mniejszej; tam się osiedlił.

⁴⁹³ (A. A. Z.) Tyberiusz (Flavius Tiberius Constantinus Augustus) – komes straży przybocznej Justyniana I, usynowiony przez Justyna II, cesarz wschodniorzymski w latach 578–582.

⁴⁹⁴ (A. A. Z.) Pomyłka Roszki; wodzem cesarza Tyberiusza, który pokonał Persów, był Maurycjusz, komes straży przybocznej, a po śmierci Tyberiusza następny cesarz wschodniorzymski w latach 582–602.

[Rok Pański] 580. [Rok rachuby ormiańskiej] 29.

[Rok panowania] Der Abrahama 18.

N[ota] B[ene]. Mniej więcej w tym czasie został zwołany sobór konstantynopolitański, w którym uczestniczyli również Ormianie⁴⁹⁵ (*powiada Kl., II, 27*).

[Rok Pański] 581. [Rok rachuby ormiańskiej] 30.

[Rok panowania] Der Abrahama 19.

[Rok Pański] 582. [Rok rachuby ormiańskiej] 31.

[Rok panowania] Der Abrahama 20.

[Rok Pański] 583. [Rok rachuby ormiańskiej] 32.

[Rok panowania] Der Abrahama 21.

Herminegildos, którą Ormianie nazywają Jermindą [...] ⁴⁹⁶.

[Rok Pański] 584. [Rok rachuby ormiańskiej] 33.

[Rok panowania] Der Abrahama 22.

[Rok Pański] 585. [Rok rachuby ormiańskiej] 34.

[Rok panowania] Der Abrahama 23.

[Rok Pański] 586. [Rok rachuby ormiańskiej] 35.

[Rok panowania] Der Howhannesa z Bagaranu⁴⁹⁷ 1.

Własny sobór konstantynopolitański Ormian.

W tym czasie w perskiej części Armenii katolikosem był Mowses z Jeghwardu, w greckiej części zaś został nim Howhannes z Bagaranu; sparapet Armenii bowiem, Muszegh Mamikonian⁴⁹⁸, był właśnie w Konstantynopolu u cesarza Maurycjusza i apelował do wszystkich ormiańskich biskupów oraz katolikos Mowsesa o zwołanie tam soboru i pojednanie kościołów, wszelako dumny katolikos oświadczył: «Oby nigdy tak się nie stało, iżbym musiał przebyć rzekę Azat albo podczas Liturgii spożywać chleb w piecu wypieczony, bądź (zamiast wina) „ciepłotę”⁴⁹⁹ wypijać». Wszelako 21 biskupów, którzy przybyli z greckiej części Armenii, po przestudiowaniu soborowego dokumentu doty-

⁴⁹⁵ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 553.

⁴⁹⁶ (G. K.) Chodzi tu o świętą Hermenegildę, królową wizygocką.

⁴⁹⁷ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 533.

⁴⁹⁸ (A. A. Z.) Muszegh II Mamikonian, uczestnik drugiego soboru w Dwinie, był sparapetem w 585 roku i marzpanem perskiej Armenii w 591 roku; uczestniczył w wojnach o tron Persji, wspierając Chosrowa II, któremu pomagał w tym czasie cesarz Maurycjusz.

⁴⁹⁹ (G. K.) Ciepłota (θερμὸν lub ζέων) – gorąca woda dodawana do wina podczas Przemienienia w trakcie Mszy Świętej w obrządku bizantyjskim.

czącego spraw wiary, przyjęło ustalenia soboru w Chalcedonie, w tym również naukę o dwu naturach Chrystusa itd. Kiedy powrócili do Armenii, inni biskupi przebywający w perskiej części kraju wyrazili sprzeciw, nie zgadzając się na pojednanie; wobec tego cesarz Maurycjusz mianował Howhannesa z Bagaranu katolikosem greckiej części Armenii, przez co Kościół ormiański rozpadł się na dwie części: na prawosławnych (to jest prawowiernych, dobrze sławiących Boga) i na złoślawnych (to jest źle sławiących Boga)⁵⁰⁰. Podówczas również Iberowie oddzielili się od Ormian, połączyli się z Grekami – i tak to już trwa do dziś⁵⁰¹. Der Howhannes ze wsi Bagaran w prowincji Kogowit był katolikosem w greckiej części Armenii 26 lat. A wyniósł go do owej godności cesarz Maurycjusz. Patriarchą zaś został za czasów katolikosa Abrahama. A stało się to we wsi Awan, położonej w prowincji Kotajk (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 587. [Rok rachuby ormiańskiej] 36.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 2.

[Rok Pański] 588. [Rok rachuby ormiańskiej] 37.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 3.

[Rok Pański] 589. [Rok rachuby ormiańskiej] 38.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 4.

[Rok Pański] 590. [Rok rachuby ormiańskiej] 39.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 5.

Stąd zachował się zwyczaj odprawiania 30 Mszy za zmarłych (Ormianie odprawiają ich 40).

[Rok Pański] 591. [Rok rachuby ormiańskiej] 40.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 6.

[Rok Pański] 592. [Rok rachuby ormiańskiej] 41.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 7.

⁵⁰⁰ (A. P.) W oryginale występuje tu wyraz: ughghaparr (kalka z greckiego: orthódoksos) i sztucznie mu przeciwstawiony wyraz czaraparr z pierwszym elementem շար (czar) oznaczającym po ormiańsku: zło. Wyjątkowo w tłumaczeniu polskim mamy tu odpowiednik „prawosławny” ze względu na ową grę przeciwieństw. Zwykle starormiański termin ughghaparr oddajemy przez „prawowierny”, by uniknąć skojarzeń z terminem „prawosławny”, który w języku polskim odnosi się do Kościołów chrześcijańskich dopiero w XI wieku.

⁵⁰¹ (A. P.) Potomkowie Iberów, czyli współcześni Gruzini, podobnie jak Grecy, są prawosławni; Ormiański Kościół Apostolski natomiast, oddzielony od Kościoła powszechnego już w VI wieku (synod w Dwinie), nie należy do wspólnoty Kościołów prawosławnych, wyłonionej w XI wieku.

[Rok Pański] 593. [Rok rachuby ormiańskiej] 42.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 8.

Sparapet Armenii Smbat Bagratuni⁵⁰² wszystkich wrogów Chosrowa⁵⁰³ podporządkował jego władzy, za co ten nagroził go, mianując marzpanem krainy Wyrkan Hyrcania⁵⁰⁴. Po przybyciu do niej Smbat zastał zniewolony naród ormiański, który zatracił był już własny język i pismo. Dlatego przydzielił owym ludziom biskupa, któremu nakazał odnowić wśród powierzanej mu trzody znajomość ojczystego języka i pisma (*Hist.Orm.*). Również *Orm. Syn.*, 16 paźdz[iernika], podaje, że ów Smbat był niezwykle silny, nieustraszony w boju itd. Pewnego razu wrogowie oszkalowali go przed Chosrowem, który rozkazał wypuścić na Smbata dzikie zwierzęta. Ten się ich nie uląkł, gołymi rękami chwycił i zabił niedźwiedzia, atakującego go zaś byka złapał za rogi i skręcił mu kark, a lwa schwycił za uszy i osiodłał! A dokonał tego wszystkiego w ciągu jednego dnia. Chosrow obsypał go za ów wyczyn licznymi zaszczytami⁵⁰⁵. Po latach Smbat, otoczony sławą, spoczął w Chrystusie.

[Rok Pański] 594. [Rok rachuby ormiańskiej] 43.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 9⁵⁰⁶.

[Rok Pański] 595. [Rok rachuby ormiańskiej] 44.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 10.

[Rok Pański] 596. [Rok rachuby ormiańskiej] 45.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 11.

[Rok Pański] 597. [Rok rachuby ormiańskiej] 46.

[Rok panowania] Der Howhannesa III 12.

⁵⁰² (A. A. Z.) Smbat IV Bagratuni († 616/617) – potomek ormiańskiego rodu arystokratycznego, początkowo służył w armii bizantyjskiej, a po przejściu na stronę perską osiągnął wysokie godności marzpana Hyrkanii w latach 595–602, a następnie marzpana perskiej Armenii.

⁵⁰³ (A. A. Z.) Chosrow II Parwiz z dynastii Sasanidów – władca Persji w latach 591–628.

⁵⁰⁴ (A. P.) Hyrkania – prowincja Gorgan na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Kaspijskiego.

⁵⁰⁵ (A. A. Z.) Roszka pomylił władców występujących w tej opowieści: Smbat w 589 roku stanął na czele buntu przeciwko Bizancjum, został pojmany i sprowadzony do Konstantynopola, gdzie skazano go na śmierć poprzez rzucenie na pożarcie bestiom na hipodromie; w ostatniej chwili ułaskawił go cesarz Maurycjusz i zesłał na wygnanie na „odległe wyspy”, a później do Afryki.

⁵⁰⁶ (H. W.) [Roszka] wspomina tu o tym, że Ormianie obchodzą święto Grigora Agrabagantego.

- [Rok Pański] 598. [Rok rachuby ormiańskiej] 47.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 13.
[Rok Pański] 599. [Rok rachuby ormiańskiej] 48.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 14.
[Rok Pański] 600. [Rok rachuby ormiańskiej] 49.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 15.

WIEK SIÓDMY

- [Rok Pański] 601. [Rok rachuby ormiańskiej] 50.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 16.
[Rok Pański] 602. [Rok rachuby ormiańskiej] 51.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 17.
[Rok Pański] 603. [Rok rachuby ormiańskiej] 52.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 18⁵⁰⁷.
[Rok Pański] 604. [Rok rachuby ormiańskiej] 53.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 19.
[Rok Pański] 605. [Rok rachuby ormiańskiej] 54.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 20.
[Rok Pański] 606. [Rok rachuby ormiańskiej] 55.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 21.
[Rok Pański] 607. [Rok rachuby ormiańskiej] 56.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 22.
[Rok Pański] 608. [Rok rachuby ormiańskiej] 57.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 23.
[Rok Pański] 609. [Rok rachuby ormiańskiej] 58.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 24.
[Rok Pański] 610. [Rok rachuby ormiańskiej] 59.
[Rok panowania] Der Howhannesa III 25⁵⁰⁸.
[Rok Pański] 611. [Rok rachuby ormiańskiej] 60.
[Panowania] Der Howhannesa III 26 rok.

⁵⁰⁷ (H. W.) Mowa tu jest o tym, że (perski) król Chosrow (Chosroes) zajął „Fenicję, Armenię i Kapadocję”.

⁵⁰⁸ (H. W.) Mowa tu jest o tym, że Persowie zdobyli Edesę.

Katolikos Howhannes, który zasiadał na patriarchalnym tronie 26 lat, zmarł jako jeniec w czasie wojny; jego następcą został Der Komitas⁵⁰⁹, pochodzący z wioski Aghdznik (*Orm. Hist.*) [...]. Der Komitas [sic!] ze wsi Aghdznik w prowincji Aragacotn był katolikosem osiem lat. Wybudował on awan nad martyrium świętej Hripsime i jej współtowarzyszek⁵¹⁰ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 612. [Rok rachuby ormiańskiej] 61.

[Rok panowania] Der Komitasa 1.

[Rok Pański] 613. [Rok rachuby ormiańskiej] 62.

[Rok panowania] Der Komitasa 2.

Iberowie oddzielili się od Ormian (*Hist.Orm.*)⁵¹¹.

[Rok Pański] 614. [Rok rachuby ormiańskiej] 63.

[Rok panowania] Der Komitasa 3.

[Rok Pański] 615. [Rok rachuby ormiańskiej] 64.

[Rok panowania] Der Komitasa 4.

Święty Teustetid⁵¹², po ormiańsku: Astwacatur.

[Rok Pański] 616. [Rok rachuby ormiańskiej] 65.

[Rok panowania] Der Komitasa 5.

[Rok Pański] 617. [Rok rachuby ormiańskiej] 66.

[Rok panowania] Der Komitasa 6.

[Rok Pański] 618. [Rok rachuby ormiańskiej] 67.

[Rok panowania] Der Komitasa 7.

[Rok Pański] 619. [Rok rachuby ormiańskiej] 68.

[Rok panowania] Der Komitasa 8.

[Rok Pański] 620. [Rok rachuby ormiańskiej] 69.

[Rok panowania] Der Kristapora 1.

⁵⁰⁹ (A. A. Z.) Komitas I Aghcecy lub z Aghdzniku był katolikosem w latach 615–628.

⁵¹⁰ (G. K.) Katedrę w Awan (obecnie: dzielnica Erywania) zbudował prochalcedoński katolikos Howannes z Bagaranu w końcu VI wieku. Katolikos Komitas zbudował kościół świętej Hripsime w Wagharszapacie (Eczmiadzynie) nad grobem tej świętej w roku 618. Być może Roszka rozróżniał obie te świątynie i jedynie chciał zaznaczyć, że Komitas zbudował świątynię Hripsime na wzór katedry w Awanie (fakt powszechnie znany).

⁵¹¹ (H. W.) Błąd.

⁵¹² W oryginale: Տէրութեան.

Der Kristapor⁵¹³, z grona azatów⁵¹⁴, pochodzący z rodu Abrahamianów, był katolikosem pięć lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 621. [Rok rachuby ormiańskiej] 70.

[Rok panowania] Der Kristapora II 2.

[Rok Pański] 622. [Rok rachuby ormiańskiej] 71.

[Rok panowania] Der Kristapora II 3.

[Rok Pański] 623. [Rok rachuby ormiańskiej] 72.

[Rok panowania] Der Kristapora II 4.

[Rok Pański] 624. [Rok rachuby ormiańskiej] 73.

[Rok panowania] Der Kristapora II 5 (*Kl., in 2*).

[Rok Pański] 625. [Rok rachuby ormiańskiej] 74.

[Rok panowania] Der Jezra, męża Bożego prawowiernego z Paraznakertu⁵¹⁵ 1. Święty Der Jezr Nga[jecy] ze wsi Paraznakert, który się wychowywał i dorastał na patriarszym dworze, był katolikosem 10 lat⁵¹⁶. Za jego czasu odbył się zwołany przez cesarza Herakliusza⁵¹⁷ sobór w mieście Karinie⁵¹⁸. Oprócz katolikosy Armenii, Jezra, cesarz zaprosił także biskupów i książęta ormiańskie oraz wielu greckich filozofów. Po 30 dniach dysput, naukowych dociekań oraz wzajemnych dialogów uczestnicy soboru osiągnęli porozumienie, przy czym Jezr, wszyscy ormiańscy biskupi i książęta również wyrazili zgodę, aby anatema zostały obłożone wszelkie ustalenia dwińskiego soboru. Ormianie na powrót oddzielili Boże Narodzenie i Chrztę Pański; usunęli z Trisagionu

⁵¹³ (A. A. Z.) Kristapor II Abrahamita był katolikosem w latach 628–630.

⁵¹⁴ (G. K.) Azat znaczy dosłownie: wolny (A. P. – wyraz pochodzenia perskiego); w starożytnej Armenii azatami nazywano przedstawicieli rodzin nachararów (arystokratów), szlachty.

⁵¹⁵ (G. K.) Być może: Parażnakert.

⁵¹⁶ (A. A. Z.) Jezr I Parażnakertcy był katolikosem w latach 630–641.

⁵¹⁷ (A. A. Z.) Herakliusz – cesarz wschodniorzymski (bizantyjski), panujący w latach 610–641; założyciel dynastii heraklijskiej, za jego czasów dokonała się bizantynizacja cesarstwa (zastąpienie łaciny greką, a tytułu imperatora – basileusem).

⁵¹⁸ (A. A. Z.) Za katolikosatu Jezra cesarz Herakliusz usiłował narzucić Kościołowi ormiańskiemu postanowienia soboru chalcedońskiego; w tym celu objął przewodnictwo soboru w Teodozjopolu (orm. Karin, dzisiejsze Erzurum) w 632 roku. W wyniku nacisków politycznych i obawy, że dojdzie do nowej schizmy poprzez mianowanie osobnego katolikosy na terenach Armenii kontrolowanych przez Bizancjum, sobór zakończył się przyjęciem formuły wiary narzuconej przez cesarza, ale bez wzmiankowania soboru chalcedońskiego. Jezr powrócił następnie do Armenii, gdzie napotkał na silną opozycję, która jednak nie zdołała doprowadzić do obalenia katolikosy.

wyrażenie «który był ukrzyżowany», a odnosząc suplikację do wszystkich osób Świętej Trójcy, nakazali mówić: «Święty Boże, Święty i Mocny, Święty i Nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami». I za równie miarodajny jak trzy pierwsze sobory powszechne uznali sobór chalcedoński i jego postanowienia. Sprzeciwił się temu Howhan Majrawanecy⁵¹⁹, którego obłożono za to anatemą, uznano za schizmatyka i zesłano (*Hist. Kat.; Kl., II, 126 i 127*).

[Rok Pański] 626. [Rok rachuby ormiańskiej] 75.

[Rok panowania] Der Jezra 2.

Honorios albo po ormiańsku Onorios/Wonorios⁵²⁰.

[Rok Pański] 627. [Rok rachuby ormiańskiej] 76.

[Rok panowania] Der Jezra 3.

Der Komitas zbudował klasztor pod wezwaniem świętej Hripsime i skomponował szarakan „Dusze [poświęcone]”⁵²¹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 628. [Rok rachuby ormiańskiej] 77.

[Rok panowania] Der Jezra 4.

Katolikos Jezr powiększył martyrium świętej Gajane, zbudował klasztor u podnóża góry Masis⁵²² i wraz z wieloma innymi pracowitymi mężami doskonalił się w cnotliwości (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 629. [Rok rachuby ormiańskiej] 78.

[Rok panowania] Der Jezra 5.

[Rok Pański] 630. [Rok rachuby ormiańskiej] 79.

[Rok panowania] Der Jezra 6.

⁵¹⁹ (A. A. Z.) Howhan Majrawanecy i jego uczeń Sargis, którzy nie uczestniczyli w soborze i odmówili stawienia się przed nim, przegrali spór z katolikosem i wycofali się na terytorium Armenii kontrolowane przez Persję.

⁵²⁰ (A. A. Z.) Być może chodzi o Honoriusza I, papieża w latach 625–638; nieobeznany dobrze z zawiłościami teologii greckiej, wdał się on w spór pomiędzy patriarchą Konstantynopola Sergiuszem I a patriarchą Jerozolimy Sofroniuszem I w sprawie dwóch natur Chrystusa, opowiadając się za monoteletyzmem, i na soborze w Konstantynopolu został potępiony oraz uznany za heretyka. Jeszcze na pierwszym soborze watykańskim w 1870 roku przeciwnicy dogmatu o nieomyślności papieża powoływali się na jego pomyłkę.

⁵²¹ (G. K.) *Dusze poświęcone* (*Անձիւք նմիպնայք*) – hymn na cześć świętej Hripsime, świętej Gajane i ich współtowarzyszek. Hymn ten ma charakter akrostychu (A. P. – pierwsze litery poszczególnych wersów tworzą zdanie lub grupę wyrazową); napisał go katolikos Komitas z okazji konsekracji świątyni pod wezwaniem świętej Hripsime.

⁵²² (A. P.) Masis to ormiańska nazwa góry Ararat.

Odbył się powszechny sobór w Karinie⁵²³, na którym obecni byli cesarz rzymski Herakliusz, katolikos Jezr, biskupi, wardapeci, opaci klasztorów i mnisi w liczbie 195 – wszyscy posiadający dużą wiedzę w sprawach wiary i Kościoła. Zamiast arcybiskupa Sjuniku, Matuzalema⁵²⁴, przybył wardapet Teodoros, bratanek katolikosy Komitasa; obecni byli także: arcybiskup Tiratur z Artazu; arcybiskup Darjnu – Wahan; biskup Gochtnu – Martiros; wardapet Wrtanes z Bagariczu; Toman z Arsazaruniku. Wszyscy oni władali językiem greckim. Pośród świeckich uczestników soboru znaleźli się marzpan Armenii, Teodoros Rsztuni⁵²⁵, któremu towarzyszyło mnóstwo książąt i synów azatów (*W.W. i Zach. Corcor-ski*). Po 30-dniowych obradach ormiańscy uczestnicy soboru pojednali się ze Świętym Kościołem Rzymskim, obłożyli anatemą ustalenia soboru w Dwinie, wyrazili wolę oddzielnego obchodzenia świąt Bożego Narodzenia i Chrztu Pańskiego, zezwolili na dolewanie wody do mszalnego wina, na śpiewanie o każdej z trzech Osób Trójcy Przenajświętszej (Trisagionu); ponadto uznano sobór chalcedoński za równoprawny trzem pierwszym soborom powszechnym: nicejskiemu, efeskiemu i konstantynopolitańskiemu. Obydwie strony wręczyły sobie nawzajem opieczetowany dokument poświadczający przyłączenie do Kościoła katolickiego⁵²⁶ i uczestnicy soboru z radością rozjechali się każdy w swoją stronę. Przeciwno dokonaniom tego soboru nadaremnie w swojej „Historii” protestuje zaślepiony nienawiścią niesławny Stepannos Worbilian⁵²⁷, arcybiskup Sjuniku, ośmielający się nazywać w niej głupcami tylu bardzo mądrych duchownych ojców i wardapetów (*W.W. ex. Bar. 622, quod non inveni f.*⁵²⁸; *W.W.; p[atrz] Kl., tom I, 186 itd.; Kl., II, 127*). Oto, w jaki sposób Kościół ormiański 95 lat pozostawał prawowierny, aż do czasów katolikosy Howhannesa z Odzunu (*Hist. Kat.*).

⁵²³ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 625.

⁵²⁴ (G. K.) Sic! Powinno być: Mafuzala.

⁵²⁵ (A. A. Z.) Teodoros Rsztuni (ok. 590–655/656) – potomek ormiańskiego domu arystokratycznego, iszchan Armenii (639–643, 645–653), także w pewnych latach marzpan i sparapet, najpierw wraz z Bizancjum, potem samodzielnie prowadził walkę z najazdami arabskimi, a w 652 roku uznał zależność Armenii od kalifatu.

⁵²⁶ (A. P.) Użyty tu wyraz Կաթոլիկէ (Katughike) nie ma tu takiego znaczenia jak „katolicki” w odniesieniu do Kościoła podlegającego rzymskiemu papieżowi w drugim tysiącleciu rachuby chrześcijańskiej; tu „katolicki” znaczy: powszechny.

⁵²⁷ (A. A. Z.) Stepannos Orbelian – przeciwnik latinizującego katolikosy Grigora VII; zob. o nim w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótach*, pod hasłem: *Stepannos Sjunecy*; por. też noty pod rokiem 772 i 773.

⁵²⁸ (A. A. Z.) Quod non inveni f[olio] (łac.) – ale nie znalazłem strony.

[Rok Pański] 631. [Rok rachuby ormiańskiej] 80.

[Rok panowania] Der Jezra 7.

[Rok Pański] 632. [Rok rachuby ormiańskiej] 81.

[Rok panowania] Der Jezra 8.

Sobór Ormian w Karinie⁵²⁹ (*Kl.*, II, 27).

[Rok Pański] 633. [Rok rachuby ormiańskiej] 82.

[Rok panowania] Der Jezra 9.

[Rok Pański] 634. [Rok rachuby ormiańskiej] 83.

[Panowania] Der Jezra 10 lat.

W tym roku katolikos Jezr spoczął w Chrystusie po dziesięcioletnim okresie zasiadania na patriarchalnym tronie. W Armenii panował wówczas Teodoros Rsztuni (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 635. [Rok rachuby ormiańskiej] 84.

[Rok panowania] Der Nersesa III Prawowiernego⁵³⁰ 1.

Po śmierci Jezra biskup Nerses, pochodzący z prowincji Tajk, zasiadł na tronie katolikosa, niechętnie jednak zgodził się pełnić tę funkcję i nawet zamierzał początkowo dokądś uciec, wszelako tak długo i usilnie go błagano, że w końcu pozostał na patriarchalnej katedrze. Zajął się pochówkiem mnóstwa chrześcijan zabitych przez niewiernych i w tym też miejscu odbudował spalony kościół pod wezwaniem świętego Sargisa. Położył również fundamenty pod budowę wielkiej świątyni poświęconej pamięci świętego Grzegorza, a umiejscowionej nad Głęboką Jamą⁵³¹. Złożył tam również szczątki dwóch męczenników – świętego Jazd-buzda i świętego Dawida z Dwinu⁵³² (*Hist.Orm.*). Der Nerses ze wsi Iszchank był katolikosem dwadzieścia lat. Ów wielce bogobojny i pracowity sługa Chrystusa, promieniejąc miłością ku bliźnim, wybudował w mieście Wagharszapacie świetlistą oświetlarnię dla trzody powierzonych sobie mówiących owieczek oraz czyścić świętego męczennika w mieście Artasza-

⁵²⁹ (A. A. Z.) Tym razem Roszka dobrze datował ów synod; po raz pierwszy opisał go pod rokiem 625 (tam objaśnienie).

⁵³⁰ (A. A. Z.) Nerses III był katolikosem w latach 641–661, zyskał przydomek Budowniczy z uwagi na liczne budowle sakralne, które wznosił w trakcie swych rządów.

⁵³¹ (G. K.) Klasztor Głęboka Jama, po ormiańsku: Chor Wirap.

⁵³² (G. K.) Anachronizm, ponieważ Dawid z Dwinu zmarł pod koniec VII wieku.

cie. Wybudował też jeszcze jedno martyrium w mieście Dwin⁵³³ (*Hist. Kat.*). Wyrażenie «owczarnia dla trzody powierzonych sobie mówiących owieczek» oznacza tu pałac patriarchy w Eczmiadynie, słowo czyścić zaś – ową głęboką jamę, do której wtrącony został święty Grzegorz Oświeciciel (*Mój; Kl., I, 190, i II, 129*).

[Rok Pański] 636. [Rok rachuby ormiańskiej] 85.

[Rok panowania] Der Nersesa III 2.

[...] Stąd wynika prawdziwość informacji o tym, że święty Sylwester i nasz święty Oświeciciel dodali kilka kropel Krwi Chrystusa do atramentu, którym napisali dokument przymierza; to jest: papież Teodor⁵³⁴ [...] dodał Krwi Chrystusa ze Świętego Kielicha do atramentu, którym napisał dymisję Pyrosa⁵³⁵, obłożonego anatemą. Heraklesa [...] ⁵³⁶ (*Ners.*).

Cesarz Herakliusz, rozgniewany na Ormian zmuszonych przyjąć zwierzchnictwo Taczyków⁵³⁷, podbił ich, a katolikosa Nersesa przeniósł do Dwinu, gdzie Ormianie odnowili unię ze Świętym Kościołem Rzymskim i uznali za obowiązujące postanowienia soboru chalcedońskiego. Tenże patriarcha Nerses inicjował wznoszenie wielu różnych budowli oraz odnowę wielu kościołów, przez co zasłużył sobie na wieczną pamięć potomnych (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 637. [Rok rachuby ormiańskiej] 86.

[Rok panowania] Der Nersesa III 3.

[Rok Pański] 638. [Rok rachuby ormiańskiej] 87.

[Rok panowania] Der Nersesa III 4.

[Rok Pański] 639. [Rok rachuby ormiańskiej] 88.

[Rok panowania] Der Nersesa III 5.

⁵³³ (A. A. Z.) Kościół Surb Sargis. Najśłynniejszą budowlą wzniesioną przez katolikosa Nersesa III była katedra w Zwartnocu, której ruiny zostały w roku 2000 wpisane na listę światowego dziedzictwa kulturalnego UNESCO.

⁵³⁴ (A. A. Z.) Teodor I – papież w latach 642–649; obłożył ekskomuniką patriarchę Pyrrusa w związku z wyznawaniem przez niego monoteletyzmem.

⁵³⁵ (A. A. Z.) Pyrrus I († 654) był patriarchą ekumenicznym Konstantynopola w latach 638–641 i ponownie od stycznia 654 do swej śmierci w czerwcu tegoż roku.

⁵³⁶ (A. A. Z.) Zapewne chodzi o Herakliusza Konstantego, cesarza bizantyjskiego sprawującego władzę przez kilka miesięcy w 641 roku, syna cesarza Herakliusza, lub o Herakleonasa (Konstantyna Heraklejosa), innego z synów tegoż cesarza, który również panował w 641 roku, ale został usunięty z tronu i oddany do klasztoru.

⁵³⁷ (A. A. Z.) Chodzi o Arabów.

- [Rok Pański] 640. [Rok rachuby ormiańskiej] 89.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 6.
 [Rok Pański] 641. [Rok rachuby ormiańskiej] 90.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 7.
 [Rok Pański] 642. [Rok rachuby ormiańskiej] 91.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 8.
 [Rok Pański] 643. [Rok rachuby ormiańskiej] 92.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 9.

Sparapet Armenii Teodoros Rsztuni zagospodarował wyspę Achtamar⁵³⁸ i przeniósł na nią z Dyprawanku słynący cudami Krzyż związany z imieniem Świętej Bogurodzicy (*Hist.Orm.*).

- [Rok Pański] 644. [Rok rachuby ormiańskiej] 93.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 10.
 [Rok Pański] 645. [Rok rachuby ormiańskiej] 94.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 11.
 [Rok Pański] 646. [Rok rachuby ormiańskiej] 95.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 12.
 [Rok Pański] 647. [Rok rachuby ormiańskiej] 96.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 13.
 [Rok Pański] 648. [Rok rachuby ormiańskiej] 97.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 14.
 [Rok Pański] 649. [Rok rachuby ormiańskiej] 98.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 15.
 [Rok Pański] 650. [Rok rachuby ormiańskiej] 99.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 16.
 [Rok Pański] 651. [Rok rachuby ormiańskiej] 100.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 17.
 [Rok Pański] 652. [Rok rachuby ormiańskiej] 101.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 18.
 [Rok Pański] 653. [Rok rachuby ormiańskiej] 102.
 [Rok panowania] Der Nersesa III 19.

⁵³⁸ (A. P.) Wyspa Achtamar (turecka nazwa: Akdamar) leży w południowej części jeziora Wan. Do dziś zachował się tam kościół ormiański, zamieniony przez władze tureckie na muzeum.

[...] Taczykowie⁵³⁹ spustoszyli wiele miejscowości w Armenii (*Bar.*).

Katolikos Der Nerses zbudował w Dwinie kościół pod wezwaniem świętego Sarkisa oraz świątynię Chor Wirap, upamiętniającą miejsce męczeństwa świętego Grzegorza Oświeciciela (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 654. [Rok rachuby ormiańskiej] 103.

[Panowania] Der Nersesa III 20 lat.

W tym roku oddał Bogu ducha prawowierny i wielce zasłużony katolikos Nerses; został on pochowany w swojej letniej posiadłości⁵⁴⁰. Jego następcą został Anastas z Akoru⁵⁴¹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 655. [Rok rachuby ormiańskiej] 104.

[Rok panowania] Der Anastasa 1.

Prawowierny Anastas z Akoru, senekapet⁵⁴² zmarłego Nersesa, zasiadł po nim na tronie katolikosa. Na polecenie tegoż Nersesa zbudował on katolikon⁵⁴³ w Aruczu i klasztor w Jeghwardzie. Z własnej inicjatywy zaś wybudował kościół w Akorze, cele dla braci zakonnych i pokoje gościnne. Pochodzący z wioski Akor w prowincji Masjacoctn Der Anastas był katolikosem sześć lat (*Hist.Kat.*).

[Rok Pański] 656. [Rok rachuby ormiańskiej] 105.

[Rok panowania] Der Anastasa 2.

Niejaki Murhan⁵⁴⁴, wywodzący się z perskiego królewskiego rodu i pragnący zostać chrześcijaninem, przybył do ormiańskiego księcia Grigora⁵⁴⁵ i poprosił, aby go ochrzcić. Katolikos Anastas nie tylko uczynił zadość owemu

⁵³⁹ (A. A. Z.) I tym razem chodzi o Arabów.

⁵⁴⁰ (A. P.) W oryginale został tu użyty wyraz „dzerrakert” o znaczeniu analogicznym do dastakertu.

⁵⁴¹ (A. A. Z.) Anastas I Akorecy był katolikosem w latach 661–667.

⁵⁴² (G. K.) Senekapet – dworzanin odpowiedzialny za sypialnię władcy, ochmistrz, zarządca pałaców (por. urząd bizantyńskiego parakimomena, gr. parakoimomenos). Analogiczny urząd istniał także przy dworze katolikosa. W Bizancjum odpowiednikiem senekapeta katolikosa był mniej więcej synkellos patriarchy. (A. P.) Po ormiańsku „senjak” znaczy: pokój, salon; użyty w oryginale starormiański termin: senekapet (dosłownie: zwierzchnik, nadzorca komnat) jest odpowiednikiem zachodniego majordomusa.

⁵⁴³ (A. P.) Katolikon – grecka nazwa głównej świątyni.

⁵⁴⁴ (G. K.) Powinno być Surhan. Chodzi o świętego Dawida z Dwinu, o którym będzie mowa w następnym zdaniu.

⁵⁴⁵ (A. A. Z.) Grigor I Mamikonian był księciem Armenii w latach 662–685 w dobie dominacji arabskiej.

życzeniu, ale nawet został ojcem chrzestnym Murhana (*Hist.Orm.*). Po tym, jak urodzony w Persji święty Dawid z Dwinu, którego ojciec był Taczykiem i muzułmaninem, a matka – chrześcijanką, przybył razem z wojskiem Taczyków do Armenii i poznał bogobojność oraz dobroć serc chrześcijan, uwierzył w Chrystusa tudzież przyjął chrzest z rąk katolikos⁵⁴⁶ Grigora. Wszelako po wielu latach emir Taczyków⁵⁴⁷ dowiedział się o tym, że święty Dawid, będący niegdyś Taczykiem-muzułmaninem, obecnie jest już od dawna chrześcijaninem, rozkazał ukrzyżować go i przebić [mu] boki włócznią. Wkrótce zarówno krzyż, jak i włócznia zasłynęły szeroko z powodu mnóstwa cudów, jakie się za ich pośrednictwem dokonywały (*Syn., 31 marca*).

[Rok Pański] 657. [Rok rachuby ormiańskiej] 106.

[Rok panowania] Der Anastasa 3.

[Rok Pański] 658. [Rok rachuby ormiańskiej] 107.

[Rok panowania] Der Anastasa 4.

[Rok Pański] 659. [Rok rachuby ormiańskiej] 108.

[Rok panowania] Der Anastasa 5.

[Rok Pański] 660. [Rok rachuby ormiańskiej] 109.

[Panowania] Der Anastasa 6 lat.

Anania Szirakuni albo Szirakacy⁵⁴⁸ dostał od katolikos Anastasa polecenie, aby opracować stały kalendarz, który ten zamierzał przedstawić, omówić i – jako ogólnie obowiązujący – przyjąć na ogólnym zgromadzeniu. Ponieważ jednak w tym samym roku katolikos pożegnał się z życiem, sprawy nie zakończono (*Hist.Orm.; p[atrz] Kl., II, 131*).

[Rok Pański] 661. [Rok rachuby ormiańskiej] 110.

[Rok panowania] Der Israjela 1.

⁵⁴⁶ (A. A. Z.) Pomyłka Roszki; chodzi o księcia Grigora I – podczas jego rządów katolikosy nosili imiona: Anastas, Israjel i Sahak, a nie Grigor.

⁵⁴⁷ (A. A. Z.) Tu: Arabów.

⁵⁴⁸ (A. A. Z.) Anania Szirakacy był wybitnym ormiańskim polihistorem i filozofem przyrody z VII wieku, autorem dzieł z zakresu matematyki, astronomii, kosmografii, geografii i chronologii; jest uważany za ojca nauk ścisłych i przyrodniczych w Armenii. W 667 roku został poproszony przez katolikos Anastasa I o sporządzenie kalendarza ruchomych i stałych świąt kościelnych, opracował wówczas kalendarz wieczny, oparty na cyklu 532-letnim, łączący cykl słoneczny i księżycowy, które zbiegają się właśnie co 532 lata; jednak z powodu śmierci katolikos jego kalendarz nie został wprowadzony przez Kościół ormiański.

Der Israjel⁵⁴⁹ ze wsi Wotmuz w prowincji Wanand był katolikosem sześć lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 662. [Rok rachuby ormiańskiej] 111.

[Rok panowania] Der Israjela 2.

[Rok Pański] 663. [Rok rachuby ormiańskiej] 112.

[Rok panowania] Der Israjela 3.

[Rok Pański] 664. [Rok rachuby ormiańskiej] 113.

[Rok panowania] Der Israjela 4.

Cudowne pojawienie się Świętego Krzyża na górze Warag⁵⁵⁰ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 665. [Rok rachuby ormiańskiej] 114.

[Rok panowania] Der Israjela 5.

[Rok Pański] 666. [Rok rachuby ormiańskiej] 115.

[Panowania] Der Israjela 6 lat.

[Rok Pański] 667. [Rok rachuby ormiańskiej] 116.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 1.

Wostikan⁵⁵¹ cesarski w Armenii, Saporiusz, zbuntował się przeciwko cesarzowi, wszelako później w starciu z patrycjuszem Nikiforem poniósł klęskę i zginął, zwycięstwo zaś przypadło cesarzowi (*Bar.*).

Sahaka, [pochodzącego] ze wsi Arkunik w prowincji Dzoropor, *Omiański Historyk* nazywa świętym, gdyż był on prawowiernym i po Israjelu zajął miejsce na katedrze katolikosa⁵⁵² (*Hist.Orm.*). Der Sahak, zrodzony z ojca pochodzącego ze wsi Arkaszen w prowincji Dzoropor oraz z matki ze wsi Byrtyknoc w prowincji Mazaz, był katolikosem 29 lat. Zostawszy jeńcem okrutnego wostikana, został zesłany do Damaszku, stamtąd zaś przeniesiony do Charranu, gdzie też dokonał żywota. A dowódca Taczyków⁵⁵³, który był wostikanem Ar-

⁵⁴⁹ (A. A. Z.) Israjel I Otmsecy był katolikosem w latach 667–677.

⁵⁵⁰ (A. P.) Warag – góra w prowincji Waspurakan, na wschód od jeziora Wan. Do pierwszej wojny światowej istniał tam ważny klasztor ormiański, założony w VII wieku przez Senekerima Arcruniego.

⁵⁵¹ (G. K.) Wostikan – osoba urzędowa, władca, zarządca, nadzorca. W okresie arabskiego panowania nad Armenią wostikanem nazywano Araba, który w imieniu kalifa rządził Armenią. (A. P.) Arabskim odpowiednikiem tego terminu był wali; we współczesnym języku ormiańskim wostikan oznacza zwykłego policjanta.

⁵⁵² (A. A. Z.) Sahak III Dzoroporcy był katolikosem w latach 677–703. Roszka daje mu numer IV.

⁵⁵³ (A. A. Z.) Tu: Arabów.

menii, ujrawszy cudowny znak na martwym ciele katolikosa, jął się bardzo troszczyć o Ormian⁵⁵⁴ (*Hist. Kat.*).

- [Rok Pański] 668. [Rok rachuby ormiańskiej] 117.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 2.
- [Rok Pański] 669. [Rok rachuby ormiańskiej] 118.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 3.
- [Rok Pański] 670. [Rok rachuby ormiańskiej] 119.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 4.
- [Rok Pański] 671. [Rok rachuby ormiańskiej] 120.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 5.
- [Rok Pański] 672. [Rok rachuby ormiańskiej] 121.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 6.
- [Rok Pański] 673. [Rok rachuby ormiańskiej] 122.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 7.

W siódmym roku pełnienia przez Sahaka godności katolikosa Chazarowie dokonali napaści na Armenię i zabili księcia Grigora. Jego następcą został Aszot Bagratuni⁵⁵⁵ – syn Smbata (*Hist.Orm.*).

- [Rok Pański] 674. [Rok rachuby ormiańskiej] 123.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 8.
- [Rok Pański] 675. [Rok rachuby ormiańskiej] 124.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 9.
- [Rok Pański] 676. [Rok rachuby ormiańskiej] 125.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 10.
- [Rok Pański] 677. [Rok rachuby ormiańskiej] 126.
[Rok panowania] Der Sahaka IV 11.

⁵⁵⁴ (A. A. Z.) Roszka streszcza tu opowieść o okolicznościach śmierci katolikosa Sahaka, zaczerpniętą z kroniki Hovhannesa Draschanakertcego. Na wieść o tym, że arabski dowódca Okbaj zamierza z dużą armią najechać Armenię, Sahak podjął się misji zapobiegawczej. W drodze zachorował śmiertelnie, więc napisał błagalny list do arabskiego wodza i poprosił swe otoczenie, aby włożono mu ów list do dłoni, tak aby – kiedy Okbaj przyjdzie – mógł zobaczyć go i przemyśleć swój groźny zamiar. Podobno, gdy Okbaj przybył do miasta i wszedł do komnaty, w której zmarł katolikos, martwa ręka tegoż z listem poruszyła się, co wywarło na arabskim wodzu takie wrażenie, że spełnił wolę Sahaka, ułaskawił Ormian, a jego ciało odesłał do Armenii.

⁵⁵⁵ (A. A. Z.) Aszot II Bagratuni był księciem Armenii w latach 685–690 pod zwierzchnictwem kalifatu Umajjadów.

- [Rok Pański] 678. [Rok rachuby ormiańskiej] 127.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 12.
 [Rok Pański] 679. [Rok rachuby ormiańskiej] 128.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 13.
 [Rok Pański] 680. [Rok rachuby ormiańskiej] 129.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 14.
 [Rok Pański] 681. [Rok rachuby ormiańskiej] 130.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 15.
 [Rok Pański] 682. [Rok rachuby ormiańskiej] 131.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 16.
 [Rok Pański] 683. [Rok rachuby ormiańskiej] 132.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 17.
 [Rok Pański] 684. [Rok rachuby ormiańskiej] 133.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 18.

Także w Galii pojawił się zwyczaj, że jeśli ktoś komuś obcinał włosy, to stawał się jakby jego ojcem, a ten strzyżony – synem. Podobnie i w Armenii ojciec chrzestny strzygł swojego chrześniaka (*S.; Bar.*).

- [Rok Pański] 685. [Rok rachuby ormiańskiej] 134.
 [Rok panowania] Der Sahaka IV 19.

[...] Tenże cesarz⁵⁵⁶ kazał spalić tych manichejczyków, którzy przebywali w Armenii, nie nawróciwszy się. Kościół ormiański, znalazłszy się pod panowaniem muzułmańskim, popadł w liczne błędy, na przykład duchowni ormiańscy podczas Mszy Świętej nie mieszały wina z wodą, do stanu kapłańskiego przyjmowano wyłącznie osoby pochodzące z rodzin kapłanów itd. (*patrz kanony szóstego soboru konstantynopolińskiego; Bar.*).

W tym roku w Konstantynopolu miał miejsce szczególny sobór⁵⁵⁷. Cesarz Justynian Młodszy, pragnąc, aby osiągnięta została pełna jednomyślność w niektórych kwestiach wiary, wezwał do siebie ormiańskich biskupów, którzy po

⁵⁵⁶ (A. A. Z.) Justynian II – cesarz bizantyjski, samodzielnie władający w latach 685–695 i 705–711.

⁵⁵⁷ (A. A. Z.) Chodzi o sobór chrześcijańskich Kościołów Cesarstwa Bizantyjskiego, zwołany przez cesarza Justyniana II w Konstantynopolu na przełomie lat 691 i 692, w tradycji katolickiej traktowany jako synod lokalny; zwany jest także soborem piąto-szóstym (łac. Quinisextum), ponieważ miał uchwalić kanony, nad którymi pracowały te dwa poprzednie sobory powszechne (konstantynopoliński drugi i trzeci), ale bez podjęcia ostatecznych uchwał. Znany jest też jako sobór w Trullo, ponieważ – podobnie jak sobór konstantynopoliński trzeci – odbył się w sali kopuły pałacu cesarskiego (τροῦλον, gr. – kopuła).

długotrwałych deliberacjach ponownie zaakceptowali postanowienia Świętego Soboru Chalcedońskiego, usunęli z Trisagionu wyrażenie «któryś został ukrzyżowany» i obłożyli anatemą sobory w Dwinie i w Manzikercie⁵⁵⁸ (*W., ex Anom.*).

[Rok Pański] 686. [Rok rachuby ormiańskiej] 135.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 20.

[Rok Pański] 687. [Rok rachuby ormiańskiej] 136.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 21.

Abdullah⁵⁵⁹, posłany przez króla Taczyków⁵⁶⁰ do Armenii w charakterze wostikana⁵⁶¹, starał się zniszczyć ormiańskie wojsko azatów. Zakuł w kajdany katolikosa Sahaka oraz księcia Armenii Smbata⁵⁶² i w takim stanie posłał ich do Damaszku, a świętego Dawida z Dwinu, który był perskiego pochodzenia, powiesił na konarze drzewa. Pozostali ormiańscy iszchanowie zamierzali początkowo ratować się ucieczką i szukać schronienia u Greków, jednak gdy Taczykowie jęli ich ścigać, zawrócili, stanęli przeciwko nim – i zwyciężyli, a cesarzowi wysłali odcięte nosy pokonanych przeciwników (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 688. [Rok rachuby ormiańskiej] 137.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 22.

A Grecy i Ormianie nazywają to święto Spotkaniem Pańskim⁵⁶³, ponieważ święci Symeon i Anna wyszli na spotkanie Chrystusa w dniu, w którym miał być ofiarowany w świątyni (*to samo u Buri, 13.8.14*).

[Rok Pański] 689. [Rok rachuby ormiańskiej] 138.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 23.

⁵⁵⁸ (G. K.) Sobór w Manzikercie odbył się, jak to wykazał na początku XX wieku Erwand Ter-Minasjan, w roku 726. Przedtem Mikajel Czamczian (jego źródłem był zapewne tekst Galana) uważał, że sobór ten zawiązał się samowolnie podczas nieobecności na katedrze katolikosa Nersesa III.

⁵⁵⁹ (A. A. Z.) Pełne imię wostikana brzmiało: Abdallah ibn Hatim al-Bahili.

⁵⁶⁰ (A. A. Z.) Kalifem był w tym czasie Abd al-Malik ibn Marwan.

⁵⁶¹ (A. P.) To jest namiestnika (po arabsku: wali).

⁵⁶² (A. A. Z.) Smbat VI Bagratuni był księciem (iszchanem) Armenii od 691 do lat 710, z przerwami.

⁵⁶³ (A. P.) Տխանդխանուշ (Tjarnyntarracz), dosłownie: naprzeciwko Pana, przed Pana; po polsku mówi się: święto Ofiarowania Pańskiego; potocznie: święto Matki Bożej Gromnicznej; chodzi o święto, które przypada na 40 dzień po Bożym Narodzeniu, to jest dnia 2 lutego.

[Rok Pański] 690. [Rok rachuby ormiańskiej] 139.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 24.

[Rok Pański] 691. [Rok rachuby ormiańskiej] 140.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 25.

[Rok Pański] 692. [Rok rachuby ormiańskiej] 141.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 26.

[...] Cesarz Justynian został tak pokarany przez Boga za to, że jego wojskowi dowódcy zdradzili Armenię, przez co pozbawili ją wojennej mocy. Tym samym droga do Cesarstwa Rzymskiego stanęła przed Arabami otworem (*Bar.*).

[Rok Pański] 693. [Rok rachuby ormiańskiej] 142.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 27.

[Rok Pański] 694. [Rok rachuby ormiańskiej] 143.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 28.

Usłyszawszy o tym, że dowódca arabski Mahmed⁵⁶⁴ wtargnął ze swoim wojskiem do Armenii, katolikos Sahak – mimo iż ciągle pozostawał zakuty w kajdany – napisał doń list, w którym błagał o wybaczenie Ormianom ich win, na co Mahmed wyraził zgodę (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 695. [Rok rachuby ormiańskiej] 144.

[Rok panowania] Der Sahaka IV 29 (*Kl. i inni*, 26).

Po 29 latach zasiadania na katedrze katolikos Sahak odszedł z tego świata (*jak napisano w Hist. Kat.*). Jego następcą został Jeghija⁵⁶⁵ (*Hist.Orm.*). Bardzo go chwali Der Grigor, katolikos Sisu, w liście do króla Hetuma⁵⁶⁶, mówiąc: «I po katolikosie Der Jezrze pięciu jego następców stosowało się do postanowień soboru chalcedońskiego. Wobec tego pytam: czyż święty Sahak nie był jednym z owych katolikosów? Czyż nie był tym, który dla dobra Ormian udał się był do Mahmeda, ale umarł w Mezopotamii i światło z niebios spłynęło na niego

⁵⁶⁴ (A. A. Z.) Chodzi o księcia Muhammada ibn Marwan, przyrodniego brata kalifa Abd al-Malika ibn Marwan, dowódcę arabskiego, który – wraz ze swym bratankiem Abdallahem ibn Abd al-Malik – dokończył podbój Armenii w latach 699–701.

⁵⁶⁵ (A. A. Z.) Jeghija I Ardzszecy był katolikosem w latach 703–717.

⁵⁶⁶ (A. A. Z.) Grigor VII Anawarzecy, katolikos w latach 1293–1307 (z siedzibą w Sisie) był wraz z królem Armenii Cylicyjskiej Hetumem II (rządził w latach 1295–1296, 1299–2303 i 1303–1307) zwolennikiem jedności Kościoła ormiańskiego z rzymskim. O liście katolikos do króla zob. objaśnienie pod rokiem 517.

i sprawiło cud? Na dzień przed przybyciem do Mahmeda⁵⁶⁷ święty Sahak poprawił i przeczytał swój list, który napisał był do Mahmeda, z surowym poleceniem. Potem święty Sahak zmarł i został pochowany, Mahmed zaś rozkopał grób katolikosa, a gdy ujrzał ciało zmarłego, które nie uległo rozkładowi⁵⁶⁸, ucałował jego prawicę i rzekł: „Spełnię wszystko, co poleciłeś”. Mahmed zaprzestał działań, powrócił i uwolnił mnichów. Ową prawicę, która nie uległa pośmiertnemu rozkładowi, widziałem w Kla⁵⁶⁹, później owa prawica została umieszczona w srebrnym relikwiarzu». Napisał to katolikos Grigor w liście do króla Hetuma (*Hist. Kat.; Kl., I, 197*).

[Rok Pański] 696. [Rok rachuby ormiańskiej] 145.

[Rok panowania] Der Jeghiji 1.

Der Jeghija ze wsi Tiraricz w prowincji Jeghiowit⁵⁷⁰ był katolikosem 24 lata (*Hist. Kat.*). Po śmierci katolikosa Sahaka Der Jeghija miał wielu przeciwników [w Armenii]. Wyznawał bowiem prawdziwą wiarę [Kościoła Powszechnego]. Wszelako pięciu uczniów Ananii z Sziraku – Hermon, Trdat, Azaria, Jezekijel i Kirakos – stanęło w jego obronie, gdyż będąc w Jerozolimie, nauczyli się prawdziwej wiary i po powrocie do Armenii wszędzie ją głosili, krytykując kardynalne błędy swego wardapeta Ananii (*Kl., II, 131*).

[Rok Pański] 697. [Rok rachuby ormiańskiej] 146.

[Rok panowania] Der Jeghiji 2.

[Rok Pański] 698. [Rok rachuby ormiańskiej] 147.

[Rok panowania] Der Jeghiji 3.

[Rok Pański] 699. [Rok rachuby ormiańskiej] 148.

[Rok panowania] Der Jeghiji 4.

[Rok Pański] 700. [Rok rachuby ormiańskiej] 149.

[Rok panowania] Der Jeghiji 5.

⁵⁶⁷ (G. K.) Cytat z Galana (s. 197, 442–443). Język Roszki jest w tym miejscu potoczny (nie klasyczny, nie grabar). Fragment o znaczeniu: „na dzień przed przybyciem Mahmeda” wygląda w oryginale następująco: *np tpp tptl Uuhũtun*. Por. u Howannesa z Draschanakertu. (A. P.) Tuż przed tym fragmentem Roszka użył także potocznej zachodnioormiańskiej formy *Հայկունի* (Hajerun) – Ormian, zamiast klasycznej: *Հայոց* (Hajoc).

⁵⁶⁸ (A. P.) Na tym właśnie polegał zapowiedziany wyżej w tym tekście cud.

⁵⁶⁹ (A. A. Z.) Kla – skrót od: Hromkla.

⁵⁷⁰ (A. A. Z.) Katolikos Jeghija pochodził z Ardzech w Waspurakanie (dziś: Erciş w Turcji).

WIEK ÓSMY

[Rok Pański] 701. [Rok rachuby ormiańskiej] 150.

[Rok panowania] Der Jeghiji 6.

[Rok Pański] 702. [Rok rachuby ormiańskiej] 151.

[Rok panowania] Der Jeghiji 7.

[Rok Pański] 703. [Rok rachuby ormiańskiej] 152.

[Rok panowania] Der Jeghiji 8.

[Rok Pański] 704. [Rok rachuby ormiańskiej] 153.

[Rok panowania] Der Jeghiji 9.

Hist.Orm. pisze, że w tym roku wostikan Mahmed⁵⁷¹, na polecenie księcia Tadżyków Walida⁵⁷², postanowił rozprawić się z ormiańskimi heretykami. Pod jakimś wiarygodnym pretekstem zebrał ich wszystkich i połowę kazał spalić w kościele w miejscowości Chram, pozostałych zaś – w kościele w Nachicze-
wanie. Natomiast głównych nachararów, powiesiwszy ich pierwiej na konarach drzew, rozkazał jeszcze poddać torturom. Żony zaś i dzieci nachararów wziął do niewoli (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 705. [Rok rachuby ormiańskiej] 154.

[Rok panowania] Der Jeghiji 10.

[Rok Pański] 706. [Rok rachuby ormiańskiej] 155.

[Rok panowania] Der Jeghiji 11.

[Rok Pański] 707. [Rok rachuby ormiańskiej] 156.

[Rok panowania] Der Jeghiji 12.

[Rok Pański] 708. [Rok rachuby ormiańskiej] 157.

[Rok panowania] Der Jeghiji 13.

[Rok Pański] 709. [Rok rachuby ormiańskiej] 158.

[Rok panowania] Der Jeghiji 14.

[Rok Pański] 710. [Rok rachuby ormiańskiej] 159.

[Rok panowania] Der Jeghiji 15.

[Rok Pański] 711. [Rok rachuby ormiańskiej] 160.

[Rok panowania] Der Jeghiji 16.

⁵⁷¹ (A. A. Z.) Wostikanem Armenii był wciąż jeszcze (do 705 roku) – i obok zwierzchnictwa nad innymi prowincjami kalifatu – Muhammad ibn Marwan, rządzący poprzez swych przedstawicieli.

⁵⁷² (A. A. Z.) Al-Walid I – kalif w latach 705–715.

[Rok Pański] 712. [Rok rachuby ormiańskiej] 161.

[Rok panowania] Der Jeghiji 17.

[Rok Pański] 713. [Rok rachuby ormiańskiej] 162.

[Rok panowania] Der Jeghiji 18.

[Rok Pański] 714. [Rok rachuby ormiańskiej] 163.

[Rok panowania] Der Jeghiji 19.

[Rok Pański] 715. [Rok rachuby ormiańskiej] 164.

[Rok panowania] Der Jeghiji 20.

[Rok Pański] 716. [Rok rachuby ormiańskiej] 165.

[Rok panowania] Der Jeghiji 21.

Cesarz Teodor⁵⁷³ [...], usłyszawszy, że Leon Isaurikos⁵⁷⁴ nie chce pozostać podlegającym mu wostikanem Wschodu, lecz przygotowuje się do wojny [...]. Pojawszy za żonę córkę [Leona], Artabaz, ormiański pretor [...], ogłosił Leona Isaurikosa cesarzem [...].

[Rok Pański] 717. [Rok rachuby ormiańskiej] 166.

[Rok panowania] Der Jeghiji 22.

[Rok Pański] 718. [Rok rachuby ormiańskiej] 167.

[Rok panowania] Der Jeghiji 23.

[Rok Pański] 719. [Rok rachuby ormiańskiej] 168.

[Rok panowania] Der Jeghiji 24.

Prawowierny katolikos Jeghija zmarł po 24 latach piastowania swojej godności. Jego następcą na patriarszym tronie został Howhannes z Odzunu⁵⁷⁵ (*Hist. Kat.*). *Historyk Katolikosów* zliczył ich ilość oraz lata pełnienia tej godności przez poszczególnych ormiańskich patriarchów, poczynając od świętego Grzegorza Oświeciciela do Howhannesa z Odzunu, i okazało się, że jest to ...⁵⁷⁶ lat. Wszelako liczba ta jest błędna, gdyż w ciągu jednego roku następowało po

⁵⁷³ (A. A. Z.) Teodozjusz, wcześniej lokalny poborca podatkowy, był cesarzem bizantyjskim w latach 713–715; został obalony w wyniku rebelii prowadzonej przez Leona Izauryjczyka, stratega temu Anatolikon i dowódcy wojsk walczących z Arabami, który został kolejnym cesarzem w latach 717–741.

⁵⁷⁴ (A. A. Z.) Leona Izauryjczyka w trakcie walk z Teodozjuszem poparł Artabasdes, strateg (Roszka nazywa go pretorem) temu Armeniakon, któremu za żonę Leon obiecał swą córkę Annę. Artabasdes został kolejnym cesarzem w latach 741–743. Tem Armeniakon położony był na obszarze Armenii Mniejszej, stąd zainteresowanie Roszki tym epizodem.

⁵⁷⁵ (A. A. Z.) Howhannes III Odnecy był katolikosem w latach 717–728.

⁵⁷⁶ (H. W.) Tu pozostawiono wolne miejsce zapewne po to, by wpisać liczbę lat, jednakże tego nie zrobiono.

sobie kilku katolikosów. Tym bardziej, że katolikos Nerses Wielki zasiadał na patriarchalnej katedrze nie trzydzieści cztery, ale dwadzieścia cztery lata, zgodnie z latami panowania królów, za których władzy pełnił on godność katolikosy, co trafnie określił Mowses Chorenacy. A zatem zdumienie i wątpliwości wardapeta Klimenta⁵⁷⁷, tudzież moje, zostały rozwiane.

[Rok Pański] 720. [Rok rachuby ormiańskiej] 169.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 1 (*Hist.Orm.*, 36).

Der Howhannes ze wsi Odzun w prowincji Taszirk był katolikosem 10 lat. Na polecenie arabskiego amirapety⁵⁷⁸, jak też przy wsparciu kalifa Bagdadu, zwołał on sobór w osadzie Manazkert⁵⁷⁹ – inaczej Manzikert, na granicy regionu Hark⁵⁸⁰. Było na nim obecnych sześciu syryjskich biskupów, którzy jednogłośnie orzekli, iż należy wyznawać w Chrystusie jedną wolę, jedno działanie i jedną naturę⁵⁸¹. Po uzgodnieniu wspólnego stanowiska wszyscy uczestniczący w soborze biskupi wrócili, każdy w swoje strony. Howhannes Odnecny usunął zakwas i wodę z chleba Pańskiego i na mocy szczególnego rozporządzenia udzielił dyspensy od zakazu spożywania pokarmów mięsnych w soboty i niedziele Wielkiego Postu. Zalecił także, by wierni nie przystępowali do Komunii w Wielki Czwartek – twierdził, że ów dzień to jedynie ustanowienie Sakramentu, albowiem Pan nie został jeszcze ukrzyżowany, nie umarł też ani nie zmartwychwstał. Ponadto katolikos Howhannes uznał, że olej, wino, tan⁵⁸², ser i ryby – to pokarm jednej kategorii. I wprowadził zasadę, aby nie oddzielać ich od siebie (*Hist. Kat.*).

⁵⁷⁷ (A. A. Z.) Chodzi o Clementa Galana.

⁵⁷⁸ (G. K.) Amirapet – dosłownie: zwierzchnik emirów. (A. P.) Roszka pomylił amirapeta z kalifem. Można tak przypuszczać, bo właśnie w tym czasie kalifów w Bagdadzie jeszcze nie było. Termin „amirapet” wygląda na ormiańskie tłumaczenie kalifa (po arabsku: chalifa). (A. A. Z.) Kalifem w Damaszku w czasie trwania soboru w Manazkercie był Hiszam ibn Abd al-Malik, który panował w latach 724–743; Bagdad został założony dopiero w 762 roku.

⁵⁷⁹ (A. A. Z.) Sobór w Manazkercie w 726 roku zgromadził znaczną liczbę uczestników, w tym Gregorasa, chorebiskupa Arsazarunig, oraz biskupów wysłanych przez jakobickiego patriarchę antiocheńskiego Atanazego III. Obradowali oni nad kwestią podatności na zepsucie Ciała Chrystusa, podniesioną przez prawosławnych monofizytów, a powodującą rozłam między Kościołem ormiańskim i jakobickim. Przyjęto 10 kompromisowych kanonów.

⁵⁸⁰ (A. P.) Nazwa regionu (prowincji) Hark (z przydechowym ‘k’ na końcu) znaczy: Ojcowie. Prowincja ta leżała na północny zachód od jeziora Wan.

⁵⁸¹ (A. P.) Istota poglądów monofizytów.

⁵⁸² (G. K.) Tan – nazwa produktu mlecznego otrzymywanego z macunu (kefiru) przez zmieszanie go z wodą.

Oni byli manichejczykami. Cesarz Justynian, dowiedziawszy się, że przebywają na terenie Armenii, kazał ich spalić. Ci, którzy uciekli w góry, byli nazywani montanistami, czyli mieszkańcami gór (*Bar.*)⁵⁸³.

[Rok Pański] 721. [Rok rachuby ormiańskiej] 170.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 2.

W tym roku w Armenii znaleziono relikwie świętego apostoła Tadeusza oraz świętej dziewicy Sanducht (*Syn.*, 30 maja).

[Rok Pański] 722. [Rok rachuby ormiańskiej] 171.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 3.

[Rok Pański] 723. [Rok rachuby ormiańskiej] 172.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 4.

[Rok Pański] 724. [Rok rachuby ormiańskiej] 173.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 5.

[Rok Pański] 725. [Rok rachuby ormiańskiej] 174.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 6.

[Rok Pański] 726. [Rok rachuby ormiańskiej] 175.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 7.

[...] Święty Germanos, patriarcha⁵⁸⁴, sprzeciwiał się cesarzowi. Wykazywał skłonność do uprawiania kultu obrazów, co widać [na przykładzie] wielu obrazów Chrystusa, np. tego, który przedstawiał kobietę uleczoną z krwotoku, albo obrazu [podarowanego] królowi Abgarowi [...].

[Rok Pański] 727. [Rok rachuby ormiańskiej] 176.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 8.

Sobór w Manazkercie⁵⁸⁵ (*Kl.*, II, 28).

[Rok Pański] 728. [Rok rachuby ormiańskiej] 177.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 9.

Święty Jan z Damaszku⁵⁸⁶, o przydomku Chrizoros, napisał sześć ksiąg o prawdziwej wierze, trzy homilie przeciwko obrazoburcom, historię Jozafata i Bar-

⁵⁸³ (H. W.) Zdanie napisane na pierwszej stronie karty 175.

⁵⁸⁴ (A. A. Z.) Germanos I († 733), zob. o nim objaśnienie pod rokiem 485, został usunięty ze stanowiska przez cesarza Leona Izauryjczyka za przychyłność wobec kultu obrazów; uznany za świętego w Kościołach prawosławnym i katolickim.

⁵⁸⁵ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 720.

⁵⁸⁶ (A. A. Z.) Jan z Damaszku lub Damasczeński (ok. 675–ok. 749) – mnich z klasztoru świętej Saby pod Jerozolimą i jeden z najwybitniejszych pisarzy chrześcijańskich, święty Kościołów katolickiego i prawosławnego, Ojciec Kościoła.

laama itd. Widziałem przetłumaczoną na język ormiański „Filozofię”⁵⁸⁷ jego autorstwa w pięćdziesięciu paragrafach oraz „Teologię”⁵⁸⁸ w stu odrębnych paragrafach, którą niejaki Simon⁵⁸⁹ przetłumaczył z gruzińskiego na nasz język, ale pochwalić go za to niestety nie można. W Armenii dostępne są również inne dzieła świętego Jana z Damaszku, wszelako nieautentyczne (*Mój*). Święty Jan odszedł do nieba w roku Pańskim 731 (*Tirin.*).

[Rok Pański] 729. [Rok rachuby ormiańskiej] 178.

[Rok panowania] Der Howhannesa Odnecnego 10.

[Rok Pański] 730. [Rok rachuby ormiańskiej] 179.

[Panowania] Der Howhannesa Odnecnego 11 lat.

Zmarły Howhannes Odnecy nie zasłużył sobie na pochlebną ocenę jako katolikos, wprowadził bowiem herezję do naszego kraju.

[Rok Pański] 731. [Rok rachuby ormiańskiej] 180.

[Rok panowania] Der Dawida I 1.

Dawid ze wsi Armawenik⁵⁹⁰ został następcą Howhannesa Odnecnego po jego śmierci i pełnił godność katolikosa 13 lat⁵⁹¹ (*Hist.Orm.*). Der Dawid ze wsi Atam w prowincji Kotajk był katolikosem 13 lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 732. [Rok rachuby ormiańskiej] 181.

[Rok panowania] Der Dawida I 2.

[Rok Pański] 733. [Rok rachuby ormiańskiej] 182.

[Rok panowania] Der Dawida I 3.

[Rok Pański] 734. [Rok rachuby ormiańskiej] 183.

[Rok panowania] Der Dawida I 4.

[Rok Pański] 735. [Rok rachuby ormiańskiej] 184.

[Rok panowania] Der Dawida I 5.

[Rok Pański] 736. [Rok rachuby ormiańskiej] 185.

[Rok panowania] Der Dawida I 6.

⁵⁸⁷ (A. A. Z.) Chodzi o dzieło *Κεφάλαια φιλοσοφικά* [Kefálea filosofiká] – wstęp do logiki arystotelesowskiej.

⁵⁸⁸ (A. A. Z.) Chodzi o dzieło *Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως* [Ékdosis akribès tēs Orthodóxou Pístēs].

⁵⁸⁹ (A. A. Z.) Simeon Bghndzawanecy (XIII wiek); wcześniej streścił w języku ormiańskim *Filozofię* Bagrata Mamikoniana (X wiek).

⁵⁹⁰ (G. K.) Powinno być: Aramonik.

⁵⁹¹ (A. A. Z.) Dawid I Aramonecy był katolikosem w latach 728–741.

Święty Wahan z Gochtnu był synem księcia władającego ową prowincją. W okresie despotycznych rządów arabskich emir Kasim przybył do Armenii, podstępnie wezwał licznych książąt, których nie zdołał nawrócić na islam, do dwóch kościołów w Chramie i Nachiczewaniu – i oba te wypełnione kościoły podpalił, przyprawiając uwięzionych w nich ludzi o męczeńską śmierć w płomieniach. Ich dzieci natomiast rozkazał uczynić Tadzzykami⁵⁹²; był wśród nich również czteroletni podówczas święty Wahan, który poznał pismo arabskie itd. Wszelako, kiedy rządy nad Tadzzykami objął Omar⁵⁹³, rozkazał oswobodzić wszystkich ormiańskich jeńców, w tym i Wahana, który powrócił do swej posiadłości w Gochtnie. A dowiedziawszy się po pewnym czasie, że to we wczesnym dzieciństwie przemocą uczyniono zeń Tadzzyka, odbył pokutę i ponownie nawrócił się na świętą wiarę Chrystusową, za co z rozkazu emira został ścięty. Już podczas kaźni i później za jego sprawą wydarzały się liczne cuda (*Syn.*, 28 marca; *stary Hymnariusz*⁵⁹⁴). W tym roku śmiercią męczeńską zginął święty Wahan z Gochtnu (*ze starego Hymnariusza*; *Syn.*, 28 marca)⁵⁹⁵.

[Rok Pański] 737. [Rok rachuby ormiańskiej] 186.

[Rok panowania] Der Dawida I 7.

[Rok Pański] 738. [Rok rachuby ormiańskiej] 187.

[Rok panowania] Der Dawida I 8.

[Rok Pański] 739. [Rok rachuby ormiańskiej] 188.

[Rok panowania] Der Dawida I 9.

[Rok Pański] 740. [Rok rachuby ormiańskiej] 189.

[Rok panowania] Der Dawida I 1 (*Kl.*, II, 135; *Stepannos ze Sjuniku*).

[Rok Pański] 741. [Rok rachuby ormiańskiej] 190.

[Rok panowania] Der Dawida I 11.

Papież, święty Grzegorz III⁵⁹⁶, uregulował problem, jak powinny wyglądać dary chleba (który Ormianie określają terminem «nyszchark» i rozdają ludowi) oraz Komunii (*Bar.*).

⁵⁹² (G. K.) W sensie: zmusić do przyjęcia islamu.

⁵⁹³ (A. A. Z.) Umar ibn Abd al-Aziz (Omar II) był kalifem w latach 712–720, a wcześniej gubernatorem Medyny (706–712).

⁵⁹⁴ (G. K.) Szaraknoc – hymnariusz Kościoła ormiańskiego.

⁵⁹⁵ (H. W.) Tu Roszka odsyła pod rok 738, tam jednak niczego nie napisano; jedno krzywo napisane słowo jest nieczytelne.

⁵⁹⁶ (A. A. Z.) Grzegorz III, pochodzący z Syrii, był papieżem w latach 731–734.

[Rok Pański] 742. [Rok rachuby ormiańskiej] 191.

[Rok panowania] Der Dawida I 12.

[Grecki arcykapłan Zachariasz] przetłumaczył [z łaciny] na grekę „Dialog” świętego Grzegorza, papieża⁵⁹⁷, a z greki przejęli ten tekst także Ormianie.

[Rok Pański] 743. [Rok rachuby ormiańskiej] 192.

[Panowania] Der Dawida I 13 lat.

Cesarz Konstantyn⁵⁹⁸, przybywszy z Armenii, obległ Konstantynopol silnym wojskiem [...].

[Rok Pański] 744. [Rok rachuby ormiańskiej] 193.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 1.

Następcą zmarłego katolikosza Dawida został Tirydates ze wsi Otmus (*Hist.Orm.*). Der Tirydates ze wsi Dasnawork był katolikosem 23 lata⁵⁹⁹ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 745. [Rok rachuby ormiańskiej] 194.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 2.

[Rok Pański] 746. [Rok rachuby ormiańskiej] 195.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 3.

[Rok Pański] 747. [Rok rachuby ormiańskiej] 196.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 4.

Ojciec Solomon, hajrabet klasztoru Makenis⁶⁰⁰, napisał tonakan, to jest wielkie *Homiliarium* (*Sjun.*).

[Rok Pański] 748. [Rok rachuby ormiańskiej] 197.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 5.

[Rok Pański] 749. [Rok rachuby ormiańskiej] 198.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 6.

⁵⁹⁷ (A. A. Z.) Chodzi o *Dialogi* świętego Grzegorza Wielkiego, papieża w latach 590–604; opowieść o świętych z VI wieku, cudach i innych zjawiskach nadprzyrodzonych z nimi związanych, ujęta w cztery księgi w formie dialogu między autorem a diakonem Piotrem. *Dialogi* przetłumaczył na język grecki Zachariasz, Grek z Kalabrii, papież w latach 741–752, i dlatego Roszka umieszcza informację o nich w tym miejscu.

⁵⁹⁸ (A. A. Z.) Konstantyn V – syn cesarza Leona Izauryjczyka, cesarz bizantyjski w latach 741–775, podczas walki o tron ze swym szwagrem Artabasdesem zdobył Konstantynopol w 743 roku.

⁵⁹⁹ (G. K.) Roszka pomylił dwóch katolikosów: Tirydates I z Otmusu rządził w latach 741–764, a Tirydates II z Dasnaworku – w latach 764–767.

⁶⁰⁰ (A. A. Z.) Soghomon Makenocacy; zob. o jego dziele w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*, pod hasłem: *Homiliarium*.

- [Rok Pański] 750. [Rok rachuby ormiańskiej] 199.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 7.
 [Rok Pański] 751. [Rok rachuby ormiańskiej] 200.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 8.
 [Rok Pański] 752. [Rok rachuby ormiańskiej] 201.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 9.
 [Rok Pański] 753. [Rok rachuby ormiańskiej] 202.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 10.
 [Rok Pański] 754. [Rok rachuby ormiańskiej] 203.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 11.
 [Rok Pański] 755. [Rok rachuby ormiańskiej] 204.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 12.
 [Rok Pański] 756. [Rok rachuby ormiańskiej] 205.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 13.
 [Rok Pański] 757. [Rok rachuby ormiańskiej] 206.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 14.
 [Rok Pański] 758. [Rok rachuby ormiańskiej] 207.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 15.
 [Rok Pański] 759. [Rok rachuby ormiańskiej] 208.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 16.
 [Rok Pański] 760. [Rok rachuby ormiańskiej] 209.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 17.
 [Rok Pański] 761. [Rok rachuby ormiańskiej] 210.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 18.
 [Rok Pański] 762. [Rok rachuby ormiańskiej] 211.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 19.
 [Rok Pański] 763. [Rok rachuby ormiańskiej] 212.
 [Rok panowania] Der Tirydatesa I 20.

Taczykowie z Wrót Kaspijskich⁶⁰¹ napadli na Armenię (*Bar.*). Pan Bóg wi-
 docznie miał dość herezji Ormian, w którą popadli za sprawą nauk obłudnego
 katolikosza Odznecego. Podburzył on Taczyków z Wrót Kaspijskich, którzy

⁶⁰¹ (A. A. Z.) Wrota Kaspijskie, czyli Derbent (obecnie w Dagestanie, Rosja), miasto poło-
 żone pomiędzy Morzem Kaspijskim a Kaukazem; w tym miejscu mowa jest o najazdach
 Chazarów w dobie wojen między nimi a kalifatem arabskim.

tego roku napadli znieca na Armenię, a w ciągu następnego roku doszczętnie ją ograbili. Grecki historyk Teofan⁶⁰² opisuje to obszernie i szczegółowo (*Kl.*, I, 209).

[Rok Pański] 764. [Rok rachuby ormiańskiej] 213.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 21.

[Rok Pański] 765. [Rok rachuby ormiańskiej] 214.

[Rok panowania] Der Tirydatesa I 22.

[Rok Pański] 766. [Rok rachuby ormiańskiej] 215.

[Panowania] Der Tirydatesa I 23 lata.

Po 23 latach zasiadania na katedrze katolikosa Tirydates zmarł. Jego następcą został inny Tirydates, który był katolikosem tylko trzy lata.

[Rok Pański] 767. [Rok rachuby ormiańskiej] 216.

[Rok panowania] Der Tirydatesa II 1.

Ów Tirydates II, również pochodzący z Dasnaworku, był katolikosem trzy lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 768. [Rok rachuby ormiańskiej] 217.

[Rok panowania] Der Tirydatesa II 2.

[Rok Pański] 769. [Rok rachuby ormiańskiej] 218.

[Panowania] Der Tirydatesa II 3 lata.

[Rok Pański] 770. [Rok rachuby ormiańskiej] 219.

[Rok panowania] Der Siona 1.

Tego roku, po śmierci Tirydatesa II, katolikosem został Sion⁶⁰³, biskup z Aghdzniku⁶⁰⁴. *Hist.Orm.* pisze, iż był on cudotwórcą, gdyż uderzywszy swoim pastorałem⁶⁰⁵ o ziemię u podnóża góry Sim⁶⁰⁶, sprawił, że ponownie wytrysnęło

⁶⁰² (A. A. Z.) Teofanes Homologetes lub Confessor (ok. 760–817/818) – mnich bizantyjski, za opór przed ikonoklazmem (z tego powodu nazwany Wyznawcą) zesłany przez cesarza Leona V Ormianina na wyspę Samotraki, gdzie zmarł; autor *Chronografii* (*Χρονογραφία*); uznany za świętego w Kościołach katolickim i prawosławnym.

⁶⁰³ (A. A. Z.) Sion Bawonecy był katolikosem w latach 767–775.

⁶⁰⁴ (A. P.) Arzanene – zob. objaśnienie pod rokiem 770; region ten po podboju przez Arabów został zaludniony przez ludność muzułmańską, ale Ormianie mieszkali tam aż do ludobójstwa w 1915 roku.

⁶⁰⁵ (A. P.) W oryginale został tu użyty (w znaczeniu pastorału) wyraz perskiego pochodzenia: gawazan.

⁶⁰⁶ (G. K.) Patrz: *Historia Sjuniku* Stepannosa Orbeliana.

obficie wyschnięte źródło. Der Sion ze wsi Byznoj⁶⁰⁷ w prowincji Aragacotn był katolikosem osiem lat.

[Rok Pański] 771. [Rok rachuby ormiańskiej] 220.

[Rok panowania] Der Siona 2.

[Rok Pański] 772. [Rok rachuby ormiańskiej] 221.

[Rok panowania] Der Siona 3.

Stepannos ze Sjuniku – uczeń sjunijskiego biskupa Mowsesa, przełożył książkę świętego Grzegorza, biskupa Nyssy, „O stworzeniu człowieka”. Dokonał tego jednak niedokładnie, gdyż nie znał dostatecznie języka greckiego⁶⁰⁸. Był on duchownym, który z czasem został sjunijskim biskupem (*Kl.*, II, 135).

[Rok Pański] 773. [Rok rachuby ormiańskiej] 222.

[Rok panowania] Der Siona 4.

Ów Stepannos⁶⁰⁹ był tak zagorzałym i fanatycznym duchownym, że pewnemu oponentowi nie zawahał się odpowiedzieć: «Wolelibyśmy razem z naszymi ojcami znaleźć się w piekle, aniżeli wspólnie z Grekami trafić do nieba». Jest on autorem „Księgi pamięci”, czyli „Historii prowincji Sissakan”⁶¹⁰. Dzieło to, składające się z 73 paragrafów, widziałem na własne oczy. Rzekomo napisał on również odpowiedzi konstantynopolitańskiemu biskupowi Germanosowi i katolikosowi Babgenowi (*jak mówi się o tym w Syn.*, 24 lipca). Wszelako jest to kłamstwo, czyjs chory wymysł, gdyż Babgen żył 282 lata przed Stepannosem, święty Germanos zaś rozstał się z życiem w roku Pańskim 730. O niezrównoważeniu biskupa Stepannosa świadczy też list, który napisał on do naszego króla Lewona, oraz to, jak osądził sobór w Tarsie. W *Synaxarionie* pod [dniem] 24 lipca napisano, że zabiła go pewna kobieta nierządnicą itd. To odpowiednia kara dla schizmatyka!

[Rok Pański] 774. [Rok rachuby ormiańskiej] 223.

[Rok panowania] Der Siona 5.

[Rok Pański] 775. [Rok rachuby ormiańskiej] 224.

[Rok panowania] Der Siona 6.

⁶⁰⁷ (H. W.) Powinno być: Bawon.

⁶⁰⁸ (A. A. Z.) Rękopiśmienna kopia ormiańskiego przekładu dzieła Grzegorza z Nyssy, wykonana we Lwowie w 1619 roku przez braci Domażyrskich, była w posiadaniu Roszki (zob. *Wstęp*, rozdział *Biblioteka*).

⁶⁰⁹ (G. K.) Roszka pomylił tu Stepannosa I Sjunecgo (VIII wiek) ze Stepannosem V Sjunecym Orbelianem (koniec XII wieku).

⁶¹⁰ (A. P.) *Księga pamięci* – w oryginale: *Յիշատակային տետր* [Hiszatakjan matjan].

[Rok Pański] 776. [Rok rachuby ormiańskiej] 225.

[Rok panowania] Der Siona 7.

[Rok Pański] 777. [Rok rachuby ormiańskiej] 226.

[Panowania] Der Sjun⁶¹¹ 8 lat.

[Rok Pański] 778. [Rok rachuby ormiańskiej] 227.

[Rok panowania] Der Jesaji 1.

Następcą Siona po jego śmierci został Der Jesaja⁶¹² z Jeghipatruszu⁶¹³. Był on katolikosem 13 lat (*Hist.Orm*). Der Jesaja z prowincji Gna⁶¹⁴ – trzynaście lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 779. [Rok rachuby ormiańskiej] 228.

[Rok panowania] Der Jesaji 2.

[Rok Pański] 780. [Rok rachuby ormiańskiej] 229.

[Rok panowania] Der Jesaji 3.

[Rok Pański] 781. [Rok rachuby ormiańskiej] 230.

[Rok panowania] Der Jesaji 4.

W tym roku, kiedy godność katolikosy sprawował Der Jesaja, ormiańscy książęta, święty Sahak i Hamazasp, rodzeni bracia, zostali podstępnie zwabieni do Arabów, którzy usiłowali nakłonić ich do zmiany wyznania. Bracia jednak nie zgodzili się przyjąć ich⁶¹⁵ wypaczonej wiary, za co poddano ich licznym torturom, po czym ścięto (*Syn.*, 8 kwietnia).

[Rok Pański] 782. [Rok rachuby ormiańskiej] 231.

[Rok panowania] Der Jesaji 5.

[Rok Pański] 783. [Rok rachuby ormiańskiej] 232.

[Rok panowania] Der Jesaji 6.

[Rok Pański] 784. [Rok rachuby ormiańskiej] 233.

[Rok panowania] Der Jesaji 7.

[Rok Pański] 785. [Rok rachuby ormiańskiej] 234.

[Rok panowania] Der Jesaji 8.

[Rok Pański] 786. [Rok rachuby ormiańskiej] 235.

[Rok panowania] Der Jesaji 9.

⁶¹¹ (G. K.) Sic!

⁶¹² (A. A. Z.) Jesaja I Jeghipatruszcy był katolikosem w latach 775–788.

⁶¹³ (G. K.) Powinno być: Jeghipatrusz.

⁶¹⁴ (G. K.) Powinno być: z Nigu, to jest: z prowincji Nig.

⁶¹⁵ (G. K.) W oryginale jest: ւոքս նորա – jego/jej; powinno być: ւոքս նոյն – ich.

[Rok Pański] 787. [Rok rachuby ormiańskiej] 236.

[Rok panowania] Der Jesaji 10.

[Rok Pański] 788. [Rok rachuby ormiańskiej] 237.

[Rok panowania] Der Jesaji 11.

Cesarz Konstantyn, zmuszony przez swoją matkę Irenę, rozwiódł się z narzoną mu na małżonkę córką Karola Wielkiego⁶¹⁶, którą bardzo kochał, i pojął za żonę Ormiankę Marię, poleconą mu przez Irenę. Owa Maria pochodziła ze skromnej ormiańskiej rodziny, wszelako świątobliwość jej stryja Filariosa⁶¹⁷, nazywanego Miłościwym, sprawiła, że dziewczyna doszła do cesarskiego tronu (*Synax. św. Bazylego wspomina, że dzień pamięci św. Filariosa przypada 2 grudnia*).

[Rok Pański] 789. [Rok rachuby ormiańskiej] 238.

[Rok panowania] Der Jesaji 12.

[Na przekór cesarzowej Irenie] legiony przebywające w Armenii opowiadały się za Konstantynem jako jedynym cesarzem.

[Rok Pański] 790. [Rok rachuby ormiańskiej] 239.

[Panowania] Der Jesaji 13 lat.

[Rok Pański] 791. [Rok rachuby ormiańskiej] 240.

[Rok panowania] Der Stepannosa I 1.

Katolikos Stepannos⁶¹⁸ umarł po trzech latach sprawowania swojej godności (*Hist.Orm.*). Der Stepannos z Dwinu – dwa lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 792. [Rok rachuby ormiańskiej] 241.

[Rok panowania] Der Stepannosa I 2.

[Rok Pański] 793. [Rok rachuby ormiańskiej] 242.

[Rok panowania] Der Howaba albo Hoba 1.

⁶¹⁶ (A. A. Z.) Konstantyn VI został cesarzem bizantyjskim w roku 780, jednak matka regentka Irena nigdy nie oddała mu władzy, lecz ostatecznie oślepiła i uwięziła, rządząc samodzielnie w latach 797–802. Zanim do tego doszło, zerwała w 788 roku zaręczyny syna z Rotrudą, córką Karola Wielkiego, wtedy króla Franków, potem (od 800 roku) cesarza rzymskiego, następnie wybrała mu na żonę Marię, pochodzącą z miasta Amni w Paflagonii (788), z którą się rozwiódł w 795 roku i którą oddał do klasztoru.

⁶¹⁷ (G. K.) W oryginale: Φηλαρῖνου (Filarios); powinno być: Filaretos, od greckiego φιλάρετος – miłośnik cnoty. Święty Filaret Miłościwy był dziadkiem, a nie stryjem Marii.

⁶¹⁸ (A. A. Z.) Stepannos I Dwinecy był katolikosem w latach 788–790.

Po Stepannosie godność katolikosa w ciągu sześciu lat sprawował Der Howab⁶¹⁹ (*Hist.Orm.*). Der Howab z Wostanu w prowincji Kurapalat lat ...⁶²⁰ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 794. [Rok rachuby ormiańskiej] 243.

[Rok panowania] Der Howaba 2.

[Rok Pański] 795. [Rok rachuby ormiańskiej] 244.

[Rok panowania] Der Howaba 3.

[...] Cesarz Konstantyn [...] oddalił swą pełnoprawną małżonkę, Ormiankę Marię, pod fałszywym pretekstem, że chciała go jakoby otruć (*Bar.*).

[Rok Pański] 796. [Rok rachuby ormiańskiej] 245.

[Rok panowania] Der Howaba 4.

[Rok Pański] 797. [Rok rachuby ormiańskiej] 246.

[Rok panowania] Der Howaba 5.

[Rok Pański] 798. [Rok rachuby ormiańskiej] 247.

[Rok panowania] Der Howaba 6.

Po sześciu latach sprawowania swojej godności katlikos Howab umarł. Jego następcą został Der Solomon (*Hist.Orm.*).

Sahak i Howsep zginęli śmiercią męczeńską w mieście Karin⁶²¹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 799. [Rok rachuby ormiańskiej]

248. Der Solomon był katlikosem zaledwie jeden rok.

Der Solomon⁶²², który pochodził z Garni, był abeghą klasztoru Makanacik, gdzie pościł, prowadząc żywot mniszy, i skąd wbrew swojej woli został przeniesiony i mianowany katlikosem. Na przypadkowo zadane mu w drodze przez nieznanego pytanie: «Dokąd idziesz, ojczy?» odpisał: «Żeby moją twarz czernidłem narysowali i powiesili obok wizerunków innych patriarchów». Tak też się stało, albowiem gdy po roku zmarł, jego portret umieszczono pośród wizerunków innych nieżyjących katlikosów (*Hist.Orm.*). Der Solomon z osady Garni ...⁶²³ lat (*Hist. Kat.*).

⁶¹⁹ (A. A. Z.) Howab (Joab, Job) Dwinicy był katlikosem w latach 790–791.

⁶²⁰ (H. W.) Liczba lat nie została tu podana.

⁶²¹ (A. A. Z.) Wkrótce po wstąpieniu na tron katlikosa Dawida II Gagaghtecego (806) Chozaima ibn-Châzim al Tamîmî (arabski gubernator w latach 785–786 i 800–806) skazał Sahaka i Howsepa na śmierć męczeńską w Karinie. Zob. też notę pod rokiem 904.

⁶²² (A. A. Z.) Solomon (Soghomon) I Garnicy był katlikosem w latach 791–792.

⁶²³ (H. W.) Liczba lat nie została tu podana.

[Rok Pański] 800. [Rok rachuby ormiańskiej] 249.

[Rok panowania] Der Geworga I 1.

Der Geworg z Aragacotnu⁶²⁴ zasiadł na tronie katolikosa (*Hist.Orm.*). Der Geworg ze wsi Oszakan w prowincji Aragacotn był katolikosem trzy lata (*Hist. Kat.*).

WIEK DZIEWIĄTY

[Rok Pański] 801. [Rok rachuby ormiańskiej] 250.

[Rok panowania] Der Geworga I 2.

[Rok Pański] 802. [Rok rachuby ormiańskiej] 251.

[Rok panowania] Der Geworga I 3.

[Rok Pański] 803. [Rok rachuby ormiańskiej] 252.

[Rok panowania] Der Howsepa II 1.

Następcą Geworga po jego śmierci został Der Howsep⁶²⁵, który godność katolikosa sprawował 11 lat (*Hist.Orm.*). Der Howsep ze stolicy świętego Grzegorza, to jest Aragacotnu, był katolikosem 11 lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 804. [Rok rachuby ormiańskiej] 253.

[Rok panowania] Der Howsepa II 2.

Ojcem świętych braci Sahaka i Howsepa był Pers, matką zaś – chrześcijanka. Obaj bracia byli ogólnie znani w Karinie, ponieważ jednak nie chcieli wyrzec się Chrystusa, zostali w tym mniej więcej czasie ścięci przez Arabów⁶²⁶ (*Syn., 22 stycznia, oraz Menologium*).

[Rok Pański] 805. [Rok rachuby ormiańskiej] 254.

[Rok panowania] Der Howsepa II 3.

[Rok Pański] 806. [Rok rachuby ormiańskiej] 255.

[Rok panowania] Der Howsepa II 4.

[Rok Pański] 807. [Rok rachuby ormiańskiej] 256.

[Rok panowania] Der Howsepa II 5.

[Rok Pański] 808. [Rok rachuby ormiańskiej] 257.

[Rok panowania] Der Howsepa II 6.

⁶²⁴ (A. A. Z.) Geworg I Biurakancy był katolikosem w latach 792–795.

⁶²⁵ (A. A. Z.) Howsep II Parpecy był katolikosem w latach 795–806.

⁶²⁶ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 798.

[Rok Pański] 809. [Rok rachuby ormiańskiej] 258.

[Rok panowania] Der Howsepa II 7.

[Rok Pański] 810. [Rok rachuby ormiańskiej] 259.

[Rok panowania] Der Howsepa II 8.

[Rok Pański] 811. [Rok rachuby ormiańskiej] 260.

[Rok panowania] Der Howsepa II 9.

W czasie, gdy pretor Armenii Leon⁶²⁷ przekazywał cesarzowi⁶²⁸ wojskowy dar w wysokości szesnastu talentów, czyli tysiąca trzystu litrów, Taczykowie zagrabili te pieniądze i wielu wzięli do niewoli [...] (*Bar.*).

[Rok Pański] 812. [Rok rachuby ormiańskiej] 261.

[Rok panowania] Der Howsepa II 10.

[Rok Pański] 813. [Rok rachuby ormiańskiej] 262.

[Panowania] Der Howsepa II 11 lat.

Wszyscy historycy są zgodni co do tego, że Howsep II zmarł po 11 latach sprawowania swojej godności katolikosa.

[Rok Pański] 814. [Rok rachuby ormiańskiej] 263.

[Rok panowania] Der Dawida II 1.

Der Dawid⁶²⁹ został następcą Howsepa. W czasie sprawowania przez Dawida godności katolikosa pewien wostikan, o imieniu Hawli, napadł na Armenię. Sjunijscy dostojnicy Smbat i Sahak, którzy wystąpili przeciwko niemu, poległ⁶³⁰ (*Hist.Orm.*). Der Dawid ze wsi Akoghik⁶³¹ w prowincji Mazaz był katolikosem 27 lat (*Hist. Kat.*).

⁶²⁷ (A. A. Z.) Chodzi o Leona zwanego Ormianinem (w literaturze polskiej: Armeńczykiem), strategosa temu Anatolikon (nie Armeniakon), który w 812 roku przejął tron cesarski i rządził do swej śmierci w 820 roku.

⁶²⁸ (A. A. Z.) Nicefor (Nikefor) I – cesarz bizantyjski w latach 802–811, założyciel dynastii Niceforów.

⁶²⁹ (A. A. Z.) Dawid II Gagaghecy był katolikosem w latach 806–833.

⁶³⁰ (A. A. Z.) Chodzi tu o wydarzenia z późniejszego okresu, gdy około 830 roku arabski gubernator Chalid al-Dżawad ibn Jazid ibn Mazijad, który rządził Armenią i krajami sąsiednimi, zwalczał bunt Sawady ibn Abd al-Hamid al-Dżahhafi, muzułmańskiego emira Manazkertu i Arszaruniku, wspieranego przez Smbata VIII Bagratuniego, wówczas sparapeta Armenii i księcia Sziraku, oraz Sahaka II, księcia Sjuniku Zachodniego (Gelarkuniku). Chalid wysłał katolikosa Dawida II z mediacją do Smbata i Sahaka II, a gdy została odrzucona, rozbił wojska Sewady i jego ormiańskich sojuszników na brzegach rzeki Hrazdan, naprzeciwko miasta Kawakert. Sahak II został zabity, a Sewada i Smbat uciekli (o losach tego drugiego Roszka pisze pod rokiem 853, tam zob. objaśnienie).

⁶³¹ (G. K.) Dawid urodził się we wsi Kakagh (Gagagh).

[Rok Pański] 815. [Rok rachuby ormiańskiej] 264.

[Rok panowania] Der Dawida II 2.

[Rok Pański] 816. [Rok rachuby ormiańskiej] 265.

[Rok panowania] Der Dawida II 3.

[Papież Leon⁶³²] przeniósł katedrę biskupią z miasta Irium⁶³³ do Composteli (którą Ormianie nazywają Bogurodzicą⁶³⁴).

[Rok Pański] 817. [Rok rachuby ormiańskiej] 266.

[Rok panowania] Der Dawida II 4.

[Rok Pański] 818. [Rok rachuby ormiańskiej] 267.

[Rok panowania] Der Dawida II 5.

[Rok Pański] 819. [Rok rachuby ormiańskiej] 268.

[Rok panowania] Der Dawida II 6.

[Rok Pański] 820. [Rok rachuby ormiańskiej] 269.

[Rok panowania] Der Dawida II 7.

[Rok Pański] 821. [Rok rachuby ormiańskiej] 270.

[Rok panowania] Der Dawida II 8.

[Rok Pański] 822. [Rok rachuby ormiańskiej] 271.

[Rok panowania] Der Dawida II 9.

Tyran Tomas, który przeszedł na islam, zebrał hołotę i napadł na Armenię, a także na parę innych prowincji [...] (*Bar.*).

[Rok Pański] 823. [Rok rachuby ormiańskiej] 272.

[Rok panowania] Der Dawida II 10.

Syn cesarza Leona Ormianina o imieniu Bazyli⁶³⁵ stracił mowę podczas chrztu, lecz przed obrazem świętego Grzegorza Teologa⁶³⁶ odzyskał zdolność wysławiania się [...] (*Bar.*).

⁶³² (A. A. Z.) Leon III, papież w latach 795–816.

⁶³³ (A. A. Z.) Iria Flavia – diecezja w Galicji (północno-zachodnia Hiszpania), założona w V wieku, w jej katedrze przechowywano relikwie świętego Jakuba Większego; po zniszczeniu miasta przez atak Wikingów jej biskup i kapituła schronili się w Composteli, gdzie też przeniesiono relikwie apostoła, ale nie stało się to w czasach papieża Leona III, lecz IV; status diecezji Irii z siedzibą w Composteli usankcjonował papież Mikołaj I około 860 roku. Por. objaśnienie pod rokiem 1100.

⁶³⁴ (A. P.) W oryginale: Սուրբ Գրիգոր (Astawacin).

⁶³⁵ (A. A. Z.) Bazyli († po 847) był jednym z czterech synów cesarza Leona, po zamordowaniu ojca 25 grudnia 825 roku przez Michała Amoryjczyka, późniejszego cesarza, został wykastrowany i skazany na wygnanie, podobnie jak jego bracia.

⁶³⁶ (H. W.) Po ormiańsku: Grigor Astwacaban.

- [Rok Pański] 824. [Rok rachuby ormiańskiej] 273.
 [Rok panowania] Der Dawida II 11.
- [Rok Pański] 825. [Rok rachuby ormiańskiej] 274.
 [Rok panowania] Der Dawida II 12.
- [Rok Pański] 826. [Rok rachuby ormiańskiej] 275.
 [Rok panowania] Der Dawida II 13.
- [Rok Pański] 827. [Rok rachuby ormiańskiej] 276.
 [Rok panowania] Der Dawida II 14.
- [Rok Pański] 828. [Rok rachuby ormiańskiej] 277.
 [Rok panowania] Der Dawida II 15.
- [Rok Pański] 829. [Rok rachuby ormiańskiej] 278.
 [Rok panowania] Der Dawida II 16.
- [Rok Pański] 830. [Rok rachuby ormiańskiej] 279.
 [Rok panowania] Der Dawida II 17.
- [Rok Pański] 831. [Rok rachuby ormiańskiej] 280.
 [Rok panowania] Der Dawida II 18.
- [Rok Pański] 832. [Rok rachuby ormiańskiej] 281.
 [Rok panowania] Der Dawida II 19.
- [Rok Pański] 833. [Rok rachuby ormiańskiej] 282.
 [Rok panowania] Der Dawida II 20.
- [Rok Pański] 834. [Rok rachuby ormiańskiej] 283.
 [Rok panowania] Der Dawida II 21.
- [Rok Pański] 835. [Rok rachuby ormiańskiej] 284.
 [Rok panowania] Der Dawida II 22.
- [Rok Pański] 836. [Rok rachuby ormiańskiej] 285.
 [Rok panowania] Der Dawida II 23.
- [Rok Pański] 837. [Rok rachuby ormiańskiej] 286.
 [Rok panowania] Der Dawida II 24.
- [Rok Pański] 838. [Rok rachuby ormiańskiej] 287.
 [Rok panowania] Der Dawida II 25.
- [Rok Pański] 839. [Rok rachuby ormiańskiej] 288.
 [Rok panowania] Der Dawida II 26.
- [Rok Pański] 840. [Rok rachuby ormiańskiej] 289.
 [Panowania] Der Dawida II 27 lat.

Der Dawid zmarł po 27 latach sprawowania godności katolikosy (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 841. [Rok rachuby ormiańskiej] 290.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 1.

Der Howhannes⁶³⁷, mąż świętobliwy i skromny, został katolikosem (*Hist.Orm.*). Howhannes z wioski Wykajk⁶³⁸ w prowincji Chatajk był katolikosem [przez] 22 lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 842. [Rok rachuby ormiańskiej] 291.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 2.

[Rok Pański] 843. [Rok rachuby ormiańskiej] 292.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 3.

[Rok Pański] 844. [Rok rachuby ormiańskiej] 293.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 4.

[Rok Pański] 845. [Rok rachuby ormiańskiej] 294.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 5.

[Rok Pański] 846. [Rok rachuby ormiańskiej] 295.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 6.

[Rok Pański] 847. [Rok rachuby ormiańskiej] 296.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 7.

[Rok Pański] 848. [Rok rachuby ormiańskiej] 297.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 8.

[Rok Pański] 849. [Rok rachuby ormiańskiej] 298.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 9.

[Rok Pański] 850. [Rok rachuby ormiańskiej] 299.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 10.

[Rok Pański] 851. [Rok rachuby ormiańskiej] 300.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 11.

[Rok Pański] 852. [Rok rachuby ormiańskiej] 301.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 12.

[Rok Pański] 853. [Rok rachuby ormiańskiej] 302.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 13.

⁶³⁷ (A. A. Z.) Howhannes IV Awajecy, którego Roszka określa numerem V, był katolikosem w latach 833–855.

⁶³⁸ (G. K.) Der Howhannes urodził się we wsi Wowajk w prowincji Kotajk.

Kiedy sułtan Taczyków o imieniu Bugha⁶³⁹ przybył do Nachiczewanu, zwabiono doń podstępnie sparapeta Armenii Smbata⁶⁴⁰. Smbat jednak nie wyrzekł się wiary chrześcijańskiej, toteż został wtrącony do lochu, poddany długotrwałym torturom, następnie zaś ponownie wtrącony do więzienia, gdzie też oddał duszę Bogu (*Syn.*, 3 *marca*).

[Rok Pański] 854. [Rok rachuby ormiańskiej] 303.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 14.

[Rok Pański] 855. [Rok rachuby ormiańskiej] 304.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 15.

[Rok Pański] 856. [Rok rachuby ormiańskiej] 305.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 16.

[Rok Pański] 857. [Rok rachuby ormiańskiej] 306.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 17.

[Rok Pański] 858. [Rok rachuby ormiańskiej] 307.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 18.

W osiemnastym roku sprawowania przez Howhannesa godności katolikosa książę Armenii Bagrat, podburzony przez różnych niegodziwych oszczerców, powziął [...] ⁶⁴¹ katolikosa, wszelako oszczercy zostali ukarani przez Boga. Księcia Bagrata zaś wostikan Abuset ⁶⁴² rozkazał zakuć w kajdany i w takim stanie wysłał go emirowi ⁶⁴³. A jako że tłum mieszkańców gór Taurus zabił wostikana ⁶⁴⁴, rozgniewany emir wysłał przeciwko nim liczne wojsko pod dowództwem Bughi. Ten, po przybyciu do Taronu ⁶⁴⁵, pojmał synów przetrzymywanego

⁶³⁹ (A. A. Z.) Bugha al-Kabir, chazarski dowódca na służbie kalifatu Abbasydów, najechał Armenię w latach 853–855.

⁶⁴⁰ (A. A. Z.) Smbat VIII Wyznawca z dynastii Bagratydów, sparapet Armenii i książę Sziraku w latach 826–855, w trakcie represji Bughy al-Kabira został wywieziony do Samarry (siedziby kalifatu w Iraku) i tam poddany prześladowaniu opisanemu przez Roszkę.

⁶⁴¹ (H. W.) Zdanie niedokończone. (A. A. Z.) Zabrakło tu słów: „zamiar obalenia”. Próba obalenia katolikosa miała miejsce po objęciu władzy w Armenii przez pierwszego księcia (iszchan iszchanac) Bagrata II Bagratuniego (rządził w latach 830–852); w 841 roku katolikos został zmuszony do wycofania się do Ajriwanku i dopiero w wyniku interwencji Grigora-Supana I (syna Sahaka II), księcia Zachodniego Sjuniku, popartej przez innych książąt i biskupów, przywrócono go do władzy.

⁶⁴² (A. A. Z.) Abu Sa'id Muhammad al-Marwazi został przez bagdadzkiego kalifa Al-Mutawakkila ala Allah mianowany w 849 roku nowym gubernatorem Arminiji.

⁶⁴³ (A. A. Z.) To jest kalifowi.

⁶⁴⁴ (A. A. Z.) Jusufa, syna Abu-Sa'ida.

⁶⁴⁵ (A. P.) Taron – prowincja starożytnej Armenii, leżąca na zachód od jeziora Wan.

w niewoli Bagrata, to jest Dawida i Aszota, oraz synów innych azatów, w liczbie stu dziesięciu. Żaden z nich nie wyrzekł się wiary w Chrystusa, za co, po okrutnych torturach mieczem i ogniem, wszyscy zostali ukrzyżowani, ponosząc śmierć męczeńską⁶⁴⁶ dnia 25 miesiąca mehekan⁶⁴⁷. Święto owych męczenników ustanowił katolikos Howhannes⁶⁴⁸ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 859. [Rok rachuby ormiańskiej] 308.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 19.

[Rok Pański] 860. [Rok rachuby ormiańskiej] 309.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 20.

[Rok Pański] 861. [Rok rachuby ormiańskiej] 310.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 21.

[Rok Pański] 862. [Rok rachuby ormiańskiej] 311.

[Rok panowania] Der Howhannesa V 22.

Katolikos Der Howhannes V zakończył życie po 22 latach sprawowania swojej godności⁶⁴⁹ (*Hist.Orm.*).

Sobór w Szirakawanie⁶⁵⁰ (*N[ota] B[ene]; Kl., II, 29*).

[Rok Pański] 863. [Rok rachuby ormiańskiej] 312.

[Rok panowania] Der Zakarii 1.

⁶⁴⁶ (A. A. Z.) W rzeczywistości pojmani książęta ormiańscy i ich synowie byli stopniowo zwalniani i powrócili do swych dziedzictw. Synowie Bagrata – Dawid i Aszot – utrzymali się przy władzy w Taronie.

⁶⁴⁷ (A. A. Z.) Mehekan to siódmy miesiąc w kalendarzu ormiańskim.

⁶⁴⁸ (A. A. Z.) W 849 roku książę Bagrat II wywołał rebelię przeciw kalifatowi. W jej trakcie gubernator Abu Sa'id, który usiłował spacyfikować Armenię, napotkał opór, ale zmarł podczas wyprawy w 851 roku, a jego syn Jusuf przejął dowództwo i to on został zabity przez ludzi Bagrata. Aby książęta ormiańskich oraz lokalnych muzułmańskich emirów zmusić do posłuszeństwa, kalif Dżafar al-Mutawakkil wysłał do Armenii armię dowodzoną przez Bughę al-Kabira (w ormiańskich kronikach nazywanego Boghą Turkiem), która spustoszyła Taron, Waspurakan, Albanię Kaukaską, Sjunik i część Iberii; masakry były tak wielkie, że potem katolikos Hovhannes IV ustanowił święto ku czci męczenników straconych przez Bughę Turka.

⁶⁴⁹ (A. A. Z.) Katolikos Howhannes zmarł już w 855 roku, uciekając przed prześladowaniami Bughy al-Kabira, w klasztorze Makenoc, na zachodnim brzegu jeziora Sewan.

⁶⁵⁰ (A. P.) Chodzi tu o Szirakawan. (A. A. Z.) W 862 roku patriarcha Konstantynopola Focjusz I podjął próbę pojednania Kościoła ormiańskiego z greckim; zwrócił się w tej sprawie do katolikosy Zakarii I i Aszota V, wtedy pierwszego księcia Armenii pod zwierzchnictwem kalifatu bagdadzkiego, a oni zwołali sobór w Szirakawanie (znanym wówczas również jako Erazgawors); uchwalone na tym soborze dogmaty zbliżyły Kościół ormiański do greckiego, uznając postanowienia soboru chalcedońskiego.

W tym roku katolikosem został mąż godny pochwały, Der Zakaria⁶⁵¹, ze wsi Dzag (*Hist.Orm.*). Niegodziwy zaś wostikan Bugha przywiódł do amirapeta⁶⁵², uciekając się do podstępu, sparapeta Armenii, Smbata, i innych jego rodaków. A ponieważ Smbat nie chciał się wyrzec Chrystusa, został wtrącony do ciemnicy i tam umarł. Aszot⁶⁵³, syn Smbata, przejął stanowisko po swoim ojcu. Inni książęta znikali jeden po drugim w przeróżnych okolicznościach, aż w końcu ród Mamikonianów przestał istnieć w naszym kraju ormiańskim (*Hist.Orm.*). Der Zakaria ze wsi Dzag w prowincji Kotajk był katolikosem 22 lata. Der Ioan, biskup Nikei⁶⁵⁴, napisał do niego przepiękny list, zawierający wiele świadectw dotyczących święta Bożego Narodzenia.

Mniej więcej w tym czasie, jak pod danym rokiem zaznacza prześwieatny kardynał⁶⁵⁵, w Poncie Polemonijskim⁶⁵⁶ swoją aktywną działalność rozwinął Ormianin z pochodzenia, święty Nikon⁶⁵⁷, który – zrodzony z wielce bogobojnych rodziców – porzucił ich, będąc już dorosłym, i potajemnie uciekł do opata klasztoru nazywanego Złotokamiennym⁶⁵⁸. Natchniony najwyraźniej przez Stwórcę opat nakazał Nikonowi niezwłocznie wypełniać powierzoną mu życiową misję, zgodnie z Bożym słowem: «Pojawił się człowiek posłany przez

⁶⁵¹ (A. A. Z.) Zakaria I Dzagecy był katolikosem w latach 855–877.

⁶⁵² (A. P.) Ormiański wyraz „amirapet” składa się z arabskiego wyrazu „amir” – książę, oraz irańskiego elementu „pet” – zwierzchnik. A więc amir-a-pet to tyle co zwierzchnik emirów (książąt). (A. A. Z.) Tu jednak chodzi o kalifa.

⁶⁵³ (A. A. Z.) Aszot V Bagratuni († 890), syn Smbata VIII, po upadku stryja, Bagrata II, został najpierw sparapetem Armenii (856), potem pierwszym księciem (862), wreszcie królem odnowionego – za zgodą kalifatu i Bizancjum – Królestwa Armenii (885) jako Aszot I.

⁶⁵⁴ (A. A. Z.) Chodzi o greckiego biskupa Ioannisa I, w latach 858–867 metropolitę prawosławnego Nikei w Bitynii; jego list był próbą przekonania Kościoła ormiańskiego do postanowień soboru chalcedońskiego.

⁶⁵⁵ (A. A. Z.) To jest Baroniusz.

⁶⁵⁶ (A. A. Z.) Pontus Polemoniacus – ciągnąca się wzdłuż południowo-zachodniego brzegu Morza Czarnego prowincja rzymska w diecezji Pontica, ze stolicą w Polemonium, podzielona w czasach bizantyjskich na Armenię I i Armenię II, potem przekształcone w ten Armeniak.

⁶⁵⁷ (A. A. Z.) Nikon Metanoite (z gr. Pokutujcie!) († ok. 998) – bizantyjski mnich z drugiej połowy X wieku, wędrowny kaznodzieja, który przyczynił się waleśnie do rechryzianizacji różnych części cesarstwa bizantyjskiego; ogłoszony świętym w Kościele prawosławnym; uważa się, że był greckiego pochodzenia.

⁶⁵⁸ (A. A. Z.) Chodzi o klasztor znany jako Chrysopetro (Złoty Kamień), położony na granicy Pontu i Paflagonii.

Boga – Jan mu było na imię»⁶⁵⁹. Ponieważ jak drugi Jan – głos wołającego na pustyni – Nikon też wszędzie krzyczał: «Czyńcie pokutę!». Na początek oczyścił Armenię z mnóstwa błędnych przekonań, następnie, przybywszy na Kretę, dzięki sprawianym cudom i głoszonym kazaniom nawrócił Greków na prawe życie (*Bar.*, 863).

[Rok Pański] 864. [Rok rachuby ormiańskiej] 313.

[Rok panowania] Der Zakarii 2.

Ormiańskie *Homiliarium* pisze, że konstantynopolitański patriarcha Focjusz – za pośrednictwem nikejskiego biskupa Ioana – wystosował do katolikosy Zakarii list, w którym, opierając się na świadectwach zaczerpniętych z Pisma Świętego i wypowiedziach Ojców Kościoła, udowadnia istnienie dwu natur zjednoczonych w jednej osobie Chrystusa oraz słusność zasad prawdziwej wiary ustalonych przez Święty Sobór Chalcedoński. Z tego powodu katolikos Zakaria wezwał do Szirakawanu wielu biskupów oraz mnichów. Znajdował się wśród nich także sparapet Armenii Aszot Bagratuni, byli także obecni inni nachararowie. Wszyscy jednogłośnie poparli wyznawanie prawdziwej wiary oraz potwierdzili słusność i konieczność respektowania piętnastu zasad ogłoszonych przez Święty Sobór Chalcedoński, jak też prawdziwość wiary w dwie natury Chrystusa⁶⁶⁰ (*W.W.; p[atrz] Kl., II, 139*) [...].

[Rok Pański] 865. [Rok rachuby ormiańskiej] 314.

[Rok panowania] Der Zakarii 3.

[Rok Pański] 866. [Rok rachuby ormiańskiej] 315.

[Rok panowania] Der Zakarii 4.

[Rok Pański] 867. [Rok rachuby ormiańskiej] 316.

[Rok panowania] Der Zakarii 5.

[...] Bazyli od razu został ogłoszony jedynym cesarzem⁶⁶¹. Był Macedończykiem z niskiego rodu, chociaż niektórzy pochlebcy nazywali go Arsacydą [...]. Rusowie, których teraz nazywa się Moskalami, za pośrednictwem posłańców

⁶⁵⁹ (G. K.) Ewangelia według świętego Jana, 1, 6.

⁶⁶⁰ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 862.

⁶⁶¹ (A. A. Z.) Bazyli I Macedończyk był cesarzem bizantyjskim w latach 867–886, był chłopskiego (słowiańskiego?) pochodzenia, ale po osiągnięciu przez niego wysokich godności w Konstantynopolu upowszechniana była wersja, że pochodzi od królów Armenii z dynastii Arsacydów (Arszakuni); otaczał się Ormianami, którzy wspomagali jego karierę, a swemu najstarszemu synowi dał na imię Symbatios (orm. Smbat).

poprosili cesarza Bazylego o kapłanów, którzy by ich ochrzczili⁶⁶² (*Bar.; patrz Synaxarion Ormiański, czyli Hajsmawurk Hajoc*).

[Rok Pański] 868. [Rok rachuby ormiańskiej] 317.

[Rok panowania] Der Zakarii 6.

[Rok Pański] 869. [Rok rachuby ormiańskiej] 318.

[Rok panowania] Der Zakarii 7.

[Rok Pański] 870. [Rok rachuby ormiańskiej] 319.

[Rok panowania] Der Zakarii 8.

[Rok Pański] 871. [Rok rachuby ormiańskiej] 320.

[Rok panowania] Der Zakarii 9.

[Rok Pański] 872. [Rok rachuby ormiańskiej] 321.

[Rok panowania] Der Zakarii 10.

[Rok Pański] 873. [Rok rachuby ormiańskiej] 322.

[Rok panowania] Der Zakarii 11.

[Rok Pański] 874. [Rok rachuby ormiańskiej] 323.

[Rok panowania] Der Zakarii 12.

[Rok Pański] 875. [Rok rachuby ormiańskiej] 324.

[Rok panowania] Der Zakarii 13.

[Rok Pański] 876. [Rok rachuby ormiańskiej] 325.

[Rok panowania] Der Zakarii 14

[Rok Pański] 877. [Rok rachuby ormiańskiej] 326.

[Rok panowania] Der Zakarii 15.

[Rok Pański] 878. [Rok rachuby ormiańskiej] 327.

[Rok panowania] Der Zakarii 16.

Przeklęty Focjusz⁶⁶³ znalazł sposób, żeby się wkraść w łaski Bazylego. Sfałszował jego drzewo genealogiczne tak, że wyglądało na to, jakoby pochodził z rodziny królów Armenii, jakoby był potomkiem Tirydatesa Wielkiego [...] (*Bar.*).

[Rok Pański] 879. [Rok rachuby ormiańskiej] 328.

[Rok panowania] Der Zakarii 17.

⁶⁶² (A. A. Z.) Chrzest Rusi, nazywany pierwszym, datowany jest na 866 (lub 867) rok za czasów księcia Askolda, ale po jego zabójstwie chrystianizacja kraju ustała.

⁶⁶³ (A. A. Z.) Prawosławny patriarcha konstantynopolitański Focjusz, negujący prymat Rzymu nad Kościołami wschodnimi, w 867 roku obłożył ekskomuniką papieża Mikołaja, zarzucając Kościołowi zachodniemu dodanie do Symbolu Wiary słów Filioque (tak zwana schizma Focjusza).

[Rok Pański] 880. [Rok rachuby ormiańskiej] 329.

[Rok panowania] Der Zakarii 18.

[Rok Pański] 881. [Rok rachuby ormiańskiej] 330.

[Rok panowania] Der Zakarii 19.

[Rok Pański] 882. [Rok rachuby ormiańskiej] 331.

[Rok panowania] Der Zakarii 20.

[Rok Pański] 883. [Rok rachuby ormiańskiej] 332.

[Rok panowania] Der Zakarii 21.

[Rok Pański] 884. [Rok rachuby ormiańskiej] 333.

[Panowania] Der Zakarii 22 lata.

Katolikos Der Zakaria udał się na spotkanie z Ise, synem szacha⁶⁶⁴, który podjął go z wielkimi honorami i hojnie obdarował. W tym samym roku jednak katolikos pożegnał się z życiem (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 885. [Rok rachuby ormiańskiej] 334.

[Rok panowania] Der Geworga II 1.

Der Geworg⁶⁶⁵, z patriarchalnego domu, został następcą katolikosza Zakarii (*Hist.Orm.*). Der Geworg z osady Garni był katolikosem 22 lata. W czasie sprawowania przezeń owej godności królem Ormian został Aszot Bagratuni, syn sparapeta Armenii, Abasa Bagratuniego. To właśnie Aszotowi było sądzone przywrócić istnienie Królestwa Armenii, które od dawna już nie istniało⁶⁶⁶ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 886. [Rok rachuby ormiańskiej] 335.

[Rok panowania] Der Geworga II 2. [Rok panowania] króla Aszota 1.

Cesarz Leon Filozof strącił Focjusza z tronu i zesłał go do klasztoru w Armenii⁶⁶⁷. Wielki sparapet Armenii Aszot Bagratuni w toku wojennej wyprawy podporządkował sobie Iberię, Aghwank⁶⁶⁸ oraz narody Kaukazu, brakowało mu zatem jedynie tytułu króla. Ormiancy książęta powiadomili o tym amirapeta

⁶⁶⁴ (A. A. Z.) Chodzi zapewne o Abu Isa Abdullaha, jednego z synów kalifa Al-Mutawakkila, który był muzykiem i kompozytorem i został zabity w roku 892.

⁶⁶⁵ (A. A. Z.) Geworg II Garnecy był katolikosem w latach 877–897/898.

⁶⁶⁶ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 863. Wzmiankowany tu Abas nie był ojcem, ale bratem Aszota. Obaj byli synami Smbata VIII Bagratuniego.

⁶⁶⁷ (H. W.) [Powyższe napisał Roszka] na pierwszej stronie karty 215. (A. A. Z.) Po przejęciu samodzielnej władzy cesarskiej Leon VI doprowadził w 887 roku do procesu Focjusza z oskarżenia o zdradę, skazania go i zesłania do Bordi w Armenii.

⁶⁶⁸ (A. P.) Iberia – dawna nazwa dzisiejszej wschodniej części Gruzji (po ormiańsku: Wir-k). Aghwan-k – ormiańska nazwa dawnej Albanii Kaukaskiej.

Taczyków⁶⁶⁹, który z radością przysłał mu koronę, monarsze szaty i konie. To samo przysłał Aszotowi w darze cesarz Bazyli. W drugim roku sprawowania patriarszej godności Der Geworg poświęcił wspomniane dary i koronował króla (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 887. [Rok rachuby ormiańskiej] 336.

[Rok panowania] Der Geworga [II] 3. [Rok panowania] króla Aszota 2.

[Rok Pański] 888. [Rok rachuby ormiańskiej] 337.

[Rok panowania] Der Geworga II 4. [Rok panowania] Aszota 3.

[Rok Pański] 889. [Rok rachuby ormiańskiej] 338.

[Rok panowania] Der Geworga II 5. [Rok panowania] Aszota 4.

[Rok Pański] 890. [Rok rachuby ormiańskiej] 339.

[Rok panowania] Der Geworga II 6. [Rok panowania] Aszota 5.

Bogobojny król ormiański Aszot, zaprowadziwszy niezbędny porządek w państwie i powierzwszy pieczę nad Iberią synowi swojej siostry⁶⁷⁰, odszedł z tego świata w piątym roku sprawowania władzy królewskiej, przeżywszy siedemdziesiąt jeden lat. Następcą Aszota został jego syn Smbat⁶⁷¹ (*Hist.Orm.; Syn., 27 maja*).

[Rok Pański] 891. [Rok rachuby ormiańskiej] 340.

[Rok panowania] Der Geworga II 7. [Rok panowania] Smbata 1.

Smbat, syn ormiańskiego króla Aszota, otrzymał królewską koronę za zgodą cesarza Leona⁶⁷², syna Bazylego, który był synem Ormianina, jak powiedzieliśmy wyżej. Przyjąwszy godność królewską, Smbat zbudował w Szirakawanie kościół pod wezwaniem świętego Zbawiciela, w którym też został namaszczoney świętym olejem na króla (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 892. [Rok rachuby ormiańskiej] 341.

[Rok panowania] Der Geworga II 8. [Rok panowania] Smbata 2.

⁶⁶⁹ (A. P.) W oryginale starormiańskim: Amirapet Taczak – zwierzchnik emirów Taczyków. Chodzi o kalifa z arabskiej dynastii Abbasydów, rezydującego w Bagdadzie i rządzącego obszernymi terenami Bliskiego Wschodu, (A. A. Z.) Al-Mu'tamida 'alā 'llāh.

⁶⁷⁰ (A. A. Z.) Roszka wzmiankuje tu Adarnasę IV, który był królem Iberii w latach 888–916 (i dalej tytułarnie do 923) oraz kuropalatesem Iberii w latach 891–923; pokrewieństwo jego matki z królem Aszotem jest jednak niepewne.

⁶⁷¹ (A. A. Z.) Smbat I rządził Królestwem Armenii w latach 890–914.

⁶⁷² (A. A. Z.) Leon VI, zwany Filozofem, był cesarzem bizantyjskim w latach 886–912; choć urodzony przez żonę Bazylego, Eudokię Ingerinę, uważano go za faktycznego syna cesarza Michała III.

Der Masztoc (który w późniejszym czasie zostanie katolikosem) wraz z dziesięcioma świętobliwymi mężami wyróżnił się przykładną pobożnością (*Hist.Orm.*).

- [Rok Pański] 893. [Rok rachuby ormiańskiej] 342.
 [Rok panowania] Der Geworga II 9. [Rok panowania] Smbata 3.
 [Rok Pański] 894. [Rok rachuby ormiańskiej] 343.
 [Rok panowania] Der Geworga II 10. [Rok panowania] Smbata 4.
 [Rok Pański] 895. [Rok rachuby ormiańskiej] 344.
 [Rok panowania] Der Geworga II 11. [Rok panowania] Smbata 5.
 [Rok Pański] 896. [Rok rachuby ormiańskiej] 345.
 [Rok panowania] Der Geworga II 12. [Rok panowania] Smbata 6.
 [Rok Pański] 897. [Rok rachuby ormiańskiej] 346.
 [Rok panowania] Der Geworga II 13. [Rok panowania] Smbata 7.
 [Rok Pański] 898. [Rok rachuby ormiańskiej] 347.
 [Rok panowania] Der Geworga II 14. [Rok panowania] Smbata 8.
 [Rok Pański] 899. [Rok rachuby ormiańskiej] 348.
 [Rok panowania] Der Geworga II 15. [Rok panowania] Smbata 9.
 [Rok Pański] 900. [Rok rachuby ormiańskiej] 349.
 [Rok panowania] Der Geworga II 16. [Rok panowania] Smbata 10.

WIEK DZIESIĄTY

- [Rok Pański] 901. [Rok rachuby ormiańskiej] 350.
 [Rok panowania] Der Geworga II 17. [Rok panowania] Smbata 11.
 [Rok Pański] 902. [Rok rachuby ormiańskiej] 351.
 [Rok panowania] Der Geworga II 18. [Rok panowania] Smbata 12.
 [Rok Pański] 903. [Rok rachuby ormiańskiej] 352.
 [Rok panowania] Der Geworga II 19. [Rok panowania] Smbata 13.
 [Rok Pański] 904. [Rok rachuby ormiańskiej] 353.
 [Rok panowania] Der Geworga II 20. [Rok panowania] Smbata 14.
 [Rok Pański] 905. [Rok rachuby ormiańskiej] 354.
 [Rok panowania] Der Geworga II 21. [Rok panowania] Smbata 15.
 [Rok Pański] 906. [Rok rachuby ormiańskiej] 355.
 [Rok panowania] Der Geworga II 22. [Rok panowania] Smbata 16.
 [Rok Pański] 907. [Rok rachuby ormiańskiej] 356.
 [Panowania] Der Masztoca 1 rok. [Rok panowania] Smbata 17.

Mąż Boży Der Masztoc⁶⁷³ był katolikosem jeden rok (*Hist. Kat.*). Masztoc pochodził ze wsi Jeghward⁶⁷⁴ w prowincji Kotajk. Po śmierci ojca wstąpił do klasztoru Maken, gdzie poznał Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Znacznie uporządkował duchowną hierarchię i rytę nabożeństw, opracował też księgę dotyczącą kultu tajemnic Kościoła świętego, uzupełniając ją o nowe modlitwy, zaczerpnięte z różnych dzieł świętych Ojców. Księgę tę od jego imienia nazwano Masztoc⁶⁷⁵. Po śmierci katolikosy Geworga, czyniąc zadość powszechnym błaganiom, zgodził się pełnić godność katolikosy i sprawował ją przez siedem miesięcy (*jak mówi o tym Synax. pod [dniem] 13 października*). W późniejszym czasie wszelako do księgi Masztoc dyletanci w sprawach prawa kanonicznego włączyli wiele niepożądanych uzupełnień, na przykład takich jak zgodne z żydowską tradycją święcenie składanej ofiary itp. (*Mój*).

[Rok Pański] 908. [Rok rachuby ormiańskiej] 357.

[Rok panowania] Der Teodorosa 1. [Rok panowania] Smbata 18.

Der Teodoros był katolikosem 11 lat (*Hist. Kat.*)⁶⁷⁶.

[Rok Pański] 909. [Rok rachuby ormiańskiej] 358.

[Rok panowania] Der Teodorosa 2. [Rok panowania] Smbata 19.

[Rok Pański] 910. [Rok rachuby ormiańskiej] 359.

[Rok panowania] Der Teodorosa 3. [Rok panowania] Smbata 20.

[Rok Pański] 911. [Rok rachuby ormiańskiej] 360.

[Rok panowania] Der Teodorosa 4. [Rok panowania] Smbata 21.

[Rok Pański] 912. [Rok rachuby ormiańskiej] 361.

[Rok panowania] Der Teodorosa 5. [Rok panowania] Smbata 22.

[Rok Pański] 913. [Rok rachuby ormiańskiej] 362.

[Rok panowania] Der Teodorosa 6. [Rok panowania] Smbata 23.

⁶⁷³ (A. A. Z.) Masztoc I Jeghwardecy był katolikosem w latach 897–898, a wcześniej – mnichem w Sewanawanku; uważany był za osobę bardzo świętobliwą, ascetę i świetnego nauczyciela; jeszcze jako mnich odmówił sparapetowi Abasowi pomocy w obaleniu katolikosy Geworga II, mimo obietnicy uczynienia go nowym katolikosem.

⁶⁷⁴ (A. A. Z.) Jeghward – dziś miasto, położone u podnóża góry Ara na rozległym tarasie wśród sadów, winnic i pól, 19 km od Erywania.

⁶⁷⁵ (A. A. Z.) Masztoc (orm. Մաշտոց) – księga liturgiczna (rytuał) Kościoła ormiańskiego, zawierająca kanony obrządków kościelnych, porządek sakramentów i innych obrzędów, a także specjalne modlitwy i błogosławieństwa.

⁶⁷⁶ (A. A. Z.) Według danych historycznych następcą katolikosy Masztoca I był Howannes (Owanes) V (lub VI) Draschanakertcy, który sprawował władzę od około 897 do około 925 roku (podawany jest także rok 929), autor zarysu historii Armenii i biografii ormiańskich katolikosów. Natomiast Teodoros I Rszuni był katolikosem nieco później, w latach 930/932–938/941.

[Rok Pański] 914. [Rok rachuby ormiańskiej] 363.

[Rok panowania] Der Teodorosa 7. [Rok panowania] Smbata 24,
[jego] śmierć.

Czcigodny król ormiański Smbat został uduszony w Dwinie przez arabskiego wostikana⁶⁷⁷ Jusufa⁶⁷⁸, syna zaś Smbata, Muszegha, otruto i tak to nasza ormiańska kraina siedem lat była pozbawiona króla. Natomiast inny syn króla Smbata – Aszot, który ze względu na swoje męstwo i waleczność zyskał sobie zaszczytny przydomek Żelazny⁶⁷⁹, udał się do cesarza Konstantyna⁶⁸⁰ (*Hist. Orm.*), a w *Synax. pod [dniem] 16 kwietnia* napisano: «Ormiański król Smbat, syn Aszota, który jako pierwszy z rodu Bagratuni został władcą Armenii, był podstępnie pojmany przez wostikana przysłanego do Armenii przez arabskiego sułtana Dżafara⁶⁸¹ i na długo wtrącony do ciemnicy, ponadto przez rok morzono go głodem i trzymano zakutego w kajdany. Wreszcie niewierni wpadli na pomysł bardziej okrutnej tortury: zaostrzywszy drewniany patyk, jęli go wielokrotnie wypychać więźniowi do penisa – raz po raz wypychać i wyszarpywać! Potem dopiero udręczonemu naszemu królowi odcięli mieczem głowę, a ciało świętego męczennika powiesili na murze obronnym Dwinu. Nad ciałem zamordowanego władcy zajaśniał wielki blask, błogosławiona królewska krew posiadała zaś cudowną moc uzdrawiania chorych ludzi i zwierząt; dzięki niej wielu niewiernych przyjęło wiarę Chrystusową».

[Rok Pański] 915. [Rok rachuby ormiańskiej] 364.

[Rok panowania] Der Teodorosa 8.

[Rok Pański] 916. [Rok rachuby ormiańskiej] 365.

[Rok panowania] Der Teodorosa 9.

[Rok Pański] 917. [Rok rachuby ormiańskiej] 366.

[Rok panowania] Der Teodorosa 10.

⁶⁷⁷ (A. A. Z.) Wostikan (ostikan, orm. նւոստիկան) – tytuł używany przez Ormian dla gubernatorów kalifackich, głównie gubernatorów (emirów) prowincji Arminija, która obejmowała Wielką Armenię.

⁶⁷⁸ (A. A. Z.) Jusuf ibn Abi'l Sadża († 928) – emir Azerbejdżanu irańskiego od 901 roku.

⁶⁷⁹ (G. K.) Aszot II Bagratuni, nazywany Jerkatem (orm. իրկաթ – żelazo, żelazny), król Armenii z dynastii Bagratydów w latach 914–928, syn króla Smbata I.

⁶⁸⁰ (A. A. Z.) Konstantyn VII Porfirogeneta (905–959) – cesarz bizantyński formalnie od 913 roku, faktycznie od 945 roku; w 914 roku, gdy Aszot przybył do Konstantynopola, rządu regencyjne w imieniu małoletniego Konstantyna pełnił patriarcha Mikołaj I Mistyk.

⁶⁸¹ (A. A. Z.) Abū'l-Faḍl Ja'far ibn Aḥmad (895–932) – osiemnasty kalif Abbasydów.

Pomiędzy Kościołem wschodnim a Rzymem został zawarty pokój, o który prosili patriarcha Konstantynopola Mikołaj oraz cesarz Konstantyn. Patriarcha zaapelował do Ormian, by wyrzekli się błędów, w które popadli pod wpływem sąsiadujących z nimi Taczyków i manichejczyków (*Bar.*).

[Rok Pański] 918. [Rok rachuby ormiańskiej] 367.

[Rok panowania] Der Teodorosa 11.

[Rok Pański] 919. [Rok rachuby ormiańskiej] 368.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 1.

Znamienici ormiańscy książęta Dawid i Gurgen z rodu Gnuni zginęli męczeńską śmiercią w mieście Dwin z rozkazu występnego wostikana Jusufa w dniu dwudziestego mareri⁶⁸². Męczeńska śmierć stała się również udziałem świętego Sahaka, siedmiu kapłanów i jeszcze dwustu ludzi w miejscowości Burtakan⁶⁸³ dnia 12 aheki⁶⁸⁴. Ponadto 15 dnia tegoż miesiąca zamęczeni zostali dwaj Kirakosowie⁶⁸⁵. Patriarcha Howhannes⁶⁸⁶, który był świadkiem ich męczeńskiej śmierci i wszystkich innych ówczesnych nieszczęść, nie tylko wyznaczył dzień, w którym Kościół czi chwalebną pamięć tych męczenników, ale opisał też owe tragiczne wydarzenia jako świadectwo dla przyszłych pokoleń (*Hist.Orm.*). Der Howhannes był katolikosem siedem lat (*Hist. Kat.*). Katolikos Howhannes bardzo dobrze znał nasz język i napisał także historię kraju Ormian. Tę swoją księgę podzielił na cztery części, zaczynając od początku świata, i doprowadził ją – według ormiańskiej rachuby czasu – do roku 332⁶⁸⁷. Podążał tu śladami Mowsesa Chorenacego, jednak nawypisywał przy tym wiele bredni odnośnie do postanowień soboru chalcedońskiego (*Mój*).

[Rok Pański] 920. [Rok rachuby ormiańskiej] 369.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 2.

⁶⁸² (G. K., A. A. Z.) Mareri – nazwa ormiańskiego miesiąca, odpowiadającego w przybliżeniu październikowi.

⁶⁸³ (G. K., A. A. Z.) Burtakan – powinno być: w Bjurakanie, miejscowości położonej pod górą Aragoc, w prowincji Aragacotn, w zachodniej części dzisiejszej Armenii.

⁶⁸⁴ (G. K., A. A. Z.) Aheki (ahekan) – nazwa ormiańskiego miesiąca, odpowiadającego w przybliżeniu wrześniowi.

⁶⁸⁵ (A. A. Z.) Kirakos – Giragos.

⁶⁸⁶ (G. K.) Chodzi o katolikosa Howannesa V z Draschanakertu. Roszka uważa go za Howannesa VI. Szczegóły w jego *Historii Armenii*.

⁶⁸⁷ (A. A. Z.) *Historia Armenii* katolikosa Howannesa kończy się na roku 924 według kalendarza łacińskiego.

[Rok Pański] 921 [Rok rachuby ormiańskiej] 370.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 3. [Rok panowania] Aszota II 1.

Aszot, syn męczennika Smbata, po tym, jak z woli cesarza Konstantyna został królem, powrócił do Armenii, gdzie władzę sprawował jego imiennik⁶⁸⁸ (syn jego stryja), pokonał go, podobnie jak i innych, którzy przemocą zagarnęli władzę w Aghwanku, a także podbił Iberię (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 922. [Rok rachuby ormiańskiej] 371.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 4. [Rok panowania] Aszota II 2.

[Rok Pański] 923. [Rok rachuby ormiańskiej] 372.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 5. [Rok panowania] Aszota II 3.

[Rok Pański] 924. [Rok rachuby ormiańskiej] 373.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 6. [Rok panowania] Aszota II 4.

[Rok Pański] 925. [Rok rachuby ormiańskiej] 374.

[Rok panowania] Der Howhannesa VI 7. Der Stepannos⁶⁸⁹ był katolikosem jeden rok (*Hist.*, 50⁶⁹⁰). [Rok panowania] Aszota II 5.

[Rok Pański] 926. [Rok rachuby ormiańskiej] 375.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 1. [Rok panowania] Aszota II 6.

Der Jeghisze⁶⁹¹, którego nie zaakceptowano, był katolikosem⁶⁹² siedem lat, wliczając w to okres, w którym był już pozbawiony katedry (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 927. [Rok rachuby ormiańskiej] 376.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 2. [Rok panowania] Aszota II 7.

[Rok Pański] 928. [Rok rachuby ormiańskiej] 377.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 3. [Rok panowania] Aszota II 8.

⁶⁸⁸ (H. W.) W oryginale są tu w nawiasie dodane wyrazy: „w tym roku”.

⁶⁸⁹ (A. A. Z.) Stepannos Rsztuni był katolikosem Apostolskiego Kościoła ormiańskiego w latach 929/931–930/932; z powodu niepewności politycznej w Armenii rządzonej przez Bagratydów ustanowił siedzibę katolikosatu na wyspie Achtamar, rezydencji króla Waspurakanu Gagika I z dynastii Arcruni.

⁶⁹⁰ (G. K.) Być może: *Hist. Kat.*, s. 50.

⁶⁹¹ (G. K.) Ormiańska forma imienia Elizeusz to Jeghisze (Եղիշէ). (A. A. Z.) Zanim Jeghisze wstąpił na tron katolikosy, w latach 930/932–938/941 zasiadał na nim jego brat Teodoros I Rsztuni.

⁶⁹² (G. K.) Trudny do zrozumienia fragment przejęty przez Roszkę z dzieła ojca Galana. Dzieje katolikosy Jeghisze wyglądają następująco: zostawszy katolikosem, rządził pięć lat; jednakże obrzucono go oszczerstwami i pozbawiono katedry, mimo to biskupi nie zdecydowali się na wybór nowego katolikosy za życia poprzedniego, tak więc formalnie Jeghisze był jeszcze katolikosem przez dwa lata, do swojej śmierci (por. M. Chamich

Ormiański król Aszot II po godnym panowaniu trwającym osiem lat pożegnał się z życiem. Następcą Aszota został jego brat Abas⁶⁹³ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 929. [Rok rachuby ormiańskiej] 378.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 4. [Rok panowania] Abasa 1.

Brat ormiańskiego króla, Abas, który po śmierci ojca pozostawał w Iberii, tam też się ożenił. Wszelako po powrocie do Armenii i objęciu tronu roztoczył swoją władzę królewską nad wszystkimi ojcowskimi ziemiami⁶⁹⁴ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 930. [Rok rachuby ormiańskiej] 379.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 5. [Rok panowania] Abasa 2.

[Rok Pański] 931. [Rok rachuby ormiańskiej] 380.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 6.

[Rok Pański] 932. [Rok rachuby ormiańskiej] 381.

[Rok panowania] Der Jeghiszy I 7.

[Rok Pański] 933. [Rok rachuby ormiańskiej] 382.

[Rok panowania] Der Ananii z Mokku 1.

Der Anania był katolikosem dwadzieścia dwa lata (*Hist. Kat.*)⁶⁹⁵.

[Rok Pański] 934. [Rok rachuby ormiańskiej] 383.

[Rok panowania] Der Ananii 2.

[Rok Pański] 935. [Rok rachuby ormiańskiej] 384.

[Rok panowania] Der Ananii 3.

[Rok Pański] 936. [Rok rachuby ormiańskiej] 385.

[Rok panowania] Der Ananii 4.

[Rok Pański] 937. [Rok rachuby ormiańskiej] 386.

[Rok panowania] Der Ananii 5.

[Rok Pański] 938. [Rok rachuby ormiańskiej] 387.

[Rok panowania] Der Ananii 6.

[Czameczianc], *History of Armenia*, tłum. J. Avdall, Calcutta 1827, 2, s. 80). Innymi słowy Jeghisze w sumie rządził przez siedem lat.

⁶⁹³ (A. A. Z.) Abas I – król Armenii w latach 928–952/953, czwarty z kolei monarcha z dynastii Bagratydów.

⁶⁹⁴ (G. K.) Ormiański wyraz հայրենիք (hajrenik) dawniej oznaczał ojcowiznę, ziemię odziedziczoną po ojcu, feudum. We współczesnym języku ormiańskim wyraz ten oznacza ojczyznę (cały kraj). (A. P.) Podstawą tego wyrazu jest rzeczownik „hajr” – ojciec.

⁶⁹⁵ (G. K., A. A. Z.) Anania był katolikosem w latach 943–967. Pochodził z prowincji Mokka i stąd jego przydomek: Mokacy (z Mokku).

[Rok Pański] 939. [Rok rachuby ormiańskiej] 388.

[Rok panowania] Der Ananii 7.

[Rok Pański] 940. [Rok rachuby ormiańskiej] 389.

[Rok panowania] Der Ananii 8.

[Rok Pański] 941. [Rok rachuby ormiańskiej] 390.

[Rok panowania] Der Ananii 9.

[Rok Pański] 942. [Rok rachuby ormiańskiej] 391.

[Rok panowania] Der Ananii 10.

[Rok Pański] 943. [Rok rachuby ormiańskiej] 392.

[Rok panowania] Der Ananii 11.

[Rok Pański] 944. [Rok rachuby ormiańskiej] 393.

[Rok panowania] Der Ananii 12.

[...] Słyszący cudami wizerunek Chrystusa, który sam nasz Zbawiciel przysłał ormiańskiemu królowi Abgarowi, został przeniesiony z Edessy do Konstantynopola⁶⁹⁶, gdzie zdecydowano, że uroczystość Świętego Wizerunku (nazywana przez Ormian – Dastarak⁶⁹⁷) będzie obchodzona 8⁶⁹⁸/16 sierpnia, co w swoich Synaxarionach odnotowują zarówno Grecy, jak i Ormianie. Wszelako z powodu różnych zamieszek, rozruchów i rozgrabiania miasta Święty Wizerunek został z Bożą pomocą przewieziony z Konstantynopola do Rzymu i złożony w bazylice świętego Piotra, gdzie jest czczony do dziś⁶⁹⁹, czyli do roku 1739 (*kiedy to piszę, S.; Bar.*).

[Rok Pański] 945. [Rok rachuby ormiańskiej] 394.

[Rok panowania] Der Ananii 13.

Obraz Chrystusa, który nasz król Abgar otrzymał od Pana, w tym roku został przewieziony do Konstantynopola, a stamtąd zabrany do Rzymu, gdzie sprawa liczne cuda (*Synaxarion pod [dnem] 11 sierpnia*).

[Rok Pański] 946. [Rok rachuby ormiańskiej] 395.

[Rok panowania] Der Ananii 14.

⁶⁹⁶ (H. W.) Na drugiej stronie karty 229 oryginału dzieła Roszki napisane jest, że ów obraz cesarz Konstantyn otrzymał od mieszkańców Edessy „w darze”.

⁶⁹⁷ (G. K.) Dastarak (Դաստարակ), po grecku – μανδύλιον (mandylion), po staro-cerkiewno-słowiańsku – *ubrus* – chusta.

⁶⁹⁸ (G. K.) Roszka używa tu cyfr arabskich obok ormiańskich liter w znaczeniu cyfrowym.

⁶⁹⁹ (A. A. Z.) Jest to jedna z wersji losów pierwszego Mandylionu, inne wskazują na dalsze przechowywanie wizerunku w Konstantynopolu, względnie na jego przewiezienie do Paryża lub Genui; rzymska ikona znajduje się obecnie w prywatnym apartamencie papieskim.

[Rok Pański] 947. [Rok rachuby ormiańskiej] 396.

[Rok panowania] Der Ananii 15.

[Rok Pański] 948. [Rok rachuby ormiańskiej] 397.

[Rok panowania] Der Ananii 16.

[Rok Pański] 949. [Rok rachuby ormiańskiej] 398.

[Rok panowania] Der Ananii 17.

[Rok Pański] 950. [Rok rachuby ormiańskiej] 399.

[Rok panowania] Der Ananii 18.

Ormiański król Smbat, nazywany Władcą Świata, położył kamień węgielny pod budowę katedry⁷⁰⁰ w Ani (*Hist.Orm.*)⁷⁰¹.

[Rok Pański] 951. [Rok rachuby ormiańskiej] 400.

[Rok panowania] Der Ananii 19. [Rok panowania] Abasa 31.

[Rok Pański] 952. [Rok rachuby ormiańskiej] 401.

[Rok panowania] Der Ananii 20.

Mniej więcej w tym czasie, po 31 latach panowania, zmarł bogobojny ormiański król Abas. Tron po nim objął jego syn Aszot⁷⁰², który zyskał sobie przydomek Miłościwy, gdyż wybudował mnóstwo leprozoriów i szczerze je finansował. Wielekroć sam też osobiście opiekował się trędowatymi i nawet pijał z nimi z jednej zakażonej czaszy, nazywając owych nieszczęśników książętami i kuropalatesami⁷⁰³. Aszot wybudował mały mur obronny cytadeli Ani i wyposażył wszystkie wieże⁷⁰⁴ mieszczących się w nim kościołów⁷⁰⁵ (*Hist.Orm.*).

⁷⁰⁰ (A. P.) Co ciekawe, dawni Ormianie, obficie czerpiący zapożyczenia z greki, nie przyjęli wyrazu, który w języku polskim ma postać „katedra”. W tym znaczeniu używają określenia: մայր տաճար (majaŋ tadar), czyli dosłownie: macierzysta świątynia. Roszka użył tu greckiego wyrazu, ale innego, wymawianego po ormiańsku katughike (կաթուղիկէ).

⁷⁰¹ (A. A. Z.) W 961 roku król Aszot III przeniósł stolicę Armenii do miasta Ani (dziś w Turcji, w prowincji Kars, tuż przy granicy z Armenią). Budowa katedry w Ani natomiast rozpoczęła się rzeczywiście za panowania króla Smbata II, syna Aszota III, jednak dopiero w 989 roku.

⁷⁰² (A. A. Z.) Aszot III panował w latach 952/953–977.

⁷⁰³ (A. A. Z.) Kuropalates (z gr. κουροπαλάτης, z łac. cura palatii) – dosłownie: zajmujący się pałacem; urzędnik bizantyjski wysokiej rangi, jeden z najwyższych tytułów dworskich, używany od czasów cesarza Justyniana Wielkiego do XII wieku.

⁷⁰⁴ (A. P.) W oryginale występuje tu wyraz քրքնիւ (byrgunys), w bierniku liczby mnogiej, prawdopodobnie zapożyczony z niemieckiego „Burg” – zamek warowny.

⁷⁰⁵ (G. K.) Mowa tu jest o murze obronnym twierdzy Ani. W każdej wieży tego muru znajdowała się kaplica (kościółek), w której były odprawiane Msze Święte.

[Rok Pański] 953. [Rok rachuby ormiańskiej] 402.

[Rok panowania] Der Ananii 21.

[Rok Pański] 954. [Rok rachuby ormiańskiej] 403.

[Panowania] Der Ananii 22 lata.

Po nim, jak piszą niektórzy, katolikosem został Wahan, ale się mylą, gdyż według wszystkich historiografów wcześniej katolikosem był Der Chaczik, Der Wahan zaś – w latach 982 i 983⁷⁰⁶.

[Rok Pański] 955. [Rok rachuby ormiańskiej] 404.

[Rok panowania] Der Chaczika I 1.

Der Chaczik był katolikosem 20 lat. Zaczął rządzić patriarszą katedrą Armenii w roku 420 (*Hist. Kat.*). To jednak jest błąd, albowiem (*Hist. Kat.*) najpierw wymienia Wahana, a dopiero później Chaczika; inni autorzy natomiast – najpierw Chaczika, po nim zaś Wahana, ponieważ lata panowania cesarzy Bazylego i jego brata Konstantyna są o wiele późniejsze, jak to poniżej będzie pokazane.

[Rok Pański] 956. [Rok rachuby ormiańskiej] 405.

[Rok panowania] Der Chaczika I 2.

[Rok Pański] 957. [Rok rachuby ormiańskiej] 406.

[Rok panowania] Der Chaczika I 3.

[Rok Pański] 958. [Rok rachuby ormiańskiej] 407.

[Rok panowania] Der Chaczika I 4.

[Rok Pański] 959. [Rok rachuby ormiańskiej] 408.

[Rok panowania] Der Chaczika I 5.

[Rok Pański] 960. [Rok rachuby ormiańskiej] 409.

[Rok panowania] Der Chaczika I 6.

[Rok Pański] 961. [Rok rachuby ormiańskiej] 410.

[Rok panowania] Der Chaczika I 7.

[...] Święty Nikon⁷⁰⁷, z pochodzenia Ormianin, określany słowem „Pokutujcie!” – albowiem zawsze, idąc dokądkolwiek, wołał: «Pokutujcie!» [„Czyńcie pokutę!”] – w miarę swoich możliwości oczyścił Armenię z licznych błędów tudzież wypaczeń wiary. Przybył z misją na Kretę, gdzie wielu ludzi nawrócił

⁷⁰⁶ (A. A. Z.) Katolikos Wahan I Sjunecy rządził w latach 968–969, a Chaczik I Arsazaruni – dopiero w latach 973–992.

⁷⁰⁷ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 863.

i przyciągnął do Chrystusa. Spod ucisku Taczyków Kretę wyzwolił Nicefor Fokas⁷⁰⁸; wielu tamtejszych chrześcijan pobłądziło, dając się omamić Arabom, którzy darami, przekupstwem, namowami przeciągnęli ich na swoją stronę, aliści święty Nikon wszystkich ich zdołał przywrócić Chrystusowi. Grecy napisali obszerny „Żywot św. Nikona”, który całkiem niedawno jezuita Jakub Sirmond⁷⁰⁹ przetłumaczył [z greckiego] na język łaciński. Dzień pamięci świętego Nikona obchodzi się 26 listopada (*Bar.*).

[Rok Pański] 962. [Rok rachuby ormiańskiej] 411.

[Rok panowania] Der Chaczika I 8.

[Rok Pański] 963. [Rok rachuby ormiańskiej] 412.

[Rok panowania] Der Chaczika I 9.

[Rok Pański] 964. [Rok rachuby ormiańskiej] 413.

[Rok panowania] Der Chaczika I 10.

[Rok Pański] 965. [Rok rachuby ormiańskiej] 414.

[Rok panowania] Der Chaczika I 11.

[Rok Pański] 966. [Rok rachuby ormiańskiej] 415.

[Rok panowania] Der Chaczika I 12.

[Rok Pański] 967. [Rok rachuby ormiańskiej] 416.

[Rok panowania] Der Chaczika I 13.

Kapłan Mesrop ze wsi Hocoghmanc⁷¹⁰ napisał w tym roku historię Nerseasa Wielkiego w dwunastu paragrafach⁷¹¹. Włączył do niej też wiele legend, szczególnie tych o antychryście⁷¹² i Ormianach, o których mówi, że pozostają

⁷⁰⁸ (A. A. Z.) Nicefor II Fokas (ok. 912–969) – cesarz bizantyjski od 963 roku.

⁷⁰⁹ (A. A. Z.) Jacques Sirmond (Jacobus Sirmondus/Sirmundus, 1559–1651) – teolog i historyk katolicki, pochodzenia francuskiego, wydawca wielu średniowiecznych kronik bizantyjskich i łacińskich. Roszka miał, jak widać, dostęp do jego pośmiertnie wydanego dzieła pt. *Vita sancti Niconis Metanoitae monachi, ex pervetusto codice Graeco in Latinum ad erudito viro Jacobo Sirmondo S.J. presbytero* (w:) *Vetrum scriptorum et monumentorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio. Prodiit nunc primum studio et opera Domni Edmundi Martene et Domni Ursini Durand, presbyterorum et monachorum Benedictinarum e Congregatione S. Mauri, Parisiis 1729*).

⁷¹⁰ (G. K.) Powinno być: Hoghocmanc.

⁷¹¹ (A. A. Z.) Dzieło Mesropa Ereci (Kapłana), zwanego także Mesropem Starszym z Wajocdzoru – *Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց եւ Վրաց* [Historia ostatków Ormian i Gruzinów] – zostało po raz pierwszy wydane drukiem w Konstantynopolu w 1737 roku, więc Roszka mógł dysponować tą drukowaną edycją.

⁷¹² (A. P.) Antychryst – woryginalie: Neren (od imienia cesarza rzymskiego Nerona).

w Rzymie, okazując tym posłuszeństwo naszemu królowi Tirydatesowi, co jest kompletną bzdurą i kłamstwem (*Mój*).

[Rok Pański] 968. [Rok rachuby ormiańskiej] 417.

[Rok panowania] Der Chaczika I 14.

[Rok Pański] 969. [Rok rachuby ormiańskiej] 418.

[Rok panowania] Der Chaczika I 15.

[Rok Pański] 970. [Rok rachuby ormiańskiej] 419.

[Rok panowania] Der Chaczika I 16.

Grecki cesarz Jan Tzimiskes⁷¹³ w tym roku przeniósł z Nisibisu ciało hajrapeta, świętego Jakuba, z Nisibisu do Konstantynopola (*Synaxarion pod dniem 15 grudnia*).

[Rok Pański] 971. [Rok rachuby ormiańskiej] 420.

[Rok panowania] Der Chaczika I 17.

W tym roku katolikos Der Chaczik zaczął rządzić patriarszą katedrą (*Hist. Kat.; Kl., I, 211*).

[Rok Pański] 972. [Rok rachuby ormiańskiej] 421.

[Rok panowania] Der Chaczika I 18.

Pewna część relikwii świętego Jana Chrzciciela została przyniesiona do Starej Dżulfy⁷¹⁴. Najpierw nasz święty Grzegorz Oświeciciel sprowadził tę część do miasta Chram, a po jego zburzeniu sprowadzono ją do Dżulfy (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 973. [Rok rachuby ormiańskiej] 422.

[Rok panowania] Der Chaczika I 19.

[Rok Pański] 974. [Rok rachuby ormiańskiej] 423.

[Rok panowania] Der Chaczika I 20.

[Rok Pański] 975. [Rok rachuby ormiańskiej] 424.

[Rok panowania] Der Chaczika I 21 (*ex Synax.*).

[Rok Pański] 976. [Rok rachuby ormiańskiej] 425.

[Rok panowania] Der Chaczika I 22 (*ex meis rationibus*⁷¹⁵).

⁷¹³ (A. A. Z.) Jan I Tzimiskes (925–976) – cesarz bizantyjski od 969 roku.

⁷¹⁴ (A. A. Z.) Dżulfa – miasto ormiańskie nad rzeką Araks, dziś w Nachiczewońskiej Republice Autonomicznej (Azerbejdżan), o bogatej historii, według Mowsesa Chorenacego założone przez króla Tigranesa, zwane Starą Dżulfą po wygnaniu stamtąd Ormian przez szacha Abbasa w 1605 roku i założeniu przez wygnańców Nowej Dżulfy w Persji, obok Isfahanu.

⁷¹⁵ (A. A. Z.) *Ex meis rationibus* (łac.) – tu: z moich ustaleń.

[Rok Pański] 977. [Rok rachuby ormiańskiej] 426.

[Rok panowania] Der Chaczika I 23.

[Rok Pański] 978. [Rok rachuby ormiańskiej] 427.

[Rok panowania] Der Chaczika I 24.

Tego roku hordy ciężkozbrojnych Taczyków⁷¹⁶ wtargnęły do ormiańskiej prowincji Waspurakan i jeły gromić chrześcijan. Król Armenii z dynastii Arcrunidów, Senekerim⁷¹⁷, wysłał do walki przeciwko nim swojego syna Dawida, ale bardzo wielu ormiańskich wojowników poległo, gdyż wielka była liczba niewiernych najeźdźców. Z tego względu król Senekarim posłał syna Dawida do konstantynopolitańskiego cesarza Bazylego i oddał mu we władanie swój ojczysty kraj, a w zamian otrzymał Sebastię i jej okolice, z wyłączeniem spod jego zwierzchnictwa klasztorów, zarówno wielkich (a takich było sto siedemnaście), jak i małych o niewielkiej liczbie mnichów, których było dziewięćdziesiąt. Król Senekarim, sporządziwszy testament na rzecz trzech swoich synów – Dawida, Atoma i Abusahla – umarł w Sebastii (*Synax.*, 1 czerwca).

[Rok Pański] 979. [Rok rachuby ormiańskiej] 428.

[Rok panowania] Der Chaczika I 25.

[Rok Pański] 980. [Rok rachuby ormiańskiej] 429.

[Rok panowania] Der Chaczika I 26. [Rok panowania] Smbata 1.

W tym roku ormiański król Aszot i jego małżonka, królowa Chosrowanusz, oddali Bogu ducha i osierocili trzech synów – Smbata, Gagika i Gurgena. Najstarszy z nich, Smbat⁷¹⁸, zwany Władcą Świata⁷¹⁹, tego samego dnia przejął królewską władzę. To on zbudował duży mur obronny wokół Ani. Od Gurgena⁷²⁰ wywodzą się późniejsi władcy Armenii – Dawid, Abas i Kiurike (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 981. [Rok rachuby ormiańskiej] 430.

[Rok panowania] Der Chaczika I 27. [Rok panowania] Smbata 2.

⁷¹⁶ (A. A. Z.) Arabów.

⁷¹⁷ (A. A. Z.) Senekerim Howhannes († 1025/1027) – szósty i ostatni król Waspurakanu z dynastii Arcruni, oddał swe królestwo cesarzowi bizantyjskiemu Bazylemu II w roku 1021/1022, w zamian otrzymał zarząd nad Kapadocją.

⁷¹⁸ (A. A. Z.) Smbat II – król Armenii w latach 977–789.

⁷¹⁹ (A. P.) Władca Wszechświata – po ormiańsku: Տիեզերապալ (Tiezerał).

⁷²⁰ (A. A. Z.) Gurgen inaczej Kiurike I – król Taszir-Dzoraget (inaczej Lori lub Kirikianu), państwa założonego w 979 roku jako wasalne względem Królestwa Armenii; panował do 889 roku, po nim władali: jego syn Dawid I (rządził do 1048 roku), wnuk Kiurike II (do 1089 roku) i prawnuk Dawid II (do 1118 roku, kiedy państwo to przestało istnieć i zostało wcielone do Królestwa Gruzji).

Święty Nikon Ormianin, zwany „Pokutujcie!”, wielki oświeciciel Wschodu, mocą swoich modlitw wypędził Bułgarów z Peloponezu (Morei), miasto zaś Lacedemon, w którym sam wówczas zamieszkiwał, uchronił przed dżumą, postawiwszy wszakże warunek, że mieszkańcy przepędzą z miasta Żydów, których tak bardzo nienawidził, że nawet nie chciał z nimi rozmawiać (*Bar.*).

[Rok Pański] 982. [Rok rachuby ormiańskiej] 431.

[Rok panowania] Der Wahana 1. [Rok panowania] Smbata 3.

Der Wahan z Waspurakanu⁷²¹ był katolikosem ...⁷²² lat. Za jego czasu w patriarchalnej katedrze Armenii dokonał się podział na dwa odłamy, albowiem wielkim wardapetem był wtedy niezwykły Grigor Narekacy⁷²³, który pisemnie i ustnie obłożył anatemą sobory w Dwinie i Manazkercie, był zwolennikiem Świętego Kościoła Katolickiego⁷²⁴. Podzielał on zapatrywania Wahana i za obowiązujące uważał polecenia Kościoła rzymskiego. Wahana z Waspurakanu mianowano katolikosem, lecz po pewnym czasie wygnano go ze względu na podejrzenie, iż stosuje się do ustaleń soboru chalcedońskiego, i za wprowadzenie ikon do kościoła i do siedziby patriarchy. Na skutek owych podejrzeń i zarzutów uciekł z Ani i rządził tylko w swym ojczystym Waspurakanie, jego miejsce na tronie katolikosy w Ani zaś zajął Der Stepannos (*Hist. Kat.*). Katolikos Wahan, którego niektórzy nazywają też Howhannesem, rówieśnik i zwo-

⁷²¹ (H. W.) W oryginale: „z Waspuraku”.

⁷²² (H. W.) Nie podano, ile lat. (A. A. Z.) Wahan I Sjunecy (z Sjuniku) był katolikosem powszechnie uznanym w Armenii tylko w latach 967–968/969, z powodu pozytywnego stosunku do soboru chalcedońskiego został złożony z tronu na synodzie w Ani i zastąpiony przez Stepannosa III Sewancego, lecz schronił się w Królestwie Waspurakanu, gdzie nadal uważano go za katolikosy i gdzie udało się mu uwięzić Stepannosa; zmarł w 974 roku.

⁷²³ (A. A. Z.) Grigor Narekacy (ok. 944/950–ok. 1010) – mnich w klasztorze w Nareku nad jeziorem Wan (dziś w Turcji), mistrz życia kontemplacyjnego, jeden z największych poetów i uczonych ormiańskich, święty Kościoła ormiańskiego i Kościoła katolickiego, w 2015 roku ogłoszony Doktorem Kościoła przez papieża Franciszka. (A. P.) W polskim przekładzie (z tłumaczenia rosyjskiego) ukazała się jego słynna *Księga śpiewów żalobliwych* (tak oddano tytuł starormiański: *Մանկանկարային / Matjan wochpergutjan*). Przełożył ją zespół tłumaczy pod kierunkiem Andrzeja Mandaliana (Warszawa 1990). Imię autora jest tam podane w postaci: Grzegorz z Nareku.

⁷²⁴ (A. P.) Fakt ten jest mało znany w Armenii, gdzie czczony przez Kościół katolicki jako święty Grigor z Nareku cieszy się ogromną popularnością wśród wiernych Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, nieuznającego prymatu rzymskich papieży. W ludowej tradycji wierzone, że jego *Księga śpiewów żalobliwych*, w skrócie zwana „Narekiem”, ma moc uzdrawiania chorych.

lennik świętego Grigora z Nareku, mąż obdarzony wszelkimi cnotami, w tym roku – po śmierci Chaczika – został katolikosem. O nim święty Nerses z Kła⁷²⁵ w swoim dialogu z filozofem Teorianem⁷²⁶ powiada: «Dwieście lat temu żył katolikos Howhannes, mąż wielce świątobliwy i słynący ze swej uczoności, podobny do najświętszych nauczycieli Kościoła oraz przewyższający wielu cnotliwością Bożego duchowego życia, toteż zasłużenie otrzymał godność katolikosa i zasiadł na tronie patriarchy. Płonąc entuzjazmem dla Boga, śmiało – pisemnie i ustnie – zwalczał monofizytów i przez cały okres pełnienia swojej posługi stanowczo im się przeciwstawiał. Jego pamięć czcimy z wielkim szacunkiem. Posiadam jedną z ksiąg owego błogosławionego naszego ojca, wymierzoną przeciwko monofizytom⁷²⁷, która pełna jest świadectw zaczerpniętych z Pisma Świętego, przekonujących dowodów i kategorycznych sylogizmów. Świętej pamięci Grigor⁷²⁸, który został katolikosem nieco wcześniej niż ja, zatwierdził ową księgę i na końcowej jej stronie napisał zdanie następujące: „Ja wierzę tak, jak tu napisał prześwięty Katolikos Howhannes, i anatemą okładam wszystkich, którzy tak nie wierzą”». Tak mówi Nerses Klajecy. Teorian natomiast wziął od Nersesa jedną kopię tej księgi i zabrał do Konstantynopola, aby ją tam tłumaczyć na język grecki. Patrz pod rokiem 984.

[Rok Pański] 983. [Rok rachuby ormiańskiej] 432.

[Rok panowania] Der Wahana 2⁷²⁹. [Rok panowania] Smbata 4.

⁷²⁵ (G. K.) Po ormiańsku: Klajecy. Forma ta pochodzi od nazwy twierdzy Hromkła (w skrócie: Kła), w której rezydował Nerses Sznorhali. (A. P.) Nazwa „Hromkła” składa się z wyrazu „Hrom” (który po ormiańsku oznaczał Rzym i Konstantynopol, Bizancjum) oraz arabskiego wyrazu „qał’a” – twierdza. Nerses z Kła, inaczej Nerses Sznorhali (1098/1102–1172/1173), był katolikosem z siedzibą w Hromkli (Cylicja) w latach 1166–1173 i wybitnym poetą religijnym. Polski przekład jego dzieła (z języka francuskiego) pt. *Jezus, Syn jedyny Ojca i inne poematy* wyszedł w tłumaczeniu i opracowaniu księdza Marka Starowieyskiego (Kraków 1998). Imię autora widnieje na okładce jako: Nerses Šnorhali. Jego przydomek (Sznorhali) należy tłumaczyć jako: Pełen Łaski, a nie: Wdzięczny, jak to błędnie podają liczne polskie opracowania (por. A. Pisowicz, *Katolikos Nerses Pelen Łaski*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 92/93, 2018, s. 54–55).

⁷²⁶ (A. P.) Woryginalie: Spħuŭit (Triane). Teorian (Theorianos) – filozof bizantyjski z XII wieku.

⁷²⁷ (G. K.) Uważa się, że mowa jest tu o katolikosie Howhannesie III z Odzunu z początku wieku VIII i o jego traktacie *Przeciw aftartodoketom*, (A. A. Z.) to jest przeciwko umiarkowanym monofizytom, zwolennikom nauki Juliana z Halikarnasu, który twierdził, że od momentu wcielenia natura ludzka Jezusa została wchłonięta przez naturę boską.

⁷²⁸ (G. K.) Chodzi o Grigora II Martyrofila, katolikosa w latach 1065–1105.

⁷²⁹ (H. W.) Niżej zostało napisane: „Katolikos Wahan” bez kontynuacji. Jednakże jest tu pozostawione miejsce na dalszy ciąg zapisu.

Greccy królowie Bazyli i Konstantyn z Konstantynopola, władający Armenią (*jak powiada Hist. Narek.*), ofiarowali Ormianom część Chrystusowego Krzyża, którą przynieśli i uroczyscie złożyli w klasztorze miasta Aparank. Z tej okazji święty Grzegorz z Nareku napisał historię i panegiryk, o którym ormiańska *Hist. Kat.* pisze następująco: «W tym czasie żył wielki ormiański wardapet, niezwykły Grigor Narekacy, który pisemnie i ustnie obłożył anatemą sobory w Dwinie i Manazkercie, jako że był apologetą Świętego Kościoła Katolickiego i we wszystkim się z nim zgadzał. Był on zwolennikiem Wahana i posłusznym sługą Kościoła rzymskiego» (*Tak pisze Hist., patrz pod rokiem 1002*).

Święty męczennik Abdal-Masih⁷³⁰, syn Żyda, ochrzczony przez chrześcijańskie dzieci, został z tego powodu zasztyletowany przez własnego ojca. Zabity chłopiec wstawił się jednak licznymi cudami i jego rodzice także nawrócili się na wiarę Chrystusową. Święty Grigor Narekacy w homilii na cześć Świętego Krzyża mówi o tym męczenniku takimi słowy: «Natomiast na południowej stronie położył wybranego żydowskiego chłopca – męczennika Abdal-Masiha z Darumu» (*Synax., 13 lipca*).

[Rok Pański] 984. [Rok rachuby ormiańskiej] 433.

[Rok panowania] Der Stepannosa II 1. [Rok panowania] Smbata 5.

Jak pokazano wyżej, katolikosa Wahana za to, że ustnie i pisemnie zalecał swojemu ludowi, aby wyznawał prawdziwą wiarę, przeciwnicy prawdy usunęli z katedry i katolikosem w Ani mianowali Der Stepannosa. Wahana zaś, jak powiada *Historyk Katolikosów*, wygnali, podejrzewając, że realizuje on postanowienia soboru chalcedońskiego. Mieli mu również za złe wprowadzenie ikon do kościoła i na święty ołtarz⁷³¹. Wahan wyjechał więc i jął sprawować swoją funkcję w prowincji Waspurakan. W taki sposób w patriarchalnej katedrze Armenii doszło do rozłamu: składały się na nią odtąd dwa ośrodki.

[Rok Pański] 985. [Rok rachuby ormiańskiej] 434.

[Rok panowania] Der Stepannosa II 2. [Rok panowania] Smbata 6.

⁷³⁰ (G. K.) Abd al-Masih – niewolnik Mesjasza, czyli Chrystusa, po grecku: Christodulos. Darum – niejasny toponim, być może zniekształcona nazwa miasta Dara. Święty Abd al-Masih miał urodzić się w perskim mieście Singar (dziś Irak, w pobliżu granicy z Syrią). (A. A. Z.) Zginął w 390 roku; jego ojciec miał na imię Lewi.

⁷³¹ (A. P.) Na święty ołtarz – w oryginale: ի Սուրբ օղոր (i seghan surb) – dosłownie: na Stół święty.

[Rok Pański] 986. [Rok rachuby ormiańskiej] 435.

Armenia bez katolikosa: tron patriarchy przez jeden rok pozostaje wolny.

[Rok panowania] Smbata 7.

W tym roku w Konstantynopolu miało miejsce wielkie trzęsienie ziemi, ogarnęło ono liczne greckie prowincje, zniszczyło wiele kościołów, wszelako święty Nikon Ormianin dzięki swoim modlitwom ocalił miasto Sparta, które ostało się nienaruszone. A sam obraz Nikona w momencie, gdy tak żarliwie się modlił, Pan Bóg uwiecznił na wielkim kamieniu ku jeszcze większej chwale świętego (*Bar.*).

[Rok Pański] 987. [Rok rachuby ormiańskiej] 436.

[Rok panowania] Der Sargisa I 1. [Rok panowania] Smbata 8.

Der Sargis był katolikosem 24 lata⁷³². Zmarł – według ormiańskiej rachuby czasu – w roku 464⁷³³ (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 988. [Rok rachuby ormiańskiej] 437.

[Rok panowania] Der Sargisa I 2. [Rok panowania] Smbata 9.

[Rok Pański] 989. [Rok rachuby ormiańskiej] 438.

[Rok panowania] Der Sargisa I 3. [Rok panowania] Gagika 1.

W tym roku ormiański król Smbat po dziesięcioletnim panowaniu zakończył życie. Na miejsce zmarłego władcy Ormianie niezwłocznie powołali jego brata Gagika⁷³⁴; a przyzwali go z Iberii, gdzie przebywał na zesłaniu, gdyż Smbat go podejrzewał, i na małżonkę zaproponowali mu Katramide, córkę księcia Sjuniku⁷³⁵ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 990. [Rok rachuby ormiańskiej] 439.

[Rok panowania] Der Sargisa I 4. [Rok panowania] Gagika 2⁷³⁶.

[Rok Pański] 991. [Rok rachuby ormiańskiej] 440.

[Rok panowania] Der Sargisa I 5.

[Rok Pański] 992. [Rok rachuby ormiańskiej] 441.

[Rok panowania] Der Sargisa I 6.

⁷³² (A. A. Z.) Sargis I Sewancy był katolikosem w latach 992–1019, rezydującym w Ani.

⁷³³ (A. A. Z.) Według dzisiejszej wiedzy – w roku 1019.

⁷³⁴ (A. A. Z.) Gagik I rządził Armenią w latach 989–1020.

⁷³⁵ (A. A. Z.) Katramide II była prawdopodobnie córką króla Wasaka VI, nadzorowała budowę katedry w Ani.

⁷³⁶ (H. W.) Dalsze lata panowania Gagika nie zostały odnotowane.

[Rok Pański] 993. [Rok rachuby ormiańskiej] 442.

[Rok panowania] Der Sargisa I 7.

[Rok Pański] 994. [Rok rachuby ormiańskiej] 443.

[Rok panowania] Der Sargisa I 8.

[Rok Pański] 995. [Rok rachuby ormiańskiej] 444.

[Rok panowania] Der Sargisa I 9. [Rok panowania] Howhannesa 1.

W tym roku umarł ormiański król Gagik, powierzwszy los państwa trzem swoim synom – Howhannesowi⁷³⁷, Abasowi i Aszotowi, władzę królewską jednak przekazał Howhannesowi, pozostałym synom rozdał prowincje⁷³⁸ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 996. [Rok rachuby ormiańskiej] 445.

[Rok panowania] Der Sargisa I 10. [Rok panowania] Howhannesa 2.

[Rok Pański] 997. [Rok rachuby ormiańskiej] 446.

[Rok panowania] Der Sargisa I 11. [Rok panowania] Howhannesa 3.

[Rok Pański] 998. [Rok rachuby ormiańskiej] 447.

[Rok panowania] Der Sargisa I 12. [Rok panowania] Howhannesa 4.

Święty Nikon Ormianin „Pokutujcie!”, po ofiarnym pełnieniu swej oświeceniowej misji w Armenii i na Wschodzie, odszedł do Boga 26 listopada tego roku. A ponieważ jego ulubieniec, Jan Malakenos ze Sparty, był niepokieszony, że nie zobaczył się z Nikonem przed śmiercią, jak swego czasu był mu obiecał, zamówił u zdolnego malarza portret świętego. Malarz przygotował odpowiednią drewnianą deskę – i poszedł spać. We śnie obraz świętego Nikona ukazał się malarzowi. Po przebudzeniu jego zdumienie nie miało granic, gdyż Bóg sprawił, że na desce widniał już gotowy wizerunek świętego – identyczny z tym, jaki malarz widział we śnie. Przyjmując zamówiony portret, Malakenos był ogromnie szczęśliwy. Z grobowca świętego Nikona sączył się niezwykle olej, posiadający cudowną moc uzdrawiania ze wszelkich dolegliwości (*Bar.*).

[Rok Pański] 999. [Rok rachuby ormiańskiej] 448.

[Rok panowania] Der Sargisa I 13. [Rok panowania] Howhannesa 5.

Młodszy syn ormiańskiego króla Gagika – Aszot, widząc arogancję i buntowniczość niektórych książąt, przybył do cesarza Bazylego, wziął od niego wojsko, wrócił z nim do kraju i wszystkich buntowników podporządkował sobie (*Hist.Orm.*).

⁷³⁷ (A. A. Z.) Howhannes Smbat III – król Armenii w Ani w latach 1020–1040.

⁷³⁸ (A. A. Z.) Aszot zbuntował się przeciw starszemu bratu w 1021 roku i odebrał mu część królestwa, rządził nią jako Aszot IV do 1039 roku.

Grecki cesarz Bazyli przybył do Armenii, która w owym czasie podlegała jego zwierzchnictwu (*Nar. Pam.*)⁷³⁹.

[Rok Pański] 1000. [Rok rachuby ormiańskiej] 449.

[Rok panowania] Der Sargisa I 14. [Rok panowania] Howhannesa 6.

Cesarz Otto III⁷⁴⁰ kazał przenieść ciało świętego Bartłomieja, apostoła z Beneventu, do wielkiego Rzymu. Kciuk z ręki tego świętego jest przechowywany w naszym kościele ormiańskim w Stanisławowie⁷⁴¹.

WIEK JEDENASTY⁷⁴²

[Rok Pański] 1001. [Rok rachuby ormiańskiej] 450.

[Rok panowania] Der Sargisa I 15. [Rok panowania] Howhannesa 7.

[Rok Pański] 1002. [Rok rachuby ormiańskiej] 451.

[Rok panowania] Der Sargisa I 16. [Rok panowania] Howhannesa 8.

Święty Grzegorz Narekacy zakończył swoją uduchowioną księgę „Rozmowa z Bogiem”⁷⁴³, homilie na cześć Świętego Krzyża, przyniesionego do Armenii z Konstantynopola, pieśni pochwalne ku czci Błogosławionej M[aryi Panny]⁷⁴⁴, hymny liturgiczne, poświęcone arcypasterzowi Jakubowi z Nisibisu oraz dwunastu apostołom, kazania, czyli gandze⁷⁴⁵ (*ex ipso Nar., Pam.*). Napisał również objaśnienie do Pieśni nad Pieśniami (*Synax., ԻԷ/27 lut[ego]*⁷⁴⁶, *p(atrz) pod rokiem*

⁷³⁹ (A. P.) Chodzi o kolofon pt. *Nota ku upamiętnieniu ułożenia tej księgi*, zob. Grzegorz z Nareku, *Księga śpiewów żałobliwych*, tłum. A. Mandalian et al., Warszawa 1990, s. 437–438.

⁷⁴⁰ (A. A. Z.) Otto III (980–1002) – król niemiecki od 983 roku, cesarz rzymski od 996 roku, syn Teofano.

⁷⁴¹ (A. A. Z.) Chodzi o ormiańskokatolicki kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, którego Roszka był proboszczem, za jego czasów drewniany, w latach 1743–1762 zastąpiony murowanym, obecnie sobór prawosławny w Iwano-Frankiwsku; losy relikwii świętego Bartłomieja nie są znane, choć kilka relikwiarzy ze Stanisławowa zachowało się do dziś i pozostaje pod opieką Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

⁷⁴² (H. W.) W oryginale przez pomyłkę zapisano: „Wiek dziesiąty”.

⁷⁴³ (G. K.) Chodzi o *Księgę śpiewów żałobliwych* Grzegorza z Nareku.

⁷⁴⁴ (G. K.) W oryginale: U. – M. (pierwsza litera imienia Maria).

⁷⁴⁵ (G. K.) Gandz – gatunek pieśni kościelnej rozwinięty przez Narekacego. (A. P.) Wyraz pochodzenia perskiego o pierwotnym znaczeniu: skarb.

⁷⁴⁶ (G. K.) Roszka używa tu cyfr arabskich obok ormiańskich liter (w znaczeniu cyfrowym).

1003). Nazywano go Narekacym od nazwy klasztoru, w którym się wychował. Kapłan i mnich, apologeta prawdziwej wiary, znakomity mówca i znawca Pisma Świętego⁷⁴⁷, zaliczany do najwspanialszych retorów. Napisał także obszerne i wielce pożyteczne pouczenia o prawdziwej wierze i cnotach oraz krótkie objaśnienie sensu Pieśni nad Pieśniami. Podzielając poglądy katolikosa Wahana, ustnie i pisemnie obłożył anatemą osławione sobory w Dwinie i Manazkercie; starał się zjednoczyć Apostolski Kościół Ormiański z innymi Kościołami prawowiernymi, przez co okrzyknięto go schizmatykiem⁷⁴⁸ i zamierzano postawić przed sądem. Wszelako, gdy przybyli po niego wysłańcy sądu, święty Grzegorz polecił, by położono przed nimi dwa pieczone gołębie jako poczęstunek. A był to dzień postu. Zwalczywszy pokusę, wysłańcy z oburzeniem stwierdzili: «przecież dzisiaj jest post». Na to święty Grzegorz: «nie wiedziałem o tym» – i rozkazał gołębiom, aby odleciały. Wtedy gołębie nagle ożyły i natychmiast odfrunęły! Święty Grzegorz uczynił też wiele innych cudów (*Synax.*, 27 lutego).

[Rok Pański] 1003. [Rok rachuby ormiańskiej] 452.

[Rok panowania] Der Sargisa I 17. [Rok panowania] Howhannesa 9.

Na polecenie katolikosa Sargisa Ormianin Stepannos z Taronu⁷⁴⁹ zakończył w tym roku swoją obszerną „Historię” w trzech niewielkich tomach, obejmującą okres od wygnania Adama z Raju do obecnego roku. W późniejszym czasie Aristakes z Lastiwertu⁷⁵⁰ ją uzupełnił: doprowadził [ją] do 530 roku według ormiańskiej rachuby czasu, czyli do roku Pańskiego 1081 (*Arak.*).

⁷⁴⁷ (A. P.) Po ormiańsku Biblia (Pismo Święte) nazywa się: Աստուծոյ շնորհ (Astwac-aszuncz), czyli: Boskie tchnienie.

⁷⁴⁸ (G. K.) Wariant: heretykiem. (A. P.) W oryginale występuje tu ormiański wyraz „herdzwacogh”.

⁷⁴⁹ (A. A. Z.) Stepannos Asoghik, inaczej: Taronecy – mnich, autor dzieła *Historia uniwersum* (*Տիեզերքի պատմություն*), opartego na wiadomościach z Biblii, kronik ormiańskich historyków tworzących przed nim, a także pism Euzebiusza z Cezarei i Sokratesa Scholastyka, które dziś jest dostępne także w przekładach na języki: rosyjski, niemiecki, francuski i angielski.

⁷⁵⁰ (A. A. Z.) Aristakes Lastiwercy – mnich, wardapet, historyk ormiański tworzący w wieku XI, autor dzieła znanego pod tytułem *Historia o cierpieniach spowodowanych przez obce narody żyjące wokół nas* (*Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերցի և նրա ժամանակների մասին*), opisującego relacje Armenii pod rządami dynastii Bagratydów z Bizancjum, Gruzją i Seldżukami. W czasach Roszki dzieło to było dostępne tylko w rękopisach; wydanie krytyczne Karena Juzbasziana ukazało się w 1963 roku, obecnie istnieje tłumaczenie na język angielski Roberta Bedrosiana.

Grzegorz Narekacy odszedł z tego świata. W tym roku spoczął w Chrystusie, ożywiwszy za życia upieczone gołębie i uczyniwszy wiele innych nadprzyrodzonych znaków (*[Synaxarion pod datą] 27 lutego*).

[Rok Pański] 1004. [Rok rachuby ormiańskiej] 453.

[Rok panowania] Der Sargisa I 18. [Rok panowania] Howhannesa 10.

[Rok Pański] 1005. [Rok rachuby ormiańskiej] 454.

[Rok panowania] Der Sargisa I 19. [Rok panowania] Howhannesa 11.

[Rok Pański] 1006. [Rok rachuby ormiańskiej] 455.

[Rok panowania] Der Sargisa I 20. [Rok panowania] Howhannesa 12.

[Rok Pański] 1007. [Rok rachuby ormiańskiej] 456.

[Rok panowania] Der Sargisa I 21. [Rok panowania] Howhannesa 13.

[Rok Pański] 1008. [Rok rachuby ormiańskiej] 457.

[Rok panowania] Der Sargisa I 22. [Rok panowania] Howhannesa 14.

[Rok Pański] 1009. [Rok rachuby ormiańskiej] 458.

[Rok panowania] Der Sargisa I 23. [Rok panowania] Howhannesa 15.

[Rok Pański] 1010. [Rok rachuby ormiańskiej] 459.

[Panowania] Der Sargisa I 24 lata. [Rok panowania] Howhannesa 16.

Katolikos Armenii Sargis pełnił swoją godność 24 lata. Zmarł w tym roku. Za swego życia, w trakcie wielkiej, podniosłej uroczystości w Ani, namaścił i wyświęcił na katolikosa Petrosa Getadarca⁷⁵¹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1011. [Rok rachuby ormiańskiej] 460.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 1.

[Rok panowania] Howhannesa 17.

Der Petros Getadarc, brat Der Chaczika, był katolikosem 40 lat⁷⁵². Nie ponosząc żadnej winy, został niesłusznie zesłany i na patriarszej katedrze zasiadł Dioskor, abegha znanego klasztoru Sanahin. Po pewnym czasie katolikos Aghwanku zdymisjonował Dioskora w dniu Chrztu Pańskiego; patriarszą narzutę⁷⁵³ Dioskora

⁷⁵¹ (G. K.) Getadarc po ormiańsku znaczy dosłownie: odwracający bieg rzeki. Epitet ten jest związany ze święceniem wody, którego dokonał katolikos Petros w Trapezuncie na rzece Macuka, o czym Roszka pisze niżej pod rokiem 1023.

⁷⁵² (A. A. Z.) Petros I Getadarc był katolikosem Kościoła ormiańskiego w latach 1019–1054, rezydującym w Ani; swym postępowaniem przyczynił się do upadku królestwa Bagratydów w Ani.

⁷⁵³ (A. P.) Velum, orm. քնն (kogh) – nakrycie twarzy katolikosa, będące symbolem jego patriarszej godności.

rozdarto i Der Petrosowi przywrócono katedrę. To za jego czasu Ani zostało zdobyte przez Turków⁷⁵⁴ (*Hist.Orm.; Kl. I*).

[Rok Pański] 1012. [Rok rachuby ormiańskiej] 461.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 2. [Rok panowania] Howhannesa 18. Święty Makary, ormiańskiego pochodzenia patriarcha antiocheński⁷⁵⁵, mądrze i rozważnie zarządzał swoją katedrą. I zanim udał się do Jerozolimy, wyznaczył na swojego tymczasowego zastępcę wielce świątobliwego męża Eleuteriusza⁷⁵⁶. Sam zaś wkrótce po przybyciu do Jerozolimy został przez Taczyków wtrącony do ciemnicy; oswobodzony wszelako przez Boga, zdołał wielu Taczyków nawrócić na wiarę Chrystusową. Jednak ze względu na ogromną popularność, jaką się cieszył dzięki sprawianym cudom, opuścił Wschód i jako nikomu nieznany duchowny przybył na Zachód, do Flandrii, gdzie również po wielu nadprzyrodzonych czynach odszedł w dniu 10 kwietnia do nieba – swojej prawdziwej ojczyzny (*Bar.; Kl. I, 219*).

[Rok Pański] 1013. [Rok rachuby ormiańskiej] 462.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 3. [Rok panowania] Howhannesa 19.

[Rok Pański] 1014. [Rok rachuby ormiańskiej] 463.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 4. [Rok panowania] Howhannesa 20.

[Rok Pański] 1015. [Rok rachuby ormiańskiej] 464.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 5. [Rok panowania] Howhannesa 21.

[Rok Pański] 1016. [Rok rachuby ormiańskiej] 465.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 6. [Rok panowania] Howhannesa 22. W tym roku Tatarzy⁷⁵⁷ napadli na chrześcijan i bezlitośnie wybili ich w Waspurakanie, a udzielny król ormiański Senekerim, gnębiony przez innoplemieńców, oddał swój kraj cesarzowi Bazylemu, sam zaś razem z synami jął rządzić w Sebastii (*Hist.Orm.*).

⁷⁵⁴ (A. P.) W oryginale: Թուրք (Turk).

⁷⁵⁵ (A. A. Z.) Makary z Antiochii († 1012) – Ormianin, biskup Antiochii Pizdyjskiej, jako następca po krewnym tego samego imienia zrzekł się funkcji, rozdał majątek i udał się w pielgrzymkę do Jerozolimy, a następnie na Zachód, zmarł w Gandawie w 1012 roku na zarazę. Również na liście greckich patriarchów Antiochii figuruje Macarios, jednak w latach 1015–1023.

⁷⁵⁶ (A. A. Z.) Takie imię nosił chalcedoński (grecki) patriarcha Antiochii w latach 1023–1028, następca Macariosa, przy czym na liście biskupów Antiochii Pizdyjskiej znajdują się: Macarios, a po nim Eleutherius.

⁷⁵⁷ (A. P.) W oryginale Թաթարք (Tatark), gdzie końcowe przydechowe 'k' oznacza liczbę mnogą. Chodzi tu raczej o spokrewnionych z Tatarami Turków.

Ormianin Symeon, mąż wielce świętobliwy, wiodący w Palestynie żywot asce-ty, przybył w charakterze pątnika do Rzymu; papież Benedykt był podówczas na synodzie, w oczekiwaniu na audiencję Symeon trwał pogrążony w żarliwej, niekończącej się modlitwie. Pewien kleryk zarzucił nieznanemu świętemu mężowi sprzyjanie manicheizmowi. Odnalazł wszelako pewnego ormiańskiego biskupa, który wyjaśnił mu, kim jest i skąd pochodzi ów Symeon. Kleryk przekazał ową informację papieżowi. A ponieważ, jak się okazało, [kleryk] był opętany przez diabła, Symeon wypędził zeń złego ducha. Dowiedziawszy się również o tym, Ojciec święty przyjął świętego z wielkimi honorami. Jego sława jako cudotwórcy wciąż rosła, stając się dlań coraz większym i coraz bardziej dręczącym ciężarem. Święty Symeon opuścił więc Rzym i jął pielgrzymować do znanych świętych miejsc Włoch, Galii⁷⁵⁸ i Hiszpanii. W końcu przywędrował do Mantui, gdzie z wielkimi honorami został przyjęty i goszczony przez tamtejszego księcia⁷⁵⁹. W tym też roku, 26 sierpnia, święty Symeon umarł, ale cuda za jego pośrednictwem zdarzały się także po jego śmierci (*Bar. i Kl., I*, 223).

[Rok Pański] 1017. [Rok rachuby ormiańskiej] 466.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 7. [Rok panowania] Howhannesa 23.

[Rok Pański] 1018. [Rok rachuby ormiańskiej] 467.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 8. [Rok panowania] Howhannesa 24.

[Rok Pański] 1019. [Rok rachuby ormiańskiej] 468.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 9. [Rok panowania] Howhannesa 25.

[Rok Pański] 1020. [Rok rachuby ormiańskiej] 469.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 10. [Rok panowania] Howhannesa 26.

[Rok Pański] 1021. [Rok rachuby ormiańskiej] 470.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 11. [Rok panowania] Howhannesa 27.

[Rok Pański] 1022. [Rok rachuby ormiańskiej] 471.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 12. [Rok panowania] Howhannesa 28.

[Rok Pański] 1023. [Rok rachuby ormiańskiej] 472.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 13. [Rok panowania] Howhannesa 29.

Mniej więcej w tym roku zmarł ormiański kuropalates Dawid, nie pozostawiający następcy. Przed śmiercią sporządził testament, na mocy którego swoją

⁷⁵⁸ (A. P.) Chodzi tu, oczywiście, o Francję.

⁷⁵⁹ (A. P.) W oryginale staroormiańskim został tu użyty łaciński wyraz „dux” (zapisany: Դուքս).

dziedziczną ojcowiznę przekazał cesarzowi Bazylemu, [ten] niezwłocznie przybył i rozbił obóz na błoniach okalających miasto Karin. Usłyszawszy o tym, ormiański król Howhannes wysłał doń katolikos Petrosa z darami. Cesarz przyjął go z wielką atencją. A jako że król Iberii Gurgi gnębił naszego króla Howhannesa, cesarz przyzywał go do siebie. Gdy Gurgi się pojawił, cesarz odebrał mu dwanaście jego prowincji, po czym wrócił do Armenii na zimowe leże. W dzień Objawienia Pańskiego cesarz nakazał katolikosowi Petrosowi poświęcić wodę, to jest rzekę. Kiedy Petros spełnił cesarskie polecenie, zaistniało nadprzyrodzone zjawisko – rzeka odwróciła swój bieg i popłynęła w przeciwną stronę. I właśnie temu katolikos Petros zawdzięcza swój przydomek Getadarc [Ten, który powstrzymał i zawrócił rzekę] (*Hist.Orm.*). My wszakże z innych tekstów poznaliśmy bardziej prawdopodobną wersję – ów cud zaistniał dzięki mocy Drzewa Krzyża Chrystusowego, które podarował Ormianom tenże cesarz Bazyli. O tym, co się wówczas stało, Grigor Narekacy napisał długą homilię⁷⁶⁰. Owo pamiętne wydarzenie miało miejsce w Trapezuncie, gdzie też nadano mu nazwę – Krzyż-Getargel⁷⁶¹. Po czterech latach pobytu w Konstantynopolu Petros wyjechał do Sebastii, do synów Senekarima, i tam zmarł (*Hist.Orm.*; *Synax.*, 6 stycznia; *p[atrz] pod rokiem 1025*).

[Rok Pański] 1024. [Rok rachuby ormiańskiej] 473.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 14. [Rok panowania] Howhannesa 30.

[Rok Pański] 1025. [Rok rachuby ormiańskiej] 474.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 15. [Rok panowania] Howhannesa 31.

Katolikos Petros (*jak zapisano w Synaxarionie pod [dniem] 6 stycznia*) dokonał w Trapezuncie, w obecności cesarza Bazylego, poświęcenia wody w rzece, zanurzając w niej Krzyż wykonany z Drzewa Życia. I rzeka od razu, mniej więcej na godzinę, przestała płynąć, a cesarz w tym czasie mógł oglądać pojawienie się Ducha Świętego w postaci gołębia, który sfrunął na wodę, a ponad głową katolikos Petrosa – unoszący się świetlisty łuk.

[Rok Pański] 1026. [Rok rachuby ormiańskiej] 475.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 16. [Rok panowania] Howhannesa 32.

⁷⁶⁰ (A. A. Z.) Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*, pod hasłem: *Hist. Narek*.

⁷⁶¹ (G. K.) Get-argel po ormiańsku znaczy: zatrzymujący rzekę. U Roszki nie jest jasne, o co tu dokładnie chodzi – może o miejscowość? W innych źródłach Get-argel jest nazwą krzyża, którym katolikos Petros święcił rzekę.

- [Rok Pański] 1027. [Rok rachuby ormiańskiej] 476.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 17. [Rok panowania] Howhannesa 33.
 [Rok Pański] 1028. [Rok rachuby ormiańskiej] 477.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 18. [Rok panowania] Howhannesa 34.
 [Rok Pański] 1029. [Rok rachuby ormiańskiej] 478.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 19. [Rok panowania] Howhannesa 35.
 [Rok Pański] 1030. [Rok rachuby ormiańskiej] 479.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 20. [Rok panowania] Howhannesa 36.
 [Rok Pański] 1031. [Rok rachuby ormiańskiej] 480.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 21. [Rok panowania] Howhannesa 37.
 [Rok Pański] 1032. [Rok rachuby ormiańskiej] 481.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 22. [Rok panowania] Howhannesa 38.
 [Rok Pański] 1033. [Rok rachuby ormiańskiej] 482.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 23. [Rok panowania] Howhannesa 39.
 [Rok Pański] 1034. [Rok rachuby ormiańskiej] 483.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 24. [Rok panowania] Howhannesa 40.
 [Rok Pański] 1035. [Rok rachuby ormiańskiej] 484.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 25. [Rok panowania] Howhannesa 41.
 [Rok Pański] 1036. [Rok rachuby ormiańskiej] 485.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 26. [Rok panowania] Howhannesa 42.
 [Rok Pański] 1037. [Rok rachuby ormiańskiej] 486.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 27. [Rok panowania] Howhannesa 43.
 Katolikos Der Petros. Ormiański król Gagik⁷⁶² – syn Aszota Szachinszacha⁷⁶³.
 I grecki król Michał⁷⁶⁴ (*Sjun.*).
 [Rok Pański] 1038. [Rok rachuby ormiańskiej] 487.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 28. [Rok panowania] Howhannesa 44.
 [Rok Pański] 1039. [Rok rachuby ormiańskiej] 488.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 29. [Rok panowania] Howhannesa 45.
 [Rok Pański] 1040. [Rok rachuby ormiańskiej] 489.
 [Rok panowania] Der Petrosa Getadarcia 30. [Rok panowania] Howhannesa 46.

⁷⁶² (G. K.) Gagik II – ostatni król Armenii z dynastii Bagratuni w latach 1042–1045.

⁷⁶³ (G. K.) Sza(c)hinsza(c)h – król królów [z perskiego], tytuł Bagratydów, (A. A. Z.) z czasem imię męskie spotykane wśród Ormian, także w Polsce.

⁷⁶⁴ (A. A. Z.) Michał IV Paflagończyk – cesarz bizantyjski od 1034 roku, drugi mąż cesarzowej Zoe, z którą współrządził.

Smbat Magistros⁷⁶⁵ zbudował dwiński Byznajr⁷⁶⁶ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1041. [Rok rachuby ormiańskiej] 490.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 31. [Rok panowania] Howhannesa 47.

[Rok Pański] 1042. [Rok rachuby ormiańskiej] 491.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 32. [Rok panowania] Howhannesa 48.

Katolikos Petros z powodu jakowegoś konfliktu z królem Howhannesem popadł w niełaskę i wyniósł się do Waspurakanu, nie zamierzając powrócić do Ani, mimo iż usilnie go o to proszono. Sprowadzono go zatem siłą i uwięziono w twierdzy Byryndzi⁷⁶⁷. Dowiedziawszy się o tym, albański⁷⁶⁸ katolikos Der Howsep przybył do twierdzy, uwolnił Petrosa z ciemnicy, a następnie, zabrawszy go ze sobą, osadził z powrotem na patriarszej katedrze (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1043. [Rok rachuby ormiańskiej] 492.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 33. [Rok panowania] Howhannesa 49.

Prawowierny katolikos Der Petros spotkał się z cesarzem Monomachem⁷⁶⁹, który przyjął go z wszelkimi honorami, po czym wrócił do Sebastii, gdzie synowie ormiańskiego księcia Senekarima oddali mu klasztor Świętego Krzyża w Waragu, który sami zbudowali (*Orm.Hist.*).

[Rok Pański] 1044. [Rok rachuby ormiańskiej] 493.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 34. [Rok panowania] Howhannesa 50.

Ormiański król Howhannes i Aszot umarli w tym roku. Ormianie przekazali królestwo Gagikowi, synowi Aszota. Wszelako cesarz przypomniał sobie zapis testamentu sparapeta⁷⁷⁰ Armenii, Dawida, zgodnie z którym swoją ojcowiznę Dawid przekazywał cesarzowi Bazylemu. Cesarz wezwał więc Aszota i pozbawił go tronu. Zdetronizowany Aszot stał się tułaczem (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1045. [Rok rachuby ormiańskiej] 494.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 35.

⁷⁶⁵ (A. A. Z.) Smbat Magistros Pahlawuni – syn Wahrama Pahlawuniego, sparapeta Królestwa Armenii, nazywanego przez historyka Stepannosa Asoghika fundatorem klasztoru Nagnajr, podczas gdy Smbat miał ufundować główny kościół klasztorny – Surb Astwacacin.

⁷⁶⁶ (H. W.) Chodzi o klasztor Bagnajr, leżący w pobliżu Ani. (A. P.) Roszka powołał się na tekst Arakela z Tebryzu, ale pomyłkowo literę η (gh) uznał za q (z).

⁷⁶⁷ (G. K.) Powinno być: Bydźni (nazwa twierdzy).

⁷⁶⁸ (A. P.) Chodzi o Albanię kaukaską.

⁷⁶⁹ (A. A. Z.) Konstantyn IX Monomach (1000–1055) – cesarz bizantyjski od 1042 roku.

⁷⁷⁰ (G. K.) Pomyłka Roszki: Dawid Kuropalates, król prowincji Tajk, nie był sparapetem Armenii.

Mniej więcej w tym czasie Grigor Magistros – syn dzielnego Wahrama⁷⁷¹, który rozgromił Taczyków i zginął we śnie z ręki niewiernego, który kamieniem roztrzaskał mu głowę, przyprowadzając śpiącego o męczeńską śmierć – przekazał cesarzowi Monomachowi swoją prowincję i otrzymał w zamian zwierzchnictwo⁷⁷² nad Mezopotamią. Następnie, zapewniwszy sobie wsparcie niektórych książąt i zebrawszy wojsko, ruszył na Prehma⁷⁷³, naczelnego dowódcę wojsk sułtana, wszelako poniósł klęskę, został wzięty do niewoli i doprowadzony przed oblicze sułtana⁷⁷⁴. Władca zapytał stojącego przed nim jeńca: «Cóż mam z tobą uczynić?». Jeniec tak odpowiedział sułtanowi: «Jeśliś jest kupcem, to mnie sprzedaj; jeśliś katem, to mnie zabij; jeśliś zaś królem – to mnie uwolnij!». Zdumiał się sułtan, słysząc tak śmiałą odpowiedź Grigora, i z godnością oświadczył: «Jestem królem!». I uwolnił Grigora, obsypawszy go bogatymi darami. Sułtan zezwolił mu przy tym iść, dokąd tylko zechce. Grigor wrócił do cesarza Monomacha, który go niecierpliwie oczekiwał, wziął od niego wojsko, ruszył przeciwko iberyjskiemu królowi Bagratowi, którego zwyciężył, wziął do niewoli i posłał jako jeńca cesarzowi, sam zaś objął cały jego kraj we władanie (*Hist.Orm.*). W tym roku Grigor Magistros (*jak sam o tym pisze w swojej „Historii”*) przybył do bogobojnego cesarza Konstantyna Monomacha w Konstantynopolu, gdzie nawrócił na wiarę Chrystusową pewnego wielce mądrego Taczyka. Grigor napisał mnóstwo bardzo mądrych i zawiłych wierszy, zadziwiające posłania do różnych znamienitych mężów, a także teksty przeciwko heretykom, jak o tym informuje jego książka⁷⁷⁵. P[atrz] pod rokiem 1065.

[Rok Pański] 1046. [Rok rachuby ormiańskiej] 495.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 36.

[Rok Pański] 1047. [Rok rachuby ormiańskiej] 496.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarca 37.

⁷⁷¹ (A. A. Z.) Grigor Magistros był synem księcia Wasaka Pahlawuniego.

⁷⁷² (A. P.) W oryginale został tu użyty rzeczownik abstrakcyjny դքսութիւն (dyksutjun), utworzony od zapożyczenia łacińskiego duks (դուքս) – dux, wódz.

⁷⁷³ (A. P.) Pod zapisem „Prehm” kryje się, być może, arabskie imię Ibrahim (odpowiednik biblijnego Abrahama).

⁷⁷⁴ (A. A. Z.) Chodzi zapewne o sułtana Tughrila I, założyciela dynastii Wielkich Seldżuków, który rządził w latach 1038-1063 i który po zdobyciu Isfahanu (1050) został uznany przez kalifa bagdadzkiego Al-Kaima za sułtana.

⁷⁷⁵ (A. A. Z.) Zob. w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*, pod hasłem: *Grigor Magistros*.

[Rok Pański] 1048. [Rok rachuby ormiańskiej] 497.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 38.

[Rok Pański] 1049. [Rok rachuby ormiańskiej] 498.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 39.

[Rok Pański] 1050. [Rok rachuby ormiańskiej] 499.

[Rok panowania] Der Petrosa Getadarc 40 (*Kl. i inni piszą inaczej*).

Der Petros Getadarc, prawowierny patriarcha ormiański, zawczasu wyświęcił na katolikosa swego siostrzeńca Chaczika⁷⁷⁶, po czym zakończył życie po czterdziestu latach zasiadania na patriarszym tronie w Ani (*Kat. i Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1051. [Rok rachuby ormiańskiej] 500.

[Rok panowania] Der Chaczika II 1.

Der Chaczik, syn siostry Getadarc, został w tym roku ormiańskim katolikosem (*Kat. i inni hist[orycy]*). Ormianie niesłusznie zesłali go swego czasu i na jego miejscu osadzili niejakiego Dioskora, opata klasztoru w Sanahinie, którego potem albański katolikos usunął z katedry i przywrócił ją Der Chaczikowi⁷⁷⁷ (*Hist.Orm.*). Der Chaczik, syn siostry Petrosa, był katolikosem sześć lat. Po jego śmierci ormiańska patriarsza katedra cztery lata pozostawała bez katolikos, albowiem została wyprowadzona do kapadockiej Sebastii. I Grecy⁷⁷⁸ nie dopuszczali do wyświęcenia ormiańskiego katolikos, aż Mariam, córka króla Gagika z Karsu⁷⁷⁹, ubłagała greckiego króla⁷⁸⁰ i ten wysłał Der Grigora⁷⁸¹, itd. (*Hist. Kat.; patrz pod rokiem 1065*).

[Rok Pański] 1052. [Rok rachuby ormiańskiej] 501.

[Rok panowania] Der Chaczika II 2.

[Rok Pański] 1053. [Rok rachuby ormiańskiej] 502.

[Rok panowania] Der Chaczika II 3.

⁷⁷⁶ (A. A. Z.) Chaczik II Anecy był katolikosem w latach 1054–1060.

⁷⁷⁷ (G. K.) Roszka miesza Chaczika z Petrosem. O pozbawieniu tego ostatniego katedry pisał już wcześniej.

⁷⁷⁸ (A. P.) Ponieważ stolica Cesarstwa Rzymskiego została przeniesiona w roku 324 do Konstantynopola (Bizancjum), Greków często nazywano Rzymianami; por. Rumelia – nazwa terenów europejskich zdobytych przez Turków.

⁷⁷⁹ (A. A. Z.) Gagik Abas II († 1080) – król Karsu w latach 1029–1064, który potem abdykował, przekazując królestwo cesarzowi Konstantynowi X Dukasowi.

⁷⁸⁰ (A. A. Z.) Chodzi o cesarza bizantyjskiego Konstantyna X Dukasa.

⁷⁸¹ (A. A. Z.) Chodzi o Grigora Martyrofila, zob. objaśnienie pod rokiem 407.

[Rok Pański] 1054. [Rok rachuby ormiańskiej] 503.

[Rok panowania] Der Chaczika II 4.

[Rok Pański] 1055. [Rok rachuby ormiańskiej] 504.

[Rok panowania] Der Chaczika II 5.

[Rok Pański] 1056. [Rok rachuby ormiańskiej] 505.

[Rok panowania] Der Chaczika II 6.

[Rok Pański] 1057. [Rok rachuby ormiańskiej] 506.

[Rok panowania] Der Chaczika II 7.

Po śmierci katolikosa Chaczika, pełniącego swoją posługę bez mała siedem lat, Grecy przez całe siedem⁷⁸² lat nie pozwalali wybrać nowego katolikosa, pragnąc, by Ormianie znaleźli się pod zwierzchnictwem ich patriarchów. Wszelako ormiański król Gagik i jego córka Mariam zdołali ubłagać greckiego cesarza, aby wyraził zgodę na wyświęcenie Grigora Martyrofila – i ją otrzymali. Grigor został katolikosem (*Kl.*, I, 227). Wydarzenie to należy odnieść do 1065 roku.

[Rok Pański] 1058. [Rok rachuby ormiańskiej] 507.

Katedra patriarchy pozostaje wolna 1.

[Rok Pański] 1059. [Rok rachuby ormiańskiej] 508.

Katedra patriarchy pozostaje wolna 2.

[Rok Pański] 1060. [Rok rachuby ormiańskiej] 509.

Katedra katolikosów pozostaje wolna 3.

W tym roku polscy Ormianie zostali poproszeni przez Dymitra o przezwisku Zub, który był księciem⁷⁸³ Rusi, do okazania pomocy w walce przeciwko Polakom. Na mocy szczególnego kondaku, który po dziś dzień przechowywany jest w ormiańskim sądzie Lwowa⁷⁸⁴, zapewniał on Ormianom wolność, prawo osiedlania się w Kijowie i jego okolicach, jak również prawo do przenoszenia się dokądkolwiek. Świadectwem powyższego – oprócz samego kondaku – jest ormiański murowany kościół, który do dziś można oglądać w Kijowie⁷⁸⁵.

⁷⁸² (H. W.) Najpierw napisano „cztery”, potem poprawiono na „siedem” i zaopatrzono uwagę: „siedem, a nie cztery”.

⁷⁸³ (A. P.) W oryginale: duks i iszchan (po ormiańsku: książę).

⁷⁸⁴ (A. P.) W oryginale: Leopolis.

⁷⁸⁵ (A. A. Z.) Nie wiadomo, skąd Roszka zaczerpnął informację o istnieniu w jego czasach murów ormiańskiego kościoła w Kijowie z doby staroruskiej. Prawdopodobnie ma na myśli znacznie późniejszą – gdy chodzi o fundację – budowlę, wystawioną za litewskich lub nawet polskich rządów, która uległa przekształceniu (przebudowie) na cerkiew prawosławną po wygnaniu Ormian z Kijowa w 1660 roku, co nastąpiło po zajęciu tego miasta

[Rok Pański] 1061. [Rok rachuby ormiańskiej] 510.

Katedra katolikosów pozostaje wolna 4.

[Rok Pański] 1062. [Rok rachuby ormiańskiej] 511.

Katedra katolikosów pozostaje wolna 5.

[Rok Pański] 1063. [Rok rachuby ormiańskiej] 512.

Katedra katolikosów pozostaje wolna 6.

[Rok Pański] 1064. [Rok rachuby ormiańskiej] 513.

Katedra katolikosów pozostaje wolna 7.

Kiedy wygasła dynastia ormiańskich królów w Ani, najechał Armenię Aspasan⁷⁸⁶, stryjeczny brat sułtana, i zagarnął wiele miejscowości. Zdobył on również Ani, dokonawszy tam straszliwej rzezi; w jednym rowie ściął tysiąc mężczyzn i wykapał się w ich krwi (*Hist.Orm.*). Wszelako karski król Gagik ocalał (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1065. [Rok rachuby ormiańskiej] 514.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 1.

Ormiański władca Gagik⁷⁸⁷, syn Abasa, królewskiej latorośli, okrutnie gnębiony przez Taczyków, przekazał swoje dziedziczne posiadłości cesarzowi, w zamian zaś otrzymał inne dobra i miejscowości. Ułagał też cesarza, aby katolikosem Ormian mianować Grigora (wcześniej zowiącego się Wahramem), który był synem Grigora, magistrosa i duksa. Ten po roku przekazał katedrę

przez Rosję. W takim przypadku świadectwo Roszki byłoby ostatnim dowodem istnienia resztek ormiańskiej świątyni. Natomiast rzekomy dokument księcia Dymitra, przechowywany w archiwum gminy ormiańskiej we Lwowie, miał lakoniczną treść (w oryginale podaje ją, ale z pamięci, biskup Franciszek Ksawery Zachariasiewicz ([F.] X. Zachariasiewicz), *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842, s. 10) i był wydany, jak się przypuszcza, przez księcia Fedora Dymitrowicza Lubartowicza między rokiem 1383 a 1431, dla Ormian z Surchatu na Krymie. Przed listopadem 1641 roku, na zlecenie rady starszych gminy lwowskiej, powstał jego przekład łańcusiński, mylnie wtedy zadatowany na 1062 rok, oblatowany następnie w Metryce Koronnej za zgodą i po przedłożeniu królowi Władysławowi IV. Posłużył w sporze gminy ormiańskiej z radą miasta Lwowa o równouprawnienie. Według Sadoka Barącza „na powadze tego przywileju sprawa Ormian w r. 1731 na sądach publicznie bronioną była, a żaden z trybunałistów nie udowodnił fałszu tego twierdzenia” (S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 61). Gdyby rzeczywiście dokument ten ponownie wtedy został użyty wraz z błędną XVII-wieczną wykładnią jako argument w jakiejś procedurze prawnej, byłoby to za życia Roszki.

⁷⁸⁶ (G. K.) Powinno być: Alp-Arslan. (A. A. Z.) Muhammad Alp Arslan bin Dawud Czaghri był bratankiem sułtana, rządził imperium seldżuckim w latach 1063–1072.

⁷⁸⁷ (A. A. Z.) Gagik Abas II, król Karsu – zob. o nim wcześniej.

katolikosa w Camandawie⁷⁸⁸ wardapetowi Geworgowi Lawrecemu⁷⁸⁹, sam zaś przeniósł się do Konstantynopola, gdzie tłumaczył nabożne księgi, najczęściej żywoty świętych męczenników, czemu też zawdzięcza swój przydomek Martyrofila. Później wrócił do swego kraju (*Hist. Orm. i Mój*).

Der Grigoris, syn Grigora Magistrosa, który pozostawił [cesarzowi] swoje dziedziczne dobra, został mnichem i wbrew swej woli w 514 roku (według ormiańskiej rachuby czasu) zasiadł na patriarchalnej katedrze, a z czasem zyskał przydomek Martyrofil. Następnie przeniósł się do Konstantynopola, gdzie z greckiego i syryjskiego przetłumaczył na nasz język mnóstwo homilii dotyczących świętych męczenników. Godność katolikosa pełnił 42 lata (*Hist. Kat.*). Grigor – ojciec owego katolikosa Grigorisa – wywodził się ze starego nachararskiego rodu Pahlawuni. Dzięki swojej uczoności i szerokiej wiedzy w najróżniejszych dziedzinach zyskał przydomek Magistros, czyli po łacinie ‘nauczyciel’⁷⁹⁰. Cieszył się wielkim szacunkiem i poważaniem wśród Greków i Ormian nie tylko z powodu swojej szlachetności i bogactwa, ale też wiedzy teologicznej i humanistycznej. Napisał wiersze omawiające dzieje świata od jego początku do końca istnienia, a także niezliczone listy do różnych katolikosów i wielmożów. Ów syn eukitonty⁷⁹¹, świętego Wasaka Męczennika, wyznawał prawdziwą wiarę. Napisał szarakan „Który na obraz (i podobieństwo) Twoje”; opiewa w nim tron rzymski⁷⁹². Tenże autor – z dużą znajomością rzeczy – napisał również komentarz do „Gramatyki” Dawida Filozofa oraz trudne „Wiersze”, zawierające wiele greckich słów i przeznaczone, jak sam lojalnie uprzedza, dla leniwych czytelników (*jego Gram., Kl., I, 222, i Mój*).

[Rok Pański] 1066. [Rok rachuby ormiańskiej] 515.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 2.

[Rok Pański] 1067. [Rok rachuby ormiańskiej] 516.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 3.

[Rok Pański] 1068. [Rok rachuby ormiańskiej] 517.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 4.

⁷⁸⁸ (G. K.) Po grecku: Cámandos.

⁷⁸⁹ (G. K.) Powinno być: Lorecy, czyli pochodzący z miasta Lori (Loryjski).

⁷⁹⁰ (G. K.) Magister jest tutaj bizantyńskim tytułem odnoszącym się do obowiązków wojskowych (łac. magister militum); Grigor otrzymał go za swoje zasługi, a nie za wiedzę. (A. P.) „Magister militum” znaczy tyle co: dowódca żołnierzy.

⁷⁹¹ (A. A. Z.) Koitonites – bizantyjski tytuł dworzanina (cubicularius, łożny), którego funkcją była służba w koiton, to jest sypialni cesarskiej.

⁷⁹² (A. P.) To jest papieski.

[Rok Pański] 1069. [Rok rachuby ormiańskiej] 518.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 5.

[Rok Pański] 1070. [Rok rachuby ormiańskiej] 519.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 6.

[Rok Pański] 1071. [Rok rachuby ormiańskiej] 520.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 7.

[Rok Pański] 1072. [Rok rachuby ormiańskiej] 521.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 8.

[Rok Pański] 1073. [Rok rachuby ormiańskiej] 522.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 9.

[Papież Grzegorz VII⁷⁹³] zwołał sobór, na którym postanowiono, że tytuł papieża⁷⁹⁴ winien być używany tylko w odniesieniu do rzymskiego patriarchy⁷⁹⁵, ponieważ jest on Ojcem wszystkich Ojców i Pasterzem wszystkich Pasterzy⁷⁹⁶.

[Rok Pański] 1074. [Rok rachuby ormiańskiej] 523.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 10.

[Rok Pański] 1075. [Rok rachuby ormiańskiej] 524.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 11.

[Rok Pański] 1076. [Rok rachuby ormiańskiej] 525.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 12.

[Rok Pański] 1077. [Rok rachuby ormiańskiej] 526.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 13.

Ja, katolikos Grigoris, syn Grigora Pahlawuni, uchodząc przed prześladowaniami, dotarłem do Konstantynopola i poleciłem przetłumaczyć komentarz do Dziejów Apostolskich na nasz miły w brzmieniu język (*Sjun.*).

Grigor Martyrofil wyjechał do Konstantynopola do Aleksego Komnena, aby połączyć Armenię z Kościołem Katolickim (*W.W. nie podaje roku*)⁷⁹⁷.

⁷⁹³ (A. A. Z.) Grzegorz VII był papieżem w latach 1073–1085; autor dokumentu *Dictatus Papae* (1075), który zawierał uzasadnienie uniwersalizmu papieskiego.

⁷⁹⁴ (A. P.) Roszka pisze: փափ, przez ‘p’ przydechowe (phaph).

⁷⁹⁵ (A. P.) Orm. հայրապետ (hajrapet) od: հայր (hajr) – ojciec; co jest kalką greckiego wyrazu πατριάρχης (patriarchēs) – dosłownie: pra-ojciec.

⁷⁹⁶ (A. P.) U Ormian: Պապ պապուց (Pap papuc), gdzie wyraz pap i jego dopełniacz liczby mnogiej papuc jest przez Roszkę notowany przez zwykłe, nieprzydechowe ‘p’, przez Ormian zachodnich wymawiane jak ‘b’.

⁷⁹⁷ (H. W.) Ten fragment został zapisany na kawałku papieru i naklejony.

[Rok Pański] 1078. [Rok rachuby ormiańskiej] 527.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 14.

[Rok Pański] 1079. [Rok rachuby ormiańskiej] 528.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 15.

[Rok Pański] 1080. [Rok rachuby ormiańskiej] 529.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 16.

Katolikos Grigor Martyrofil wysłał księdza Howhannesa ze swoimi listami do papieża Grzegorza oraz do biskupa Benewentu z oświadczeniem, że przyjmuje zwierzchnictwo Świętego Kościoła Rzymskiego (*Hist. Gi., 8, nast. list 20*) i oburza się na pewnego heretyka, którego papież Grzegorz potępił. Dnia 24 czerwca tego roku papież pisze wielce uprzejmy list do tegoż katolikosy, nakazując mu niezłomnie trzymać się reguł prawdziwej wiary tudzież używać przy odprawianiu Mszy Świętej wyłącznie prząsnego chleba i absolutnie nie dawać wiary wszelakim bredniom Greków, którzy są przeciwnikami nie tylko ormiańskiego, ale też rzymskiego Kościoła (*List papieża: Kl., I, 232 itd.*)⁷⁹⁸.

[Rok Pański] 1081. [Rok rachuby ormiańskiej] 530.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 17.

[Rok Pański] 1082. [Rok rachuby ormiańskiej] 531.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 18.

[Rok Pański] 1083. [Rok rachuby ormiańskiej] 532.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 19.

[Rok Pański] 1084. [Rok rachuby ormiańskiej] 533.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 20.

[Rok Pański] 1085. [Rok rachuby ormiańskiej] 534.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 21.

[Rok Pański] 1086. [Rok rachuby ormiańskiej] 535.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 22.

[Rok Pański] 1087. [Rok rachuby ormiańskiej] 536.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 23.

[Rok Pański] 1088. [Rok rachuby ormiańskiej] 537.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 24.

⁷⁹⁸ (A. A. Z.) Zob. na ten temat szerzej: J. G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia During the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with the Latins, 1080-1393*, Richmond, Surrey 2000, s. 81–82, 188–193.

- [Rok Pański] 1089. [Rok rachuby ormiańskiej] 538.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 25.
 [Rok Pański] 1090. [Rok rachuby ormiańskiej] 539.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 26.
 [Rok Pański] 1091. [Rok rachuby ormiańskiej] 540.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 27.
 [Rok Pański] 1092. [Rok rachuby ormiańskiej] 541.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 28.
 [Rok Pański] 1093. [Rok rachuby ormiańskiej] 542.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 29.
 [Rok Pański] 1094. [Rok rachuby ormiańskiej] 543.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 30.
 [Rok Pański] 1095. [Rok rachuby ormiańskiej] 544.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 31.
 [Rok Pański] 1096. [Rok rachuby ormiańskiej] 545.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 32.
 [Rok Pański] 1097. [Rok rachuby ormiańskiej] 546.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 33.
 [Rok Pański] 1098. [Rok rachuby ormiańskiej] 547.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 34.
 [Rok Pański] 1099. [Rok rachuby ormiańskiej] 548.
 [Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 35.

Wielki książę ormiański Kostandin, syn wielkiego Rubena, odszedł w tym roku do Chrystusa, pozostawiając dwóch synów – Torosa i Lewona, jako swoich następców. Rzeczony Ruben był wnukiem ormiańskiego króla Gagika. Od niego wzięła swój początek linia rodu czciwych naszych książąt i królów Rubenidów cylicyjskich⁷⁹⁹ (*Hist. Orm. i ja*).

⁷⁹⁹ (A. A. Z.) Ruben I – książę Armenii Cylicyjskiej od ok. 1080 do ok. 1095 roku, jeden z dowódców wojskowych przy boku ekskróla Armenii Gagika II, miał być potomkiem dynastii Bagratydów (lecz jest możliwe, że była to tylko teza legitymizująca jego aspiracje) i założycielem dynastii Rubenidów w Cylicji nad Morzem Śródziemnym, gdzie skoncentrowało się wychodźstwo z Armenii. Jego synem był Kostandin, książę w latach 1095–1102/1103, po którym panowali kolejno: Toros (1102/1103–1129/1130) i Lewon I (1129–1140). Według niektórych źródeł między panowaniami tych dwóch braci mieściło

[Rok Pański] 1100. [Rok rachuby ormiańskiej] 549.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 36.

[Papież Paschalis II⁸⁰⁰] mianował siedmiu kanoników w kościele Composteli (którą Ormianie nazywają Եզր Կոմմուճաճիկ)⁸⁰¹ [...].

WIEK DWUNASTY

[Rok Pański] 1101. [Rok rachuby ormiańskiej] 550.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 37.

[Rok Pański] 1102. [Rok rachuby ormiańskiej] 551.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 38.

W tym roku Ormianie świętowali „Krzywą Paschę”⁸⁰², zachowując trzy zasady świętego soboru nicejskiego, o czym wyczerpująco powiemy, opisując żywot wielkiego króla Hetuma pod rokiem Pańskim ...⁸⁰³. A to, co opowiadają, że winę za zaistnienie owej niezgodności ponosi jakoby niejaki Grek Irion⁸⁰⁴, to wierutne kłamstwo, albowiem ...⁸⁰⁵.

[Rok Pański] 1103. [Rok rachuby ormiańskiej] 552.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 39.

Świątobliwy ormiański król Lewon odszedł na zawsze do Chrystusa i królestwo odziedziczyła jego córka – bogobojna Zabel, która prowadząc godne i porządne

się bardzo krótkie – Kostandina II, syna Torosa, otrutego w tym samym roku, w którym tenże zmarł.

⁸⁰⁰ (A. A. Z.) Paschalis II (953/955–1118) – benedyktyn, papież od 1099 roku.

⁸⁰¹ (A. P.) Jezr Astwacacin – ormiańska nazwa znaczy dosłownie: Skraj Bogurodzica, co stanowi prawdopodobnie aluzję do położenia hiszpańskiej miejscowości Compostela, która leży blisko zachodniego krańca Europy, przed odkryciem Ameryki uważanego za kres Ziemi. Por. notę pod rokiem 816.

⁸⁰² (A. P.) Krzywa Pascha – tak w piśmiennictwie religijnym Armenii określano sytuację, w której data ormiańskiej Wielkanocy nie pokrywała się z datą Wielkanocy greckiej; orm. Շուրապիկ [Cyrzatic], od „curr” – krzywy, i „Zatik” – Wielkanoc; por. pod rokiem 561.

⁸⁰³ (G. K.) Rok nie został tu podany.

⁸⁰⁴ (A. A. Z.) Irion – astrolog nadworny cesarza Justyniana, autor projektu wyznaczania daty Wielkanocy zatwierdzonego przez cesarza, ale przeciwnego obliczeniom Aeasa z Aleksandrii, które z kolei zaadaptowały Kościoły wschodnie – gruziński i ormiański.

⁸⁰⁵ (G. K.) Brakuje dalszego ciągu zdania.

życie, wzięła sobie za męża Filipa – syna księcia [Boemunda]⁸⁰⁶ władającego Antiochią. Po upływie dwóch lat ów Filip zapalał nienawiścią do ormiańskiego narodu i jął usilnie popierać swoich, posłał też swemu ojcu drogocenną koronę, stając się wiarołomcą. Z tego powodu ormiańscy książęta wtrącili go do ciemnicy i więzili, dopóki nie umarł, świętą zaś królową wydali za męża za Hetuma, syna Kostandina⁸⁰⁷ (*Hist. Orm., error anni*⁸⁰⁸, *p[atrz] pod rokiem 1219*)⁸⁰⁹.

[Rok Pański] 1104. [Rok rachuby ormiańskiej] 553.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 40.

[Rok Pański] 1105. [Rok rachuby ormiańskiej] 554.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 41.

[Rok Pański] 1106. [Rok rachuby ormiańskiej] 555.

[Rok panowania] Der Grigora Martyrofila 42 (*Synax. i inne; Kl. 40*).

Grigor Martyrofil wezwał do siebie Barsegha⁸¹⁰ – podówczas jeszcze swojego zastępcę, ale późniejszego katolikos – i powierzwszy jego pieczy wychowywanych przez siebie dorastających siostrzeńców – Grigorisa, którego nazywał katolikosem, Nersesa i wielkiego Apirata, w miesiącu tre⁸¹¹ spoczął na wieki w Chrystusie, spełniwszy wiele dobrych i miłych Panu Bogu uczynków (*Hist. Orm. i in.*).

W tymże roku umarł wielki asceta, posiadający dar prorokowania, Markos z prowincji Kog, mieszkający na górze Konkonat; przez 70 lat żywił się on tylko trawą i nie zjadł nawet kawałka chleba czy czegokolwiek, co choćby tylko chleb przypominało. Przepowiedział on wszystkie przyszłe nieszczęścia Wschodu,

⁸⁰⁶ (A. P.) W znaczeniu „książę” Roszka użył tu wyrazu ormiańskiego „iszchan”, zaopatrzonego germańskim objaśnieniem „princ” (pphūḥ), podanym w nawiasie (por. niem. Prinz).

⁸⁰⁷ (G. K.) Ormiański wariant imienia Konstantyn – Kostandin.

⁸⁰⁸ (A. A. Z.) *Error anni* (łac.) – błąd daty rocznej (prawdopodobnie uwaga ojca Hamazaspa Woskiana).

⁸⁰⁹ (A. A. Z.) Roszka przesunął o wiek wydarzenia z początku XIII stulecia: Zabel (Izabela, 1216/1217–1252), córka króla Armenii Cylicyjskiej Lewona I, królowa od roku 1219, została wydana w 1222 roku za Filipa, księcia Antiochii z dynastii Poitiers (normańskich Ranulfidów), który rządził Armenią Cylicyjską wraz z nią do roku 1224, gdy został uwięziony, a następnie w roku następnym otruty; jej drugim mężem został w 1226 roku Hetum z Lampronu, z ormiańskiej dynastii Hetumidów, król Armenii Cylicyjskiej jako Hetum I do roku 1270.

⁸¹⁰ (G. K.) Barsegh to ormiańska forma imienia Bazyli.

⁸¹¹ (G. K.) Tre – czwarty miesiąc kalendarza ormiańskiego. (A. A. Z.) Apirat Pahlawuni był ojcem Grigora (Grigorisa) i Nersesa.

Jerozolimy itd. On też w dwu miejscach pustyni sprawił, że wytrysnęła spod ziemi woda (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1107. [Rok rachuby ormiańskiej] 556.

[Rok panowania] Der Barsegha 1.

Der Barsegh⁸¹², krewny wspomnianego wyżej Grigora, był katolikosem sześć lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 1108. [Rok rachuby ormiańskiej] 557.

[Rok panowania] Der Barsegha 2.

Toros – syn wielkiego księcia ormiańskiego Kostandina – pojmawszy młodzieńca Bazylego, przekazał go hrabiemu⁸¹³ Edessy, Baldwinowi. Bazyli wszelako, po wielu trudnych i przykrych doświadczeniach, wyprawił się do swego teścia Lewona, brata Torosa, a od niego – do cesarza Aleksego, przez którego razem ze swymi azatami został godnie, z honorami przyjęty (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] [1109]. [Rok rachuby ormiańskiej] [558]⁸¹⁴.

[Rok panowania] Der Barsegha 3.

Melik Szach, syn bezprawnie działającego sułtana Doghinbega⁸¹⁵, zamordowanego przez własnego wojskowego dowódcę – został sułtanem. Był to mąż prawy, miłośnierny, rozważny i lubiący Ormian do tego stopnia, że katolikosa Barsegha przyjmował u siebie z podniesionym Krzyżem i hojnie go obdarowywał (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1110. [Rok rachuby ormiańskiej] 559.

[Rok panowania] Der Barsegha 4.

Perski spasalar⁸¹⁶ Mamun doprowadził do ruiny cały kraj Edessy⁸¹⁷ i pozostawił w żałobie wszystkich chrześcijan. Z niebios na ziemię spadł ogień (*Hist.Orm.*).

⁸¹² (A. A. Z.) Barsegh z rodu Pahlawuni był katolikosem w latach 1105–1113.

⁸¹³ (A. P.) Terminem „hrabia” został tu oddany „komes” oryginału Roszki. (A. A. Z.) Wspomniany tu Bazyli to Wasil Dgha (Młodzieniec), dziedzic Rabanu i Kajsunu, torturowany w 1112 roku przez Baldwina II, hrabiego Edessy, chcącego zmusić go do zrzeczenia się włości.

⁸¹⁴ (G. K.) Sic! (A. P.) Chodzi o odwrócenie w tym miejscu przez Roszkę kolejności dat dwu różnych er.

⁸¹⁵ (G. K.) Tughril Beg. (A. A. Z.) O Tughrilu zob. objaśnienie pod rokiem 1045, jednak tu chodzi o jego następcę, sułtana Alp Arslana, który zginął od rany zadanej sztyletem pojmanego wojownika w grudniu 1072 roku, przekazując tron synowi Malik-Szahowi I (rządził do 1092 roku).

⁸¹⁶ (G. K.) Spasalar – dowódca. (A. A. Z.) Chodzi tu o atabega Mosulu, Mawduda.

⁸¹⁷ (A. P.) Miasto Edessa nosiło także nazwę: Urfa lub (po ormiańsku: Urha). Współczesna nazwa turecka: Şanlı-urfa.

[Rok Pański] 1111. [Rok rachuby ormiańskiej] 560.

[Rok panowania] Der Barsegha 5.

[Rok Pański] 1112. [Rok rachuby ormiańskiej] 561.

[Rok panowania] Der Barsegha 6.

Katolikos Der Barsegh w miesiącu tre tego roku spoczął na wieki w Chrystusie (*Hist.Orm.*), przekazawszy swoją władzę i wszelkie uprawnienia związane z godnością katolikososa Der Grigorisowi.

[Rok Pański] 1113. [Rok rachuby ormiańskiej] 562.

[Rok panowania] Der Grigorisa III w Ani 1.

Der Grigoris, krewny wspomnianych wyżej mężów, był katolikosem 53 lata⁸¹⁸. Papież napisał doń list, w którym prosił, aby oddzielnie obchodzić święta Bożego Narodzenia i Chrztu Pańskiego oraz [aby] dolewać wody do wina, jak czyni to Kościół rzymski i „cały ród chrześcijański”. Wcześniej jeszcze papież Innocenty⁸¹⁹ również pisał o tym samym, podkreślając, że jest to konieczne. To samo napisali też grecki król Manuel⁸²⁰ i patriarcha konstantynopolitański, którzy prosili o łaskawe przyłączenie się do nich (*Hist. Kat.*). Ten katolikos Grigoris był siostrzeńcem wielkiego Grigora Martyrofila i bratem świętego Nersesa Klajecego. Wspaniałym świadectwem prawdziwej wiary i licznymi cnotami przekazał on swoim następcom posłuszeństwo wobec Świętego Kościoła Rzymskiego, biorąc przykład ze świętego [Grzegorza] Oświeciciela, o czym powiemy niżej (*Kl., I, 2365*⁸²¹).

[Rok Pański] 1114. [Rok rachuby ormiańskiej] 563.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 2.

[Rok Pański] 1115. [Rok rachuby ormiańskiej] 564.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 3.

⁸¹⁸ (A. A. Z.) Grigor III Pahlawuni był katolikosem w latach 1113–1166, wspomaganym przez brata Nersesa, który w 1165 roku został oficjalnie uznany za katolikososa; katolikos Grigor II Martyrofil był wujem ich matki; w czasie rządów Grigora III siedziba katolikosatu była przenoszona kilkakrotnie: z klasztoru Karmir (Czerwony Klasztor) pod twierdzą Kajsun w Hrabstwie Edessy na wysepkę na jeziorze Cowk niedaleko twierdzy Harput, a następnie do Hromkli, którą zakupił od Besatrycze, wdowy po hrabim Edessy.

⁸¹⁹ (A. A. Z.) Innocenty II, papież w latach 1130–1143, pozostawał w korespondencji z katolikosem Grigorem III, lecz tylko jeden z listów, które wymienili, przetrwał (list papieski w tłumaczeniu na język ormiański) i o nim wspomina w tym miejscu Roszka.

⁸²⁰ (A. A. Z.) Manuel I Komnen – cesarz bizantyjski w latach 1143–1180, zwolennik unii Kościołów, wspierany w tym zakresie przez papieża Hadriana IV.

⁸²¹ (G. K.) Sic!

[Rok Pański] 1116. [Rok rachuby ormiańskiej] 565.

[Rok panowania] Der Grigora III 4.

[Rok Pański] 1117. [Rok rachuby ormiańskiej] 566.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 5.

[Rok Pański] 1118. [Rok rachuby ormiańskiej] 567.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 6.

[Rok Pański] 1119. [Rok rachuby ormiańskiej] 568.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 7.

[Rok Pański] 1120. [Rok rachuby ormiańskiej] 569.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 8.

[Rok Pański] 1121. [Rok rachuby ormiańskiej] 570.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 9.

[Rok Pański] 1122. [Rok rachuby ormiańskiej] 571.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 10.

[Rok Pański] 1123. [Rok rachuby ormiańskiej] 572.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 11.

Król Iberii Dawid⁸²², który wcześniej podbił Tyflis⁸²³, w tym roku odebrał Ani Taczykom. Po śmierci Dawida jego następcą został syn Demetriusz⁸²⁴ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1124. [Rok rachuby ormiańskiej] 573.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 12.

Kościół⁸²⁵ w Ani, który wcześniej Taczykowie przekształcili w meczet, ponownie został konsekrowany (*Hist. Mat.*).

[Rok Pański] 1125. [Rok rachuby ormiańskiej] 574.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 13.

[Rok Pański] 1126. [Rok rachuby ormiańskiej] 575.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 14.

[Rok Pański] 1127. [Rok rachuby ormiańskiej] 576.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 15.

⁸²² (A. A. Z.) Dawid IV Budowniczy (Dawit Aghmaszenebeli, 1073–1125) z dynastii Bagratydów – król Gruzji w latach 1089–1125, wygnał Turków seldżuckich dzięki wygraniu bitwy pod Didgori w 1121 roku.

⁸²³ (G. K.) W oryginale: Թփղիս (Th[y]phghis). We wczesnych ormiańskich źródłach miasto to nazywało się: Տփղիս (T[y]phghis). (A. P.) Gruzini nazwę swej stolicy wymawiają: Tbilisi, z przydechowym ‘th’ na początku. Polska nazwa tradycyjna: Tyflis.

⁸²⁴ (A. A. Z.) Demeter I (1093–1156) – król Gruzji w latach 1125–1156.

⁸²⁵ (G. K.) Chodzi tu o katedrę w Ani.

[Rok Pański] 1128. [Rok rachuby ormiańskiej] 577.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 16.

[Rok Pański] 1129. [Rok rachuby ormiańskiej] 578.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 17.

[Rok Pański] 1130. [Rok rachuby ormiańskiej] 579.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 18.

W tym roku katolikos Grigoris udał się do Jerozolimy i uczestnicząc w odbywającym się tam soborze, połączył Ormian z łacinnikami⁸²⁶. Rzymscy książęta⁸²⁷ okazывali mu wielkie honory i odnosili się doń z ogromnym szacunkiem (*Hist. Preos. i Tirinos*, V, rozdz. 19).

[Rok Pański] 1131. [Rok rachuby ormiańskiej] 580.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 19.

[Rok Pański] 1132. [Rok rachuby ormiańskiej] 581.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 20.

[Rok Pański] 1133. [Rok rachuby ormiańskiej] 582.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 21.

[Rok Pański] 1134. [Rok rachuby ormiańskiej] 583.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 22.

[Rok Pański] 1135. [Rok rachuby ormiańskiej] 584.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 23.

[Rok Pański] 1136. [Rok rachuby ormiańskiej] 585.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 24.

[Rok Pański] 1137. [Rok rachuby ormiańskiej] 586.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 25.

[Rok Pański] 1138. [Rok rachuby ormiańskiej] 587.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 26.

[Rok Pański] 1139. [Rok rachuby ormiańskiej] 588.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 27.

⁸²⁶ (A. P.) W oryginale: Latinaci (w l. poj.). (A. A. Z.) W 1139 roku katolikos Grigor III wraz z bratem Nersesem uczestniczył w soborze zwołanym przez legata papieskiego Alberyka z Ostii w Antiochii, a następnie, w 1141 roku – w kolejnym synodzie w Jerozolimie, podczas którego złożył wyznanie wiary i obiecał przywrócić unię z Rzymem; w odpowiedzi papież Innocenty II wysłał mu list powitalny, łaskę patriarszą i paliusz.

⁸²⁷ (A. P.) W oryginale: iszchanak-n (Hromajecik, z przydechowym 'k' na końcu obu wyrazów), w ablatiwie pluralis: յիշխանացն հրոմայեցոցն (h-iszchanac-n hromajecwoc). (A. A. Z.) Chodzi o władców państewek chrześcijańskich na Bliskim Wschodzie, które powstały w wyniku I i II krucjaty.

Howhannes, nazywany Sarkawagiem⁸²⁸ wardapetem, zmarł tego roku i pozostawił naszemu narodowi jako wieczną pamięć o sobie wiele bardzo mądrych ksiąg. Umarł także nadworny kapelan⁸²⁹ Samuel z Ani, o którym wiadomo, że opracował „Kronikę”, czyli napisał roczniki (*Hist.Orm.*). Jego utwory jednak nie zachowały się do naszych czasów⁸³⁰.

[Rok Pański] 1140. [Rok rachuby ormiańskiej] 589.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 28.

[Rok Pański] 1141. [Rok rachuby ormiańskiej] 590.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 29.

W tym roku grecki dowódca podbił Cylicję i wziął do niewoli księcia ormiańskiego Lewona, brata Torosa, wraz z synami i domownikami. Wszystkich tych jeńców wywieziono do Konstantynopola, został tam wywieziony również obraz Matki Boskiej. Syn Kostandina⁸³¹ umarł w tymże Konstantynopolu⁸³² (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1142. [Rok rachuby ormiańskiej] 591.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 30.

[Rok Pański] 1143. [Rok rachuby ormiańskiej] 592.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 31.

[Rok Pański] 1144. [Rok rachuby ormiańskiej] 593.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 32.

[Rok Pański] 1145. [Rok rachuby ormiańskiej] 594.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 33.

⁸²⁸ (A. A. Z.) Howhannes Imastaser, czyli Miłujący Mądrość (1045/1450–1129), znany również jako Sarkawag, czyli diakon (aczkolwiek uzyskał z czasem stopień wardapeta) – ormiański intelektualista, tworzący w wielu dziedzinach: filozofii, teologii, matematyki, kosmologii i literatury; był też hymnologiem i pedagogiem.

⁸²⁹ (A. P.) W oryginale: Դրան (zamiast: Դրան) Էրեց (zamiast: Էրեց) (Dran erēc-n) – nadworny kapłan.

⁸³⁰ (A. A. Z.) Samuel Anecy (ok. 1105–ok. 1185) – uczeń Howhannesa Imastasera, historyk i chronograf, duchowny przy katedrze w Ani, autor *Chronologii i Wypisów z ksiąg historycznych* (Համալսմանի և գրքի պատմություն), a także porównania kalendarza ormiańskiego z rzymskim; wbrew słowom Roszki ich rękopisy zachowały się i zostały wydane w XIX i XX wieku.

⁸³¹ (A. A. Z.) Powinno być: Lewona.

⁸³² (A. A. Z.) Cesarz bizantyjski Jan II Komnen (ojciec Manuela) zajął Cylicję w 1138 roku, a następnie zwałił księcia Lewona na spotkanie na temat zawarcia pokoju, pojmał go i wraz z synami uwięził w Konstantynopolu w warunkach honorowych, jednak nigdy go nie uwolnił, jeden zaś z synów, Ruben, został tam zamordowany.

W tym roku katolikos Der Grigoris posłał do Rzymu, do papieża Eugeniusza III⁸³³, kilku biskupów⁸³⁴. Po trwającej półtora roku podróży posłańcy ci dotarli do Rzymu. Ojciec święty przyjął ich z wielką łaskawością, papież rozwiął przy tym ich wątpliwości dotyczące odprawiania Mszy Świętej, podczas której Ormianie używali praśnego chleba, za co byli karceni przez Greków. Obydwa zaś wielkie święta Bożego Narodzenia i Objawienia Pańskiego Ormianie obchodzili jednego dnia. Ponadto biskupi opowiedzieli Ojcu Świętemu o tym, jak poganie – a wielu ich jeszcze jest w Armenii – przynoszą do chrztu śmierdzące od urodzenia niemowlęta, które w chwili chrztu natychmiast przestają cuchnąć, ale z biegiem czasu owi dorastający już „chrześcijanie” powracają do swoich pogańskich wierzeń i wstrętnych zwyczajów⁸³⁵. I gdy biskupi ormiańscy utwierdzili się w świętej wierze katolickiej⁸³⁶, papież sam, osobiście odprawił przed nimi Mszę Świętą. A w chwili Podniesienia i Modlitwy eucharystycznej, podczas której dokonuje się transsubstancjacja, jeden z biskupów ujrzał promień światła jaśniejący nad głową najwyższego patriarchy i dwa gołębie w owym promieniu. Biskup rozejrzał się wokoło, ale żadnego okna nie zauważył, uwierzył więc, że to musiało się stać z woli Bożej. Opowiedział on później papieżowi o tym widzeniu, a Ojciec Święty stwierdził, że owo światło pojawiło się bynajmniej nie dla jego zasług, ale na świadectwo prawdziwości chrześcijańskiej wiary, krzewionej przez Święty Kościół Rzymski⁸³⁷. Jako naczynny świadek opisał to wydarzenie Otton z Fryzycji⁸³⁸, a po nim powtórzyli

⁸³³ (A. A. Z.) Eugeniusz III był papieżem w latach 1145–1153; o przebiegu wizyty biskupów ormiańskich w 1145 roku (przed II krucjatą) zob. K. Stopka, *Armenia Christiana. Unio-nistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*, Kraków 2002, s. 115–116.

⁸³⁴ (A. P.) Roszka napisał: kilku biskupów aniołów (գեպիսկոպոսունս ոմանս հրեշտակս) .

⁸³⁵ (A. P.) Tu w oryginale Roszki widnieje zdanie: Ելոյ՞ք Սր. Հայրապետն – Rozwiązał Ojciec Święty.

⁸³⁶ (A. P.) Tu Roszka używa zapożyczonego z greki przymiotnika $\kappa\alpha\theta\omicron\gamma\eta\kappa\epsilon$ (katoghike). Częściej w jego dziele takie znaczenie (katolicki) ma kalka greckiego wyrazu *orthódoksos* w postaci $\nu\eta\eta\gamma\omega\mu\lambda\omega\nu$ *ughghaparr* – prawosławny.

⁸³⁷ (A. P.) W oryginale Roszki: նշմարտութիւն ուղղափառ հաւատոյ Ս. Եկեղեցւոյն Հոռմայ, co dosłownie znaczy „prawdziwość prawosławnej wiary Św. Kościoła Rzymu”. Tu i w wielu innych miejscach *Chronologii* wyraz ուղղափառ [ughghaparr] odnosi się ewidentnie do wiary katolickiej. Dla uniknięcia wątpliwości w niniejszym tłumaczeniu ormiański wyraz „tenr” oddajemy przez „prawowierny” lub „katolicki”, a nie: „prawosławny”.

⁸³⁸ (A. A. Z.) Otton z Fryzylngi (von Freising) (ok. 1111–1158) – syn margrabiego Austrii Leopolda III, brat przyrodni Konrada III, króla niemieckiego, cysters, biskup Fryzylngi,

Bar. i Kl., I, 237. [Papież] serdecznie gościł przez sześć lat i tyleż miesięcy delegację metropolity Armenii, któremu podlegało przeszło stu biskupów i który uznał zwierzchnictwo patriarchy rzymskiego (*Buri, 8.4.13*). Wtedy, w imieniu swego katolikosa, Ormianie zbliżyli się do przebywającego na wygnaniu w Viterbo papieża Eugeniusza.

[Rok Pański] 1146. [Rok rachuby ormiańskiej] 595.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 34.

[Rok Pański] 1147. [Rok rachuby ormiańskiej] 596.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 35.

[Rok Pański] 1148. [Rok rachuby ormiańskiej] 597.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 36.

[Rok Pański] 1149. [Rok rachuby ormiańskiej] 598.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 37.

[Rok Pański] 1150. [Rok rachuby ormiańskiej] 599.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 38.

[Rok Pański] 1151. [Rok rachuby ormiańskiej] 600.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 39.

Synowie ormiańskiego księcia Lewona – Toros⁸³⁹ i Stepane, rozsądni i odważni mężowie – przybyli i zawładnęli Cylicją, ich dziedziczną posiadłością rodową. Rozbili greckie oddziały dowodzone przez Andronika⁸⁴⁰, który znajdował się tam wraz ze swoim dwunastotysięcznym wojskiem. Usłyszawszy o tym, cesarz Manuel dwukrotnie zwerbował sułtana Masuda⁸⁴¹, aby się zemścić na Ormianach. Wszelako kiedy sułtan po raz drugi wtargnął do Cylicji, bojaźń Pańska ogarnęła Taczyków, którzy w panicznej ucieczce tratowali się nawzajem. Księżę Stepane, brat Torosa, wyciął resztę niedobitków i trwoga zapanowała w głównej części tureckiego wojska, gdy rozległ się smutny głos. Sułtan ledwo

uczestnik drugiej krucjaty (1147–1149), kronikarz, autor dzieł *Chronica sive historia de duabus civitatibus* oraz *Gesta Friterici imperatoris*, dostępnych w czasach Roszki w edycji drukowanej z 1515 i 1569 roku.

⁸³⁹ (A. A. Z.) Toros II Wielki po odzyskaniu Armenii Cylicyjskiej panował w latach 1143/1144–1169.

⁸⁴⁰ (A. A. Z.) Andronik Komnen Euforbenos († 1163), wnuk cesarza Aleksego I Komnena, był bizantyjskim namiestnikiem Cylicji w latach 1162–1163; zamordowanie księcia Stepane na jego zlecenie wywołało wojnę z księciem Torosem II, wtedy formalnie wasalem Bizancjum, zakończoną usunięciem Andronika z Cylicji.

⁸⁴¹ (A. A. Z.) Masud I – władca seldżuckiego sułtanatu Rumu w latach 1116–1156.

zdołał ująć z życiem i zaszył się w swoim barłogu, gdzie też zdechł, przekazując władzę swojemu synowi Chliczowi Asłanowi⁸⁴² (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1152. [Rok rachuby ormiańskiej] 601.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 40.

Katolikos Grigoris, [na] prośbę cesarza Manuela, napisał wyznanie wiary ormiańskiej, takie jakie ono wówczas było – nie bez błędów w odniesieniu do dwu natur Chrystusa i do niektórych kościelnych obrzędów. W tym roku katolikos otrzymał od cesarza odpowiedź w sprawie zjednoczenia ze Świętym Kościołem. W późniejszym okresie dopiero jego brat Nerses Kłajecy będzie się starał tego dokonać, o czym powiemy niżej (*Hist. Unii*).

[Rok Pański] 1153. [Rok rachuby ormiańskiej] 602.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 41.

[Rok Pański] 1154. [Rok rachuby ormiańskiej] 603.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 42.

[Rok Pański] 1155. [Rok rachuby ormiańskiej] 604.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 43.

Grecki cesarz Manuel przybył do Cylicji i zaskarbił sobie sympatię oraz całkowite oddanie naszego księcia Torosa. Zabrał go ze sobą i wraz z wojskiem łacinników⁸⁴³ ruszył na Aleppo. Otrzymaawszy jednak złe wiadomości ze swego dworu, ruszył w drogę powrotną do Konstantynopola. Podczas owego marszu Taczykowie wybili dwanaście tysięcy jego wojowników (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1156. [Rok rachuby ormiańskiej] 605.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 44.

[Rok Pański] 1157. [Rok rachuby ormiańskiej] 606.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 45.

[Rok Pański] 1158. [Rok rachuby ormiańskiej] 607.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 46.

[Rok Pański] 1159. [Rok rachuby ormiańskiej] 608.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 47.

⁸⁴² (A. A. Z.) Kilidż Arslan II – władca sułtanatu Rumu w latach 1156–1192.

⁸⁴³ (A. P.) Łacinnikami nazywano w Oriencie mieszkańców zachodniej Europy. W przeciwieństwie do prawosławnych Greków byli to, pod względem wyznaniowym, katolicy, dla których łacina, język starożytnych Rzymian, była nadal językiem liturgicznym (do drugiej połowy XX wieku). (A. A. Z.) Roszka pisze tu o krzyżowcach z Królestwa Jerozolimskiego, z którego władcą, Amalrykiem I, cesarz Manuel zawarł sojusz w celu odzyskania Egiptu.

[Rok Pański] 1160. [Rok rachuby ormiańskiej] 609.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 48.

[Rok Pański] 1161. [Rok rachuby ormiańskiej] 610.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 49.

Iberyjski król Georg, którego Iberowie nazywają Gorgi⁸⁴⁴, zdobył Ani, wyciął w pień niewiernych i zaprowadził dobre porządki. Zebrawszy wojsko, ruszył stąd dalej i opanował Dwin, wyciąwszy mieczem Taczyków, ale nie chrześcijan. Wszelako ze względu na ogromną liczbę niewiernych nie był w stanie długo utrzymać Ani i musiał znowu oddać miasto w ręce Taczyków (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1162. [Rok rachuby ormiańskiej] 611.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 50.

[Rok Pański] 1163. [Rok rachuby ormiańskiej] 612.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 51.

Ormianin Grigor Aczika w czasie podróży do Rzymu wskrzesił z martwych swego przełożonego Grigora, którego w krainie Madziarów⁸⁴⁵ zabili rozbójnicy, i który ożywszy, czynił Aczice wyrzuty, mówiąc: «Czemuś mnie przywrócił do ziemskiego życia z tamtego niewypowiedziane błogiego istnienia?» (*Hist.Orm.; Kl.*).

Iberyjski król Gorgi, czyli Georg, rozbił w wielkiej bitwie Szaharmena⁸⁴⁶, o którym w wielu źródłach mówi się, że był dzielnym wojownikiem, i odebrał mu Ani (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1164. [Rok rachuby ormiańskiej] 613.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 52.

[Rok Pański] 1165. [Rok rachuby ormiańskiej] 614.

[Rok panowania] Der Grigorisa III 53.

Der Grigoris zmarł i na katedrze zasiadł jego brat, Der Nerses (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów; Synax., 13 czerwca*).

[Rok Pański] 1166. [Rok rachuby ormiańskiej] 615.

Der Nerses I Klajecy został katolikosem na początku tego roku.

⁸⁴⁴ (A. A. Z.) Mowa tu o Giorgim III z dynastii Bagratydów, królu Gruzji w latach 1155–1184.

⁸⁴⁵ (G. K.) Chodzi tu o Węgrów.

⁸⁴⁶ (A. A. Z.) Szah-Armens (Królowie Armenii; pers. Shah-i Arman – szach Armenii) – nazwa seldżuckiego (turkmeńskiego) bajliku (emiratu), zamieszkałego głównie przez Ormian, utworzonego w Anatolii (dzisiejsze prowincje Bejlis, Wan i Musz w Turcji) po 1071 roku, oraz jego dynastii; w czasach, o których pisze Roszka, bejlikiem rządził Sukman II Szach-Armen (1122–1185).

Der Nerses I⁸⁴⁷, uczony światowej sławy, który napisał dla Ormian mnóstwo religijnych pieśni, był katolikosem siedem lat. Starał się urzeczywistnić jedność miłości, o co zabiegał grecki król Manuel, do którego Nerses wysłał wiele listów zawierających przepiękne uwielbienie Świętej Trójcy i Władzy⁸⁴⁸ Syna Bożego, zgodnie z zasadami prawdziwej wiary. Oni⁸⁴⁹, zdumiewszy się wielce, wysłali do niego pewnego filozofa, ażeby odbył z nim rozmowę. Na owym filozofie Nerses wywarł bardzo dobre wrażenie, toteż zadowolony powrócił [filozof] do Konstantynopola⁸⁵⁰. Nerses planował, że gdy filozof ponownie przybędzie, on – jako katlikos – zwoła sobór i połączy się z nimi⁸⁵¹. Na planach jednak się skończyło, albowiem snując je i rozmyślając o nich, Nerses zakończył życie (*Hist. Kat.*). Święty Nerses Klajecy, brat zmarłego katolikosa Grigorisa, na początku tego roku zasiadł na patriarchalnym tronie. Wielce utalentowany i bardzo mądry, dorównuje on jako twórca greckim i łacińskim poetom. Jest autorem natchnionych wierszy, które od ich pierwszych strof noszą nazwy „Jezus Syn”, „Opowieści”, czyli „Historia ormiańskich królów”; pisał też niezliczone tagi⁸⁵² i umoralniające pouczenia, listy itp. Jego sława dotarła do cesarza Manuela (*Hist. i mój dopisek*). Współuczestniczył też w pisaniu składających się z czterdziestu trzech rozdziałów „Objaśnień Ewangelii według św. Mateusza”, z których jedna część jest jego dziełem, autorem zaś drugiej części jest święty Jan Chryzostom. Jego [Nersesa] też imieniem sygnowana jest księga „Przyczyna problemu jedności króla rzymskiego⁸⁵³ Emanuela” oraz inne. Należy jednak pamiętać, że pierwszy list świętego Nersesa do cesarza Manuela o wyznaniu wiary Kościoła ormiańskiego zawierał błędne stwierdzenie dotyczące natury

⁸⁴⁷ (A. A. Z.) Nerses Klajecy z rodu Pahlawuni, zwany Sznorhali – zob. objaśnienie pod rokiem 982.

⁸⁴⁸ (A. P.) W oryginale: Տնօթխութիւն – kalka greckiego wyrazu „oikonomia”.

⁸⁴⁹ (G. K.) To znaczy: Bizantyjczycy.

⁸⁵⁰ (A. A. Z.) W 1171 roku cesarz wysłał do katolikosa delegację pod przewodnictwem Teoriana, teologa z Konstantynopola, i Ioana Atmana, opata greckiego klasztoru w Filipopolis (dzisiaj: Płowdiw w Bułgarii), który był z pochodzenia Ormianinem. Szerzej zob. K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 121–122.

⁸⁵¹ (A. P.) Chodzi tu o plany uzgodnienia różnic doktrynalnych między Kościołami – ormiańskim i greckim.

⁸⁵² (A. P.) Tagi – liczba mnoga od: տաղ (tagh) – pieśń, wiersz.

⁸⁵³ (A. A. Z.) Termin ormiański Հորոմկ (Horromk) oznacza dosłownie: Rzymianie, a w tym wypadku chodzi o cesarza bizantyjskiego, w historiograficznym słowa tego rozumieniu, gdyż tradycyjnie władcy Bizancjum uważali się za cesarzy rzymskich.

Chrystusa, pozostające w zgodzie ze słowami świętego biskupa Cyryla: «Jedna jest natura Wcielonego Słowa». Wysłaniec cesarza, filozof Theorian⁸⁵⁴, na podstawie wielu świadectw tegoż świętego Cyryla oraz wypowiedzi innych Ojców Kościoła wyjaśnił, że Słowo Boże⁸⁵⁵, które się ciałem stało, miało jedną naturę z Ojcem. Później święty Nerses uznał dwoistość natury Chrystusa, jak o tym mówi w swoich pieśniach liturgicznych⁸⁵⁶: «Umiera naszą naturą» itd. Święty Nerses napisał drugi list do cesarza i zyskał pochwałę Greków. Do swoich Ormian zaś skierował list⁸⁵⁷ – obszerny, pouczający i pożyteczny dla ludzi, napisał także liczne umoralniające posłania skierowane do najróżniejszych osób. Skomponował również mnóstwo szarakanów⁸⁵⁸, w tym – co szczególnie ważne – osiem cajnów⁸⁵⁹ [do] Głównych Błogosławieństw⁸⁶⁰. I nie ma racji Tatewacy, utrzymując, że ich autorem jest jakoby Stepannos Sjunecy, z wyjątkiem wszakże cajnu ciężkiego⁸⁶¹: albowiem, gdyby tak było, to napisawszy cajn czwarty i ostatni, jakże mógłby on pominąć cajn ciężki? Nikt rozumny nie będzie przy tym obstawał, choćby z tego powodu, że styl utworu jest niepodobny do stylu Stepannosa z Sjuniku, co mogłem stwierdzić na podstawie napisanych przezeń książek, które miałem pod ręką. A święty patriarcha Nerses, spełniwszy wiele dobrych, miłych Bogu uczynków, odszedł z tego świata do nieba w roku Pańskim 1173 (*Synax.*, 19 listopada).

[Rok Pański] 1167. [Rok rachuby ormiańskiej] 616.

[Rok panowania] Der Nersesa Klajecego 2.

⁸⁵⁴ (A. P.) U Roszki: Տրիան (Triane).

⁸⁵⁵ (A. P.) W oryginale: Բանի Աստուած (Ban[y]n Astwac), dosłownie: Słowo [Logos] Bóg.

⁸⁵⁶ (G. K.) Chodzi o szarakany.

⁸⁵⁷ (A. P.) Po ormiańsku: ընդհանրապես թուղթ (ndhanrakan tucht), dosłownie: list okólny.

⁸⁵⁸ (A. P.) Szarakany – ormiańska nazwa hymnów, pieśni.

⁸⁵⁹ (A. A. Z.) Orm. ձայն (dzajn) – głos; w polskiej terminologii, wprowadzonej do śpiewników ormiańskich benedyktynek we Lwowie – zawierających teksty w języku zachodnio-ormiańskim w zapisie fonetycznym literami polskimi – nazwa tego gatunku pieśni kościelnych brzmiała: cajn, i taką też formę, jako obecną już w staropolszczyźnie, zastosowano w niniejszej edycji, zamiast: dzajn.

⁸⁶⁰ (G. K.) Błogosławieństwo – pierwsza część kanonu (główna część Mszy) w ormiańskim obrządku. Jako główne są określane Błogosławieństwa wygłaszane w niedziele.

⁸⁶¹ (G. K.) U Greków trzeci plagialny głos nosi nazwę ἥχος βαρύς – głos ciężki. W ormiańskim obrządku głos ten jest nazywany վառ ձայն (warr dzajn). Wyraz „dzajn” znaczy: głos, a „warr” to nic innego jak grecki wyraz βαρύς – ciężki.

Nerses Kłajecy na zaproszeniu skierowanym do wszystkich biskupów Armenii, dotyczącym ich uczestnictwa w soborze, który miał zdecydować o unii z Grekami, napisał: «My, Nerses, pokorny sługa Chrystusa, z Jego miłości i łaski katolikos ormiański, do prześwieatnych naszych biskupów ... itd. Niechaj pozdrowienie miłości płynie do was od Bogonośnego⁸⁶² Znak z Aparanku, od relikwii Apostołów, niech was błogosławi Prawica świętego Oświeciciela naszego⁸⁶³. Kierujemy do was braterskie pozdrowienie w imieniu całej patriarszej katedry oraz w swoim własnym» (*Hist. Unii.*). Zdumiewające wręcz jest to, jak ów epigraf⁸⁶⁴ rozbudowali i wzbogacili z czasem kolejni katolikosi. Nawet sam papież tak się nie wyrażał o sobie! Również Grigor⁸⁶⁵, jego następca, w dokumentach soborowych skromnie informował na wstępie: «Grigor, z łaski Bożej katolikos Wielkiej Armenii i sukcesor wielkiej katedry świętego Oświeciciela» (*Hist. Unii.*). I nie używał sformułowania «Katolikos wszystkich Ormian. Albowiem Sis etc. etc ...»⁸⁶⁶. Co do Prawicy zaś świętego Oświeciciela, to równie zdumiewające jest, że może się ona znajdować jednocześnie i w Eczmiadzynie, i w Sisie⁸⁶⁷. Możliwe, że chodzi o to, iż prawa ręka świętego Grzegorza przechowywana jest w Eczmiadzynie, a lewa – w Sisie. Bowiern katolikos z Sisu podpisuje się ...⁸⁶⁸.

[Rok Pański] 1168. [Rok rachuby ormiańskiej] 617.

[Rok panowania] Der Nersesa Kłajecego 3.

[Rok Pański] 1169. [Rok rachuby ormiańskiej] 618.

[Rok panowania] Der Nersesa Kłajecego 4.

[Rok Pański] 1170. [Rok rachuby ormiańskiej] 619.

[Rok panowania] Der Nersesa Kłajecego 5.

W tym roku cesarz Manuel do świętego katolikosa Nersesa Kłajecego wysłał teologa Teoriana (*Bar.*). Der Nerses Kłajecy, którego sława doszła do cesarza

⁸⁶² (A. P.) Bogonośny – tak można oddać ormiański przymiotnik Աստուծոյն (Astwacynkal), odnoszący się do Krzyża, na którym zawisł Chrystus.

⁸⁶³ (A. P.) Prawa ręka świętego Grzegorza – główna relikwia Kościoła ormiańskiego.

⁸⁶⁴ (A. A. Z.) Epigraf – fraza, cytat lub wiersz umieszczony na początku dokumentu, dzieła lub rozdziału jako zapowiedź lub podsumowanie, względnie nawiązanie do kanonu literackiego.

⁸⁶⁵ (A. P.) Grigor – chodzi tu o następnego katolikosa, Grigora Otroka.

⁸⁶⁶ (G. K.) Zdanie niepełne.

⁸⁶⁷ (A. P.) Eczmiadzyn (we wschodniej Armenii) i Sis (stolica cylicyjskiej Armenii, na terenie dzisiejszej Turcji) to dwie stolice równoległe Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego. Historyczne pierwszeństwo (prymat) należy do Eczmiadzyna.

⁸⁶⁸ (H. W.) Zdanie u Roszki niedokończone.

Manuela i którego ten ostatni poprosił o przysłanie mu swego wyznania wiary, odpowiedział cesarzowi, iż wierzy w jedną naturę Chrystusa, zgodnie ze słowami Cyryla Aleksandryjskiego, skierowanymi przeciwko Nestorowi: «Jedna jest natura Słowa Wcielonego». Nerses wszelako opacznie pojął sens słów świętego Cyryla, który w licznych swoich pismach uznaje dwie natury Chrystusa. Słowa te bowiem świadczą o tym, że Słowo, które później Ciałem się stało, ma jedną naturę z Ojcem i z Duchem Świętym, bez rezygnowania jednak z ludzkiej natury. Dlatego świętobliwy cesarz wysłał bardzo mądrego męża, teologa Teoriana, który na podstawie licznych świadectw tegoż świętego Cyryla i innych świętych Ojców Kościoła udowodnił istnienie dwu natur w jednej osobie Chrystusa. Święty Nerses zgodził się z tym i napisał do cesarza bardzo mądry list, mówiący o dwóch naturach Chrystusa, która to odpowiedź zyskała powszechną akceptację. I sam Nerses w szarakanach i innych utworach pisze: «Umarł naszą naturą» itd. I w tym czasie, gdy na soborze zamierzano zatwierdzić unię Kościoła ormiańskiego z greckim, śmierć świętego Nersesa przeszkodziła w realizacji owego zamierzenia (*Synax.*, 19 listopad[a]; *Bar.*; *Kl.*, I, 241 *etc.*; *Hist. Unii*).

[Rok Pański] 1171. [Rok rachuby ormiańskiej] 620.

[Rok panowania] Der Nersesa Klajecego 6.

[Rok Pański] 1172. [Rok rachuby ormiańskiej] 621.

[Rok panowania] Der Nersesa Klajecego 7.

[Rok Pański] 1173. [Rok rachuby ormiańskiej] 622.

Der Nerses Klajecy zmarł na początku tego roku; Der Grigor Otrok⁸⁶⁹ I. Święty Nerses Klajecy na początku tego roku odszedł do nieba po siedmioletnim, wielce owocnym zasiadaniu na patriarszej katedrze (*Hist.Orm.*; *Synax.*, 13 czerwca; *Hist. Unii*, 13 sierpnia). Der Grigor, bratanek Der Grigora i Nersesa, nazywany Otrokiem⁸⁷⁰, był katolikosem 20 lat. Zwołał on sobór biskupów w cylicyjskim Tarsie⁸⁷¹ pod przewodnictwem Nersesa, biskupa tegoż miasta i wielkiego wardapeta⁸⁷², w celu zacieśnienia przyjaźni i porozumienia z greckim królem Manuelem. I przygotowując się do owego spotkania w tak pozytywnym

⁸⁶⁹ (A. P.) Orm. Sñuj (Tgha) – chłopiec; w odniesieniu do średniowiecza lepszym od „chłopca” odpowiednikiem jest staropolski „otrok”.

⁸⁷⁰ (A. A. Z.) Grigor IV Tgha, z rodu Pahlawuni, bratanek poprzednich dwóch katolikosów, rządził w latach 1173-1193.

⁸⁷¹ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 485.

⁸⁷² (A. A. Z.) To jest Nersesa z Lambronu. Zob. objaśnienie pod rokiem 474.

nastawieniu, usłyszeli nagle o śmierci bogobojnego króla Manuela. Ogromnie ich ta wiadomość zasmuciła, gdyż zmarły król pragnął zjednoczenia i wzajemnej miłości; żalowali i tego, że tak szlachetne zamierzenie nie zostało zrealizowane (*Hist. Kat.*). Ów Nerses z Lambronu był synem wielkiego księcia Oszina – władcy Lambronu oraz innych przyległych prowincji. Przetłumaczył z języka greckiego na ormiański „Historię” rzymskiego papieża Grzegorza Wielkiego⁸⁷³ oraz kanoniczne zalecenia świętego Benedykta, którymi się kierują wszystkie rzymskie narody. Przywykł on często powtarzać słowa apostoła: «Gdybym jeszcze teraz ludziom chciał się przypodobać, nie byłbym sługą Chrystusa»⁸⁷⁴. Wszelako to, co było tradycją ojców, skrupulatnie wypełniał i innych zachęcał do tego samego. Był człowiekiem bardzo pokornym, litościwym, miłosiernym, wrażliwym na ludzką nędzę, rozmodlonym samotnikiem i milczkiem (*Synax.*, 19 lipca, [patrz pod rokiem] 1177).

[Rok Pański] 1174. [Rok rachuby ormiańskiej] 623.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 2.

Grigor, nazywany Otrokiem, bratanek Nersesa Klajecego, został katolikosem. Udał się on do Lambronu, gdzie bardzo mądrze i rozważnie zarządzał diecezją Tarsu⁸⁷⁵ (*Hist.Orm.*; *Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 1175. [Rok rachuby ormiańskiej] 624.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 3.

[Rok Pański] 1176. [Rok rachuby ormiańskiej] 625.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 4. Król Lewon.

Mniej więcej w tym czasie Lewon został królem Małej Armenii, którą podówczas nazywano Cylicją⁸⁷⁶. Przybyli z Wielkiej Armenii bracia Ruben i Lewon objęli władzę w Cylicji. Ruben panował jako książę, jednak pod koniec życia prze-

⁸⁷³ (G. K.) Święty Grzegorz I Wielki (ok. 540–604), papież od roku 590, jego najpopularniejszym w średniowieczu dziełem były *Dialogi*, napisane w formie rozmowy opowieści o łacińskich ojcach Kościoła z VI wieku.

⁸⁷⁴ List świętego Pawła do Galatów, 1, 10 (Biblia Tysiąclecia).

⁸⁷⁵ (G. K.) Roszka pomylił tu katolikosa Grigora Otroka z biskupem Nersesem z Lambronu.

⁸⁷⁶ (G. K.) Małą Armenią zaczęli nazywać Cylicję dopiero krzyżowcy. W klasycznej literaturze ormiańskiej Małą Armenią nazywano tereny historycznej Armenii leżące (A. P.) bardziej na północ, (G. K.) i na zachód od Eufratu. Głównymi miastami tej pierwotnej Małej Armenii były Sebastia i Melitene (A. P.) – we współczesnym zapisie tureckim: Sivas, Malatya.

kazał władzę i swoją córkę bratu Lewonowi; ten zaś owo otrzymane księstwo⁸⁷⁷ przekształcił z czasem w królestwo (początkowo bowiem króla nie było)⁸⁷⁸.

[Rok Pański] 1177. [Rok rachuby ormiańskiej] 626.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 5. Król Lewon.

Święty ormiański sobór w Tarsie, który *Historyk Ormiański* określa mianem zwołanego przez Boga świętego i powszechnego soboru tarsyjskiego, odbył się w 626 roku – według ormiańskiej rachuby czasu⁸⁷⁹ – z woli równego aniołom ormiańskiego katolikosy Grigora, bratanka świętego Nersesa i króla Lewona, ukoronowanego przez Chrystusa, a poświęcony był osiągnięciu jedności Kościoła. Przed zgromadzeniem czcigodnych uczestników soboru niezwykle mądry Nerses z Lambronu wygłosił swoje wspaniałe słowo, w którym zachęcał i prosił ojców o wyrażenie zgody na unię z Rzymianami, podówczas prawowiernymi⁸⁸⁰. Natomiast postulaty zgłoszone przez Greków, które Ormianie zaakceptowali i przyjęli i które tu jedynie zasygnalizowaliśmy, obszernie przedstawia „Ormiańska historia soboru w Tarsie”, do której odsyłamy osoby bardziej zainteresowane owym zagadnieniem (*Kl.*, I, 331). Wszystko to jednak nie doszło do skutku ze względu na śmierć cesarza, pragnącego zwołać do Konstantynopola wielki sobór powszechny (*Bar. i Kl.*, I, 345).

Święty Nerses z Lambronu, biskup cylicyjskiego miasta Tarsu, był synem wielkiego księcia Oszina, władcy Lambronu i innych prowincji. Znał on dwa języki obce – łaciński i grecki. Przełożył na język ormiański „Historię” rzymskiego papieża świętego Grzegorza Wielkiego oraz kanoniczne zalecenia świętego

⁸⁷⁷ (G. K.) Od wyrazu „baron”; tu chodzi o księstwo. (A. P.) Wyraz „baron” jest w języku ormiańskim średniowiecznym zapożyczeniem z języka francuskiego, którym mówili sąsiadujący z ormiańskimi mieszkańcami Cylicji krzyżowcy. U Roszki mamy derywowany od tego zapożyczenia wyraz պարոնութիւն (baronutjun, w wymowie wschodnioormiańskiej: paronutjun) – księstwo. We współczesnym języku ormiańskim wyraz „baron” (zachodnioorm.) / „paron” (wschodnioorm.) jest tylko grzecznościowym określeniem mężczyzny, odpowiednikiem polskiego „pan”.

⁸⁷⁸ (A. A. Z.) Po gwałtownej śmierci księcia Mleha (1175), syna księcia Lewona I, brata księcia Torosa II, na tron Cylicji wstąpił Ruben III, syn trzeciego z braci, Stepane, i rządził do roku 1187, usuwając Bizantyjczyków z państwa, następnie – ponieważ Ruben nie miał synów – tron przejął jego brat Lewon II, koronowany na pierwszego króla Armenii Cylicyjskiej jako Lewon I w 1198 lub 1199, panował do roku 1219.

⁸⁷⁹ (A. A. Z.) Faktycznie – jak to ustalono w późniejszych względem czasów Roszki badaniach – w 1178 roku i nie w Tarsie, lecz w Hromkli.

⁸⁸⁰ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 485.

Benedykta. Napisał objaśnienie wizji świętego Jana Ewangelisty⁸⁸¹, komentarz do modlitwy „Credo”, omówił i objaśnił księgę „Był pośród braci”⁸⁸². Opracował komentarze do Psalmów Dawidowych, do Księgi Przysłów, Dwunastu Proroków. Napisał także „Porządek nabożeństw”, zredagował tekst Mszy. Jest autorem licznych homilii-panegiryków na rozmaite kościelne święta oraz hymnu „Zmuszonym został przez miłość”⁸⁸³ na cześć Ducha Świętego itd. W tym roku zakończył życie i odszedł do nieba etc. (*Synax.*, 17 lipca).

[Rok Pański] 1178. [Rok rachuby ormiańskiej] 627.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 6. Król Lewon.

[Rok Pański] 1179. [Rok rachuby ormiańskiej] 628.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 7.

[Rok Pański] 1180. [Rok rachuby ormiańskiej] 629.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 8.

Katolikos Der Grigor zwołał na sobór trzydziestu dwóch arcybiskupów i biskupów, wśród których był też sjunijski arcybiskup Stepannos, wyświęcony⁸⁸⁴ przez katolikosa i tam przezeń posłany⁸⁸⁵ dla szerzenia wiary naszego Kościoła, zgodnie z którą Ormianie uznają dwie natury Chrystusa, wyrażając to słowami: «Tak samo jak wy⁸⁸⁶ wierzymy w istnienie dwu natur w niewysłowionej jedności Chrystusowej, nierozdzielnej w istocie». Takie wyznanie katolikos wysłał do świętobliwego cesarza Manuela, ale ponieważ 27 września tego roku cesarz zakończył ziemskie życie, sprawa unii pozostała niezakończona (*Hist. Unii*). Należy pamiętać, że istniało dwóch sjunijskich biskupów o imieniu Stepannos: jeden z nich, ten, o którym właśnie mówiliśmy, uczestniczący w soborze i wierzący w dwie natury Chrystusa, jak wynika z soboru zjednoczeniowego, i drugi, cieszący się złą sławą niegodziwiec, o którym mówiliśmy pod rokiem Pańskim 772⁸⁸⁷.

⁸⁸¹ (G. K.) Chodzi o Apokalipsę świętego Jana Ewangelisty.

⁸⁸² (G. K.) Mowa tu jest o apokryfie pt. *Zaśnięcie apostoła Jana Ewangelisty*. Tekst ten rozpoczyna się od słów: „Był pośród braci błogosławiony Jan, radujący się wielce w Panu...”.

⁸⁸³ (G. K.) Wspomniane tu dzieło świętego Nersesa z Lambronu rozpoczyna się od słów: „Zmuszonym został przez miłość mego serca do poświęcenia temu wielkiemu dniu miłych słów mego nędznego umysłu”.

⁸⁸⁴ (G. K.) Metropolita Sjuniku Stepannos III został wyświęcony przez Nersesa Sznorhalego (Kłajecego) w 1170 roku i rządził do roku 1216.

⁸⁸⁵ (G. K.) W domyśle: do mieszkańców Sjuniku.

⁸⁸⁶ (G. K.) To znaczy: Grecy.

⁸⁸⁷ (G. K.) Roszka myli tu trzech metropolitów Sjuniku: Stepannosa II († 735), Stepannosa III i Stepannosa V Orbeliana (1286–1303).

[Rok Pański] 1181. [Rok rachuby ormiańskiej] 630.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 9.

[Rok Pański] 1182. [Rok rachuby ormiańskiej] 631.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 10.

[Rok Pański] 1183. [Rok rachuby ormiańskiej] 632.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 11.

W tym roku, w mieście o nazwie Lwów, Ormianie wybudowali najpierw kościół drewniany, który istniał 180 lat⁸⁸⁸, następnie zaś, w roku 1363 – kościół kamienny⁸⁸⁹.

[Rok Pański] 1184. [Rok rachuby ormiańskiej] 633.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 12.

Za panowania cylicyjskiego wielkiego księcia Rubena ojciec Howsep, z pustelni Dasn, na polecenie albańskiego katolikosy Der Stepannosy napisał ormiański kodeks sądowy (*Datastanagirk*), w którym wymieszał różne prawa, dotyczące zarówno osób duchownych, jak i świeckich, zaczerpnięte z rozmaitych kodeksów rzymskich cesarzy, z Mojżeszowego starego prawa i z pewnych wypowiedzi niektórych Ojców Kościoła, wszelako popełnił przy tym wiele błędów. Jest rzeczą oczywistą, że nie był on znawcą prawa. Poza tym często mylił łacińskie i greckie słowa. Przypuszczam, iż nie znał tych języków⁸⁹⁰ (*Dat[astanagirk] i mój dopisek*).

[Rok Pański] 1185. [Rok rachuby ormiańskiej] 634.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 13.

Ormiański władca Ruben został schwytany przez księcia⁸⁹¹ łacinników, jednak uwolnił go jego brat – syn Stepane, syna Lewona, syna Kostandina, syna Rubena. Ów mężny Lewon zdobył sześćdziesiąt dwie twierdze, zwiększył przewagę nad Grekami i Persami, a także obłożył daniną Chlicza Asłana⁸⁹², władcę Śródziemia (*Hist.Orm.*).

⁸⁸⁸ (A. A. Z.) Informacja niepotwierdzona źródłowo. Lwów w tym czasie jeszcze nie istniał; został założony około roku 1250 przez Daniela, władcę Rusi Halicko-Włodzimierskiej, który nazwał miasto na cześć swojego syna Lwa.

⁸⁸⁹ (A. A. Z.) Wtedy właśnie wybudowali kościół drewniany.

⁸⁹⁰ (A. A. Z.) Za autora *Datastanagirku* uchodzi Mchitar Gosz.

⁸⁹¹ (A. P.) W oryginale dosłownie: „przez princa, czyli iszchana Latynów” (Լատինացի [Latinnac] – łacinników). (A. A. Z.) Chodzi o Boemunda III, księcia Antiochii.

⁸⁹² (A. A. Z.) Zob. objaśnienie pod rokiem 1151.

[Rok Pański] 1186. [Rok rachuby ormiańskiej] 635.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 14.

Ormiański katolikos Grigor wyprawił swego biskupa Grigora do papieża Urbana z prośbą, by pomógł on wyzwolić naród ormiański spod ucisku Greków⁸⁹³. Ojciec święty, łaskawie przyjąwszy biskupa, wysłał katolikosowi kompletny ceremonialny strój, to jest wakas⁸⁹⁴, koronę⁸⁹⁵ oraz trzewiki, i napisał na Wschód (do wszystkich chrześcijańskich władców Wschodu), aby nikt się nie ważył niepokoić ormiańskiego patriarchy (*Hist.Orm.*).

W roku Pańskim 1186 nad studnią, w której wcześniej znajdował się Wizerunek Chrystusa na chuście⁸⁹⁶, zajaśniała wielka promieniejąca światłość, dzięki czemu wielu Taczyków uwierzyło w Chrystusa (*Synax.*, 11 sierpnia).

[Rok Pański] 1187. [Rok rachuby ormiańskiej] 636.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 15.

[Rok Pański] 1188. [Rok rachuby ormiańskiej] 637.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 16.

[Rok Pański] 1189. [Rok rachuby ormiańskiej] 638.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 17.

[Rok Pański] 1190. [Rok rachuby ormiańskiej] 639.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 18.

[...] A cesarz Fryderyk⁸⁹⁷ ponownie zmusił do ucieczki dwieście tysięcy tureckich jeźdźców, wszelako jego gwałtowna śmierć przerwała pasmo zwycięstw, albowiem podczas kąpieli w rzece Galitak w Małej Armenii cesarz utonął. Jed-

⁸⁹³ (A. A. Z.) Papież Urban III sprawował swój urząd w latach 1189–1187, delegacja ormiańska z Grigorem, biskupem Filipopolis, na czele przybyła zaś do Italii za pontyfikatu jego poprzednika, Lucjusza III, w 1184 roku, zob. K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 123–124.

⁸⁹⁴ (G. K.) Wakas – kościelny strój, ormiański odpowiednik łacińskiego amictusu nakładanego na ramię, (A. P.) inaczej: humerału. (A. A. Z.) Papież Lucjusz wysłał katolikosowi paliusz, mitrę i rzymski Rytuał.

⁸⁹⁵ (G. K.) Chodzi tu o mitrę biskupów katolickich.

⁸⁹⁶ (A. P.) W oryginale: Դաստարակ (Dastarrak), czyli: chusta (po grecku: mandēlion z łacińskiej nazwy „ręcznik” – mantēle). Inna nazwa tejże chusty to: vera-ikon, czyli: prawdziwy obraz (stąd imię Weronika). Chodzi o chustę, którą – według legend – pewna kobieta podała Chrystusowi, by otarł swą spoconą twarz, gdy szedł na Golgotę. Na chuście miał się odbić wizerunek twarzy Jezusa.

⁸⁹⁷ (A. A. Z.) Fryderyk I Barbarossa – król Niemiec i cesarz rzymski, organizator III krucjaty, rozpoczętej w 1189 roku, podczas której w 1190 roku utonął w rzece Salef (Göksu, gr. Kalykadnos, łac. Calycadnus).

nak książę⁸⁹⁸ Konrad⁸⁹⁹ zebrał wojsko cesarza i ruszył na Palestynę, gdzie też sam zmarł (*Bar.*).

[Rok Pański] 1191. [Rok rachuby ormiańskiej] 640.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 19.

[Rok panowania] Lewona (tyleż samo).

[Rok Pański] 1192. [Rok rachuby ormiańskiej] 641.

[Rok panowania] Der Grigora Otroka 20.

[Rok panowania] Lewona (tyleż samo).

Grigor młody, którego ormiański król Lewon z jakiegoś powodu uwięził i wtrącił do ciemnicy, po upływie roku⁹⁰⁰ próbował uciec z więzienia, opuszczając się na linie po fortecznym murze, ale lina się zerwała i Grigor zginął⁹⁰¹ (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1193. [Rok rachuby ormiańskiej] 642.

[Rok panowania] Der Grigora Karaweża 1. [Rok panowania] Lewona⁹⁰².

Grigor, bratanek Grigora Otroka, był katolikosem dwa lata (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 1194. [Rok rachuby ormiańskiej] 643.

[Rok panowania] Der Grigora Karaweża 2.

[Rok Pański] 1195. [Rok rachuby ormiańskiej] 644.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata⁹⁰³ 1.

Der Grigor, bratanek poprzednich katolikosów oraz Nersesa, był katolikosem siedem lat⁹⁰⁴. Umarł w mieście Sis (*Hist. Kat.*).

⁸⁹⁸ (A. P.) W oryginale zostało tu użyte łacińskie słowo „dux” – wódz.

⁸⁹⁹ (A. A. Z.) Konrad z Montferratu – król jerozolimski w 1192 roku.

⁹⁰⁰ (G. K.) Młody katlikos spędził w więzieniu kilka miesięcy, a w sumie rządził niewiele więcej niż (jeden) rok.

⁹⁰¹ (G. K., A. A. Z.) Chodzi tu o katlikosa Grigora V (1193–1194), bratanka Grigora IV Otroka – też w młodym wieku odziedziczył tron katlikosa. Z powodu tragicznej śmierci przeszedł do historii z przydomkiem Karaweż, co oznacza: Zrzucony ze skały, lub: Ten, który się rzucił ze skały.

⁹⁰² (H. W.) Liczba lat panowania króla Lewona nie została tu przez Roszkę podana, podobnie jak w innych miejscach.

⁹⁰³ (G. K.) Apirat – świeckie imię tego katlikosa.

⁹⁰⁴ (A. A. Z.) Grigor VI Apiracy (lub Apirat), z rodu Pahlawuni, był katlikosem w latach 1194–1203; rezydował w Sisie. Podczas jego kadencji na tle kontrowersji unijnych w Wielkiej Armenii wybrano katlikosem Barsegha II Anecego (1195–1206) z rodu Pahlawuni, który rezydował w Ani; o czym Roszka nie wspomina, gdyż uważany był on za antykatlikosa.

[Rok Pański] 1196. [Rok rachuby ormiańskiej] 647⁹⁰⁵.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata 2.

Królem został Lewon (*Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1197. [Rok rachuby ormiańskiej] 646.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata 3.

[...] natomiast flota cesarza Henryka⁹⁰⁶ szczęśliwie dopłynęła do Ptolemaidu. Wszelako na wieść o śmierci Henryka i przybyciu syna Saladyna⁹⁰⁷ niemal całe wojsko się rozpieczęło. Wśród tych nielicznych, którzy pozostali, był między innymi arcybiskup kardynał Moguncji⁹⁰⁸, który – zgodnie z prośbą ormiańskiego katolikos Grigora – został wysłany przez papieża Celestyna⁹⁰⁹, aby koronował Lewona na króla Armenii. Arcybiskup nie tylko dokonał koronacji Lewona, ale też, ku wielkiemu pożytkowi Kościoła wschodniego, zdołał pojednać go z księciem antiocheńskim⁹¹⁰ (*Bar.; p[atrz] Galanus*).

[Rok Pański] 1198. [Rok rachuby ormiańskiej] 647.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata 4.

[Rok Pański] 1199. [Rok rachuby ormiańskiej] 648.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata 5. Lewon.

Ponieważ papież Celestyn III wysłał do Ormian arcybiskupa Moguncji, aby koronował Lewona na króla Armenii, katolikos Grigor wysłał dziękczynny list do papieża Innocentego III⁹¹¹, w którym zapewniał, iż uznaje Święty Kościół Rzymski za matkę wszystkich Kościołów, a rzymskiego patriarchę – za nie-

⁹⁰⁵ (A. P.) Powinno być: 645.

⁹⁰⁶ (A. A. Z.) Cesarz Henryk VI Hohenstauf wyprawił wojska do Ziemi Świętej, lecz sam nie wziął udziału w krucjacie, gdyż był zajęty sprawami sycylijskimi w Mesynie, gdzie zmarł w 1197 roku.

⁹⁰⁷ (A. A. Z.) Syn Saladyna, sultana Egiptu i Syrii, założyciela dynastii Ajjubidów, to Al-Zahir Ghazi, emir Aleppo, który kontynuował walki ojca z państwami krzyżowymi (Jerozolimą, Antiochią, Armenią Cylicyjską).

⁹⁰⁸ (A. A. Z.) Kardynał Moguncji to Konrad Wittelsbach, arcybiskup Moguncji w latach 1161/1181–1200, jako legat papieski przebywał w Ziemi Świętej w latach 1197–1199.

⁹⁰⁹ (A. A. Z.) Celestyn III był papieżem w latach 1193–1198 i uczestniczył w planach krucjatowych cesarza Henryka VI, ale pokłócił się z nim; kontynuację działań odnośnie do Ziemi Świętej i relacji z Ormianami podjął zaś jego następca, Innocenty III, papież w latach 1198–1216.

⁹¹⁰ (A. A. Z.) Księciem Antiochii był wtedy Boemund III.

⁹¹¹ (A. A. Z.) O ormiańskich sprawach papieża Celestyna III i Innocentego III zob. w: K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 127–153.

zależnego zwierzchnika⁹¹² rzymskiego Kościoła. Na ten list otrzymał on od papieża wielce uprzejmą i pełną ojcowskiej miłości odpowiedź itd. (23 listopada, *Kl., I, 348 etc.*). Katolikos ponownie napisał do papieża i ponownie otrzymał od niego odpowiedź (*Kl., I*).

[Rok Pański] 1200. [Rok rachuby ormiańskiej] 649.

[Rok panowania] Der Grigora Apirata 6. Król Lewon.

Jak mówią prości ludzie, list z niebios został zesłany na ołtarz kościoła świętego Symeona w Golgocie (a nie w Rzymie, jak napisał jeden Ormianin) w sprawie przestrzegania świętości niedzieli. Bowiem w owym czasie nie przestrzegano tej świętości jak należy. List ów dostarczono papieżowi Innocentemu. Papież polecił opublikować ten tekst, ponieważ uznał go za przydatny dla wielu [...] (*Bri.*).

Dnia 23 maja tego roku ormiański król Lewon napisał list do papieża Innocentego III, w którym zapewnia o swej miłości i posłuszeństwie wobec świętej rzymskiej katedry oraz prosi o udzielenie pomocy w walce przeciwko Taczynom. A zaczyna się owo posłanie następująco: «Lewon, z łaski Boga i cesarza rzymskiego król całej Armenii, czcigodnemu Ojcu i Panu naszemu Innocentemu – wielkiemu i powszechnemu arcykapłanowi⁹¹³ ofiarujemy siebie i naszą moc» itd. Dnia 24 listopada Lewon otrzymał od papieża cenną odpowiedź i pocucie, by niezłomnie trwać w prawdziwej wierze. 27 grudnia papież napisał ponownie i w odpowiedzi na prośbę Lewona przysłał mu chorągiew świętego Piotra, aby pod tym znakiem zwalczał niewiernych. Papież przyznał mu ponadto przywilej⁹¹⁴, na mocy którego nikt oprócz Kościoła rzymskiego nie może sprawować władzy nad wiernymi Armenii (*Hist. Kat.; Kl., I, 364*).

Mniej więcej w tym czasie (*jak mówi polski historyk Jezuita*) Ormianie przybyli i osiedlili się w Polsce; najpierw w Kijowie, gdzie po dziś dzień można oglądać

⁹¹² (A. P.) „Niezależny zwierzchnik” to w oryginale Roszki: Խնքաւորութիւն (inkn-a-gluch pet). Pierwszy wyraz jest kalką greckiego terminu utworzonego z elementów „autós” – sam, i „kefalē” – głowa, a znaczy tyle co: samo-główny. Drugi wyraz jest zapożyczeniem irańskim o znaczeniu: zwierzchnik, szef.

⁹¹³ (A. P.) W znaczeniu „arcykapłan” został tu przez Roszkę użyty wyraz քահանայապետ (kahanaj-a-pet), złożenie z syryjskiego wyrazu: kahana – ksiądz, kapłan, i irańskiego elementu: pet – zwierzchnik. Wyraz ten jest do dziś używany przez zachodnich Ormian w znaczeniu: papież (obok: պապ, փապ pap).

⁹¹⁴ (A. P.) W oryginale został tu użyty ten sam łaciński wyraz: privilegium – pierwszeństwo (zapisany w transkrypcji zachodnioormiańskiej: քրիվիլէլ (priwilej), od którego pochodzi polski „przywilej”).

ormiański kościół, później – na Litwie, gdzie potomkowie pierwszych ormiańskich osiedleńców zamieszkują do chwili obecnej (1732); są to szlacheckie rody Grigorowiczów⁹¹⁵, Nuridżanów i in. Niektórzy Ormianie osiedli w Łucku, we Lwowie, w Kamieńcu i wielu innych miastach. W owym czasie Ormianie byli prawowierni⁹¹⁶, albowiem i katolikos Sisu, i królowie byli prawowierni⁹¹⁷. Nic zatem dziwnego, że we Lwowie mnisi franciszkanie oddali im kaplicę świętego Walentego, którą Polacy do tej pory nazywają kaplicą Ormiańską, a także kościół dominikanów pod wezwaniem świętej Marii Magdaleny, w którym ciągle jeszcze można oglądać nagrobki i szaty liturgiczne ormiańskich duchownych. Z upływem czasu wszelako lwowscy Ormianie znaleźli się pod władzą wardapetów i biskupów – schizmatyków⁹¹⁸ – i przyjęli ich błędną wiarę. Trwało to do chwili, gdy arcybiskupem został wielce zasłużony Nikoghajos Torosowianc⁹¹⁹.

[WIEK TRZYNASTY]⁹²⁰

[Rok Pański] 1201. [Rok rachuby ormiańskiej] 650.

[Rok panowania] Der Grigor Apirata 7.

[Rok Pański] 1202. [Rok rachuby ormiańskiej] 651.

[Rok panowania] Der Howhannesa IV Wspaniałego⁹²¹ 1.

Der Howhannes do chwili usunięcia go z katedry katolikosa sprawował swoją funkcję nie lat ...⁹²² (*Hist. Kat.*). W rezultacie jakiegoś konfliktu został bowiem obalony, a na jego miejsce na tronie katolikosa zasiadł niejaki Dawid, który był jego oponentem i sprawcą upadku. Ów Dawid zasiadał na katedrze niecałe

⁹¹⁵ (A. A. Z.) Roszce chodzi zapewne o rodzinę Kirkorów, lecz na poparcie jego tezy brak jest przesłanek innych niż nazwisko, zbliżone do ormiańskiego imienia Krikor (Grigor, czyli Grzegorz).

⁹¹⁶ (G. K.) Pod terminem „prawowierni” kryją się tu katolicy.

⁹¹⁷ (A. P.) W oryginale: նղղաւիւր (ughghaparr).

⁹¹⁸ (A. P.) Roszka użył tu wyrazu հերձնաժող (herdzwacogh).

⁹¹⁹ (A. A. Z.) Mikołaj (Nigol) Torosowicz (1605–1681), potomek lwowskiej kupieckiej rodziny ormiańskiej, został arcybiskupem ormiańskim Lwowa w roku 1627, a w 1630 roku złożył publicznie katolickie wyznanie wiary, co zapoczątkowało proces unii Ormian polskich z Kościołem katolickim.

⁹²⁰ (H. W.) W oryginale Roszka zapomniał wpisać tu wyrazy: „wiek trzynasty”.

⁹²¹ (A. P.) Wspaniały – orm. մեծաբարոյ (mecabaroy).

⁹²² (A. A. Z.) Roszka nie wpisał liczby lat.

dwa lata i umarł. Ormianie wówczas ponownie mianowali katolikosem tegoż Howhannesa Wspaniałego⁹²³ (*Mój; ex Kl.*).

[Rok Pański] 1203. [Rok rachuby ormiańskiej] 652.

Howhannes Wspaniały ponownie zostaje usunięty. Jego miejsce zajmuje

Der Dawid z Arka-kaghinu 1.

[Rok Pański] 1204. [Rok rachuby ormiańskiej] 653.

[Rok panowania] Der Dawida z Arka-kaghinu 2. Dawid umiera i katolikosem znowu zostaje Howhannes Wspaniały.

[Rok Pański] 1205. [Rok rachuby ormiańskiej] 654.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 2.

Król ormiański Lewon.

Der Howhannes Wspaniały, ponownie zasiadłszy na katedrze katolikosy, wyznał prawowierną wiarę przed całym ormiańskim narodem oraz przed najwyższym kardynałem Der Piotrem, o którym król Lewon mówi w swoim liście do papieża Innocentego. Sam katolikos Howhannes również napisał list do papieża, dziękując mu za przysłany omoforion⁹²⁴ i zapewniając o swym posłuszeństwie i oddaniu świętej katedrze rzymskiej (*Kl., I, 367*).

Der Howhannes Wspaniały po śmierci Dawida ponownie został osadzony na katedrze katolikosy. Przyczyną jego uprzedniego odsunięcia był jego katolicyzm⁹²⁵, który publicznie wyznał w obecności kardynała Piotra⁹²⁶ i ormiańskiego króla Lewona. Napisał list do papieża Innocentego III, deklarując wierność i oddanie Ojcu Świętemu i otrzymał od niego omoforion (*W.W.*).

[Rok Pański] 1206. [Rok rachuby ormiańskiej] 655.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 3.

[Rok Pański] 1207. [Rok rachuby ormiańskiej] 656.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 4.

[Rok Pański] 1208. [Rok rachuby ormiańskiej] 657.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 5.

⁹²³ (A. A. Z.) Howhannes VI Medzabaro (Wspaniały) z rodu Hetumidów był katolikosem w latach 1203–1221, ale miał konkurentów: Ananię Sebastecego (1204–1206) i Dawida, który został jego koadiutorem (1207–1212).

⁹²⁴ (A. A. Z.) Omoforion – szata liturgiczna używana w Kościołach wschodnich; odpowiednik paliusza.

⁹²⁵ (A. P.) W oryginale: ուղղափառութիւն (ughghaparrutjun). Tu chodzi o ormiański rzeczownik abstrakcyjny utworzony przy pomocy sufiksu -utjun.

⁹²⁶ (A. A. Z.) Pietro Capuano († 1214) – kardynał, legat papieża Innocentego III w Ziemi Świętej przy IV krucjacie (1202).

[Rok Pański] 1209. [Rok rachuby ormiańskiej] 658.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 6.

[Rok Pański] 1210. [Rok rachuby ormiańskiej] 659.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 7.

[Rok Pański] 1211. [Rok rachuby ormiańskiej] 660. [Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 8. [Rok panowania] Króla Lewona.

Ormiański król Lewon za nieposłuszeństwo okazane papieżowi – nie zechciał bowiem spełnić życzenia Ojca Świętego i zwrócić majątku templariuszom, czyli wojownikom świątynnym – został obłożony anatema. Tymczasem do obrony Palestyny zaproszono chrześcijańskiego króla Iberii⁹²⁷. Miłosierdzie okazał chrześcijanom także sułtan Alabii, dzięki czemu Ziemia Święta mogła odetchnąć swobodnie (*Bri.*).

Ormiański król Lewon poskarżył się papieżowi na werdykt sądu antiocheńskiego w sprawie sporu o władzę, jaki rozgorzał pomiędzy wielkim księciem Trypolisu⁹²⁸ a Rubenem, krewnym Lewona. Papież w odpowiedzi poinformował, że dla zbadania sprawy wyśle swojego nuncjusza, który rozstrzygnie spór. Jednocześnie papież zagroził Lewonowi anatema, jeżeli nie wynagrodzi on templariuszom strat, jakie im wyrządził. Król dał posłuch papieżowi i niezwłocznie wykonał wszystkie jego polecenia (*Hist. Kat.; Kl., I, 364*).

[Rok Pański] 1212. [Rok rachuby ormiańskiej] 661.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 9.

[Rok Pański] 1213. [Rok rachuby ormiańskiej] 662.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 10.

Schizmatyk wardapet Mchitar⁹²⁹ umarł (*Hist.Orm.*). W swojej „Księdze Pytań” pisze, że piekło nie istnieje, i ustanawia w powietrzu miejsca postoju dla

⁹²⁷ (A. A. Z.) Chodzi o sojuszników V krucjaty – króla Gruzji Giorgi IV Lasza (musiał zrezygnować z powodu ataku Mongołów na jego królestwo) i sułtana z dynastii Abajjidów.

⁹²⁸ (A. A. Z.) Trypolis – hrabstwo utworzone przez krzyżowców podczas I krucjaty na obszarze dzisiejszych Syrii i Libanu, lenno Królestwa Jerozolimskiego. W opisywanym przez Roszkę czasie hrabią Trypolisu był Boemund IV, jednocześnie księżę Antiochii, ojciec Filipa, późniejszego króla Armenii. Rywalem Boemunda IV był jego bratanek Rajmund Ruben, syn Alicji, księżniczki ormiańskiej, siostrzenicy króla Lewona II. Przy poparciu wuja Rajmund Ruben na pewien czas uzyskał tron Antiochii, jednak stracił go na rzecz Boemunda IV.

⁹²⁹ (G. K.) Chodzi tu zapewne o Mchitara Gosza. Jednakże *Księgę Pytań* napisał nie on, lecz Grigor Tatewacy.

dusz grzeszników. Inny jeszcze Mchitar, ze Skewry, napisał, straciwszy rozum, że dusze ludzi pochodzą od ich rodziców. O, wielka ślepota! (*Hist.*).

[Rok Pański] 1214. [Rok rachuby ormiańskiej] 663.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 11.

[Rok Pański] 1215. [Rok rachuby ormiańskiej] 664.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 12.

Katolikos Der Howhannes. Ormiański król Lewon (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1216. [Rok rachuby ormiańskiej] 665.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 13.

[Rok Pański] 1217. [Rok rachuby ormiańskiej] 666.

[Rok panowania] ponownie Der Howhannesa Wspaniałego 14.

[Rok Pański] 1218. [Rok rachuby ormiańskiej] 667.

[Rok panowania] Der Howhannesa Wspaniałego 15.

[Rok Pański] 1219. [Rok rachuby ormiańskiej] 668.

[Rok panowania] Der Howhannesa Wspaniałego 16.

Umarł ormiański król Lewon. W tym roku Taczykowie do fundamentów zniszczyli Jerozolimę, cały otaczający miasto mur obronny i wszystkie budowle (*Sjun.*; [*error; vide infra*⁹³⁰]).

[Rok Pański] 1220. [Rok rachuby ormiańskiej] 669.

[Rok panowania] Der Howhannesa Wspaniałego 17.

[Rok Pański] 1221. [Rok rachuby ormiańskiej] 670. [Rok panowania] Der Howhannesa Wspaniałego 18 i Kostandina Barcberdzkiego⁹³¹ 1.

[Rok panowania] Lewona 36.

W tym roku Tatarzy wtargnęli do Iberii, jęli ją grabić i niszczyć. Następnie zaatakowali Wielką Armenię, zdobyli ją i również rozgrabili. Wspaniałe ormiańskie miasto o nazwie Ani, które zamieszkuje sto tysięcy rodzin i w którym istnieje tysiąc kościołów, Tatarzy pokonali w ciągu dwunastu dni. W pobliżu miasta Ani wznosi się najwyższa góra ararackiej prowincji (to jest Masis⁹³²).

⁹³⁰ (A. A. Z.) „Error, vide infra” (łac.) – „błąd, zobacz niżej” (dopisek ojca Woskiana).

⁹³¹ (A. P.) Bardzr berd (wymowa wschodnioormiańska: barcyr bert) znaczy dosłownie: wysoka twierdza. (A. A. Z.) Kostandin Barcberdzki (Barcberdcy) był katolikosem w latach 1221–1267, rezydował w Sisie w Armenii Cylicyjskiej.

⁹³² (A. P.) Masis – ormiańska nazwa (pochodzenia irańskiego) góry Ararat. Ta ostatnia nazwa była raczej kojarzona nie z górą, lecz z całą krainą leżącą wokół niej, por. podobnie brzmiącą nazwę starożytnego państwo Urartu, „poprzednika” Armenii.

U jej podnóża Noe zbudował miasto. Dominikanin Vincenzo Bellovacino⁹³³ wspomina o pewnym pustelniku, który bardzo pragnął ujrzeć arkę Noego, jednak nie zdołał. Dominikanin nie znał imienia owego pustelnika, my zaś je znamy i wiemy, że na pewno był to Hagop z Nisibisu (*Kl.*, I, 360 *etc.*). Der Kostandin z Barcberdu był katolikosem 47 lat (*Hist. Kat.*).

[Rok Pański] 1222. [Rok rachuby ormiańskiej] 671.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 2.

Ormiański król Lewon zmarł (*Hist.Orm.*). Panował 27 lat (*Mój*).

W tym roku wardapet Howhannes z Garni – oszust udający, że ma widzenia senne (prorocze) – był w Jerozolimie. Dnia 11 marca tego roku napisał on różne godne pochwały modlitwy, ale to, co pisze o rzekomym cudzie Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie, który jakoby się wydarzył 7 kwietnia w kościele, gdzie Archanioł Gabriel z obrazu zwiastuje Maryi z innego obrazu radosną nowinę, to kompletna bzdura. Według mnie jest to wymysł Michała Syryjczyka⁹³⁴ (*Extr. mój*).

[Rok Pański] 1223. [Rok rachuby ormiańskiej] 672.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 3.

[Rok Pański] 1224. [Rok rachuby ormiańskiej] 673.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 4.

[Rok Pański] 1225. [Rok rachuby ormiańskiej] 674.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 5.

[Rok Pański] 1226. [Rok rachuby ormiańskiej] 675.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 6.

[Rok Pański] 1227. [Rok rachuby ormiańskiej] 676.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 7.

[Rok Pański] 1228. [Rok rachuby ormiańskiej] 677.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 8.

⁹³³ Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

⁹³⁴ (A. A. Z.) Michał Wielki, znany też jako Syryjczyk (ok. 1126–1199) – jakobicki patriarcha Antiochii od roku 1166, autor kroniki w języku syryjskim, która w XIII wieku została dwukrotnie przełożona na język starormiański (w 1248 roku przez Wartana Arewelcego) i w przekładzie ormiańskim zachowała się aż w 60 kopiach, podczas gdy w wersji oryginalnej tylko w jednej, i to uszkodzonej; pierwsza edycja przekładu ormiańskiego pochodzi z 1870 roku (Jerozolima), a przekładu wersji ormiańskiej na język angielski dokonał Robert Bedrosian.

- [Rok Pański] 1229. [Rok rachuby ormiańskiej] 678.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 9.
 [Rok Pański] 1230. [Rok rachuby ormiańskiej] 679.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 10.
 [Rok Pański] 1231. [Rok rachuby ormiańskiej] 680.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 11.
 [Rok Pański] 1232. [Rok rachuby ormiańskiej] 681.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 12.

Po licznych w ubiegłych latach najazdach Tatarów i zbrojnych hord innych narodowości, zarówno w tym, jak i w 1236 roku, Tatarzy po raz kolejny w wielkiej liczbie znowu wkroczyli do Armenii, Iberii i Albanii i dokonali podziału owych prowincji między sobą. W tym miejscu kończy swoją historię *Historyk Ormiański*, którego imienia nie udało nam się ustalić. Nietrudno jednak zauważyć, jak często on się myli, jak kardynalne dotyczące chronologii błędy popełnia i jakie nieprawdziwe historie włącza do swojej pracy⁹³⁵.

- [Rok Pański] 1233. [Rok rachuby ormiańskiej] 682.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 13.
 [Rok Pański] 1234. [Rok rachuby ormiańskiej] 683.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 14.
 [Rok Pański] 1235. [Rok rachuby ormiańskiej] 684.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 15.
 [Rok Pański] 1236. [Rok rachuby ormiańskiej] 685.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 16.

Tatarzy opanowali Ani i okolice (*Hist.Orm.*).

- [Rok Pański] 1237. [Rok rachuby ormiańskiej] 686.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 17.
 [Rok Pański] 1238. [Rok rachuby ormiańskiej] 687.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcrberdzkiego 18.

⁹³⁵ (A. A. Z.) Chodzi o Wartana Arewelcego (Wschodniego) (1200/1210–1271/1272) – mnicha, historyka, geografa, filozofa i tłumacza, który założył wiele klasztorów, a przy nich szkół, i pozostawił po sobie liczne prace; jedną z nich była *Kompilacja historyczna* (*Հասարակական պատմություն*), jedna z pierwszych ormiańskich prób spisania historii świata od zbudowania wieży Babel do czasów katolikosy Kostandina I Barcrberdzkiego. Roszka znał i nawet posiadał to dzieło w kopii wykonanej w 1631 roku we Lwowie przez byłego patriarchę Konstantynopola, Howhannesa zwanego Chulem.

W tym roku patriarcha antiocheński napisał skargę do papieża Grzegorza⁹³⁶ na katolikos ormiańskiego o to, że ten sprzeciwił się uznaniu jego patriarszego zwierzchnictwa. Dnia 26 czerwca papież wysłał dwóch biskupów legatów, aby na miejscu zbadali wszelkie okoliczności sprawy i powiadomili go o swoich ustaleniach (*Kl.*, I, 374).

[Rok Pański] 1239. [Rok rachuby ormiańskiej] 688.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 19.

Ormiański król Lewon i jego małżonka poprosili papieża Grzegorza, ażeby raczył łaskawie uznać i zatwierdzić niektóre pradawne i nienaruszalne zwyczaje Kościoła ormiańskiego. Papież przychylił się do prośby królewskich małżonków i swoim kondakiem (list nr 391) zatwierdził je: «Spełniając waszą prośbę i zarazem wolę waszych chrześcijańskich poddanych, niniejszym apostolskim autorytetem zatwierdzamy owe niepisane zwyczaje, które od czasów świętego Sylwestra i świętego katolikos Grzegorza istnieją w państwie ormiańskim i są dotąd bezwzględnie przestrzegane, a które nie przeczą zasadom i kanonicznym postanowieniom świętych Ojców Kościoła»⁹³⁷. Również w kolejnym, 394. liście, na prośbę tejże pary królewskiej, Ojciec Święty udzielił odpustu zupełnego za grzechy tym, którzy giną w wojnie przeciwko Taczykom. Ponadto tenże papież poprzez swoich legatów przysłał katolikosowi Kostandinowi omoforion tudzież inne elementy uroczystego patriarszego stroju (*Kl.*, I, 375). Udzielił mu również przy tym kilku poczekających duchowych porad i pochwalił za wierność i posłuszeństwo Świętej Stolicy Apostolskiej.

[Rok Pański] 1240. [Rok rachuby ormiańskiej] 689.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 20.

[Rok Pański] 1241. [Rok rachuby ormiańskiej] 690.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 21.

[Rok Pański] 1242. [Rok rachuby ormiańskiej] 691.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 22.

[Rok panowania] króla Lewona⁹³⁸.

⁹³⁶ (A. A. Z.) Grzegorz IX był papieżem w latach 1227–1241; jego legatem był Alberto da Rezzato, były biskup Bresci, mianowany przez papieża łacińskim patriarchą Antiochii (lata 1227–1245).

⁹³⁷ (G. K.) Roszka nie całkiem dokładnie cytuje Galana, por. 375 (A. P.) – Chodzi tu zapewne o numer listu papieskiego).

⁹³⁸ (H. W.) Nie podano, o który rok panowania króla Lewona tutaj chodzi. Poplątane są tu imiona i daty.

Ormiański król Lewon, po tym, jak otrzymał koronę z polecenia papieża Celestyna i zachodniego cesarza Ottona⁹³⁹, nakazał, aby ormiańskie dwunastoletnie i młodsze dzieci uczyły się pisma łacińskiego, co też zostało wykonane i za co władca podarował niektóre wsie Kościołowi. Sam zaś król Lewon, który trzykrotnie ciężko zapadał na zdrowiu, trzykrotnie też kazał swoim nachararom przysięgać wierność swojemu wnukowi [Rajmundowi-]Rubenowi jako prawowitemu następcy tronu (*Dominikanin Bellovacino; Kl., I, 377*). Po śmierci króla Lewona natomiast pewien nacharar Kostand⁹⁴⁰ przemocą porwał córkę Lewona, której ten pozostawił był królestwo, i wydał ją za męża za swego syna Hetuma⁹⁴¹, po czym powierzył młodej parze królestwo (*Tenże Bellovacino; Kl., I, 378*).

[Rok Pański] 1243. [Rok rachuby ormiańskiej] 692.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 23.

[Rok panowania] króla Hetuma 1.

[Rok Pański] 1244. [Rok rachuby ormiańskiej] 693.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 24.

[Rok panowania] Hetuma 2.

[Rok Pański] 1245. [Rok rachuby ormiańskiej] 694.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 25.

[Rok panowania] Hetuma 3.

W tym roku, jak utrzymuje historyk świętego Ludwika⁹⁴², króla Francji, wielki chan Tatarów, ochrzcił się i za namową króla ormiańskiego wyprawił posłów do świętego Ludwika – dopóki ten przebywał na Cyprze – by zaproponować mu nawiązanie przyjacielskich kontaktów, p[atrz] pod rokiem 1270.

⁹³⁹ (A. A. Z.) W czasach papieża Celestyna panował cesarz Henryk VI, ale zmarł przed koronacją Lewona I, a następny cesarz, Otto IV Welf wstąpił na tron dopiero w 1209 roku.

⁹⁴⁰ (A. A. Z.) Kostandin z Baberonu († ok. 1263).

⁹⁴¹ (H. W.) Roszka, naśladując Galana, używa czasem formy Hetom, chociaż Galano pisze niekiedy także (prawidłowo): Hetum. (A. A. Z.) Chodzi o Zabel, córkę króla Lewona I, i jej drugiego męża (od 1226 roku), Hetuma z Lampronu.

⁹⁴² (A. A. Z.) Ludwik IX Święty (1214–1270), panował we Francji od 1226 roku, ale samodzielnie dopiero od 1234 roku, organizator VI i VII krucjaty, w trakcie VII zmarł; powołując się na „historyka św. Ludwika”, Roszka miał na myśli albo franciszkanina Guillaume’a de Saint-Pathusa (1250–1315), autora panegiryku *Vie et miracles de saint Louis. Sermo in honorem sancti Ludovici*, albo raczej Guillaume’a de Nangis († 1300), benedyktyna z opactwa St. Denis, autora dzieła *Gesta sanctae memoriae Ludovici regis Franciae*, w którym zamieścił list Smbata Sparapeta do króla Cypru Henryka.

- [Rok Pański] 1246. [Rok rachuby ormiańskiej] 695.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 26.
 [Rok panowania] Hetuma 4.
 [Rok Pański] 1247. [Rok rachuby ormiańskiej] 696.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 27.
 [Rok Pański] 1248. [Rok rachuby ormiańskiej] 697.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 28.

Święty Ludwik popłynął na Wschód i przybył na Cypr, gdzie otrzymał list od tatarskiego chana Jerkaltaja⁹⁴³, w którym ten zapewniał, że jest chrześcijaninem, i namawiał do podboju Egiptu, zanim tenże Egipt napadnie na babilońskiego⁹⁴⁴ sułtana. Z tego powodu święty król i całe jego otoczenie niezmiernie byli radzi, albowiem również listy otrzymane od Ormian wszystko to potwierdziły. Wrogość panującą między królem ormiańskim i księciem antiocheńskim święty król zażegnał i pogodził antagonistów [...] (*Bri.*).

- [Rok Pański] 1249. [Rok rachuby ormiańskiej] 698.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 29.
 [Rok Pański] 1250. [Rok rachuby ormiańskiej] 699.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 30.
 [Rok Pański] 1251. [Rok rachuby ormiańskiej] 700.
 [Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 31.
 [Rok panowania] Hetuma.

Hetum Kurga⁹⁴⁵, wywodzący się z królewskiego ormiańskiego rodu, porzuciwszy wcześniej świeckie życie, wstąpił do zakonu premonstratensów i następ-

⁹⁴³ (A. A. Z.) Eldżigidej, namiestnik mongolski na Bliskim Wschodzie, podczas krucjaty w 1248 roku poprzez swych wysłanników doradzał francuskiemu królowi atak na Egipt, podczas gdy on będzie napadał na Bagdad, aby nie dopuścić do zjednoczenia sił islamskich.

⁹⁴⁴ (A. P.) Babilońskiego – w sensie bagdadzkiego (właściwie: kalifa); ruiny Babilonu leżą na południe od Bagdadu. (A. A. Z.) Chodzi o Al-Musta'sima, ostatniego kalifa bagdadzkiego z dynastii Abbasydów.

⁹⁴⁵ (A. A. Z.) Hetum z Korykos (Hayton, Haiton, † przed 1320) – pochodził z rodu Hetumidów, rządzących Królestwem Armenii Cylicyjskiej, syn Oszina, księcia Korykos, brata króla Hetuma I i sparapeta Smbata; wstąpił do premonstratensów, zakonu założonego przez świętego Norberta z Xanten, jednak żywo uczestniczył w życiu politycznym Armenii i Cypru, jego dzieło *La Flor des estoires de la terre d'Orient* ukształtowało wyobrażenia Europejczyków o Oriencie, powstało w języku starofrancuskim i zostało przetłumaczone na język łaciński przez Nicolasa Faulcona pt. *Flos historiarum terre Orientis*.

nie – z polecenia papieża Klemensa V – napisał po łacinie „Historię Armenii”, był bowiem naocznym świadkiem wielu przełomowych wydarzeń, o czym jeszcze powiemy niżej (*Kl.*, I, 379 i 433).

Ormiański wardapet Wanakan, ...⁹⁴⁶ Mchitara, wielki heretyk⁹⁴⁷ w tym roku umarł⁹⁴⁸ (*Synax*, 18 marca).

[Rok Pański] 1252. [Rok rachuby ormiańskiej] 701.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 32.

[Rok panowania] króla Hetuma.

[Rok Pański] 1253. [Rok rachuby ormiańskiej] 702.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 33.

[Rok panowania] króla Hetuma.

Jak pisze wspomniany wyżej historyk ormiański⁹⁴⁹, nasz król Hetum, narodziwszy się ze swoimi nachararami, udał się do tatarskiego władcy, aby zawrzeć z nim porozumienie i wieczny pokój. Tatarski władca chan Mango⁹⁵⁰ przyjął go nader łaskawie, a w trakcie rozmów król Hetum poprosił chana o spełnienie siedmiu następujących warunków porozumienia:

1. Aby chan⁹⁵¹ wraz z całym swoim narodem przyjął wiarę Chrystusową.
2. Aby między Tatarami⁹⁵² i chrześcijanami został zawarty wieczny i trwały pokój.
3. Aby we wszystkich krajach, które podbili albo podbiją Tatarzy, zarówno chrześcijańskie kościoły, jak i księża byli zwolnieni od podatków i ciężaru służby.

⁹⁴⁶ (H. W.) Roszka skreślił w tym miejscu słowo „uczeń” (աշակերտ – aszakert), jednak chyba powinno ono tu być.

⁹⁴⁷ (G. K.) Hamazasp Woskian uważał, że winna tu była zostać użyta forma genetivu: „wielkiego heretyka”.

⁹⁴⁸ (A. P.) O ile do tej pory Roszka duchownych ormiańskich nieuznających prymatu rzymskiego papieża określał rodzimym ormiańskim terminem հերձուացող (herdzwacogh) – schizmatyk, o tyle w tym fragmencie *Chronologii* pojawia się w tym znaczeniu wyraz greckiego pochodzenia հերետիկոս (heretikos) – heretyk.

⁹⁴⁹ (A. A. Z.) To jest Hetum z Korykos.

⁹⁵⁰ (A. A. Z.) Mongke (Mengu) – czwarty wielki chan mongolski, wnuk Czyngis-chana, rządził w latach 1251–1259.

⁹⁵¹ (A. P.) Chan – tu w oryginale: կայսր (kajsr – cesarz, zwykle: խան – chan).

⁹⁵² (A. P.) Pod Tatarami należy tu rozumieć Mongołów, którzy początkowo wyznawali (przynajmniej częściowo) buddyzm. Dopiero na Bliskim Wschodzie Mongołowie stopniowo przechodzili na islam.

4. Aby chan wyzwolił świętą ziemię Jerozolimy i Święty Grób Chrystusowy od ucisku Taczyków i przywrócił je chrześcijanom.

5. Aby chan przepędził stamtąd babilońskiego kalifa.

6. Aby wszyscy Tatarzy, szczególnie zaś ci, którzy zamieszkują najbliżej granic Armenii, zawsze w razie potrzeby śpieszyli Ormianom z pomocą.

7. Aby wszystkie miasta, w których wcześniej władzę sprawowali Ormianie, a które zdobyli Taczykowie, później zaś Tatarzy, zostały zwrócone Ormianom i aby wszystko, co ormiański król zdobył albo zdobędzie w walce z Taczakami, przynależało jemu.

Szlachetny chan Mango, po radzie ze swymi nachararami, przystał – z drobnymi zastrzeżeniami – na owe siedem warunków. I wraz z całą rodziną oraz licznymi wielmożami przyjął chrzest z rąk biskupa, który towarzyszył królowi Hetumowi i był też jego sekretarzem⁹⁵³. Chan Mango swego brata Halojo, albo jak niektórzy piszą – Olajo⁹⁵⁴, który był tatarskim królem⁹⁵⁵, wyprawił wraz z królem Hetumem w charakterze sparapeta wszystkich Tatarów. Przybywszy, panował on nad wszystkimi Persami⁹⁵⁶, którzy nie mieli króla. A król Hetum, po trzyipółletnim okresie, wrócił do swego kraju. Wszelako król Olajo zaatakował i zdobył Bagdad, wziął do niewoli kalifa i, by ustalić taktykę prowadzenia wojny dla zdobycia Jerozolimy, wezwał do siebie króla Hetuma, który miał wówczas do dyspozycji dwanaście tysięcy jeźdźców i czterdzieści tysięcy pieszych wojowników (*Hist. Het.; Kl., Hist., 386*).

[Rok Pański] 1254. [Rok rachuby ormiańskiej] 703.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 34.

[Rok panowania] króla Hetuma.

[Rok Pański] 1255. [Rok rachuby ormiańskiej] 704.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 35.

[Rok Pański] 1256. [Rok rachuby ormiańskiej] 705.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 36.

⁹⁵³ (A. P.) W oryginale występuje tu wyraz „diwan-a-pet”, który oznacza, mniej więcej, zwierzchnika kancelarii. (A. A. Z.) Roszka ma tu zapewne na myśli mnicha Kirakosa Gandzakecego, który towarzyszył Hetumowi I i potem w swej „Historii Armenii” opisał podróż króla do Mongolii.

⁹⁵⁴ (A. P.) Jeszcze inna wersja łacińskiej transkrypcji tego imienia to: Hulagu, (A. A. Z.) dowodził on operacjami mongolskimi na Bliskim Wschodzie, zdobył Bagdad i zniszczył tamtejszy kalifat, założyciel państwa Ilchamidów z centrum na terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu.

⁹⁵⁵ (A. P.) Tatarski król to po ormiańsku: թագաւորն Թաթարաց (tagawor-n Tatarac).

⁹⁵⁶ (G. K.) Albo: nad całą Persją.

[Rok Pański] 1257. [Rok rachuby ormiańskiej] 706.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 37.

Tatarzy opanowali prowincję Jeluzaków⁹⁵⁷, z wyjątkiem niedostępnej twierdzy Tigada, którą – jak pisze ormiański historyk Hetum – Tatarzy oblegali dwadzieścia siedem lat, aż w końcu wzięli ją głodem, kiedy obrońcom skończyły się zapasy. Inni utrzymują, że oblężenie trwało trzy lata (*Bri.*).

Święty Albert ze Szwabii⁹⁵⁸, biskup Ratyzbony⁹⁵⁹, który ze względu na swój wielki rozum i uczoność zyskał przydomek Wielkiego, należał do zakonu dominikanów. Jest on autorem niezliczonej ilości pism, o których wspomina Tritemios⁹⁶⁰. Na język ormiański przetłumaczyli je przyjaciele błogosławionego Bartłomieja, który zamieszkiwał w prowincji Dżahuk⁹⁶¹. Po ormiańsku jest też dostępne jego „Streszczenie teologii”⁹⁶² i dwa tomy „Teologii”, przy czym drugi tom jest niekompletny. Autor owych dzieł spoczął w Chrystusie tego roku (*Tirinos, Biblia*).

[Rok Pański] 1258. [Rok rachuby ormiańskiej] 707.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 38.

[Rok Pański] 1259. [Rok rachuby ormiańskiej] 708.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 39.

[Rok Pański] 1260. [Rok rachuby ormiańskiej] 709.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 40.

W tym roku Tatarzy zdobyli Damaszek, Syrię oraz Aleppo, przy czym większą część zagrabionych łupów przekazali królowi Hetumowi. A król Olajo poprosił papieża o chrzest i Ojciec Święty przysłał mu list pełen szacunku (*Kl. Hist.*, 387).

[Rok Pański] 1261. [Rok rachuby ormiańskiej] 710.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 41.

⁹⁵⁷ (G. K.) Jeluzak znaczy po ormiańsku: rozbójnik.

⁹⁵⁸ (A. A. Z.) Albert Wielki (1193/1205–1280) – teolog i filozof scholastyczny, święty Kościoła katolickiego, Doktor Kościoła, biskupem Ratyzbony był krótko w latach 1260–1262, wspomniane przez Roszkę pisma to *Summa Theologiae*.

⁹⁵⁹ (A. P.) W transkrypcji Roszki: Ռատիսբոնյ (Ratisbono). Roszka użył, za tradycją polską, pierwotną łacińską nazwę miasta Ratyzbona, po niemiecku: Regensburg.

⁹⁶⁰ (A. P.) W oryginale: Տրիթեմիոս (Tritemios). (A. A. Z.) Chodzi o Jakuba Tirinosa, o którym zobacz w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

⁹⁶¹ (A. P.) Dżahuk – nazwa prowincji historycznej Armenii, a także góry położonej w prowincji Wajoc Dzor.

⁹⁶² (A. P.) Tytuł oryginału starormiańskiego: Համարումայիւն Աստուածաբանութեան (Hammarotutjun Astwacabanutjan).

[Rok Pański] 1262. [Rok rachuby ormiańskiej] 711.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 42.

[Rok Pański] 1263. [Rok rachuby ormiańskiej] 712.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 43. Hetuma.

Ponieważ z powodu nagłej śmierci chana Mango król Halojo powrócił do swego kraju⁹⁶³, sułtan Egiptu ze swym ciężkozbrojnym wojskiem napadł na Tatarów i ich rozgromił. Natomiast Halojo, powróciwszy ze swego kraju, jął czynić przygotowania do wojny z Taczycami, tyle że w trakcie owych przygotowań zmarł. Tak oto Ormianie oraz inne chrześcijańskie narody przez swoje grzechy znalazły się w godnym pożałowania położeniu (*Hist. Het.; Kl.* 338).

[Rok Pański] 1264. [Rok rachuby ormiańskiej] 713.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 44.

[Rok panowania] Hetuma.

[Rok Pański] 1265. [Rok rachuby ormiańskiej] 714.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 45.

[Rok panowania] Hetuma.

Papież Klemens⁹⁶⁴, dowiedziawszy się o nieszczęsnej doli Ormian i wschodnich chrześcijan, dnia 16 lipca [słowo nieczytelne] tego roku napisał pokrzepiający list do ormiańskiego króla Hetuma, zachęcając go do kontynuowania wojny przeciwko Taczynom, aby wyzwolić świętą ziemię Jerozolimy (*Hist. Het.; Kl., I*, 390).

[Rok Pański] 1266. [Rok rachuby ormiańskiej] 715.

[Rok panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 46.

[Rok panowania] Hetuma.

Ormiański król Hetum, w tym czasie, kiedy jechał do Tatarów, aby ich prosić o pomoc, stracił swoje królestwo i obu synów, gdyż jednego z nich Taczycowie zabili, drugiego zaś wzięli do niewoli. Hetum z trudem zdołał go ocalić, zawierając pokój z Taczycami. Sam zaś, powierzwszy królestwo swojemu synowi Lewonowi⁹⁶⁵, został mnichem o imieniu Makary i umarł w 1270 roku (*Bri.*).

⁹⁶³ (A. P.) „do swego kraju” – a więc: do Mongolii.

⁹⁶⁴ (A. A. Z.) Klemens IV – papież w latach 1265–1268.

⁹⁶⁵ (A. A. Z.) Lewon II rządził Królestwem Armenii Cylicyjskiej w latach 1269/1270–1289; drugi ze wspomnianych tu synów króla Hetuma, Toros, zginął w bitwie z Mamelukami pod Mari w 1266 roku.

Katolikos Der Kostandin Barcberdzki przejął od Franków, to jest od łacinników, wzór [celebracji] sakramentu namaszczenia chorych oraz święcenia oleju (*Hist. Orm.*, 113).

Czcigodny nasz król Hetum – respektując pouczenia i nakaz papieża Klemensa – udał się z wojskiem do Tatarów, aby ich prosić o bojowe wsparcie. Dowiedziawszy się o tym, sułtan egipski dnia 12 sierpnia tego roku rozkazał swemu potężnemu wodzowi Admiraltowi⁹⁶⁶ niezwłocznie ruszyć na Armenię. Ten wtargnął do naszego kraju i jął go grabić. Dwaj synowie króla Hetuma pośpieszyli wprawdzie, by stawić opór najeźdźcy, ale zostali pokonani. Jeden z nich poległ, drugi zaś – królewicz Lewon – został wzięty do niewoli, przez co wojskowa potęga Ormian znacznie osłabła (*Sanutus u Kl.*, I, 390).

[Rok Pański] 1267. [Rok rachuby ormiańskiej] 716.

[Panowania] Der Kostandina Barcberdzkiego 47 rok.

Papież Klemens, dowiedziawszy się o wszystkich nieszczęściach i klęskach Ormian, dnia 17 maja tego roku napisał do króla Hetuma wielce łaskawy list, w którym pocieszał go, podtrzymywał na duchu cytatami z Pisma Świętego i prosił, aby nasz władca nie wpadał w rozpacz i w prowadzonej walce pokładał ufność w Bogu. Papież napisał również do greckiego cesarza Paleologa⁹⁶⁷, od którego dowiedział się o niepowodzeniach Ormian, i także jego prosił o okazanie im pomocy. Ponadto listy z prośbą o udzielenie wsparcia Ormianom papież wysłał także do książąt palestyńskich i innych, obiecał przy tym wysłać również pomoc z Zachodu. Wszelako nasz król Hetum długo nie otrzymywał żadnej pomocy, a jego ojcowskie serce pragnęło oswobodzenia syna Lewona z niewoli, przeto zawarł pakt o wojskowej współpracy z egipskim sułtanem Bendakarem⁹⁶⁸, w myśl którego zobowiązywał się uwolnić z tatarskiej niewoli Ankolaszara, który był ulubieńcem sułtana, oraz zwrócić mu niektóre warownie miasta Aleppo, a sułtan miał uwolnić Lewona, co też się stało (*Hist. Het.; Kl.*, I, 394).

[Rok Pański] 286⁹⁶⁹. [Rok rachuby ormiańskiej] 717.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 1. [Rok panowania] Hetuma I 43.

⁹⁶⁶ (A. A. Z.) Armią mamelucką dowodzili Al-Mansur Ali i Al-Mansur Kalawun; nie wiadomo, którego z nich Roszka tu wspomina pod zniekształconym imieniem.

⁹⁶⁷ (A. A. Z.) Michał VIII Paleolog – cesarz bizantyjski w latach 1261–1282.

⁹⁶⁸ (H. W.) Galano pisze: „sułtan Egiptu Bendohar”. (A. A. Z.) Chodzi o Bajbarsa, którego pełne imię brzmiało: Al-Malik Az-Zahir Rukn ad-Din Bajbars al-Bundukdari (Galano i Roszka podają ostatni człon), sułtana Mameluków w latach 1260–1277.

⁹⁶⁹ (G. K.) Sic!

[Rok Pański] 1269. [Rok rachuby ormiańskiej] 718.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 2. [Rok panowania] Hetuma I 44.

[Rok Pański] 1270. [Rok rachuby ormiańskiej] 719.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 3. [Rok panowania] Hetuma I 45.

W tym roku ormiański król Hetum zmarł, p[atrz pod rokiem] 1266 (*Bri.*).

Ormiański król Hetum, po uwolnieniu syna z niewoli i czterdziestu pięciu latach panowania, zostawił Lewonowi królestwo, sam zaś, porzuciwszy świeckie życie, został mnichem o zakonnym imieniu Makary i po niedługim czasie – w roku 1270 – spoczął w Chrystusie (*Hist. Het.; Kl., I, 395*).

[Rok Pański] 1271. [Rok rachuby ormiańskiej] 720.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 4. [Rok panowania] Lewona I.

Królem Armenii został Lewon II (*Hist.Orm.*).

Ormiański król Lewon był bardzo mądrym, rozsądnym władcą, który znakomicie rządził swoim królestwem. Kiedy tatarski chan Abaga⁹⁷⁰ wytępił Turków, a jego wojska zawładnęły całym ich majątkiem, wezwał on do siebie naszego króla Lewona i zaproponował, aby ten objął władzę nad Turkiestanem. Lewon wszelako przezornie odmówił, oświadczając, że nie może jednocześnie władać dwoma królestwami. I po naradzie dotyczącej wspólnego bezpieczeństwa Lewon powrócił do swego kraju (*Hist. Het.; Kl., I, 396*).

W tym roku Howhannes Jerzyngacy⁹⁷¹, genialny poeta, na prośbę katolikos Hagopa napisał obszerne objaśnienie „Gramatyki” filozofa Dawida, będące kompilacją tekstów zaczerpniętych z dzieł Grigora Magistroso, Mowsesa Chorenacego, Georga, Hamama i innych, ale z tego, co sam widziałem, nie znał on dobrze znaczenia ormiańskich słów, a zwłaszcza ich etymologii (*Mój*).

[Rok Pański] 1272. [Rok rachuby ormiańskiej] 721.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 5. [Rok panowania] Lewona 2.

[Rok Pański] 1273. [Rok rachuby ormiańskiej] 722.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 6. [Rok panowania] Lewona 3.

⁹⁷⁰ (A. P., A. A. Z.) Abaga-chan (Abaka) był najstarszym synem chana Hulagu, panował w państwie Ilchanidów w latach 1265–1282.

⁹⁷¹ (A. A. Z.) Howhannes Jerzyngacy (Jerzynkacy), † 1293), zwany Bluz – uczony o wielkim autorytecie wśród Ormian w swej dobie, autor dzieł filozoficznych, przyrodniczych, kosmologicznych, gramatycznych, interpretacyjnych, politycznych, teologicznych, których liczba przekracza sto, mistrz języka ormiańskiego.

Zanim papież Grzegorz zdołał w tym roku zwołać sobór powszechny w Lugdunum, aby wyzwolić Ziemię Świętą, zaprosił do uczestnictwa w nim wszystkich chrześcijańskich władców, w tym także króla Lewona, prosząc tego ostatniego o przysłanie protokołów świętego soboru nicejskiego oraz protokołów innych soborów w języku ormiańskim, a także mądrych, kompetentnych tłumaczy. Z taką samą prośbą papież zwrócił się do katolikos Hagopa i do innych biskupów Kościołów wschodnich (*Kl.*, I, 397).

[Rok Pański] 1274. [Rok rachuby ormiańskiej] 723.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 7. [Rok panowania] Lewona 4.

[Rok Pański] 1275. [Rok rachuby ormiańskiej] 724.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 8. [Rok panowania] Lewona⁹⁷².

Ormiański król Lewon. Patriarcha Der Hagop (*S. Sjun.*).

Egiptski sułtan Bendakar okrutnie spustoszył w tym roku Armenię, uprowadził w niewolę dziesięć tysięcy ludzi, trzysta stad bydła i jucznych zwierząt (*Bri.*). Egipski sułtan Berdakar, dowiedziawszy się, że ormiański król Lewon nie przestrzega traktatu zawartego przez swego ojca, połączył się z Tatarami i wtargnął tego roku do Armenii, mieczami swoich wojowników wyciął ponad dwadzieścia tysięcy ludzi i wziął do niewoli prawie dziesięć tysięcy chłopców i dziewcząt. Król Lewon wraz ze swymi jeźdźcami znalazł schronienie w górach. Kupcy i inni ludzie, którzy wraz ze swoim dobytkiem mogli wypłynąć okrętami w morze, kierowali się do Ptolemaid, ale zanim tam dotarli, wielu wpadło w ręce piratów⁹⁷³ (*Sanut. u Kl.*, I, 398).

Chrześcijański król Tatarów Abaga, usłyszawszy o nieszczęściach Ormian, wyprawił w następnym roku swojego brata Mangodomora⁹⁷⁴ z wielkim wojskiem przeciwko Taczykom⁹⁷⁵. Król Lewon wraz z wyborową swoją konnicą

⁹⁷² (H. W.) Podobnie jak i w innych miejscach, także tutaj liczba lat panowania danego króla nie została podana.

⁹⁷³ (G. K.) Roszka używa w tym miejscu niewystępującego w słownikach wyrazu նաւաւազ. Jego pierwszym członem jest rzeczownik նաւ (naw) – statek. Natomiast człon drugi: աւազ pochodzi zapewne od wyrazu աւազակ (awazak) – rozbójnik. W klasycznym języku ormiańskim występuje słowo նաւազ (nawaz) – marynarz, żeglarz. Biorąc pod uwagę fakt, iż Roszka swą informację zaczerpnął od Galana, a w dziele tego ostatniego mowa jest w tym miejscu o morskich złodziejach, oddaliśmy wyraz նաւաւազ (nawazak) polskim odpowiednikiem – pirat.

⁹⁷⁴ (A. A. Z.) Möngke Temür (mong. Menchtemer) – władca Szirazu w latach 1272–1282.

⁹⁷⁵ (A. A. Z.) To jest Mamelukom egipskim.

również doń dołączył. W bitwie ich połączone siły położyły trupem bardzo wielu Taczyków. Wszelako pole walki sojusznicy zostawili nieopatrznie bez jakiegokolwiek nadzoru i się wycofali – daleko zwłaszcza odjechał dowódca Tatarów. Taczykowie wykorzystali ową beztroskę przeciwników, powrócili i nieoczekiwanie zaatakowali od tyłu, zadając odjeżdżającym zwycięzcom bardzo wiele strat. Stało się to w roku Pańskim 1282 (*jak pisze Sanut. u Kl., I, 399; Hist. Het.*).

[Rok Pański] 1276. [Rok rachuby ormiańskiej] 725.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 9. [Rok panowania] Lewona.

[Rok Pański] 1277. [Rok rachuby ormiańskiej] 726.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 10.

W tym roku Ormianie zamieszkiwali już we Lwowie, gdzie istniał też klasztor świętej Anny. W jego kościele znajduje się płyta nagrobna, na której napisano Q Ի Չ, to jest [rok] Pański 1277⁹⁷⁶.

[Rok Pański] 1278. [Rok rachuby ormiańskiej] 727.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 11.

[Rok Pański] 1279. [Rok rachuby ormiańskiej] 728.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 12.

[Rok Pański] 1280. [Rok rachuby ormiańskiej] 729.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 13.

[Rok Pański] 1281. [Rok rachuby ormiańskiej] 730.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 14.

[Rok Pański] 1282. [Rok rachuby ormiańskiej] 731.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 15.

[Rok Pański] 1283. [Rok rachuby ormiańskiej] 732.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 16.

[Rok Pański] 1284. [Rok rachuby ormiańskiej] 733.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 17.

⁹⁷⁶ (A. A. Z.) Nikt poza Roszką nie odczytał napisu na tej płycie nagrobnej, która w jego czasach znajdowała się w ormiańskim kościele świętej Anny na Krakowskim Przedmieściu Lwowa (za czasów ruskich był to obszar podgrodzia zamkowego, a więc stary Lwów). Nie ma więc pewności, czy data została odczytana przez Roszkę prawidłowo, a brak jest solidnych danych źródłowych, które by świadczyły o przebywaniu Ormian w tym miejscu i czasie. (A. P.) Liczbowa wartość ormiańskich liter Q Ի Չ to 700 (+) 20 (+) 6, czyli łącznie: 726 (rok według ormiańskiej rachuby czasu). Jeśli do tego dodać 551, to otrzymamy rok 1277 od narodzenia Chrystusa.

Mniej więcej w tym czasie szpitalnicy⁹⁷⁷ stracili umocnione i pełne wszelkiego dobra osiedle Margat, opuszczone przez żołnierzy⁹⁷⁸. Również nad miastem Ptolemaida, bezpiecznym dotąd dzięki siłom licznych chrześcijańskich książąt – łacińskich, ormiańskich i tatarskich, zawisła teraz, kiedy nawzajem jęli się zwalczać, groźba straszliwego zniszczenia (*Bri.*).

[Rok Pański] 1285. [Rok rachuby ormiańskiej] 734.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 18.

[Rok Pański] 1286. [Rok rachuby ormiańskiej] 735.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 19.

[Rok Pański] 1287. [Rok rachuby ormiańskiej] 736.

[Rok panowania] Der Hagopa Uczonego 20.

[Rok panowania] (*Sjun.*) Lewona.

Ormiański król Lewon (*Sjun. idem*⁹⁷⁹). Der Kostandin z Cezarei Pronagorc⁹⁸⁰ został pierwszym prawowiernym katolikosem w Sisie i dlatego po trzech latach został usunięty, a na patriarszej katedrze zasiadł Der Stepannos Hromajecy, który obecnie jest nazywany Hromklajecy⁹⁸¹ (*Sjun.*).

W tym roku zmarł ormiański król Lewon i na tron wstąpił jego syn Hetum II⁹⁸² (*Hist. Het.; Kl., I, 402*).

[Rok Pański] 1288. [Rok rachuby ormiańskiej] 737.

[Rok panowania] Der Kostandina Prongorca⁹⁸³ 1.

[Rok panowania] Hetuma.

⁹⁷⁷ (A. A. Z.) Chodzi o zakon rycerski joannitów (dziś znany jako Zakon Maltański); ich forteca znajdowała się w Marqab (Syria) i została zdobyta przez Mameluków w 1285 roku.

⁹⁷⁸ (G. K.) Inaczej: wojska, oddziały wojskowe. (A. P.) Roszka użył tu perskiego zapożyczenia: spaji – żołnierz, derywatu od rzeczownika: spāh – wojsko. We współczesnej perskiej wymowie: sepāhi.

⁹⁷⁹ (G. K.) Roszka zapisał łaciński wyraz: idem – ten sam; to samo literami ormiańskimi: իմով. (A. P.) Widać tu zachodnioormiańską bazę fonetyczną Roszki, gdyż użył on litery ‘un’, która w języku wschodnioormiańskim, tak jak w grabarze, ma wartość ‘t’.

⁹⁸⁰ (G. K.) Pronagorc po ormiańsku oznacza rzemieślnika „obrabiającego kozia wełnę”. Kostandin II był katolikosem w Hromkli w latach 1286–1289 oraz 1307–1322.

⁹⁸¹ (A. P.) Stepannos IV Klajecy był katolikosem w latach 1290–1293, rezydującym jako ostatni w Hromkli (Romkale – stąd: Kla-jecy).

⁹⁸² (A. A. Z.) Hetum II (1266–1307) był królem Armenii Cylicyjskiej w latach 1289–1293, 1295–1296 i 1299–1303; dwukrotnie abdykował, aby złożyć śluby zakonne u franciszkanów, jednocześnie pozostał u władzy jako wielki baron Armenii, a później jako regent swojego bratanka. Brat Hetuma II, Toros III, rządził w latach 1293–1296.

⁹⁸³ (G. K.) Sic! (zamiast: Pronagorc).

Zostawszy królem ormiańskim, Hetum niezwłocznie wysłał mnicha franciszkanina o imieniu Jan⁹⁸⁴ do papieża Mikołaja IV⁹⁸⁵, ażeby zapewnił on Ojca Świętego o pełnym oddaniu i posłuszeństwie wobec Świętego Kościoła Rzymskiego i prosił o przyjęcie Kościoła ormiańskiego do eucharystycznego współuczestnictwa z Kościołem rzymskim. Dnia 7 lipca tego roku papież przysłał Hetumowi wielce życzliwą i obszerną odpowiedź, określając w niej sposób wyznawania prawdziwej wiary i potwierdzając przyjęcie Kościoła ormiańskiego do wspólnoty ze Świętą Matką Kościołów (*Kl., I, 404 etc.*). Ojciec Święty napisał również do Mariam, siostry małżonki ormiańskiego króla⁹⁸⁶, i do pana Torosa, brata ormiańskiego króla, a także do sparapeta Lewona, nachararów i całego ormiańskiego narodu, zapraszając i zachęcając ich do zjednoczenia się ze Świętym Kościołem Rzymskim roku Pańskiego 1289 (*Kl., I, 411*).

[Rok Pański] 1289. [Rok rachuby ormiańskiej] 738.

[Rok panowania] Der Kostandina Prongorca 2.

Der Hagop z Sisu był katolikosem dwadzieścia lat⁹⁸⁷ (*Hist. Kat.; Kl., I, 403*). Jednakże ten historyk popełnia poważny błąd. NB⁹⁸⁸.

[Rok Pański] 1290. [Rok rachuby ormiańskiej] 739.

[Rok panowania] Der Kostandina Prongorca 3 i Stepannosa Hromklajecego 1. Ponieważ Der Kontandin Prongorc był katolikiem⁹⁸⁹, to po trzech latach zasiadania na katedrze patriarchy został przez Ormian usunięty, a na jego miejsce katolikosem ogłoszono Stepannosa Hromklajecego, który tę godność pełnił zaledwie cztery lata. Taczykowie wzięli go do niewoli i wywieźli do Egiptu razem z relikwią Prawicy świętego Oświeciciela. Ormiański król Lewon II umarł. Taczykowie zdobyli Trypolis (*Hist.Orm.*). Der Stepannos był katolikosem jeden rok. To za jego patriarchatu na Armenię spadło straszne nieszczę-

⁹⁸⁴ (A. A. Z.) Giovanni da Montecorvino.

⁹⁸⁵ (A. A. Z.) Mikołaj IV, franciszkanin, był papieżem w latach 1288–1292; szczegóły jego kontaktów z Kościołem ormiańskim zob. w: K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 171, 177–178, 182.

⁹⁸⁶ (A. A. Z.) Chodzi o siostrę królowej Keran, żony króla Lewona II i matki wspomnianych Hetuma i Torosa – Marianne z Lambronu.

⁹⁸⁷ (A. A. Z.) I rzeczywiście, Hagop I Klajecy był katolikosem w latach 1268–1286, a następny katlikos tego imienia, Hagop II Anawarzecy (z Tarsu) – w latach 1327/1341–1355/1359.

⁹⁸⁸ (A. P.) NB – nota bene (łac.) – zauważ dobrze!

⁹⁸⁹ (A. P.) W oryginale: ughghaparr.

ście: rządzący bezprawnie buńczuczny sułtan egipski zdobył i obrócił w ruinę katedrę Oświeciciela Armenii, świętego Grzegorza – miasto Hromkla, wszystkich niemal jego mieszkańców wyciął, a niedobitki wziął do niewoli. Pośród jeńców znajdował się również katolikos Stepannos, który zmarł w niewoli. Do Egiptu wywieziona została Prawica naszego Oświeciciela Grzegorza, wiele innych relikwii świętych męczenników, a także obraz Chrystusa Pana. Wszelako, kiedy Prawica Oświeciciela została wniesiona do egipskiego pałacu, Bóg pokarał śmiercią jego mieszkańców, podobnie jak Arka Przymierza uśmierciła obcoplemieńców, przy czym trup słał się gęsto, dopóki cudownej Prawicy nie zwrócono naszemu czcigodnemu królowi Hetumowi – dopiero wtedy ustał gniew Boży i pomór się zakończył (*Hist. Kat.; Kl., I, 403 i 416; p[atrz też] pod rokiem 1293*). Wspomniany katolikos Der Stepannos – pokarany prawdopodobnie w ten sposób za swoją arogancję – umarł w niewoli.

Ormiański król Hetum, otoczony zewsząd wrogami i gnębiony różnymi nieszczęściami, wyprawił posłów do papieża Mikołaja i do zachodnich władców z prośbą o okazanie pomocy w walce przeciwko Taczykom. Papież 23 czerwca skierował w tej sprawie encyklikę nie tylko do króla Hetuma, ale też do wszystkich władców zachodnich i wschodnich. W tekście tym zalecał okazywanie wszechstronnej pomocy ormiańskiemu królowi. Oto dlaczego w roku Pańskim 1292 liczni książęta wraz ze swymi wojskami doszli do Syrii⁹⁹⁰ i przepędzili Taczyków z Armenii (*Sanut. [w] Hist.; Kl., I, 418*)⁹⁹¹.

[Rok Pański] 1291. [Rok rachuby ormiańskiej] 740.

[Rok panowania] Der Stepannosa Hromklajecego 2.

[Rok Pański] 1292. [Rok rachuby ormiańskiej] 741.

[Rok panowania] Der Stepannosa Hromklajecego 3.

Ormiański król Hetum, który wstąpił do klasztoru franciszkanów i przyjął zakonne imię Jan, przypadającą w tym roku «Krzywą Wielkanoc» poprzez sobór polecił świętować szóstego kwietnia. O przyczynie tej poprawki napisał także w swoich „Wierszach” itd. (*p[atrz] Kl., I, 420*).

[Rok Pański] 1293. [Rok rachuby ormiańskiej] 742.

[Rok panowania] Der Stepannosa Hromklajecego 4.

⁹⁹⁰ (A. P.) Woryginalne: Asorestan (Asyria).

⁹⁹¹ (H. W.) Galano pisze: „wojska Turków zostały zmuszone do opuszczenia Armenii i udania się tam”.

Za jego rządów sułtan Aszraf⁹⁹² zdobył Hromklę, pojmał katolikosa Stepannośa wraz z biskupami oraz księżmi i razem z Prawicą świętego Oświeciciela wywiózł do Egiptu. Katolikos tam umarł. Po nim na patriarszej katedrze zasiadł Grigor Anawarzecy⁹⁹³ (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1294. [Rok rachuby ormiańskiej] 743.

[Rok panowania] Der Grigora Anawarzecego z Sisu 1.

[Rok panowania] Hetuma.

W tym roku w Armenii wybuchły zamieszki, gdyż dążący do zagarnięcia władzy królewscy synowie, wbrew Boskiemu prawu i chrześcijańskiej moralności, jęli zaciekle walczyć między sobą. Tatarski chan Ghazan⁹⁹⁴ cudownie uwierzył w Chrystusa, albowiem po tym, jak pojął za żonę córkę ormiańskiego króla Hetuma, a później zobaczył potwornie brzydkiego urodzonego przez nią syna, bezsensownie rozkazał natychmiast oboje zgładzić. Wszelako świętobliwa królowa ubłagała chana, aby przed ścięciem noworodek został ochrzczony. I gdy tylko woda święcona obmyła chłopczyka, stał się on uroczym i prześlicznym dzieckiem. Dlatego jego ojciec został chrześcijaninem i nieprzejednanym wrogiem mahometan⁹⁹⁵ (*Bri.*).

Król Hetum udał się do Ghanghazanu (*Hist.Orm.*).

Der Grigor z Sisu sprawował godność katolikosa 14 lat. Był on wardapetem teologiem, napisał mnóstwo hymnów w języku ormiańskim, przetłumaczył też na nasz język liczne żywoty świętych męczenników z języka łacińskiego, greckiego i syryjskiego. Wzbogacił Kościół ormiański o nowe rangi⁹⁹⁶ i wielokrotnie usiłował połączyć go z wielkim Kościołem rzymskim – o co zabiegał papież – i pragnął tego dokonać poprzez sobór, aby zachowane były wszelkie zasady i prawne wymogi (*Hist. Kat.; Kl., 419*). Ów Grigor stworzył wiele hymnów na święta Bożego Narodzenia i Chrztu Pańskiego, na chwałę każdego z apostołów i innych świętych, na cześć Świętej Trójcy, na święta Ofiarowania

⁹⁹² (A. A. Z.) Al-Aszraf Chalil – sułtan mamelucki w Egipcie od 1290 do 1293.

⁹⁹³ (A. A. Z.) Grigor VII Anawarzecy był katolikosem w latach 1293–1307, rezydującym w Sisie (Cylicja), podczas gdy rywalizujący katolikos rezydował w Achtamar. Por. objaśnienia pod rokiem 517 i 695.

⁹⁹⁴ (A. A. Z.) Mahmud Ghazan, władca państwa Ilchamidów w latach 1295–1304, był żonaty m.in. z Eirene Paleologiną, córką cesarza Andronika II Paleologa, a nie króla Hetuma.

⁹⁹⁵ (A. P.) Tu po raz pierwszy Roszka muzułmanów określa terminem Մահմետաւոր (Mahmedagan), zwykle pisał: Taczyk (Taczyk).

⁹⁹⁶ (A. P.) Ranga – w oryginale: կարգ (karg) – stopień, porządek.

i Niepokalanego Poczęcia Świętej Bogurodzicy, na Wszystkich Świętych, które to hymny dotąd śpiewamy w Polsce⁹⁹⁷ (S.).

[Rok Pański] 1295. [Rok rachuby ormiańskiej] 744.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 2. (*Sjun.*).

Katolikosem (był w tym roku) Der Grigor, królem – Hetum (*Sjun.*).

Król ormiański Hetum przywdział mnisi habit franciszkanina i przyjął imię Jana. Przedtem jednak, zapewniwszy sobie pokój ze strony muzułmanów, udał się wraz ze swoją siostrą Mariam do Konstantynopola, gdzie niezwykle uroczyście oddał ją za żonę Michałowi – synowi cesarza Andronika⁹⁹⁸. Wszelako jego brat Smbat zagarnął w tym czasie królestwo⁹⁹⁹; i póki Hetum jechał do Tatarów, aby prosić ich o pomoc, Smbat go uprzedził, wcześniej dotarł do Tatarów i najwidoczniej dobrze został przez nich przyjęty, gdyż przywiózł sobie od nich żonę – Tatarkę (*Sanut. [w] Kl., I, 422*).

[Rok Pański] 1296. [Rok rachuby ormiańskiej] 745.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 3.

[Rok Pański] 1297. [Rok rachuby ormiańskiej] 746.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 4.

[Rok Pański] 1298. [Rok rachuby ormiańskiej] 747.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 5.

Katlikos Grigor, dowiedziawszy się, że Smbat, książę ormiańskiego Botianu¹⁰⁰⁰, i Izabela, córka hrabiego Gwidona, zawarli związek małżeński, pozostając w trzecim stopniu pokrewieństwa, nad czym lekceważąco przeszedł do porządku butny katlikos Stepannos, napisał o tym do papieża Bonifacego¹⁰⁰¹; uczynili to również Smbat i Izabela, prosząc o prawomocną decyzję odnośnie do owej kanonicznej przeszkody. W odpowiedzi na ich prośby papież dnia 11 października tego roku – w czwartym roku pełnienia swojej arcypasterskiej posługi – napisał obszerny list, w którym odniósł się do zakazu małżeństw pomiędzy osobami spokrewnionymi ze sobą. W liście tym stwierdził dobitnie,

⁹⁹⁷ (A. P.) Polskę określa Roszka terminem *Lihuuunuū* (Lehastan).

⁹⁹⁸ (A. A. Z.) Chodzi o Ritę, która po ślubie z cesarzem Michałem w Hagia Sophia (1294) przyjęła imię Maria.

⁹⁹⁹ (A. A. Z.) Smbat I zawładnął tronem Armenii Cylicyjskiej na krótko (1296–1298), resztę życia († ok. 1310) spędził jako więzień Hetuma.

¹⁰⁰⁰ (G. K.) Według Galana twierdza Bota (Bowda) znajdowała się w należącej do Cylicji prowincji Mamestia.

¹⁰⁰¹ (A. A. Z.) Bonifacy VIII – papież w latach 1294–1303.

że jedynie Święty Kościół Rzymski jako Matka wszystkich Kościołów posiada taką władzę, aby zezwolić na podobne małżeństwo (*Kl., I, 422 itd.*).

Po przejściu królestwa Armenii, którego Smbat dokonał, korzystając z wyjazdu Hetuma, wysłał on posłańców do papieża Bonifacego z listem zapewniającym o jego oddaniu i posłuszeństwie wobec Ojca Świętego. Prosił w nim także o okazanie pomocy w walce przeciwko muzułmanom. Dnia 5 października tego roku papież udzielił mu wielce łaskawej odpowiedzi i zapewnił, że królom Francji i Anglii, którzy zawarli pokój między sobą, przysła Smbatowi wsparcie. Papież Bonifacy z taką ojcowską miłością i życzliwością odpowiedział również na list dostarczony mu przez posłańców katolikos Grigora, obiecując spełnić jego prośby i apelując, by ten niezłomnie trwał przy świętej wierze katolickiej¹⁰⁰² (*Sanut. [w] Kl., I, 424*).

[Rok Pański] 1299. [Rok rachuby ormiańskiej] 748.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 6.

Tymczasem król Hetum, który wraz z bratem Torosem błakał się po różnych miejscach, został zdradzony przez wiarołomnych i podstępnych Tatarów, toteż wpadł w końcu w ręce swego bezwzględego brata Smbata. A ten Torosa udusił, Hetuma zaś oślepił, jednakże z Bożą pomocą jego oczy ponownie ujrzaly świat. Tu wszakże zareagował czwarty brat – Kostandin, wystąpił on przeciwko Smbatowi, aresztował go, wtrącił do ciemnicy – i ponownie osadził na tronie Hetuma (*Hist. Het.*). Król Hetum w tym roku, kiedy muzułmanie ruszyli na Ormian, schronił się razem ze swymi ludźmi w górach i poprosił Tatarów o pomoc. Ich król Ghazan, który władał także Persją, wraz ze swym dwustu-tysięcznym wojskiem oraz sprzymierzonymi Ormianami i Iberami [i] dzięki chytremu manewrowi rozbił i wygubił niezliczone hordy muzułmanów: Ghazan rozkazał jeźdźcom zsiąść z koni i ukrywać się za nimi jak za murem, dopóki Turcy nie wystrzelą wszystkich strzał ze swoich kołczanów. Po zdobyciu Ammanu, Damaszku i innych miast Syrii Ghazan wyruszył z powrotem do Persji, gdyż dowiedział się o powstaniu, które przeciwko niemu wzniecił jego krewny Bajdos¹⁰⁰³ (*Het.; Hist. Św. Antonin.; także Kl., I, 426 itd.*).

[Rok Pański] 1300. [Rok rachuby ormiańskiej] 749.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 7.

¹⁰⁰² (A. P.) Tutaj „wiera katolicka” to: հավատն կաթոլիկէ (hawat-n katughike).

¹⁰⁰³ (A. A. Z.) Bajdu – wnuk Hulagu, władca państwa Ilchanidów w 1295 roku, obalony przez Ghazana.

WIEK CZTERNASTY

[Rok Pański] 1301. [Rok rachuby ormiańskiej] 750. [Rok panowania] Der Grigora z Sisu 8.

Zarówno w tym, jak i w 1303 roku ormiański król Hetum dwukrotnie próbował rozbić muzułmanów, ale król Ghazan zachorował i w Persji, która również była pod jego panowaniem, wybuchło powstanie, toteż nie mógł on pośpieszyć Hetumowi z pomocą. Ten wszakże udał się doń do Niniwy i pewne wsparcie jednakowoż otrzymał (*Hist. Het.; Kl., I, 428*).

A król Ghazan¹⁰⁰⁴, mimo iż powierzchowność miał odrażającą, był bardzo mądry i posiadał ogromne wojenne doświadczenie. Poprosił Hetuma o rękę jego córki, którą pragnął poślubić, jego wysłańcy bowiem nie zdołali nigdzie dlań znaleźć kobiety piękniejszej niż ona. Hetum wyraził zgodę i wysłał córkę wraz z towarzyszącym jej licznym orszakiem księży i wielmożów. Postawił jednak warunek, aby córka zachowała w nienaruszonym stanie wiarę Chrystusową. Ghazan poślubił i wielce pokochał swoją małżonkę. Ale gdy ta powiła syna – tak brzydkiego, że ledwie przypominającego człowieka – naradził się ze swymi nachararami i postanowił spalić zarówno owo wstrętne dziecko, jak i jego matkę, uznał bowiem, że zrodzony przez nią potworek to dowód jej cudzołóstwa. Jednak gdy tylko niemowlę zostało ochrzczone, jego potworność zmieniła się w przepiękną urodę i nie było dziecka ładniejszego od niego. Król Ghazan w obliczu takiego cudu nie tylko zachował swoją żonę i syna od śmierci, ale uczynił ją też królową. Sam zaś uwierzył w Chrystusa i wraz z niezliczoną rzeszą Tatarów uroczyście się ochrzcił. I wyprawił posłańców do papieża Bonifacego, aby go o tych wydarzeniach powiadomili i potwierdzili ich prawdziwość. Powiadomił o nich również władców Zachodu i Wschodu (*Św. Antonin arcyb. Flor.; Kl., I, 432*).

[Rok Pański] 1302. [Rok rachuby ormiańskiej] 751.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 9.

[Rok Pański] 1303. [Rok rachuby ormiańskiej] 752.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 10. [Rok panowania] Hetuma.

[Rok Pański] 1304. [Rok rachuby ormiańskiej] 753.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 11. [Rok panowania] Hetuma.

¹⁰⁰⁴ (H. W.) Galano (I, s. 318 b) pisze: Kasanos.

W tym roku król Ghazan umarł jako chrześcijanin. Królewski tron po nim objął jego brat Karbanda¹⁰⁰⁵, który urodził się z matki chrześcijanki i któremu na chrzcie nadano imię Mikołaj. Jednakże po śmierci matki jej syn zwrócił się ku Mahometowi i przeszedł na islam (*Bri.; Kl., I, 432*). Po śmierci Ghazana nasz król Hetum wielce się zmartwił, gdyż babiloński sułtan natychmiast wysłał swoje wojsko, aby złupiło i ograbiło Armenię. Ale w tym czasie, gdy obladowani łupami muzułmanie wracali już do siebie, Hetum ze swoim wojskiem stanął im na drodze i niemal w pień wszystkich wyciął, jedynie trzystu najeźdźców ocalało, pozostali zostali wzięci do niewoli lub zabici. Stało się to dnia 18 lipca. W tej sytuacji sułtan poprzez swoich posłańców zawarł pokój z naszym królem Hetumem (*Hist. Het.; [K]¹⁰⁰⁶, I, 432 etc.*).

[Rok Pański] 1305. [Rok rachuby ormiańskiej] 754.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 12. [Rok panowania] Hetuma.

Hetum Kurga, z królewskiego ormiańskiego rodu, który dotąd przebywał pośród swoich krewnych i uczestniczył w wojnach, w tym roku – jak sam o tym pisze – wstąpił do zakonu premonstratensów i na polecenie papieża Klemensa V napisał „Historię Armenii” w języku łacińskim i jako świadek wielu ważnych wydarzeń skupił się w swoim dziele głównie na tych, które miały miejsce za jego życia (*Hist. Het.; Kl., I, 379 i 439*).

[Rok Pański] 1306. [Rok rachuby ormiańskiej] 755.

[Panowanie] Der Grigora z Sisu 13 lat. Król ormiański Lewon, syn Hetuma.

Ormiański król Lewon III, syn Hetuma, który mimo iż młody, wielce sobie cenił cnoty i przewyższał swoich poprzedników, zasiadł na królewskim tronie¹⁰⁰⁷ (*Hist. Het., [który] na tym kończy swoją „Historię”; Kl., I, 434*).

Katolikos Grigor, będąc uprzednio zachęconym przez papieża Bonifacego VIII, by zatroszczyć się o połączenie Kościoła ormiańskiego ze Świętym Kościołem Rzymskim, skierował posłanie do mnicha Hetuma, ojca¹⁰⁰⁸ króla, aby podjąć tę

¹⁰⁰⁵ (A. A. Z.) Oldżajt – syn ilchana Arguna i jego chrześcijańskiej żony Uruk-chatun (z plemienia Keraítów, które przyjęło nestorianizm), po urodzeniu otrzymał imię Kharbanda; wychowywany początkowo w buddyzmie, został ochrzczony w 1291 roku jako Mikołaj, na cześć papieża Mikołaja IV, potem ze względów politycznych przyjął islam i panował po śmierci brata Ghazana (1304–1316).

¹⁰⁰⁶ (G. K.) W wiedeńskiej edycji dzieła Roszki brakuje w tym miejscu skrót: *Kl.*

¹⁰⁰⁷ (A. A. Z.) Lewon III panował w Armenii Cylicyjskiej w latach 1303/1305–1307.

¹⁰⁰⁸ (A. A. Z.) Nie ojca, lecz stryja.

sprawę i doprowadzić do zatwierdzenia jej przez sobór (*Hist. Kat.; Kl., I, 435*). Owa obszerna, pięknie sformułowana i mądra petycja zawierała także opinie greckich i łacińskich świętych Ojców Kościoła. We wspomnianym posłaniu, które zaprawdę może być nazywane złotym, katolikos jasno wskazuje na dwie natury Chrystusa, na konieczność dolewania odrobiny wody do wina podczas Mszy Świętej, na usunięcie z „Trisagionu” wyrażenia «któryś został ukrzyżowany», na obchodzenie świąt zgodnie z zaleceniami Synaxarionów, a wszystko inne [każe] regulować zgodnie z porządkiem obowiązującym w Kościele katolickim. Epigraf zaś patriarchy jest następujący: «Grzegorz, sługa Jezusa Chrystusa, Boga Naszego, i z Jego łaski katolikos całej Armenii¹⁰⁰⁹ i naszego Świętego Kościoła, do godnego chwały pierworodnego syna prawdziwego wielbiciela Chrystusa, pana naszego i ojca króla Hetuma, starszego Pana całej Armenii»¹⁰¹⁰ (*Kl., I, 435 do 450*).

[Rok Pański] 1307. [Rok rachuby ormiańskiej] 756.

[Rok panowania] Der Grigora z Sisu 14 i Kostandina z Cezarei 1.

[Rok panowania] Lewona.

Ormiański historyk Hetum na polecenie papieża Klemensa napisał pięknym stylem po łacinie „Historię Armenii”, w której przedstawił wszystko, co zdarzyło się za jego życia. Pisałem już o tym wcześniej pod rokiem 1305.

Der Kostandin z Cezarei po śmierci Der Grigora został wezwany z zesłania i ponownie zasiadł na katedrze katolikosa; przy pomocy i wsparciu króla Hetuma doprowadził wreszcie do pełnego zjednoczenia ze Świętym Kościołem Rzymskim. W tym samym roku król Hetum zginął zamordowany, jego syn Lewon został zaś namaszczonej na króla przez nuncjusza, to jest przez newiraga¹⁰¹¹ papieża (*Sjun. i Wyciąg, salvo errore*¹⁰¹²).

Jak mówi *Historyk Kat.*, błogosławiony katolikos Der Grigor, umierając, zostawił testament, na mocy którego zarówno król Lewon, jak i jego ojciec Hetum oraz ormiańscy książęta zwołali ze wszystkich stron wielu biskupów, wardapeatów oraz zwierzchników klasztorów, aby ci wspólnie mianowali i wyświęcili nowego ormiańskiego katolikosa. Następnie wniesiono testament katolikosa

¹⁰⁰⁹ (G. K.) Lub: wszystkich Ormian.

¹⁰¹⁰ (G. K.) Lub: wszystkich Ormian.

¹⁰¹¹ (G. K.) Newirag – legat, posłaniec. Termin ten zwykle odnosił się do delegatów, których katolikosy posyłałi do diaspory ormiańskiej.

¹⁰¹² (A. A. Z.) Salvo errore (łac.) – o ile się nie mylę; z zastrzeżeniem omyłki.

Grigora, aby zbadać jego autentyczność i – jeśli się okaże prawdziwy – wykonać. Tak też uczyniono i potwierdzono jego zgodność z tradycjami świętych Ojców Kościoła i świadectwami Pisma Świętego. I wszyscy zgodnie podpisali się i w imię Trójcy Przenajświętszej przyrzekli ściśle wypełnić wolę świętego katolikosza Grigora, abyśmy i my mogli chodzić prostą ścieżką wszystkich chrześcijan. Następnie przez wybór dokonany pod opieką Ducha Świętego w Wielki Czwartek roku 756 na katedrze katolikosza został osadzony Der Kostandin, który był biskupem metropolii Cezarei, mąż pokorny i świątobliwy. Patriarszą godność sprawował 16 lat¹⁰¹³. A gdy wyboru już dokonano, król Lewon i król Hetum wraz z ormiańskimi książętami poprosili nowego katolikosza, aby rządził nimi i prowadził ich bez zakłóceń, to jest zgodnie z kanonami świętego soboru w Sisie.

A święty sobór w Sisie¹⁰¹⁴, którego oryginalne protokoły znajdują się w zakrystii wielkiego kościoła¹⁰¹⁵, jeden zaś egzemplarz – u nas¹⁰¹⁶, odbył się w tym właśnie roku. Jego treść zaczyna się tak: «Protokół¹⁰¹⁷ powszechnego ormiańskiego soboru w Sisie zwołanego na polecenie katolikosza Der Grigora i ormiańskiego króla Lewona w roku 1307 od narodzin Chrystusa, czyli w roku 756 według ormiańskiej rachuby czasu, w sprawie zjednoczenia Ormian z Kościołem rzymskim. W obecności króla Lewona, dwudziestu sześciu arcybiskupów i biskupów, siedemnastu wardapetów oraz abeghów klasztorów odczytane zostało orędzie katolikosza Grigora. Królowi Lewonowi oraz jego ojcu, królowi Hetumowi, towarzyszyli następujący dostojnicy królewscy: synowie, pan Oszin – władca Kapanu¹⁰¹⁸, pan Alinach – władca Lambronu i Tarsu¹⁰¹⁹, pan Oszin – sparapet Armenii i władca Kanczu¹⁰²⁰, oraz dziewięciu innych jeszcze baronów, a także

¹⁰¹³ (A. A. Z.) Kostandin III Kesaracy – katolikos w latach 1307–1321.

¹⁰¹⁴ (A. A. Z.) O synodzie w Sisie w 1307 roku zob. szerzej: K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 185–188.

¹⁰¹⁵ (A. A. Z.) To jest w katedrze w Eczmiadzynie – siedzibie katolikosów.

¹⁰¹⁶ (A. A. Z.) To jest w archiwum katedry ormiańskiej we Lwowie.

¹⁰¹⁷ (A. P.) Protokół – w oryginale: Սահմանադրություն (sahmanadrutjun – dosłownie: ustanowienie granicy).

¹⁰¹⁸ (A. A. Z.) Oszin (1283/1289–1320) – syn króla Lewona II, król Armenii w latach 1308–1320.

¹⁰¹⁹ (A. A. Z.) Alinach (1283/1289–1310) – syn króla Lewona II.

¹⁰²⁰ (A. A. Z.) Oszin z Korikos (Corycos, † 1329) – syn historyka Hetuma (Haytona), regent Królestwa Armenii Cylicyjskiej w latach 1320–1329.

książęta i synowie ormiańskich azatów¹⁰²¹. Obecny na soborze był również awakerec królewski, Kostandin, tudzież wielu innych jeszcze księży i mniichów. Na drugim posiedzeniu król Lewon, położywszy przed uczestnikami soboru wspomniane orędzie katolikosa Grigora, nakazał je przestudiować. Wszyscy przyjęli je, zatwierdzili i orzekli: aby zgodnie z apostołskim postanowieniem uznawać dwie natury, dwie wole i dwie energie Chrystusa w jednej Jego osobie; aby obchodzić święta: Zwiastowania – 25 marca, Bożego Narodzenia – 25 grudnia, Chrztu Pańskiego – 6 stycznia, Ofiarowania Pańskiego – 2 lutego, Wniebowzięcia Bogurodzicy – 15 sierpnia, Podwyższenia Krzyża Pańskiego – 14 września; aby nakryciem stołu Pańskiego koniecznie był korporał; aby w Wigilię Bożego Narodzenia pościć i ograniczyć się do spożywania jedynie ryb i oliwy; aby do wina mszalnego dolewać wody. Święty sobór w Sisie na mocy wielu świadectw pochodzących z Biblii oraz na podstawie opinii świętych Ojców Kościoła lekceważenie wyżej wymienionych ustaleń obłożył anatemą. Dnia 19 marca tego roku, w dniu wielkiego święta Niedzieli Palmowej¹⁰²², w katedrze św. Zofii stołecznego miasta Sis, nasz wielmożny król Lewon, pan panów Hetum, jego bracia oraz inni ormiańscy azatowie podpisali się pod tym dokumentem. Uczynił to również Kostandin, biskup Cezarei, mianowany katolikosem, oraz pięćdziesięciu dwóch arcybiskupów, biskupów i abeghów klasztorów, którzy złożyli swe podpisy na chwałę Chrystusa, Boga naszego» (*Sobór w Sisie; Kl., I, 445 do 472*).

[Rok Pański] 1308. [Rok rachuby ormiańskiej] 757.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 2 (*Sjun.*).

[Rok panowania] Oszina 1.

Oszin, brat ojca króla Hetuma, został w tym roku namaszczony na króla Armenii w mieście Sisie (*Hist. Adan. Sobór; Kl., 473*).

Po zakończeniu świętego soboru w Sisie winowajca wszelkiego zła rozbudził morderczy instynkt Pularghu¹⁰²³, dowódca tatarskiego wojska, które ściągnięto do obrony ormiańskiego państwa. Pewnej nocy ów łotr nagle zabił naszego

¹⁰²¹ (A. A. Z.) Azat (od: wolny; w języku ormiańskim zapożyczenie perskie) – termin ten pierwotnie odnosił się do średniej i niższej szlachty ormiańskiej, od późnego średniowiecza zaczęto go stosować na określenie całej szlachty; w Armenii Cylicyjskiej zastępowany był czasem terminem: dziawor, co było adaptacją zachodnioeuropejskiego: kawaler (chevalier).

¹⁰²² (A. P.) W oryginale: Ողորմութիւն Տօն (Woghogomjan Ton).

¹⁰²³ (A. A. Z.) Bilarghu – mongolski dowódca wojskowy, po wymordowaniu książąt ormiańskich zabity na rozkaz ilchana Oldżajtu.

króla Lewona, jego ojca Hetuma i innych jeszcze wielmożów. Owo nieszczęście, które tak raptownie na nas spadło, spowodowało, że cała posoborowa radość zmieniała się w wielki smutek i głęboką żalobę. Wszelako, pokładając nadzieję w Bogu, Ormianie w roku 757 (według ich rachuby czasu) namaścili na króla Oszina – młodszego brata Hetuma, króla-ojca. Ponieważ jednak niektórzy źli ludzie i przeciwnicy prawdy nie zgadzali się z postanowieniami soboru w Sisie, bogobojny król Oszin i katolikos Kostandin postanowili uciszyć owych antagonistów, polecając zwołać kolejny sobór w Adanie, który też odbył się w roku 1317¹⁰²⁴ (*Adan. Sob.; Kl., I, 474*).

[Rok Pański] 1309. [Rok rachuby ormiańskiej] 758.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 3. [Rok panowania] Oszina 2.

[Rok Pański] 1310. [Rok rachuby ormiańskiej] 759.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 4. [Rok panowania] Oszina 3.

[Rok Pański] 1311. [Rok rachuby ormiańskiej] 760.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 5. [Rok panowania] [Oszina 4].

[Rok Pański] 1312. [Rok rachuby ormiańskiej] 761.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 6. [Rok panowania] [Oszina 5].

[Rok Pański] 1313. [Rok rachuby ormiańskiej] 762.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 7. [Rok panowania] [Oszina 6].

[Rok Pański] 1314. [Rok rachuby ormiańskiej] 763.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 8. [Rok panowania] [Oszina 7].

[Rok Pański] 1315. [Rok rachuby ormiańskiej] 764.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 9. [Rok panowania] Oszina 8.

[Rok Pański] 1316. [Rok rachuby ormiańskiej] 765.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 10. [Rok panowania] Oszina 9.

[Rok Pański] 1317. [Rok rachuby ormiańskiej] 766.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 11. [Rok panowania] Oszina 10.

Ormiański król Oszin. Patriarcha Der Kostandin z Cezarei (*Sjun.; Kl., II, 29*). W tym roku, zgodnie z biegiem czasu i historii, ogłoszono zwołanie powszechnego soboru [Kościoła ormiańskiego] w Adanie. Jego dokumenty zaczynają się następująco: «Protokół adańskiego soboru, zwołanego na polecenie katolikosa Der Kostandina i króla Armenii Oszina w sprawie zjednoczenia Ormian z Kościołem rzymskim. Prawdziwa głowa i gwarancja pokoju Kościoła Świętego,

¹⁰²⁴ (A. A. Z.) Według nowszych ustaleń – w 1216 roku, zob. o tym synodzie w: K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 189–190.

Pan nasz – Jezus Chrystus itd.». Uczestnicy soboru jeszcze dogłębniej przeanalizowali wszystkie przedstawione na ogólnym soborze natchnione świadectwa, dowody z Pisma Świętego i opinie świętych Ojców Kościoła, udowodnili ich prawdziwość i zatwierdzili ponownie, a ich przeciwników napiętnowali i obłożyli anatemą. Miało to miejsce w królewskim mieście Adanie, w świątyni pod wezwaniem świętego Minasza, w wielkie święto Przemienienia Pańskiego, Jezusa Chrystusa Boga naszego. Dokumenty soborowe sygnowali: «Kostandin – katolikos całej Armenii¹⁰²⁵ – dobrowolnie podpisałem»; Howhannes – arcybiskup Tarsu oraz dwudziestu trzech innych biskupów, wardapetów i przełożonych klasztorów, których imion tu nie wymieniam; ormiański król Oszin, brat króla Alinach – władca Tarsu i Lambronu, oraz inni panowie, książęta i synowie ormiańskich azatów, których imiona pomijam. Także królewski awake-rec Toros i mnóstwo innych księży i zakonników na chwałę Chrystusa – Boga i Nadziei naszej (*Sobór Adański; Kl., I, 474 usq[ue] ad*¹⁰²⁶ 506).

Na tym *Historyk ormiańskich katolikosów* kończy swoją historię od naszego świętego Grzegorza Oświeciciela do katolikosa Kostandina, który był współczesnym historykowi, mężowi godnemu zaufania i piszącemu prawdę. Wszelako w spisie katolikosów lata sprawowania posługi niektórych z nich są nieczytelne z powodu złego stanu zachowania księgi. Odnaleźliśmy je jednak w innych źródłach i uzupełniliśmy listę (*Mój*).

[Rok Pański] 1318. [Rok rachuby ormiańskiej] 767.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 12. [Rok panowania] Oszina 11.

[Rok Pański] 1319. [Rok rachuby ormiańskiej] 768.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 13.

Ormiański król Oszin (*Sjun.; Katol.; T[agh] Kost., idem*).

[Rok Pański] 1320. [Rok rachuby ormiańskiej] 709¹⁰²⁷.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 14.

[Rok Pański] 1321. [Rok rachuby ormiańskiej] 770.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 15 (*Sjun.*).

Syn króla Oszina, dziesięcioletni Lewon, został namaszczony w Sisie na króla¹⁰²⁸.

¹⁰²⁵ (G. K.) Lub: wszystkich Ormian.

¹⁰²⁶ (A. A. Z.) Usque ad (łac.) – aż do.

¹⁰²⁷ (G. K.) Tak w oryginale zamiast 769.

¹⁰²⁸ (A. A. Z.) Lewon IV był królem Armenii Cylicyjskiej w latach 1320–1341, ostatnim z dynastii Hetumidów.

Mniej więcej w tym czasie zasłynął błogosławiony Bartłomiej Bonoński¹⁰²⁹, mnich i kaznodzieja z zakonu świętego Dominika¹⁰³⁰. Najwyższy rzymski patriarcha papież Jan XXII¹⁰³¹, będąc pod wrażeniem jego świętości i wiedzy zarówno w dziedzinie nauk ogólnych, świeckich, jak i teologii, wyświęcił go na biskupa prowincji Maragha, leżącej na pograniczu Armenii i Partii¹⁰³². Po przybyciu tam Bartłomiej nauczył się języka perskiego i wielu pogan nawrócił na wiarę Chrystusową. Wybudował klasztor dla pustelników, opanował również język ormiański i poświęcił się przekładaniu świętych ksiąg, o czym więcej powiemy niżej (*Hist. Dżahk.; Kl., I, 508*).

[Rok Pański] 1322. [Rok rachuby ormiańskiej] 771.

[Rok panowania] Der Kostandina z Cezarei 16.

[Rok Pański] 1323. [Rok rachuby ormiańskiej] 772.

[Rok panowania] Der Kostandina z Lambronu 1.

[Rok panowania] ormiańskiego króla Lewona II [sic!].

Ormiański król Lewon, syn Oszina, syna Lewona, w Sisie regnabat¹⁰³³. Katoликos Kostandin z Cezarei, mąż wielkiej mądrości, zmarł tego roku (*w Szarak. Leop. i Sjun.*).

[Rok Pański] 1324. [Rok rachuby ormiańskiej] 773.

[Rok panowania] Der Kostandina z Lambronu 2.

[Rok Pański] 1325. [Rok rachuby ormiańskiej] 774.

[Rok panowania] Der Kostandina z Lambronu 3.

Ormiański król Lewon i patriarcha Der Kostandin (*Sjun.*).

¹⁰²⁹ (G. K.) Powinno być: Boloński.

¹⁰³⁰ (A. A. Z.) Bartolomeo de Podio (da Bologna), inaczej: Bartholomeus Parvus († 1333) – biskup Maraghi (dziś w Iranie, w stanie Azerbejdżan Wschodni) i Nachiczewanu, współzałożyciel braci unitów świętego Grzegorza Oświeciciela (Fratres Unitores), misjonarzy katolickich w Armenii, którzy stali się potem częścią zakonu dominikańskiego; tłumaczył na język ormiański prace świętego Tomasza z Akwinu – wtedy właśnie kanonizowanego (1323) – i świętego Augustyna.

¹⁰³¹ (A. A. Z.) Jan XXII był papieżem w latach 1316–1364, poświęcił wiele starań sprawie katolicyzmu na Bliskim Wschodzie, w tym synodowi w Adanie i zapewnieniu mongolskiej pomocy Armenii Cylicyjskiej przed agresją Mameluków egipskich.

¹⁰³² (A. P.) Partia – kraina Partów, starożytnego narodu irańskiego, obecnie północno-wschodnia część Iranu.

¹⁰³³ (A. A. Z.) Regnabat (łac.) – panował.

[Rok Pański] 1326. [Rok rachuby ormiańskiej] 775.

[Rok panowania] Der Kostandina z Lambronu 4.

[Rok Pański] 1327. [Rok rachuby ormiańskiej] 776.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 1.

Der Hagop z Sisu, który był siostrzeńcem Grigora Anawarzecego, pełnił funkcję katolikosa 15 lat¹⁰³⁴ (*Extr. S.*).

[Rok Pański] 1328. [Rok rachuby ormiańskiej] 777.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 2.

Wślawiony swoją wielką mądrością ormiański wardapet Jesaja¹⁰³⁵, abegha pewnego klasztoru w pobliżu Erywania, aż trzystu sześćdziesięciu swoich uczniów uhonorował godnością wardapeta. On też mianował wardapetem Howhannesa z Krny¹⁰³⁶. Tenże Jesaja, usłyszawszy o niezwyklej mądrości i świętości błogosławionego dominikanina Bartłomieja, biskupa Maraghi, wysłał do niego swojego ucznia wardapeta Howhannesa, męża roztropnego o przenikliwym umyśle. Przebywając półtora roku u błogosławionego Bartłomieja, Howhannes nauczył się języka łacińskiego, a [swego] gospodarza w tym czasie nauczył języka ormiańskiego. Oto dlaczego zaczęli obaj przekładać łacińskie księgi na język ormiański (*Hist. Dżahuk.; Kl., I, 512*).

[Rok Pański] 1329. [Rok rachuby ormiańskiej] 778.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 3.

[Rok Pański] 1330. [Rok rachuby ormiańskiej] 779.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 4.

Wardapet Howhannes z Krny był siostrzeńcem księcia Georga¹⁰³⁷ i abeghą klasztoru w prowincji Jerndżak, która obecnie nosi nazwę Alindża. W tym roku zwrócił się z pełnym szacunku posłaniem do braci unitów¹⁰³⁸, jak też do

¹⁰³⁴ (A. A. Z.) Kostandin IV Lambronacy pełnił urząd katolikosa z siedzibą w Sisie w latach 1323–1326.

¹⁰³⁵ (A. A. Z.) Jesaja (Isajah) Nczecy († 1338) prowadził szkołę teologiczną w klasztorze Gładzor, główny ośrodek tradycyjnej teologii Kościoła ormiańskiego w tamtej dobie; był przeciwnikiem unionistycznych uchwał synodu w Adanie, jednak wielu z jego uczniów wstąpiło do zakonu franciszkańskiego lub dominikańskiego.

¹⁰³⁶ (A. A. Z.) Krna – klasztor na górze w pobliżu miejsca o tej samej nazwie, w kantonie Jerndżak, nad rzeką o tej samej nazwie, która wpada do Araksu. Howhannes był przełożonym tego klasztoru, założonego dzięki fundacji jego rodziny w 1325 roku.

¹⁰³⁷ (A. A. Z.) Chodzi o fundatora klasztoru Krna.

¹⁰³⁸ (A. A. Z.) Bracia unicy – zgromadzenie zakonne pod nazwą Braci Pielgrzymujących dla Chrystusa pomiędzy Niewiernymi (*Societas Fratrum Peregrinantium propter Christum*)

przedstawicieli innych wyznań, przestrzegając ich, aby nie powielali błędów Ormian – nie-unitów, którzy odeszli od postanowień soborów w Sisie i Adanie, i apelując o to, by naprawili błędy i utwierdzili się w prawdziwej wierze. A uczynił to za radą błogosławionego dominikanina Bartłomieja, którego był uczniem i którego sprowadził do Krny (*Hist. Dżahuk; Kl., I, 513*). Tak to na soborze, w którym brali udział błogosławiony Bartłomiej, Piotr z Aragonii¹⁰³⁹ oraz liczni ormiańscy wardapeci, zatwierdzono i przyjęto prawdziwą wiarę Świętego Kościoła Rzymskiego, przyrzekając zarazem posłuszeństwo jemu i jego najwyższemu patriarsze, to jest papieżowi (i do dziś, kiedy piszę te słowa, w roku Pańskim 1739, owe przyrzeczenia nadal są dla nas aktualne i obowiązujące). A to, co niektórzy mówią, że kiedy król Tirydates i nasz święty Grzegorz Oświeciciel udali się do Rzymu do cesarza Konstantyna i papieża Sylwestra, i że Tirydates podarował wtedy cesarzowi stu Ormian, a cesarz naszemu królowi – tyluż łacinników (od których rzekomo wywodzą się nie-Ormianie z Dżahuku), to są wszystko jakieś kłamliwe wymysły, albowiem w żadnych księgach o czymś takim w ogóle się nie wspomina (*Hist. Dżahuk.; Kl., I, 510*).

[Rok Pański] 1331. [Rok rachuby ormiańskiej] 780.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 5.

[Rok Pański] 1332. [Rok rachuby ormiańskiej] 781.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 6.

[Rok Pański] 1333. [Rok rachuby ormiańskiej] 782.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 7.

Błogosławiony Bartłomiej, świętobliwy i wielce zasłużony biskup z Maraghi, odszedł w tym roku do nieba. Jego grób w Armenii do tej pory słynie zdumiewającymi cudami, których doświadczają nie tylko wierzący, ale też niewierni,

inter Gentes), powstało w XIV wieku specjalnie dla prowadzenia misji katolickich wśród Ormian; najpierw dominikanie stworzyli Kongregację Braci Unitów Świętego Grzegorza Oświeciciela, a następnie przystąpiło do niej wielu mnichów z klasztorów ormiańskich skłaniających się do jedności z Kościołem katolickim; statuty zgromadzenia zatwierdził w 1356 roku papież Innocenty VI, podporządkowując ją zakonowi dominikańskiemu, a w 1583 roku zgromadzenie wcielono bezpośrednio do tego zakonu; działalność braci unitów doprowadziła do powstania ormiańskokatolickiego arcybiskupstwa w Nachiczewanie, gdzie do XVIII wieku obowiązywał w liturgii mszał dominikański, przetłumaczony jeszcze w XIV wieku na język ormiański.

¹⁰³⁹ (A. A. Z.) Piotr z Aragonii († 1347) – misjonarz dominikański w klasztorze Krna, autor traktatu o siedmiu grzechach głównych, przetłumaczonego na język ormiański, oraz tłumacz mszału i oficjum dominikańskiego.

toteż powszechnie jest on otaczany wielką czią (*powiada Hist. Dżahuk.; Kl., I, 512*). Ów czcigodny dominikanin napisał wielce popularną i chętnie czytana „Księgę kazań” w dwóch tomach; ukazał w niej wspaniałe przykłady właściwych chrześcijańskich zachowań, przy czym uczynił to bardzo przystępnym językiem, zrozumiałym nawet dla prostaczków. Pierwszy tom tej księgi widziałem na własne oczy w Wenecji, w domu jaśnie wielmożnego barona Szehrimianianca¹⁰⁴⁰. I dziwię się, że taki niewątpliwie bezcenny duchowy skarb pozostaje dotychczas nieopublikowany!¹⁰⁴¹ Błogosławiony Bartłomiej napisał również po łacinie „Heksameron”¹⁰⁴². Tę jego księgę przetłumaczył na język ormiański katolikos Hagop z Sisu – ją także trzymałem w swoich rękach. Przyjaciół błogosławionego Bartłomieja, dominikanin Piotr z Aragonii, i inni członkowie tegoż zakonu nieco później, w roku Pańskim 1347, przetłumaczyli księgę świętego Tomasza z Akwinu pt. „Siedem tajemnic (sakramentów)”, „Księgę błędów i cnót” oraz „Teologię” Alberta Wielkiego w dwóch okazałych tomach (drugi tom jednak widziałem niepełny), jej streszczenie i inne jeszcze księgi, których tytułów już nie pamiętam. Wszelako zdumiewające jest to, że z Bożą pomocą zdołali oni w ciągu trzech lat – jak mówi historyk – wydać tyle książek! (*Mój i Hist. Dżahuk.; Kl., I, 512*).

[Rok Pański] 1334. [Rok rachuby ormiańskiej] 783.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 8.

[Rok Pański] 1335. [Rok rachuby ormiańskiej] 784.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 9.

[Rok Pański] 1336. [Rok rachuby ormiańskiej] 785.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 10.

¹⁰⁴⁰ (A. A. Z.) Zob. rozdział *Roszka i rodzina Szehrimanów we Wstępie*.

¹⁰⁴¹ (A. A. Z.) W 1704 roku anonimowy wydawca opublikował w Wenecji na koszt Murata i Sahrada Szehrimanów zbiór kazań biskupa Bartłomieja i ojca Piotra z Aragonii, *Իրաւունկութիւն եւ հոգեւորքի քարոզք*, będący ormiańskim tłumaczeniem tekstów kilku zachodnich teologów; druk ten znajdował się w księgozbiórce parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, więc zapewne był w posiadaniu Roszki. Być może więc chodzi o jakąś inną, nieopublikowaną część kazań biskupa Bartłomieja.

¹⁰⁴² (A. A. Z.) *De opere sex dierum*; dzieło to na język ormiański przetłumaczył Hagop z Krny, a przekład ten przepisał katolikos Hagop IV Dżughajecy. (A. P.) Ormiański tytuł przekładu: *Յարաւոյն Վեցօրեայ Արարչութեան* (*Haghagys wecorja ararcutjan*) – O sześciu dniach tworzenia [świata].

Z rozkazu babilońskiego sułtana¹⁰⁴³ muzułmanie znieścacka napadli na Armenię i kompletnie zaskoczonych beztroskich mieszkańców, w tym również króla Lewona, duchownych i wielu innych, albo wycięli, albo wzięli do niewoli i z mnóstwem jeńców oraz łupów powrócili do swego kraju (*Extr. S.*).

Katolikos Der Hagop. Król-dziecko Lewon – Lewon IV, syn Oszina (*Extr. S.*).

[Rok Pański] 1337. [Rok rachuby ormiańskiej] 786.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 11.

[Rok Pański] 1338. [Rok rachuby ormiańskiej] 787.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 12.

[Rok Pański] 1339. [Rok rachuby ormiańskiej] 788.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 13.

[Rok Pański] 1340. [Rok rachuby ormiańskiej] 789.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu 14. Został on usunięty z patriarszej katedry, a jego miejsce zajął Mchitar.

Ormianie usunęli z patriarszej katedry Der Hagopa i na jego miejsce mianowali Mchitara, który po 14 latach zmarł¹⁰⁴⁴; wtedy katolikosem ponownie mianowali Hagopa (*S. extr.; Hist.Orm.*).

[Rok Pański] 1341. [Rok rachuby ormiańskiej] – 80 90¹⁰⁴⁵.

[Rok panowania] Mchitara. [Rok panowania] Lewona IV.

Papież Benedykt XII¹⁰⁴⁶, usłyszawszy od licznych świadków – Ormian i łacinników – że do Armenii przeniknęło mnóstwo błędnych poglądów, przysłał w tym roku królowi Lewonowi IV, a także biskupom Tarsu oraz innym specjalną poucającą księgę, która ich przestrzegała przed wypaczeniami¹⁰⁴⁷. Kiedy król Lewon ujrzał ową księgę, zdumiał się wielce i niezwłocznie wyprawił do papieża w charakterze posłańca mnicha wardapeta Daniela z listem, w którym wyrażał

¹⁰⁴³ (A. A. Z.) Al-Nasir Muhammad – mamelucki sułtan Egiptu z dynastii Bahri; rządził w latach 1293–1294, 1299–1309, 1310–1341; Armenię Cylicyjską najechał w 1337 roku, ale nie zabił wtedy króla Lewona IV, który zginął dopiero w 1341 roku z rąk własnych baronów.

¹⁰⁴⁴ (A. A. Z.) Mchitar I Gernercy był katolikosem w latach 1341–1355, jego wybór był wynikiem wymuszenia przez króla Lewona IV dymisji katolikos Hagopa II, który powrócił na urząd w 1355 roku i sprawował go do 1359 roku.

¹⁰⁴⁵ (G. K.) Zamiast 80, 90 (czyli: 80, 90) powinno być: 790 (czyli: 790).

¹⁰⁴⁶ (A. A. Z.) Benedykt XII był papieżem w latach 1334–1342.

¹⁰⁴⁷ (A. A. Z.) Benedykt XII powołał komisję teologiczną pod przewodnictwem kardynała Bernarda d'Albiego, która przy pomocy tłumaczy dokonała przeglądu ksiąg liturgicznych Kościoła ormiańskiego i zestawiała księgę *Fides Armenorum*, zawierającą listę 117 błędów wzgledem ortodoksji katolickiej, autorstwa Nersesa Baliensa.

ubolewanie z powodu owych krzywdzących pomówień, jakimi podli zawistnicy usiłowali najwyraźniej oczernić Armenię (*Kl.*, III¹⁰⁴⁸, 3 i 4; *Hist. Rzym.*).

Ormiański król Lewon IV i katolikos Mchitar napisali wspólnie do papieża Benedykta XII list, w którym zapewniali Ojca Świętego o swoim oddaniu i posłuszeństwie (*Hist.*; W.W.).

[Rok Pański] 1342. [Rok rachuby ormiańskiej] 791.

[Rok panowania] Der Mchitara 2.

Katolikos Mchitar, ormiański król Lewon – syn Oszina (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1343. [Rok rachuby ormiańskiej] 792.

[Rok panowania] Der Mchitara 3.

[Rok Pański] 1344. [Rok rachuby ormiańskiej] 793.

[Rok panowania] Der Mchitara 4. Ormiański król Kostandin¹⁰⁴⁹.

W 793 roku (ormiańskiej rachuby czasu), w okresie sprawowania godności katolikosa przez Der Mchitara i panowania bogobojnego króla Kostandina, w mieście Surchat pod stropami świątyni Świętej Bogurodzicy została napisana „Księga melodii”¹⁰⁵⁰.

[Rok Pański] 1345. [Rok rachuby ormiańskiej] 794.

[Rok panowania] Der Mchitara 5.

[Rok Pański] 1346. [Rok rachuby ormiańskiej] 795.

[Rok panowania] Der Mchitara 6 (*Sjun.*).

Ormiański król Kostandin – syn maraczachta¹⁰⁵¹ pana Baldwina – z królewskiego rodu (*Sjun.*).

W tym roku ormiański katolikos Mchitar wraz z arcybiskupami, biskupami i duchowieństwem, poprzez swoich posłańców: biskupów Howhannesa

¹⁰⁴⁸ (A. A. Z.) Roszka oznacza jako tom trzeci (III) drugą część tomu drugiego dzieła Galana.

¹⁰⁴⁹ (A. A. Z.) Kostandin II (Guy de Lusignan-Poitiers) – szwagier króla Lewona IV i wnuk króla Lewona II (po córce tegoż, Zabel), król Armenii Cylicyjskiej w latach 1342–1344, zabity podczas rebelii.

¹⁰⁵⁰ (A. A. Z.) Szarakanoc – hymnariusz, zbiór hymnów (szarakanów) przeznaczonych do użytku podczas liturgii niedzielnych i świątecznych, najpopularniejszy w Kościele ormiańskim gatunek śpiewów kościelnych (obok gandzaranów – czyli zbiorów litanii, tagharanów – zbiorów ód hymnicznych); kompilowanie szarakanoców z szarakanów tworzonych wcześniej rozpoczęło się w XI wieku, ale najbardziej dynamicznie w wieku XIV i na początku XV, gdy dołączono do nich hymny skomponowane przez świętego Nersesa Sznorhalego.

¹⁰⁵¹ (A. P.) Wyras „maraczacht” jest ormiańskim zapożyczeniem ze średniowiecznej francuszczyzny; we współczesnej wymowie francuskiej: maréchal (maréchal, dawniej: mareczalt).

Merkora i Grigora Kengwiza, powiadomił Ojca Świętego Klemensa VI o tym, że wraz z soborem potępił wszelkie wypaczenia, o których poprzedni papież Benedykt informował króla Lewona. I jeżeli w ormiańskich księgach znajdzie się jeszcze jakaś myśl niezgodna z nauką Kościoła, to on, Mchitar, obiecuje taką księgę zniszczyć i nadal być we wszystkim posłusznym woli Stolicy Apostolskiej (*Hist. Rzym.; Kl., III, 4*).

[Rok Pański] 1347. [Rok rachuby ormiańskiej] 796.

[Rok panowania] Der Mchitara 7.

Dnia 6 stycznia tego roku zasnął w Chrystusie wardapet Howhannes, siostrzeniec księcia z Krny Georga. Był on uczniem dominikanina błogosławionego Bartłomieja, który nauczył go języka łacińskiego. Znany jest też jako autor rozprawy o prymacie rzymskiego patriarchy oraz o dwu naturach Chrystusa. Zwołał sobór braci zakonnych i wardapetów w miejscowości Krna, na którym przyjęto postanowienia soboru w Adanie i zapewniono o wierności i posłuszeństwie wobec Świętego Kościoła Rzymskiego. Wardapet Howhannes założył także zatwierdzoną przez papieża Jana XXII kongregację [braci] unitów świętego Dominika, która do tej pory działa w prowincji Nachiczewan, a odprawiane tam Msze Święte i wszelkie obrzędy liturgiczne sprawowane są zgodnie z ceremoniałem ustanowionym przez łacinników, ale w języku ormiańskim (*Hist. Dżahk.*). Piotr Aragoński, dominikanin włoskiej narodowości, biegle władający językiem ormiańskim, zasnął w Chrystusie dnia 3 czerwca tego roku. Zredagował on godną pochwały księgę „O błędach i cnotach”, zawierającą myśli zaczerpnięte z różnych dzieł, głównie zaś z pism świętego Tomasza z Akwinu. Korzystając z tegoż dzieł, Piotr Aragoński zredagował także księgę jasno i zrozumiale napisaną „O siedmiu Świętych Sakramentach”, która została wydana w Wenecji. Przetłumaczył ponadto i inne dzieła (*jak powiada Hist. [Rzym.]; Kl., I*).

[Rok Pański] 1348. [Rok rachuby ormiańskiej] 797.

[Rok panowania] Der Mchitara 8. Ormiański król Kostandin.

Mniej więcej w tym czasie ormiański król Kostandin, który był bratem Hetuma¹⁰⁵² (W.W.), oraz katolikos Mchitar z wieloma biskupami napisali list do pa-

¹⁰⁵² (A. A. Z.) Chodzi o króla Kostandina III, który był nie bratem, lecz stryjecznym wnukiem króla Hetuma I, synem Baldwina, a bratankiem Hetuma, panów Neghiru; rządził Armenią Cylicyjską w latach 1344–1362.

pieża Klemensa VI¹⁰⁵³, zapewniając go o swym niezłomnym trwaniu w prawdziwej Chrystusowej wierze oraz o posłuszeństwie i oddaniu Świętej Stolicy Apostolskiej (*ex tom[us] 3, Lit[terae] 273, Sum. Pont.; W.W.*). Na prośbę bądź z polecenia tegoż króla zostały skomponowane szarakany mówiące o Obrzezaniu Pańskim i Niepokalanym Poczęciu B[łogosławionej] D[ziewicy]¹⁰⁵⁴ Bogurodzicy (*S.; por. Kl., II, 192*).

[Rok Pański] 1349. [Rok rachuby ormiańskiej] 798.

[Rok panowania] Der Mchitara 9.

[Rok Pański] 1350. [Rok rachuby ormiańskiej] 799.

[Rok panowania] Der Mchitara 10.

W tym roku Ormianie zamieszkujący w Kamieńcu na mocy uzyskanych od królów Lechitów¹⁰⁵⁵ przywilejów zaczęli samodzielnie sprawować sądy. Wolno im skazywać oskarżonych nawet na karę śmierci winnych bez rozkazu lub zezwolenia Lechitów. Oto ich pieczęć¹⁰⁵⁶. Miasto Lechitów – Lwów – ponownie zostało ustanowione i odnowione przez Kazimierza Wielkiego, króla Lechitów¹⁰⁵⁷.

[Rok Pański] 1351. [Rok rachuby ormiańskiej] 800.

[Rok panowania] Der Mchitara 11.

Katolikos Der Mchitar. Król Lewon (*S. extr.*).

[Rok Pański] 1352. [Rok rachuby ormiańskiej] 801.

[Rok panowania] Der Mchitara 12.

[Rok Pański] 1353. [Rok rachuby ormiańskiej] 802.

[Rok panowania] Der Mchitara 13.

¹⁰⁵³ (A. A. Z.) Klemens VI był papieżem w latach 1342–1352, proklamował kolejną krucjatę, tym razem w celu odzyskania Smyrny i zastopowania tureckiego piractwa na Morzu Egejskim.

¹⁰⁵⁴ (G. K.) W oryginale: Ե. Կ., czyli najprawdopodobniej: Ե(րսուխի) Կ(նսիւն), to jest Błogosławionej Dziewicy.

¹⁰⁵⁵ (A. A. Z.) Lechici – tak Roszka określał Polaków.

¹⁰⁵⁶ (A. A. Z.) Chodzi zapewne o przywilej wydany przez króla Kazimierza III w 1344 roku (według datacji podanej przez ojca Minasa Bższkianca), który bez podania daty był wzmiankowany w późniejszych przywilejach królów polskich dla gminy ormiańskiej w Kamieńcu – Aleksandra z 1504 i Zygmunta I z 1507 roku. Roszka prawdopodobnie dysponował źródłem, które świadczyło o pierwszych działaniach sądu gminnego w 1350 roku, podjętych na mocy tego przywileju.

¹⁰⁵⁷ (A. A. Z.) Lokacja Lwowa na prawie magdeburskim miała miejsce w 1356 roku.

[Rok Pański] 1354. [Rok rachuby ormiańskiej] 803.

[Rok panowania] Der Mchitara 14.

Mchitar. Król Lewon (*S. extr.*).

[Rok Pański] 1355. [Rok rachuby ormiańskiej] 804. Na katedrze katolikos ponownie został osadzony Der Hagop z Sisu [rok panowania] 1.

Wszelako niektórzy nadal uważali za katolikos Der Mchitara.

Der Hagop z Sisu po śmierci Mchitara ponownie sprawował godność katolikos przez cztery lata (*S. extr.*). Der Mchitar zmarł i na katedrze katolikos ponownie zasiadł Der Hagop.

[Rok Pański] 1356. [Rok rachuby ormiańskiej] 805.

Ponownie Der Hagop z Sisu [rok panowania] 2. Niektórzy nadal za katolikos uważali Der Mchitara.

W tym roku władzę w Armenii sprawowali król Kostandin i katolikos Mchitar, o czym świadczy zapis¹⁰⁵⁸ w lwowskim czaszocu: «Niniejsza księga została zakończona w roku 805 (według ormiańskiej rachuby czasu), w mieście Surchat¹⁰⁵⁹, pod stropami kościoła świętego Szczepana zwanego pierwszym męczennikiem, gdy na patriarchalnej katedrze zasiadał Der Mchitar, a władzę królewską sprawował Kostandin»¹⁰⁶⁰.

W tym roku ormiańscy mnisi z klasztoru w Dżahuku, widząc, jak niewielu ich już zostało i jakimi przez to stali się nędzarzami, wyprawili swoich posłańców do Rzymu, do papieża Innocentego oraz do ojca generała zakonu dominikanów, z prośbą, aby ich włączono do zakonu dominikanów. Dostali na to zgodę i regułę tego zakonu trzymają się oni ściśle do dziś roku Pańskiego 1739 (*Hist. Dżahk.; Kl., I, 524*).

[Rok Pański] 1357. [Rok rachuby ormiańskiej] 806.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu (ponownie) 3.

[Rok Pański] 1358. [Rok rachuby ormiańskiej] 807.

[Rok panowania] Der Hagopa z Sisu (ponownie) 4.

¹⁰⁵⁸ (A. A. Z.) Chodzi o kolofon, czyli wpis pamiątkowy dokonany przez kopistę księgi.

¹⁰⁵⁹ (A. A. Z.) Surchat (Stary Krym, kipcz. Eski Krym) – osada zamieszkała przez Ormian na Krymie.

¹⁰⁶⁰ (A. A. Z.) Losy wzmiankowanego tu czaszoca nie są jasne. Identyczne parametry (rok powstania 1356 i przechowywanie we Lwowie) mają dwa czaszocy: jeden znajduje się w bibliotece mechitarystów w Wenecji (sygn. 603/904), drugi, z biblioteki Czerwonego Klasztoru – w Ankarze (sygn. 156).

[Rok Pański] 1359. [Rok rachuby ormiańskiej] 808.

[Rok panowania] Der Mesropa 1.

[Rok Pański] 1360. [Rok rachuby ormiańskiej] 809.

[Rok panowania] Der Mesropa 2.

Katolikos Der Mesrop zasiadał na patriarchalnym tronie 13 lat¹⁰⁶¹. Król Kostandin (S. extr.).

[Rok Pański] 1361. [Rok rachuby ormiańskiej] 810.

[Rok panowania] Der Mesropa 3.

[Rok Pański] 1362. [Rok rachuby ormiańskiej] 811.

[Rok panowania] Der Mesropa 4.

W tym roku w mieście Sisie panował ormiański król Kostandin¹⁰⁶² oraz katolikos Der Mesrop z Arakinu¹⁰⁶³. W tym też roku została napisana przez świętego Dionizjusza księga „O hierarchiach niebiańskich”¹⁰⁶⁴ (*Leopol.*).

[Rok Pański] 1363. [Rok rachuby ormiańskiej] 812.

[Rok panowania] Der Mesropa 5.

W tym roku dobiegła końca budowa ormiańskiej katedry we Lwowie i dnia 30 sierpnia został zredagowany jej kondak. Fundatorami katedry byli: Jagop,

¹⁰⁶¹ (A. A. Z.) Mesrop Artazecy był katolikosem z siedzibą w Sisie w latach 1359–1372.

¹⁰⁶² (A. A. Z.) W 1362 roku zmarł król Kostandin III, a na tron wstąpił Kostandin IV, który ożenił się z wdową po zmarłym monarsze, Marią z Korykos; Kostandin IV był synem Hetuma, pana Neghiru, bratem stryjecznym swego poprzednika, panował do 1373 roku.

¹⁰⁶³ (A. A. Z.) Pomyłka Roszki lub błędny odczyt jego rękopisu; powinno być: z Artazu (Artazecy).

¹⁰⁶⁴ (A. A. Z.) *De coelesti hierarchia* (oryginał starogrec. *Περὶ τῆς Οὐρανίας Τεραρχίας*) – dzieło Pseudo-Dionizego Areopagity, którego przekład na język ormiański został skopionowany w 1362 roku w Surchacie na Krymie i był przechowywany w katedrze ormiańskiej we Lwowie; wywiózł je stamtąd ojciec Minas Bższkianc na początku XIX wieku i przekazał do biblioteki klasztoru mechtarystów w Wenecji, gdzie obecnie się znajduje (sygn. 1531/1463). Autor, jak się dziś sądzi, był Grekiem, prawdopodobnie mnichem piszącym w Syrii na przełomie V i VI wieku, który przybrał sobie tożsamość Dionizego Areopagity, jednego z pierwszych chrześcijan, ucznia świętego Pawła Apostoła, co było podyktowane chęcią przypisania sobie autorytetu tradycji apostołskiej.

syn Szahinszaha Kafajecy, i Panos, syn Abrahama Halaczecy¹⁰⁶⁵ (*ex brev.*¹⁰⁶⁶; *B. Aneol. B. (II Pendn./Bentn.?)*).

[Rok Pański] 1364. [Rok rachuby ormiańskiej] 813.

[Rok panowania] Der Mesropa 6.

[Rok Pański] 1365. [Rok rachuby ormiańskiej] 814.

[Rok panowania] Der Mesropa 7 (*Sjun.*).

W tym roku Johannes, pierwszy arcybiskup lwowskich Ormian¹⁰⁶⁷, rozpoczął przewodzenie Ormianom w Lechastanie (*Jezu. Herb., p[atrz] pod rokiem 1398, i Leop. Dzer., p[atrz] pod rokiem 1398*).

[Rok Pański] 1365. [Rok rachuby ormiańskiej] 814¹⁰⁶⁸.

[Rok panowania] Der Mesropa 8.

Ormiański kapłan Der Maruke z krymskiej Kaffy przepisał pod stropami kościoła świętego Michała Archaniola „Historię ormiańskich katolikosów” od świętych apostołów Bartłomieja i Tadeusza oraz Grzegorza Oświeciciela do katolikosza Armenii, Der Kostandina, to jest do roku Chrystusowego [...] ¹⁰⁶⁹ (*Kl., t[om] I*).

¹⁰⁶⁵ (A. A. Z.) Akt fundacyjny kościoła ormiańskiego pod wezwaniem Zaśnięcia Matki Bożej we Lwowie pochodzi z 30 sierpnia 1363 roku. Był to dokument pergaminowy w języku staroormiańskim, opatrzony podpisami 17 świadków; jego oryginał przechowywano w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, a po jej likwidacji – w bibliotece ormiańskiej kapituły katedralnej we Lwowie. Według informacji Sadoka Barącz z 1869 roku był tam wtedy nadal, ale obecnie nie został odnaleziony; treść znana jest tylko z przekładów. Przekład polski inductowany został 9 maja 1730 roku (a więc za życia Roszki) w księdze *Indukta spraw ludzkich*, przechowywanej w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, przekład łaciński wpisano do Metryki Koronnej. W przekładzie polskim podany jest rok 812 rachuby ormiańskiej, a miasto pochodzenia nazwane jest: Huchat. Roszka odczytał te fragmenty, zapewne jeszcze z oryginału, inaczej. Obecnie przyjmuje się, że Panos pochodził z miasta Ghazal.

¹⁰⁶⁶ (A. A. Z.) *Ex brev[ae]* (łac.) – tu: z dokumentu/kondaku.

¹⁰⁶⁷ (A. A. Z.) Pierwszym arcybiskupem Ormian lwowskich nie był Howhannes, lecz Grigor († po styczniu 1389), wybrany przez gminę lwowską na ten urząd, konsekrowany w 1364 roku przez katolikosza siskiego Mesropa Ardasecego i zatwierdzony w 1367 roku przez króla polskiego Kazimierza III.

¹⁰⁶⁸ (A. P.) Przez pomyłkę Roszka wpisał po raz drugi te same lata: 1365 i 814, zamiast: 1366 i 815.

¹⁰⁶⁹ (H. W.) Rok nie został tu podany. (A. A. Z.) Maruke (Marug) był księdzem ormiańsko-katolickim, wyświęconym w 1348 roku w katolickim kościele świętego Franciszka w Kaffie, a także kopistą wielu ksiąg o treści religijnej (Т. Е. Саргсян, *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.)*, Симферопол 2010, s. 106, 112, 128).

- [Rok Pański] 1367. [Rok rachuby ormiańskiej] 816.
 [Rok panowania] Der Mesropa 9.
 [Rok Pański] 1368. [Rok rachuby ormiańskiej] 817.
 [Rok panowania] Der Mesropa 10.
 [Rok Pański] 1369. [Rok rachuby ormiańskiej] 818.
 [Rok panowania] Der Mesropa 11.
 [Rok Pański] 1370. [Rok rachuby ormiańskiej] 819.
 [Rok panowania] Der Mesropa 12.
 [Rok Pański] 1371. [Rok rachuby ormiańskiej] 820.
 [Rok panowania] Der Mesropa 13.
 [Rok Pański] 1372. [Rok rachuby ormiańskiej] 821.
 [Rok panowania] Der Kostandina V¹⁰⁷⁰ 1.

Papież Grzegorz¹⁰⁷¹ pogodził Hiszpanów i Sycylijczyków. Zachęcił też zachodnich królów, by pośpieszyli z pomocą greckiemu cesarzowi oraz królowi Armenii, których wielce uciskali (i gnębili) muzułmanie (*Bri.*).

Katolikos Der Mesrop, król Kostandin (*S. extr.*).

- [Rok Pański] 1373. [Rok rachuby ormiańskiej] 822.
 [Rok panowania] Der Kostandina V 2.
 [Rok Pański] 1374. [Rok rachuby ormiańskiej] 823.
 [Rok panowania] Der Boghosa¹⁰⁷² 1.
 [Rok Pański] 1375. [Rok rachuby ormiańskiej] 824.
 [Rok panowania] Der Boghosa 2.
 [Rok Pański] 1376. [Rok rachuby ormiańskiej] 825.
 [Rok panowania] Der Boghosa 3.
 [Rok Pański] 1377. [Rok rachuby ormiańskiej] 826.
 [Rok panowania] Der Boghosa 4.
 [Rok Pański] 1378. [Rok rachuby ormiańskiej] 827.
 [Rok panowania] Der Boghosa 5.
 [Rok Pański] 1379. [Rok rachuby ormiańskiej] 828.
 [Rok panowania] Der Teodorosa II¹⁰⁷³ 1 (*Sjun.*).

¹⁰⁷⁰ (A. A. Z.) Kostandin V Sisecy był katolikosem z siedzibą w Sisie w latach 1372–1374, datacja ta została podważona w 1995 roku przez Krikora Maksoudiana, który odnalazł wzmiankę kronikarską o śmierci tego katolikosa w 1380 roku.

¹⁰⁷¹ (A. A. Z.) Grzegorz XI był papieżem w latach 1370–1378.

¹⁰⁷² (A. A. Z.) Boghos I Sisecy był katolikosem prawdopodobnie w latach 1374–1377/1382.

¹⁰⁷³ (A. A. Z.) Teodoros II Kilikey był katolikosem w latach 1377/1382–1392/1395.

[Rok Pański] 1380. [Rok rachuby ormiańskiej] 829.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 2.

[Rok Pański] 1381. [Rok rachuby ormiańskiej] 830.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 3.

[Rok Pański] 1382. [Rok rachuby ormiańskiej] 831.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 4.

[Rok Pański] 1383. [Rok rachuby ormiańskiej] 832.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 5.

Umarł Piotr, król Cypru. Następcą tronu został jego stryj Jakub, którego w Nikozji koronowano na króla Jerozolimy i Armenii. Daremnie jednak nosił on tytuł władcy dwóch królestw, gdyż Syrię¹⁰⁷⁴ i Armenię opanowali Turcy. W tym czasie ormiański król Lewon¹⁰⁷⁵, uwolniony z sułtańskiego więzienia dzięki wstawiennictwu królów Galii i Aragonii, udał się do papieża Urbana¹⁰⁷⁶ z prośbą o pomoc, dzięki której mógłby odzyskać swoje królestwo. Papież odesłał go do chrześcijańskich królów (Zachodu). I Lewon otrzymał od nich, zwłaszcza od władców Galii i Hiszpanii, tyle, że mógł już faktycznie dalej żyć jak król (*Bri.*). Król Lewon (*W.W.* pisze – V) nie tylko wyraził w formie pisemnej swoje posłuszeństwo papieżowi Urbanowi VI, ale też sam udał się do Rzymu, gdzie przyjęto go z wielkimi honorami, wywyższono i hojnie obdarowano (*Bzov., an[no] 1383 Ian[uarius]*¹⁰⁷⁷ 15).

[Rok Pański] 1384. [Rok rachuby ormiańskiej] 833.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 6.

W tym roku (*jak powiada Iezu. Herb.*) Krikor, arcybiskup ormiański Lwowa, miał pełnić urząd. Wszelako zachodzi tu pomyłka, gdyż [w roku 1398] Johannes I¹⁰⁷⁸ jeszcze żył, chyba że po Krikorze objął urząd jeszcze jakiś inny Johannes (p[atrz] pod latami 1420 i 1446).

¹⁰⁷⁴ (A. P.) Syria to u Roszki Asorestan.

¹⁰⁷⁵ (A. A. Z.) Lewon V († 1393) był synem Jana Poitiers-Lusignan, konstabla i regenta Armenii, bratankiem króla Lewona II i Agnes, żony króla Lewona III; rządził Armenią Cylicyjską od 1374 roku (po zamordowaniu króla Kostandina IV), w 1374 roku, po upadku Sisu, dostał się do niewoli mamelukkiej; zwolniony, w 1382 roku odpłynął z Aleksandrii do Europy i spędził ostatnie lata życia w Kastylji i Francji. Dziedzicem jego tytułu został Jakub I, król Cypru i (tytułarny) Jerozolimy, z rodu Poitiers-Lusignan, który dysponował jedynie twierdzą Korykos w dawnym Królestwie Armenii Cylicyjskiej, odzyskaną z rąk Mameluków przez jego poprzednika, Piotra I, króla Cypru.

¹⁰⁷⁶ (A. A. Z.) Urban VI był papieżem w latach 1378–1389.

¹⁰⁷⁷ (A. A. Z.) Anno (łac.) – rok; Ianuarius (łac.) – styczeń.

¹⁰⁷⁸ (A. A. Z.) W historiografii Kościoła ormiańskiego w Polsce sprawa dwóch pierwszych biskupów jest zagmatwana. Obecnie przyjmuje się, że pierwszy arcybiskup, Grigor, utracił

[Rok Pański] 1385. [Rok rachuby ormiańskiej] 834.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 7.

[Rok Pański] 1386. [Rok rachuby ormiańskiej] 835.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 8.

W tym roku umarł wielki heretyk Howhannes z Worotanu¹⁰⁷⁹ (*Syn.*, 6 stycz[nia]).

[Rok Pański] 1387. [Rok rachuby ormiańskiej] 836.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 9.

Żółci Tatarzy¹⁰⁸⁰ napadli na Armenię, Persję oraz Iberię i wszędzie tam, dokądkolwiek doszli, niszczyli wszystko ogniem i mieczem. *Orm. Synaxarion pod [data]* 15 lutego pisze, że pewien Tatar o imieniu Timur wtargnął w tym roku do Armenii, Persji i Iberii, zabił mnóstwo ludzi, zagrabił cały ich dobytek i zburzył mnóstwo osad. Owego Timura łacinnicy zowią Tamerlanem¹⁰⁸¹, a Turcy – Temirchanem. P[atrz] pod rokiem 1390.

[Rok Pański] 1388. [Rok rachuby ormiańskiej] 837.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 10.

[Rok Pański] 1389. [Rok rachuby ormiańskiej] 838.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 11.

[Rok Pański] 1390. [Rok rachuby ormiańskiej] 839.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 12.

Arcybiskup Der Sargis gruntownie odnowił klasztor i katolikon¹⁰⁸² jego kościoła. Sformułował zasady obowiązujące księży i zakonników, sam zaś poniósł męczeńską śmierć za wiarę Chrystusową z ręki niegodziwców (*Sjun.*).

formalnie diecezję na rzecz Howhannesa Nasradiniana, konsekrowanego przez katolikosą siskiego Kostandina V Sisecego w 1379 roku, ale nie udało mu się wyprzeć Grigora ze Lwowa, ponownie mianowany w 1388 przez katolikosą Teodorosa, osiadł przejściowo w Suczawie, a we Lwowie pojawił się dopiero między 1409 a 1414 rokiem; zmarł po 1417 roku.

¹⁰⁷⁹ (A. A. Z.) Wardapet Howhannes Worotnecy (1315–1386), z rodziny książąt Orbelian, uczeń Jesaji Nczecego, poświęcił swój ogromny majątek na walkę z unią kościelną; był przełożonym szkoły teologicznej przy klasztorze Tatew.

¹⁰⁸⁰ (A. A. Z.) Chodzi o Mongołów ze Złotej Ordy.

¹⁰⁸¹ (A. P.) Forma „Tamerlan” pochodzi z perskiego rozszerzenia imienia Timur o przydomek „lang”, który znaczy: Kulawy. We współczesnej perskiej wymowie: Timur-e-lang. (A. A. Z.) Tamerlan (1336–1405) – wódz mongolskiego plemienia Barłasów, zdobywca większości Azji Środkowej, Iranu, Iraku i Zakaukazia, założyciel dynastii Timurydów.

¹⁰⁸² (A. A. Z.) Katolikon – w klasztorach wschodnich, w których znajdowało się kilka kościołów, nazwa głównej świątyni.

[Rok Pański] 1391. [Rok rachuby ormiańskiej] 840.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 13.

[Rok Pański] 1392. [Rok rachuby ormiańskiej] 841.

[Rok panowania] Der Teodorosa II 14.

W tym roku katolikos Der Teodoros wraz z szesnastoma członkami starszyzny poniósł męczeńską śmierć w Sisie z ręki okrutnego Melicha Omara¹⁰⁸³ (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1393. [Rok rachuby ormiańskiej] 842.

[Rok panowania] Der Karapeta¹⁰⁸⁴ 1.

Ormiański król Lewon zmarł w tym roku w Paryżu i zgodnie z rodzinną tradycją został pochowany w białych szatach w zakonnym kościele braci celestynów¹⁰⁸⁵. Cały swój majątek, pochodzący głównie z darów innych królów, rozdał ubogim rodzinom oraz nadzorcy pilnującemu jego dom (*Bri.*).

W tym roku katolikos Achtamaru Zakaria [II] został po niewyobrażalnie okrutnych torturach zabity przez Persów (*Hist.; Synax.*, 26 czerwca).

[Rok Pański] 1394. [Rok rachuby ormiańskiej] 843.

[Rok panowania] Der Karapeta 2.

[Rok Pański] 1395. [Rok rachuby ormiańskiej] 844.

[Rok panowania] Der Karapeta 3.

[Rok Pański] 1396. [Rok rachuby ormiańskiej] 845.

[Rok panowania] Der Dawida¹⁰⁸⁶ (IV) 1.

[Rok Pański] 1397. [Rok rachuby ormiańskiej] 846.

[Rok panowania] Der Dawida (IV) 2.

Abegha Grigor z Tatewu¹⁰⁸⁷, jeszcze bardziej zagorzały heretyk aniżeli jego nauczyciel Howhannes z Worotanu, napisał „Księgę pytań”¹⁰⁸⁸, podzieloną na

¹⁰⁸³ (A. A. Z.) Melich Omar zarządzał Sisem w imieniu sułtana Mameluków, wkrótce po kaźni katolikosa (którą datuje się też na rok 1395) został na rozkaz sułtana zabity.

¹⁰⁸⁴ (A. A. Z.) Garabed (Karapet) I Keghecy był katolikosem z siedzibą w Sisie w latach 1393/1396–1404/1408.

¹⁰⁸⁵ (A. A. Z.) Kongregacja mnichów benedyktyńskich, zwana od imienia swego założyciela celestynami, posiadała klasztor w Paryżu przy dzisiejszym placu Bastylli, który pełnił funkcję drugiej po opactwie Saint-Denis nekropolii królewskiej we Francji.

¹⁰⁸⁶ (A. A. Z.) Dawid nie jest notowany w liście katolikosów cylicyjskich, po Karapecie następuje w 1404 roku Hagop III. Roszka włączył do tej listy Dawida III, katolikosa achtamar-skiego w latach 1395–1433.

¹⁰⁸⁷ (A. A. Z.) Grigor Tatewacy († 1409), uczeń Howhannesa Worotnecego i jego następcę w klasztorze Tatew, zob. o nim objaśnienie pod rokiem 58.

¹⁰⁸⁸ (A. A. Z.) Orm. Girk' Harc'manc.

dziesięć niewielkich części o treści przepełnionej bluźnierstwami i kłamstwami w odniesieniu do świętej prawdziwej wiary. W owej księdze wymieszał różne teologiczne tezy ukradzione z religijnych pism katolickich mnichów z Dżahuku. W bardzo wielu miejscach autor przeczy samemu sobie, co świadczy o jego nieuctwie (*Hiszat.*).

[Rok Pański] 1398. [Rok rachuby ormiańskiej] 847.

[Rok panowania] Der Dawida IV 3.

Der Jowhannes, pierwszy arcybiskup ormiański Lwowa (albowiem nie znaleźliśmy żadnego wiarygodnego świadectwa, że miał on jakiegoś poprzednika sprawującego ową godność), pochodził, jak utrzymują niektórzy, z królewskiego rodu. Był on duchowym przywódcą Ormian nie tylko Polski, ale też krainy Bughdan¹⁰⁸⁹, jak wynika ze spisane go na pergaminie kondaku dotyczącego budowy kościoła pod wezwaniem świętego Mikołaja w Kamieńcu¹⁰⁹⁰, w którym czytamy: «Daję ten dokument¹⁰⁹¹ pasterzowi tej prowincji, a obecnie duchowym zwierzchnikiem naszym i całej prowincji jest Der Jowhannes, arcybiskup krainy Rusów i Olachów¹⁰⁹²». Powyższe napisano dnia 25 marca 847 roku według ormiańskiej rachuby czasu. O tym wspomina poniżej również arcybiskup Awedyk w kondaku z roku 1446 w innym miejscu.

[Rok Pański] 1399. [Rok rachuby ormiańskiej] 848.

[Rok panowania] Der Dawida IV 4.

[Rok Pański] 1400. [Rok rachuby ormiańskiej] 849.

[Rok panowania] Der Dawida IV 5.

¹⁰⁸⁹ (A. A. Z.) Bogdania, to jest w terminologii Ormian polskich: Mołdawia.

¹⁰⁹⁰ (A. A. Z.) Akt fundacji tego kościoła został spisany w Kamieńcu Podolskim 25 marca 1398 roku przez kapłana Filipposa w imieniu kupca Sinana, syna Chutłubeja, na rzecz tamtejszej gminy ormiańskiej; był to dokument w języku staroormiańskim; oryginał przechowywano w archiwum gminy ormiańskiej Kamieńca Podolskiego, tam go przestudował Roszka, w drugiej połowie XIX wieku od Eufemiego Siecinskiego nabył go Józef Apolinary Rolle, potem znajdował się w zbiorach Antoniego Grabianki, a pomiędzy latami 1917 i 1918 znalazł się w Bibliotece Narodowej w Warszawie; uległ zniszczeniu w 1944 roku w wyniku podpalenia siedziby tej biblioteki przez Niemców; znany jest z reprodukcji i wcześniejszych edycji.

¹⁰⁹¹ (A. A. Z.) W oryginale aktu, zamiast powyższych słów, czytamy: „wystawiam przed Bogiem to pismo tronowi Oświeciciela i”.

¹⁰⁹² (A. A. Z.) Olach – w terminologii Ormian polskich znaczyło to: Wołoch, przez co rozumiano mieszkańców zarówno Mołdawii, jak i Wołoszczyzny; odpowiednik dzisiejszego terminu: Rumun.

WIEK PIĘTNASTY

[Rok Pański] 1401. [Rok rachuby ormiańskiej] 850. [Rok panowania] Der Dawida IV 6.

Zmuszony do działania przez wielu iszchanów, ograbionych przez sułtana Taczyków¹⁰⁹³ Bajazyta¹⁰⁹⁴, Demir-chan¹⁰⁹⁵ powstaje przeciw niemu. Najpierw zdobył Sebastię, używając materiałów wybuchowych¹⁰⁹⁶. Spowodował śmierć dwunastu bjurów¹⁰⁹⁷ ludzi. Końskimi kopytami kazał deptać dzieci i kobiety, a sam rozkoszował się widokiem tych okrucieństw. Zginął przy tym ulubiony syn Bajazyta. Następnie Demir-chan ruszył na Syrię, gdzie – pokonawszy sułtana Egiptu – zmusił go do ucieczki. Chciał jeszcze zdobyć Jerozolimę, lecz jego wojownikom tak tam dokuczały muchy i osy, że zaniechał tego zamiaru (*Bri.*).

[Rok Pański] 1402. [Rok rachuby ormiańskiej] 851.

[Rok panowania] Der Karapeta II¹⁰⁹⁸ 1.

[Rok Pański] 1403. [Rok rachuby ormiańskiej] 852.

[Rok panowania] Der Karapeta II 2.

[Rok Pański] 1404. [Rok rachuby ormiańskiej] 853.

[Rok panowania] Der Karapeta II 3.

[Rok Pański] 1405. [Rok rachuby ormiańskiej] 854.

[Rok panowania] Der Karapeta II 4.

[Rok Pański] 1406. [Rok rachuby ormiańskiej] 855.

[Rok panowania] Der Karapeta II 5.

[Rok Pański] 1407. [Rok rachuby ormiańskiej] 856.

[Rok panowania] Der Karapeta II 6.

¹⁰⁹³ (A. P.) Sułtan turecki jest tu określony wyrazami Իշխան Տաշիկ (iszchan Taczkac) – sułtan Taczików.

¹⁰⁹⁴ (A. A. Z.) Bajazyd I Błyskawica – sułtan osmański w latach 1389–1402, ostatnie miesiące życia († 1403) spędził w niewoli Tamerlana.

¹⁰⁹⁵ (A. P.) Chodzi o Tamerlana.

¹⁰⁹⁶ (G. K.) Roszka użył tu wyrazu նաղմ (naghm), który można przetłumaczyć jako: okop, szaniec, ale także: mina, materiał wybuchowy. (A. P.) Towma Mecopecy (o nim zob. dalej pod rokiem 1441) pisze, że Tamerlan zajął Sebastię w sposób pokojowy, oszukawszy mieszkańców kłamliwą obietnicą, że nie każe ich pozabijać.

¹⁰⁹⁷ (A. P.) Bjur – irańskie zapożyczenie w języku ormiańskim oznaczające: dziesięć tysięcy. We współczesnym języku perskim wyraz ten jest wymawiany: biwar.

¹⁰⁹⁸ (A. A. Z.) Na listach katolikosów figuruje w 1403 roku wciąż Karapet I, a w latach 1404/1408–1411 – Hagop III Sisecy.

[Rok Pański] 1408. [Rok rachuby ormiańskiej] 857.

[Rok panowania] Der Karapeta II 7.

[Rok Pański] 1409. [Rok rachuby ormiańskiej] 858.

[Rok panowania] Der Karapeta II 8.

[Rok Pański] 1410. [Rok rachuby ormiańskiej] 859.

[Rok panowania] Der Karapeta II 9.

[Rok Pański] 1411. [Rok rachuby ormiańskiej] 860.

[Rok panowania] Der Karapeta II 10.

[Rok Pański] 1412. [Rok rachuby ormiańskiej] 861.

[Rok panowania] Der Karapeta II 11.

[Rok Pański] 1413. [Rok rachuby ormiańskiej] 862.

[Rok panowania] Der Karapeta II 12.

[Rok Pański] 1414. [Rok rachuby ormiańskiej] 863.

[Rok panowania] Der Karapeta II 13.

Arcybiskupstwo lwowskie Lechitów w tym roku zostało przeniesione z Hali-
cza do miasta Lwowa.

[Rok Pański] 1415. [Rok rachuby ormiańskiej] 864.

[Rok panowania] Der Karapeta II 14.

W tym samym roku sprawował swój urząd ormiański arcybiskup Lwowa,
Awedyk¹⁰⁹⁹, przez łacinników nazywany Gabrielem (*Jez. Herbest; p[atrz też
pod rokiem] 1445 i 1446*).

[Rok Pański] 1416. [Rok rachuby ormiańskiej] 865.

[Rok panowania] Der Karapeta II 15.

Po śmierci Karapeta patriarchą Sisu został Grigor Chandzoghāt¹¹⁰⁰ (S.).

[Rok Pański] 1417. [Rok rachuby ormiańskiej] 866.

[Rok panowania] Der Grigora Chandzoghata 1.

[Rok Pański] 1418. [Rok rachuby ormiańskiej] 867.

[Rok panowania] Der Grigora Chandzoghata 2.

[Rok Pański] 1419. [Rok rachuby ormiańskiej] 868.

¹⁰⁹⁹ (A. A. Z.) Awedyk (Gabriel) był arcybiskupem ormiańskim Lwowa dopiero od około 1444
do po 2 października 1461 roku.

¹¹⁰⁰ (A. A. Z.) Grigor VIII Chandzoghāt był katolikosem w Sisie w latach 1411–1416/1418.

[Rok panowania] Der Grigora Chandzoghata 3. Został on odsunięty od władzy. Na jego miejsce katolikosem mianowano Der Boghosa¹¹⁰¹

[rok panowania] 1.

[Rok Pański] 1420. [Rok rachuby ormiańskiej] 869.

[Rok panowania] Der Boghosa 2.

W tym okresie arcybiskupem naszego Lwowa był, jak sądzę, Der Krikor¹¹⁰², ponieważ Awedyk wspomina o nim w swoim kondaku z 1446 roku.

[Rok Pański] 1421. [Rok rachuby ormiańskiej] 870.

[Rok panowania] Der Boghosa 3.

Armenię nawiedził nieurodzaj. Doszło też do zamętu wojennego. Dobry król Szahruch Czagataj¹¹⁰³ wygnał z Chłatu¹¹⁰⁴ Turkmenów, którzy jednak potem wrócili w liczbie 150 tysięcy jeźdźców. Król rozbił ich w prowincji Wagharszakert i uwolnił jeńców. Wszelako w następstwie owych wzajemnych ataków wielu Ormian znalazło się w niewoli i zginęło (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1422. [Rok rachuby ormiańskiej] 871.

[Rok panowania] Der Boghosa 4.

[Rok Pański] 1423. [Rok rachuby ormiańskiej] 872.

[Rok panowania] Der Boghosa 5.

[Rok Pański] 1424. [Rok rachuby ormiańskiej] 873.

[Rok panowania] Der Boghosa 6.

[Rok Pański] 1425. [Rok rachuby ormiańskiej] 874.

[Rok panowania] Der Boghosa 7.

[Rok Pański] 1426. [Rok rachuby ormiańskiej] 875.

[Rok panowania] Der Boghosa 8.

[Rok Pański] 1427. [Rok rachuby ormiańskiej] 876.

[Rok panowania] Der Boghosa 9.

[Rok Pański] 1428. [Rok rachuby ormiańskiej] 877.

[Rok panowania] Der Boghosa 10.

¹¹⁰¹ (A. A. Z.) Boghos II Garnecy był katolikosem w latach 1416/1429–1418/1430.

¹¹⁰² (A. A. Z.) Kirkor (Grigor), prawdopodobnie brat arcybiskupa Howhannesa Nasrediniana, został wybrany na biskupa przez gminę lwowską około roku 1420, zmarł lub utracił urząd niedługo po 1439, a przed 1444 rokiem, poprzedzał więc Awedyka.

¹¹⁰³ (A. A. Z.) Szahruch Mirza, syn Tamerlana, władca z dynastii Timuridów w latach 1405–1447.

¹¹⁰⁴ (G. K.) Powinno być: z Chłatu.

Katolikosem był wtedy Der Boghos. Pan¹¹⁰⁵ obległ miasto Baghesz¹¹⁰⁶, zniszczył wiele klasztorów i osiedli (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1429. [Rok rachuby ormiańskiej] 878.

[Rok panowania] Der Boghosa 11.

[Rok Pański] 1430. [Rok rachuby ormiańskiej] 879.

[Rok panowania] Der Boghosa 12.

Boghos zmarł w Sisie. Po nim przez 12 lat katolikosem był Kostandin Waghkecy¹¹⁰⁷ (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1431. [Rok rachuby ormiańskiej] 880.

[Rok panowania] Der Kostandina V 1.

[Rok Pański] 1432. [Rok rachuby ormiańskiej] 881.

[Rok panowania] Der Kostandina V 2.

[Rok Pański] 1433. [Rok rachuby ormiańskiej] 882.

[Rok panowania] Der Kostandina V 3.

[Rok Pański] 1434. [Rok rachuby ormiańskiej] 883.

[Rok panowania] Der Kostandina V 4.

Wardapet Arakel Bageszeczy¹¹⁰⁸ napisał w tym roku tagh na cześć indyjskiego króla Howasapana. Zachowało się też wiele jego [innych] wierszy.

[Rok Pański] 1435. [Rok rachuby ormiańskiej] 884.

[Rok panowania] Der Kostandina V 5.

[Rok Pański] 1436. [Rok rachuby ormiańskiej] 885.

[Rok panowania] Der Kostandina V 6.

[Rok Pański] 1437. [Rok rachuby ormiańskiej] 886.

[Rok panowania] Der Kostandina V 7.

[Rok Pański] 1438. [Rok rachuby ormiańskiej] 887.

[Rok panowania] Der Kostandina V 8 oraz Howsepa III¹¹⁰⁹ 1.

¹¹⁰⁵ (G. K.) Nie wiadomo, o jakiego wielmożę tu chodzi.

¹¹⁰⁶ (A. A. Z.) Bitlis nad jeziorem Wan – miasto zamieszkałe wtedy głównie przez Ormian.

¹¹⁰⁷ (A. A. Z.) Kostandin VI Waghecy był katolikosem w latach 1430–1439 z siedzibą w Sisie.

¹¹⁰⁸ (A. A. Z.) Arakel Bageszeczy (1380–1454) – wardapet, poeta, autor taghów.

¹¹⁰⁹ (A. A. Z.) W 1439 roku na tron katolikosy (ostatniego z rezydujących w Sisie) wstąpił Grigor IX Musabekenc, od roku 1441, czyli po wyborze nowego katolikosy w Eczmiadzynie, nieliczony już jako Katolikos Wszystkich Ormian, lecz tylko Cylicji.

W tym roku katolikos Kostandin w imieniu całego narodu ormiańskiego delegował do udziału w świętym soborze florenckim¹¹¹⁰; biskupa Howakima, biskupa Kaffy Sarkisa oraz wardapetów Martirosa i Tomasa. Wszyscy czterej byli bardzo mądrymi mężami. Na soborze byli obecni: [papież] Eugeniusz IV¹¹¹¹, cesarz bizantyński Jan Paleolog¹¹¹², patriarcha Konstantynopola Józef¹¹¹³. I zaakceptowali wszystkie decyzje tego świętego soboru (*W.W.*; *patrz [też pod rokiem] 1439; Mark^{h114}, list 5).*

[Rok Pański] 1439. [Rok rachuby ormiańskiej] 888.

[Rok panowania] Der Howsepa III 2.

Gdy to się działo, przybyli delegaci katolikos ormiańskiego i poprosili o zaznajomienie ich z podstawami prawdziwej wiary. Papież Eugeniusz dał im Credo soboru konstantynopolitańskiego ze słowami: «Który od Ojca i Syna pochodzi». Przekazał im także siedem Tajemnic Kościoła. I ormiańscy delegaci przyjęli to oraz [decyzje] soboru chalcedońskiego i innych (*Bri.*).

[Rok Pański] 1440. [Rok rachuby ormiańskiej] 889.

[Rok panowania] Der Howsepa III 3 oraz Der Grigora Musabekensa 1.

Zdaniem niektórych właśnie z tym rokiem wiążą się początki sztuki drukowania. Inni kojarzą to wydarzenie z rokiem 1460. Był to bardzo pożyteczny wynalazek¹¹¹⁵ (*Bri.*). A drukowanie ormiańskich ksiąg zaczęło się ...¹¹¹⁶.

¹¹¹⁰ (A. A. Z.) Sobór florencki – właściwie sobór w Ferrarze, Florencji, Bazylei i Rzymie, obradujący w latach 1331–1345, podczas którego Kościół katolicki zawarł unię z Kościołami prawosławnym (bizantyjskim) i ormiańskim (1439, potem też z niektórymi Kościołami wschodnimi), uzyskując uznanie prymatu papieża i formuły Filioque, o pochodzeniu Ducha Świętego od Ojca i od Syna. Szczegółowy opis udziału Ormian zob. w: K. Stopka, *Armenia Christiana*, s. 291–307.

¹¹¹¹ (A. A. Z.) Eugeniusz IV był papieżem w latach 1431–1447.

¹¹¹² (A. A. Z.) Jan VIII Paleolog – cesarz bizantyjski w latach 1425–1448.

¹¹¹³ (A. A. Z.) Patriarcha Józef (Iosif) zmarł w trakcie soboru we Florencji i tam został pochowany.

¹¹¹⁴ (G. K.) W oryginale: Uuupp.

¹¹¹⁵ (A. A. Z.) Pierwszy druk w Europie wydany został przez Johanna Gutenberga, jak się dziś uważa, około 1439 roku.

¹¹¹⁶ (G. K., A. A. Z.) W oryginale: Բւլ Հայոց լղւսււ – zdanie niedokończone; pierwszy druk w języku i alfabecie ormiańskim ukazał się w latach 1512–1513 w Wenecji, staraniem Hagopa Megaparta, jednak wcześniej, w Moguncji w 1475 roku, łacińską czcionką wydrukowany został tekst w języku ormiańskim (modlitwa Ojcze nasz), a w 1486 roku – tekst w grafii i języku ormiańskim, ale jako drzeworyt.

[Rok Pański] 1441. [Rok rachuby ormiańskiej] 890.

[Rok panowania] Der Kirakosa 1 w Eczmiadzynie.

W Sisie katolikosem był Grigor. Wielka Armenia nie uznawała jego władzy. Ukradziono Prawicę świętego Grzegorza Oświeciciela i przywieziono ją do Eczmiadzyna. Tam katolikosem został mianowany Kirakos Wirapecy¹¹¹⁷, jak mówi Towma Mecopecy¹¹¹⁸ (*[S.] wyciąg, patrz Hist.Orm. pod tym samym rokiem*). Bardzo to jest jednak dziwne, że choć nasz święty Oświeciciel miał, oczywiście, jedną prawą rękę, pokazywane są dwie jego prawice: jedna w Eczmiadzynie, a druga – w Sisie. Przy tym katlikos z Sisu podpisuje się jako: «Katlikos całej Armenii¹¹¹⁹, patriarcha Domu Cylicji i sługa Prawicy świętego Oświeciciela». Dla wyjaśnienia tej dwuznaczności należy dodać, że wiele świadectw wskazuje na rzeczywistą obecność Prawicy naszego Ojca w Eczmiadzynie. Píše o tym *Arak. Pat.* Natomiast w Sisie albo pokazują jakąś fałszywą prawicę, jeśli mogą ją komuś pokazać, albo...¹¹²⁰ Tylko przy zachowaniu pierwotnego podpisu i godności przyzwyczaili się do kontynuowania podpisu we wspomnianej postaci: «sługa Prawicy świętego Oświeciciela» (*Mój*). Prawicę świętego Oświeciciela zabrano do Egiptu w roku Pańskim 1293, po czym – ponieważ zsyłała nieszczęścia na niewiernych – odesłano ją z powrotem do Cylicji, do pobożnego króla Hetuma. Tam owa Prawica była przechowywana przez 148 lat. Potem została ukradziona i zabrana do Eczmiadzyna, jak już o tym pisaliśmy wyżej.

[Rok Pański] 1442. [Rok rachuby ormiańskiej] 891.

[Rok panowania] Der Kirakosa 2.

[Rok Pański] 1443. [Rok rachuby ormiańskiej] 892.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego¹¹²¹ 1.

Towma Mecopecy opowiada, że Ormianie w obraźliwy sposób pozbawili władzy eczmiadzyńskiego katolikosa Kirakosa. Jego następcą mianowano Grigora

¹¹¹⁷ (A. A. Z.) Kirakos Wirapecy był katolikosem z siedzibą w Eczmiadzynie od 1441 do 1443 roku, odtąd Roszka podaje już tylko imiona linii katlikosów eczmiadzyńskich.

¹¹¹⁸ (A. A. Z.) Towma Mecopecy (1378–1446) – ormiański duchowny i pedagog, autor *Kroniki* oraz *Historii Tamerlana i jego następców*, w której opisał inwazję Tamerlana na Kaukaz.

¹¹¹⁹ (G. K.) Lub: „wszystkich Ormian”.

¹¹²⁰ (G. K.) Tok myśli Roszki jest tu zmatowany.

¹¹²¹ (A. P.) Miasto Maku leży obecnie w północno-zachodnim skrawku Iranu. (A. A. Z.) Grigor X Dżelalbekian, zrazu biskup Artazu (inaczej: Maku, stąd zwany Makwecey), był katolikosem w latach 1443–1466.

Makwecego, który sprawował władzę katolikosą przez 22 lata. Ormianie piszą, że obalenie katolikosy Kirakosa i wprowadzenie na tron patriarchy Grigora Makwecego było następstwem działań wynikających z zawiści, z użyciem kabały i przy współudziale Turków. Niewinny katolikos Kirakos, a wraz z nim inni biskupi, zostali przy tym ciężko obrażeni (*Patmagirk Hajoc i Księga dziejów Arakela z Tebryzu*). Ja jednak sądzę, że przyczyną obalenia Kirakosa był jego katolicyzm¹¹²². Był człowiekiem cnotliwym i ascetą.

[Rok Pański] 1444. [Rok rachuby ormiańskiej] 893.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 2.

Tatarzy napadli na Armenię i narzucili jej swoje jarzmo (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1445. [Rok rachuby ormiańskiej] 894.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 3.

Naszym trzecim biskupem Lwowa¹¹²³ był pan Awedyk, którego kamienieczenie¹¹²⁴ posłali z listem własnym i biskupa Lechitów¹¹²⁵ oraz pana Stepanem, który był księciem¹¹²⁶ Rusi z rodu Koriowiczów¹¹²⁷, do Eczmiadzyna, do katolikosy Grigora, by go mianował zwierzchnikiem. Katolikos potwierdził go i powierzył [Awedykowi] diecezję suczawską¹¹²⁸. I odpowiedział, odnosząc się do pewnych wątpliwości, pisząc: «Przybył do nas umiłowany syn nasz, wasz biskup, Der Awedyk, i przyniósł wasze listy uwierzytelniające i pieczęć biskupa Horomów¹¹²⁹

¹¹²² (A. P.) W stosunku do Kirakosa Roszka użył przymiotnika: ughghaparr.

¹¹²³ (A. P.) Nazwa miasta Lwowa występuje tu w postaci: Leopolis.

¹¹²⁴ (A. P.) Ormiańskich mieszkańców Kamieńca Podolskiego Roszka określa terminem: Kamencacyk (l. mn. od: Kamencacy).

¹¹²⁵ (A. P.) W oryginale: Խիլիւղիւղնու Լիւիւղ (jepiskopos Le hac) – biskup Polaków. (A. A. Z.) Chodzi o rzymskokatolickiego biskupa kamienieckiego Pawła z Bojańczyca.

¹¹²⁶ (A. P.) W oryginale został tu użyty łaciński wyraz: dux.

¹¹²⁷ (A. A. Z.) Roszka ma myśli Koriatowiczów, wywodzących się z książąt litewskich, którzy rządili w Kamieńcu przed 1395 rokiem. Jednak o Stefanie Koriatowiczu nic nie wiadomo, choć nie można wykluczyć, że był którymś z potomków ostatnich książąt o tym nazwisku, żyjącym na Rusi lub w Mołdawii. Natomiast uważa się, że do Eczmiadzynu nie pojechał książę Stefan i że zabrano tam list polecający dla biskupa Awedyka, wystawiony przez mołdawskiego hospodara Stefana II, panującego z Suczawy, która w rezultacie została przydzielona Awedykowi do zarządu kanonicznego przez katolikosę.

¹¹²⁸ (A. P.) Nazwa miasta Suczawa (po rumuńsku: Suceava) – wówczas stolica Hospodarstwa Mołdawskiego – jest tu zapisana w postaci: Մէշնի (Seczow).

¹¹²⁹ (A. P.) W oryginale: Հորոմ Խիլիւղիւղնու (Horrom jepiskopos). Horomowie – to jest Romejowie, tu w znaczeniu: łacinnicy.

i pana Stepana¹¹³⁰. A my jeszcze raz i na nowo potwierdziliśmy Der Awedyka, który był już waszym biskupem, i przyznaliśmy mu [także] miasto Suczawę z okoliczną temą¹¹³¹, jako jego diecezję i jurysdykcję. W roku 894¹¹³², sierpnia 17». Stąd jasno wynika, że nasi arcybiskupi lwowscy zgodnie z prawem uważają się za ormiańskich biskupów Mołdawii¹¹³³. I to nie tylko Awedyk, lecz także jego poprzednicy, Johannes i Krikor, którzy tak właśnie się określali (*Kamen. diwan*).

[Rok Pański] 1446. [Rok rachuby ormiańskiej] 895.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 4.

W tym roku arcybiskup Der Awedyk przybył ponownie do Kamieńca i ponownie zatwierdził Diradura na awakereca¹¹³⁴. Tak to formułuje jego kondak: «[My], Der Awedyk, arcybiskup krainy wszystkich Rusów i Wołochów¹¹³⁵, przybyliśmy do założonego przez Boga miasta Kamieńca i stwierdziliśmy, że kahana Diradur był przez naszych poprzedników, arcybiskupów Der Johannesesa i Der Krikora, obdarzony stopniem awakareca. Także i my obdarzamy go tym stopniem (itd.). Dnia 1 sierpnia 1146¹¹³⁶ po narodzeniu Chrystusa» (z kondaku [Der Awedyka]¹¹³⁷).

[Rok Pański] 1447. [Rok rachuby ormiańskiej] 896.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego Noszącego włosienicę 5 (*Sjun.*).

[Rok Pański] 1448. [Rok rachuby ormiańskiej] 897.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 6.

¹¹³⁰ (A. A. Z.) Chodzi o hospodara mołdawskiego Stefana II.

¹¹³¹ (A. A. Z.) Tema – okręg, dystrykt, nazwa jednostki podziału administracyjnego w Cesarstwie Bizantyjskim.

¹¹³² (A. A. Z.) Rok według rachuby ormiańskiej. Cytowany tu dokument, spisany w języku starormiańskim, przechowywany był do XVIII wieku w archiwum kościoła pod wezwaniem świętego Mikołaja w Kamieńcu Podolskim; obecnie nie został odnaleziony, treść znana jest tylko z częściowej edycji Roszki.

¹¹³³ (A. P.) U Roszki: եպիսկոպոսնութիւն Պոլսոսնաց Հայոց (episkoposunk Bughdanac Hajoc).

¹¹³⁴ (A. P.) Tytuł tu zapisany jako jeden wyraz: Աւագերեց (Awagjerec).

¹¹³⁵ (A. P.) Po ormiańsku: Արհիեպիսկոպոս ամենայն Հռուսաց եւ Օլախաց աշխարհի (Arhiepiszkopos amenajn Yrruzac jew Olachac aszchar(h)i).

¹¹³⁶ (G. K.) ՌՃԽԶ – powinno być: ՌՆԽԶ = 1446.

¹¹³⁷ (A. A. Z.) Kondak arcybiskupa Awedyka, spisany w Kamieńcu Podolskim w języku starormiańskim, przechowywany był do XVIII wieku przy ormiańskim kościele pod wezwaniem świętego Mikołaja w Kamieńcu Podolskim, obecnie nie został odnaleziony, treść znana jest tylko z częściowej edycji Roszki; Roszka był pierwszym i jednocześnie ostatnim badaczem, który go czytał.

[Rok Pański] 1449. [Rok rachuby ormiańskiej] 898.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 7.

[Rok Pański] 1450. [Rok rachuby ormiańskiej] 899.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 8.

[Rok Pański] 1451. [Rok rachuby ormiańskiej] 900.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 9.

[Rok Pański] 1452. [Rok rachuby ormiańskiej] 901.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 10.

[Rok Pański] 1453. [Rok rachuby ormiańskiej] 902.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 11.

[Woskian opuścił Roszki opis zdobycia Konstantynopola, pozostawiając tylko w przypisie jego uwagę:] Myli się Arakel z Tebryzu, umieszczając tu cesarza Manuela.

[Rok Pański] 1454. [Rok rachuby ormiańskiej] 903.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 12.

[Rok Pański] 1455. [Rok rachuby ormiańskiej] 904.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 13

oraz Der Aristakesa II¹¹³⁸ 1 (*i Or. Hist.*).

[Rok Pański] 1456. [Rok rachuby ormiańskiej] 905.

[Rok panowania] Der Grigora Makwecego 14 oraz Der Aristakesa II 2.

[Rok Pański] 1457. [Rok rachuby ormiańskiej] 906.

[Rok panowania] Der Grigora 15 i Der Aristakesa II 3.

[Rok Pański] 1458. [Rok rachuby ormiańskiej] 907.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 16 i Der Aristakesa II 4.

[Rok Pański] 1459. [Rok rachuby ormiańskiej] 908.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 17 i Der Aristakesa II 5.

Święty Antonin Florencki pozostawił wiele pism, m.in. „Historię starożytności”, w której wiele razy wspomina o Ormianach¹¹³⁹ (*Bri.*).

¹¹³⁸ (A. A. Z.) Aristakes II Athorakal (Koadiutor) był od 1448 roku katolikosem towarzyszem, to jest działającym równolegle z głównym katolikosem, rządził w latach 1466–1470. Od tam aż do XVII wieku była to praktyka stała, spowodowana częściowo walkami frakcyjnymi wśród duchowieństwa ormiańskiego, a częściowo koniecznością podziału zwiększających się wciąż zobowiązań finansowych, jakie na katolikosów narzucały władze Persji, władające Eczmiadzynem.

¹¹³⁹ (A. A. Z.) Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów.*

Katolikos achtamarski Zakaria odsunął od władzy katolikosą eczmiadzyńską, Grigora. Sułtan Tebryzu Dżahan-szah¹¹⁴⁰ zdecydował, że Zakarii będą podlegały obydwie trony. Obaj katolikosowie dwukrotnie zastępowali się wzajemnie na tronie katolikosy do roku 913 [= 1464], po czym obaj zmarli.

[Rok Pański] 1460. [Rok rachuby ormiańskiej] 909.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 18 i Der Aristakesa II 6.

[Rok Pański] 1461. [Rok rachuby ormiańskiej] 910. [Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 19, Der Aristakesa II 7 oraz Der Zakarii 1 (*i Sjun.*).

Katolikos achtamarski Zakaria¹¹⁴¹ z wieloma darami udał się do Tebryzu, do króla tatarskiego¹¹⁴², Dżahan-szaha. Ten zaś podarował Zakarii katolikosat eczmiadzyński oraz Prawicę Świętego Oświeciciela. I tak Zakaria zasiadł na tronie eczmiadzyńskim. Następnie Dżahan-szah z licznymi wojskami zdobył Isfahan, Herat i Chorasán, po czym wrócił do Tebryzu (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*). Ów Zakaria pochodził z rodziny królewskiej. Był jednym z wnuków króla Armenii Gagika (*Hist.*).

W owym czasie, po śmierci Awedyka, na tronie arcybiskupim Lwowa zasiadł Der Chaczadur¹¹⁴³. Wspomina o tym kondak z roku Pańskiego 1493, wydany z okazji zbudowania dzwonnicy przy kościele Świętego Mikołaja w Kamieńcu (*w Hist. Pol.*¹¹⁴⁴). *Jezuita Herbest* mówi, że w roku tym arcybiskupem Lwowa był Chaczadur. Zobacz też pod rokiem 1478.

[Rok Pański] 1462. [Rok rachuby ormiańskiej] 911.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 20, Der Aristakesa II 8 oraz Der Zakarii 2 i ... (*Stepannos Sjuneci*).

Katolikos achtamarski Der Zakaria zabrał Prawicę Świętego Oświeciciela do Achamaru, ale później przywieziono ją z powrotem do Eczmiadzyny (*S. wyciąg*).

¹¹⁴⁰ (A. P., A. A. Z.) Dżahanszah był władcą turkmeńskiej federacji plemiennej Kara Kojunlu w latach 1438–1467, rządzącym znaczną częścią Iranu.

¹¹⁴¹ (A. A. Z.) Katolikos Zakaria III z Achamaru (1434–1464) zdobył Eczmiadzyn na czele sił zbrojnych i ogłosił się katolikosem w 1461 roku. W tym samym czasie mnich Sargis przejął relikwiarz zawierający „Prawicę świętego Grzegorza Oświeciciela” i również starał się o tytuł katolikosy. Dżahanszah mianował Zakarię katolikosem Eczmiadzynu i wyznaczył Sarkisa II na jego przyszłego następcę.

¹¹⁴² (A. P.) Zapis ormiański: Թաթարացի Փաշազադե (Tatarac Patszah). Tatarami zwano ludność tureckojęzyczną, której część określa się obecnie terminem: Azerbejdżanie (Azerowie).

¹¹⁴³ (A. A. Z.) Chaczadur (Krystyn) był arcybiskupem ormiańskim Lwowa – elektem od 1463 roku, konsekrowany został w Eczmiadzynie dopiero w 1466 roku, zmarł w 1505 roku.

¹¹⁴⁴ (G. K.) Woryginalie: *Պատմ. Լիհ.* = *Պատմություն Լիհու* – Historia Polaków/Polski.

Doszło potem do ostrego konfliktu między Dżahan-szajem a Turkami [osmańskimi]. Górę wziął Dżahan-szah. Katolikos Zacharia pogodził zwaśnione strony. Ponieważ jednak syn Dżahan-szaha Hasan-Ali¹¹⁴⁵ chciał schwytąć katolikosa, ten – wzięwszy z sobą Prawicę Świętego Oświeciciela, chorągiew¹¹⁴⁶ i uroczyste orarium¹¹⁴⁷ – z trudem wymknął się bezbożnikom i wrócił do swego ojczystego Achtamaru (*Arist. Hist. Dawriżecy*).

[Rok Pański] 1463. [Rok rachuby ormiańskiej] 912.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 21 i Der Aris[takesa] 9.

[Rok Pański] 1464. [Rok rachuby ormiańskiej] 913.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 22 i Der Aristakesa 10.

[Rok Pański] 1465. [Rok rachuby ormiańskiej] 914.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 23 i Der Aristakesa 11.

[Rok Pański] 1466. [Rok rachuby ormiańskiej] 915.

[Rok panowania] Der Grig[ora] Makwecego 24 i Der Sargisa II¹¹⁴⁸ 1.

[Rok Pański] 1467. [Rok rachuby ormiańskiej] 916.

[Rok panowania] Der Sargisa II 2.

[Rok Pański] 1468. [Rok rachuby ormiańskiej] 917.

[Rok panowania] Der Sargisa II 3.

[Rok Pański] 1469. [Rok rachuby ormiańskiej] 918.

[Rok panowania] Der Sargisa II 4.

[Rok Pański] 1470. [Rok rachuby ormiańskiej] 919.

[Rok panowania] Der Sargisa II 5.

[Rok Pański] 1471. [Rok rachuby ormiańskiej] 920.

[Rok panowania] Der Sargisa II 6.

[Rok Pański] 1472. [Rok rachuby ormiańskiej] 921.

[Rok panowania] Der Sargisa II 7.

Król perski Uzun[-Hasan] napadł na Turków, zdobył Trapezunt i Tokat¹¹⁴⁹ [...].

¹¹⁴⁵ (A. A. Z.) Hasan Ali był sułtanem Kara-Kojunlu w latach 1467–1468.

¹¹⁴⁶ (A. P.) W oryginale: խաչվառ (chaczwarr).

¹¹⁴⁷ (A. P.) W oryginale: պատմութեան նիքար (patwakan urar) – stuła, znak święceń biskupa, prezbitera i diakona.

¹¹⁴⁸ (A. A. Z.) Sargis II Aszatar był katolikosem towarzyszem od 1462 roku i głównym katolikosem w latach 1469/1470–1474.

¹¹⁴⁹ (A. P.) Tokat (Eudoksia) – miasto leżące w północnej Turcji (na południe od czarnomorskiego portu Samsun).

[Rok Pański] 1473. [Rok rachuby ormiańskiej] 922.

[Rok panowania] Der Sargisa II 8.

[Rok Pański] 1474. [Rok rachuby ormiańskiej] 923.

[Rok panowania] Der Sargisa II 9 i Hohana V¹¹⁵⁰ 1.

[...] Uzun[-H]asan został pokonany i uciekł ze swoimi w góry Armenii.

[Rok Pański] 1475. [Rok rachuby ormiańskiej] 924.

[Rok panowania] Der Hohannesa V 2.

Uzun[-H]asan swoją broń skierował przeciwko sułtanowi Egiptu, mieszkańcom Kapadocji, Ormianom i Gruzinom. Wszystkich ich zjednoczył pod panowaniem perskim i stał się bardzo groźny dla Turków (*Bri.*).

[Rok Pański] 1476. [Rok rachuby ormiańskiej] 925.

[Rok panowania] Der Hohana V 3 i Der Sargisa III¹¹⁵¹ 1.

[Rok Pański] 1477. [Rok rachuby ormiańskiej] 926.

[Rok panowania] Der Hoh[ana] V 4 i Der Sargisa III 2.

Mniej więcej w tym czasie Prawica Świętego Oświeciciela wróciła do Eczmiadzyna dzięki staraniom mądrego i obdarzonego krasomówczym talentem biskupa Wrtanesa¹¹⁵², który słuchając rady wyżej wspomnianych katolikosów Hohana i Sargisa, zmienił swój wygląd i udawał kulawego. Przybył do Ach-tamaru i przez siedem lat pełnił tam funkcję luserara¹¹⁵³. W końcu ukradł Prawicę Świętego Oświeciciela i, współpracując z kupcami z Dżulfy, potajemnie posłał ją do tego miasta¹¹⁵⁴. Potem rozwiązał rzemień, który mu krępował nogę. A Święta Prawica jest od tego czasu w Eczmiadzynie (*Arakel z Tebryzu*).

[Rok Pański] 1478. [Rok rachuby ormiańskiej] 927.

[Rok panowania] Der Hoh[ana] V 5 i Der Sargisa III 3.

W tym roku lwowski arcybiskup Der Chaczatur wszczął w tym roku spór z mieszkańcami Lwowa, którego rozstrzygnięcie zostało dokonane przez króla

¹¹⁵⁰ (A. A. Z.) Hohan (Howhannes) VII Adżakir był katolikosem towarzyszem od 1470 roku i głównym katolikosem w latach 1474–1484.

¹¹⁵¹ (A. A. Z.) Sargis III Mussail był katolikosem towarzyszem od 1474 roku i głównym katolikosem w latach 1484–1515.

¹¹⁵² (A. A. Z.) Chodzi zapewne o przyszłego katolikosa Sargisa IV Wrastancego (1520–1536), który był katolikosem towarzyszem od 1515 roku.

¹¹⁵³ (A. A. Z.) Ormiański termin: luserara znaczy dosłownie: czyniący światło. Tak nazywany dostojnik katolikosatu był zastępcą katolikosa.

¹¹⁵⁴ (A. P.) Chodzi o tzw. starą Dżulfę (inaczej: Dżugha), miasto leżące nad rzeką Araks.

Polski¹¹⁵⁵ Zygmunta Augusta w 1569 roku¹¹⁵⁶, podczas gdy Krikor Warakecy, arcybiskup Lwowa, wraz z poddanymi zwrócił się wtedy do króla z prośbą o rozsądzenie. Patrz 1557.

- [Rok Pański] 1479. [Rok rachuby ormiańskiej] 928.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 6 i Der Sargisa III 4.
- [Rok Pański] 1480. [Rok rachuby ormiańskiej] 929.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 7 i Der Sargisa III 5.
- [Rok Pański] 1481. [Rok rachuby ormiańskiej] 930.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 8 i Der Sargisa III 6.
- [Rok Pański] 1482. [Rok rachuby ormiańskiej] 931.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 9 i Der Sargisa III 7.

Katolikos Der Sargis. Ogień spadł z nieba i spalił nieczysty dom Madan¹¹⁵⁷ wraz z mieszkańcami. Arcybiskup Mkrticz, zwany Naghaszem¹¹⁵⁸, wybudował ołtarze (*Sjun.*).

- [Rok Pański] 1483. [Rok rachuby ormiańskiej] 932.
- [Rok panowania] Der Hohana V 10 i Der Sargisa III 8.
- [Rok Pański] 1484. [Rok rachuby ormiańskiej] 933.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 11 i Der Sargisa III 9.
- [Rok Pański] 1485 [Rok rachuby ormiańskiej] 934.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 12 i Der Sargisa III 10.

Katolikos Johannes był w tym czasie w Kamieńcu¹¹⁵⁹. Wspomina o tym kondak newiragów Eczmiadzyna. W tymże roku eczmiadzyńscy newiragowie zatwierdzili kondakiem dochody lwowskiego arcybiskupa ormiańskiego Der Stepan-

¹¹⁵⁵ (G. K.) Lub: Polaków.

¹¹⁵⁶ (A. A. Z.) Ugoda arcybiskupa Krystyna z gminą ormiańską Lwowa została zawarta w 1467 roku. Jej pergaminowy oryginał w języku staroormiańskim przechowywany był w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, potem w bibliotece ormiańskiej kapituły katedralnej we Lwowie, został rzekomo pozyskany przez ojca Minasa Bższkianca w 1820 roku dla klasztoru mechitarystów w Wenecji, tam jednak obecnie nie został odnaleziony. Treść ugody znana jest tylko z edycji i kopii. Roszka datuje ugodę na rok 1478, znając ją jedynie ze wzmianki w dokumencie króla Zygmunta II Augusta z 1569 roku, gdzie tak jest właśnie datowana.

¹¹⁵⁷ (G. K.) Chyba chodzi o Medynę, (A. P.) miasto w Arabii, do którego przeniósł się z Mekki Muhammad w początkach propagowania islamu.

¹¹⁵⁸ (A. A. Z.) Mkrticz Naghasz (czyli Malarz, ok. 1394–1469/1470) był arcybiskupem Diyarbakiru, poetą i malarzem.

¹¹⁵⁹ (A. A. Z.) Tu chodzi o Howhannesa I, katolikosa siskiego (cylicyjskiego) w latach 1483–1488.

nosa¹¹⁶⁰. Tutaj cytuję tylko początek: «Z łaskami [z błogosławieństwem] itd. Z polecenia katolikosy Der Sargisa przybyliśmy do Kamieńca w 934 roku my, newiragowie, wardapet Astwacatur i kronawor Nerses. W tym miejscu spotkaaliśmy na miejscu katolikosy Der Hohannesa oraz biskupa Der Stepannosa» itd. Ten udał się do Rzymu, wyznał wiarę prawdziwą i od Innocentego VIII otrzymał w nagrodę krzyż, obuwie, zwane mozzetto, i dalmatykę, zwaną rocchetto, oraz białe i czerwone szaty liturgiczne. Powróciwszy do Lwowa, zmarł. Taki [jest] jego testament i kondak kamieniecki. Patrz [lata] 1490 i 1595.

- [Rok Pański] 1486. [Rok rachuby ormiańskiej] 935.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 13 i Der Sargisa III 11.
- [Rok Pański] 1487. [Rok rachuby ormiańskiej] 936.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 14 i Der Sargisa III 12.
- [Rok Pański] 1488. [Rok rachuby ormiańskiej] 937.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 15 i Der Sargisa III 13.
- [Rok Pański] 1489. [Rok rachuby ormiańskiej] 938.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 16 i Der Sargisa III 14.
- [Rok Pański] 1490. [Rok rachuby ormiańskiej] 939.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 17 i Der Sargisa III 15.

Ormiańskim arcybiskupem Lwowa był w tym roku Kalust, którego imię Polacy piszą w postaci Kilianos¹¹⁶¹ (*Jezuita Herbest i Andrzej Lubelczyk w Liturgii*¹¹⁶²). Jak się wydaje, ów Kalust zastępował na tronie biskupim arcybiskupa Stepannosa w czasie jego podróży do Rzymu.

- [Rok Pański] 1491. [Rok rachuby ormiańskiej] 940.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 18 i Der Sargisa III 16.
- [Rok Pański] 1492. [Rok rachuby ormiańskiej] 941.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 19 i Der Sargisa III 17.
- [Rok Pański] 1493. [Rok rachuby ormiańskiej] 942.
- [Rok panowania] Der Hoh[ana] V 20 i Der Sargisa III 18
- oraz Der Aristakesa III¹¹⁶³ 1 (*Arak.*).

¹¹⁶⁰ (A. A. Z.) Pomyłka Roszki co do podróży do Rzymu; sprawa dotyczy prawdopodobnie katolikosy Stepannosa V Salmastecego (o którym pisze dalej). Natomiast Stepannos, o którym pisze jako arcybiskupie Lwowa w 1485 roku, być może zastępował chwilowo arcybiskupa Chaczadura (Krystyna).

¹¹⁶¹ (A. A. Z.) Kałust (Kilian) był arcybiskupem lwowskim w latach 1515–przed 1544.

¹¹⁶² (G. K.) W oryginale: ի Պաւստար; skrót od: ի Պաւստարաւի.

¹¹⁶³ (A. A. Z.) Aristakes III z Eczmiadzynu – katolikos towarzyszy w latach 1484–1589.

W owym roku arcybiskupem Lwowa był Der Chaczadur¹¹⁶⁴, którego wspomina kondak zakrystii kościoła w Kamieńcu (*Kond[ak]*).

[Rok Pański] 1494. [Rok rachuby ormiańskiej] 943.

[Rok panowania] Der Sargisa III 19 i Der Aristakesa III 2.

[Rok Pański] 1495. [Rok rachuby ormiańskiej] 944.

[Rok panowania] Der Sargisa III 20 i Der Aristakesa III 3.

[Rok Pański] 1496. [Rok rachuby ormiańskiej] 945.

[Rok panowania] Der Sargisa III 21 i Der Aristakesa III 4.

[Rok Pański] 1497. [Rok rachuby ormiańskiej] 946.

[Rok panowania] Der Sargisa III 22 i Der Aristakesa III 5.

[Rok Pański] 1498. [Rok rachuby ormiańskiej] 947.

[Rok panowania] Der Sargisa III 23 i Der Aristakesa III 6.

[Rok Pański] 1499. [Rok rachuby ormiańskiej] 948.

[Rok panowania] Der Sargisa III 24 i Der Tadewosa¹¹⁶⁵ 1 (*Arak.*).

Wielka katedra w Eczmiadynie¹¹⁶⁶ została zburzona przez najeźdźców. Katolikos Sargis [uciekł] do Iberii, gdzie przebywał do 973 roku¹¹⁶⁷. Medowie¹¹⁶⁸ zajęli wyspę Achamar, złupili ją, a miasto Baghesz spalili. Muzułmanie w Tebryzie zaczęli w stosunku do siebie używać nazw: sufi i kyzył-basz, co znaczy ‘czerwony turban’¹¹⁶⁹ (*S. wyciąg*).

[Rok Pański] 1500. [Rok rachuby ormiańskiej] 949.

[Rok panowania] Der Sargisa III 25 i Der Tadewosa 2.

¹¹⁶⁴ (A. A. Z.) Chaczadur – Krystyn.

¹¹⁶⁵ (A. A. Z.) Tadewos I – katolikos towarzysz w latach 1499–1504.

¹¹⁶⁶ (A. P.) W oryginale Roszki: Մեծ Կաթողիկէն Էջմիածնի (Mec Katughiken Eczmiacni).

¹¹⁶⁷ (H. W.) Pomyłka (Roszki), ponieważ w owym roku katolikosem był Sargis IV.

¹¹⁶⁸ (A. P.) W oryginale: Ազգն Մարաց (Azgn Marac) – Naród Medów. W języku staroormiańskim Medów nazywano Marami. Być może pod nazwą Medów kryją się tu Kurdowie, naród irański, podobnie jak starożytni Medowie.

¹¹⁶⁹ (A. P.) Po turecku: kyzył nasz (we współczesnej ortografii: kıyıl baş), znaczy: czerwona głowa, a nie: czerwony turban, jak napisał Roszka: կարմիր փալկեղ (karmir pakegh). Chodzi o plemiona tureckie zamieszkujące wschodnią Anatolię, północną Syrię i Zakaukazie, które uznały szejcha sefawidzkiego w Ardebilu za swego mistrza i przewodnika. Członkowie tych plemion nosili na głowach czerwone turbany, stąd nazwa: kyzył-basze – czerwonogłowi. Byli zwolennikami sufizmu, mistyki muzulmańskiej. Stąd nazwa: sufi.

WIEK SZESNASTY

- [Rok Pański] 1501. [Rok rachuby ormiańskiej] 950.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 26 i Der Tadewosa 3.
 [Rok Pański] 1502. [Rok rachuby ormiańskiej] 951.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 27 i Der Tadewosa 4.
 [Rok Pański] 1503. [Rok rachuby ormiańskiej] 952.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 28 i Der Tadewosa 5.
 [Rok Pański] 1504. [Rok rachuby ormiańskiej] 953.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 29 i Der Jeghiszego¹¹⁷⁰ 1 i ... (*Arak.*).
 [Rok Pański] 1505. [Rok rachuby ormiańskiej] 954.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 30 i Der Jeghiszego 2.
 [Rok Pański] 1506. [Rok rachuby ormiańskiej] 955.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 31 i Der Jeghiszego 3
 oraz Der Nersesa I¹¹⁷¹ i ... (*Arak.*).
 [Rok Pański] 1507. [Rok rachuby ormiańskiej] 956.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 32 i Der Jeghiszego 4 oraz Der Nersesa 2.
 [Rok Pański] 1508. [Rok rachuby ormiańskiej] 957.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 33 i Der Jeghiszego 5 oraz Der Nersesa 3.
 [Rok Pański] 1509. [Rok rachuby ormiańskiej] 958.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 34 i Der Jeghiszego 6 oraz Der Nersesa 4.
 [Rok Pański] 1510. [Rok rachuby ormiańskiej] 959.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 35 i Der Jeghiszego 7 oraz Der Nersesa 5.
 [Rok Pański] 1511. [Rok rachuby ormiańskiej] 960.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 36 i Der Jeghiszego 8 oraz Der Nersesa 6.
 [Rok Pański] 1512. [Rok rachuby ormiańskiej] 961.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 37 i Der Jeghiszego 9 oraz Der Nersesa 7.
 [Rok Pański] 1513. [Rok rachuby ormiańskiej] 962.
 [Rok panowania] Der Sargisa III 38 i Der Jeghiszego 10.
 Der Nerses *dub.*¹¹⁷², czy był.
 [Rok Pański] 1514. [Rok rachuby ormiańskiej] 963.

¹¹⁷⁰ (A. A. Z.) Jeghisze I – katolikos towarzysz w latach 1504–1515.

¹¹⁷¹ (A. A. Z.) Nerses V został katolikosem towarzyszem w roku 1505.

¹¹⁷² (A. A. Z.) *Dub[ium est]* (łac.) – wątpliwe jest.

- [Rok panowania] Der Zakarii III¹¹⁷³ 1.
 [Rok Pański] 1515. [Rok rachuby ormiańskiej] 964.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 2.
 [Rok Pański] 1516. [Rok rachuby ormiańskiej] 965.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 3.
 [Rok Pański] 1517. [Rok rachuby ormiańskiej] 966.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 4.
 [Rok Pański] 1518. [Rok rachuby ormiańskiej] 967.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 5.
 [Rok Pański] 1519. [Rok rachuby ormiańskiej] 968.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 6.
 [Rok Pański] 1520. [Rok rachuby ormiańskiej] 969.
 [Rok panowania] Der Zakarii III 7 i Der Sargisa IV¹¹⁷⁴ 1.

Po Der Zakarii nastąpił Der Sargis (*Ar. Daw.*).

- [Rok Pański] 1521. [Rok rachuby ormiańskiej] 970.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 2.
 [Rok Pański] 1522. [Rok rachuby ormiańskiej] 971.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 3.
 [Rok Pański] 1523. [Rok rachuby ormiańskiej] 972.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 4.
 [Rok Pański] 1524. [Rok rachuby ormiańskiej] 973.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 5.
 [Rok Pański] 1525. [Rok rachuby ormiańskiej] 974.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 6.
 [Rok Pański] 1526. [Rok rachuby ormiańskiej] 975.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 7.
 [Rok Pański] 1527. [Rok rachuby ormiańskiej] 976.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 8.
 [Rok Pański] 1528. [Rok rachuby ormiańskiej] 977.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 9.
 [Rok Pański] 1529. [Rok rachuby ormiańskiej] 978.
 [Rok panowania] Der Sargisa IV 10.

¹¹⁷³ (A. A. Z.) Zakaria III (właściwie II) z Wagharszapatu, dawny katolikos towarzysz, w latach 1515–1520.

¹¹⁷⁴ (A. A. Z.) Sargis IV był katolikosem w latach 1520–1536.

[Rok Pański] 1530. [Rok rachuby ormiańskiej] 979.

[Rok panowania] Der Sargisa IV 11.

[Rok Pański] 1531. [Rok rachuby ormiańskiej] 980.

[Rok panowania] Der Sargisa IV 12.

[Rok Pański] 1532. [Rok rachuby ormiańskiej] 981.

[Rok panowania] Der Sargisa IV 13.

[Rok Pański] 1533. [Rok rachuby ormiańskiej] 982.

[Rok panowania] Der Sargisa IV 14.

[Rok Pański] 1534. [Rok rachuby ormiańskiej] 983.

[Rok panowania] Der Sargisa IV 15.

[Rok Pański] 1535. [Rok rachuby ormiańskiej] 984.

[Rok panowania] Der Grigora XI¹¹⁷⁵ 1.

Arcybiskup Lwowa Stepannos żył jeszcze w tym roku (*Jezu. Herb.*).

[Rok Pański] 1536. [Rok rachuby ormiańskiej] 985.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 2.

[Rok Pański] 1537. [Rok rachuby ormiańskiej] 986.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 3.

[Rok Pański] 1538. [Rok rachuby ormiańskiej] 987.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 4.

[Rok Pański] 1539. [Rok rachuby ormiańskiej] 988.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 5.

[Rok Pański] 1540. [Rok rachuby ormiańskiej] 989.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 6.

[Rok Pański] 1541. [Rok rachuby ormiańskiej] 990.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 7 i Der Step[annosa] z Salmastu 1¹¹⁷⁶
(*Sjun. i Arak.*).

[Rok Pański] 1542. [Rok rachuby ormiańskiej] 991.

[Rok panowania] Der Stepan[no]sa z Salmastu 2.

[Rok Pański] 1543. [Rok rachuby ormiańskiej] 992.

[Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 3.

[Rok Pański] 1544. [Rok rachuby ormiańskiej] 993.

[Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 4.

¹¹⁷⁵ (A. A. Z.) Grigor XI był katolikosem w latach 1536–1545.

¹¹⁷⁶ (A. A. Z.) Stepannos Salmastecy był katolikosem od 1545 roku, a wcześniej katolikosem towarzyszem od 1540 roku.

- [Rok Pański] 1545. [Rok rachuby ormiańskiej] 994.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 5 i Der Mikajela 1¹¹⁷⁷
 i ... (S.; Arak).
 [Rok Pański] 1546. [Rok rachuby ormiańskiej] 995.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 6 i Der Mikajela 2.
 [Rok Pański] 1547. [Rok rachuby ormiańskiej] 996.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 7 i Der Mikajela 3.
 [Rok Pański] 1548. [Rok rachuby ormiańskiej] 997.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 8 i Der Mikajela 4.
 [Rok Pański] 1549. [Rok rachuby ormiańskiej] 998.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 9 i Der Mikajela 5.
 [Rok Pański] 1550. [Rok rachuby ormiańskiej] 999.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 10 i Der Mikajela 6 (S.).
 [Rok Pański] 1551. [Rok rachuby ormiańskiej] 1000.
 [Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 11 i Der Mikajela 7.

Eczmiadzyński katolikos Der Stepannos albo został pozbawiony tronu, albo sam go porzucił. Udał się do Rzymu, gdzie uznał zwierzchnictwo [papieża]. Po tej pielgrzymce przybył do Lwowa i zmarł w tym samym roku¹¹⁷⁸, jak o tym świadczy napis nagrobny: «Hoc sepulcrum est Rev. Patris Stephani Patriarchae

¹¹⁷⁷ (A. A. Z.) Mikajel I Sebastacy – katolikos towarzysz od roku 1545 i główny katolikos w latach 1567–1576.

¹¹⁷⁸ (A. A. Z.) Tak zwana *Kronika kamieniecka*, spisywana na bieżąco przez ormiańskich duchownych w Kamieńcu Podolskim, podaje o rok późniejszą datę: „Roku ery ormiańskiej 1001 [=1552], 14 stycznia. Katolikos eczmiadzyński Der Stepannos przybył z Frankistanu [Europy Zachodniej], do miasta Lwowa i tam zmarł”. Piszący nieco później, ale też w tej dobie, jezuita polski Benedykt Herbest (idem, *Wypisanie drogi*, w: idem, *Chrześcijańska porządna odpowiedź na tę Confessję, która pod tytułem Braciej Zakonu Chrystusowego niedawno jest wydana*, Kraków 1567, s. 367v) też wspomniał o pochówku katolikosa we Lwowie. Jest więc to rzecz pewna. Historycy ormiańscy twierdzą natomiast uparcie, że Stepannos V powrócił do Eczmiadzyna i tam zmarł w 1567 roku. Ormiańska Wikipedia stwierdza nawet – bez odniesienia się do żadnego źródła – „Pomyśl, że Stepanos V z Salmas zmarł we Lwowie w 1552 r. i został tam pochowany zgodnie z obrządkiem katolickim, został obalony przez dowody z kronik. Fałszywy nagrobek i napis z jego imieniem w ormiańskim kościele katedralnym we Lwowie miały na celu zachęcenie miejscowych Ormian do konwersji”. Zob. K. Stopka, *Stefan V Salmastecy, zwany też Kostandnupolscey* (zm. 1552), *katolikos eczmiadzyński wszystkich Ormian, wykonujący władzę biskupią w ormiańskiej diecezji lwowskiej*, w: *Polski słownik biograficzny*, 43, Kraków 2004, s. 152–154.

maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopolim adveniens animam Suam Deo tradidit, 1551»¹¹⁷⁹.

[Rok Pański] 1552. [Rok rachuby ormiańskiej] 1001.

[Rok panowania] Der Step[annosa] z Salmastu 12 i Der Mikajela 8.

[Rok Pański] 1553. [Rok rachuby ormiańskiej] 1002.

[Rok panowania] Der Mikajela 9.

[Rok Pański] 1554. [Rok rachuby ormiańskiej] 1003.

[Rok panowania] Der Mikajela 10.

[Rok Pański] 1555. [Rok rachuby ormiańskiej] 1004.

[Rok panowania] Der Mikajela 11.

[Rok Pański] 1556. [Rok rachuby ormiańskiej] 1005.

[Rok panowania] Der Mikajela 12.

[Rok Pański] 1557. [Rok rachuby ormiańskiej] 1006.

[Rok panowania] Der Mikajela 13, a także dwóch [innych katolikosów]:

Der Barsegha¹¹⁸⁰ i Grigora¹¹⁸¹ (*S. wyciąg i Arak.*).

W owym roku było czterech katolikosów: Stepannos¹¹⁸², Mikajel, Barsegh i Grigor (*S. i Arak.*).

¹¹⁷⁹ (A. A. Z.) W pełniejszej wersji, podanej przez Szymona Starowolskiego w 1665 roku, inskrypcja ta brzmi: „To jest grób najczcigodniejszego ojca Stefana, Patriarchy Wielkiej Armenii, który był w Rzymie, i do Lwowa przybywszy, duszę swoją Bogu oddał w roku Pańskim 1551, dnia 14 stycznia, Juliuszowi Drugiemu, Kapłanowi Najwyższemu, złożył oboediencję” (S. Starowolski, *Monumenta Sarmatorum viam univerae carnis ingressorum*, Cracoviae 1665, s. 300). Powtórzył ją Niesiecki, ale w wersji skróconej (K. Niesiecki, *Korona polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami naywyższymi honorami, heroicznym męstwem y odwagą, wytworną nauką a naypierwey cnotą, pobożnością y świętobliwością ozdobiona* [...], 1, Lwów 1728, s. 95). Ta skrócona wersja dziś znajduje się na nagrobku kamiennym w katedrze ormiańskiej we Lwowie, przy ścianie od strony lewej, obok pierwszego filaru, a to dlatego, że pierwotny tekst, zatarty w początkach XIX wieku, a może już za czasów Roszki, potem został odnowiony w skróconej formie, czyli za Niesieckim. Wydaje się, że Roszka również przytacza ją nie za autopsji, lecz za współczesnym sobie Niesieckim.

¹¹⁸⁰ (A. A. Z.) Barsegh Eczmiadzyncy (z Eczmiadzyna) miał być katolikosem towarzyszem już od 1549 roku, a zmarł około 1567.

¹¹⁸¹ (A. A. Z.) Grigor XII Wagharszapatcy (z Wagharszapatu) w 1552 roku został katolikosem przy Mikajelu I Sebastacym, a głównym katolikosem w 1570 roku, zmarł w 1587 roku.

¹¹⁸² (A. A. Z.) Być może chodzi o Stepannosa Aryndżecego, który na listach katolikosów eczmiadzyńskich wykazywany jest jako katolikos towarzysz w latach 1567–1575, jednak autor *Kroniki kamienieckiej* opisał jego przyjazd do Polski w 1562 roku, już wtedy tytułując

Arcybiskup lwowski Krikor II pochodził ze Wschodu, Warakecy¹¹⁸³. Dnia 7 marca owego roku zawarł porozumienie z mieszkańcami Kamieńca, w którym [zobowiązał się], że nie będzie wymagał przyjazdu duchownych i świeckich w sprawach sądowych [do Lwowa], lecz sam będzie przyjeżdżał na rozprawy sądowe do Kamieńca wraz z dwoma duchownymi i czterema sędziami. Była też mowa o tym, co należy dawać newiragom. To porozumienie opieczętowane i podpisane przez obie strony potwierdził w 1579 roku polski król Stefan Batory, ponieważ wtedy Ormianie nie podlegali jeszcze władzy rzymskiej Stolicy Apostolskiej. Patrz [też pod rokiem] 1562.

[Rok Pański] 1558. [Rok rachuby ormiańskiej] 1007.

[Rok panowania] Der Mikajela 14, a także Der Barsegha i Der Grigora 2.

[Rok Pański] 1559. [Rok rachuby ormiańskiej] 1008.

[Rok panowania] Der Mikajela 15, a także Der Barsegha i Der Grigora 3.

[Rok Pański] 1560. [Rok rachuby ormiańskiej] 1009.

[Rok panowania] Der Mikajela 16, a także Der Barsegha i Der Grigora 4.

Sefer Abgarenc, z królewskiego rodu ormiańskiego, przybył do Rzymu jako przedstawiciel ludności Armenii¹¹⁸⁴ i został serdecznie przyjęty przez papieża Piusa IV¹¹⁸⁵. Między innymi otrzymał od niego kościół dla Ormian. Ponieważ jednak kościół ów znajdował się, wraz z drugim kościołem, w zamkniętej dzielnicy żydowskiej, następca Piusa IV, papież Pius V¹¹⁸⁶, rozkazał zburzyć oba kościoły i zamiast nich dał Ormianom kościół świętej Marii Egipcjanki.

go „katolikosem Ormian”, „katolikosem Świętego Eczmiadzyna”, co szczególnie podkreślał z uwagi na fakt, że była to pierwsza wizyta katolikosza w Kamieńcu Podolskim.

¹¹⁸³ (A. A. Z.) Grigor (Krikor, Gregorius) Ananienc Warakecy (Waragcy) († 1574) formację zakonną i intelektualną odebrał w klasztorze Waragu (Warak) nad jeziorem Wan, był bliskim współpracownikiem katolikosza Stepannosa Salmastecego, już w 1551 roku zalecony przez niego i wybrany przez starszych gminy ormiańskiej na arcybiskupa lwowskiego.

¹¹⁸⁴ (A. A. Z.) Roszka nieco myli daty i imiona. W 1562 roku katolikos Mikajel Sebastacy, po naradzie z biskupami i wardapetami w klasztorze Świętego Znak w Sebastii, wysłał do Rzymu dpara Abgara Tochtecego (z Tokatu), który podawał się za potomka króla Abgara z Edessy. W orszaku legata ormiańskiego znajdował się jego syn Sułtanszach, który pozostał we Włoszech, przybrał imię Bartolomeo Abgaro, uzyskał wykształcenie i był potem administratorem hospicjum przy kościele Świętej Marii Egipcjanki oraz tłumaczem papieskim. Spotkał go w 1611 roku polski Ormianin Symeon Lehacy, pielgrzymujący do Rzymu (zob. szerzej: K. Stopka, *Ormianie katolicy w XIV–XVIII wieku*, w: *Ormianie katolicy w Armenii i Gruzji. Historia, pamięć, tożsamość*, Kraków 2015, s. 137–138).

¹¹⁸⁵ (A. A. Z.) Pius IV był papieżem w latach 1559–1565.

¹¹⁸⁶ (A. A. Z.) Pius V był papieżem w latach 1566–1572.

Polecił także zbudować przy owym kościele pomieszczenia mieszkalne dla ormiańskich pielgrzymów. Później papież Grzegorz XIII¹¹⁸⁷ ozdobił ów kościół. I pozostaje on do teraz w rękach Ormian. Patrz [pod rokiem] 1572. *Historia Rzymska* informuje, że ów Sefer był posłany przez króla Armenii, ale sam Sefer nie wymienia imienia żadnego króla, a poza tym w owym czasie Ormianie nie mieli króla, zatem myli się historyk.

[Rok Pański] 1561. [Rok rachuby ormiańskiej] 1010.

[Rok panowania] Der Mikajela 17, a także Der Barsegha i Der Grigora 5.

[Rok Pański] 1562. [Rok rachuby ormiańskiej] 1011.

[Rok panowania] Der Mikajela 18, a także Der Barsegha i Der Grigora 6.

Dnia 25 lipca owego roku król polski Zygmunt August zatwierdził Krikora na urzędzie ormiańskiego arcybiskupa Lwowa, przy czym jego władza biskupia miała obejmować całe terytorium Polski. Zostały przy tym wymienione takie miasta, jak: Lwów, Kamieniec, Kijów i inne¹¹⁸⁸. Zatwierdzanie przez królów było respektowane przez następców Krikora, aż do Nikoghajosa Torosjanca. [Arcybiskup Krikor] pozwał do polskiego sądu królewskiego lwowskich sędziów, którzy wbrew jego woli sądzili kapłanów i w sprawach duchowych sprzeciwiali mu się. Król polski zadecydował, że sędziowie nie powinni się wtrącać do jurysdykcji kościelnej¹¹⁸⁹. Podjął także inne decyzje, które tu pomijamy (*Kondak*).

[Rok Pański] 1563. [Rok rachuby ormiańskiej] 1012.

[Rok panowania] Der Mikajela 19 oraz Der Barsegha i Der Grigora 7.

[Rok Pański] 1564. [Rok rachuby ormiańskiej] 1013.

[Rok panowania] Der Mikajela 20 oraz Der Barsegha i Der Grigora 8.

[Rok Pański] 1565. [Rok rachuby ormiańskiej] 1014.

[Rok panowania] Der Mikajela 21 oraz Der Barsegha i Der Grigora 9.

¹¹⁸⁷ (A. A. Z.) Grzegorz XIII był papieżem w latach 1572–1585.

¹¹⁸⁸ (A. A. Z.) Wspomniany tu dokument pergaminowy w języku łacińskim opatrzony był pieczęcią; oryginał przechowywany był w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, w latach 30. XX wieku przeznaczony został do Diecezjalnego Muzeum Ormiańskiego we Lwowie, obecnie znajduje się w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego (Львівський історичний музей) pod sygn. 221.

¹¹⁸⁹ (A. A. Z.) Dekret królewski (u Roszki: kondak), o którym tu mowa, to dokument papierowy w języku polskim z 15 sierpnia 1579 roku, wydany w Warszawie i opatrzony podpisem podkanclerzego Franciszka Krasieńskiego oraz pieczęcią królewską; jego treść znana jest dziś tylko z oblaty, podanej przez „wielebnego biskupa Ormian lwowskich” do ksiąg grodzkich lwowskich; Roszka najwyraźniej miał do dyspozycji oryginał.

[Rok Pański] 1566. [Rok rachuby ormiańskiej] 1015.

[Rok panowania] Der Mikajela 22 oraz Der Barsegha i Der Grigora 10.

Prawowierny katolikos Der Grigor¹¹⁹⁰ był przeciwnikiem katolikosa Mikajela i odebrał mu diecezję eczmiażyńską, poczynając od Waragu aż po [klasztor] świętego Jana Chrzciela oraz miasta Baghesz i Wan (*S. wyciąg*).

[Rok Pański] 1567. [Rok rachuby ormiańskiej] 1016.

[Rok panowania] Der Mikajela 23 i Der Barsegha oraz Der Grigora 11, a także Der Stepannosa Aryndżecego¹¹⁹¹ 1 i ... (*Ar.*).

[Rok Pański] 1568. [Rok rachuby ormiańskiej] 1017.

[Rok panowania] Grigora XI 12 i Der Stepannosa Aryndżecego 2.

Lwowski arcybiskup Krikor opuścił swoją katedrę z powodu schizmy i sprzeciwu ludu. Udał się do Jerozolimy, a stamtąd do Rzymu, jak o tym świadczy zezwolenie podróżne komisarza jerozolimskiego pod rokiem 1568¹¹⁹² (*o czym pisze Jezuita i [Bernardino da] Collestat*).

Zmarł katolikos eczmiażyński Der Barsegh. Po nim katedrę objął Der Mikajel¹¹⁹³ (*S. wyciąg*).

[Rok Pański] 1569. [Rok rachuby ormiańskiej] 1018.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 13 i Der Step[annosa] Aryndżecego 3.

[Rok Pański] 1570. [Rok rachuby ormiańskiej] 1019.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 14 i Der Step[annosa] Aryndżecego 4.

[Rok Pański] 1571. [Rok rachuby ormiańskiej] 1020.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 15 i Der Step[annosa] Aryndżecego 5.

[Rok Pański] 1572. [Rok rachuby ormiańskiej] 1021.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 16 i Der Step[annosa] Aryndżecego 6.

¹¹⁹⁰ (G. K.) Chodzi tutaj o achtamarskiego katolikosa Grigora II, który rządził w latach ok. 1544–1586 i rywalizował z katolikosem Mikajelem jako antykatolikos eczmiażyński w latach 1546–1548.

¹¹⁹¹ (A. A. Z.) Stepannos Aryndżecy – katolikos w latach co najmniej 1562–1575.

¹¹⁹² (A. A. Z.) Roszka powołuje się na dokument w języku łacińskim, wystawiony 23 kwietnia 1568 roku w Jerozolimie, przez papieskiego komisarza i gubernatora Ziemi Świętej Bernardina da Collestatiego, franciszkanina, opatrzone pieczęcią i podpisem wystawcy. Jego kopia przechowywana jest obecnie w Archiwum Watykańskim (Archivum Sacrae Congregationis de Propaganda Fidae, Scritture Riferite nelle Congregazioni Genarali, vol. 293, k. 186v). Minasowicz notuje, że dokument ten znajdował się w archiwum gminy ormiańskiej we Lwowie, skąd odpisał go anonimowy autor z Wilna i mu udostępnił (*Memorabilia*, s. 124). Roszka zapewne widział ów oryginał.

¹¹⁹³ (A. A. Z.) Według innych danych katolikos Barsegh zmarł w 1567 roku i wówczas zaczęły się faktyczne rządy Mikajela jako głównego katolikosa.

[Papież] Grzegorz XIII wzbogacił ormiański kościół [w Rzymie] pod wezwaniem świętej Marii Egipcjanki, zapewniając utrzymanie kościoła z czynszów wpłacanych przez mieszkańców okolicznych domów. Dzięki tym czynszom wyżej wymieniony kościół miał także pieniądze na wydatki. Patrz [pod rokiem] 1702.

Katolikos Sisu Zakaria¹¹⁹⁴, wraz ze swymi czterema biskupami, przesłał Grzegorzowi XII¹¹⁹⁵ wyznanie prawdziwej wiary. Tymi biskupami byli: Howhannes – biskup Zejtunu, Martiros – biskup Aszocu, Howhannes – biskup Aleppo oraz Minas – biskup Sebastii¹¹⁹⁶ (*W.W.*; [patrz też] pod rokiem 1585).

[Rok Pański] 1573. [Rok rachuby ormiańskiej] 1022.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 17 i Der Step[annosa] Aryndżecego 7.

[Rok Pański] 1574. [Rok rachuby ormiańskiej] 1023.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 18 i Der Step[annosa] Aryndżecego 8.

[Rok Pański] 1575. [Rok rachuby ormiańskiej] 1024.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 19 i Der Step[annosa] *dub*¹¹⁹⁷.

[Rok Pański] 1576. [Rok rachuby ormiańskiej] 1025.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 20 i Der Tadewosa II¹¹⁹⁸ 1

oraz Der Arakela¹¹⁹⁹ 1 (*i S.*).

¹¹⁹⁴ (A. A. Z.) Błąd Roszki lub odczytu. Katolikosem Sisu w tym czasie był Chaczadur z Zejtunu (inaczej: z Ulnii) (ok. 1499–1584), który około 1581 roku mianował swym wikariuszem i następcą biskupa Azarię Dżughajecego (ze starej Dżulfy) lub Szachkertcego, i o niego tu chodzi. Azaria (1534–1601) w latach 1582–1583 spotykał się z delegatem papieskim do Kościołów wschodnich, Leonardo Abelą, biskupem Sydonu, i poprzez niego przesłał papieżowi Grzegorzowi XIII dwa listy. Katolikosem siskim był w latach 1584–1586 i ponownie od roku 1592, przejściowo, w latach 1591–1592; sprawował też urząd patriarchy konstantynopolińskiego.

¹¹⁹⁵ (A. A. Z.) Chodzi o Grzegorza XIII (Ugo Boncompagni, 1502–1585), papieża od 13 maja 1572 roku.

¹¹⁹⁶ (A. A. Z.) Kopia listu katolikosy Azarii do papieża Grzegorza XIII z 1584 roku, sygnowanego przez czterech biskupów, znajdowała się w archiwum katedry ormiańskiej we Lwowie, jak pisze Minasowicz (*Memorabilia*, s. 157), i tam go zapewne czytał Roszka, lecz przesunął jego datę na rok 1572.

¹¹⁹⁷ (A. A. Z.) *Dub[ium est]* (łac.) – wątpliwe jest.

¹¹⁹⁸ (A. A. Z.) Wedle innych danych Tadewos III był katolikosem w latach 1571–1575, jednak musiał być nim dłużej, jeżeli w Kamieńcu Podolskim i we Lwowie pojawił się w 1577 roku i obie te największe gminy ormiańskie w Polsce uznawały jego jurysdykcję do roku 1583, a Roszka wzmiankuje go do roku 1585.

¹¹⁹⁹ (A. A. Z.) Arakel Wagharszapatcy (z Wagharszapatu) wedle współczesnych nam spisów miał być katolikosem w latach 1575–1579, lecz Roszka wykazuje go aż do roku

[Rok Pański] 1577. [Rok rachuby ormiańskiej] 1026.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 21, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 2.

Eczmiażyński katolikos Tadewos, uciekając przed koniecznością płacenia długów, przybył do Kamieńca. W tymże roku mianował awakerecem Der Johanna¹²⁰⁰. A w następnym roku mianował jerespochanem¹²⁰¹ pana Michnę¹²⁰², dając mu władzę nad kapłanami, a także w sprawach duchownych, co jest sprzeczne z prawem kościelnym (*Kond[ak]*).

[Rok Pański] 1578. [Rok rachuby ormiańskiej] 1027.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 22, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 3.

[Rok Pański] 1579. [Rok rachuby ormiańskiej] 1028.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 23, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 4.

Arcybiskup Ormian lwowskich Barsam Trapizoncy był synem Astwacatura¹²⁰³. Dnia 12 czerwca 1579 roku król polski Stefan Batory zatwierdził Barsama na stanowisku zwierzchnika Ormian [w Polsce]¹²⁰⁴. Przedtem wybrali go Ormianie

1586. Wiadomo skądinąd, że Arakel przed 1590 rokiem zrezygnował z urzędu i osiadł w klasztorze.

¹²⁰⁰ (A. A. Z.) Howhannes (Owanis, Hanko, 1526–1610) – ksiądz ormiański przy kościele Świętego Mikołaja w Kamieńcu Podolskim od 1554 roku, awakerec od 1577 roku, autor najstarszej zachowanej partii *Kroniki kamienieckiej* prowadzonej przez niego w języku ormiańskim, protoplasta dynastii książęwskiej.

¹²⁰¹ (A. A. Z.) Jerespochan – w gminach ormiańskich w Polsce urząd naczelny w radzie starszych, z czasem jeden z urzędników rady do konkretnych zadań. (A. P.) Po ormiańsku: jeres – twarz, oblicze; pochan – oznacza dosłownie: zastępca, reprezentant.

¹²⁰² (A. A. Z.) Michno Donuszowicz († ok. 1609) – jerespochan kamieniecki, budowniczy nowego kościoła pod wezwaniem Świętego Mikołaja, ukończonego właśnie w 1577 roku, fundator tzw. dział michnowskich dla miasta Kamieńca Podolskiego. Zob. K. Stopka, „*Jako ojczyc prawdziwy ojczyznę swą miłą chcąc tym lepiej przyozdobić*”. *Historia dział Michnowskich niegdyś Kamieniec Podolski broniących*, w: *Amicissima. Studia Magdalenae Piwocka oblata*, red. G. Korpala, Cracoviae 2010, s. 245–254.

¹²⁰³ (A. A. Z.) Barsam z Trapezuntu został obrany arcybiskupem lwowskim w 1575 roku, był nim co najmniej do 1584 roku, po czym opuścił Lwów; data i miejsce jego śmierci nie są znane.

¹²⁰⁴ (A. A. Z.) Królewski dokument pergaminowy w języku łacińskim, wydany w Wilnie, opatrzony datą 28 czerwca 1579 roku, podpisem i pieczęcią królewską zawieszoną na czerwonym sznurze, oraz podpisem sekretarza Jana Krasieńskiego; był przechowywany w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, po jej likwidacji trafił do zbiorów Józefa Dobka Dzierzkowskiego, a po jego śmierci w 1830 roku został przekazany do Sądu Szlacheckiego we Lwowie. W latach 30. XX wieku wszedł do zbiorów Diecezjalnego Muzeum Ormiańskiego tamże, obecnie w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego (Львівський історичний музей) pod sygn. 223.

lwowscy. Dnia 25 października (tego samego roku) został przyjęty przez gminę w Kamieńcu i zawarł z nią porozumienie (*Kondak kamieniecki; w Kondaku*).

[Rok Pański] 1580. [Rok rachuby ormiańskiej] 1029.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 24, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 5.

[Rok Pański] 1581. [Rok rachuby ormiańskiej] 1030.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 25, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 6.

[Rok Pański] 1582. [Rok rachuby ormiańskiej] 1031.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 26, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 7.

Biskup Barsam żył jeszcze w tym roku (*Jezu[ita]*).

[Rok Pański] 1583. [Rok rachuby ormiańskiej] 1032.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 27, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 8.

[Rok Pański] 1584. [Rok rachuby ormiańskiej] 1033.

[Rok panowania] Der Gri[ora] XI 28, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 9.

[Rok Pański] 1585. [Rok rachuby ormiańskiej] 1034.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 29, Der Tad[ewosa] i Der Arak[ela] 10.

Katolikos Sisu Zakaria¹²⁰⁵, podobnie jak w roku 1572, z tymi samymi biskupami posłał wyznanie wiary papieżowi Sykstusowi V¹²⁰⁶.

[Rok Pański] 1586. [Rok rachuby ormiańskiej] 1035.

[Rok panowania] Der Grig[ora] XI 30 oraz Der Arakela 11,
a także Der Dawida¹²⁰⁷ 1.

[Rok Pański] 1587. [Rok rachuby ormiańskiej] 1036.

[Rok panowania] Der Dawida 2.

[Rok Pański] 1588. [Rok rachuby ormiańskiej] 1037.

[Rok panowania] Der Dawida V 3.

[Rok Pański] 1589. [Rok rachuby ormiańskiej] 1038.

[Rok panowania] Der Dawida V 4.

[Rok Pański] 1590. [Rok rachuby ormiańskiej] 1039.

[Rok panowania] Der Dawida V 5.

[Rok Pański] 1591. [Rok rachuby ormiańskiej] 1040.

[Rok panowania] Der Dawida V 6.

¹²⁰⁵ (A. A. Z.) Azaria – zob. przypis pod rokiem 1572.

¹²⁰⁶ (A. A. Z.) Sykstus V (Felice Peretti di Montalti, 1521–1590) – franciszkanin, papież od 1585 roku.

¹²⁰⁷ (A. A. Z.) Dawid IV Wagharszapatcy był od 1579 katolikosem przy Grigorze XII, a po rezygnacji Arakela Waszarchapetcego był od 1590 roku głównym katolikosem eczmia-dzyńskim; zmarł w 1633 roku.

[Rok Pański] 1592. [Rok rachuby ormiańskiej] 1041.

[Rok panowania] Der Dawida V 7.

[Rok Pański] 1593. [Rok rachuby ormiańskiej] 1042.

[Rok panowania] Der Dawida V 8 i Der Melkisedeka¹²⁰⁸ 1.

Katolikos Dawid był gnębiony przez nieszanujących prawa Persów żądania-
mi podatkowymi. Persowie ściągali podatki nie tylko ze zwykłych Ormian,
ale również od katolikosy żądali ogromnych sum pieniędzy. W związku z tym
katolikos Dawid mianował pochodzącego z Garni biskupa Melkisedeka swo-
im pomocnikiem. I razem jeździli po Derenie Armenii, żeby zebrać środki na
spłacenie podatków (*Arakel z Tebryzu*).

[Rok Pański] 1594. [Rok rachuby ormiańskiej] 1043.

[Rok panowania] Der Dawida V 9 i Der Melkisedeka 2.

[Rok Pański] 1595. [Rok rachuby ormiańskiej] 1044.

[Rok panowania] Der Dawida V 10 i Der Melkisedeka 3.

[Rok Pański] 1596. [Rok rachuby ormiańskiej] 1045.

[Rok panowania] Der Dawida V 11 i Der Melkisedeka 4.

[Rok Pański] 1597. [Rok rachuby ormiańskiej] 1046.

[Rok panowania] Der Dawida V 12 i Der Melkisedeka 5.

[Rok Pański] 1598. [Rok rachuby ormiańskiej] 1047.

[Rok panowania] Der Dawida V 13 i Der Melkisedeka 6.

Biskup Suczawy i Bogdanii Jowhannes II¹²⁰⁹ przez krótki czas zasiadał na tro-
nie arcybiskupa Lwowa podczas nieobecności tego ostatniego¹²¹⁰. Informacja
na ten temat znajduje się w aktach sądu duchownego Kamieńca pod danym ro-
kiem (1598) oraz w listach katolikosy Melkisedeka (*Kondak*¹²¹¹). W następnym
roku (katedrę ormiańską Lwowa) przejął Garabed¹²¹² (S.).

¹²⁰⁸ (A. A. Z.) Melkisedek, biskup Garni, został katolikosem w 1593 roku i pełnił ten urząd do 1628 roku w burzliwych czasach rywalizacji kilku katolikosów i represji perskich, patriarcha Konstantynopola w latach 1599–1600.

¹²⁰⁹ (A. A. Z.) Biskup Howahannes pochodził z Kaffy, odbył pielgrzymkę do Jerozolimy w 1584 roku, na urządzie biskupa Suczawy poświadczony jest do 1593 roku, we Lwowie sprawował rządy prawdopodobnie w latach 1598 do 1602, po czym powrócił do Suczawy.

¹²¹⁰ (A. A. Z.) To jest Barsama z Trapezuntu.

¹²¹¹ (A. A. Z.) O istnieniu tego kondaku w zbiorach archiwum katedry ormiańskiej we Lwowie wspomina jeszcze biskup F. K. Zachariasiewicz w swej pracy z 1842 roku. Ani treść tego dokumentu, ani późniejsze jego losy nie są znane.

¹²¹² (A. A. Z.) Garabed z Tulguranu był uczniem wardapeta Bedrosa Karkarecego, późniejszego katolikosy Cylicji, przez dwa lata pełnił funkcję biskupa Ormian w Jerzyndze, do Lwowa

[Rok Pański] 1599. [Rok rachuby ormiańskiej] 1048.
 [Rok panowania] Der Dawida V 14 i Der Melkisedeka 7.
 [Rok Pański] 1600. [Rok rachuby ormiańskiej] 1049.
 [Rok panowania] Der Dawida V 15 i Der Melkisedeka 8.

WIEK SIEDEMNASTY

[Rok Pański] 1601. [Rok rachuby ormiańskiej] 1050.
 [Rok panowania] Der Dawida V 16 i Der Melkisedeka 9.
 [Rok Pański] 1602. [Rok rachuby ormiańskiej] 1051.
 [Rok panowania] Der Dawida V 17 i Der Melkisedeka 10.
 [Rok Pański] 1603. [Rok rachuby ormiańskiej] 1052.
 [Rok panowania] Der Dawida V 18 i Der Melkisedeka 11,
 a także Der Serapiona z Urfy¹²¹³ 1 (*S. wyciąg*).

Katolikosowie Dawid i Melkisedek nie zdołali zmniejszyć długów, a nawet zwiększyli swe zaległości płatnicze. W związku z tym przybyli do Dżulfy i polecili sprowadzić tam również wardapeta Serapiona, by także jego mianować katolikosem. Ale nastąpiło między nimi jakieś nieporozumienie i owi dwaj katolikosowie pojechali do prowincji Sjunik. Natomiast mieszkańcy Dżulfy wraz z innymi wybrali na katolikosa Serapiona, po czym – przywiozłszy go do Eczmiadzyna – oficjalnie uczynili go katolikosem (*Arakel, Historia*).

Zaproszony przez wielu, a także przez wielmożów, a nawet przez niektórych Ormian, szach Abbas Wielki¹²¹⁴ wyrusza do Armenii i zdobywa Nachiczewan¹²¹⁵.

przybył w 1605 roku, zaraz potem obrany tam został arcybiskupem, co uczyniła też gmina kamieniecka w 1606 roku; zmarł w 1607 roku podczas pobytu w Kamieńcu Podolskim.

¹²¹³ (A. A. Z.) Wardapet Serapion był zamożnym lekarzem, co było głównym powodem wybrania go na katolikosa, oraz biskupem Amidy; jako katolikos przybrał imię Grigora XIII. (A. P.) Miasto o nazwie Urha lub Urfa było kontynuacją starożytnej Edessy.

¹²¹⁴ (A. A. Z.) Abbas I Wielki (1571–1629) z dynastii Safawidów – szach Persji od 1587 roku, w czasie swego panowania wyparł z państwa Uzbeków, zreformował armię, toczył zwycięskie wojny z Turcją, stłumił plemiona turkmeńskie i niepodległościowe dążenia Gruzynów, ale też rozwinął handel, ustanowił nową stolicę w Isfahanie i wprowadził tolerancję religijną; według Sefera Muratowicza, kupca ormiańskiego i wysłannika króla polskiego Zygmunta III na dwór Abbasa, potajemnie wyznawał chrześcijaństwo.

¹²¹⁵ (A. P.) Do początków XVI wieku ziemie te (obecna Nachiczewańska Republika Autonomiczna, eksklawa Azerbejdżanu) należały do Turcji Osmańskiej.

Tam przybył do najpiękniejszego miasta¹²¹⁶, gdzie nierozsądni ormiańscy wielmoże pokazali mu swoje bogactwa. Zwłaszcza chełpił się hodża Chaczik, który powitał szacha złotą czarką wypełnioną złotem. Podobnie się zachowali wszyscy ormiańscy wielmoże. Miało się to później przeciw nim obrócić, gdy podstępny szach zarządził ich wypędzenie (*Arakel*).

[Rok Pański] 1604. [Rok rachuby ormiańskiej] 1053.

[Rok panowania] Der Dawida V 19 i Der Melkisedeka 12,
a także Der Serapiona 2.

Szach Abbas zbliżył się do Erywania, ale nie zdołał zdobyć tej niedostępnej twierdzy. Rozkazał zniszczyć okoliczne wsie, które wydał na łup swojej armii. Wezwał do siebie katolikosów: Dawida i Melkisedeka, zmuszając ich do spłacenia podatków, które byli winni Turkom, jemu, szachowi perskiemu. Uzasadniał to tak: «Skoro zdobyłem ich ziemie, to i skarby tutejsze mają do mnie należeć». Ormianie nie mieli wyjścia, musieli zapłacić. Kazał także sprowadzić przed siebie trzeciego katolikosa, Serapiona, i zażądał od niego ogromnej sumy pieniędzy. Serapion nie miał takiej kwoty, jakiej od niego szach zażądał, więc go męczono: powieszono go do góry nogami na placu i bito pałkami. Serapion wymienił na pieniądze znaczną część swoich skarbów i zaspokoił żądania agresorów. W ten sposób uratował się i pojechał do Amidy¹²¹⁷ (*Arakel*).

[Rok Pański] 1605. [Rok rachuby ormiańskiej] 1054.

[Rok panowania] Der Dawida V 20 i Der Melkisedeka 13,
a także Der Serapiona 3.

Lecz ów bezprawnie działający szach Abbas wypędził do Isfahanu ludność krainy Ararackiej i jej okolic, także słynnych mieszkańców Dżulfy. Ich nieszczęścia szczegółowo opisuje (pod rokiem 1605) *Arakel* z Tebryzu w swojej „Historii”. W Turcji panowało wtedy zamieszanie związane z rywalizacją o władzę dwunastu synów sułtana¹²¹⁸. Pogodzili się oni jednak i ruszyli na Persów. Szach Abbas bał się Turków i przesiedlił siłą do swojego kraju Ormian,

¹²¹⁶ (G. K.) Roszka pominął nazwę miasta, chodzi o Dżulfę, zwaną potem starą.

¹²¹⁷ (A. A. Z.) Amida – starożytna nazwa miasta Diyarbakir nad rzeką Tygrys, od początków XVI wieku we władaniu Turcji (Imperium Osmańskiego).

¹²¹⁸ (A. A. Z.) Sułtan Mehmed III z dynastii Osmanów zmarł nagle w grudniu 1603 roku, a po nim rządził jego syn Ahmed I bez żadnych sporów z braćmi, gdyż miał tylko jednego. Dopiero po jego śmierci w 1617 roku zrodziły się walki o władzę, w której udział wzięli jego przyrodni brat i liczni synowie.

Żydów i Turków. Owemu przesiedleniu towarzyszyły zastraszanie i zabijanie (*Arakel z Tebryzu*). Wtedy mieszkańcy Dżulfy zrozumieli swoją dawną pomyłkę, polegającą na przechwalaniu się przed chciwym szachem swoim bogactwem (*Moje*).

Der Dawid, katolikos eczmiadzyński, wraz z sześcioma biskupami posłał wyznanie wiary do [papieża] Pawła V¹²¹⁹ (W.W.).

[Rok Pański] 1606. [Rok rachuby ormiańskiej] 1055.

[Rok panowania] Der Dawida V 21 oraz Der Melkisedeka 14.

Der Serapion w tym roku umiera.

Katolikos Serapion, po przeżytych męczarniach, przybył do Amidy, gdzie przebywał rok. W następnym roku, dnia 23 kwietnia, zmarł. Nie był prawdziwym katolikosem (*Or. Hist.*).

Katolikos Dawid wraz z ludem wywędrował do Isfahanu i tam pozostał. A Melkisedek wrócił do Eczmiadzyna i tam sprawował urząd katolikosa (*Or. Hist.*). Ormiański arcybiskup Lwowa Der Garabed – nie udało się ustalić, skąd pochodził – 2 lipca został wybrany na zwierzchnika przez mieszkańców Kamieńca. Podobnego wyboru dokonali wcześniej Ormianie lwowscy. Nie znaleźliśmy jednak królewskiego potwierdzenia owych wyborów¹²²⁰. Po jego śmierci na tronie arcybiskupim zasiadł Der Mesrop¹²²¹. W Kamieńcu jest przechowywany dokument królewskiego zatwierdzenia, ale nie jest to oryginał, tylko jakaś

¹²¹⁹ (A. A. Z.) Paweł V (Camillo Borghese, 1552–1621) – papież od maja 1605 roku.

¹²²⁰ (A. A. Z.) Zatwierdzenie królewskie zostało jednak wydane przez Zygmunta III zaraz po elekcji we Lwowie, to jest 6 kwietnia 1606 roku w Warszawie. Jest to dokument pergaminowy w języku łacińskim, opatrzony podpisem i pieczęcią królewską zawieszoną na czerwonym sznurze oraz sygnowany przez sekretarza królewskiego Samuela Targowskiego; oryginał przechowywany był w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, następnie trafił do zbiorów Józefa Dobka Dzierzkowskiego, a po jego śmierci przekazany został w 1830 roku do Sądu Szlacheckiego we Lwowie; w latach 30. XX wieku przeznaczono go do Diecezjalnego Muzeum Ormiańskiego we Lwowie, obecnie w Lwowskim Muzeum Historycznym (Львівський історичний музей), sygn. 224.

¹²²¹ (A. A. Z.) Mesrop (tak w piśmiennictwie polskim) Kaffacy pochodził z Mołdawii, był uczniem katolikosa cylicyjskiego Howhannesa IV Aintabcego, przez pewien czas przebywał w Kaffie na Krymie, około 1610 roku zamieszkał jako kaznodzieja w klasztorze we Lwowie, potem działał w Kamieńcu Podolskim, w 1613 roku odbył pielgrzymkę do Jerozolimy, być może już wtedy obrany na arcybiskupa lwowskiego, jednak we Lwowie osiadł na stałe dopiero około 1616 roku. Zmarł w maju 1624 roku w Zamościu.

kopia¹²²². We Lwowie jest przechowywany list [arcybiskupa Mesropa], wysłany z Kamieńca do mieszkańców Lwowa. Nie znaleźliśmy jednak daty powstania tego listu, więc umieściliśmy Mesropa tutaj. Po nim tron biskupi był nieobsadzony aż do czasów Der Nikoghajosa¹²²³. Patrz [pod rokiem] 1626.

[Rok Pański] 1607. [Rok rachuby ormiańskiej] 1056.

[Rok panowania] Der Dawida V 22 i Der Melkisedeka 15.

Nastał taki straszny głód, że na obszarze od Konstantynopola do Tebryzu, od Babilonu do Damur Kapy¹²²⁴, ludzie jedli psy i koty, wszystko, co martwe i żywe, nawet swoje własne dzieci¹²²⁵. Naród ormiański rozproszył się w poszukiwaniu żywności po różnych krajach świata. Jedni uciekli do Rumelii¹²²⁶, inni do Buhdanu¹²²⁷, jeszcze inni – do Lehastanu¹²²⁸, wreszcie niektórzy do Kaffy (*Arakel*).

W tym samym roku katolikos Dawid wraz ze swym ludem posłał do papieża Pawła V list, w którym deklaruje podporządkowanie się (*piszą o tym hist[oryk] Antoni i karmelita Tomasz*).

Nasz arcybiskup Garabed umiera (*Jezu. [Herbest]*).

[Rok Pański] 1608. [Rok rachuby ormiańskiej] 1057.

[Rok panowania] Der Dawida V 23 i Der Melkisedeka 16.

[Rok Pański] 1609. [Rok rachuby ormiańskiej] 1058.

[Rok panowania] Der Dawida V 24 i Der Melkisedeka 17.

¹²²² (G. K.) Tok myśli Roszki nie jest tutaj jasny: „[...] ոչ ի բնագրէն, այլ միայն գրեալ ինչ յորմէ լինելոցն էր բնագիրն”. (A. A. Z.) Oryginał zatwierdzenia królewskiego, wydane go przez króla Zygmunta III w Warszawie 4 marca 1623 roku, w języku łacińskim, opatrzone podpisem i pieczęcią królewską, przechowywany był w archiwum gminy ormiańskiej Lwowa, a po jej likwidacji w bibliotece kapituły ormiańskiej we Lwowie co najmniej do 1842 roku, jak to stwierdza biskup F. K. Zachariasiewicz w swojej pracy z tegoż roku (s. 21).

¹²²³ (A. P.) To jest Mikołaja Torosowicza.

¹²²⁴ (A. A. Z.) Derbent – miasto położone obecnie w Dagestanie (Rosja), pomiędzy Morzem Kaspijskim a Kukazem, jego nazwa pochodzi z języka perskiego i oznacza „zamknięte wrota”, gdyż po wybudowaniu murów broniło północnych granic Persji; w języku ludów turekijskich przyjęła formę: Demirkapi (Żelazne Wrota).

¹²²⁵ (H. W.) O głodzie i najazdach szacha Abbasa jest także mowa na pierwszej stronie karty 396 rękopisu Roszki.

¹²²⁶ (A. P.) Rumelią nazywano dawniej europejską część Turcji.

¹²²⁷ (A. P.) To jest Mołdawii.

¹²²⁸ (A. P.) To jest Polski.

Jerespochan Kamieńca, pan¹²²⁹ Michno, który odnowił kościół świętego Mikołaja, a naprzeciw kościoła zbudował swoją wspaniałą kamienicę, zmarł bezpotomnie¹²³⁰.

[Rok Pański] 1610. [Rok rachuby ormiańskiej] 1059.

[Rok panowania] Der Dawida V 25 i Der Melkisedeka 18.

[Rok Pański] 1611. [Rok rachuby ormiańskiej] 1060.

[Rok panowania] Der Dawida V 26 i Der Melkisedeka 19.

[Rok Pański] 1612. [Rok rachuby ormiańskiej] 1061.

[Rok panowania] Der Dawida V 27 i Der Melkisedeka 20.

[Rok Pański] 1613. [Rok rachuby ormiańskiej] 1062.

[Rok panowania] Der Dawida V 28 i Der Melkisedeka 21.

[Rok Pański] 1614. [Rok rachuby ormiańskiej] 1063.

[Rok panowania] Der Dawida V 29 i Der Melkisedeka 22.

Za namową niektórych, zwłaszcza katolikosa Dawida, szach Abbas kazał przywieźć z Eczmiadzyna kamienie do budowy nowego Eczmiadzyna w Isfahanie, żeby w ten sposób skłonić Ormian do pozostania w tym mieście. Przywieziono piętnaście kamieni. Natomiast katolikosa Melkisedeka łamiący prawo szach Abbas kazał torturować. Króla Lawasapa¹²³¹ zaś szach Abbas kazał podstępnie zabić (*Arakel*).

[Rok Pański] 1615. [Rok rachuby ormiańskiej] 1064.

[Rok panowania] Der Dawida V 30 i Der Melkisedeka 23.

W Eczmiadzynie katolikosem był Dawid, a w Isfahanie – Melkisedek (*Arakel*).

[Rok Pański] 1616. [Rok rachuby ormiańskiej] 1065.

[Rok panowania] Der Dawida V 31 i Der Melkisedeka 24.

¹²²⁹ (A. P.) Polskiemu wyrazowi „pan” odpowiada u Roszki skrót „ᲥᲠ” (Pr.), od wyrazu „pa-ron”/„baron”.

¹²³⁰ (A. A. Z.) Erecpochan Michno zmarł między 29 stycznia 1609 roku (data spisania testamentu) a 13 lipca tego roku (data wpisania testamentu do księgi sądu ormiańskiego Kamieńca Podolskiego).

¹²³¹ (G. K.) Chodzi tu o króla Kartlii (Wschodniej Gruzji) Luarsaba II, panującego w latach 1606–1615, zabitego na rozkaz szacha Abbasa I w 1622 roku, po odmowie przejścia na islam.

W tym roku został wprowadzony mały ormiański system rachuby dni, który Ormianie w Dżulfie stosują, zgodnie z kalendarzem Azarii¹²³², wyłącznie w celu notowania swoich tajnych spraw.

[Rok Pański] 1617. [Rok rachuby ormiańskiej] 1066.

[Rok panowania] Der Dawida V 32 i Der Melkisedeka 25.

Katolikos Melkisedek posłał do Pawła V znanego kaznodzieję wardapeta Zakarię, [zapewniając] o swojej podległości. Ojciec Święty ciepło go przyjął, wręczając mu list, w którym wardapetowi i katolikosowi zaleca, by podczas Mszy Świętej mieszały [wino] z wodą, a także, by usunęli z trisagionu¹²³³ wyrazy «któryś został ukrzyżowany». Przekazał także (ormiańskim duchownym) inne rozporządzenia dotyczące prawdziwej wiary. Podarował katolikosowi złoty krzyż z relikwią Krzyża Chrystusowego i szaty liturgiczne. A ponadto zaopatrzył go w list polecający do króla Persów, szacha Abbasa. W związku z tym katolikos zapalał miłością do Ojca Świętego i po trzech latach ponownie posłał tego samego wardapeta Zakarię, by jeszcze mocniej zapewnił papieża o swym bezwzględnym posłuszeństwie. I przyjął od papieża całokształt prawdziwej wiary. W ten sposób wielu Ormian przyjęło zależność od wielkiego Kościoła rzymskiego¹²³⁴ (*Platina; patrz [też pod rokiem] 1622*).

Ponieważ szach perski Abbas nie zdołał zmusić do przyjęcia islamu niektórych spośród królów chrześcijańskich (np. gruzińskich) (S.), pozabijał ich podstępnie. Była wśród nich królowa Katarine¹²³⁵, która, po wielu torturach – podtrzymywana na duchu przez Ojców zakonu augustianów – przyjęła wieniec męczeńskiej śmierci (*Bri.; patrz Klem.; Arakel z Tebryzu odnosi to wydarzenie do roku 1625*).

[Rok Pański] 1618. [Rok rachuby ormiańskiej] 1067.

[Rok panowania] Der Dawida V 33 i Der Melkisedeka 26.

¹²³² (A. A. Z.) Kalendarz opracowany w 1616 roku przez Azarię Dżughajecę akceptował system wprowadzony przez kapłana Sarkawaga w XI wieku, ale Azaria umieścił początek roku w dniu równonocy wiosennej, czyli 21 marca, oraz zmienił nazwy miesięcy.

¹²³³ (A. A. Z.) Trisagion – hymn pochwalny na cześć Trójcy Świętej, odmawiany w liturgii chrześcijańskiej.

¹²³⁴ (A. A. Z.) Listy katolikosy Melkisedeka do papieża Pawła V nosiły daty: 15 maja 1610 i 22 marca 1616, papież odpowiedział 28 maja 1615 roku.

¹²³⁵ (H. W.) Nad tym imieniem dodano imię Mariam. Stepannos [Roszka] podaje wiele informacji na temat królów gruzińskich, którzy panowali w owych latach. (G. K.) Chodzi o wschodniogruzińską świętą królową Ketewan, którą Arakel z Tebryzu nazywa imieniem Mariam.

[Rok Pański] 1619. [Rok rachuby ormiańskiej] 1068.

[Rok panowania] Der Dawida V 34 i Der Melkisedeka 27.

[Rok Pański] 1620. [Rok rachuby ormiańskiej] 1069.

[Rok panowania] Der Dawida V 35 i Der Melkisedeka 28.

Szach Abbas gwałtownie zaostrzył prześladowanie Ormian. Tych, którzy nie byli w stanie płacić podatków, kazał torturować i przymusowo poddawać obrzezaniu (*Arakel, Księga dziejów*). Te prześladowania trwały dwa lata (*To samo [źródło]*).

W tym samym czasie, jak pisze tenże Arakel z Tebryzu, w Armenii wardapetowie mieli się dobrze. Zakładali klasztory i pustelnie. Gromadzili mnichów i ustanawiali dla nich reguły i statuty zakonników i pustelników. Do owych duchownych należeli: ojciec Der Kirakos, biskup Sargis i wardapet Poghos Mokacy. Ów Poghos, jak sam powiada, wznosił wiele budowli i dokonał trzech cudów.

[Rok Pański] 1621. [Rok rachuby ormiańskiej] 1070.

[Rok panowania] Der Dawida V 36 i Der Melkisedeka 29.

W tym roku został zbudowany w Jazłowcu [kościół] pod wezwaniem Matki Boskiej oraz klasztor świętego Grzegorza Oświeciciela. Został zbudowany lub ostatecznie odnowiony przez pobożnych wiernych¹²³⁶, natomiast kaplica pod wezwaniem Zwiastowania – przez pana Bogdana Spendowskiego¹²³⁷ w roku ormiańskim 1106, [w roku Pańskim] 1657 (*Hiszatakaran*).

[Rok Pański] 1622. [Rok rachuby ormiańskiej] 1071.

[Rok panowania] Der Dawida V 37 i Der Melkisedeka 30.

Katolikos eczmiaadzyński Melkisedek posłał do papieża Grzegorza XV¹²³⁸ list wyznający wiarę i podporządkowanie się władzy duchownej rzymskiego papieża, patrz [pod rokiem] 1623.

¹²³⁶ (A. A. Z.) Potwierdza ten fakt inskrypcja, wykuta na polecenie awakereca Howhannesa na kamiennej tablicy w języku staroormiańskim, która widnieje do dziś nad wejściem do kościoła ormiańskiego w Jazłowcu.

¹²³⁷ (A. A. Z.) Bogdan (Astwadzadur) Spendowski, pierwotnie: Seferowicz († 1690/1694) – wieloletni wójt gminy ormiańskiej w Jazłowcu, organizator obrony tego miasta przed Turkami, tłumacz i agent dyplomatyczny polski w stosunkach z Turcją, nobilitowany w Polsce w 1676 roku.

¹²³⁸ (A. A. Z.) Grzegorz XV (Alessandro Ludovisi, 1554–1623) – papież od 1621 roku.

W tym roku umiera arcybiskup Lwowa Mesrop, którego imię Polacy piszą: Macrobios¹²³⁹ (*jego list*¹²⁴⁰ i *Jezuita*).

[Rok Pański] 1623. [Rok rachuby ormiańskiej] 1072.

[Rok panowania] Der Dawida V 38 i Der Melkisedeka 31.

Tenże katolikos Melkisedek, o którym była mowa wyżej, napisał list do papieża Urbana VIII¹²⁴¹, patrz¹²⁴².

[Rok Pański] 1624. [Rok rachuby ormiańskiej] 1073.

[Rok panowania] Der Dawida V 39 i Der Melkisedeka 32 oraz Der Sahaka 1.

Katolikos Der Melkisedek, pogrążony w ciężkich długach, które dochodziły do sześciuset tomanów¹²⁴³, pobłogosławił [na] katolikosa swego bratanka, biskupa Sahaka¹²⁴⁴, a sam ruszył w objazd kraju i zbierał pieniądze, gdzie się dało. Stracił jednak nadzieję i wyjechał do Polski (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 1625. [Rok rachuby ormiańskiej] 1075¹²⁴⁵.

[Rok panowania] Der Dawida V 41 i Der Melkisedeka 34 oraz Der Sahaka 2.

[Rok Pański] 1626. [Rok rachuby ormiańskiej] 1076¹²⁴⁶.

[Rok panowania] Der Dawida V 41 i Der Melkisedeka 34 oraz Der Sahaka 3.

Katolikos Melkisedek przybył do Polski, do Lwowa, gdzie tron biskupi był pusty. Katolikos wyświęcił na biskupa polskich Ormian abeghę Der Nikoghajosa Torosjanca¹²⁴⁷. Polecił mu złożenie prawowiernego wyznania wiary, mimo

¹²³⁹ (A. A. Z.) Arcybiskup Mesrop zmarł 12 maja (2 maja starego stylu) 1624 roku w Zamościu i tam został pochowany.

¹²⁴⁰ (A. A. Z.) Chodzi o testament arcybiskupa Mesroba z 9 maja 1624 roku, znany dziś z wpisu do akt ormiańskiego sądu duchownego we Lwowie (zob. K. Stopka, *Mesrob z Kaffy* († 1624) *ostatni przedunijny arcybiskup „wszystkich Ormian obojga płci, mieszkających we Lwowie, Kijowie, Łucku i Zamościu”*, „Lehahayer”, 11, 2024, s. 173–206). Roszka widocznie dysponował jego odpisem lub oryginałem.

¹²⁴¹ (A. A. Z.) Urban VIII (Maffeo Barberini, 1568–1644) – papież od 1623 roku.

¹²⁴² (G. K.) Brak daty.

¹²⁴³ (A. A. Z.) Toman – jednostka monetarna w Persji najwyższej wartości.

¹²⁴⁴ (A. A. Z.) Sahak IV Garnecy († 1639), katolikos w latach 1624–1628, niezatwierdzony przez Persję schronił się w Konstantynopolu, a potem w Gruzji, zmarł w Eczmiadynie.

¹²⁴⁵ (A. A. Z.) Powinno być: 1074.

¹²⁴⁶ (A. A. Z.) Powinno być: 1075.

¹²⁴⁷ (A. A. Z.) Rada starszych gminy ormiańskiej we Lwowie sprzeciwiła się wyświęceniu Torosowicza na arcybiskupa. Mimo to katolikos Melkisedek rozpoczął ceremonię w niedzielę wieczorem, 3 stycznia 1627 roku, w klasztorze ormiańskim na Krakowskim Przedmieściu, przedtem uzyskując od Torosowicza akt wyznania wiary katolickiej. Doszło do tumultu

sprzeciwu ludu, który wtedy był jeszcze schizmatyczny (*Kondak*; W.W.; *patrz [pod rokiem] 1630*).

[Rok Pański] 1627. [Rok rachuby ormiańskiej] 1076.

[Rok panowania] Der Dawida V 42 oraz Der Melkisedeka 35; tego, który umarł w polskim Kamieńcu; i Der Sahaka 4.

Papież Urban, po założeniu naszej ormiańskiej szkoły w Rzymie, którą od jego imienia nazwano Urbaneum, w sierpniu tego roku ogłosił kondak¹²⁴⁸, w którym zalecał, aby zdolni uczniowie byli kształceni, zwłaszcza w dziedzinie filozofii i teologii. To dzięki owemu kondakowi również i ja, niegodny, zostałem doktorem [tej uczelni].

Ksiądz Hagop z Eudoksji (Tochatecy) przybył jako tułacz do Polski i osiadł w Zamościu, gdzie pięknie i słodko przetłumaczył wierszem wszystkie sto pięćdziesiąt Psalmów Dawidowych. Opatrzył je również niezbędnymi komentarzami. Ponadto licznym tekstom świętego Grzegorza z Nareku nadał formę rymowanych taghów. Sam także napisał liczne taghi o życiu człowieka i o pokucie. W tym roku skończył redagowanie tych tekstów (i właśnie mam je pod ręką)¹²⁴⁹.

Katolikos Melkisedek wraz z towarzyszącym mu arcybiskupem Nikoghajosem przybył ze Lwowa do Jazłowca. 15 lutego, wręczywszy mu pismo z tekstem anatemy, jaką należało obłożyć mieszkańców Lwowa, Melkisedek odesłał go

z udziałem licznie zgromadzonych duchownych i świeckich; katolikos zagroził protestującym ekskomuniką, ale z obawy o życie obiecał, że nie będzie kontynuował obrzędu. Gdy tłum się rozszedł, dokonał go nad ranem w poniedziałek 4 stycznia. Zob. K. Stopka, *Torosowicz Mikołaj, pierwszy ormiańskokatolicki arcybiskup Lwowa*, w: *Polski słownik biograficzny*, 54, Warszawa–Kraków 2022, s. 434–444.

¹²⁴⁸ (A. A. Z.) Mowa o bulli papieskiej *Immortalis Dei Filius* z 1 sierpnia 1627 roku, na mocy której powstało Collegium Urbanum dla kształcenia księży różnych narodowości z obszarów misyjnych (Północna Europa, Bałkany, Bliski Wschód, Indie i Etiopia), oddane pod kierownictwo Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Roszka mógł nazwać go „naszą ormiańską szkołą w Rzymie”, gdyż do jego czasów (lata 1633–1703) do Collegium Urbanum uczęszczało łącznie 451 studentów, w tym 48 Ormian, którzy stanowili wtedy wśród nich najliczniejszą grupę narodowościową.

¹²⁴⁹ (A. A. Z.) Hagop (Jakub) Altunczi (Ałtunowicz) z Tokatu (1563–1667/1680) – uczeń Hohannesa z Kaffy, biskupa Mołdawii i przejściowo Lwowa, po pobycie w Mołdawii osiadł w Zamościu przed 1595 rokiem; wieloletni proboszcz ormiański, kopista, tłumacz, iluminator i autor. Wspomniane tłumaczenie Psalmów Dawidowych jest dziś przechowywane w Mechitaristenbibliothek zu Wien (sygn. 304).

z powrotem do jego siedziby, sam zaś udał się do Kamieńca, gdzie w dniu 5 marca wyświęcił na biskupa niejakiego Torosa, żonatego niegdyś abeghę z Kamieńca¹²⁵⁰. Dnia 14 marca Melkisedek sporządził testament, zgodnie z którym patriarszą katedrę w Eczmiadzynie przekazywał katolikosowi Isahakowi – swojemu bratankowi. Trzy dni później (18 marca) Melkisedek zakończył życie i został pochowany w murze kościoła pod wezwaniem Zwiastowania Świętej Bogurodzicy, który – o czym także jest mowa w testamencie – on sam niegdyś konsekrował¹²⁵¹. Gdy arcybiskup Nikoghajos wrócił do Lwowa, mieszkańcy przyjęli go na mocy porozumienia potwierdzonego podpisami. Stąd Nikoghajos pojechał do Kamieńca, gdzie za przykładem swoich poprzedników zawarł w dniu 17 listopada porozumienie z kamienaczami, a 6 marca 1629 roku polski król Zygmunt III zatwierdził go jako duchowego przywódcę Ormian¹²⁵². Również w Kamieńcu arcybiskup wyświęcił na księdza pana Onofriosa¹²⁵³, któremu polecił odprawić prymicyjną Mszę po 22 dniach od uzyskania święceń kapłańskich. Wszelako wardapet Grigor Kesaracy¹²⁵⁴, który podówczas przebywał tam jako newirag Eczmiadzyna, sprzeciwił się temu, mówiąc, że nowo wyświęcony kapłan nie może odprawiać Mszy Świętej przed upływem terminu 40 dni od wyświęcenia. Z tej przyczyny rozgniewany arcybiskup nakazał zamknąć obydwa kościoły i uniemożliwił Grigorowi Kesaracemu wjazd do Lwowa. Ten zaś, oddaliwszy się stamtąd, posłał Nikoghajosowi anatemę. Nikoghajos jednak zlekceważył tę anatemę, ponieważ podlegał już władzy rzymskiego papieża (*Arak.*).

¹²⁵⁰ (A. A. Z.) Toros Tatułowicz (Tatul-oghlu, Dadul-oghlu) – syn mieszczanina kamienieckiego, początkowo kapłan żonaty, po tragicznej śmierci żony i córek odbył pielgrzymkę do Jerozolimy i złożył śluby mnisze, zaraz po konsekracji na biskupa pojechał do Jazłowca na prośbę tamtejszych Ormian; poświadczany jest w źródłach kamienieckich do roku 1640.

¹²⁵¹ (A. A. Z.) Według innych danych katolikos Melkisedek zmarł 15 marca.

¹²⁵² (A. A. Z.) Był to wydany w Warszawie dokument pergaminowy w języku łacińskim, opatrzone podpisem królewskim i pieczęcią większą Kancelarii Koronnej, odcisniętą w czerwonym wosku i umieszczoną w metalowej puszcze, zawieszona na jedwabnym sznurze, sygnowany przez sekretarza królewskiego Andrzeja Kowalińskiego; oryginał nie został odnaleziony, tekst znany z oblaty w księgach grodzkich lwowskich, dokonanej przez brata arcybiskupa, Torosa Torosowicza.

¹²⁵³ (A. A. Z.) Chaczko Chaczeresowicz przyjął święcenia jako mnich Onofrios, między 1630 a 1642 rokiem wyjechał na Bliski Wschód (Cylicja), gdzie został konsekrowany na biskupa, osiadł przy patriarchach ormiańskich Jerozolimy i był znany pod przydomkiem Lehacy.

¹²⁵⁴ (A. A. Z.) Grigor II Kesaracy († 1635) – ormiański patriarcha Konstantynopola w latach 1601–1609, 1611–1621 i 1623–1626, do Polski przyjechał jako inkwizytor katolikos Dawida.

[Rok Pański] 1628. [Rok rachuby ormiańskiej] 1077.

[Rok panowania] Der Dawida V 43 i Der Sahaka V 5.

Katolikos Sahak, widząc, że niemożliwe jest spłacenie długów, zbiegł potajemnie do miasta Wan.

[Rok Pański] 1629. [Rok rachuby ormiańskiej] 1078.

[Rok panowania] Der Dawida V 44, Der Sahaka V 6,

a także Der Mowsesa¹²⁵⁵ 1.

Mowses w tym roku zasiadł na katedrze katolikosza i odnowił Eczmiadzyn. Pochodził on z Tatewu, funkcję katolikosza sprawował trzy i pół roku. Szach Abbas Wielki zmarł 7 stycznia po panowaniu trwającym 50 lat (*Extr. S.*). W testamencie przekazał tron swemu wnukowi szachowi Sofi¹²⁵⁶, który był synem [naj]starszego syna szacha Abbasa. A taka decyzja dotycząca sukcesji wzięła się stąd, że niektórych swoich synów szach zabił, niektórych zaś oślepił. Tenże szach Sofi na prośbę chodzi¹²⁵⁷ Nazara¹²⁵⁸ i wszystkich Ormian darował Eczmiadzynowi zaległy podatek w wysokości stu tomanów, katolikosat zaś powierzył wardapetowi Mowsesowi, który w tym roku został wyświęcony (*Arakel, Księga dziejów*).

Zasiadłszy na eczmiadzyńskiej katedrze, katolikos Mowses w tym roku przesłał do papieża Urbana VIII pisemne wyznanie prawdziwej wiary, podpisane przez dwunastu biskupów i opatrzone ich pieczęciami. Usunął on z szarakanu Մի [sic!]¹²⁵⁹, o czym wspomina również W.W. [i] nasz arcybiskup Nikoghajos w swoim wyznaniu [wiary].

¹²⁵⁵ (A. A. Z.) Mowses III Tatewacy († 1632) był katolikosem od 1629 roku i udało mu się pokonać rywalizujących z nim katolikosów oraz pozyskać łaskę szacha.

¹²⁵⁶ (A. A. Z.) Powinno być: Safi I (1611–1642) z dynastii Safawidów – szach Persji w latach 1629–1642.

¹²⁵⁷ (A. P.) Chodża – tytuł grzecznościowy używany w kulturze Bliskiego Wschodu w znaczeniu: pan, mistrz, pochodzący od perskiego: chuādża (we współczesnej wymowie: chādże). (A. A. Z.) W języku polskim często stosowana jest alternatywnie pisownia: hodża, ale ponieważ w starormiańskim pierwszą literą tego wyrazu jest իւլի (ch), i tak też pisze Roszka, wybieramy tu pisownię: chodża.

¹²⁵⁸ (A. A. Z.) Chodża Nazar (Szah Chwaja Nazar) z rodziny Szafraz (Safraz) – potomek jednej z najbogatszych ormiańskich rodzin Persji, finansista dworski przy szachach Abbasie I i Safim I, gubernator Nowej Dżulfy.

¹²⁵⁹ (H. W.) Chodzi tu o ostatnie fragmenty szarakanu „Ռ՛ւ, Իբւշւիլի” (Ow, hraszali!) – „O, cudowni!”.

[W następnej kolumnie wykreślone wersety:] «Error anni¹²⁶⁰, Der Mowses, prawdziwy katolikos, którego uznawali także polscy Ormianie, do papieża Urbana posłał posłuszeństwo i wyznanie prawdziwej wiary i usunął z szarakanu „O, cudowni praojcowie!” trzy ostatnie zwrotki, dodane przez schizmatyków. Wynika to z listu [katolikosa] posłanego do nas, ormiańskich mieszkańców Lwowa».

[Rok Pański] 1630. [Rok rachuby ormiańskiej] 1079.

[Rok panowania] Der Dawida V 45, Der Sahaka V 7 i Der Mowsesa 2.

Dnia 5 kwietnia mieszkańcy Kamieńca zaczęli budować kosztowną i wspa-
niałą dzwonnice kościoła świętego Mikołaja i zakończyli ją w ԹՁԲ¹²⁶¹ roku
(*Hiszatakaran*).

Dnia 22 października we Lwowie nasz arcybiskup Der Nikoghajos Torosenc
wygłosił wyznanie prawdziwej wiary¹²⁶² przed pp[anami]¹²⁶³: Michałem ab
Annunciatione, prowincjałem karmelitów¹²⁶⁴, Eliaszem a Sanctissimo Sacra-
mento, przeorem karmelitów lwowskich¹²⁶⁵, oraz jezuitą Der Tomaszem Elża-
nowskim¹²⁶⁶ i wieloma innymi. W swoim wystąpieniu wymienił on i wyjaśnił
wszystkie elementy wiary, a także ponowił wyznanie swojej prawdziwej wiary
złożone przezeń podczas przyjmowania sakramentu święceń kapłańskich przed
katolikosem Melkisedekiem (w *jego Wyzn.*¹²⁶⁷). W tym roku do Lwowa przybył

¹²⁶⁰ (A. A. Z.) Error anni (łac.) – błędny rok.

¹²⁶¹ (A. A. Z.) To jest 1633.

¹²⁶² (A. P.) W oryginale: դավանութիւն ուղղափառ հաւատոյ.

¹²⁶³ (M. A.) W oryginale: Պ.Պ. = P.P. / B.B. – paronowie/baronowie lub: padre (wł. – ojciec, w liczbie mnogiej).

¹²⁶⁴ (A. A. Z.) Michał od Zwiastowania Najświętszej Marii Panny (Michael a Vidarte, 1589–1655) – Hiszpan, wysłany do Polski w 1620 roku, był przeorem w Poznaniu, Wilnie, Czernej, Lublinie i Krakowie, trzykrotnie pełnił obowiązki prowincjała (1628–1631, 1646–1649 i 1652–1655).

¹²⁶⁵ (A. A. Z.) Eliasza od Najświętszego Sakramentu (1568–1661).

¹²⁶⁶ (A. A. Z.) Tomasz Elżanowski (1590–1656) – jezuita, filozof, pedagog, w latach 1621–1624, 1626–1627 i 1629–1630 wykładowca w kolegium jezuickim we Lwowie, a w latach 1630–1633 rektor kolegium w Kamieńcu Podolskim; w tym czasie pracował nad unią kościelną prawosławnych i Ormian z Kościołem katolickim.

¹²⁶⁷ (A. A. Z.) Oryginał Wyznania wiary (Դավանութեան զոր) Mikołaja Torosowicza i jego kleru został złożony w archiwum Zamku Świętego Anioła w Rzymie 28 marca 1631 roku przez Kongregację Rozszerzania Wiary; wydał je drukiem z tego rękopisu Augustinus Theiner, zob. A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae, Lithuaniaeque gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, 3, Romae 1863, s. 390–393, nr 321. Roszka miał zapewne do dyspozycji kopię wyznania, przechowywaną we Lwowie.

newirag katolikosa Mowsesa – wardapet Chaczadur Kesaracy¹²⁶⁸, newirag katolikosa Mowsesa. Słyszając, że wbrew jego woli arcybiskup polecił kapłanowi odczytać fragment Ewangelii, odwrócił się do zgromadzonych w kościele wiernych i zagroził, że przeklnie każdego, kto klęknie przed arcybiskupem ...¹²⁶⁹. Z tej przyczyny ludzie jeszcze bardziej się oburzyli na arcybiskupa, gdyż – nie uląkłszy się newiraga – złożył wyznanie wiary, toteż zamknęli drzwi katedry. Arcybiskup, widząc ich niesubordynację i lekceważenie kanonów, zebrał kilku strażników [miejskich] i polskich uczniów¹²⁷⁰, kapłanów tudzież szlachciców, po czym – przyodziany w uroczyste szaty liturgiczne – ruszył z ową grupą zwolenników ku zatrzaśniętym drzwiom katedry i nakazał rzemieślnikom, aby je otworzyli. Kiedy wejście już stanęło otworem, zaintonował hymn „Ciebie, Boga, wysławiamy” i wszedł do świątyni przy dźwiękach śpiewanych przy tym pieśni i muzyki granej na różnych instrumentach, dziękował Bogu i przejął wszystkie znajdujące się w katedrze skarby. Lwowscy Ormianie zwrócili się w związku z tym z prośbą o pomoc do katolikosa Mowsesa, ale jej nie otrzymali, gdyż katolikos, będąc wyznawcą prawdziwej wiary, sprzyjał arcybiskupowi i popierał jego poczynania. Dlatego polski król, jak również inni, do któregośkolwiek z nich by pisano, nie mogli postąpić inaczej. Gdy zwiększyło się zło, nasz wspomniały arcykapłan zamknął naszą katedrę przed niektórymi odszczepieńcami, jak wiadomo z jego pisma do naszych lwowian. P[atrz] pod rokiem 1632.

[Rok Pański] 1631. [Rok rachuby ormiańskiej] 1080.

[Rok panowania] Der Dawida V 46, Der Sahaka V 8,
a także Der Mowsesa 3, który w tym roku umarł.

Wardapet Howhannes z Konstantynopola¹²⁷¹ udał się przez Polskę do wielkiego Rzymu, gdzie – zapewniwszy papieża o swoim oddaniu i posłuszeństwie –

¹²⁶⁸ (A. A. Z.) Chaczadur Kesaracy (z Cezarei, 1590–1646) – od 1620 roku arcybiskup Nowej Dżulfy pod Isfahanem, gdzie założył drukarnię ormiańską, pierwszą na Bliskim Wschodzie, do Lwowa przyjechał jako newirag katolikosa Mowsesa III Tatewacego pod koniec sierpnia.

¹²⁶⁹ (G. K.) Zdanie niedokończone.

¹²⁷⁰ (A. P.) W oryginale mamy tu wyraz *դպրոցաւոր* (dyprocakan), pochodzący od rzeczownika *դպրոց* (dyproc) – szkoła. (A. A. Z.) Chodzi o uczniów lwowskiej szkoły miejskiej lub szkoły prowadzonej przez jezuitów.

¹²⁷¹ (A. A. Z.) Howhannes III, zwany Chul (1554–1634) – był patriarchą ormiańskim Konstantynopola w latach 1600–1601, 1610–1611, 1621–1623 i 1631–1636, w Polsce (w Jazłowiec i we Lwowie) przebywał w latach 1630–1632, wielokrotnie deklarował katolickie przekonania; był przyjęty na dworze królewskim.

zakończył swoją pielgrzymkę, pozostawiwszy na pamiątkę tamtejszej naszej szkole¹²⁷² swoją „Historię Armenii” od początku świata do roku Pańskiego 1236¹²⁷³, której jeden egzemplarz ja wzięłem dla siebie.

[Rok Pański] 1632. [Rok rachuby ormiańskiej] 1081.

[Rok panowania] Der Dawida V 47 i Der Sahaka V 9.

Dnia 14 maja katolikos Mowses – prawowierny i cnotliwy człowiek – zmarł po trzyipółletnim zasiadaniu na patriarchalnej katedrze. Odzyskał mnóstwo książek przepisanych podczas wojen, odnowił kościoły i oświecał ludzi swoim nauczaniem (*Hist.Orm.*).

Arcybiskup lwowskich Ormian Nikoghajos, otrzymawszy od polskiego króla Władysława Zygmunta list podróżny¹²⁷⁴, przybył do Rzymu, do papieża Urbana, i zapewnił go o swoim oddaniu i posłuszeństwie. Ojciec Święty przyjął go z wielkimi honorami, ofiarował mu arcybiskupi paliusz¹²⁷⁵ i swoim kondakiem ogłosił Nikoghajosa arcybiskupem lwowskich Ormian, jak też narodu ormiańskiego całego Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyniesiony dzięki temu i umocniony na swej pozycji arcybiskup Nikoghajos powrócił na własną katedrę. P[atrz pod rokiem] 1638.

[Rok Pański] 1633. [Rok rachuby ormiańskiej] 1082.

[Rok panowania] Der Dawida V 48 (umarł).

[Rok panowania] Der Sahaka V 10.

Świątobliwy¹²⁷⁶ katolikos Filippos z Achpaku¹²⁷⁷ został 13 stycznia tego roku wyświęcony na katolikosa i zasiadał na patriarchalnej katedrze 22 i pół roku. Pochodził ze wsi Eryngan w prowincji Achpak i był uczniem katolikosa Mowsesa, który wyświęcił go na biskupa i wybrał na katolikosa (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*). W sierpniu tego roku zmarł katolikos Dawid.

¹²⁷² (A. A. Z.) Tak Roszka nazywa Collegium Urbanum.

¹²⁷³ (A. A. Z.) Chodzi o kopię dzieła Wartana Arewelcego, którą patriarcha wykonał we Lwowie. Por. wpis pod rokiem 1232.

¹²⁷⁴ (A. A. Z.) Dnia 5 lipca 1632 roku Torosowicz uzyskał od (wtedy jeszcze) królewicza Władysława Wazy list salvi conductus na drogę do Rzymu.

¹²⁷⁵ (A. P.) W oryginale: Եմիպորոն (jemiporon).

¹²⁷⁶ (A. P.) W oryginale: սրբապաշտ (syrypazan). Tak do dziś mówią o wyższych duchownych wierni Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego.

¹²⁷⁷ (A. A. Z.) Filippos Aghbakecy († 1655) jako katolikos ustabilizował sytuację swego Kościoła, odnowił Eczmiadzyn, odbył pielgrzymkę do Jerozolimy i czynnie włączył się w sprawy Ormian polskich, pisząc listy do króla i do nich, a także spotykając się z arcybiskupem Torosowiczem w Konstantynopolu.

[Rok Pański] 1634. [Rok rachuby ormiańskiej] 1083.

[Rok panowania] Der Filipposa 1.

W tym roku Ormianie świętowali «Krzywą Wielkanoc», naruszając zakaz swojego króla Hetuma, który wydał go w roku 741¹²⁷⁸. Z tego też względu Ormianie musieli zapłacić karę w wysokości czterdziestu tysięcy kuruszy (*pisze o tym Sjuneci*).

[Rok Pański] 1635. [Rok rachuby ormiańskiej] 1084.

[Rok panowania] Der Filipposa 2.

Sułtan Murad¹²⁷⁹ z siedmiuset tysiącami jeźdźców dotarł do Erywania i zdobył tę twierdzę. Miejscowego¹²⁸⁰ zaś chana, arystokratów oraz wielmożów wysłał do Konstantynopola (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 1636. [Rok rachuby ormiańskiej] 1085.

[Rok panowania] Der Filipposa 3.

Perski szach S[a]fi ze stu tysiącami jeźdźców dotarł do Erywania, zdobył miasto, wyciął mnóstwo Taczyków¹²⁸¹ i pojmanny trzech paszów, wywiózł ich do Isfahanu¹²⁸², gdzie owi jeńcy umarli (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

W tym roku synowie mieszkańca Suczawy hodźy (jerespochana) Jakobszy – Wartan, Sahak i Donig¹²⁸³ – zbudowali od fundamentów gruby mur wokół lwowskiej szkoły, a także bramę do kościoła pod wezwaniem Świętego Krzyża, jak o tym mówi napis na pomniku z czarnego marmuru (St.).

[Rok Pański] 1637. [Rok rachuby ormiańskiej] 1086.

[Rok panowania] Der Filipposa 4.

¹²⁷⁸ (A. P.) Data w ormiańskiej rachubie czasu – 1292.

¹²⁷⁹ (A. A. Z.) Murad IV z dynastii Osmanów (1612–1640) – panował od roku 1623.

¹²⁸⁰ (G. K.) To jest chana erywańskiego.

¹²⁸¹ (A. P.) W Erywaniu mieszkało w XVII wieku prócz Ormian bardzo dużo ludności turkij-skiej, która rządziła miastem; to ją ma tu na myśli Roszka, pisząc o Taczykach.

¹²⁸² (A. P.) Roszka pisał: Asphan.

¹²⁸³ (A. A. Z.) Agopsza (Hagobsza, Jagobsza, Hagop) Wartan-oghlu († po 1627) – kupiec i jerespochan w Suczawie, ze swych pięciu synów do Lwowa przysłał trzech, przyjętych w 1608 roku do tamtejszego prawa miejskiego jako kupców: Wartana († 1632), od którego wywodzi się rodzina lwowskich Wartanowiczów (jego synem był Stefan Lehacy, a wnukiem biskup Toros, o których zob. dalej), Sahaka († 1649), żonatego z siostrą arcybiskupa Torosowicza, starszego gminy ormiańskiej i fundatora kościoła Świętego Krzyża, oraz Doniga († po 1636). Wszyscy trzej byli we Lwowie nazywani Agopszczami.

Po zakończeniu wznoszenia wszystkich budowli w Eczmiadynie i na pustkowiach nieopodal Erywania katolikos Filippos przybył do Isfahanu, skąd po półtorarocznych staraniach i najrozmaitszych sprytnych zabiegach wspomaganych bogatymi darami wywiózł do Eczmiadyna Prawicę świętego Oświeciela, mimo iż mieszkańcy Dżulfy¹²⁸⁴ byli temu przeciwni (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 1638. [Rok rachuby ormiańskiej] 1087.

[Rok panowania] Der Filipposa 5.

Dnia 23 lipca tego roku ojcowie karmelici bosci z Isfahanu napisali list do polskiego króla Władysława¹²⁸⁵ z prośbą o ich ochronę w zakresie wyznawanej religii. I otrzymali taką od szacha Safiego, którą nie tylko im, ale także misjonarzom jezuickim potwierdził kondakiem dnia 9 listopada 1647 roku (*Krus. Prod.*).

[Rok Pański] 1639. [Rok rachuby ormiańskiej] 1088.

[Rok panowania] Der Filipposa 6.

Nie mogąc uzyskać pomocy ze strony katolikos Mowsesa, mieszkańcy Lwowa zwrócili się do katolikos Filipposa, który dopiero trzy lata później, to jest 12 października 1638 roku, przysłał im napisaną w Isfahanie odpowiedź, radząc, aby pomogli im raczej pozostali mieszkańcy miasta, i nieco tylko podtrzymał ich na duchu¹²⁸⁶. Dlatego lwowianie wspólnie z padre Boghosem Pi-

¹²⁸⁴ (A. P.) Chodzi tu o ormiańskich mieszkańców Nowej Dżulfy (po ormiańsku: Nor Dżu-gha), miasta założonego pod Isfahanem po przesiedleniu Ormian z Nachiczewana przez szacha Abbasa I.

¹²⁸⁵ (A. A. Z.) Karmelici bosci prowadzili w tym czasie misje katolickie w Persji, którymi kierował Jan Tadeusz, biskup Isfahanu.

¹²⁸⁶ (A. A. Z.) Roszka nie w pełni scharakteryzował postawę katolikos Filipposa wobec problemów Ormian polskich. Oprócz wspomnianego tu listu katolikos pisał do gminy lwowskiej (22/12 października 1638 roku, a gdy poseł króla polskiego w Persji, Teofil Szemberg, który ten list miał przywieźć do Lwowa, został zamordowany, kolejny list, z 1 listopada / 22 października 1639 roku, wpisany do akt lwowskiego ormiańskiego sądu duchownego 1 marca 1640 roku, a więc wtedy zapewne doręczony), informował, że w sprawie Torosowicza poprosił o interwencję szacha Safiego I, zalecał przysłanie posłów, z którymi mógłby omówić sposób postępowania, i zapowiadał wysłanie swego newiraga do Polski; jeszcze wcześniej wysłał też list do polskiego senatu (9 września 1632 roku), do katolickiego arcybiskupa lwowskiego Jana Andrzeja Próchnickiego, papieża Urbana VIII (29 sierpnia 1632 roku) i ormiańskokatolickiego arcybiskupa Nachiczewanu w Armenii, Augustyna Badżenca.

romallim¹²⁸⁷ wyszczególnili na piśmie niektóre kontrowersyjne zagadnienia, a także błędy dotyczące ich wiary, i dnia 2 lipca tegoż roku posłali tegoż padre Boghosa Piromallego do papieża Urbana z prośbą, aby Ojciec Święty polecił arcybiskupowi [Torosowiczowi] zezwolić im na pozostawanie przy swojej wierze. P[atrz] pod rokiem 1640.

[Rok Pański] 1640. [Rok rachuby ormiańskiej] 1089.

[Rok panowania] Der Filipposa 7.

W rezultacie, dnia 16 lipca tego roku, papież Urban napisał list do polskiego króla z prośbą, ażeby władca okazał pomoc Nikoghajosowi; wysłał zarazem list do katolikos Filipposa, przekonując i zachęcając go na podstawie licznych świadectw i przykładów (takich jak porozumienie świętego Grzegorza Oświeciciela ze świętym papieżem Sylwestrem czy uchwały świętego soboru florenckiego do przejścia na prawdziwą wiarę¹²⁸⁸). Drugi list papież Urban skierował do katolikos Filipposa. Oba listy powierzył (udającemu się do niego) padre Boghosowi, który znał osobiście Filipposa. Papież chwali Boghosa i wyraża życzenie, by to właśnie z ust Boghosa katolikos Filippos usłyszał słowa zapewnienia o papieskiej miłości do narodu ormiańskiego, jak również potwierdzenie słuszności wiary katolickiej. Wszelako w swoim posłaniu papież wcale nie wspomina lwowian. Padre Boghos wrócił do Lwowa, otrzymał od Ormian do pomocy pewnego męża¹²⁸⁹, i w jego towarzystwie wyjechał do katolikos, do Eczmiadzyna. Nie zdołaliśmy jednak ustalić, jakiej odpowiedzi udzielił katolikos odnośnie do postulatów lwowian. Dowiedzieliśmy się natomiast, że w roku 1647 katolikos Filippos przez tegoż Boghosa wysłał swoje wyznanie wiary papieżowi Innocentemu¹²⁹⁰. Taki stan rzeczy ciągnął się do 1653 roku.

¹²⁸⁷ (A. A. Z.) Paolo Piromalli (1591–1667) – dominikanin, misjonarz katolicki w Armenii, Gruzji i Indii, orientalista; arcybiskup nachiczewański w latach 1655–1664, następnie biskup Bisignano w Kalabrii. Do Polski w celu mediacji między arcybiskupem Torosowiczem a Ormianami przyjechał w połowie 1638 roku i przebywał przez około rok, powrócił w styczniu 1641 i we wrześniu 1642 roku opuścił Lwów wraz z delegatami ormiańskimi i udał się do katolikos Filipposa.

¹²⁸⁸ (A. P.) W oryginale: ughghaparrutjun.

¹²⁸⁹ (A. P.) W oryginale Roszka użył tu wyrazu նխապետ (despan) – poseł, posłaniec. Piromallemu towarzyszyła delegacja Ormian z Polski, w tym ksiądz Kaspar ze Lwowa i wardapet Kirkor (Grzegorz) Pirumowicz, syn wójta brodzkiego, który został wyświęcony przez katolikos na biskupa Tatewu.

¹²⁹⁰ (A. A. Z.) Innocenty X (Giovanni Battista Pamfili, 1574–1655) – papież od roku 1644.

[Rok Pański] 1641. [Rok rachuby ormiańskiej] 1090.

[Rok panowania] Der Filipposa 8 (*i Sjun.*¹²⁹¹).

[Rok Pański] 1642. [Rok rachuby ormiańskiej] 1091.

[Rok panowania] Der Filipposa 9.

W tym roku ormiański patriarcha Konstantynopola Kirakos¹²⁹² napisał do papieża Urbana list, w którym zapewniał Ojca Świętego o swoim oddaniu i posłuszeństwie. Na ten list Święta Kongregacja¹²⁹³ w dniu 1 czerwca udzieliła mu odpowiedzi w imieniu papieża. Sam Kirakos wszelako po owym wyznaniu prawdziwej wiary wkrótce zakończył swe życie, ku wielkiemu żmartwieniu naszego ormiańskiego narodu. Jego następcą został biskup Chaczadur¹²⁹⁴, który również wysłał do Stolicy Apostolskiej swoje świadectwo prawdziwej wiary, na które otrzymał odpowiedź szóstego grudnia. Identyczne zapewnienie o posłuszeństwie złożył Ojcu Świętemu również arcybiskup Howhannes z Diyarbakıru. Odpowiedź wraz z błogosławieństwem otrzymał on szóstego grudnia tegoż roku (*Kl., I, 180 i dalsze*). Howhannes z Edessy, arcybiskup mezopotamski, napisał list do Kongregacji Propagandy Wiary (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) i do Stolicy Apostolskiej, w którym zapewniał o swym posłuszeństwie, i otrzymał to, o co prosił (*W.W.*).

[Rok Pański] 1643. [Rok rachuby ormiańskiej] 1092.

[Rok panowania] Der Filipposa 10.

Abegha Thowma z Konstantynopola¹²⁹⁵, mąż bardzo mądry i prawowierny, dnia 12 lutego tego roku napisał list do Stolicy Apostolskiej, w którym zapewniał o swoim oddaniu, i w dniu 15 czerwca otrzymał odpowiedź (*Kl., 183*). Wardapet Howhannes, zwany Chul, będący patriarchą Konstantynopola, a tak-

¹²⁹¹ (H. W.) Wspomniane tu jest trzęsienie ziemi, które nawiedziło Tebryz i okolice tego miasta. W nawiązaniu do tych lat podane są dość interesujące informacje dotyczące dziejów Turków, Persów i innych narodów.

¹²⁹² (A. A. Z.) Kirakos (Giragos) I z Erywania – uczeń Piromallego, jako patriarcha ormiański Konstantynopola w latach 1641–1642 umożliwił pracę misjonarską ojcu Clementowi Galanowi.

¹²⁹³ (G. K.) Roszka świętym soborem (սուրբ ժողով – surp Żoghow) nazywa Kongregację Rozkrzewiania Wiary (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*).

¹²⁹⁴ (A. A. Z.) Chaczadur I z Sivas (Sebastii) – ormiański patriarcha Konstantynopola w latach 1642–1643.

¹²⁹⁵ (A. A. Z.) Towma II – patriarcha ormiański Konstantynopola w latach 1644 i 1657–1659, uwięziony i otruty przez współwyznawców w atmosferze oskarżeń o sprzyjanie katolicyzmowi.

że wardapet Zakaria, wardapet Kirakos z Erywania, wardapet Chaczadur z Galaty oraz biskup Diwriku Bohos napisali do papieża Urbana VIII listy zawierające zapewnienie o posłuszeństwie itd. Tenże Howhannes jest autorem książki skierowanej przeciwko monofizytom, w której dowodzi, że Chrystus posiada dwie natury, dwie energie¹²⁹⁶ i dwie wole. Mówi także o pochodzeniu Ducha Świętego od Ojca i Syna (W.W.)¹²⁹⁷.

[Rok Pański] 1644. [Rok rachuby ormiańskiej] 1093.

[Rok panowania] Der Filipposa 11.

[Rok Pański] 1645. [Rok rachuby ormiańskiej] 1094.

[Rok panowania] Der Filipposa 12.

[Rok Pański] 1646. [Rok rachuby ormiańskiej] 1095.

[Rok panowania] Der Filipposa 13.

Lwowianina Stepannos Lehacy¹²⁹⁸, wywodzącego się ze szlacheckiego rodu Wartanenców¹²⁹⁹, rodzice wysłali do Eczmiadzyna, gdzie dobrze się nauczył gorzkiego i trudnego ormiańskiego języka i pisma, o których wcześniej nic nie wiedział. W trosce o niewinność młodzieńca katolikos Filip wyświęcił go na wardapeta. A jako że dobrze znał również łacinę, przetłumaczył na język ormiański „Historię starożytną” Józefa¹³⁰⁰ (ale jedynie fragmenty o Jerozolimie i o wojnie żydowskiej), dzieło Dionizego Areopagity – jako że pierwszy przekład był niezrozumiały¹³⁰¹, „Księgę o przyczynach” w 36 paragrafach¹³⁰²,

¹²⁹⁶ (A. P.) W oryginale: ներգործութիւն (nergorcutjun).

¹²⁹⁷ (H. W.) Por. „Հանդես Ամսորայ” / „Handes Amsoria”, 1911, s. 23–24.

¹²⁹⁸ (A. P.) W oryginale: Լեհացի – Lehacy, czyli: Polak.

¹²⁹⁹ (A. P.) Wartanenc – dialektalna forma nazwiska Wartanian (potomek Wartana). (A. A. Z.) Chodzi o lwowską rodzinę Wartanowiczów (o której Roszka wspomina pod rokiem 1636). Stefan Wartanowicz Lehacy († 1689) – uczeń i protegowany katolikos Filipposa, wardapet, tłumacz i kopista, nauczyciel szkoły duchownej w Eczmiadzynie, potem biskup i kanclerz katolikos Hagopa IV.

¹³⁰⁰ (A. P.) W oryginale: Յովսէփայ հրէի (Howsepa hrei); chodzi tu o Józefa Flawiusza, historyka żydowskiego z I wieku rachuby chrześcijańskiej, piszącego po grecku; jego dzieła były oczywiście także tłumaczone na łacinę i z niej z kolei przekładał Stefan Lehacy na język ormiański.

¹³⁰¹ (A. A. Z.) *Corpus Areopagiticum*, inaczej: *Corpus Dionysiacum* – zbiór traktatów teologicznych greckiego autora z przełomu V i VI wieku; por. przypis pod rokiem 1362.

¹³⁰² (A. A. Z.) W oryginale: Հայելի վարուց (Hajeli waruc). *Liber de causis*, inaczej: *Liber Aristotelis de expositione bonitatis purae*, Pseudo-Arystotelesa, traktat z IX wieku napisany oryginalnie w języku arabskim lub syryjskim, przełożony na łacinę przez Gerarda z Cremony w XII wieku; popularny w średniowieczu i wykładany na uniwersytetach; jego treść

„Zwierciadło przykładów”¹³⁰³ i „Kwietnik modlitw”¹³⁰⁴ (*ex Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 1647. [Rok rachuby ormiańskiej] 1096.

[Rok panowania] Der Filipposa 14.

Eczmiaarzyński katolikos Filip za pośrednictwem dominikanina Boghosa Piromallego wysłał do Rzymu, do papieża Innocentego X, zbiorowe wyznanie katolickiej wiary podpisane przez 25 biskupów i ośmiu wardapetów (W.W.). Ów dominikanin Boghos, będący Włochem z pochodzenia, mąż bardzo mądry i cnotliwy, dobrze znał również język ormiański; to dzięki jego działaniom utrwaliło się zjednoczenie¹³⁰⁵ Ormian w Polsce. Wielokrotnie jeździł z listami papieża Urbana do katolikosy Filipa i odwrotnie. Później, zostawszy arcybiskupem nachiczewańskim, napisał dla perskiego szacha Abbasa (po łacinie) książkę o prawdziwości wiary chrześcijańskiej¹³⁰⁶. Z czasem wardapet Barsegh¹³⁰⁷ przetłumaczył ją na język ormiański, po czym została wydana w Wenecji. To u niego wardapet Woskan¹³⁰⁸ uczył się łaciny. Rezultaty tej nauki nie były jednak doskonałe.

[Rok Pański] 1648. [Rok rachuby ormiańskiej] 1097.

[Rok panowania] Der Filipposa 15.

stanowią fragmenty dzieła *Elementy teologii* Proklosa Ateńczyka (412–485) – greckiego filozofa neoplatonistycznego, oraz komentarze do nich.

¹³⁰³ (A. A. Z.) W oryginale: *Հայկիկ վարուց* (Hajeli waruc), pierwsza edycja w 1702 roku. *Magnus speculum exemplorum* to zbiór pouczających opowieści z XV wieku, uzupełniony na początku XVII wieku przez jezuitę Johanna Maiora (1543–1608); Lehacy spożytkował do swego tłumaczenia na język ormiański przekłady polskie (*Wielkie zwierciadło przykładów*, Szymona Wysockiego, Kraków 1612, i Jana Łosiowskiego, Kraków 1633), które miały po kilka wydań.

¹³⁰⁴ (A. A. Z.) W oryginale: *Բուրստան աղոթից* (*Burastan aghotic*); to dzieło Lehacego ukazało się drukiem w roku 1704 (Konstantynopol), 1707 i 1741 (Wenecja); zob. rozdział *Twórczość we Wstępie*.

¹³⁰⁵ (G. K.) Chodzi o unię (z Kościołem rzymskokatolickim).

¹³⁰⁶ (A. A. Z.) *Theantropologieia, seu Oeconomia Salvatoris nostri explicans ex solis prophetis ad instantiam regi Persarum petitis ineffabile, adorandumque Incarnationis sacramentum* (1656).

¹³⁰⁷ (A. A. Z.) Barsegh Barseghian Kostandnupolsecy, zwany Holow – absolwent Collegium Urbanum i kolegium jezuickiego w Lyonie, rezydujący w Rzymie tłumacz wielu prac z języka łacińskiego na ormiański i odwrotnie, doradca Kongregacji Rozszerzania Wiary w kwestiach ormiańskich; Roszka pisze o nim pod rokiem 1693.

¹³⁰⁸ (A. A. Z.) Zob. o nim przypis pod rokiem 1664.

[Rok Pański] 1649. [Rok rachuby ormiańskiej] 1098.

[Rok panowania] Der Filipposa 16.

[Rok Pański] 1650. [Rok rachuby ormiańskiej] 1099.

[Rok panowania] Der Filipposa 17.

[Rok Pański] 1651. [Rok rachuby ormiańskiej] 1100.

[Rok panowania] Der Filipposa 18.

Katolikos Filippos, po wyremontowaniu różnych budynków, jął odnawiać kościoły świętych dziewic Hripsime i Gajane. W 1101 roku (ery ormiańskiej) podczas tych robót odkopano pod posadzką kościoła świętej Gajane nie tylko kości owej świętej dziewicy, ale również jej współtowarzyszek, z czego wielce ucieszył się cały naród ormiański (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*). A kiedy tenże katolikos Filippos wraz z licznymi biskupami i wardapetami zdążył do Jerozolimy, w Ankurii¹³⁰⁹ uzdrowił swoją modlitwą pewnego siedmioletniego chłopca – niemego i chorego (*tamże*).

W tym roku katolikos Filippos wysłał do Lwowa wardapeta Johannesa z Arghny¹³¹⁰, męża roztropnego i doświadczonego, aby pogodził zwaśniony naród i sprawił, by stał się on posłuszny arcybiskupowi Nikoghajosowi. Wysłannikowi Filipposa udało się tego dokonać, zdołał on także wprowadzić ponownie wiernych do kościoła, od którego odeszli i nie byli w nim ...¹³¹¹ lat (W.W.).

[Rok Pański] 1652. [Rok rachuby ormiańskiej] 1101.

[Rok panowania] Filipa 19.

Pod koniec¹³¹² tego roku katolikos Filippos przybył do Jerozolimy, gdzie z wielkimi honorami został przyjęty przez paszę i innych wielmożów. Tam też

¹³⁰⁹ (G. K.) Inaczej: Ankyra, obecnie Ankara (stolica Turcji).

¹³¹⁰ (A. A. Z.) Datacja podana w tym miejscu przez Roszkę jest mylna. Nie w 1651, lecz 6 sierpnia 1653 roku do Lwowa przybyli z Konstantynopola, gdzie chwilowo przebywał katolikos Filippos, jego newirag arcybiskup Howhannes Arghency i arcybiskup Torosowicz, a w niedzielę 10 sierpnia podczas liturgii w katedrze, gdzie po wielu latach nieobecności przyszli wszyscy Ormianie lwowscy – newirag podał do wiadomości fakt pogodzenia się Torosowicza z katolikiem i nastąpiło wzruszające pojednanie arcybiskupa z wiernymi. Z tej okazji ustanowiono święto Unii, które miało być obchodzone corocznie w 11 niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego.

¹³¹¹ (H. W.) Pozostawiono tu puste miejsce dla wstawienia liczby lat.

¹³¹² (A. P.) Roszka pisze: ի մտանէլ տարւոյնս (i mytanel tarwujns) – na początku tego roku, (G. K.) jednak według obliczeń arcybiskupa Malachiasza Ormaniana katolikos Filip przybył do Jerozolimy późną jesienią 1651 roku.

razem z katolikosem Sisu Nersesem¹³¹³ zatwierdził trzynaście punktów, wielce pożytecznych z punktu widzenia kanonów. I osiągnąwszy porozumienie, Filip postarał się spłacić długi w Konstantynopolu, gdyż tamtejsi zwierzchnicy¹³¹⁴ zadłużyli się na czterdzieści tysięcy kuruszy, albowiem swoje stanowiska kupowali za srebro, a nie otrzymywali z woli Ducha Świętego. I po ośmiu miesiącach katolikos Filippos spłacił cały dług (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

[Rok Pański] 1653. [Rok rachuby ormiańskiej] 1102.

[Rok panowania] Der Filipposa 20.

Katolikos Filippos po trzech latach swojej wędrówki powrócił do Eczmiadżyna, gdzie zastał już ukończone martyrium¹³¹⁵ świętych dziewic Hrepsyme i Gajane (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów*).

Ormianie lwowscy nie uznawali władzy biskupa Nikoghajosa, bo wiedzieli, że został obłożony klątwą. Toteż wyruszył on do Konstantynopola, do katolikosa Filipposa, który tam wtedy przebywał, i otrzymawszy jego błogosławieństwo, a także kondak (zgodził się przy tym na kilka jego punktów, o czym pisze historyk Arakel) oraz list do Ormian Lwowa i Kamieńca, w dniu 15 kwietnia tego 1653 roku wrócił i ponownie zasiadł na swojej katedrze. Mam egzemplarz owego listu i przytaczam tu jego fragment: «Niechaj będzie wiadomym ukochanym duchowym dzieciom naszym, że [...] arcybiskup Nikoghajos stawiał się przed nami i zapewnił o swoim bezwzględny posłuszeństwie. Przyjawszy go z wielką miłością i wszelkimi honorami jak własnego syna, nadaliśmy mu ponownie biskupią władzę. Dlatego przyjmijcie go z miłością i wielką atencją jak rodzonego syna, a także bądźcie mu posłuszni i oddani, nie oburzajcie się też nań gwałtownie z byle powodu; bądźcie cierpliwi i myślcie o wspólnym dobru» itd. Następnie zaś dodaje: «Jak nasz duchowy syn wardapet Johan, niewirag Świętego Eczmiadżyna, rozsądzi¹³¹⁶, tak wy wszyscy bądźcie mu posłuszni. Napisano w roku 1102 dnia 15 kwietnia według ormiańskiej rachuby czasu». Arcybiskup Nikoghajos po powrocie do Lwowa¹³¹⁷ zastał na miejscu

¹³¹³ (A. A. Z.) Nerses I, wcześniej biskup Sebastii, był katolikosem Wielkiego Domu Cylicyjskiego w Sisie w latach 1648–1656.

¹³¹⁴ (A. P.) W oryginale: *unwğłnnp* (arracznork). Chodzi o kolejnych patriarchów ormiańskich stolicy Imperium Osmańskiego w Konstantynopolu, mianowanych przez sułtanów.

¹³¹⁵ (A. P.) Martyrium – budowla wzniesiona ku czci męczennika, mieszcząca jego relikwie.

¹³¹⁶ (G. K.) W oryginale mamy tu czasownik *puđhł unłtł* (bażyn arnel) – dzielić, oddzielać, rozdzielać.

¹³¹⁷ (A. A. Z.) Zob. przypis pod rokiem 1651.

tegoż wardapeta Johana z Arghny, męża rozsądnego i posiadającego rozległą wiedzę, jak powiada o nim z szacunkiem nasz arcybiskup Wartan¹³¹⁸. Dzięki swemu mądrymu, przemyślanemu postępowaniu Johan z Arghny zdołał przekonać ludzi do posłuszeństwa wobec Nikoghajosa i doprowadziwszy do pojednania, wwiódł arcybiskupa i wiernych do świątyni, ku tak wielkiej radości wszystkich, że niektórzy nawet płakali ze szczęścia. Na wieść o tym wydarzeniu król Jan Kazimierz, który wtedy akurat przebywał we Lwowie, wezwał do siebie wardapeta Johana i wyraził mu swoją wielką wdzięczność. Od owego czasu ormiańscy mieszkańcy Lwowa z miłością i szacunkiem odnosili się – i po dziś dzień się odnoszą – do arcybiskupa Nikoghajosema, a także do jego następców. P[atrz] pod rokiem 1655.

[Rok Pański] 1654. [Rok rachuby ormiańskiej] 1103.

[Rok panowania] Der Filipposa 21.

[Rok Pański] 1655. [Rok rachuby ormiańskiej] 1104.

[Rok panowania] Der Filipposa 22 i trzy miesiące;

na patriarchalnej katedrze zasiadł Der Hagop III z Dżulfy¹³¹⁹ 1.

Podporządkowawszy sobie wiernych swojej diecezji, Nikoghajos ją porządkować sprawy podległych mu kościołów i niektóre – przy współudziale papieskiego nuncjusza – faktycznie na pewien czas uporządkował. 8 kwietnia tego roku zwołał diecezjalny synod, na który przybyli również mieszkańcy Kamieńca. Nikoghajos na synodzie, za zgodą jego uczestników, ustanowił wiele nowych zasad, które zostały ujęte w dziesięciu punktach. Czwarty z nich mówił o tym, że jeśli ślub zawierają narzeczeni pozostający z obu stron w czwartym stopniu pokrewieństwa, to ich związek może być uznany za ważny, ale dopiero po uiszczeniu odpowiedniej opłaty. Z czasem ten punkt został jednak usunięty, gdyż był sprzeczny z kanonami świętego soboru trydenckiego. Nikoghajos zezwolił ponadto obchodzić święto Bożego Narodzenia równocześnie ze świętem Objawienia Pańskiego. Itd.

[Rok Pański] 1656. [Rok rachuby ormiańskiej] 1105.

[Rok panowania] D[er] Hagopa z Dżulfy 2.

[Rok Pański] 1657. [Rok rachuby ormiańskiej] 1106.

[Rok panowania] D[er] Hagopa z Dżulfy 3.

¹³¹⁸ (A. P.) Chodzi tu o arcybiskupa Wartana Hunaniana.

¹³¹⁹ (A. A. Z.) Hagop Dżughajecy był katolikosem w Eczmiadynie w latach 1655–1680.

W tym roku umarł wardapet Simeon Dżughajecy. W czasie swego pobytu we Lwowie, dokąd był przybył wraz z newiragiem, uświadomił sobie ogrom swego nieuctwa, nie znał bowiem nawet gramatyki. Toteż kiedy powrócił do swego kraju, tak zawzięcie jął się uczyć, nadrabiając braki w ogólnym wykształceniu swoim i innych, że po pewnym czasie sam napisał „Gramatykę”¹³²⁰. I jeśli ta, którą widziałem, jest właśnie jego autorstwa, to trzeba przyznać, że mimo iż nie jest to dzieło wybitne, to nie powinno też być uważane za bezwartościowe (*Moje i Księga Dziejów Arakela z Tebryzu*).

[Rok Pański] 1658. [Rok rachuby ormiańskiej] 1107.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 4.

[Rok Pański] 1659. [Rok rachuby ormiańskiej] 1108.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 5.

[Rok Pański] 1660. [Rok rachuby ormiańskiej] 1109.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 6¹³²¹.

[Rok Pański] 1661. [Rok rachuby ormiańskiej] 1110.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 7.

[Rok Pański] 1662. [Rok rachuby ormiańskiej] 1111.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 8.

Ojciec Święty Aleksander VII¹³²² na prośbę arcybiskupa Nikoghajosa założył we Lwowie papieską szkołę¹³²³ dla dwunastu ormiańskich uczniów. Jako nauczyciela przydzielił im Kghenesa Galanosa¹³²⁴ z zakonu teatynów, teologawardapeta, który dobrze znał język ormiański. Z tej szkoły po dziś dzień wychodzą niezwykle świetli kapłani, dobrze wykształceni wardapeci oraz biskupi (W.W.).

¹³²⁰ (A. A. Z.) Chodzi o gramatykę języka ormiańskiego z 1637 roku, autorstwa wardapeta Simeona Dżughajecego († 1657), znanego głównie z podręcznika do logiki.

¹³²¹ (H. W.) Na drugiej stronie karty 409p² Roszka pisze: „Ich (tzn. misjonarzy) zadaniem jest przeprowadzenie z przygotowującymi się do święceń klerykami swego rodzaju dziesięciodniowych rekolekcji [A. P. – dosłownie: հոգևորական կրթություն – duchowe kształcenie], odpowiednio do stopnia [na jaki mają zostać wyświęceni]. Te rekolekcje po ormiańsku nazywają się զլայ [dźła/czła]”. Szukałem tego wyrazu w słowniku Roszki, ale – niestety – nie znalazłem. [(A. P.) Jest to – być może – jakiś termin slangowy, związany z ormiańskim wyrazem զիլ (dźil/czil) – ścięgno, żyła].

¹³²² (A. A. Z.) Aleksander VII (Fabio Chigi, 1599–1667) – papież od kwietnia 1655 roku.

¹³²³ (A. P.) Papieska szkoła – po ormiańsku: Դպրատուն Հայրապետական (Dypratun Hajrapetakan). (A. A. Z.) Chodzi o Kolegium Papieskie, prowadzone we Lwowie przez teatynów włoskich.

¹³²⁴ (A. A. Z.) Zob. objaśnienie w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

Tenże Nikoghajos, przybywszy na prośbę sędziów do Kamieńca, specjalnym kondakiem ponownie zatwierdził wszystko to, co wcześniej zostało uzgodnione, i dnia 8 listopada 1662 roku mianował oficjałem Kamieńca Der Nersesa Hołubowicza¹³²⁵. I w ten sposób, powoli i spokojnie posuwając się naprzód, wychowywał lud. Przedtem w Kamieńcu księża nie dolewali wody do mszalnego wina, co Nikoghos nakazał czynić. Wprowadził także niektóre inne obrzędy. Dlatego będący w rozterce z tej przyczyny kapłani i sędziowie napisali skargę do nuncjusza papieskiego Pignatellego¹³²⁶, który później został papieżem pod imieniem Innocenta XII. W swojej odpowiedzi udzielonej im 6 września 1666 roku nuncjusz wyraził zdumienie, że mają oni opory przed mieszaniem wody z winem podczas Mszy Świętej, skoro od dawna jest to już praktykowane przez wszystkich prawowiernych duchownych i zostało zatwierdzone oraz uznane za obowiązkowe przez sobory powszechne itd. Dnia 3 stycznia 1667 roku tenże nuncjusz napisał do Nikoghajosa, aby zgodnie ze starym obyczajem zezwolił sędziom przechowywać skarby i ozdoby kościelne, ale by nie żądał od nich za to żadnej opłaty¹³²⁷, a zadowalał się jedynie ofiarami wiernych za świadczone na ich rzecz duchowe usługi, bo między innymi na to skarżyli się też mieszkańcy Kamieńca. P[atrz] pod rokiem 1668.

[Rok Pański] 1663. [Rok rachuby ormiańskiej] 1112.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 9.

Wardapet Arakel z Tebryzu mniej więcej w tym czasie zakończył swoją „Historię”, która – jak sam o tym pisze – obejmuje okres sześćdziesięciu lat.

[Rok Pański] 1664. [Rok rachuby ormiańskiej] 1113.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 10.

Katolikos Sisu Chaczadur, o przydomku Minderdzi¹³²⁸, wspólnie z trzynastoma biskupami i dziewięcioma wardapetami wysłał papieżowi Aleksandrowi VII za

¹³²⁵ (A. A. Z.) Nerses Hołubowicz (1582–po 1670) – syn Nersesa, wójta ormiańskiego Kamieńca, dziadek bliskiego Roszce kolegi z Collegium Urbanum o tym samym imieniu i nazwisku (zob. *Wstęp*).

¹³²⁶ (G. K.) Բիղխաղէլի. (A. P.) W oryginale mamy zachodnioormiańską transliterację (a nie transkrypcję!) włoskiego nazwiska Pignatelli, które się wymawia: Pińjatelli.

¹³²⁷ (G. K.) U Roszki: գլխուր. (A. P.) Chodzi tu o turecki wyraz: gelir (od czasownika: gelmek – przychodzić), w znaczeniu: dochód, przychód.

¹³²⁸ (G. K.) Wyraz ten po turecku oznacza „wytwórcę poduszek do siedzenia” (od: minter). (A. A. Z.) Chaczadur III Gaghatacy (to jest z Galaty) Minterdzi, uczeń Galana, był krótko

pośrednictwem biskupa Aszocu podpisane przez siebie i wszystkich pozostałych wyznanie prawdziwej wiary (W.W.).

Wardapet Woskan Erywański, biskup klasztoru Uszi¹³²⁹, w tym czasie, kiedy na polecenie katolikos Hagopa udawał się na Zachód, aby tam wydrukować ormiańską Biblię, przybył do Rzymu i przed kardynałem Orsinim¹³³⁰, który był rzecznikiem Ormian, wygłosił wyznanie prawdziwej wiary (W.W.). P[atrz] pod rokiem 1674.

[Rok Pański] 1665. [Rok rachuby ormiańskiej] 1114.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 11.

[Rok Pański] 1666. [Rok rachuby ormiańskiej] 1115.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 12.

Włoch Kghenes Galanos¹³³¹ z zakonu teatynów, nauczyciel teologii i wardapet ormiański, godzien najwyższych pochwał, miał bowiem nieposzlakowaną opinię, a także szeroką wiedzę w różnych dziedzinach, oświecił nasz naród swymi wielce mądrymi pismami i będąc apologetą Kościoła ormiańskiego, zamknął usta naszym przeciwnikom, zwłaszcza Grekom. Będąc misjonarzem w Armenii i Iberii, w ciągu dwudziestu pięciu lat doskonale poznał i opanował gramatykę, całą filozofię i teorię teologiczną, a także napisał cudowną pracę w trzech tomach, zatytułowaną: „Zjednoczenie Kościoła Ormiańskiego ze Świętym Kościołem Rzymskim”¹³³². Po powrocie z Armenii do Rzymu wykladał tam w naszej szkole wschodnim Ormianom filozofię i teologię. Po przy-

patriarchą ormiańskim Konstantynopola (1642–1643), a katolikosem Sisu w latach 1657–1677; rywalizował z Eczmiadzynem i ponawiał inicjatywy nawiązania łączności z Rzymem.

¹³²⁹ (A. A. Z.) Woskan Jerewancy (1614–1674) pochodził z Nowej Dżulfy (jego rodzice zostali tam przymusowo przesiedleni z Erywania), uczeń Chaczadura Kesaracego i Paola Piromalliego, z którym podróżował do Polski; przez wiele lat był opatem klasztoru Uszi pod Eczmiadzynem, w trakcie wspomnianej przez Roszkę podróży na Zachód zdołał założyć drukarnię ormiańską, najpierw w Amsterdamie, potem w Livorno, wreszcie w Marsylii, gdzie jego spadkobiercy kontynuowali działalność do 1686 roku, była to najdłużej działająca i najbardziej produktywna oficyna ormiańska w XVII wieku; Biblię ormiańską Woskan wydał w Amsterdamie w latach 1666–1668 w wielkim nakładzie; uważa się, że jego wydania zaspokoiliły niedostatek książki w Armenii w tamtych czasach.

¹³³⁰ (A. A. Z.) Virginio Orsini (1615–1686) – kardynał od 1641 roku, protektor Polski, Portugalii, Francji i Orientu w Stolicy Apostolskiej.

¹³³¹ (A. P.) Po ormiańsku zapisany: Կալուկուս (Galanian).

¹³³² Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

jeździe zaś stamtąd do Lwowa wykładał w tamtejszej szkole papieskiej, która wykształciła wielu świetnych wardapetów. Tutaj też, w tym roku, w wieku ... lat¹³³³ i do końca nieustannie pracując, spoczął w Chrystusie i został pochowany w naszej katedrze. Przebywając w Armenii, ów wielce zasłużony zakonnik-teatyn nosił odzież i weghar¹³³⁴ ormiańskich mnichów, w dniach postu nie spożywał ryb ani nie pił wina, mimo iż był bardzo wątłej budowy; nocne nabożeństwa, śpiewanie psalmów i inne [obrzędy] odprawiał wspólnie z innymi duchownymi, zgodnie ze słowami apostoła: «Dla wszystkich stałem się wszystkim, aby wybawić wszystkich»¹³³⁵ (*Moja hist.*¹³³⁶).

[Rok Pański] 1667. [Rok rachuby ormiańskiej] 1116.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 13.

[Rok Pański] 1668. [Rok rachuby ormiańskiej] 1117.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 14.

Arcybiskup Nikoghajos ponownie przybył do Kamieńca i z dniem 29 maja tego roku zaprowadził nowy, godny pochwały kościelny regulamin, spisany w 19 punktach, zalecający na przykład:

- aby kapłan udzielający chrztu tylko jeden raz wypowiadał formułę: «Ja ciebie chrzczę w imię Ojca itd.»;
- aby chorym udzielać sakramentu ostatniego namaszczenia;
- aby systematycznie prowadzić księgę chrztów, ślubów i zgonów;
- aby nikt nie śmiał pisać bądź sprzedawać heretyckich ksiąg;
- aby żaden kapłan nie śmiał odprawiać jednej, zbiorowej mszy w imieniu wielu ofiarodawców (którzy w różnych intencjach swoje msze zamawiali), ale by dla każdego z ofiarodawców kapłan odprawiał jedną, oddzielną Mszę;
- aby uroczysto obchodzić święta Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny, Niepokalanego Poczęcia i Wszystkich Świętych.

I omówiwszy to wszystko, przestrzegł, że kapłani, którzy się do przedstawionych zasad nie zastosują, będą obłożeni anatematą. Potem Nikoghajos został wezwany przez Kongregację [Rozkrzewiania Wiary] do Rzymu. Tam polecono mu

¹³³³ (H. W.) Liczba lat nie została tu podana.

¹³³⁴ (A. P.) Weghar (վեղար) – stożkowy szpiczasty kaptur noszony przez ormiańskich duchownych żyjących w celibacie.

¹³³⁵ (G. K.) Por. Pierwszy list świętego Pawła do Koryntian, rozdz. 9, wiersz 22.

¹³³⁶ (G. K.) Zapewne tak (*Moja hist.*) należy zinterpretować skrót: Պաււն. Իմ.

wybrać swego następcę (jako że miał już wtedy 72 lata, a od 42 lat sprawował biskupią posługę), obawiano się bowiem, że jeśli to katolikosy przyślą do Lwowa swojego biskupa, to Ormianie mogą ponownie wrócić do dawniejszej schizmy.

[Rok Pański] 1669. [Rok rachuby ormiańskiej] 1118.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 15.

Kiedy Kongregacja w Rzymie nakazała Nikoghajosowi wyznaczyć swego następcę, biskup oznajmił – jak sam 2 marca tego (1669) roku napisał o tym mieszkańcom Kamieńca – że zgodnie z odwiecznym przywilejem polskich królów, jak również z ormiańskim obyczajem, nie może sam, bez udziału kleru i wiernych, wybrać swego następcy, dopóki nie powróci na swoją katedrę. Na to Święta Kongregacja mu odpowiedziała: «Wybierz, kogo uważasz, a my napiszemy do mieszkańców Lwowa i Kamieńca, aby przyjęli twój wybór (tego, którego wybrałeś)». Nikoghajos napisał, powiadam, do Ormian, co mają odpowiedzieć Świętej Kongregacji, tak by pozostawać w zgodzie ze swoim arcybiskupem w danej sprawie. Święta Kongregacja nie uznała jednak podanej przez Nikoghajosa przyczyny za istotną przeszkodę i zakazała mu powracać do swego kraju. Zmuszony był siedem lat pozostawać w Rzymie, dopóki nie wybrał na swego następcę Wartana Hunaniana¹³³⁷. Na jego listy do swojego ludu, na odpowiedzi tegoż dotyczące proponowanego kandydata i na kolejne protesty arcybiskupa potrzeba było całych siedmiu lat!

[Rok Pański] 1670. [Rok rachuby ormiańskiej] 1119.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 16.

Dnia 28 marca umarł mój ojciec, pan Stepan Sargisjan Roszka. Ja zostałem poświęcony¹³³⁸ 12 sierpnia według starego kalendarza, czyli 22 sierpnia według kalendarza łacińskiego.

[Rok Pański] 1671. [Rok rachuby ormiańskiej] 1120.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 17.

Dopóki arcybiskup Nikoghajos przebywał w Rzymie, sufragan lwowski, biskup Johannes Karmatanenc¹³³⁹, zarządzał naszym Kościołem. Przeprowadził

¹³³⁷ (A. A. Z.) Zob. o nim we *Wstępie*.

¹³³⁸ (A. P.) W oryginale: ընծայեցայ (yncajeca); chodzi tu o chrzest połączony z bierzmowaniem urodzonego właśnie w tym roku (1670) autora *Chronologii*.

¹³³⁹ (A. A. Z.) Howhannes Kieremowicz (Karmatanienec, † 1677) – lwowianin, powinowaty arcybiskupa Torosowicza, z którego siostrą ożeniony był jego brat, absolwent szkół jezuitów i dominikanów, wyświęcony w Eczmiadzynie na biskupa Mołdawii, spędził kilka

liczne reformy. Zredagował mszał i masztoc ormiański, zdecydowanie katolicki. Przebywał jakiś czas w Rzymie i po pracowitym życiu spoczął w Chrystusie w roku Pańskim 1678.

[Rok Pański] 1672. [Rok rachuby ormiańskiej] 1121.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 18.

W[ardapet] Jeghiazar Klajecy¹³⁴⁰ podniósł bunt przeciwko katolikosowi Hagopowi. P[atrz] pod rokiem 1681.

[Rok Pański] 1673. [Rok rachuby ormiańskiej] 1122.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 19.

[Rok Pański] 1674. [Rok rachuby ormiańskiej] 1123.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 20.

Tego roku zakończył swoje pracowite życie w prawdziwej wierze wardapet Woskan Erywański, biskup bądź arcybiskup klasztorów Uszi. Podczas pobytu w Eczmiadzynie od włoskiego dominikanina padre Bohosa Piromallego nauczył się (choć niedoskonale) języka łacińskiego i zapoznał się (do pewnego stopnia) z innymi naukami. Potem na polecenie katolikosa Hagopa udał się na Zachód, aby wydrukować ormiańską Biblię. Będąc w Rzymie, wygłosił przed kardynałem Orsinim wyznanie prawdziwej wiary. W roku Pańskim 1664 przybył do Amsterdamu, gdzie przepięknie wydrukował w języku ormiańskim całą Biblię. A te księgi, których Ormianie nie posiadali, przetłumaczył sam (chodzi o księgi Syracha, proroka Barucha, spis ksiąg oraz listy świętego Hieronima o Biblii). Ponieważ nie znał jednak wielu łacińskich słów, to w niektórych miejscach popełnił błędy i pomyłki. Woskan napisał „Gramatykę”, „Elementarz”, „Modlitewnik”, pięknym językiem opowiedział też o jedności i dążeniu do zjednoczenia Kościołów, jak też o różnicach między nimi i o dwu naturach Chrystusa. Wszystko to zostawił nam jako wieczną pamiątkę po sobie (*Mój itd.*).

lat w Rzymie, gdzie Kongregacja Rozszerzania Wiary mianowała go misjonarzem apostołskim, osiadł we Lwowie w 1665 roku, ale nie cieszył się zaufaniem arcybiskupa, który nie chciał go zaakceptować jako swego sufragana i koadiutora.

¹³⁴⁰ (A. A. Z.) Ambitny biskup Jeghiazar (Eleazar) I z Aintabu († 1691) kolejno sprawował urząd patriarchy ormiańskiego Konstantynopola (1651–1652) i trzykrotnie patriarchy ormiańskiego Jerozolimy (1666–1667, 1667–1668 i 1670–1672), ogłosił się katolikosem Ormian Imperium Osmańskiego (1663) w opozycji do Eczmiadzynu; w związku z tym katlikos Hagop IV udał się do Konstantynopola, aby uspokoić sytuację (1664–1667); Jeghiazar zdołał uzyskać wybór na prawowitego katolikosa w 1682 roku.

[Rok Pański] 1675. [Rok rachuby ormiańskiej] 1124.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 21.

Arcybiskup Nikoghajos z polecenia i za zgodą Świętej Kongregacji wybrał i wyświęcił na swego następcę Der Wartana Hunaniana, tytularnego biskupa epifańskiego¹³⁴¹. I otrzymawszy od Ojca Świętego (ponownie) władzę biskupią, rozmaite dary oraz tytuł osobistego asystenta¹³⁴², prałata [pałacu papieskiego] i kawalera świętego Michała, powrócił do Lwowa. Przeprowadził wiele reform, wizytował kościoły, powołał i umocnił we Lwowie bractwo świętego Grzegorza Oświeciciela i Bogurodzicy. P[atrz] pod rokiem 1681. Ów Wartan był synem księdza Hunana i dlatego był nazywany Hunanianem. Pochodził ze wsi Gyrzu (albo: Kyryz) koło Tokatu. Był utalentowanym kaligrafem, umiejętnie posługującym się słowem ormiańskim. Najpierw udał się do Eczmiadżyna, a stamtąd, wraz z newiragami, przyjechał do Polski, gdzie zobaczywszy porządek panujący wśród tamtejszych Ormian i ich słuszną (katolicką) wiarę, wstąpił do szkoły ormiańskiej¹³⁴³. Poznał tam początki łaciny, po czym udał się do Rzymu. W tamtejszym Collegium Urbanum udoskonalił znajomość języka łacińskiego. W roku 1671 przetłumaczył „Rękoprowadzenie do niebios”¹³⁴⁴. Książka ta została pięknie wydana, ale zawiera wiele trudnych do zrozumienia, nowych słów. Po wyjeździe arcybiskupa Nikoghajosa Wartan Hunanian przez jakiś czas pozostawał jeszcze w Rzymie, ale potem wrócił do Lwowa. Ponieważ jednak Nikoghajos był zdrowy i pełen energii, Wartan Hunanian otrzymał polecenie od Świętej Kongregacji, by się udać do Armenii i tam wygłaszać kazania. Pobyt Hunaniana w Armenii trwał dziesięć lat, patrz [pod rokiem] 1683.

[Rok Pański] 1676. [Rok rachuby ormiańskiej] 1125.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 22¹³⁴⁵.

¹³⁴¹ (A. P.) W oryginale: եպիֆանիոյ (jepifanio). (A. A. Z.) Chodzi o tytularne biskupstwo Epifanii w Syrii (łac. dioecesis Epiphanensis in Syria).

¹³⁴² (G. K.) W oryginale: առընթերակաց (arrynterakac) – pomocnik, obecny. (A. A. Z.) Chodzi o tytuł asystenta tronu papieskiego.

¹³⁴³ (A. A. Z.) Chodzi o Kolegium Papieskie prowadzone dla Ormian we Lwowie przez teatynów.

¹³⁴⁴ (A. A. Z.) Chodzi o przekład na język ormiański dzieła *Manuductio ad coelum, continens medullam sanctorum patrum et veterum philisophorum* kardynała Giovanniego Bony, który Hunanian wykonał w 1671 roku; praca ta wyszła drukiem najpierw w Rzymie w 1674 roku (tę edycję Roszka posiadał w swym księgozbiorniku), a następnie w Amsterdamie w 1795 roku (por. rozdział *Biblioteka we Wstępie*).

¹³⁴⁵ (H. W.) Roszka informuje tu, że Innocenty XI potępił błędy Miguela Molinosa, „gdy ja byłem w Rzymie”. (A. A. Z.) Właściwie Roszka był świadkiem nie tyle potępienia, ile zgonu Molinosa w grudniu 1696 roku (zob. rozdział *W Collegium Urbanum we Wstępie*).

[Rok Pański] 1677. [Rok rachuby ormiańskiej] 1126.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 23.

[Rok Pański] 1678. [Rok rachuby ormiańskiej] 1127.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 24.

Liczni biskupi ormiańscy i greccy przybyli do Rzymu i w imieniu wiernych oraz współpracowników swoich diecezji zapewnili Ojca Świętego o swym oddaniu i posłuszeństwie, a papież przyjął ich z istic ojcowską miłością. Dzięki temu święte imię papieża stało się szeroko znane nawet w odległych krajach i u wielu ludzi wzbudziło pragnienie ujrzenia go twarzą w twarz i uznania jego prymatu (*Bri.*).

[Rok Pański] 1679. [Rok rachuby ormiańskiej] 1128.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 25.

[Rok Pański] 1680. [Rok rachuby ormiańskiej] 1129.

[Rok panowania] Der Hagopa z Dżulfy 26.

Umarł w wieku 82 lat i 4 miesięcy (i w 26. roku swoich rządów).

Eczmiadzyński katolikos Hagop, mąż cnotliwy i wielkoduszny, pisał listy do dwóch papieży, Aleksandra VII i Innocentego XI, w sprawie zjednoczenia Kościoła ormiańskiego z Kościołem rzymskim i tego powodu wielokrotnie posyłał do Rzymu biskupa Jerndżaku¹³⁴⁶ wardapeta Arakela, o przydomku Bosy¹³⁴⁷. Sam on również bardzo pragnął udać się do Rymu, jednak nie mógł z powodu nieporozumień pomiędzy nim i wardapetem Jeghiazarem, który później został jego następcą. Wszelako podczas pobytu w Konstantynopolu (w wieku 82 lat i czterech miesięcy), w dniu 1 sierpnia tego roku, Hagop wygłosił przed Der Gasparem Gasparinim, biskupem Cizigenu¹³⁴⁸, oraz innymi duchownymi wy-

¹³⁴⁶ (A. P.) Jerndżak – w oryginale: Երնդակ (Jerndżak). Dawne miasto ormiańskie i twierdza nad rzeką o tej samej nazwie. Ruiny Jerndżaku znajdują się na terenie obecnej Nachiczewanńskiej Republiki Autonomicznej (eksklawy Azerbejdżanu). (A. A. Z.) Dzisiejsza nazwa: Alindża, az. Ələncə.

¹³⁴⁷ (A. P.) W oryginale: Բոբիկ (Bobik – wymowa wschodnioormiańska, Popig – wymowa zachodnioormiańska).

¹³⁴⁸ (H. W.) Powinno być: Czirigu (Չիրիկոյ); por. Հ. Պալճեաճյան [H. Baldżjan], *Պատմություն կաթողիկոսականության հայրենասիրական հանձնարարություն* [Dzieje doktryny katolickiej w Armenii], Վիեննա [Wiedeń] 1878, s. 164. (A. A. Z.) Błędny komentarz, gdyż Cerigo (Kithira) to wyspa nieopodal Peloponezu. Natomiast według źródeł watykańskich biskup Gaspare Gasparini (1623–1705), franciszkanin konwentualny, wikariusz patriarszy Konstantynopola, od 1677 roku był biskupem tytularnym Spigi (starożytna Pega, potem Pera, obecnie Beyoğlu, dzielnica Stambułu), która była sufraganią metropolii kyzyckiej (Cizico), i stąd to

znanie prawdziwej wiary, którego jeden egzemplarz znajduje się u mnie. Kilka dni później katolikos Hagop zmarł i został pochowany na cmentarzu Bej-oghly¹³⁴⁹. Przy jego grobie dochodzi niekiedy do cudownych wydarzeń (W.W. itd.).

[Rok Pański] 1681. [Rok rachuby ormiańskiej] 1130.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 1.

Dnia 21 marca tego roku wielce zasłużony i pracowity lwowski arcybiskup Nikoghajos Torosowicz spoczął w Chrystusie w wieku 85 lat, we Lwowie. Ów rozsądny, uprzejmy, świetnie orientujący się w rozmaitych życiowych zawilościach wiernych kapłan był synem lwowskiego wielmoży pana Jakuba Torosowicza. Nie zważając na trud dalekich podróży, dwukrotnie jeździł do Rzymu, dwukrotnie na Wschód i zdołał nakłonić naszych Ormian w Polsce do przyjęcia zwierzchnictwa i posłuszeństwa Świętej Matce Kościołowi Rzymskiemu. Za jego pośrednictwem prawdziwa wiara przeniknęła i do kraju Madziarów, i do innych miejsc. Wpoił on wszystkim narodom miłość i szacunek dla Ormian, zasłużył sobie tym samym na naszą wieczną wdzięczność.

Po śmierci katolikosa Hagopa na eczmiadzyńskiej patriarchalnej katedrze zasiadł Jeghiazar Klajecy. Za życia Hagopa zbuntował się z jakiegoś powodu przeciwko niemu i na polecenie króla Turków wyjechał do Sisu, gdzie przez tamtejszego katolikosa Chaczadura został wyświęcony na katolikosa Ormian żyjących w imperium Osmanów. W Jerozolimie poświęcił krzyżmo i przez swoich niewiragów rozesłał po całym Turkiestanie¹³⁵⁰, zabraniając posyłania niewiragów biskupom spoza Eczmiadzyna¹³⁵¹. Pragnął udać się do Rzymu i odnowić dawną zgodę ze Świętą Stolicą Apostolską. I wyruszył w ową podróż, ale gdy dotarł do Smyrny (Izmiru), na skutek niechęci i oszczerstw ludzi z Dżulfy miejscowy pasza zakazał mu dalszej jazdy. Powróciwszy zatem do Jerozolimy, Jeghiazar odszukał wysłańców Eczmiadzyna i razem z nimi udał się do Konstantynopola,

nieporozumienie. Żadnego innego biskupstwa tytularnego lub rzeczywistego Gasparini nie posiadał. Podlegał katolickiemu patriarchsze Konstantynopola (wtedy był nim Stefano Ugolini), który tradycyjnie rezydował w Rzymie (D. Busolini, *Gasparini, Gaspare*, w: *Dizionario Biografico degli italiani*, 52, Roma 1999).

¹³⁴⁹ (A. A. Z.) Pera (Beyoğlu) – dzielnica Konstantynopola, położona na kontynencie europejskim, obok Turków silnie zaludniona przez Ormian, Greków i Lewantyńczyków, także skupisko świątyń chrześcijańskich, w tym kilku kościołów katolickich.

¹³⁵⁰ (G. K.) Chodzi o Turcję.

¹³⁵¹ (A. P.) U Roszki fraza niejasna: արգելով գնուիրակութիւն Էջմիածնի.

a następnie ruszył do Eczmiadzyna. Betlejemski arcybiskup Jeghija¹³⁵², przez którego zostałem wyświęcony, był naocznym świadkiem życia i działalności Jeghiazara.

[Rok Pański] 1682. [Rok rachuby ormiańskiej] 1131.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 2.

Wardapet Sahak Makwecy¹³⁵³, uczeń katolikosa Hagopa, pierwszy arcybiskup ormiański i zwierzchnik katedry świętego Apostoła Tadeusza¹³⁵⁴, mąż wielce cnotliwy, mądry i prawy (dla których to przymiotów zyskał sobie przydomek Sahaka Sprawiedliwego), przed A.¹³⁵⁵ Wartanem Hunanianem – gdy ten, obchodząc Armenię, głosił kazania – wyznał prawdziwą wiarę i to swoje świadectwo wysłał do papieża Innocentego XI. Wyprawił on do Rzymu swojego ucznia Filipposa Makwecego, który razem ze mną zgłębiał różne nauki i uzyskał stopień doktora teologii¹³⁵⁶, jednak wkrótce po powrocie do swego wardapeta zmarł, ku wielkiej rozpaczys wszystkich, którzy go znali (*W.W. i mój*). P[atrz] pod rokiem 1701.

W[ardapet] Arakel, biskup prowincji Jerndżak, mąż świętobliwy, niełaszczący się na pieniądze i znakomity kaznodzieja, który wędrując bez obuwia, zyskał przydomek Bosy, a także wardapet Bezpieniężny¹³⁵⁷, ponieważ wszystko, co otrzymywał w darze (a tak zazwyczaj postępują Ormianie w stosunku do kapłanów), od razu rozdawał biedakom. Dwukrotnie katolikos Hagop wysyłał go do Rzymu w sprawie zjednoczenia i tam też [Arakel] zakończył życie. Pochowany został jak święty w ormiańskim kościele pod wezwaniem Świętej Marii Egipskiej. Jeszcze teraz czczony jest przez pielgrzymów.

¹³⁵² (A. A. Z.) O nim zob. rozdział *Ostatnie lata w Italii we Wstępie*.

¹³⁵³ (A. A. Z.) Sahak Makwecy (ok. 1630–1702), przydomek wskazuje na związek z miastem Maku (obecnie w Iranie) – opat klasztoru świętego Tadeusza niedaleko Tebryzu i od około 1664 roku arcybiskup diecezji z nim związanej, uważany był za kandydata na następcę po katolikosie Hagopie IV, ale nim nie został z uwagi na związki z katolicyzmem.

¹³⁵⁴ (A. P.) Chodzi o odnowiony na początku XXI wieku przez władze Iranu stary kościół ormiański leżący na południe od miasta Maku, na północ od jeziora Urmia. Okoliczna ludność muzułmańska (głównie Azerowie) używa nazwy Kara Kilisa – Czarny Kościół.

¹³⁵⁵ (G. K.) Tak zapewne (literą A) Roszka skrócił wyraz „arcybiskup”.

¹³⁵⁶ (A. P.) U Roszki: աստուածաբանական վարդապետութիւն (astwacabanakan wardapetutjun).

¹³⁵⁷ (A. P.) Drugi z przydomków dosłownie znaczy: bez srebra (an-ardzat); termin ten przeniknął do *Trylogii* Henryka Sienkiewicza pod zniekształconą formą: anardrat (zob. E. Słuszkiewicz, *Zagadkowy termin ormiański anardrat*, „Rocznik Orientalistyczny”, 31, 1968, 2, s. 121–126).

[Rok Pański] 1683. [Rok rachuby ormiańskiej] 1132.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 3.

Biskup Wartan Hunanian, wygłaszający kazania w czasie wędrówki po Wschodzie, przybył i do swojego rodzinnego Tokatu, a stamtąd podążył do Armenii, Iberii, Persji, Mezopotamii i Cylicji. Bardzo wielu ludzi nawrócił na prawdziwą wiarę¹³⁵⁸. To przed nim w roku 1682 wygłosił swoje wyznanie wiary arcybiskup Sahak, nazywany Sprawiedliwym. Niegodziwcy oczernili go i za wyznawanie katolicyzmu był publicznie sądzony w eczmiażyńskiej katedrze przed katolikosem Jeghiazarem, a jako karę sędziowie kazali zgolić mu brodę. Katolikos wszakże zostawił przy sobie Wartana dla redagowania kondaków i dla nadzoru nad swoim archiwum. Później mianował go abeghą jednego starożytnego klasztoru¹³⁵⁹, albowiem i sam Jeghiazar wyznawał potajemnie katolicyzm, i tak przeżył do 13 sierpnia 1686 roku.

W Dżurdżowie¹³⁶⁰ urodził się nasz Caruk (Dzarug)¹³⁶¹.

[Rok Pański] 1684. [Rok rachuby ormiańskiej] 1133.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 4.

Wardapet Oksentios Wyrdzreskul¹³⁶² z Rzymu, gdzie się kształcił, zgłębiając różne nauki, przybył do Dżurdżowa w kraju Madziarów i jał krzewić wśród swojego ludu prawdziwą wiarę¹³⁶³ (*Hist. Macz.*).

[Rok Pański] 1685. [Rok rachuby ormiańskiej] 1134.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 5.

Wardapet Stepannos Leopoldsecy Lehacy, wywodzący się z wolnego rodu Wartanowianców, został wysłany przez rodziców na początku naszego jednoczenia się ze Świętym Kościołem Rzymskim do Eczmiadzyna; jeszcze we Lwowie poznał on łacińską retorykę, toteż przełożył pięknym poetyckim stylem na język ormiański „Kwietnik modlitw”, pewną część „Historii starożytnej” Józefa

¹³⁵⁸ (A. P.) Termin ughghaparrutjun – ortodoksja – najwyraźniej odnosi się tu do katolicyzmu.

¹³⁵⁹ (A. P.) W oryginale: մենաստան (menastan), co dokładniej odpowiada polskiej „pustelni”.

¹³⁶⁰ (M. A.) Węg. Gyergyószentmiklós, obecnie rum. Gheorgheni.

¹³⁶¹ (A. A. Z.) Bratanek Roszki – Zarug Bogdanowicz Roszka († 1728), był potem kupcem w Stanisławowie, handlującym głównie w Gdańsku; zob. o nim w rozdziale *Rodzinne więzi we Wstępie*.

¹³⁶² (A. P.) W oryginale: Օգտվողիս Վրժրեսկուլ. (A. A. Z.) Zob. o nim w rozdziale *Młodość w Siedmiogrodzie we Wstępie*.

¹³⁶³ (A. P.) Chodzi, oczywiście, o katolicyzm.

Żyda, na nowo przetłumaczył księgi Dionizego Areopagity, a także „Księgę przyczyn” w 36 paragrafach oraz „Zwierciadło przykładów”. Aż w końcu po godnym życiu i w wierności prawdziwej wierze spoczął około tego roku w Chrystusie¹³⁶⁴ (*Arakel z Tebryzu, Księga dziejów; Mój*).

[Rok Pański] 1686. [Rok rachuby ormiańskiej] 1135.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 6.

Der Minas z Tokatu, biskup Bughdanu¹³⁶⁵, nazywany Zilifdar-oghlu¹³⁶⁶ (od którego otrzymałem w roku Pańskim 1680 wszystkie cztery stopnie¹³⁶⁷), w drodze powrotnej przez góry z kraju Madziarów umarł w męczarniach z powodu zatrzymania moczu, która to dolegliwość dokuczała mu od lat. Został pogrzebany na cmentarzu Olachów¹³⁶⁸, gdzie w sobotnie wieczory na jego mogiłę spływa z nieba cudowne światło, o czym opowiedzieli nam naoczni świadkowie oraz tamtejsi godni zaufania szacowni mężowie. Minas był ascetą, żył w świętości, pościł i do tego stopnia uwielbiał modlitwę, że codziennie odmawiał osiem kanonów¹³⁶⁹ Psalmów Dawidowych. Nigdy nie zdejmował z siebie ubrania i spał w nim ściśle owinięty. Nocami często wstawał z posłania i odmawiał psalmy, chodząc po swoim domku. Naocznym świadkiem tego wielokrotnie bywałem ja sam (W.W.).

Dnia 11 maja urodził się nasz Chaczeres¹³⁷⁰.

Wartan Hunanian, dowiedziawszy się o śmierci lwowskiego arcybiskupa Nikoghajosa, opuścił pod jakimś wygodnym pretekstem Armenię i przybył do Lwowa, aby ponownie zasiąść na patriarszej katedrze, którą z powodzeniem kierował 29 lat. W tym roku papież Innocenty XI nadał mu godność arcybiskupa i podarował omoforion, Kongregacja zaś przyznała tysiąc skudów¹³⁷¹, której to sumy jako biskup nie otrzymywał od około dziesięciu lat. Za te pieniądze

¹³⁶⁴ (A. A. Z.) Zob. objaśnienia pod rokiem 1646.

¹³⁶⁵ (A. P.) Bughdan – Mołdawia. (A. A. Z.) Minas Tochatecy (ok. 1610–1686) został konsekrowany na biskupa Mołdawii w 1649 roku; zob. o nim rozdział *Młodość w Siedmiogrodzie we Wstępie*.

¹³⁶⁶ (A. P.) Zilifdar-oghlu po turecku i kipczacku znaczy: syn Zilifdara.

¹³⁶⁷ (G. K.) Chodzi o cztery początkowe stopnie święceń kapłańskich.

¹³⁶⁸ (A. A. Z.) Olach (Ołuch) to ormiańska nazwa Mołdawian i Wołochów.

¹³⁶⁹ (G. K.) W ormiańskiej tradycji psalterz dzieli się na osiem wielkich części, zwanych kanonami, a każdy kanon dzieli się z kolei na rozdziały, tzw. głuchy (dosłownie: głowy).

¹³⁷⁰ (A. A. Z.) Chaczeres (Krzysztof) Bogdanowicz Roszka (1686–1767); został kupcem w Stanisławowie, starszym i dyrektorem tamtejszej gminy ormiańskiej.

¹³⁷¹ (A. A. Z.) Scudo – srebrna moneta włoska.

Wartan wspaniale urządził i wyposażył drukarnię książek¹³⁷². Później Szwedzi ją rozgrabili i drukarnia upadła.

[Rok Pański] 1687. [Rok rachuby ormiańskiej] 1136.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 7¹³⁷³.

[Rok Pański] 1688. [Rok rachuby ormiańskiej] 1137.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 8.

Katolikos Aghwanku Azaria wraz z niektórymi swoimi biskupami napisał i wysłał papieżowi Innocentemu XI wyznanie prawdziwej wiary (W.W.). Tak samo postąpił jego następca katolikos Symeon¹³⁷⁴. [Patrz pod rokiem] 1695.

[Rok Pański] 1689. [Rok rachuby ormiańskiej] 1138.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 9.

W lutym Der Astwacatur z klasztoru świętego Jana Chrzciela w Muszu i awakerec Suczawy Der Christosatur Myndrul, a także inni, przed naszym lwowskim arcybiskupem ekscelencją Wartanem Hunanianem złożyli w mojej obecności wyznanie prawdziwej wiary.

Dnia 10 października nasi Ormianie zwołali we Lwowie synod pod przewodnictwem jego ekscelencji nuncjusza Cantelmo¹³⁷⁵ oraz arcybiskupa Wartana dla dokonania korekty mszału itd. W tej sprawie wysłany został do Rzymu biskup Astwacatur Nersesjan¹³⁷⁶.

¹³⁷² (A. A. Z.) W 1616 roku we Lwowie powstała drukarnia ormiańska, ale działała krótko, o jej działaniu za czasów Hunaniana nic bliższego nie wiadomo poza tym, że wciąż istniała, gdyż jej czcionki zostały sprzedane drukarzowi lwowskiemu Antonowi Pillerowi pod koniec XVIII wieku. Być może Hunanian dopiero zainicjował nową oficynę tuż przed 1704 rokiem; gdy do Lwowa weszły wojska szwedzkie, ograbili miasto, a arcybiskup uciekł do Kamieńca.

¹³⁷³ (H. W.) Tu zostało napisane, a następnie przekreślone: „Nasz wardapet Oksentios przybył z Rzymu do Dżurdżowa (Ճորճով)”.

¹³⁷⁴ (A. A. Z.) Katolikosami Albanii Kaukaskiej z siedzibą w Aghwanku byli w tym czasie Symeon IV (1675–1701) i Jeremia II (1676–1700). Katolikosem Sisu w latach 1683–1686 był natomiast Azaria II i o niego w pierwszym przypadku chodzi.

¹³⁷⁵ (A. A. Z.) Giacomo Cantelmo (1640–1702) pochodził z książęcej rodziny Pettorano – arcybiskup Cezarei (1683), nuncjusz w Wiedniu, Szwajcarii, w Polsce (1687–1689), potem sekretarz Kongregacji Biskupów i Zakonników w Rzymie, kardynał i metropolita Capui (1690), metropolita Neapolu (1691).

¹³⁷⁶ (A. A. Z.) Deodat Nersesowicz (ok. 1650–1709) – syn Ormian z Jazłowca, absolwent Kolegium Papieskiego teatynów we Lwowie i Collegium Urbanum w Rzymie, ormiańsko-katolicki biskup tytularny Trajanopolis in Rhodope od 1681 roku, w latach 1681–1686

[Rok Pański] 1690. [Rok rachuby ormiańskiej] 1139.

[Rok panowania] Der Jeghiazara Klajecego 10.

Wardapet i biskup Mowses Jerewancy dwukrotnie występował w charakterze niewiraga w imieniu Eczmiadzyzna. Dnia 25 stycznia przybył do Lwowa i przed naszym arcybiskupem Wartanem złożył wyznanie prawdziwej wiary. Stąd udał się do Wiednia, gdzie od cesarza Leopolda otrzymał polecenie zbudowania kościoła w Belgradzie. I rozpoczął jego budowę, jednak kiedy Turcy napadli na Armenię [...] ¹³⁷⁷.

Katolicki biskup Kirakos z Talanu przybył do Rzymu, co przysporzyło mu później wiele przykrości ze strony schizmatyków ¹³⁷⁸.

Dnia 11 sierpnia wyjechałem z Dżurdżowa i skierowałem się do Rzymu.

[Rok Pański] 1691. [Rok rachuby ormiańskiej] 1140.

[Rok panowania] Der Nahapeta ¹³⁷⁹ z Urfy 1.

Dnia 2 lutego zostałem słuchaczem Collegium Urbanum de Propag[anda] Fide.

Dnia 30 lipca wardapet Oksentos ¹³⁸⁰ został wyświęcony przez arcybiskupa Wartana.

Moi bracia ¹³⁸¹ wraz z rodzinami przybyli do Tyśmienicy ¹³⁸².

i 1699–1702 administrator diecezji lwowskiej, od 1698 koadiutor arcybiskupa Hunaniana; kaznodzieja, lingwista i tłumacz.

¹³⁷⁷ (H. W.) Zdanie niedokończone, chociaż następują tu jakieś wyrazy, jednak zostały przekreślone, tak że całość jest nieczytelna.

¹³⁷⁸ (A. P.) „Schizmatyk” to po ormiańsku (w tym miejscu): հերձաւուցող (herdzwacogh); Roszka ma tu na myśli wiernych narodowego Kościoła ormiańskiego.

¹³⁷⁹ (A. A. Z.) Nahapet I Edesacy był katolikosem w latach 1691–1705, w trakcie zabiegów o nawiązanie relacji z Kościołem katolickim otrzymał list od polskiego króla Jana III (1696).

¹³⁸⁰ (G. K.) Wyrdzreskul, por. pod rokiem 1684.

¹³⁸¹ (A. A. Z.) Bogdan (Astwadur, Deodat) i Krzysztof (Chaczyk, Chaczadur) Stefanowiczowie Roszkowie (por. *Wstęp*).

¹³⁸² (A. A. Z.) Tyśmienica – miasteczko w województwie ruskim Królestwa Polskiego (obecnie na Ukrainie), w XVII wieku – własność Potockich, Ormianie mieszkali w nim od XVI wieku i ponownie zasiedlili po niszczycielskim najeździe turecko-tatarskim, poczynając od 1677 roku, w reakcji na zaproszenie Dominika Potockiego, adresowane głównie do wychodźców Kamieńca Podolskiego, wtedy okupowanego przez Turków. 16 marca 1689 roku nowy przywilej dla Ormian w Tyśmienicy, zwalniający ich z wielu podatków, wydała kolejna właścicielka, Konstancja z Truskolaskich Potocka, co zapewne stało się bezpośrednią przyczyną przeniesienia się tam obu braci Roszki.

Dnia 23 listopada w Wenecji spoczął w Chrystusie wardapet Howhannes Hagop z Konstantynopola¹³⁸³. Najpierw przebywał w Paryżu, gdzie opanował język łaciński, następnie przeniósł się do Rzymu, gdzie napisał „Gramatykę ormiańską i łacińską”, do której nie zawahał się wprowadzić pewnych innowacji. Opublikował również książkę „Zwierciadło prawdy”, dzięki której wielu jej czytelników doznało ośnienia¹³⁸⁴. Ponadto przełożył takie książki, jak „Duchowy ogród”, „Naśladowanie Chrystusa”, „Chrześcijańska medytacja”, „Kwiat sił”, „Mały kalendarz rzymski”, „Objaśnienie Psalmów Dawidowych”, „Retoryka”, „Chiromancja”, „Fizjologia”, żywoty różnych świętych itd. Ów wielce zasłużony apologeta prawdziwej wiary zakończył życie w Wenecji (F¹³⁸⁵).

[Rok Pański] 1692. [Rok rachuby ormiańskiej] 1141.

[Rok panowania] Der Nahapeta 2.

[Rok Pański] 1693. [Rok rachuby ormiańskiej] 1142.

[Rok panowania] Der Nahapeta 3.

Wardapet Barsegh z Konstantynopola, o przydomku Holow¹³⁸⁶, przetłumaczył na język ormiański „Chrystusową naukę” kardynała Bellarmina¹³⁸⁷, „Zarzuty

¹³⁸³ (A. A. Z.) Howhannes (imię chrzestne: Hagop) Kostandnupolsecy, zwany Holow (1635–1693) – studiował w katolickich kolegiach w Rzymie (Collegium Urbanum) i Lyonie w latach 1660–1667, następnie poświęcił się pracy naukowej i kaznodziejstwu, przyczynił się do propagowania katolicyzmu wśród Ormian; był autorem i tłumaczem około 15 dzieł, w tym: ormiańskich przekładów *Giardino spirituale* Paola Morigi (1670) i *De Imitatione Christi* Tomasza à Kempis, łacińskiej gramatyki klasycznego języka ormiańskiego (*Չոյնյօիւն հայկապաւնյօիւն կաւ Քերպաւնյօիւն հայկաւաւն*, 1674), której zawdzięcza swój przydomek, rozprawy o sztuce retoryki (*Համարանայնիւն նարնասաւնյօիւն արիւնի*, 1674), w której ustanowił podstawy współczesnej stylistyki ormiańskiej, oraz komentarzy do Psalmów (*Պարզաբանյօիւն հոգնուագ սարնասաւն*, 1687); był pionierem rozwoju języka ormiańskiego jako środka ekspresji, na długo przed jego przekształceniem w nowoczesny język literacki w XIX wieku. Jako datę dzienną jego śmierci podawany jest 24 listopada.

¹³⁸⁴ (A. P.) To jest nawróciło się.

¹³⁸⁵ (A. A. Z.) F – skrót nieustalonego znaczenia, być może odnoszący się do łacińskiego słowa: fide – wiara, czyli nawiązujący do nazwy instytucji, w której kolegium Kostandnupolsecy studiował – Sacra Congregatio de Propaganda Fide.

¹³⁸⁶ (G. K.) Ormiański wyraz յոյն [A. P. – pisany: jolow, wymawiany: holow] znaczy: liczny, wielki. Bardziej znany jest inny Holow o imieniu Howhannes (zob. o nim wyżej).

¹³⁸⁷ (A. A. Z.) Roberto Francesco Bellarmino (1542–1621) – jezuita, teolog, kardynał od 1590 roku, arcybiskup Kapui w latach 1602–1606, inkwizytor, święty Kościoła katolickiego (1930) i doktor Kościoła (1931).

[wyznawców prawa islamskiego wobec katolików i ich rozwiązania]” [Michela] Feburiego, „Prawdziwość naszej wiary Chrystusowej – do perskiego władcy szacha Abbasa” dominikanina Bohosa Piromallego. Ów Barsegh przetłumaczył także na język łaciński ormiański mszał¹³⁸⁸, jednak zrobił to źle. Ów wielki apologeta prawdziwej wiary spoczął w Chrystusie 8 marca tego roku.

Dnia 10 lipca we Lwowie rozstał się z ziemskim życiem w wieku 105 lat mój wielce bogobojny dziad – pan Dzarug Anksencjan¹³⁸⁹.

Katolikos Sisu Grigor¹³⁹⁰ przybył z pielgrzymką do Rzymu, przywiódłszy ze sobą Hagopa, biskupa Aleppo, oraz biskupa Hovhannesa. I wszyscy trzej złożyli wyznanie (prawdziwej) wiary. Następnie katolikos wrócił do swego kraju, biskupi zaś do innych miejsc (każdy do swego miejsca).

[Rok Pański] 1694. [Rok rachuby ormiańskiej] 1143.

[Rok panowania] Der Nahapeta 4.

[Rok Pański] 1695. [Rok rachuby ormiańskiej] 1144.

[Rok panowania] Der Nahapeta 5.

Wardapet Mchitar, biskup Mokku¹³⁹¹ noszący przydomek Lalwak Michoj, przybywszy do Lwowa, złożył przed naszym arcybiskupem, Wartanem Hunanianem, wyznanie prawdziwej wiary (W.W.).

Katolikos Aghwanku Symeon, zwierzchnik prowincji Szamachy, Gandży, Szirwanu, Karabachu oraz innych jeszcze miast i prowincji, napisał pełen szacunku, skierowany do papieża Innocentego XII¹³⁹² list obediencyjny¹³⁹³, który ja przetłumaczyłem. Pisał, że od dawna jest posłuszny Świętemu Kościołowi Rzymskiemu, i prosił Ojca Świętego o list polecający do króla szacha Sultana Husajna, ażeby ten – podobnie jak czynili to inni perscy władcy – również i jemu zezwolił nadal bez przeszkód paść swoją trzodę. Symeon otrzymał, o co prosił.

¹³⁸⁸ (A. P.) Mszał to u Roszki: Խորիւրտ-տետ(յ)ր (Choryrt-a-tet(y)r), inaczej: Պատարագամատյոյց (Patarag-a-matujc).

¹³⁸⁹ (A. A. Z.) Zob. o nim we *Wstępie*.

¹³⁹⁰ (A. A. Z.) Grigor I z Adany był katolikosem Sisu w latach 1686–1695.

¹³⁹¹ (A. P.) Nazwa tej historycznej prowincji (położonej na południe od jeziora Wan) w nominativie pluralis ma postać Մոկք (Mok(y)k^h) z przydechowym ‘k’ na końcu (wyznacznik liczby mnogiej), a w accusativie: Մոկս (Mok(y)s). Stąd różne formy tej nazwy: Mok, Mokk, Moks.

¹³⁹² (A. A. Z.) Innocenty XII (Antonio Pignatelli) (1615–1700) był papieżem od roku 1691.

¹³⁹³ (A. P.) List obediencyjny – po ormiańsku: Թուղթ հնազանդութեան (tucht h(y)nazandutjan).

Dnia 12 lipca wardapet Włas, biskup Szamachy¹³⁹⁴ i innych miast, napisał list obediencyjny do papieża Innocentego XII, w którym zapewniał Ojca Świętego o swym całkowitym oddaniu i posłuszeństwie, a który także ja przetłumaczyłem. 5 września tego roku katolikos Nahapet napisał list do papieża Innocentego XII (kopia tego pisma jest w moim posiadaniu), zapewniając, iż upatruje w nim oświeciciela Wszechświata, władcę władców i Ojca Świętego wszystkich narodów wierzących w Chrystusa, podobnie do naszego Grzegorza rodu ormiańskiego¹³⁹⁵, prosząc o jego patriarszą pieczęć nad Armenią itd. Wzruszony do głębi święty patriarcha nie tylko udzielił Nahapetowi pełnej miłości odpowiedzi, ale też hojnie go obdarował. P[atrz] pod rokiem 1698.

Wardapet Nerses Jerewancy¹³⁹⁶ (albo Gruzin¹³⁹⁷, jak pisze W.W.), kanonik wiedeński, umarł mniej więcej w tym czasie. Studiował w uczelni założonej przez papieża Urbana, zgłębiając różne nauki¹³⁹⁸, ale opuścił Rzym, gdyż nie było tam biskupa Ormianina, który mógłby udzielić mu święceń kapłańskich, i na polecenie Świętej Kongregacji przybył do Lwowa, gdzie arcybiskup Nikoghajosa udzielił mu sakramentu kapłaństwa¹³⁹⁹. Do Rzymu wracał przez Wiedź, w którym podówczas szalała dżuma¹⁴⁰⁰; ofiarnie, bez lęku odprawiał tam nabożeństwa dla chorych i udzielał im sakramentów, zmarłych zaś grzebał. Stąd też biskup Wiednia¹⁴⁰¹, kiedy zaraza minęła, wiedząc o jego ofiarności i niezwyklej miłości do bliźnich, mianował go za zgodą Świętej Kongregacji wikariuszem¹⁴⁰² katedry pod wezwaniem świętego Szczepana pierwszego męczennika. A kiedy

¹³⁹⁴ (A. P.) Szamacha – w czasach rzymskich: Kamachia, obecnie miasto w Republice Azerbejdżanu, około 120 km od Baku.

¹³⁹⁵ (A. P.) Nawiązanie do chrystianizacji Armenii w początkach IV wieku, której dokonał Święty Grzegorz, zwany Oświecicielem; po ormiańsku: Լուսաւորիչ (Lusaworicz).

¹³⁹⁶ (H. W.) Tu znajduje się uwaga: „błędny rok, napisz pod rokiem 1704”. (A. A. Z.) Nerses Jerewancy żył w latach 1655–1705 i pod rokiem 1705, a nie 1704, Roszka zaznaczył miejsce, w które zamierzał przenieść notę o nim. Zob. o nim we *Wstępie*, rozdział *Korespondenci i znajomi*.

¹³⁹⁷ (A. P.) Gruzin to po ormiańsku: Wraci (tak u Roszki: Վրացի), od pierwiastka „Wr”, obecnego w nazwie Iberii, jednej z dwóch (obok Kartlii) starożytnych krain Gruzji.

¹³⁹⁸ (A. A. Z.) Studia te ukończył w 1677 roku.

¹³⁹⁹ (A. A. Z.) W 1679 roku.

¹⁴⁰⁰ (A. P.) Dżuma u Roszki to: ծախաւաւահ (żant-a-mah), gdzie „mah” znaczy: śmierć.

¹⁴⁰¹ (A. A. Z.) Wilterich von Walterdorff (1617–1680) – w latach 1669–1680 książę biskup Wiednia lub jego następca; Emerich Sinelli (1629–1685) – kapucyn, sprawujący tę funkcję od roku 1681.

¹⁴⁰² (A. P.) U Roszki: ավելֆիցիաղոս (ժառանգաւոր) աթոռակալ եկեղեցւոյն (beneficiarios (żarrangawor) atorrakal jekeghecwujn).

cesarz Leopold odbił Budę z rąk Turków¹⁴⁰³, wtedy Der Nersesa za przetłumaczenie listu pewnego Ormianina, który znajdował się w Budzie i podpalił proch¹⁴⁰⁴, władca ten mianował swoim nadwornym kapelanem¹⁴⁰⁵, później zaś kanonikiem cesarskiego pałacowego kościoła. I sam Nerses mi opowiadał (albowiem był on moim wielkim przyjacielem), że ochrzcił wówczas tysiąc dwustu wziętych do niewoli Turków¹⁴⁰⁶.

[Rok Pański] 1696. [Rok rachuby ormiańskiej] 1145.

[Rok panowania] Der Nahapeta 6.

[Rok Pański] 1696¹⁴⁰⁷. [Rok rachuby ormiańskiej] 1146.

[Rok panowania] Der Nahapeta 7.

Biskup Dżulfy Stepannos, pretendujący do objęcia patriarszej katedry w Eczmiadynie, na rozkaz perskiego króla¹⁴⁰⁸ i przy współudziale niektórych biskupów zdołał usunąć rywala¹⁴⁰⁹, ale swoim tryumfem cieszył się tylko sześć miesięcy, bowiem Nahapet z pomocą i przy poparciu ormiańskiego kalantara¹⁴¹⁰ Dżulfy i erywańskiego chana na powrót odzyskał katedrę, a wyniosłego intryganta Stepannosa wtrącił do ciemnicy w Erywanu, gdzie po upływie kilku dni ów więzień zmarł.

[Rok Pański] 1698. [Rok rachuby ormiańskiej] 1147.

[Rok panowania] Der Nahapeta 8.

Dnia 3 maja papież Innocenty odpowiedział na list katolikosy Nahapeta. W swej odpowiedzi okazywał współczucie Ormianom, którzy doznali prześladowań ze strony Persów, a także wyrażał radość ze zwycięstwa odniesionego

¹⁴⁰³ (A. A. Z.) Leopold I Habsburg (1640–1705) – cesarz od roku 1658 roku, zdobył Budę w wyniku oblężenia między połową czerwca a początkiem września 1686 roku.

¹⁴⁰⁴ (G. K.) W oryginale: պարտութ (parut/barut) – proch, jest napisane dużą literą. (A. P.) Wyraz ten występuje w języku tureckim (barut) i arabskim (bārūd).

¹⁴⁰⁵ (A. A. Z.) W 1686 roku.

¹⁴⁰⁶ (H. W.) Zob. Հ. Յ. Տաշեան [H. J. Daszian], *Յնդակ Հայ. Ձեռագրաց Կրթականական Մատենադարանի հ Վիճակ* [Katalog ormiańskich rękopisów Biblioteki cesarskiej w Wiedniu], Վիճակ [Wiedeń] 1891, s. 12–13. Tutaj na stronie drugiej karty 415 Roszka opowiada o oblężeniu Wiednia przez Turków i o ich klęsce.

¹⁴⁰⁷ (G. K.) 1696 zamiast 1697.

¹⁴⁰⁸ (A. A. Z.) Był nim wówczas Sultan Husajn (1668–1727), panujący w latach 1694–1722.

¹⁴⁰⁹ (H. W.) To znaczy: Nahapeta.

¹⁴¹⁰ (G. K.) Burmistrz miasta. (A. P.) Po persku: kalân-tar znaczy dosłownie: większy; wyraz ten odnosił się do różnych zwierzchników, przywódców, m.in. oznaczał także naczelnika miasta.

przez Nahapeta nad wrogo doń usposobionym biskupem Stepannosem i jego poplecznikami. Papież apelował także, by wciąż niezłomnie trwać w świętej katolickiej¹⁴¹¹ wierze, którą nasz święty Grzegorz Oświeciciel, będąc w Rzymie, wyznawał jednomyślnie ze świętym Sylwestrem, i dążyć ku temu, by takąż wiarę wpoić narodowi. Rzeczony list wraz z papieskimi darami przeznaczonymi dla konkretnych osób – połączanym tronem dla katolikosa, tiarą – dla Sahaka Sprawiedliwego, biskupa klasztoru pod wezwaniem świętego Tadeusza, i orarionu – dla wardapeta Sargisa Krymskiego, opiekuna klasztoru pod wezwaniem Świętych Apostołów – został doręczony przez wardapeta Chaczadura Erzurumcego¹⁴¹², mojego szkolnego kolegę, który przebywał podówczas w Konstantynopolu. P[atrz] pod rokiem 1699.

Aga¹⁴¹³ Matewos z Tebryzu¹⁴¹⁴, potężny i znakomity wielmoża, przybywszy w tym roku do Rzymu, ofiarował Ojcu Świętemu Innocentemu XII godne dary: duży jedwabny złototkany kobierzec, dwa karebarowe¹⁴¹⁵ kandelabry oraz dwa kryształowe puchary na nóżkach ze szlachetnych, drogocennych kamieni. Po długich staraniach Matewos uzyskał od Świętej Kongregacji zezwolenie na budowę nowego ormiańskiego kościoła w Aligornie¹⁴¹⁶. Życzeniem Kongregacji było, aby – tak jak w Rzymie – również w Aligornie Ormianie obchodzili Wielkanoc razem z rzymskimi katolikami. Potem wszelako zezwolono im pozostać przy dawnej tradycji. Przyczynił się do tego również nasz trajanopolitański biskup Astwacatur wardapet Nersesowicz. P[atrz] pod rokiem 1701.

¹⁴¹¹ (A. P.) Tu wyjątkowo Roszka napisał: Հաւատն կաթողիկէ (Hawat(y)n katughike), a nie: ուղղափառ (ughghaparr), używając wyrazu: katughike pochodzącego od greckiego przymiotnika καθολική (katholikē) – powszechna, używanego w odniesieniu do wyrazu εκκλησία (ekklesia) – Kościół, który jest w grece (i łacinie) rodzaju żeńskiego.

¹⁴¹² (A. A. Z.) Zob. o nim w rozdziale *W Collegium Urbanum we Wstępie*.

¹⁴¹³ (A. P.) Aga (dokładniej: agha, gdzie ‘gh’ oznacza dźwięczne ‘ch’ znane z polskiego wyrazu „klechda”) to tytuł grzesznościowy pochodzenia turkijskiego odpowiadający polskiemu wyrazowi „pan” i ormiańskiemu „baron” (zapożyczenie z średniowiecznego języka francuskiego). Por. S. Stachowski, *Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków 2014, s. 9.

¹⁴¹⁴ (A. A. Z.) Zamożny kupiec ormiański, handlujący diamentami, który osiadł w Livorno w latach 80. XVII wieku. W dokumentach Kongregacji Rozszerzania Wiary nazywany Matussem. Zob. o nim: S. Aslanian, *From the Indian Ocean*, s. 74–75.

¹⁴¹⁵ (G. K.) Niezrozumiały wyraz nienotowany przez słowniki. (A. P.) Być może chodzi tu o derywat od perskiego wyrazu kār-bār – praca (Por. F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1892, s. 1002: kār-bār – work, labour, or business).

¹⁴¹⁶ (A. A. Z.) Livorno.

Biskup klasztoru Świętego Krzyża w prowincji Gochtn¹⁴¹⁷, wardapet Thowma z Wanandu¹⁴¹⁸, posłał swoich bratanków, Ghukasa i Gabriela, do rzymskiej szkoły wyższej Urbanum. Studiowali w niej filozofię. Z jakichś powodów w roku 1682 biskup Thowma wypisał swoich bratanków z Urbanum. Z Rzymu przeniósł się do Amsterdamu. Wydrukował tam kilka książek, po czym zmarł w wierze katolickiej. Znałem go. A Ghukas był mądry i godny pochwały za swoje czyny.

[Rok Pański] 1699. [Rok rachuby ormiańskiej] 1148.

[Rok panowania] Der Nahapeta 9.

Otrzymałszy odpowiedź oraz dary od papieża Innocentego, które katolikowski przekazał mój szkolny kolega Chaczadur Erzurumcy, Nahapet ponownie napisał do Ojca Świętego, dziękując za otrzymane dary oraz moralne pouczenia, a rozpoczął to swoje pisanie następująco: «Po trzykroć błogosławiony Ojciec Święty i Najwyższy Zwierzchniku Powszechnego Kościoła Chrystusowego, Najjaśniejszy nasz Patriarcho ...».

Dnia 11 grudnia tegoż roku wardapet Minas z Tokatu¹⁴¹⁹, arcybiskup i zwierzchnik Jerozolimy, napisał z Konstantynopola do papieża, zapewniając, iż: «Uznajemy także Najwyższego Rzymskiego Zwierzchnika za prawdziwego następcę głównego apostoła Piotra, za duchowego przywódcę wszystkich wierzących, za najwyższego sędziego w Świętym Kościele, za jedyne Nauczyciela¹⁴²⁰ całego Kościoła Chrystusowego». Oświadczał również przy tym, że uznaje dwie natury Chrystusa, pochodzenie Ducha Świętego od Ojca i Syna, istnienie prawdziwego (niebieskiego) królestwa Bożego, obcowanie świętych, Czyściec itd. Arcybiskup Minas błagał papieża o przysłanie mu pisemnego błogosławieństwa. Jestem w posiadaniu kopii owych listów.

Dnia 23 maja tego roku cesarz Leopold specjalnym dekretem nadał tytuł hrabiowski¹⁴²¹ Królestwa Węgierskiego przedstawicielom rodu Szehrimanów. Ja ten tekst przetłumaczyłem. Odtąd najwyżsi rzymscy patriarchowie i inni

¹⁴¹⁷ (A. P.) Gocht(y)n – mała prowincja (gawar) ormiańska, leżąca na terenie obecnej Nachiczewańskiej Republiki Autonomicznej (zachodnia eksklawa Azerbejdżanu).

¹⁴¹⁸ (A. P.) Wanand – dawne królestwo ormiańskie z ośrodkiem w mieście Kars (obecnie w północno-wschodniej Turcji).

¹⁴¹⁹ (A. A. Z.) Minas II Hamdecy (z Amidy, czyli Diyarbakiru, nie z Tokatu) był patriarchą ormiańskim Jerozolimy w latach 1689–1702 lub 1697–1704.

¹⁴²⁰ (A. P.) W oryginale mamy tu wyrazy: Ընդհանրապես Վարդապետ (Yndhanrakan wardapet); yndhanrakan znaczy: ogólny, społeczny, powszechny.

¹⁴²¹ (A. P.) Odpowiednikiem tytułu „hrabia” jest u Roszki łaciński wyraz „komes”.

wielmoże tak właśnie Szehrimanów tytułują, gdy zwracają się do nich na piśmie (S.; w *Kond.*¹⁴²²).

[Rok Pański] 1700. [Rok rachuby ormiańskiej] 1149.

[Rok panowania] Der Nahapeta 10.

Israjel Ori, syn księcia Perosza¹⁴²³, wraz z wardapetem Minasem z Charberdu przybył do Rzymu i dnia 10 maja wręczył papieżowi Innocentemu XII list napisany 19 kwietnia 1699 roku w Angeghakucie¹⁴²⁴ przez ormiańskich melików, których imion z pewnych przyczyn¹⁴²⁵ tutaj nie wymieniam. Sam tłumaczyłem ów list, w którym, zapewniając o swojej wierności, oddaniu i posłuszeństwie Stolicy Apostolskiej, melikowie prosili o pomoc w uwolnieniu spod ucisku niewiernych. Ori wiozł również inne listy: do cesarza Leopolda, do palatyna elektora¹⁴²⁶ i do cara moskiewskiego. Otrzymałszy papieski list polecający do cesarza, pojechał do cara i tak ujął władcę Rosji¹⁴²⁷ swoją rozważą i rozsądkiem, że car wysłał go z dyplomatyczną misją do perskiego króla, co przyczyniło się do zdobycia przez Moskali Gilanu itd.¹⁴²⁸ W drodze powrotnej z Persji Ori zmarł w Arsztachanie¹⁴²⁹.

¹⁴²² (A. A. Z.) Kondakiem w tym przypadku Roszka nazywa cesarski dokument nadający tytuł hrabiego Szehrimanom w swym tłumaczeniu na język ormiański, obecnie znajdujący się w zbiorach Mechitaristenbibliothek w Wiedniu (sygn. 449, k. 1–8v).

¹⁴²³ (A. A. Z.) O Israielu Orim (1658–1711) zob. w rozdziałach *Ostatnie lata w Italii i Dziekan stanisławowski we Wstępie*.

¹⁴²⁴ (A. P.) Angeghakut (Angeghakot) – jeden z ośrodków kulturowych średniowiecznego Sjuniku; obecnie wieś w pobliżu miasta Sisian w południowej części Republiki Armenii.

¹⁴²⁵ (A. P.) Dyskrecja Roszki wynikała z uzasadnionej obawy o bezpieczeństwo ormiańskich melików Karabachu, którym ze strony perskich władz mogły grozić surowe kary.

¹⁴²⁶ (A. P.) Palatyn elektor – w oryginale wyrazy te Roszka zapisał ormiańskimi literami według zasad wymowy zachodnioormiańskiej: Քալաթիւն Էլէքթօր. (A. A. Z.) Jan Wilhelm Wittelsbach (1658–1716) – książę Jülich i Bergu w latach 1679–1716, hrabia-palatyn reński i elektor Rzeszy oraz tytularny antykról Czech w latach 1690–1716, hrabia Górnego Palatynatu w latach 1707–1714.

¹⁴²⁷ (A. A. Z.) Carem Rosji był w tym czasie (od 1682 roku) Piotr I, zwany Wielkim (1672–1725).

¹⁴²⁸ (A. P.) W tekście Roszki mamy zapis ormiańsko-łaciński: Մոսկուս (sic) գԻրլան (sic). Pod zapisem Գիրլան (w wymowie zachodnioormiańskiej: Girlan) kryje się kraina Gilan w północno-zachodniej Persji. (A. A. Z.) Korzystając z osłabienia imperium Safawidów, car Piotr I zdobył Gilan w wyniku kampanii wojennej w latach 1722–1723, co zatwierdził traktat petersburski w 1723 roku; Gilan powrócił do Persji po traktacie z Reszt 10 lat później.

¹⁴²⁹ (G. K.) Chodzi o Astrachan.

Arcybiskup Jeghija z Betlejem, miejsca Świętego Narodzenia Chrystusa, wrócił w tym roku do Jerozolimy (to od niego otrzymałem święcenia kapłańskie). I z listem duchowego zwierzchnika Jerozolimy oraz tamtejszych Ormian został wysłany do papieża Innocentego XII, aby przekazać ów list, w którym zapewniano Ojca Świętego o posłuszeństwie itd. Otrzymałszy (na własną prośbę) od papieża listy polecające do królów Francji¹⁴³⁰ i Hiszpanii¹⁴³¹, osobiście udał się do owych władców, apelując, by podczas walk na morzu nigdy i nigdzie nie brali do niewoli Ormian znajdujących się na zdobywanych okrętach – i dopiął swego! Był on skromnym, prawowiernym i prowadzącym zaiste święte życie człowiekiem.

Dnia 18 lipca w kaplicy naszej szkoły¹⁴³² w Rzymie pewien włoski kapłan egzorcysta¹⁴³³ na moich oczach z wielkim trudem w ciągu 15 dni wypędzał z jednej opętanej kobiety (siostry naszego intendenta) siedmioosobowy zastęp złych duchów – setników z podlegającymi im oddziałami wojowników. Ów kapłan był zdumiewającym człowiekiem, mając tak wielką i niezłomną wiarę, był zarazem bardzo pokorny i skromny. Do tego czasu wypędził złe duchy z 45 opętanych.

WIEK OSIEMNASTY

[Rok Pański] 1701¹⁴³⁴. [Rok rachuby ormiańskiej] 1150.

[Rok panowania] Der Nahapeta 11.

Aga Matewos z Tebryzu dnia 23 kwietnia położył fundament pod budowę kościoła ormiańskiego w Aligornie. Z tej okazji zaprosił z Rzymu Azarię, katolika Sisu, który – uwolniwszy się z rąk niegodziwych Turków – przybył do Rzymu dwanaście lat wcześniej i tamże zmarł około 1710 roku. Został pochowany

¹⁴³⁰ (A. A. Z.) Królem Francji był w tym czasie Ludwik XIV z dynastii Burbonów. (A. Z.) Francję Roszka określał starożytnym terminem „Gallia” (w transkrypcji zachodnio-ormiańskiej: Գալլիայ).

¹⁴³¹ (A. A. Z.) Królem Hiszpanii był w tym czasie (do 1 listopada 1700) Karol II z dynastii Habsburgów, ale biskup Betlejem mógł dotrzeć na hiszpański dwór królewski już po objęciu tronu przez Filipa V z dynastii Burbonów.

¹⁴³² (A. A. Z.) Collegium Urbanum.

¹⁴³³ (A. P.) „Egzorcysta” to u Roszki երդմնեցուցիչ (jertymnecucicz), derywat od czasownika երդմուն (jertnum) – przysięgam.

¹⁴³⁴ (H. W.) Poczynając od roku 1700, na każdy rok przypada w rękopisie Roszki jedna karta z dwiema kolumnami.

w kościele ormiańskim. Wielmoża z Tebryzu położenia fundamentów dokonał w sposób bardzo uroczysty. Oddano przy tej okazji 210 salw armatnich. Mam pismo od tego agi. Przez Innocentego XII został mianowany baronem¹⁴³⁵.

Wardapet Sahak, arcybiskup klasztoru [świętego] Tadeusza, znany pod przydomkiem Artar¹⁴³⁶, napisał dnia 11 czerwca roku 1700, w imieniu katolikos Nahapeta, list do agi z Tebryzu zachęcający go do rozpoczęcia i zakończenia budowy wspomnianego wyżej kościoła. W liście, którego egzemplarz pozostaje w moim posiadaniu, jest mowa o tym, że katolikos przygotowuje dary dla Ojca Świętego. Dary te miał zawieźć do Rzymu biskup Howsep, zwierzchnik Smyrny.

W tym samym roku doszło do prześladowania Ormian wyznających prawdziwą wiarę¹⁴³⁷ w Adrianopolu i Konstantynopolu. Na skutek donosu heretyków Turcy uwięzili 30 ludzi w Adrianopolu i 80 w Konstantynopolu (duchownych i świeckich). Jednych posłali na galery¹⁴³⁸, a drugich osadzili w więzieniach. Wśród uwięzionych były takie osobistości, jak: Der Melkisedek Subi, patriarcha Konstantynopola¹⁴³⁹, dwóch sarrafów¹⁴⁴⁰, czyli wymieniających pieniądze: hodża Murad i hodża Grigor ze Stambułu, Nortunk (Nordunk) i inni. Poszukiwani byli także: biskup Smyrny Howsep, biskup Mchitar, biskup Kaffy Hohan, biskup Tokatu Sargis Sahatczy¹⁴⁴¹, Der Chaczadur, wardapet z Erzurumu, Der Petros Wraci¹⁴⁴² oraz Der Mechitar wardapet z Sebastii, który teraz jest abeghą (*W liście Der Grigora z Tokatu, alunno*¹⁴⁴³).

Der Mikajel z Diyarbakiru, który już od dawna wyznawał prawdziwą wiarę¹⁴⁴⁴, przybył do Rzymu i został apostołem¹⁴⁴⁵ w Wielki Czwartek. Tak jak innym je-

¹⁴³⁵ (A. A. Z.) Chodzi o tytuł hrabiego rzymskiego (laterańskiego).

¹⁴³⁶ (A. P.) To jest sprawiedliwy.

¹⁴³⁷ (A. P.) To jest katolików.

¹⁴³⁸ (G. K.) W tekście wyraz „galery” jest zapisany dużą literą: ի Կալէրայ (i Galera-j-s).

¹⁴³⁹ (A. A. Z.) Melkisedek II Subi był ormiańskim patriarchą Konstantynopola w latach 1698–1699, 1700–1701.

¹⁴⁴⁰ (A. P.) W oryginale został tu użyty arabski wyraz: sarraf, który oznacza „człowieka wymieniającego pieniądze”.

¹⁴⁴¹ (A. P.) To znaczy: Zegarmistrz.

¹⁴⁴² (A. P.) To jest Gruzin.

¹⁴⁴³ (A. A. Z.) Alunno (wł.) – uczeń, pupil.

¹⁴⁴⁴ (A. P.) To jest: był katolikiem.

¹⁴⁴⁵ (G. K.) W sensie: wystąpił w roli jednego z 12 apostołów podczas wykonywania przez papieża obrzędu umywania nóg.

denastu, także jemu umył nogi Ojciec Święty Klemens XI¹⁴⁴⁶. Wśród owych jedenastu był także wspomniany wyżej biskup Jerzyngi¹⁴⁴⁷.

[Rok Pański] 1702. [Rok rachuby ormiańskiej] 1151.

[Rok panowania] Der Nahapeta 12.

30 kwietnia, w dzień świętej Marii Egipcjanki, papież Klemens przybył z wizytą do ormiańskiego kościoła, by okazać naszemu narodowi swą ojcowską miłość. Przyjął Ormian, którzy tam się zjawili dla ucałowania papieżowi nóg. Ojciec Święty wszedł do prezbiterium¹⁴⁴⁸ kościoła ormiańskiego, pobłogosławił ołtarz¹⁴⁴⁹, po czym wrócił do swego pałacu. Tenże [papież Klemens] odnowił i powiększył pokoje gościnne dla pielgrzymujących biskupów i kapłanów ormiańskiej nacji, ponieważ poprzednie były ciemne i małe. Na murach tego kościoła wymalowana została historia króla ormiańskiego Abgara. Nad głównym ołtarzem umieszczony jest obraz świętego Grzegorza Oświeciciela. Przy wejściu do kościoła, po lewej stronie, mieści się kaplica będąca, pod względem rozmiarów, kopią kaplicy jerozolimskiej, w której znajduje się grób Chrystusa. W kaplicy rzymskiej mamy również kopię Grobu Pańskiego. A także ołtarz, przy którym są odprawiane Msze Święte. Ktokolwiek w piątki Wielkiego Postu się tu modli, ten otrzymuje pełne przebaczenie. Posiada także pokoje gościnne dla osób pielgrzymujących. Łóżkami w tych pokojach, a także oliwą służącą do oświetlania tych pokoiów dysponuje nadzorujący monsignore, który również wręcza gościom skuda. Posiada także swój zarząd, składający się z dwóch Ormian. Ów zarząd, który lepiej byłoby określić terminem «monsignore-primiziere»¹⁴⁵⁰, stara się o środki na utrzymanie kościoła, a także na potrzeby spowiednika i pielgrzymów. Środki te zdobywa z czynszów płaconych przez mieszkańców domów otaczających plac przykościelny. Czynsze te przynoszą dochód sięgający rocznie kwoty pięciuset skudów. Patrz [pod latami] 1560 i 1572.

[Rok Pański] 1703. [Rok rachuby ormiańskiej] 1152.

[Rok panowania] Der Nahapeta 13.

¹⁴⁴⁶ (A. A. Z.) Klemens XI (Giovanni Francesco Albani, 1649–1721) – papież od roku 1700.

¹⁴⁴⁷ (A. P.) W oryginale: Երզնկա (Jezyrgan, w wymowie zachodnioormiańskiej). Być może chodzi tu o miasto Karin, nazywane po turecku: Erzincan, po ormiańsku także: Jerzynga (Երզնկայ).

¹⁴⁴⁸ (A. P.) W terminologii ormiańskiej prezbiterium to seghanatun.

¹⁴⁴⁹ (A. P.) Seghan, dosłownie: stół.

¹⁴⁵⁰ (A. A. Z.) Monsignore-primiziere (z wł.) – tu: prałaccy przyboczni.

Znany z wrogości wobec prawowiernych¹⁴⁵¹ konstantynopolitański patriarcha Awedyk¹⁴⁵² surowo prześladował wtedy prawowiernych. Z tej przyczyny jezuita Der Hyrmuz Melkonian, mój kolega z czasu studiów, uciekł stamtąd, przybył do Smyrny i tam nauczał (*list Hyrmuza Melkoniana*).

[Rok Pański] 1704. [Rok rachuby ormiańskiej] 1153.

[Rok panowania] Der Nahapeta 14.

Po zdobyciu Saksonii Szwedzi zaczęli grabić Polskę podatkami. Podeszli pod Lwów, a ponieważ mieszkańcy nie chcieli ani płacić podatków, ani wpuścić ich do miasta, Szwedzi, w następstwie zdrady części jego mieszkańców, wtargnęli do Lwowa dnia 6 września i przez trzy godziny dokonywali grabieży. Siłą zagarnęli dwieście tysięcy talarów, które należały do mieszczan, do arcybiskupów i do wszystkich kościołów. Katedra ormiańska zamiast pieniędzy dała liczne kielichy, krzyże i srebrne przedmioty. Po wycofaniu się Szwedów ze Lwowa w mieście tym wybuchła zaraza dżumy, na którą zmarło 10 tysięcy ludzi. Ta sama choroba zaatakowała także inne miejscowości leżące w okolicach Lwowa. Patrz [pod rokiem] 1705.

[Rok Pański] 1705. [Rok rachuby ormiańskiej] 1154.

[Rok panowania] Der Nahapeta 15.

[...] Ów (cesarz Leopold) przyznał tytuł hrabiowski przeświecnemu rodowi Szehrimanów.

Wardapet Nerses Jerewancy¹⁴⁵³.

[Rok Pański] 1706. [Rok rachuby ormiańskiej] 1155.

[Rok panowania] Der Nahapeta 16.

¹⁴⁵¹ (A. P.) To jest katolików – ughghaparr.

¹⁴⁵² (A. A. Z.) Awedyk z Tokatu (1657–1711) był ormiańskim patriarchą Konstantynopola od 1702 do 1703 i od 1704 do 1706, roszczącym sobie przejściowo także tytuł patriarchy Jerozolimy; katolików ormiańskich (m.in. Mechitara z Sebastii, założyciela zakonu mechitarystów) prześladował już jako biskup Jerzyngi (od 1690), wchodząc na tym tle w konflikt z katolikosem Nahapetem; właśnie, jakie wywołał w Konstantynopolu, prowokując tureckie prześladowania katolików ormiańskich, sprawiły, że ambasador francuski Charles de Ferriol d'Argental kazał go porwać i wywieźć do Francji, gdzie zmarł, wcześniej taktycznie przyjmując katolicyzm.

¹⁴⁵³ (H. W.) Tylko tyle. (A. A. Z.) Roszka zaznaczył w ten sposób miejsce, w które chciał przenieść notę o Nersesie Jerewancym, mylnie wpisaną pod rokiem 1695.

Znany z wrogości wobec katolików ormiański patriarcha¹⁴⁵⁴ Konstantynopola Awedyk ponowił w tym roku prześladowania katolików.

[Rok Pański] 1707. [Rok rachuby ormiańskiej] 1156.

[Rok panowania] Der Agheksandra Dżughajeciego 1, biskupa Dżulfy¹⁴⁵⁵; był to człowiek bardzo inteligentny, obdarzony talentem krasomówczym; objął katedrę eczmiaadyńską po Nahapecie.

Papież Klemens, który bardzo kochał nasz naród, a zwłaszcza prześwietny ród Szehrimanów¹⁴⁵⁶, pana Barsegha, syna hodży Gaspara Szehrimanenca, mianował prałatem pałacu¹⁴⁵⁷. Następnie pan Barsegh przez 30 lat był gubernatorem, czyli zarządcą¹⁴⁵⁸ różnych miast Państwa Kościelnego (S.).

Dnia 25 października (*Hist.*¹⁴⁵⁹) Der Gomidas¹⁴⁶⁰, kapłan z Konstantynopola, który od dawna był prawowierny¹⁴⁶¹ i wierszem przetłumaczył Dzieje Apostolskie, zginął śmiercią męczeńską, uderzony mieczem, w następstwie intrygi uknutej przez wardapeta Howhannesa ze Smyrny¹⁴⁶². Der Komitas wiele rzeczy powiedział przed sądem wezyra, ale jego niewinność i słuszność wyznawanej przezeń świętej wiary zostały potwierdzone wobec wszystkich przez światło, które się ukazało nocą (po męczeńskiej śmierci Der Komitasa). Dnia

¹⁴⁵⁴ (G. K.) W oryginale: պատրիկ (patrik) – tureckie zniekształcenie greckiego wyrazu πατρι-
-άρχης – patriarcha.

¹⁴⁵⁵ (A. A. Z.) Agheksandr I Dżughajecy († 1714) został obrany katolikosem eczmiaadyńskim w rok po śmierci Nahapeta, w 1706 roku; już jako ormiański biskup Nowej Dżulfy pozostawał w opozycji wobec prokatolickiej polityki swego poprzednika, jako katolikos wystarał się o dwa antykatolickie edykty szacha Sultana Husajna (1710, 1712), blokujące działalność misjonarzy katolickich w Persji, jednocześnie wszedł w relacje z carem Piotrem I.

¹⁴⁵⁶ (A. A. Z.) Zob. o nich w rozdziale *Roszka i rodzina Szehrimanów we Wstępie*.

¹⁴⁵⁷ (A. P.) Po ormiańsku: Prelat Paghatann.

¹⁴⁵⁸ (A. P.) Po ormiańsku: karrawaricz.

¹⁴⁵⁹ (G. K.) W oryginale: ՉՊսւո. Nie wiadomo, o jaką *Historię* tu chodzi.

¹⁴⁶⁰ (A. A. Z.) Gomidas Keumurdzian (1656–1707) – żonaty kapłan ormiański, który przyjął katolicyzm i wskutek zabiegów Howhannesa VII Izmircego został osądzony przez sąd islamski i skazany na śmierć za zdradę sułtana i potajemne chrzczenie muzułmanów; mimo oferty ułaskawienia za cenę przyjęcia islamu stanowczo odmówił i został publicznie stracony przez ścięcie w dzielnicy Samatya w Stambule; w 1929 roku został uznany przez Kościół katolicki za błogosławionego.

¹⁴⁶¹ (A. P.) To jest katolikiem (ughghaparr).

¹⁴⁶² (A. A. Z.) Howhannes VII Izmircy (ze Smyrny) – ormiański patriarcha Konstantynopola w latach 1707–1708.

27 października jego święte ciało zostało uroczyście pochowane na kościelnym cmentarzu przez duchownych ormiańskich i greckich (*W liście Der Kostandina Geworga*). W czasie owych prześladowań katolików został uwięziony także patriarcha¹⁴⁶³ Konstantynopola¹⁴⁶⁴ z powodu wyznawania katolicyzmu. I ze strachu przed torturami za dochowanie wierności katolicyzmowi¹⁴⁶⁵ został mużmaninem. Jednakże później, udawszy się do Rzymu, tam zakończył żywot po odbyciu pokuty.

[Rok Pański] 1708. [Rok rachuby ormiańskiej] 1157.

[Rok panowania] Der Agheksandra Dżughajecgo 2.

[Rok Pański] 1709. [Rok rachuby ormiańskiej] 1158.

[Rok panowania] Der Agheksandra Dżughajecgo 3.

Der Agheksandr Dżughajecy dnia 6 marca tego roku napisał do papieża Klemensa, zapewnił go o swym poddaniu wobec Stolicy Apostolskiej, nazywając papieża następcą Jezusa Chrystusa dziedziczącym władzę, którą nad wszystkimi chrześcijanami miał apostoł Piotr (*Vil.*).

Biskup trajanopolitański Der Astwacatur wardapet Nersesjan¹⁴⁶⁶, nasz zwierzchnik, spoczął w Chrystusie dnia 9 maja tego roku (1709), to jest w dniu święta Wniebowstąpienia Pańskiego, według nowego kalendarza, we Lwowie. Był on synem Der Nersesa, awakereca ormiańskich mieszkańców Jazłowca, a także uczniem wielkiego wardapeta, Clementa Galana, teatyna, u którego studiował filozofię i teologię we Lwowie, w Papieskim Kolegium Ormiańskim¹⁴⁶⁷. Po wyświęceniu na kapłana zdobył opinię wybitnego kaznodziei. W związku z tym po powrocie z Konstantynopola, gdzie uwolnił swych rodaków wziętych do niewoli przez Turków po zdobyciu przez nich Kamieńca, a także po odbyciu pielgrzymki do Rzymu w roku 1674, został opiekunem duchowym zakonnic w słynnym klasztorze w mieście Jarosławiu¹⁴⁶⁸. Opiekę tę sprawował dziesięć lat. Po śmierci arcybiskupa Lwowa Nikoghajosa¹⁴⁶⁹, gdy nikt nie wiedział, czy jego następcą, biskup Wartan Hunanian, żyje gdzieś na Wschodzie, z pole-

¹⁴⁶³ (H. W.) Te słowa zostały przekreślone, ale dalszy ciąg jest potem widoczny.

¹⁴⁶⁴ (H. W.) Tu zostawiono wolne miejsce dla wpisania imienia.

¹⁴⁶⁵ (G. K.) W oryginale: եւ յոյ յորանալոյն զուղղափառ հաւատն.

¹⁴⁶⁶ Deodat Nersesowicz.

¹⁴⁶⁷ (A. P.) Po ormiańsku: Հայրապետական Դպրատուն Լեւոպոլիս (Hajrapetakan Dypratun Leopolsi).

¹⁴⁶⁸ (A. A. Z.) Chodzi o klasztor łacińskich benedyktynek; Nersesowicz był tam spowiednikiem od roku 1677.

¹⁴⁶⁹ Mikołaj Torosowicz zmarł w październiku 1681 roku.

cenia Świętej Kongregacji nuncjusz papieski Pallavicini¹⁴⁷⁰ dokonuje konsekracji na biskupa sufragana prowincji lwowskiej Astwacatura Nersesjana¹⁴⁷¹. Zostawszy biskupem, zarządzał Kościołem ormiańskim jak dobry pasterz. Po powrocie ze Wschodu arcybiskupa Wartana w roku 1686, gdy zrezygnował ze zwierzchnictwa duchowego nad Ormianami, krakowski biskup Małachowski¹⁴⁷² mianował biskupa [Nersesowicza] dziekanem, któremu podlegało trzydzieści kościołów w diecezji Małachowskiego¹⁴⁷³. Gdy w 1689 roku arcybiskup Wartan zwołał synod dla uregulowania spraw kościelnych i zredagowania świętych ksiąg, polecił biskupowi Astwacaturowi, by udał się on do Rzymu w celu przygotowania do druku w 1691 roku mszału ormiańskiego¹⁴⁷⁴. Przebywał w Rzymie siedem lat, ale niczego nie mógł zrobić z powodu pewnych trudności. Gdy Wartan stracił zdrowie i siły do zarządzania, na jego miejsce został wybrany Astwacatur, który w roku 1698 przybył do Lwowa i objął zwierzchnictwo nad miejscową diecezją. Uporządkował wiele spraw. Głosił kazania w polskich kościołach. Uregulował święto Bożego Ciała. Z polecenia Świętej Kongregacji zorganizował wyjazd poselstwa do iszchana bughdańskiego, Kantimira¹⁴⁷⁵. Poselstwo to miało na celu skłonienie mołdawskich Ormian do unii z nami, prawowiernymi. Przeżywszy 62 lata, zostawił liczne prace i jeszcze liczniejsze owoce tych prac, po czym, napisawszy wspaiały testament, zamienił życie doczesne na błogosławione – wieczne. Pozostawił po sobie napisany po polsku zbiór kazań¹⁴⁷⁶ oraz dzieła w języku ormiańskim: „Wprowadzenie do teologii moralnej”, „Uzasadnienie Kościoła Ormiańskiego” i „Słownik”¹⁴⁷⁷.

¹⁴⁷⁰ (A. A. Z.) Opizio Pallavicini (1632–1700) – arcybiskup tytularny Efezu, nuncjusz kolejno: w Toskanii, Niemczech i w latach 1680–1688 w Polsce; od 1686 roku kardynał.

¹⁴⁷¹ (A. A. Z.) W 1683 roku Nersesowicz został biskupem tytularnym Trajanopolis (Rhodope).

¹⁴⁷² (A. A. Z.) Jan Małachowski (1623–1699) – kolejno: biskup chełmiński (1676), podkanclerzy koronny (1678) i biskup krakowski (od 1681), dyplomata królewski we Francji i Brandenburgii.

¹⁴⁷³ (A. A. Z.) Nersesowicz otrzymał w diecezji krakowskiej probostwo w Zbuczynie i funkcję dziekana w Łukowie (obie miejscowości znajdowały się w ziemi lubelskiej).

¹⁴⁷⁴ (A. P.) Pataragatetr Hajoc.

¹⁴⁷⁵ (A. A. Z.) Chodzi o Antiocha Kantemira (1670–1726) – hospodara Mołdawii w latach 1695–1700 i 1705–1707; podtrzymywał poprawne stosunki z Polską.

¹⁴⁷⁶ (A. A. Z.) Z nich jedno ukazało się drukiem: *Pierwsze miejsce zwycięstwa z Bożej łaski pod Widniem roku MDCLXXXIII* (Lwów 1684, ogłoszone w Jarosławiu z okazji bitwy pod Wiedniem); pozostałe zachowały się w rękopisie w Mechitaristenbibliothek w Wiedniu.

¹⁴⁷⁷ (A. P.) Po ormiańsku tytuły te brzmią następująco (w wymowie wschodnioormiańskiej): *Ծանոթութիւն բարոյական ստեղծութեան աստուածաբանութեան* (Canotutjun barojakan astwaca-

Prowadził święte życie, pełne współczucia, kochał modlitwę, był miłosierny. Umiał pięknie mówić przenośniami jak nikt inny. Jego gniew był podobny do ognia, który szybko gaśnie. Dżuma go oszczędziła, ale gdy Szwedzi zdobyli Lwów, wiele ucierpiał. Za zgodą Stolicy Apostolskiej swoją siostrę uczynił ksienią żeńskiego zgromadzenia zakonnego¹⁴⁷⁸. Przedtem przełożoną była Polka¹⁴⁷⁹.

[Rok Pański] 1710. [Rok rachuby ormiańskiej] 1159.

[Rok panowania] Der Agheksandra Dżughajecego 4.

[Rok Pański] 1711. [Rok rachuby ormiańskiej] 1160.

[Rok panowania] Der Agheksandra Dżughajecego 5¹⁴⁸⁰.

Streszczenie pamiętnika¹⁴⁸¹ kościołów przez Boga zbudowanego miasta Kamieńca, w którym zostały opisane ręką A. S. A. Stepaniana wydarzenia przedstawione w starych i nowych kondakach, zebranych przez wyżej wymienionego. Po tym, jak siedziba królów ormiańskich Ani została zniszczona przez turecką tyranię, a jej mieszkańcy ulegli rozproszeniu, niektórzy udali się na Krym, pozostali zaś osiedlili się w innych miejscach. Było to w roku Pańskim ...¹⁴⁸². Ci z nich, którzy zamieszkali na Krymie w mieście Kaffa i gdzie indziej, podlegali władzy rządzących wówczas tam włoskich Genuńczyków. Gdy jednak tym ostatnim Kaffę odebrali Tatarzy, mieszkający tam Ormianie przesiedlili się do Kijowa, a stamtąd, w miarę jak rosło w siłę państwo Polaków, do Polski i na Litwę. Do teraz mieszkają tam spolszczone rodziny ormiańskie (np. Grigorowiczowie¹⁴⁸³ i inni). Mówi się, że na skutek zdrady jacyś dzielni wojownicy or-

banutjan), Արարացուցանի Եկեղեցւոյն Հայոց (Artaracutjun Jekeghecwujn Hajoc), Բարգիրք (Barrgirk).

¹⁴⁷⁸ (A. A. Z.) Chodzi tu o benedyktynki ormiańskie, których zgromadzenie formowane było we Lwowie przez kilka lat przedtem. Ich klasztor znajdował się tuż obok katedry ormiańskiej. Pierwszą ksienią została w 1701 roku Marianna Ksawera Nersesowiczówna (1625–1710), urodzona w Jazłowcu, wcześniej benedyktynka łacińska w klasztorze w Jarosławiu (śluby zakonne w 1683 roku).

¹⁴⁷⁹ (A. A. Z.) Przed obiorem ksieni Nersesowiczówny przełożoną benedyktynek ormiańskich była od 1699 roku Marianna Romualda Bogdanowiczówna, Ormianka z Jazłowca, a przed nią – Katarzyna Zebrzydowska, Polka ze szlacheckiego rodu, należąca do zgromadzenia benedyktynek łacińskich z klasztoru Wszystkich Świętych poza murami Lwowa.

¹⁴⁸⁰ (H. W.) Tu wklejona została karta z następującym napisem: „1711”.

¹⁴⁸¹ W oryginale: Զիշատակարան (Hiszatakaran) – zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów*.

¹⁴⁸² (H. W.) Roszka nie podał roku, zostawił miejsce na wpisanie odpowiedniej daty.

¹⁴⁸³ (A. A. Z.) Roszce chodzi o rodzinę Kirkorów, mieszkających w Wielkim Księstwie Li-

mianścy zostali pozabijani na wojnie. Niektórzy udali się do Łucka, gdzie do dzisiaj istnieje kościół należący do sędziów lwowskich¹⁴⁸⁴. Inni zaś skierowali się w stronę Lwowa¹⁴⁸⁵, a pozostali zamieszkali¹⁴⁸⁶ w Kamieńcu, który dopiero co został włączony¹⁴⁸⁷ do Rusi¹⁴⁸⁸. Co do wsi Ormiany¹⁴⁸⁹, to nie zdołaliśmy w niej znaleźć daty przybycia Ormian. Tylko na kamiennym krzyżu umieszczonym na murze przy wejściu do kościoła świętego Mikołaja można odczytać w przybliżeniu daty: rok Pański 1200 ՌՄ oraz rok 760 ՉԿ. Z napisu na kaplicy we wsi zwanej Ormiany, którą teraz władają jezuici, wynika, że nasz naród przybył tam i zamieszkał prawie 400 ՌՃ lat temu. Bowiem [wieś ta] została założona w roku 843 (ՊԻԳ) według ormiańskiej rachuby czasu, czyli w roku Pańskim 1394. Zapis w pamiętniku [kościółów kamienieckich] pochodzi z roku 1711 թ¹⁴⁹⁰, a więc wychodzi 317: 843 + 551 +¹⁴⁹¹ 1394, a więc: 1394 – 27 – 8 – 35¹⁴⁹². O kościele pod wezwaniem Zwiastowania Bogurodzicy [w Kamieńcu Podolskim]. A więc najpierw nasi rodacy wzniesli mały drewniany kościółek pod wezwaniem Zwiastowania Bogurodzicy¹⁴⁹³, jak to widać pod numerem 13. Ponieważ jednak ten mały drewniany kościółek zaczął się z czasem rozpadać, zbudowano kościół kamienny tego samego kształtu i o tych samych rozmiarach jak ów poprzedni drewniany. Tą budową kierowali: Ulu-hodża, syn Donusza, oraz Warteres. A [działo się to] w roku 1046 (ՌԻԶ), czyli w roku Pańskim 1597. W kościele były dary złożone tam na pamiątkę: kielich mszalny, jeden

tewskim, co do których istnieje tylko domniemanie o ormiańskim rodowodzie, wysnute z brzmienia ich nazwiska, kojarzonego z popularnym wśród Ormian imieniem: Kirkor/Krikor = Grigor.

¹⁴⁸⁴ (G. K.) W oryginale: Դասուևորաց Իլովայ – to znaczy: lwowskich.

¹⁴⁸⁵ (A. P.) Roszka w jednym zdaniu używa dwóch różnych nazw Lwowa, najpierw: Ilow (Իլով), a zaraz potem: Leopoli (Լեփոլի).

¹⁴⁸⁶ (G. K.) U Roszki występuje tu wyraz բնաշէն, którego nie ma w słownikach. Być może miał tu być umieszczony wyraz բնակիւն – osiedlają się, zamieszkują.

¹⁴⁸⁷ (G. K.) U Roszki mamy tu: գտնուլ էր – znajdował się, został znaleziony. Hamazasp Woskian zastanawia się (w przypisie), czy nie miało tu być napisane: գրուուլ էր – został zajęty, zdobyty.

¹⁴⁸⁸ (A. P.) Ruś – w oryginale: երկիր Ռուսաց (jerkir Ruzac) – kraj Ruzów.

¹⁴⁸⁹ (A. A. Z.) Wieś pod Kamieńcem Podolskim. W oryginale: Օրմեանի.

¹⁴⁹⁰ (G. K.) Ormiańskie թ stojące po liczbie 1711 to zapewne literówka.

¹⁴⁹¹ (G. K.) Powinien tu być znak =, zamiast: +.

¹⁴⁹² (G. K.) Ten rachunek jest niejasny.

¹⁴⁹³ (A. P.) Po ormiańsku: եկեղեցին Աւետման Ս. Աստուածածնին (jekeghecín Awetman S(urp) Astwacacín) (w wymowie wschodnioormiańskiej).

krzyż, ornatów nie było, pieniądze: cztery czerwone złote, 46 czerwonych florenów, 264 i pół białych florenów, 115 talarów, złoto: 12 miskali¹⁴⁹⁴, 2 sztabki złote, 18 sdm¹⁴⁹⁵, 32 spitaki¹⁴⁹⁶, 48 róż, UԽԸ 248¹⁴⁹⁷, 228 litewskich, 11 potronów¹⁴⁹⁸, pozostałe – patrz w oznaczonym [?]. O kościele Świętej Bogurodzicy (ciąg dalszy). I ponieważ mały kościół nie mógł pomieścić tłumu ludzi, w roku Pańskim 1522 (czyli w roku ՋՀՄ 971 rachuby ormiańskiej) zbudowano nowy, większy i wspanialszy kościół pod wezwaniem Świętej Bogurodzicy. Zrobił¹⁴⁹⁹ to Jołbek. W tym kościele był cudowny obraz Matki Boskiej, który sprawiał i nadal sprawia niezwykłe, godne opowieści cuda. Ale tych cudów nie spisywano przez ostrożność¹⁵⁰⁰. Do tego obrazu pielgrzymują (ludzie) z różnych nacji i otrzymują to, o co proszą. Z dwoma takimi przypadkami zetknąłem się osobiście. Widziałem dwóch paralityków (którzy odzyskali zdrowie). Jednym był ruski kapłan, a drugim – ktoś inny.

Ten cudowny obraz dał na pamiątkę (by o nim pamiętano w modlitwach), jak to wynika z numeru 3, pan Waško. (Zostawił też on albo ktoś inny?) pozłacaną srebrną koronę na głowę z szlachetnymi kamieniami i perłami. Światło Syna Jednorodzonego ozdobiło cudowny obraz, gdy zbliżyli się Turcy (843 + 551 + 1319 + 317 + 1711).

[Rok Pański] 1712. [Rok rachuby ormiańskiej] 1161.

[Rok panowania] Der Agheksandra 6.

Katolikos Jesaja¹⁵⁰¹, któremu podlegały [świątynie] Gandzasaru, Karabachu i Szirwanu, w tym (1712) roku napisał list do króla polskiego Augusta¹⁵⁰², po-

¹⁴⁹⁴ (G. K.) Zamiast մթխնի (tak u Roszki) powinno być: մթխալ lub մթղալ. Chodzi o jednostkę wagi równą 1,5 grama. (A. P.) Po polsku znaną w formie: miskal (od arab. miṯqāl).

¹⁴⁹⁵ (G. K.) Niezrozumiały skrót: Սսմ.

¹⁴⁹⁶ (G. K.) Po ormiańsku „spitak” znaczy: biały.

¹⁴⁹⁷ (G. K.) UԽԸ = 248. Zapis ten nie zgadza się z łacińską (arabską) liczbą 228. Doszło tu zapewne do pomieszanienia liter: Ի = 20, oraz Խ = 40.

¹⁴⁹⁸ (G. K.) Czyli bodronów.

¹⁴⁹⁹ (G. K.) Może: Շխնաւց – zbudował.

¹⁵⁰⁰ (A. P.) Lub: dla pewności – յսնհոյնիթն.

¹⁵⁰¹ (A. A. Z.) Jesaja Hasan-Dżalaljan (przed 1677–1728) – katolikos Aghwanku od 1701/1702, był uczestnikiem narady dostojników ormiańskich, na której podjęto decyzję o misji katolikos Hagopa do Rzymu, a w rezultacie – Israela Oriego, potem liczył na Rosję; jego list do króla polskiego zob. J. [T.] Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam*, Leopoli 1734, s. 281–282; idem, *Tragica Vertentis bellis Persici Historia Per repetitas clades*, Leopoli 1740, s. 174–175.

¹⁵⁰² (A. A. Z.) August II z dynastii Wettynów (1670–1733) – elektor saski od 1694 jako Fryde-

syłając ów list wraz z korespondencją jezuitę Judy Krusińskiego¹⁵⁰³. Katolikos Jesaja deklaruje w swym liście swoją lojalność wobec Stolicy Apostolskiej w Rzymie oraz wobec podlegających jej królów chrześcijańskich, patrz [pod rokiem] 1726 (*Krusz. Hist.*). Tenże katolikos Izajasz napisał również list obojętny do papieża Klemensa XI, wyznając wiarę katolicką¹⁵⁰⁴ i (wypowiadając się) przeciw jego wrogowi, heretykowi (*Krusz. Prod.*).

[Rok Pański] 1713. [Rok rachuby ormiańskiej] 1162.

[Rok panowania] Der Agheksandra 7.

Jan Tobiasz Augustynowicz, który w poprzednim (1711) roku został wybrany na następcę ormiańskiego arcybiskupa Lwowa, w tym roku (1713) został konsekrowany na biskupa o przydomku himerieński¹⁵⁰⁵.

[Rok Pański] 1714. [Rok rachuby ormiańskiej] 1163.

[Rok panowania] Der Agheksandra 8.

Czcigodny ojciec Bricius, jezuita¹⁵⁰⁶, w tym miejscu zakończył swoją kronikę. Dalszy ciąg tekstu jest oparty na innych źródłach. Kontynuujemy zatem opis tego, co się stało za naszych czasów.

Pan Nazar, syn hodźy Murada Szerimanenca¹⁵⁰⁷, mój wielki dobroczyńca, został skazany na śmierć, a przedtem był torturowany¹⁵⁰⁸, wraz z biskupem Dżulfy,

ryk August I, król polski w latach 1697–1706 i 1709–1733, nie przejawiał zainteresowania sprawą ormiańską, jakie miał jego poprzednik, Jan III, oraz tegoż bliski współpracownik, a w 1712 roku skonfliktowany z Augustem II wojewoda Jan Stanisław Jabłonowski; to właśnie prywatne miasto Jabłonowskiego, Mariampol (niedaleko Stanisławowa), oferowano uprzednio na siedzibę katolikosa eczmiaadyńskiego.

¹⁵⁰³ (A. A. Z.) Zob. o nim w *Spisie dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów* pod hasłem: Jezuita Krusiński.

¹⁵⁰⁴ (A. P.) W oryginale: ughghaparr.

¹⁵⁰⁵ (A. A. Z.) Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) – w 1710 roku obrany sufraganiem i koadiutorem w ormiańskiej diecezji lwowskiej (zob. rozdział *Przebrana elekcja 1710 roku we Wstępie*), konsekrowany z tytułem biskupa Himerii (łac. himeriensis), arcybiskup lwowski od 1715 roku.

¹⁵⁰⁶ (A. A. Z.) Zob. *Spis dzieł cytowanych przez autora oraz ich skrótów* pod hasłem: Bricius, jezuita.

¹⁵⁰⁷ (A. A. Z.) Por. rozdział *Roszka i rodzina Szehrimanów we Wstępie*.

¹⁵⁰⁸ (A. P.) W oryginale: фалаканав тандźжал (falakanaw tandźjal). Drugi wyraz znaczy: (u)męczony. Pierwszy natomiast jest narzędnikiem wyrazu „falaka” (tak jest wymawiany po turecku), zaopatrzonego w wykładnik określoności -n. Wyraz ten pochodzi z greki (phálanks, w genetywie: phálangos), jego pierwotne znaczenie: pień, pniak (stąd: falanga). W językach Bliskiego Wschodu (arabskim, perskim i tureckim) oznaczał dyby: kawał dREW-

za to, że wraz z ormiańskimi wielmożami pozbawili urzędu eunucha Ibrahima. Sam Nazar spoczął w Chrystusie, śpiewając, z jasnym obliczem (bez strachu) i mocnym głosem, Psalm 50: „Zmiłuj się Boże” oraz „Pieśń trzech (nade mną) młodzieńców” (*Jezuita Krusiński*¹⁵⁰⁹).

Konstanty Brankowa¹⁵¹⁰, ksiązę wołoski (którego kraj Turcy nazywają Kara-olah, a my – krajem Mintania¹⁵¹¹) [...] dla zabezpieczenia siebie i swoich posłał do skarbcza Wenecji, gdy ja tam byłem, kwotę 800¹⁵¹² tysięcy dukatów.

[Rok Pański] 1715. [Rok rachuby ormiańskiej] 1164.

[Rok panowania] Der Agheksandra 9.

W tym roku umarli niektórzy ormiańscy biskupi. Dnia 10 marca zakończył swe życie Oksentios Wyrzdzreskul, biskup Aladii¹⁵¹³, zwierzchnik Ormian Transylwanii. Stało się to w Wiedniu, przy czym pojawiły się podejrzenia, że został otruty. Przebywał w Wiedniu przez trzy lata. Starał się tam o uzyskanie od cesarza przywilejów potwierdzających wolność dla nowo zbudowanego miasta Szamosújvár (Gherla), które teraz nazywa się Armenopolis (po ormiańsku: Hajakaghak).

Wartan Hunanian również [zmarł w 1715 roku]. Był mądrym człowiekiem o głębokiej wiedzy, miłującym biednych, a przy tym niezmordowanym w pracach literackich i translatorskich. Przetłumaczył następujące dzieła: „Katechizm”, „Rzymską księgę papieży”, „Pokarm kapłanów”, „Bóg ...”¹⁵¹⁴, „Czego nie ma we Mszy?”, „Księga rytuałów” (czyli masztoc, dokładniej: „Cisaran”), „Skarbnica modlitw” i inne. Napisał „List do mieszkańców Eudoksji”, zachęcający ich do dobrych działań. Jest to księga pełna informacji o ormiańskich soborach, o katolikosach i wardapetach, którzy żyli aż do jego czasów. Kon-

na z otworami, w które zakuwano skazańca dla bicia go w pięty, a więc narzędzie tortur.

¹⁵⁰⁹ (H. W.) Należy dodać: *List*.

¹⁵¹⁰ (A. A. Z.) Konstantyn Brâncoveanu (1654–1714) – gospodar Wołoszczyzny w latach 1688–1714; z powodu opisanej tu męczeńskiej śmierci uznany przez Kościół prawosławny za świętego; por. rozdział *Proboszcz i oficjał w Stanisławowie we Wstępie*.

¹⁵¹¹ (A. A. Z.) Muntenia – nazwa wschodniej tylko części Wołoszczyzny, która także w języku staropolskim funkcjonowała jako alternatywna nazwa całego Hospodarstwa Wołoskiego – Multany.

¹⁵¹² (A. P.) To jest 200.

¹⁵¹³ (A. A. Z.) Tytułatura biskupia Werczireskiego (Verzara) tu podana nie jest pewna, a identyfikacja z diecezją Killala w Irlandii – wątpliwa, gdyż irlandzka diecezja była w tym czasie obsadzona przez rezydującego w niej biskupa.

¹⁵¹⁴ (H. W.) Miejsce do uzupełnienia, ale niezapisane przez Roszkę.

sekrował na biskupa tylko wardapeta Oxentiosa¹⁵¹⁵, ale kapłanów wyświęcił wielu. Odnowił siedzibę arcybiskupią itd.

Nasz lwowski arcybiskup Wartan Hunanian spoczął w Chrystusie, przeżywszy w pobożności 81 lat. Stało się to dnia 15 czerwca, gdy minęło 29 lat od czasu rozpoczęcia przez niego posługi biskupiej. Szybko przejął po nim władzę Der Howhannes Augustynowicz¹⁵¹⁶, który otrzymał od Ojca Świętego palusz. Był pierwszym, który zaczął nosić wielki krzyż arcybiskupi. Uporządkował wiele spraw w naszych kościołach, często je odwiedzając. Za moim pośrednictwem organizował różne bractwa. Mianował mnie zewnętrznym oficjałem¹⁵¹⁷, to jest swoim zastępcą¹⁵¹⁸.

Na Wschodzie doszło do wielkich prześladowań prawowiernych¹⁵¹⁹. Biskup Mardinu, pan Der Melkon Tazbas[ian], z którym razem studiowałem, człowiek pobożny i mądry, z powodu swego katolicyzmu¹⁵²⁰ został, na rozkaz wezyra, aresztowany w Konstantynopolu wraz z księżmi: Der Howhannesem, Der Astwacaturem i Der Howsepem. Jak mi napisał, sześć miesięcy spędzili w więzieniu. A w kilka miesięcy później, gnębiony smutkiem, biskup Tazbas[ian] spoczął w Chrystusie.

Biskup Adrianopola Boghos Astwacatrenc (Astwadzadrenc), który przedtem był w Rzymie i z racji swej prawowiernej wiary został wydany, dał Turkom wiele pieniędzy, a gdy okazało się tego za mało, to jeszcze oddał swoją siostrę jako zakładniczkę i przybył do Lwowa, gdzie wkrótce zmarł w wieku 67 lat, w stanie podniosłej pobożności (*List naszego arcybiskupa*¹⁵²¹).

Prawowierni biskupi Sargis i Jeremia z lęku przed torturami, które ich czekały, gdyby nie chcieli wyrzec się chrześcijaństwa, przyjęli islam¹⁵²².

[Rok Pański] 1716. [Rok rachuby ormiańskiej] 1165.

[Rok panowania] Der Agheksandra 10.

[Rok Pański] 1717. [Rok rachuby ormiańskiej] 1166.

Der Agheksandr zmarł po 11 latach sprawowania rządów. Po nim (na tronie katolikosa) zasiadł Astwacatur z Hamadanu (1).

¹⁵¹⁵ (A. A. Z.) Wirzyreskiego.

¹⁵¹⁶ (A. P.) W oryginale: Howhannes Awgusztinenc.

¹⁵¹⁷ (A. P.) W oryginale: artakin oficial.

¹⁵¹⁸ (A. P.) W oryginale: pochanord.

¹⁵¹⁹ (A. P.) To jest katolików (ughghaparr).

¹⁵²⁰ (A. P.) Albo w ogóle: chrześcijaństwa, w oryginale: wasn ughghaparrutjan.

¹⁵²¹ (A. A. Z.) To jest Jana Tobiasza Augustynowicza.

¹⁵²² (A. P.) W oryginale: unuđluguuđl (taczakan), czyli: stali się Taczakami.

Astwacatur z Hamadanu¹⁵²³ został katolikosem eczmiadzyńskim w tym roku, po śmierci Agheksandra, który – wyznając prawdziwą wiarę – napisał był do papieża Klemensa list obediencyjny zawierający wielką pochwałę Kościoła rzymskiego.

[Rok Pański] 1718. [Rok rachuby ormiańskiej] 1167.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 2.

[Rok Pański] 1719. [Rok rachuby ormiańskiej] 1168.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 3.

Nasz biskup, Howhannes Augustynowicz, w ubiegłym roku 1718 zwołał synod kapłanów swojej diecezji dla uzgodnienia kalendarza¹⁵²⁴ z żywotami świętych¹⁵²⁵. To ja tego dokonałem wraz z innymi. Również ja zredagowałem po łacinie zapis imion świętych ormiańskich, natomiast w tym roku biskup Augustynowicz¹⁵²⁶ pojechał do Rzymu to potwierdzić. Ojciec Święty z miłością przyjął biskupa Augustynowicza i mianował go prałatem domowym i asystentem [tronu papieskiego]¹⁵²⁷, co było wielkim zaszczytem.

[Rok Pański] 1720. [Rok rachuby ormiańskiej] 1169.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 4.

Ahmed III, król Taczików¹⁵²⁸, wysłał Durriego Efendiego¹⁵²⁹ do szacha Husejna. Durri-efendi był człowiekiem wykształconym. Historię swego poselstwa napisał po turecku¹⁵³⁰ i podarował swemu sułtanowi. Jezuita pater Krusiński przetłumaczył na łacinę i wydrukował¹⁵³¹. Mam tę książkę [...].

¹⁵²³ (A. A. Z.) Astwacatur lub Astwadzadur I z Hamadanu (Hamadancy) był katolikosem od 1715 do 1725 roku, w dobie wojen rosyjsko-perskich.

¹⁵²⁴ (A. P.) W oryginale: unoluwnjg (tonacujc).

¹⁵²⁵ (A. P.) W oryginale: Յայտնութիւնք (Hajsmawurk).

¹⁵²⁶ (A. P.) W oryginale: prelat yntani.

¹⁵²⁷ (A. P.) W oryginale: unnpjətpwług (arrynterakac).

¹⁵²⁸ (A. A. Z.) Ahmed III (1673–1736) – sułtan turecki w latach 1703–1730.

¹⁵²⁹ (A. A. Z.) Dürri Ahmed Efendi († 1722) – poseł turecki do szacha perskiego w 1720 roku, z misją oficjalną ustanowienia szlaków handlowych między Austrią a Persją. (A. P.) Efendi – tytuł honorowy odnoszący się do osób duchownych i świeckich używany w osmańskiej Turcji.

¹⁵³⁰ (A. P.) W oryginale: taczkeren.

¹⁵³¹ Krusiński zawarł relację Dürriego Ahmeda Efendiego w kilku edycjach swej książki, o której pisze Roszka; z nich w stanisławowskim księgozbiornie znajdowała się ta: J. Krusiński, *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam seu Legationis a Fulgida Porta ad Sophorum Regem Schach Sultan Hussein anno 1720 expeditae autentica relatio*

[Rok Pański] 1721. [Rok rachuby ormiańskiej] 1170.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 5.

[...] A gruziński chan Wartan¹⁵³² [...], gdy się zorientował, że Turcy nie po to przybyli do jego kraju, by mu pomóc, lecz po to, by go zniewolić, zbiegł do Gilanu [w Persji], a stamtąd do Moskwy¹⁵³³ [...]. I tak aż do bieżącego roku 1739, w którym to piszę, Gruzja pozostaje pod jarzmem tureckim.

[Rok Pański] 1722. [Rok rachuby ormiańskiej] 1171.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 6.

Tego roku dnia 19 marca książę Turk-Afganów¹⁵³⁴, Mir Mahmud¹⁵³⁵, zdobył Farabad, leżący w pobliżu Dżulfy. Ponieważ Persowie nie pomogli Ormianom, ci poddali się Mir Mahmudowi [...]¹⁵³⁶. Gdy Turcy usłyszeli o zdobyciu [Persji przez] Myrwizów, bez jakichkolwiek powodów, napadli na Armenię. Wzięli do niewoli wiele tysięcy Ormian. Zabili wardapetów, niektórych za to, że nie zdradzili miejsca ukrywania skarbów w Eczmiadzynie. Zdobyli Erywań, Tebryz i inne miejsca. Wszelako synowie melika Albanów¹⁵³⁷ ...¹⁵³⁸ zebrali Ormian, Albanów oraz innych, stawili opór Turkom i wielu z nich zabili. Wybrali sobie

quam redux e Persidae Legatus Durri Effendi Turcarum Imperatori Achmet III in scripto consignavit. Ex Turcico additis scholiis, Latine facta opera P. Judae Krusiński Soc. Jesu; Accessit ejusdem De Legationibus Polono-Persicis dissertation, Leopoli 1734.

¹⁵³² (G. K.) Chodzi o Wachtanga VI (1675–1737) – króla Kartlii w latach 1711–1715 i 1719–1724.

¹⁵³³ (A. A. Z.) „Do Moskwy” w znaczeniu „do państwa rosyjskiego”; w rzeczywistości król osiadł w Astrachaniu, gdzie zmarł.

¹⁵³⁴ (G. K.) Z Afganistanu.

¹⁵³⁵ (A. P.) Mir (z arab. amir) – książę. Mahmud Chan, syn Mir Wajsa, przywódca pasztuńskiego plemienia Gilzajów z Afganistanu, zdobył Persję w 1722 roku. W 1725 roku, po jego śmierci, władzę Afgańczyków (Pasztuni są jednym z narodów irańskich Afganistanu) nad Persją przejął kuzyn Mahmuda i sprawca jego śmierci, Aszraf Chan (panował do 1729 roku, gdy również jak jego poprzednik został zamordowany). Roszka imiona: Mir Wajs, Mir Mahmud i Aszraf notuje niedokładnie jako: Mihrweis, Mihr-Mahmed/Mohmed i Asraf.

¹⁵³⁶ (H. W.) Tam również [jest mowa] o zdobyciu Isfahanu.

¹⁵³⁷ (A. P.) Chodzi o kontynuację ludności starożytnej Albanii Kaukaskiej (teren dzisiejszej Republiki Azerbejdżanu). Byli to zarmenizowani miejscowi chrześcijanie kaukaskiego pochodzenia, rządzeni przez tzw. melików (z arab. malik – król). W wymowie ormiańskiej nazwa owych Albanów (i ich kraju) brzmi: Aghwanci, Aghwank, i mocno przypomina ormiańską nazwę irańskich (muzułmańskich) Afganów (Awghanci).

¹⁵³⁸ (H. W.) Zostawione wolne miejsce.

za szacha starszego syna melika Albanów, Howhannesa, który aż do roku 1732 rozumnie kieruje swym krajem, leżącym wśród wysokich gór¹⁵³⁹.

[Rok Pański] 1723. [Rok rachuby ormiańskiej] 1172.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 7.

Przed zdobyciem Isfahanu Turk-Afganowie¹⁵⁴⁰ przemocą wydarli Ormianom z Dżulfy 70 tysięcy tomanów i pięćdziesiąt dziewcząt ormiańskich. Niektóre z nich od razu umarły ze strachu, inne zostały zwrócone w następstwie prośb. Po zdobyciu Isfahanu [Afganowie] trzy razy po 70 tysięcy tomanów zabrali samym tylko Ormianom z Dżulfy [...].

A co do [kwestii], skąd pochodzą Turk-Afganowie, to Krusiński powiada, że w prowincji Szirwan¹⁵⁴¹ byli Ormianie Albanowie¹⁵⁴². Podbici przez Tamerlana¹⁵⁴³ w następstwie wojny, wiele razy powstawali zbrojnie przeciwko zdobywcy. Ten jednak siłą wygnał ich z Szirwanu i osiedlił na drugim krańcu Persji, w pobliżu Indii. A żeby nie pozostali wiernymi religii chrześcijańskiej, Tamerlan zabronił ormiańskim wardapetom i kapłanom nauczania, tak że stopniowo owi porzucili świętą wiarę i stali się muzułmanami. Lud ów od niedawna jest określany nazwą Mirwez¹⁵⁴⁴, która pochodzi od imienia Mir

¹⁵³⁹ (A. P.) Chodzi tu o Arcach pokrywający się z grubsza z Górskim Karabachem. Roszka formalnie rozróżnia Ormian (Haj) od Albańczyków (Aghwanci), ale faktycznie potomkowie starożytnych chrześcijańskich kaukaskich Albańczyków, którzy zbiegli przed zalewem muzułmańskim w XI wieku na zachód, w góry Zakaukazia, zasymilowali się z Ormianami. Zachowali wiarę chrześcijańską, ale stracili odrębność narodową i językową. Inaczej było z ludnością tzw. nizinnego Karabachu (Szirwan), która przyjęła islam i się sturczyła (dzisiejsi Azerbejdżanie, czyli Azerowie, dawniej zwani kaukaskimi Tatarami).

¹⁵⁴⁰ (A. P.) Podobnie jak pod rokiem 1722, Roszka miesza podobnie brzmiące po ormiańsku nazwy etniczno-geograficzne. O Afgańczykach pisze: Թուրք-աղուանք, zamiast: Աֆղանք (Afghank), co się wymawia: Turk-Aghwank (z „gh” takim jak „ch” w polskim wyrazie „klechda”). A kaukaska Albania to po ormiańsku również: Aghwank.

¹⁵⁴¹ (A. P.) Szirwan – część terenu współczesnej Republiki Azerbejdżanu.

¹⁵⁴² (A. P.) W oryginale: Հայք Աղուանք (Haj-kh Aghwan-kh).

¹⁵⁴³ (A. P.) W oryginale Roszki mamy Տամիր-խան (Tamir-chan/Damir-chan) oraz Tamerlane (w zapisie łacińskimi literami). Chodzi o Timura Chromego, znanego także jako Tamerlan i Timur Lenk (od: Timūr-e Lang) (1336–1405) – wodza mongolsko-turkijskiego plemienia Barlasów, założyciela dynastii Timurydów, panującego w latach 1370–1405 nad większą częścią Azji Środkowej, Iranem, Irakiem i Zakaukaziem.

¹⁵⁴⁴ (H. W.) Na drugiej stronie karty 430 jest napisane: „Wschodni naród Myrwez, który przez jezuitę Krusińskiego jest nazywany Turk-Afganami”. (A. P.) Roszka błędnie pisze: Թուրքաղուանք (Turk-Aghwank), myląc Afgańczyków z mieszkańcami zakaukaskiej Albanii.

Wajs¹⁵⁴⁵. Tak się nazywał przywódca antyperskiego powstania owego ludu (*Krus.*).

Der Karapet, arcybiskup Tyflisu, przybył do Lwowa i złożył wyznanie wiary przed Howhannesem Augustynowiczem, naszym arcybiskupem, po czym wyjechał do Rzymu.

W tym samym roku na polecenie Stolicy Świętej biskup kamieniecki Hozjusz¹⁵⁴⁶ złożył wizytę duszpasterską w naszej lwowskiej katedrze¹⁵⁴⁷.

[Rok Pański] 1724. [Rok rachuby ormiańskiej] 1173.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 8.

Turcy wtargnęli do państwa perskiego, wszelako – zanim dotarli do Tebryzu, by oblegać to miasto – zostali rozbici przez perskie wojska, z którymi współdziałali Ormianie. Jednakże warowne miasto Nachiczewan Turcy wyrwali Persom¹⁵⁴⁸ (*Krus. Prod.*) [...].

Mir Mahmud z wielkim wojskiem zaatakował Jazd, lecz został zdecydowanie odparty przez mieszkańców tego miasta. Upokorzony zawraca, a w następnym roku [mści się], mordując stu pięćdziesięciu krewniaków szacha Husejna. Mir Mahmud popadł w szaleństwo i poprosił w związku z tym ormiańskich kapłanów, by czytali nad nim Ewangelię i modlili się za niego. To mu nieco pomogło, tak że obiecał zwrócić wiele pieniędzy. Wszelako, ponieważ Mir Mahmud w następstwie swego szaleństwa doznał paraliżu, Turk-Afganowie na miejsce Mir Mahmuda królem uczynili Aszrafa Sultana (*Krus.*).

[Rok Pański] 1725. [Rok rachuby ormiańskiej] 1174.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 9.

¹⁵⁴⁵ Roszka pisze: Մհրպղէիս (Mihraweis).

¹⁵⁴⁶ (A. A. Z.) Stanisław Józef Hozjusz (1674–1738) – zanim został łacińskim biskupem kamienieckim (1722–1733), był sufraganem przemyskim, ordynariuszem inflancko-piltyńskim oraz administratorem diecezji kurlandzkiej i krakowskiej, po opuszczeniu Kamieńca Podolskiego został biskupem poznańskim; w trakcie wizytacji ormiańskiej diecezji lwowskiej zatwierdził statuty bractwa pobożnego świętego Grzegorza Oświeciciela Armenii przy ormiańskokatolickim kościele w Tyśmienicy.

¹⁵⁴⁷ (A. P.) W oryginale: Աթոռակալ եկեղեցի (Atorakal jekegheci), dosłownie: kościół tronowy.

¹⁵⁴⁸ (A. A. Z.) Chodzi o wojnę turecko-perską, toczoną w latach 1722–1727, podczas której Turcja zajęła Gruzję, Azerbejdżan, Kurdystan i Chuzestan, korzystając z walk toczonych przez Mahmuda Chana we wschodniej Persji; wojnę zakończył pokój podpisany z następcą Mahmuda, Aszrafem Chanem, jednak został unieważniony trzy lata później w wyniku zwycięskiej ofensywy wojsk szacha Tahmaspa II.

W tym roku na tronie perskim zasiadł Aszraf Sultan. Ormianom z Dżulfy przyznał prawo posiadania własnych sędziów, którzy mogli sądzić i skazywać na śmierć perskich złodziei i bandytów bez możliwości odwoływania się do kogokolwiek. Perskiemu szachowi Husejnowi wyraził ubolewanie z powodu wymordowania przez Mir Mahmuda jego synów. Co tydzień wypłacał szachowi Husejnowi kwotę tysiąca kuruszy. Aszraf skierował do Konstantynopola posła, któremu przydał w charakterze doradcy wielce utalentowanego pana Manuela, przywódcę rodu Szehrimanów, który otrzymał wszelkie pełnomocnictwa. Ale Turcy nie przyjęli tego poselstwa, argumentując tym, że to nie Aszraf, lecz Tahmas[p]¹⁵⁴⁹, syn szacha [Husejna], winien zasiadać na perskim tronie (*Krus.*). [...] Wojsko szacha Howhannesa¹⁵⁵⁰, wspomagane przez oddziały perskie, pokonało wojsko tureckie, które obozowało w pobliżu Erywania i mściło się na Ormianach za klęskę poniesioną od nich w poprzednim roku, w ten sposób, że żołnierze tureccy wzięli do niewoli mnóstwo Ormian. Jednakże Kapańczycy¹⁵⁵¹ dwukrotnie napadli na owych Turków i pozabijali ich (*Jud. [Krusiński]*).

[Rok Pański] 1726. [Rok rachuby ormiańskiej] 1175.

[Rok panowania] Der Astwacatura z Hamadanu 10.

Cesarz Karol¹⁵⁵² dnia 17 października tego roku przyznał przywileje Ormianom, którzy się ostatnio osiedlili w transylwańskim mieście Gherla i ozdobili je pięknymi budowlami. Przywileje te dawały temu miastu prawo do takiej wolności, jaką się cieszą inne miasta. Nazwę miasta Gherla, które przedtem nazywało się Szamosújvár, cesarz zmienił na Armenopolis¹⁵⁵³.

¹⁵⁴⁹ (H. W.) Tu jest dopisane: „W tym roku Turcy odbili Persom stolicę Szusz, to jest miasto Hamadan [...]”. Szusz – starożytna Suza, Hamadan – starożytna Ekbatana. (A. A. Z.) Tahmasp II (ok. 1704–1740) – przedostatni szach Persji z dynastii Safawidów, odbił swe państwo, poparty przez sąsiadów, z Tebrizu rozpoczynając walkę z Aszrafem Chanem, panował w latach 1729–1732.

¹⁵⁵⁰ (A. P.) Chodzi tu o wspomnianego wcześniej ormiańskiego melika Karabachu.

¹⁵⁵¹ (A. P.) Kapańczycy – Ormianie ze Sjuniku (południowa część współczesnej Republiki Armenii). Dawniej stolicą prowincji (nahangu) Sjunik było miasto Kapan (Ghapan). Tamtejsi Ormianie byli sąsiadami swych rodaków z Karabachu (Arcachu). Być może Roszka stawiał znak równości między pojęciami: Ormianie z Kapanu – Ormianie podlegający melikowi Howannesowi.

¹⁵⁵² (A. A. Z.) Karol VI Habsburg (1685–1740) – cesarz, król Węgier i Czech oraz arcyksiążę Austrii od roku 1711.

¹⁵⁵³ (A. P.) Po ormiańsku: Hajakaghak.

Katolikos Gandzasaru¹⁵⁵⁴ Jesaja w okresie wielkiego zamętu związanego z wojnami, jakie toczyli między sobą cudzoziemcy, zebrał Ormian, którzy w następstwie rozproszenia znaleźli się na terenie jego diecezji, i pobłogosławił na królewskim tronie księcia Mchitara, wybranego na króla narodu ormiańskiego. W ciągu kolejnych dwóch lat wojska melika Mchitara kilkakrotnie rozgromiły oddziały napadających Turków. Patrz [pod rokiem] 1728 (*Krusiński, Soc. J.*). Wardapet Mesrop, arcybiskup ...¹⁵⁵⁵, od dawna prawowierny¹⁵⁵⁶, przybył do Lwowa i złożył wyznanie wiary przed naszym arcybiskupem Janem Augustynowiczem. Gdy podróżował po Polsce, został z honorami przyjęty przez króla i wielmożów. Wojewoda¹⁵⁵⁷ Si[e]niawski¹⁵⁵⁸ zapewnił arcybiskupowi Mesropowi utrzymanie i zamieszkanie w swoim mieście Brzeżany. Trwało to niedługo, bowiem dnia 25 grudnia tego roku arcybiskup Mesrop odszedł do Chrystusa, po życiu pełnym dobrych uczynków.

[Rok Pański] 1727. [Rok rachuby ormiańskiej] 1176.

[Rok panowania] Der Karapeta z Ancyry¹⁵⁵⁹ 2.

Der Karapet z Ancyry, mąż pełen pokory i uznający zwierzchnictwo Świętego Kościoła Rzymskiego, żył niestety krótko.

[Rok Pański] 1728. [Rok rachuby ormiańskiej] 1177.

[Rok panowania] Der Karapeta z Ancyry 3.

Zmarł w tymże roku. Liczni Ormianie, którzy podlegali władzy melika Mchitara, zobaczywszy ciężkozbrojną armię turecką, która przybyła, by na nich napść, przestraszyli się i schronili w Gilanie, uznając zwierzchnictwo Moskali.

¹⁵⁵⁴ (A. P.) Gandzasar leży na terenie Karabachu.

¹⁵⁵⁵ (H. W.) Pozostawione puste miejsce.

¹⁵⁵⁶ (A. P.) W oryginale: ughghaparr.

¹⁵⁵⁷ (A. P.) W znaczeniu polskiego słowa „wojewoda” Roszka użył ormiańskiego wyrazu irańskiego pochodzenia: sparapet.

¹⁵⁵⁸ (A. A. Z.) Adam Mikołaj Sieniawski (1666–1726) – właściciel Brzeżan, był wojewodą bełskim w latach 1692–1710, w momencie przyjazdu arcybiskupa Mesropa natomiast był już hetmanem wielkim koronnym i kasztelanem krakowskim; zmarł jednak 18 lutego 1726 roku we Lwowie, a zatem Mesrop albo przyjechał przed tą datą, albo jego pobyt w Brzeżanach przypadł już na czasy jedynej dziedziczki Sieniawskiego, córki Marii Zofii, zamężnej wtedy ze Stanisławem Ernestem Denhoffem, wojewodą połockim, i to on mógł decydować o opiece nad ormiańskim arcybiskupem w dobrach swej żony.

¹⁵⁵⁹ (A. A. Z.) Ancyra, czyli Ankara. Karapet II w historiografii katolikosów eczmiadzyńskich nosi częściej przydomki: Ulnecy (z Ulnii, czyli z Zejtunu); obrany został w 1726 roku z uwagi na sytuację militarną w Armenii poza Eczmiadzynem, w Konstantynopolu, i zmarł w 1729 roku, zaledwie w rok po przybyciu do swej siedziby.

[Rok Pański] 1729. [Rok rachuby ormiańskiej] 1178.

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu¹⁵⁶⁰ 1.

Po śmierci pełnego pokory Karapeta zasiadł Der Abraham z Bagheszu.

[Rok Pański] 1730. [Rok rachuby ormiańskiej] 1179.

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu 2.

[Rok Pański] 1731. [Rok rachuby ormiańskiej] 1180.

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu 3.

Persowie na głowę pobili Turków koło Erywania, ale potem zawarli z nimi pokój¹⁵⁶¹.

[Rok Pański] 1732. [Rok rachuby ormiańskiej] 1181.

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu 4.

Dnia 28 października nasz pan Józef¹⁵⁶² zawarł drugie małżeństwo z Mariam¹⁵⁶³, córką marszałka wielkiego [koronnego]¹⁵⁶⁴ z rodu [Mniszchów]¹⁵⁶⁵.

¹⁵⁶⁰ (A. A. Z.) Abraham II Choszabecy (1677–1734) – urodzony w Choszab, w prowincji Wan (stąd przydomek), ale zwany też: Mszeczy (był biskupem Muszu od 1708 roku), Bageszeczy, Keghecy; katolikosem był krótko, nie od 1729 (jak pisze Roszka), lecz od 1730 roku.

¹⁵⁶¹ (A. A. Z.) Roszka pisze o epizodzie wojny turecko-perskiej, toczonej w latach 1730–1735. W 1731 roku szach Tahmasp II podjął próbę ofensywy na Kaukaz, ostatecznie nieudaną; w jej trakcie szach chciał odbić Armenię, Gruzję i Dagestan spod władzy tureckiej, doszło do oblężenia Erywania, gdzie zrazu szach odniósł zwycięstwo, ale potem jego armia została pobita przez odsiecz turecką, a on – zmuszony do podpisania pokoju, na mocy którego Kaukaz pozostał w Imperium Osmańskim.

¹⁵⁶² (A. A. Z.) Józef Potocki (1673–1751) – wojewoda kijowski (1702), hetman wielki koronny (1735), wojewoda poznański (1744), kasztelan krakowski (1748); dzierżawca kilku starostw i właściciel m.in. dwóch miast zasiedlonych przez Ormian – Stanisławowa, który ufortyfikował, wybrukował, gdzie wznosił ratusz i sfinansował budowę kościoła ormiańskiego, oraz Kut, dla których wyjednał prawo magdeburskie (1715).

¹⁵⁶³ (A. A. Z.) Błąd Roszki, chodzi nie o Mariam (Marię), lecz Ludwikę Mniszchównę (1712–1785), właścicielkę m.in. Krasieczyna, gdzie uruchomiła wytwórnę haftowanych szat liturgicznych, fundatorkę kilku kościołów, damę orderu Krzyża Gwiazdzystego, bezdzietną w małżeństwie z Potockim.

¹⁵⁶⁴ (A. A. Z.) Józef Wandalin Mniszech (1670–1747) – stryjeczny wnuk carycy Maryny Mniszchówny, marszałek wielki koronny od 1713 roku, uprzednio marszałek nadworny litewski (1706), kasztelan krakowski (1742).

¹⁵⁶⁵ (A. A. Z.) Ten fragment tekstu nie został umieszczony przez autora pod konkretną datą. Lecz wiadomo z innych źródeł, że drugie małżeństwo właściciela Stanisławowa miało miejsce w 1732 roku.

[Rok Pański] 1733. [Rok rachuby ormiańskiej] 1182,

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu 5.

[Rok Pański] 1734. [Rok rachuby ormiańskiej] 1183.

[Rok panowania] Der Abrahama z Bagheszu 6.

Der Abraham z Bagheszu zmarł w listopadzie tego roku. Po nim katolikosem został również Abraham, ale z Tekirdaghu¹⁵⁶⁶. Był to mąż mądry, umięjący pięknie mówić, a przy tym pełen pokory. Z tego powodu wszystkim ...¹⁵⁶⁷. Przybył do kraju Bughdanów¹⁵⁶⁸ i przebywał na otagu¹⁵⁶⁹; spotkał się [wówczas] z naszym arcybiskupem Howhannesem w roku Pańskim 1724. Dnia 11 listopada wróciłem ze Lwowa do domu.

[Rok Pański] 1735. [Rok rachuby ormiańskiej] 1184.

[Rok panowania] Der Abrahama, arcybiskupa Tekirdaghu 1.

[Rok Pański] 1736. [Rok rachuby ormiańskiej] 1185.

[Rok panowania] Der Abrahama z Tekirdaghu 2.

Katolikos Abraham usłyszał, że Persowie i Turcy są niedaleko Eczmiadzyna i [postanowił] wyjść naprzeciwko perskiemu [wodzowi] Tahmaspowi Chanowi¹⁵⁷⁰. Wziął pozwolenie od Köprülü-oghlu, dowódcy Turków, którzy wtedy

¹⁵⁶⁶ (A. A. Z.) Abraham III Kretacy († 1737) – uprzednio, w latach 1708–1734, ormiański biskup Rodosto (Tekirdağ) w Tracji (obecnie europejska część Turcji), gdy pełnił tę funkcję, pojawił się na pograniczu polsko-mołdawskim i dlatego Roszka nadaje mu przydomek „z Tekirdaghu”; obrany katolikosem został w 1734 roku w trakcie pielgrzymki do Eczmiadzyna, spisał kronikę walk Nadira Chana o odzyskanie Kaukazu przez Persję; o kontaktach Roszki z przyszłym katolikosem zob. w rozdziale *Korespondenci i znajomi we Wstępie*.

¹⁵⁶⁷ (G. K.) Zdanie niedokończone.

¹⁵⁶⁸ (A. P.) W oryginale: Պոլսապետ – Bughdanac.

¹⁵⁶⁹ (G. K.) W oryginale: օթաղիւ. Poprawniej byłoby zapewne: յօթաղիւ, gdzie օթաղ otagh znaczy: schronienie. (A. P.) Chodzi o wyraz tureckiego pochodzenia. We współczesnym języku tureckim „oda” znaczy: pokój, pomieszczenie, izba; starsza forma tego wyrazu, obecna u Roszki, zachowała się we współczesnym języku perskim (jako zapożyczenie turkijskie) pod postacią: otâq/otâgh – pokój, izba. (A. A. Z.) Roszka pisze o jarmarkach, jakie odbywały się na granicy polsko-mołdawskiej, w różnych miasteczkach (Śniatyn, Chocim, Horodenka itd.), na które przybywali z jednej strony kupcy ormiańscy, polscy i żydowscy z Królestwa Polskiego, a z drugiej kupcy ormiańscy z Turcji i Persji oraz mołdawscy i tureccy; nazywano je otokami lub otagami, trwały dwa lub trzy tygodnie, a kupcy mieszkali w szałasach i chatach doraźnie wzniesionych z drew.

¹⁵⁷⁰ (A. A. Z.) Chodzi o Nadira Szaha, zwanego także: Tahmasp-Qoli Khan, lub Nadir Szah Afszar (1688–1747) – wybitnego wodza perskiego, który odbudował potęgę państwa

panowali nad Armenią, i wyruszył na dzień drogi przed Tahmaspa Chana, perskiego wodza. Zjednął go sobie uprzejmą mową i zaprosił do Eczmiadzyna, lecz Tahmasp podjął katolikosa obiadem, po czym kazał mu wrócić do klasztoru, mówiąc: «Ja sam przybędę jako pielgrzym, bowiem wasz kościół jest domem Bożym».

Poznałem pewnego człowieka, który jako newirag rozdawał święty miron osobom świeckim w mieście Boczian¹⁵⁷¹ i w innych miastach w Bogdanii. Ale nie mogę milczeć o bezprawnym czynie Der Girakosa wardapeta, który dwa lata wcześniej w [tym] mieście w kościele na oczach ludu porwał mszał, podarł na kawałki i spalił, a potem razem ze swoimi poplecznikami pobił jednego z kapłanów. Wstrętne jest pisać o takich rzeczach, ale skargi nie dają mi spokoju i nie pozwalają milczeć.

[Rok Pański] 1737. [Rok rachuby ormiańskiej] 1186.

[Rok panowania] Der Abrahama z Tekirdaghu 3.

Der Hagop Augustynowicz¹⁵⁷² dnia 5 maja tego roku został konsekrowany na biskupa Egei¹⁵⁷³. Stał się tym samym następcą i koadiutorem P[rzewielebnego]¹⁵⁷⁴ Howhannesa Augustynowicza, naszego lwowskiego arcybiskupa, który właśnie skończył 72. rok życia. Hagop Augustynowicz był synem pana Krikora Augustynowicza¹⁵⁷⁵, który był rodzonym bratem wymienionego wyżej arcybiskupa. Hagop Augustynowicz najpierw kształcił się w papieskiej szkole or-

i usunął z jego tronu Safawidów, obejmując go w 1736 roku, jako pierwszy z dynastii Afszarydów.

¹⁵⁷¹ (A. A. Z.) Botoszany w północnej Mołdawii; w języku staropolskim nazywano je Bocian.

¹⁵⁷² (A. A. Z.) Jakub Stefan Augustynowicz (1701–1783) – po opisanych przez Roszkę epizodach w jego biografii, 11 lutego 1737 roku, został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską jako koadiutor stryja, 15 maja 1737 roku objął zarząd nad diecezją przy nim, a w 1751 roku, po jego śmierci, został arcybiskupem lwowskim dla Ormian.

¹⁵⁷³ (A. P.) Egeidia u Roszki. (A. A. Z.) Aegae, w językach słowiańskich: Egeia – starożytne miasto portowe nad Morzem Śródziemnym o długiej historii, w tym też ormiańskiej, gdyż w pierwszej połowie I wieku p.n.e. należało do Wielkiej Armenii, a w latach 1080–1375 – do Królestwa Armenii Cylicyjskiej; nosiło różne nazwy w różnych językach, także: Lyeys, Laiazzo, w języku ormiańskim zaś – Ajas; obecnie dawna Egeia została wchłonięta przez miasto Yumurtalik, w prowincji Adana, w Turcji. W formie przymiotnikowej tytuł biskupi Jakuba Stefana Augustynowicza brzmiał: Aegaeus, co w języku polskim oddawano słowem: egejski.

¹⁵⁷⁴ (A. P.) Skrót: Գ, od: Գերասյայծաւ (Gerapajcarr).

¹⁵⁷⁵ (A. A. Z.) Grzegorz Augustynowicz – zamożny kupiec lwowski, starszy gminy ormiańskiej we Lwowie.

miańskiej Lwowa, po czym został posłany do Rzymu, do wielkiego kolegium ormiańskiego Urbanum, gdzie ukończył wszystkie studia w zakresie filozofii i teologii. Uzyskał tam stopień doktora teologii¹⁵⁷⁶. Wróciwszy do ojczyzny, po kilku latach został nauczycielem filozofii we lwowskiej szkole¹⁵⁷⁷. Za swoje zasługi został dnia 27 lutego 1736 roku wybrany na następcę [arcybiskupa lwowskiego].

Katolikos Abraham zmarł 27 kwietnia według kalendarza łacińskiego. Wschodni¹⁵⁷⁸ pisali mi, że został on otruty, ponieważ miał zamiar rozpowszechniać katolicyzm¹⁵⁷⁹.

[Rok Pański] 1738. [Rok rachuby ormiańskiej] 1187.

[Rok panowania] katolikosa Der Ghazara¹⁵⁸⁰ 2.

[Rok Pański] 1739. [Rok rachuby ormiańskiej] 1188.

[Rok panowania] katolikosa Der Ghazara 3¹⁵⁸¹.

¹⁵⁷⁶ (A. P.) W oryginale: Աստուածաբանական վարդապետություն (Astwacabanakan war-dapetutjun).

¹⁵⁷⁷ (A. A. Z.) Chodzi o Kolegium Papieskie dla Ormian, prowadzone przez teatynów.

¹⁵⁷⁸ (A. A. Z.) Wschodni – czyli Ormianie z Orientu; Ormianie polscy tak nazywali swych rodaków mieszkających w imperiach tureckim i perskim oraz przybyszy stamtąd.

¹⁵⁷⁹ (A. P.) Ուղղափառություն (ughghaparutjun) – prawdziwą wiarę.

¹⁵⁸⁰ (A. A. Z.) Ghazar I z Dżahuk († 1751) – ormiański biskup Smyrny, obrany katolikosem eczmiaadzyńskim w 1737, konsekrowany w 1738 roku.

¹⁵⁸¹ (A. A. Z.) Roszka był już w roku 1739 chory i zmarł 31 października w trakcie pracy nad *Chronologiq*; nie zdołał jej ukończyć.

SUMMARY

Chronology or Church Annals by Stefan Stefanowicz Roszka

Stefan Stefanowicz Roszka (Stepannos Stepanian Roshka) was an outstanding Armenian intellectual from Poland, liturgist, lexicographer, historian, translator, and Catholic priest, who lived from 1670 to 1739.

He was born into an Armenian merchant family in Kamieniec Podolski (Kingdom of Poland, today: Kamianets-Podilskyi in Ukraine) shortly before the city was captured by Turkey in 1672. At that time, he and his family took refuge in Transylvania, where in Gyergyószentmiklós (today: Gheorgheni in Romania), he received his basic education at an Armenian church school and was ordained to the minor orders by Minas Zilifdar-oghlu, bishop of the Moldavian and Wallachian Armenians, who sympathized with Catholicism. Around 1689, he returned to Poland to study for the Armenian Catholic priesthood in Lwów (today: Lviv). At the request of archbishop Vartan Hunanian, ordinary of the Armenian Catholic diocese of Lwów, he studied theology in Rome at the Collegium Urbanum (Pontifical Urban College for the Propagation of the Faith) from 1691. It was also in Rome that he was ordained a priest by Elia (Elijah), the Armenian bishop of Bethlehem (1700), and obtained his doctorate (1701). During his studies, he met many prominent figures of the Roman and Armenian Churches, translated letters from Armenian hierarchs and secular dignitaries (including those brought by Israeal Ori, envoy of the Armenian meliks) for Pope Clement XI, and became close to the wealthiest family of Armenian merchants from Persia, the Scerimans (Shahremanians). He returned to Poland in 1701 as a seasoned expert on Armenian rites and culture; he was fluent in Armenian, Latin, Italian, and Polish, as well as Greek and Bulgarian. In 1703, archbishop Deodat Nersesowicz, who administered the diocese of Lwów, sent him to do pastoral work in Podolia and Pokuttia, the regions with the largest Armenian settlements in Poland. He was first a dean there, residing mainly in the two largest parishes – Kamieniec Podolski and Stanisławów (today: Ivano-Frankivsk). In 1710, with the support of the Roman Curia, he sought the position of Armenian archbishop of Lwów, but was unsuccessful due to resistance from the Armenian community in this city. In 1718, the new archbishop, Jan Tobiasz Augustynowicz, appointed him as an official, i.e., the bishop's

judge in that part of the diocese which had previously been under his authority as dean. In 1719, he also became parish priest in Stanisławów. In 1729, he was general visitor of the Armenian Catholic parishes in Transylvania. The plan to make him bishop there failed due to opposition from the local Roman Catholic bishops. He died in Stanisławów.

Throughout his life, Roszka collected books and manuscripts and created the latter. He documented his life, took notes of lectures he attended in Rome, wrote down words from Armenian readings, commented on the history of old manuscripts, translated from Latin, recorded the lives of his parishioners, systematically compiling books of their births, marriages, and deaths, and corresponded with numerous personalities. Many of his writings are now valuable sources for the history of Polish Armenians and their Church. He is the author of only one printed work – penitential reflections entitled *Դմռն նորոնյօթաւն Գլունօնյ* (*The Gates of Divine Mercy*), published in Venice in 1702 at the expense of the Sceriman family. The rest of his works remained in manuscripts, most of which are now held by: the Mechitarist Libraries in Vienna and Venice, the Foundation for the Culture and Heritage of Polish Armenians in Warsaw, Matenadaran in Yerevan, and the Vatican Library. These include textbooks on theology and philosophy, translations of religious texts, revised versions of the liturgical books of the Armenian Catholic Church, and dictionaries (Armenian-Latin and Latin-Armenian, as well as Polish-Armenian and Armenian-Polish).

Roszka's most ambitious historical work is *Ժամանակագրություն կամ տարեկանը էքեղեցականը* (*Chronology or Church Annals*), the autograph of which is kept in the library of the Mechitarist Fathers in Vienna (ref. no. 266). Roszka began writing it at the end of his life, so he did not manage to finish and edit it. For this reason, there are mistakes, errors in dating, inconsistencies, unfinished sentences, and abbreviations that are not always legible. Roszka's intention was to present the history of the Armenian nation and Church from the 1st century to the beginning of the 18th century, following the example of cardinal Cesare Baronio's work, popular in Europe, entitled *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (*Ecclesiastical Annals from the Birth of Christ to the Year 1198*), which was published in twelve volumes between 1588 and 1607. One of the first abridged versions of Baronio's work was made by the Italian Jesuit Giovanni Gabriele Bisciola and published for the first time in Lyon in 1602, as well as in Cologne and Venice. Roszka referred to this abridged version at the beginning of his work, and it was clearly the basis on which he relied. Each entry in the *Chronology* is dated according to the Latin calendar (first Julian, then Gregorian) and the Armenian calendar. It also gives the reigns of the kings of Armenia, followed by the catholicos and Roman emperors. Apart from Baronio, he relied on Old Armenian historians, especially Arakel of Tabriz and Moses of Khoren, as well as on the work of Clemente Galano, a Catholic missionary among the Armenians, on Armenian Christianity. When mentioning canonized persons, he referred to the Armenian and Roman liturgical calendars, which contained their short biographies. Sometimes he had access to first-rate source material, collected by himself or stored in the archives of the diocese of Lwów. He used documents that are no longer available today, as well as data taken from rare Armenian manuscripts. The most valu-

SUMMARY

able part of the *Chronology* seems to be the one concerning the history of Armenians in Poland and the Armenian Church in the 17th and 18th centuries, as it contains accounts of events that Roszka either witnessed himself or received information about from older eyewitnesses. The *Chronology* is also a source for learning about the horizons of knowledge and historical awareness of the author and his circle, i.e., an environment rooted in two cultures—Armenian and Polish—and two worlds—Oriental and Latin.

The Polish translation is based on the Vienna edition of the original *Chronology*, prepared by the Mechitarist scholar, Father Hamazasp Voskian (*Մեկիսանոսի Ռօշքայ ժամանակագրությունը կամ տարեկանք եկեղեցականք*, ed. Հ. Ոսկեան, Վիեննա 1964). The translation from Old Armenian was done by Dr. Gevorg Kazaryan (National and Kapodistrian University of Athens), the Polish text was prepared by Dr. Stanisław Ulaszek (University of Gdańsk), and the introduction, including the author's biography, was written by Dr. Andrzej A. Zięba (Jagiellonian University), who also edited the entire work. The authors of the commentaries are: Hamazasp Voskian, Gevorg Kazaryan, Prof. Andrzej Pisowicz (Jagiellonian University) and Andrzej A. Zięba. Ms Monika Agopsowicz (Foundation for Culture and Heritage of Polish Armenians) participated in the preparation of the volume. The Polish translation is accompanied by a list of bibliographic abbreviations used by Roszka, as well as an index of people and geographical names.

Keywords: Stefan Roszka, Armenian Church, history of Armenia, Armenians in Poland, Armenian historiography

STRESZCZENIE

Chronologia, czyli roczniki kościelne **Stefana Stefanowicza Roszki**

Stefan Stefanowicz Roszka (Stepannos Stepanian Roshka) był wybitnym intelektualistą ormiańskim z Polski, liturgistą, leksykografem, historykiem, tłumaczem i duszpasterzem katolickim, żyjącym w latach 1670-1739.

Urodził się w ormiańskiej rodzinie kupieckiej w Kamieńcu Podolskim (Królestwo Polskie, dziś: Kamianets-Podilskyi na Ukrainie) tuż przed zajęciem tego miasta przez Turcję w 1672 roku. Wówczas wraz z rodziną schronił się w Siedmiogrodzie, gdzie w Gyergyószentmiklós (dziś: Gheorgheni w Rumunii) odebrał podstawowe wykształcenie w kościelnej szkole ormiańskiej i otrzymał niższe święcenia kapłańskie z rąk Minasa Zilifdar-oghlu, biskupa Ormian mołdawskich i wołoskich, który sympatyzował z katolicyzmem. Około 1689 roku wrócił do Polski, aby we Lwowie uczyć się na księdza obrządku ormiańskokatolickiego. Studia teologiczne na polecenie arcybiskupa Vartana Hunaniana, ówczesnego ordynariusza ormiańskokatolickiej diecezji lwowskiej, odbywał od 1691 roku w Rzymie w Collegium Urbanum przy Kongregacji Kościołów Wschodnich. W Rzymie też otrzymał święcenia kapłańskie z rąk Elii (Eliasza), ormiańskiego biskupa Betlejem (1700) i uzyskał doktorat (1701). W trakcie studiów poznał wielu wybitnych ludzi Kościołów rzymskiego i ormiańskiego, tłumaczył dla papieża Klemensa XI listy od hierarchów i świeckich dostojników z Armenii (m.in. przywiezione przez Israeala Oriego, posła melików ormiańskich), zbliżył się do najbogatszej rodziny ormiańskich kupców pochodzących z Persji – Scerimanów (Shahremanian). Do Polski wrócił w 1701 roku jako wytrawny znawca obrządku i kultury ormiańskiej; władał biegle językami: ormiańskim, łacińskim, włoskim i polskim, a także greckim i bułgarskim. W 1703 roku został przez arcybiskupa Deodata Nersesowicza, zarządzającego diecezją lwowską, skierowany do pracy duszpasterskiej na Podolu i Pokuciu, czyli w regionach największego w Polsce zasiedlenia ormiańskiego. Był tam najpierw dziekanem, rezydującym głównie w dwóch największych parafiach – Kamieniec Polski i Stanisławów (dziś: Ivano-Frankivsk na Ukrainie). W 1710 roku starał się z poparciem Kurii rzymskiej o funkcję arcybiskupa lwowskiego, lecz bezskutecznie z powodu oporu ormiańskiej gminy we Lwowie. W 1718 roku nowy arcybiskup, Jan Tobiasz Augustynowicz, mianował

go oficjałem, czyli sędzią biskupim w tej części diecezji, która podlegała mu wcześniej z racji pełnienia funkcji dziekana. W 1719 roku został też proboszczem w Stanisławowie. W 1729 roku był wizytatorem generalnym parafii ormiańskokatolickich w Siedmiogrodzie. Plan uczynienia go tamtejszym biskupem nie powiódł się z powodu sprzeciwu miejscowych biskupów rzymskokatolickich. Zmarł w Stanisławowie.

Roszka przez całe życie zbierał księgi i rękopisy oraz tworzył – dokumentował swoje losy, notował wykłady, których słuchał w Rzymie, wypisywał słowa z ormiańskich lektur, komentował historię starych ksiąg rękopiśmiennych, przekładał z języka łacińskiego, uwieczniał przypadki swych parafian, układając systematycznie księgi ich urodzin, zaślubin i zgonów, korespondował z licznymi osobistościami. Wiele z tych jego pism ma dziś wartość cennych źródeł do dziejów Ormian polskich i ich Kościoła. Jest autorem jednego tylko dzieła drukowanego – rozmyślań pokutnych pod tytułem *Դռնն արարմանը Բոսկոյ* (*Wrota miłosierdzia Boskiego*), wydanych w Wenecji w 1702 roku, sumptem rodziny Sceriman. Reszta jego prac pozostała w rękopisach, których najwięcej posiadają dziś: Biblioteki OO. Mechitarystów w Wiedniu i Wenecji, Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, Matenadaran w Erywaniu i Biblioteka Watykańska. Są to: podręczniki do teologii i filozofii, przekłady tekstów religijnych, poprawione wersje ksiąg liturgicznych Kościoła ormiańskokatolickiego, słowniki (ormiańsko-łaciński i łacińsko-ormiański oraz polsko-ormiański i ormiańsko-polski).

Najbardziej ambitnym dziełem historycznym Roszki jest *Ժամանակագրություն Կաթողիկոսական Եկեղեցու* (*Chronologia lub roczniki kościelne*), którego autograf przechowywany jest w bibliotece OO. Mechitarystów w Wiedniu (sygn. 266). Zaczął je Roszka pisać pod koniec życia, więc nie zdążył ukończyć oraz zredagować. Z tego powodu zdarzają się w nim pomyłki, wady w datowaniu, niekonsekwencje, zdania niedokończone i nie zawsze czytelne skróty. Zamiarem Roszki było przedstawienie dziejów narodu i Kościoła ormiańskiego od wieku I do początków XVIII, na wzór popularnego w Europie dzieła kardynała Cesare Baronio pod tytułem *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* (*Roczniki kościelne od narodzenia Chrystusa do roku 1198*), które ukazało się drukiem w dwunastu tomach w latach 1588-1607. Jedno z pierwszych ujęć skrótowych dzieła Baroniusza zostało dokonane przez włoskiego jezuitę, Giovanniego Gabriela Bisciołę i wydane po raz pierwszy w Lyonie w 1602 roku, a także w Kolonii i Wenecji. Na tę właśnie skrótową wersję powołał się Roszka już na wstępie swej pracy, widać była podstawą, na której się oparł. Każda zamieszczona w *Chronologii* zapiska opatrzona jest datą roczną według kalendarza łacińskiego (najpierw juliańskiego, potem gregoriańskiego) i ormiańskiego. Podawana jest też rachuba lat panowania królów Armenii, a następnie katolikosów, oraz cesarzy rzymskich. Daleko nie wszystkie lata otrzymały treść. Być może Roszka planował je wypełnić, ale nie zdążył. Poza Baroniuszem, oparł się na historykach staroormiańskich, zwłaszcza na Arakelu z Tebryzu i Mojżesz z Chorenu, oraz na pracy katolickiego misjonarza wśród Ormian, Clemente Galana, o chrześcijaństwie ormiańskim. Wspominając osoby kanonizowane, odwoływał się do kalendarzy liturgicznych, ormiańskiego i rzymskiego, zawierających ich krótkie zyciorysy. Niekiedy dysponował pierwszorzędnym materiałem źródłowym, zebrany

STRESZCZENIE

przez siebie lub przechowywanym w archiwum diecezji lwowskiej. Wykorzystał dokumenty dziś już niedostępne, a także dane zaczerpnięte z rzadkich rękopiśmiennych dzieł ormiańskich. Najcenniejszą częścią *Chronologii* wydaje się być ta, która dotyczy dziejów Ormian w Polsce oraz Kościoła ormiańskiego w wiekach XVII i XVIII, gdyż zawiera relacje o wydarzeniach, których Roszka był albo świadkiem albo otrzymał o nich wiadomość od starszych od niego naocznych informatorów. *Chronologia* to także źródło do poznania horyzontów wiedzy i świadomości historycznej autora i jego kręgu, czyli środowiska osadzonego w dwóch kulturach – ormiańskiej i polskiej, oraz w dwóch światach – orientalnym i łacińskim.

Podstawą przekładu polskiego jest edycja wiedeńska oryginału *Chronologii*, dokonana przez uczonego mechitarystę, o. Hamazaspa Voskiana (*Մեղիկապետի Ռօշկայ Ժամանակագրությունը կամ տարեկալը եկեղեցականը*, ed. Հ. Ռսկեան, Վիեննա 1964). Przekład z języka staroormiańskiego wykonał dr Gevorg Kazaryan (National and Kapodistrian University of Athens), tekst polski przygotował dr Stanisław Ulaszek (Uniwersytet Gdański), wstęp, zawierający biografię autora, napisał dr hab. Andrzej A. Zięba (Uniwersytet Jagielloński), który też całość zredagował. Autorami komentarzy są: Hamazasp Voskian, Gevorg Kazaryan, prof. Andrzej Pisowicz (Uniwersytet Jagielloński) oraz Andrzej A. Zięba. Przekład polski opatrzony został spisem skrótów bibliograficznych, zastosowanych przez Roszkę, a także indeksem osób, nazw geograficznych i terminów etnicznych.

Słowa kluczowe: Stefan Roszka, Kościół ormiański, historia Armenii, Ormianie w Polsce, historiografia ormiańska

INDEKS OSÓB

Indeks nie obejmuje nazwisk autorów prac cytowanych w przypisach, chyba że zostali wzmiankowani wraz z pełnymi imionami jako twórcy diskutowanych dzieł lub poglądów historiograficznych. Osoby występujące tylko pod swymi imionami zostały zidentyfikowane dodatkowo poprzez podanie pełnionej funkcji lub posiadanego statusu. Uwzględnione zostały postaci fikcyjne, które Roszka podaje za Mowsesem Chorenacym, opatrzone je przymiotnikami: ‘legendarny’ lub ‘rzekomy’, aby odróżnić od postaci historycznych często o tych samych imionach, działających jednak w innym czasie. Do imion zwierzchników Kościoła ormiańskiego dostosowane zostały określenia ‘patriarcha’ (do połowy VI wieku) i ‘katolikos’ (po synodzie w Dwinie, gdy tytuł ten się upowszechnił), a w tym drugim przypadku także przymiotniki odpowiadające miejscu rezydencji.

A

- Aaron, postać biblijna 115, 199
Abaga-chan (Abaka), władca państwa Ilchanidów 350, 351
Abas, patriarcha Albanii Kaukaskiej 231-232
Abas I Bagratuni, król Armenii 285, 287
Abas I Bagratuni, król Karsu 306
Abas Bagratuni, koregent Armenii 291, 296, 308
Abas Bagratuni, sparapet Armenii 278, 281
Abbadon (Abdion), przywódca rebelii 119
Abbas I Wielki, szach Persji 290, 409, 410, 412-415, 419, 424, 428, 447
Abbasydzi, dynastia arabska 273, 279, 282, 344
Abd al-Malik ibn Marwan, kalif 252, 253
Abd al-Masih (Christodulos), święty 294
Abdion, zob. Abbadon
Abdiuos, zarządca Edessy 124
Abdallah ibn Abd al-Malik, książę perski 252, 253
Abdullah (Abdallah ibn Hatim al-Bahili), wojskownik Armenii 252
Abela Leonardo 405
Abercjusz, biskup 147
Abgar V (Ukkāmā bar Ma’nu), król Osroene 85, 116-117, 117-127, 230, 258, 286, 402, 405
Abgar Tochatecy, dpir 402
Abgarenc Sefer, zob. Bartolomeo Abgaro
Abibus, męczennik 152
Ablabiusz, konsul 184
Abraham, diakon, święty 216, 217
Abraham, inicjator wydania dzieła Stefana Lehacego 31
Abraham, ojciec Panosa 376
Abraham, postać biblijna 116, 305
Abraham I Aghbatancy, patriarcha ormiański 234-237
Abraham II Chosabecy (Mszycey, Bageszeczy, Keghecy), katolikos eczmiaadzyński 472-473

INDEKS OSÓB

- Abraham III Kretacy, katolikos eczmia-dzyński 55, 230, 473-475
- Abraham Bedros I (Ardziwan), katolikos ormiańskokatolicki 54, 55
- Abraham z Arazdu, pustelnik 217
- Abrahamian, ród ormiański 241
- Abu Sa'id Muhammad al-Marwazi (Abuset), gubernator Armini 273
- Abusahl Arcruni 291
- Abuset, zob. Abu Sa'id Muhammad al-Marwazi
- Accursi Sebastiano 83
- Adanacy, zob. Grigor, patriarcha
- Adarnasa IV, król Iberii 279
- Addaj, zob. Tadeusz z Edessy
- Adde, komes 192
- Adde, zob. Tadeusz z Edessy
- Adrian, zob. Hadrian, cesarz
- Aeas z Aleksandrii, uczony 313
- Afszarydzi, dynastia perska 474
- Agabos, prorok 127
- Agajan Eduard 11
- Aghatangelos, historyk ormiański 94, 106
- Aghbakecy, zob. Filippos, katolikos
- Aghbatancy, zob. Abraham I, patriarcha
- Agheksandr I Dżughajecy, katolikos eczmia-dzyński 98, 457-460, 462-466
- Agnes, królowa Armenii Cylicyjskiej 378
- Agopsicz, zob. Wartanowicz
- Agopsowicz Monika 14, 18, 23, 44, 93
- Agopsza, zob. Wartanowicz Agopsza
- Agragantcy, zob. Grigor, święty
- Ahmed I, sułtan turecki 410
- Ahmed III, sułtan turecki 33, 42, 466
- Ailabercy, zob. Musze, patriarcha
- Aintabcy, zob.: Howhannes IV, katolikos; Jeghiazar I, katolikos
- Ajjubidzi, dynastia sułtańska 334
- Akakusz (Akakios), biskup meliteński 207
- Akinian Nerses 77
- Akorecy, zob. Anastas I, katolikos
- Aksentowicz (Anksencjan) Dzarug (Carug, Zarug) 13, 23, 24, 447
- Aksentowicz (Hasso Aksentowicz) Grzegorz 47
- Aksentowicz (Hasso Aksentowicz) Hanko 48
- Aksentowiczówna Szakira, zob. Sahagowiczowa Szakira
- Al-Aszraf Chalil, sułtan mamelucki 33, 356, 467, 469, 470
- Al-Ka'im (Abu Dża'far Abdallah ibn Ahmad al-Kadir Al-Ka'im bi-amri 'llah), kalif 305
- Al-Mansur Ali, dowódca mamelucki 349
- Al-Mansur Kalawun, dowódca mamelucki 349
- Al-Musta'sim (Abu Ahmad Abdallah ibn al-Mustansir bi'llah), kalif 344
- Al-Mu'tamid (Abu'l-'Abbās Ahmad ibn Dża'far ibn Muḥammad ibn Hārūn al-Mu'tamid 'alā'Liāh), kalif 279
- Al-Mutawakkil, zob. Dżafar al-Mutawakkil
- Al-Nasir Muhammad, sułtan Egiptu 370
- Al-Walid I (Al-Walid ibn Abd al-Malik ibn Marwan), kalif 255
- Al-Zahir Ghazi (Al-Malik az-Zahir Ghiyath ud-din Ghazi ibn Yusuf ibn Ayyub), emir Aleppo 334
- Alan Ozan, wódz perski 190
- Albani Giovanni Francesco, zob. Klemens XI, papież
- Albert Wielki, święty 347, 369
- Alberyk z Ostii, legat papieski 318
- Albi Bernard d' 370
- Albianos, ojciec patriarchy Sahaka 193, 194
- Aleksander I, papież 117, 142, 143
- Aleksander I, król polski 373
- Aleksander VII, papież 432, 433, 439
- Aleksander VIII, papież 18
- Aleksander Wielki, król macedoński 120
- Aleksy I Komnen, cesarz bizantyjski 165, 310, 315, 321
- Alicja, pani Taronu 338
- Alinach, książę ormiańsko-cylicyjski 362, 365
- Aliszan Ghewond 10, 89, 101
- Alp-Arslan (Muhammad Alp Arslan bin Dawud Czaghri), sułtan seldżucki 308, 315
- Ałtunowicz (Altunczi, Tochatecy, Zamoscacy) Jakub (Hagop) 62, 417

INDEKS OSÓB

- Amalryk I, król Jerozolimy 322
 Amatuni, książęcy ród ormiański 141, 178
 Amatuni, zob. Wahan
 Amirowicz Grzegorz 47, 48, 84
 Ammianus Marcellinus, pisarz rzymski 94
 Anahit, bogini 158
 Anak Suren-Pahlawi 154, 155, 159
 Anaklet, papież, święty 139
 Anan (Ananun), rzekomy król Edessy 125, 126
 Anan (Ananiasz), posłaniec króla Abgara 123
 Anania I Mokacy, katolikos achtamarski 285-288
 Anania Sebastacy, antykatolikos 337
 Anania (Ananiasz) Szirakacy (Szirakuni), uczony ormiański 232, 248, 254
 Ananienc, zob. Grigor Warakecy
 Anastas I Akorecy, katolikos dwiński 247-248
 Anatoliusz, konsul rzymski 206
 Anawarzecy, zob.: Grigor VII, patriarcha, Hagop II, katolikos
 Andreas z Bizancjum 230
 Andronik II Paleolog, cesarz bizantyjski 356, 357
 Andronik Komnen Euforbenos, bizantyjski namiestnik Cylicji 321
 Andrzej, apostoł 123
 Andzewacik, ród ormiański 145
 Anecy, zob.: Barsegh II, katolikos; Chaczik II, katolikos; Samuel, historyk
 Ankolaszar, ulubieniec sułtana mameluckiego 349
 Anksencjan, zob. Aksentowicz Dzarug
 Anna, córka cesarza Leona 256
 Anna, święta 85, 252
 Annia Aurelia Galeria Lucilla, cesarzowa rzymska 147
 Anthimos (Antym, Antymos, Antymiusz) I, patriarcha konstantynopoliński 229
 Antioch, wódz rzymski 176
 Antioch IV Epifanes, władca Syrii 117
 Antioch Kantemir, gospodar Mołdawii 459
 Anton Wielki, pustelnik, święty 162, 163, 171
 Antonin z Florencji (Antonius Florentinus, Antonino Pierozzi), święty 108, 390
 Antonius á Sancto Clemente (Krzysztof Balsamowicz) 51
 Antypater I, prokurator Judei 116,
 Anusjz, zob. Sahakanojsz
 Apahun, ród ormiański 123
 Apirat, zob. Grigor VI, katolikos
 Apolinary z Laodycei 199
 Arakel Bageszecy (Baghiszecy), wardapet 385
 Arakel Wagharszapatcy, katolikos eczmia-dzyński 405-407
 Arakel Popig (Bobig), biskup Jerndżaku 439
 Arakel z Tebryzu (Dawriżecy), historyk 87, 95, 233, 304, 390, 410, 414, 415, 430, 433
 Arakelian (Erzurumcy) Chaczadur 20, 21, 33, 37, 47, 48, 56, 73, 76, 450
 Aram 215
 Aramonecy, zob. Dawid I, katolikos
 Aratius, brat Nerseha 228
 Araweghjanowie, ród ormiański 141
 Archelaos, zabójca patriarchy Aristakesa 173
 Arckecy, zob. Samwel, patriarcha
 Arcruni, zob. pod imionami: Abusahl, Atom, Dawid, Gagik, Hamazasp, Mehrużan, Sahak, Senekerim Howhannes
 Ardaszir I, władca Persji 152-155, 156, 157, 158
 Ardaszir II, władca Persji 191, 192, 199-201
 Ardziwian Abraham, zob. Abraham Bedros I, katolikos
 Ardższecy, zob. Jeghija I, katolikos
 Aretas IV Filopatris, król Petry 122
 Arewelcy, zob. Wartan Arewelcy
 Argam Muracjan, nahapet 134, 135, 140
 Arghency, zob. Howhannes, biskup
 Argun, ilchan 360
 Aristakes I, patriarcha ormiański 156, 169, 170-173, 183
 Aristakes II Athorakal, katolikos eczmia-dzyński 390-392
 Aristakes III z Eczmiadzynu, katolikos eczmia-dzyński 395, 396
 Aristakes Lastiwercey, historyk 298
 Ariusz, teolog chrześcijański 174, 189, 199

INDEKS OSÓB

- Arkadiusz (Flavius Arcadius), cesarz wschodniorzymski 128, 196, 197, 200, 202
- Arsacydzi (Arszakidzi, Arszakuni), dynastia partyjsko-ormiańska 124, 130, 145, 149, 151, 155, 156, 158, 168, 171, 175, 178, 188, 193, 194, 196, 199, 200, 214, 276
- Arszak, rzekomy król perski 140
- Arszak (Arsakes) II, król Armenii 179, 182, 183-193
- Arszak III, król Armenii 191, 195-191, 201
- Arszakuni, zob. Arsacydzi
- Arszakuni, zob. Warazdat
- Arszam, mniemany król Armenii 117, 118, 123
- Arszaruni Grigor 55
- Arszawir, mniemany król perski 117, 120-121
- Arszawir I Kamsarakan, sparapet Armenii 170, 178-179
- Artabanus (Ardawan) II, król partyjski 120
- Artabanus (Artewan, Artaban) IV, król partyjski 151-153
- Artabasdes (Artabaz), cesarz bizantyjski 256, 261
- Artakses (Artaszes) I, król Armenii 117, 119, 135, 144
- Artakses (Artaszes) III (Zenon), król Armenii 120
- Artaksydzi, dynastia 117
- Artaszes, król edesski 117
- Artaszes, syn Arszawita, rzekomy król perski 120-125
- Artaszes, syn Sanatruka, legendarny król Armenii 130, 131, 133, 135-144
- Artaszes, zob. Artakses
- Artaszir (Artaxias) IV, król Armenii 205, 207-211
- Artawazd, legendarny król Armenii 137, 138, 140-145
- Artawazdes (Artawazd) I, król Armenii 117, 144
- Artawazd Mandakuni, sparapet Armenii 155, 158
- Artazecy, zob. Mesrop, katolikos
- Arystoteles, filozof grecki 62, 71, 218, 219
- Aspasan, zob. Alp-Arslan
- Aspurakes I Manazkertcy, patriarcha ormiański 195-197
- Astiages, król Armenii 126
- Astwacatur, kapłan ormiański w Konstantynopolu 465
- Astwacatur, ojciec arcybiskupa Barsama 406
- Astwacatur, wardapet, newirag 395
- Astwacatur, wardapet z Muszu 444
- Astwacatur, zob. też: Jazd-buzd, święty; Teustetid, święty
- Astwacatur I Hamadancy, katolikos eczmia-dżyński 465, 466-470
- Astwacatrenc (Astwadzadrenc) Boghos 465
- Astwadzadur Kostandnupolsecy 99
- Aszchadar, teść króla Tirydatesa III 158
- Aszchen, żona króla Tirydatesa III 158, 163
- Aszot I Bagratuni, król Armenii, wcześniej Aszot V, sparapet i pierwszy książę 274, 275, 276, 278, 279
- Aszot II Bagratuni (Jerkat), król Armenii 282, 284, 285
- Aszot II Bagratuni, pierwszy książę Armenii 250
- Aszot II Bagratuni, książę Taronu 274
- Aszot III Bagratuni, król Armenii 287, 291
- Aszot IV Szachinszach Bagratuni, król (koregent) Armenii 296, 303, 304
- Aszot V Bagratuni, sparapet i pierwszy książę Armenii, zob. Aszot I, król Armenii
- Aszraf Chan (Aszraf Sultan), władca Persji 33, 467, 469, 470
- Asztiszatcy, zob. Par-nerseh, patriarcha
- Atanagines, ojciec patriarchy Nersesa I 181, 183
- Atanazy III, patriarcha antiocheński 257
- Atanazy Jerozolimski, święty 173, 174, 186, 187
- Atenogenes, biskup, męczennik 159
- Atom Arcruni, syn króla Senekerima-Howhannesa 291
- Atom Gnuni, książę, święty 204
- Attyk (Attikos), patriarcha konstantynopoliński 201
- August II (Fryderyk August I), król polski, elektor saski 37, 40, 42, 66, 462,

- Augustynowicz Grzegorz (Krikor) 474
 Augustynowicz Jakub (Hagop) Stefan 474, 475
 Augustynowicz Jan Lazar 39
 Augustynowicz (Awgusztinenc) Jan (Howhannes) Tobiasz 39, 41, 43-45, 47, 68, 72, 74-76, 85, 463, 465, 466, 469, 471, 474
 Awde, matka króla Sanatruka 124
 Awedyk (Gabriel), ormiański arcybiskup lwowski 381, 383, 384, 388, 389, 391
 Awedyk z Tokatu, ormiański patriarcha konstantynopolitański 456, 457
 Awerroes ibn Ruszd, uczony arabski 62
 Awgusztinenc, zob. Augustynowicz
 Azaria, uczeń Ananii Szirakacego 254
 Azaria I Dżughajecy (Szachkertcy), katolikos cylicyjski 405, 407, 414
 Azaria II, katolikos cylicyjski 22, 27, 444, 453
- B**
 Babgen I Otmuecy, patriarcha ormiański 216, 222, 223, 264
 Babgen Sjunii, nahapet 195
 Badżenc Augustyn 424
 Bageszeczy, zob.: Abraham II, katolikos; Arakel, wardapet; Howhannes IX, katolikos
 Bagrat II Bagratuni, pierwszy książę Armenii 273, 274, 275
 Bagrat IV, król Gruzji 305
 Bagrat Mamikonian, filozof 259
 Bagratuni, zob. pod imionami: Abas, Aszot, Bagrat, Biurat, Dawid, Gagik, Howhannes Smbat, Kiurike, Muszegh, Sahak, Smbat
 Bagratydzi (Bagratuni), dynastia ormiańska 96, 100, 130, 282, 284, 285, 298, 299, 303, 312, 317, 323
 Bagrewandcy, zob. Nerses II, patriarcha
 Bahram II, władca Persji 156, 211
 Bahram (Wahram) IV, władca Armenii 196, 201
 Bahri, dynastia mamelucka 370
 Bajazyd I, sułtan osmański 382
 Bajbars (Al-Malik Az-Zahir Rukn ad-Din Bajbars al-Bundukdari), sułtan mame-lucki 349
 Bajdu, władca państwa Ilchanidów 358
 Bakur, bdeszcz 176
 Bakur I, król Iberii 170
 Balasz, zob. Wagharszak, władca Persji
 Baldwin, pan Neghiru 371, 372
 Baldwin II, hrabia Edessy, król Jerozolimy 315
 Balienc Nerses 370
 Balsamowicz Krzysztof, zob. Antonius á Sancto Clemente
 Baltazar, uczeń patriarchy Howhannesa VII 24
 Barącz Sadok 10, 15, 28, 43, 49, 65, 70, 71, 74, 78-81, 84, 89, 308, 376
 Barbe, zob. Bebai
 Barberini Carlo 27, 54
 Barberini Francesco 54
 Barberini Maffeo, zob. Urban VIII, papież
 Barboni Michelangelo 105
 Bardzrberdcy, zob. Kostandin I, katolikos
 Barlaam, święty 258-259
 Baronio (Baroniusz) Cesare 86, 87, 90, 94-96, 105, 115, 127, 142, 150, 275
 Barsam z Trapezuntu, ormiański arcybiskup lwowski 406, 407
 Barsegh, zob. Barseghian
 Barsegh I Pahlawuni, katolikos cylicyjski 314, 315, 216
 Barsegh II Anecy (Pahlawuni), katolikos anijski 333
 Barsegh Eczmiadzynecy, katolikos eczmiadzyński 401, 402-404
 Barseghian (Kostandnupolsecy, Holow) Barsegh 62, 72, 428, 446, 447
 Barsegian Bella 12
 Barsimaeus (Barsimeos), biskup 140
 Bartłomiej, apostoł 126, 131, 161, 297, 376
 Bartłomiej, misjonarz, zob. Podio Bartolomeo
 Bartolomeo Abgaro (Sułtanszach, Sefer Ab-garenc) 402
 Basakas, zob. Wasak Mamikonian

INDEKS OSÓB

- Bawonecy, zob. Sion I, katolikos
 Bazyli, biskup Amasji 166, 169
 Bazyli, młodzieniec, zob. Vasil Dgha
 Bazyli, syn cesarza Leona Ormianina 270
 Bazyli I Macedończyk, cesarz bizantyjski 276, 277, 279
 Bazyli II Bułgarobójca, cesarz bizantyjski 101, 288, 291, 294, 296, 297, 300, 302, 304
 Bazyli Wielki (Bazyli z Cezarei), święty 180, 182, 186-189, 195
 Beatrycze, hrabina Edessy 316
 Bebai (Barbe), męczennica chrześcijańska 140
 Beda Czcigodny, benedyktyn 116
 Bedros, por. Petros
 Bedros Karkarecy, katolikos cylicyjski 408
 Bedrosian Robert 298, 340
 Begidżan Jan (Howannes) 67-68
 Bekalal, zob. Jakub ben Natan Becalal
 Belizariusz, wódz bizantyjski 228
 Bellarmino Roberto Francesco 62, 72, 73, 446
 Bellovacensis (Beauvais, Burgundus) Vincentius (Wincenty, Vincent) 97, 340
 Bendaker, zob. Bajbars
 Bendohar, zob. Bajbars
 Benedykt VIII, papież 301
 Benedykt XII, papież 370-372
 Benedykt od Świętego Krzysztofa (Jan Krzysztof Stefanowicz Urmanci) 47, 53
 Benedykt z Nursji, święty 328, 330
 Bernacka Krzysztofówna Katarzyna 45
 Bernacki (Bernatowicz) Bernard Mikołaj 45
 Bernacki Szczepan Krzysztof 45
 Bernatowiczowa Anna Teodorowa z Derwaszkiewiczów 45
 Bghndzawanecy, zob. Simeon, tłumacz
 Biernat z Lublina, pisarz polski 32
 Bilarghu, mongolski dowódca wojskowy 363
 Birkiszo, zob. Brikszo
 Bisciola Giovanni Gabriele 86, 115
 Biurakancy, zob. Geworg I, katolikos
 Biurat Bagratuni 118
 Bogdanowicz Jakub 66
 Bogdanowicz Jan 66
 Bogdanowicz Kirkor 14
 Bogdanowicz Osoba, zob. Osoba
 Bogdanowicz Roszka, zob. Roszka
 Bogdanowiczówna Marianna Romualda 460
 Boemund III, książę Antiochii 331, 334
 Boemund IV, książę Antiochii, hrabia Trypolisu 314, 338
 Boghos, biskup Diwriku 427
 Boghos I Sisecy, katolikos cylicyjski 377
 Boghos II Garnecy, katolikos cylicyjski 384, 385
 Bohosowicz (Paulowicz, Pawłowicz) Howanes (Jan) 44
 Bohosowiczowa Syrma z Todorowiczów Awramowiczów 44
 Bolsecy, zob. Howahannes, patriarcha
 Bona Francesco Girolamo 54
 Bona Giovanni 173
 Boncompagni Ugo, zob. Grzegorz XIII, papież
 Bonifacy VIII, papież 357-360
 Borghese Camillo, zob. Paweł V, papież
 Bortoli Antonio 30
 Boyvin Jean Gabriel 71
 Brietius (Briet, Bricius) Philippus (Philipe) 95-96
 Brkiszo Asori (Syryjczyk), patriarcha ormiański 211, 212, 215
 Brocki Jakub 42, 57
 Bugha al-Kabir, dowódca chazarski 273-275
 Burbonowie, dynastia 453
 Burdar, wychowawca Grzegorza Oświeciciela 155
 Bury (Vierbus, Buerius, Burius, de Burry) Willem (Guilielmus) van 87, 96
 Bznuni, ród ormiański 175
 Bzowski (Bzovius) Abraham (Stanisław) 87, 96, 115
 Bższkianc Minas 38, 63, 89, 373, 375, 394
C
 Cabassut Joannes (Jean) 96
 Calepino (Calepio, Calepinus) Ambrogio 78
 Cantelmo Giacomo 18, 444
 Capuano Pietro 337
 Cavaliere Silvio de' 39

INDEKS OSÓB

- Celestyn III, papież 334, 343
 Cezar August (Gajusz Juliusz Cezar Oktawian), cesarz rzymski 87, 116, 118-121
 Chaczadur (Krystyn), ormiański arcybiskupem lwowski 391, 395, 396
 Chaczadur I z Sivas (Sebastii), ormiański patriarcha konstantynopoliński 426
 Chaczadur III Gaghatacy Minterdzi, katolikos cylicyjski 433-434, 440
 Chaczadur Erzurumcy. zob. Arekelian Chaczadur
 Chaczadur Kesaracy, arcybiskup Nowej Dżulfy 421, 434
 Chaczadur z Galaty, wardapet 427
 Chaczadur z Zejtunu (Ulnii), katolikos cylicyjski 405
 Chaczeresowicz (Lehacy) Chaczko (Onofrios) 418
 Chaczik, hodża ze Starej Dżulfy 410
 Chaczik I Arszaruni, katolikos argiński 288-291, 293, 299
 Chaczik II Anecy, katolikos 306-307
 Chad, biskup Bagrewandu i Arszaruniku 183, 188
 Chalid al-Dżawad ibn Jazid ibn Mazijad, arabski gubernator Armenii 269
 Chaso (Hasso), zob.: Aksentowicz; Hankiewicz; Zarugiewicz
 Chigi Fabio, zob. Aleksander VII, papież
 Chocimirski Jan 14
 Chodykiewicz Klemens 88-89
 Chorenacy, zob. Mowses z Chorenu
 Chosrow (Chosroes) I (u Roszki, który połączył Chosrowa I i Chosrowa II w jedną osobę), król Armenii 151-155, 157
 Chosrow I Anoszirwan, władca Persji 225, 226, 231, 232, 235
 Chosrow II Parwiz, władca Persji 236, 238, 239
 Chosrow (Chosroes) III (u Roszki – II), król Armenii 159, 174, 175-179, 181
 Chosrow IV, król Armenii 196-199, 205
 Chosrowanusz, żona króla Aszota III 291
 Chosrowiducht, święta 158, 161, 163, 166, 171
 Choszabecy, zob. Abraham II, katolikos
 Chotoraszency, zob. Symeon IV, katolikos
 Chozaïma ibn-Châzim al Tamîmî, arabski gubernator Armenii 267
 Christian Stephan, jezuita 58
 Collestate Bernardin da 404
 Corcorecy, zob. Manuelian Zakaria
 Corvinus Johannes Arnoldi (Joannes Arnoldus Ravens) 72
 Cusani Agostino 28
 Cyprian, biskup Kartaginy 98
 Cyryl I Aleksandryjski, papież koptyjski, święty 187, 209, 325, 327
 Cyryl Jerozolimski, święty 55, 149, 173, 179, 193
 Czamczian Mikajel 252
 Czartoryski Adam 79
 Czyngis-chan, wielki chan mongolski 345
- ### D
- Daniel, chorepiskop 181
 Daniel, książę halicki, król Rusi 331
 Daniel, wardapet 370
 Dariusz, rzekomy król perski 130, 131, 134-136
 Daszjan Hagop (Jcobus) 10
 Daszkiewicz (Dachkewytch, Dashkevich) Jarosław (Yaroslav) 11, 90
 Dawid, król żydowski 116
 Dawid, teść Grzegorza Oświeciciela 156
 Dawid I, król Lori 291
 Dawid I Aramonecy, katolikos dwiński 259-261
 Dawid II, król Lori 291
 Dawid II Gagaghecy, katolikos dwiński 267, 269-272
 Dawid III Arkakaghin, katolikos cylicyjski 336-337
 Dawid III, katolikos achtamarski 380-382
 Dawid IV Budowniczy (Dawit Aghmaszenbeli), król Gruzji 317
 Dawid IV (V) Wagharszapatcy, katolikos ezmiadynski 407-422
 Dawid Arcruni, strateg Kapadocji 291
 Dawid Bagratuni, książę Taronu 274

INDEKS OSÓB

- Dawid Gnuni, męczennik 283
 Dawid Kuropalatos, król prowincji Tajk 301-302, 304
 Dawid Nerginacy (Niezwyciężony, Filozof), uczony ormiański 98, 210, 218, 219, 309, 350
 Dawid z Dwinu, święty 244, 247, 248, 252
 Dawidowicz Piotr 39
 Dawriżecy, zob. Arakel z Tebryzu
 Decjusz (Gaius Messius Quintus Decius), cesarz rzymski 140, 153
 Demeter I, król Gruzji 317
 Denhoff Stanisław Ernest 471
 Denhoffowa Maria Zofia z Sieniawskich 471
 Deńca Władysław 5, 93
 Derkasprowicz Zakaria 62
 Derszymunowiczowa Katarzyna z Łyskiewiczów 45
 Dertorosowicz Grzegorz 38, 52, 53, 57
 Derwiszjan Bohos 41, 69
 Dioklecjan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), cesarz rzymski 152, 157, 159, 164
 Dionizy Areopagita, święty 138, 375, 427, 443
 Dioskor, antykatolikos 299, 306
 Dioskur, patriarcha (papież) aleksandryjski 227
 Diradur, awakerec kamieniecki 389
 Domażyński Basil 62, 264
 Domażyński Chaczko 62, 264
 Domażyński Krikor 62, 264
 Domicjan, cesarz rzymski 138
 Demir-chan, zob. Timur
 Domna, męczennica chrześcijańska 159
 Donigiewicz Donig 68
 Donigiewicz Mikołaj 45
 Donuszowicz Michno 406
 Donuszowicz Ulu-hodża 461
 Draschanakertcy, zob. Howhannes, katolikos
 Dwinecy, zob.: Howab, katolikos; Stepannos I, katolikos
 Dürri Ahmed Efendi 466
 Dymitr Zub, rzekomy książę ruski 307
 Dżagecy, zob. Zakaria I, katolikos
 Dżarugowicz, zob. też Zarugowicz
 Dżarugowicz Bogdan (Teodor) 35
 Dżarugowiczowa Syrma Bogdanowa 35, 64
 Dzierzkowski Józef Dobek 406, 411
 Dzoroporcy, zob. Sahak III (IV), katolikos
 Dżafar al-Mutawakkil (Ja'far ibn Muḥammad ibn Hārūn al-Mutawakkil 'alā Allāh), kalif 273, 274, 278
 Dżafar (Abū'l-Faḍl Ja'far ibn Aḥmad), kalif 282
 Dżahanszah, władca Kara Kojunlu 391, 392
 Dżahkecy, zob. Ghazar I, katolikos
 Dżanaszjan Mesrob 11
 Dżughajecy, zob.: Agheksandr I, katolikos; Azaria, katolikos; Hagop IV, katolikos; Matewos; Simeon, gramatyk; Stepannos, biskup
 E
 Eczmiadzyncy, zob. Barsegh, katolikos
 Edesacy, zob. Nahapet I, katolikos
 Efrem Syryjczyk, święty 172, 189
 Eirene Paleologina, żona Mahmuda Ghazana 356
 Eldżigidej (Jerkaltaj), namiestnik mongolski 344
 Eleutherius, biskup Antiochii Pizdyjskiej 300
 Eleuteriusz, patriarcha chalcedoński Antiochii 300
 Elias, prorok 188
 Elias, zob. Jeghija
 Elias od Najświętszego Sakramentu, karmelita 420
 Elizeusz, prorok 188
 Elizeusz, zob. Jeghisze
 Elżanowski Tomasz 420
 Epifaniesz z Salaminy, biskup, święty 73, 129, 199
 Epiktet, biskup Koryntu 187
 Erastecy, zob. Ghewond I, patriarcha
 Erwand I Sakawakiac, król araracki 146
 Erwand, zob. Jerwand
 Erwanidzi, zob. Orontydzi
 Erzurumcy, zob. Arekelian Chaczadur
 Eudokia Ingerina, cesarzowa bizantyjska 279
 Eudoksja (Aelia Eudoxia), cesarzowa wschodniorzymska 128

Eugeniusz III, papież 320, 321
 Eugeniusz IV, papież 386
 Euklides, uczoney grecki 218
 Eustatiusz z Sebastii, biskup 186
 Eustorgiusz, prokurator Syrii 123
 Eutaliusz, opiekun Grzegorza Oświeciciela 155
 Eutyches, archimandryta 227, 232
 Eutychius (Eutychianus), biskup Amasji 169
 Eutymiusz Zygaben (Zigadenus), mnich, teolog 165
 Euzebiusz z Cezarei, historyk chrześcijański 117, 139, 170, 298
 Ewagriusz Scholastyk, historyk 123
 Ewagriusz z Pontu, teolog 98

É

Éble Gábor 17

F

Fabroni Carlo Agostino 26, 37, 54
 Faruchowicz Stefan 45, 57
 Faulcon Nicolas 100, 344
 Faust z Bizancjum, historyk 192, 193
 Fausta, cesarzowa rzymska 164, 173
 Febure (Fevre) Michel (Justinien de Tours) 447
 Fedor Dymitrowicz Lubartowicz, książę litewsko-ruski 308
 Ferriol d'Argental Charles de 456
 Filaret (Filaretos), święty 266
 Filip, apostoł 123
 Filip I Arab (Marcus Iulius Philippus), cesarz rzymski 153
 Filip II (Marcus Iulius Severus Philippus), cesarz rzymski 153
 Filip V, król Hiszpanii 433
 Filip z Antiochii, król Armenii Cylicyjskiej 314, 338
 Filippus, kapłan ormiański w Kamieńcu Podolskim 381
 Filippus I Aghbakecy, katolikos eczmiażynski 60, 95, 422, 423-430
 Filippus Makwecy, mnich 71, 441
 Filoteus, męczennik 152
 Firmilianus, biskup Cezarei Kapadockiej 98

Flavia Julia Helena, cesarzowa rzymska 164
 Flavia Maksymiana Theodora, cesarzowa 164
 Flawian, patriarcha konstantynopoliński 227
 Florian (Marcus Annius Florianus), cesarz rzymski 156
 Focjusz I, patriarcha konstantynopoliński 212, 274, 276, 277, 278
 Fotyn (Pothinus), biskup Lugdunum, święty 148
 Franciszek, papież 292
 Frankoghli, zob. Simawon
 Frencin Lazar 57
 Fryderyk I Barbarossa, król niemiecki, cesarz rzymski 332
 Fryderyk August I, zob. August II, król

G

Gabeghiancy, zob. Howhannes II, patriarcha
 Gabriel, zob. Awedyk
 Gagaghecy, zob. Dawid II, katolikos
 Gaghatocy, zob. Chaczadur III, katolikos
 Gagik I Arcruni, król Waspurakanu 284
 Gagik I Bagratuni, król Armenii 291, 295, 296
 Gagik II Bagratuni, król Armenii 303, 304, 312, 391
 Gagik Abas II, król Karsu 306-308
 Gajane, święta 160, 162, 174, 242, 429, 430
 Gajusz Juliusz Cezar Oktawian, zob. Cezar August
 Gajusz Wipsanisz Agrypa (Gaius Vipsanius Agrippa, Gaius Iulius Caesar Vipsianus), cesarz rzymski 119
 Galano (Galan, Galanos, Galanus) Clemente (Clementis, Klemens, Kghenes) 60, 87, 98-99, 101, 107, 223, 226, 252, 254, 257, 284, 342, 343, 349, 351, 355, 357, 359, 371, 426, 432-434, 458
 Galeria Valeria, córka cesarza Dioklecjana 164
 Galien (Publius Licinius Egnatius Gallienus), cesarz rzymski 155
 Gallus, jezuita 26
 Gandzakecy, zob. Kirakos, historyk
 Garabed (Karapet) I Keghecy, katolikos cylicyjski 380-383
 Garabed z Tulguranu, ormiański arcybiskup lwowski 408, 411, 412

INDEKS OSÓB

- Garnecy, zob.: Boghos II, katolikos; Geworg II, katolikos; Sahak IV, katolikos; Solomon I, katolikos
 Garnik, pustelnik 176
 Gasparian Gaspar J. 11
 Gasparini Gaspare 60, 439-440
 Gazawon (Gawazon), nacharar 197
 Georg, książę, fundator klasztoru Krna 323, 367, 372
 Georg, uczony 350
 Gerard z Cremony, uczony włoski 427
 Germanos (German) I, patriarcha konstantynopolitański 223, 258, 264
 Gernercy, zob. Mchitar I, katolikos
 Geworg I Biurakancy, katolikos dwiński 268
 Geworg II Garnecy, katolikos dwiński 278-281
 Geworg III Lorecy (Lawrecy), katolikos cylicyjski 309
 Ghazar, ojciec Stepannosa Ulnecego, męczennik 182
 Ghazar, Ormianin z Sisu 103
 Ghazar I Dżahkecy, katolikos eczmiaadyński 100, 475
 Ghazar Parpecy (Łazarz z Parpi), historyk 213
 Ghewond I Erastecy, patriarcha ormiański 225
 Ghewond (Lewond) Wanandecy, mnich, tłumacz 216, 217
 Giorgi III, król Gruzji 323
 Giorgi IV Lasz, król Gruzji 328
 Giragos, zob. Kirakos
 Girakos, kapłan ormiański w Botoszanach 474
 Giut, patriarcha ormiański 216-220
 Glerikus, męczennik 159
 Glover de Gleydeny Archibald Andrew 57
 Glover de Gleydeny Józef 57
 Gnel, bratanek króla Arsaka II 184, 185
 Gnuni, zob. po imionami: Atom; Dawid; Gurgen; Mżeż
 Gomidas Keumurdzian, błogosławiony 56, 457
 González de Santalla Tirso 26
 Graeve (Graevius) Johann Georg 97-98
 Gregoras, chorebiskup Arszarunig 257
 Grigor, biskup Filipopolis 332
 Grigor, chodża ze Stambułu 454
 Grigor, patriarcha albański 232
 Grigor, pielgrzym 323
 Grigor, zob. Grzegorz Oświeciciel
 Grigor (Kirkor), pierwszy ormiański arcybiskup lwowski 376, 378-379
 Grigor (Kirkor), trzeci ormiański arcybiskup lwowski 384
 Grigor I Mamikonian, książę Armenii 247, 248, 250
 Grigor I Adancy, katolikos cylicyjski 22, 447
 Grigor II, katolikos achtamarski 404
 Grigor II Kesaracy, ormiański patriarcha konstantynopolitański 418
 Grigor (Grigoris, Wahram) II Martyrofil (Wkajaser), katolikos cylicyjski 202, 293, 307-311, 314, 316
 Grigor (Grigoris) III Pahlawuni, katolikos cylicyjski 314, 316-324
 Grigor IV Tgha (Otrok), katolikos cylicyjski 326, 327-333
 Grigor V Karaweż, katolikos cylicyjski 333
 Grigor VI Apirat (Apiracy) Pahlawuni, katolikos cylicyjski 333-336
 Grigor VII Anawarzecy, katolikos cylicyjski 226, 243, 253, 254, 356-363, 367
 Grigor VIII Chandzoghat, katolikos cylicyjski 383
 Grigor IX Musabekenc, katolikos cylicyjski 385-387
 Grigor X Dżelalbekian (Makwecy), katolikos eczmiaadyński 387-391
 Grigor XI, katolikos eczmiaadyński 399
 Grigor XII Wagharszapatcy, katolikos eczmiaadyński 401-404, 407
 Grigor XIII (Serapion), katolikos eczmiaadyński 409
 Grigor Aczika 323
 Grigor Agragantcy, święty 238
 Grigor (Krikor, Gregorius) Ananienc Warakecy (Waragcy), ormiański arcybiskup lwowski 394, 402-403
 Grigor Kengwiz, biskup 372
 Grigor Magistros Pahlawuni 98, 99, 167, 305, 306, 308-310, 350
 Grigor Maraszecy (Filozof), mnich, uczony 128

INDEKS OSÓB

- Grigor (Krikor) Marzwanecy, wydawca 94
 Grigor Narekacy (Grzegorz z Nareku), pisarz
 101, 106, 272, 292-294, 297-299, 302,
 417
 Grigor Tatewacy, mnich, teolog 98, 103, 128-
 129, 338, 380
 Grigor-Supan I, książę Sjuniku Zachodniego
 273
 Grigorian (Wanandecy) Gabriel 56, 451
 Grigorian (Wanandecy) Ghukas 56, 451
 Grigorian Wartan 12
 Grigoris, patriarcha Albanii Kaukaskiej,
 święty 175
 Grigoris, patriarcha ormiański 234
 Grigorowiczowie, rzekomo ormiański ród na
 Litwie 336, 460
 Grzegorz I Wielki, papież 261, 328, 329
 Grzegorz III, papież, święty 260
 Grzegorz VII, papież 310, 311
 Grzegorz IX, papież 342, 351
 Grzegorz XI, papież 377
 Grzegorz XIII, papież 24, 403, 405
 Grzegorz XV, papież 415
 Grzegorz Oświeciciel, patriarcha, święty 64,
 85, 94, 99, 102, 105, 106, 111, 121, 128,
 154-156, 158-172, 174, 176, 181, 183,
 193, 200, 214, 220, 221, 226, 234, 244,
 245, 247, 256, 268, 290, 316, 326, 342,
 355, 365, 366, 368, 376, 387, 391, 415,
 425, 438, 448, 450, 455, 469
 Grzegorz z Nazjanzu (Teolog, Grigor Astwa-
 caban), święty 182, 189, 270
 Grzegorz z Nyssy, święty 62, 189, 195, 264
 Gurgen Bagratuni, zob. Kiurike I Bagratuni
 Gurgen Gnuni, męczennik 283
 Gurgi, król Gruzji, zob. Giorgi I
 Gutenberg Johannes 386
 Guy de Lusignan, zob. Kostandin II, król
 Gwido (Guy), hrabia 357
- H**
 Habsburgowie, dynastia 453
 Hagop, biskup Aleppo 22, 447
 Hagop (Jagop) Kafajecy, fundator ormiań-
 skiego kościoła we Lwowie 376-377
- Hagop I Klajecy (Uczony), katolikos cylicyj-
 ski 349-354
 Hagop II Anawarzecy (z Tarsu, u Roszki:
 z Sisu), katolikos cylicyjski 354, 367-380
 Hagop III Sisecy (z Sisu), katolikos cylicyjski
 29, 380, 382
 Hagop IV (u Roszki: III) Dżughajecy, katoli-
 kos 29, 60, 369, 427, 431-441, 462
 Hagop z Krny, wardapet 369
 Hagop z Nisibisu, pustelnik 340
 Hamadancy, zob. Astwadzadur I, katolikos
 Hamam (właściwie: Hakani, Afzal al-Dīn
 Badīl ibn ‘Alī ibn ‘Othmān) 350
 Hamazasp Arcruni, książę Waspurakanu 265
 Hamazasp Mamikonian, książę ormiański
 200, 206
 Hamdecy, zob. Minas, patriarcha
 Hadrian (Publiusz Eliusz Hadrian, u Roszki:
 Adrian), cesarz 140, 142, 143
 Hadrian IV, papież 316
 Hankiewicz Chaso (Hasso) Grzegorz (Kri-
 kor) 66
 Hanusz Jan 79
 Hasan Ali, sułtan Kara-Kojunlu 392
 Hasmoneusze, dynastia królewska 116
 Hasso (Chaso), zob.: Aksentowicz; Hankie-
 wicz; Zarugowicz
 Hawli, wostikan, zob. Chalid al-Dżawad ibn
 Jazid ibn Mazjajad
 Helena, zob. Flavia Julia Helena
 Helena, żona króla Abgara 126, 127
 Henryk I de Lusignan, król Cypru 343
 Henryk VI Hohenstauf, cesarz rzymsko-
 -niemiecki 334, 343
 Herakliusz, cesarz bizantyjski 241, 243, 245
 Herakliusz Konstanty, cesarz bizantyjski 245
 Herakleonas (Konstantyn Heraklejos), cesarz
 bizantyjski 245
 Herbest Benedykt 103, 391, 400
 Hermenegilda (Jerminda, Herminegildos),
 święta 236
 Hermon, uczeń Ananii Szirakacego 254
 Herod, król judejski 115, 116, 118-120, 122,
 177
 Herod Antypas, tetrarcha Galilei i Perei 122

INDEKS OSÓB

- Herod Filip II, tetrarcha Batanei, Gaulanitydy, Trachonu i Paneas 122
- Herodiada, żona Heroda 122
- Hesza, syn bdeszcha Bakura 176
- Hetom, zob. Hetum
- Hetum I (mnich Makary), król Armenii Cylicyjskiej 314, 343-350, 372
- Hetum II (mnich Jan, u Roszki: Wielki), król i regent Armenii Cylicyjskiej 226, 253, 254, 313, 353-364, 387, 423
- Hetum, pan Neghrinu 372, 375
- Hetum (Hayton, Haiton) z Korykos (Kurga), książę ormiańsko-cylicyjski, historyk 100, 108, 344, 345, 347, 361, 362
- Hetum z Lampronu, zob. Hetum I, król
- Hetumidzi, dynastia ormiańsko-cylicyjska 314, 337, 344, 365
- Hirkan II, król judejski 116
- Hiszam ibn Abd al-Malik, kalif 257
- Hoghocmecy, zob. Howsep I, patriarcha
- Hohan, biskup Kaffy 454
- Hohan (Howhannes) VII (u Roszki: V) Adżakir, katolikos eczmiażynski 393-395
- Holow, zob.: Barseghian Barsegh; Howhannes Kostandnupolsecy
- Hołubowicz Nerses, awakerec kamieniecki 19, 433
- Hołubowicz Nerses (Hołub) Tomasz[owicz] 19, 61
- Hołubowicz [Tomasz] 19
- Hołubowiczowa Tomaszowa 19
- Hondorff (Hundorf) Jerzy 68
- Honorios (Onorios, Wonorios), zob. Honoriusz I, papież
- Honoriusz I, papież 242
- Hormizd II, władca Persji 179, 180
- Hormizd III, władca Persji 221
- Howab (Joab, Job) Dwinecy, katolikos dwiński 266-267
- Howakim, biskup, delegat na sobór florencki 286
- Howanesowicz, zob. Owanesowicz
- Howhan Majrawanecy 242
- Howhannes, arcybiskup Diyarbakıru 426
- Howhannes, arcybiskup Tarsu 365
- Howhannes, awakerec jazłowiecki 415
- Howhannes (Owanis, Hanko, Johannes), awakerec kamieniecki 101, 406
- Howhannes, biskup 22
- Howhannes, biskup Zejtunu 405
- Howhannes, biskup Aleppo 405
- Howhannes, biskup Colonii in Armenia 223-225
- Howhannes, kapłan ormiański, wysłannik katolikos do papieża 311
- Howhannes, kapłan ormiański prześladowany w Stambule 465
- Howhannes, melik Arcachu 468, 470
- Howahannes (Johannes), rzekomy pierwszy ormiański arcybiskup lwowski (por. Howhannes Nasradinian) 85, 376, 378, 389
- Howhannes I Mandakuni, patriarcha ormiański 98, 219, 220, 222
- Howhannes I, katolikos cylicyjski 394
- Howhannes II Gabeghiancy, patriarcha ormiański 227-229
- Howhannes III Bagarancy (z Bagaranu), katolikos awański 229, 236-240
- Howhannes III Chul, ormiański patriarcha konstantynopoliński 341, 421, 426, 427
- Howhannes III Odznecy (z Odzunu), katolikos dwiński 243, 256-259, 292, 293
- Howhannes IV (u Roszki: V) Awajecy, katolikos dwiński 272-274
- Howhannesa IV Aintabcy, katolikos cylicyjski 411
- Howhannes V (u Roszki: VI) Draschanakertcy, katolikos dwiński 100, 283, 284
- Howhannes VI Medzabaro, katolikos cylicyjski 336, 337-339
- Howhannes VII, zob. Hohan VII, katolikos
- Howhannes VII Bolsecy, patriarcha jerozolimski 24
- Howhannesa VII Izmircy, ormiański patriarcha konstantynopoliński 457
- Howhannes IX Bageszecy, katolikos 54
- Howhannes (Johannes, Johan) Arghency, biskup 429-431
- Howhannes Bedros XVIII Kasparian, katolikos ormiańskokatolicki 77
- Howhannes Imastaser (Sarkawag), ormiański intelektualista 319,

INDEKS OSÓB

- Howhannes Jerzyngacy (Bluz), ormiański intelektualista 350
- Howhannes (Hagop) Kostandnupolsecy (Howlow) 446
- Howhannes Mamikonian, opat Glakwanku 111
- Howhannes Merkor, biskup 371-372
- Howhannes Nasradinian, ormiański arcybiskup lwowski 379, 384
- Howhannes Smbat III Bagratuni, król Armenii 296-304
- Howhannes Worotnecy (Orbelian), wardapet 379, 380
- Howhannes z Edessy, arcybiskup mezopotamski 426
- Howhannes z Garni, rzekomy prorok 340
- Howahannes z Kaffy, ormiański arcybiskup lwowski i suczawski 408, 417
- Howhannes z Krny, wardapet 367, 372
- Howhannisjan (Johannissyan) Aszot G. 26
- Howasapan, król indyjski 385
- Howsep, biskup Smyrny 454
- Howsep, kapłan ormiański prześladowany w Stambule 465
- Howsep, katolikos albański 304
- Howsep I Hoghocmecy (Wajocdzorcy), patriarcha ormiański, święty 211, 215, 216, 267
- Howsep II Parpecy, katolikos dwiński 268, 269
- Howsep III, antykatolikos cylicyjski 385, 386
- Howsep z Dasn, mnich 97, 331
- Hozjusz Stanisław Jan 52, 74, 469
- Hripsime, święta 160, 162, 163, 165, 171, 174, 240, 242, 429
- Hromklajecy, zob. Stepannos IV, katolikos
- Hryczkiewicz Tomasz (Tuman) 49, 67
- Hulagu-chan (Holajo, Olajo), władca Ilchani-dów 346, 347, 350, 358
- Hunan, kapłan ormiański w Tokacie 438
- Hunanian Wartan 18, 20, 34, 36, 38-40, 43, 51, 60, 83, 100, 110, 431, 436, 438, 441-445, 457, 458, 464, 465
- Husik, patriarcha ormiański 179, 180-183, 193, 194
- Hyperechius, męczennik 152
- I**
- Ibrahim, eunuch 464
- Ilchanidzi, dynastia 350, 358
- Indos, męczennik 159
- Innocenty I, papież 199
- Innocenty II, papież 316, 318
- Innocenty III, papież 334, 335, 337
- Innocenty VI, papież 368, 374
- Innocenty VIII, papież 395
- Innocenty X, papież 425, 428
- Innocenty XI, papież 22, 438, 439, 441, 443, 444
- Innocenty XII, papież 18, 21, 22, 25, 61, 433, 447-454
- Ioan Atman, mnich 324
- Ioannis I, metropolita Nikei 275, 276
- Iosephus á Sancta Maria (Józef od Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny), trynitarz 52
- Iosif, patriarcha konstantynopolitański 386
- Irena, cesarzowa bizantyjska 266
- Ireneusz z Lyonu, święty 61, 148, 150
- Irion, astrolog 313
- Isaacus, brat Nerseha 228
- Isahak, zob. Sahak
- Isajah, zob. Jesaja
- Isajowicz (Isajewicz) Bernat (Bernard) 15, 16, 18, 23, 24, 50, 63
- Isajowiczowa Gertruda (Getruda, Gerusia) 15, 16, 23, 63
- Isajowiczowie, rodzina 16, 23, 24, 39
- Isakowicz-Zaleski Tadeusz 12
- Israel, inicjator wydania dzieła Stefana Leha-cego 31
- Israjel I Otmsecy, katolikos dwiński 248, 249
- Izabela, zob. Zabel
- Izabela, żona Smbata, pana Botianu 357
- Izajasz, prorok 202, 209
- Izmircy, zob. Howhannes VII, patriarcha
- J**
- Jabłonowski Jan Stanisław 463
- Jafet, postać biblijna 229
- Jagop, zob.: Hagop; Jakub
- Jakub, postać biblijna 115

INDEKS OSÓB

- Jakub, męczennik 152
 Jakub ben Natan Becalal (Bekal) 23
 Jakub Większy, apostoł 126, 129, 270, 290, 297
 Jakub z Krny, dominikanin 29, 61
 Jakub z Nisibisu, biskup 169, 172, 176, 177
 Jakubowicz Józef 82
 Jakub I (de Poitiers-Lusignan), król Cypru, tytularny król Jerozolimy i Armenii Cylicyjskiej 378
 Jan, apostoł 123, 202, 208, 330
 Jan I Antiocheński, patriarcha antiocheński 208
 Jan I Tzimiskes, cesarz bizantyjski 290
 Jan II Komnen, cesarz bizantyjski 319
 Jan II Kazimierz, król polski 431
 Jan III, król polski 17, 23, 445, 463
 Jan VIII Paleolog, cesarz bizantyjski 386
 Jan XXII, papież 366, 372
 Jan Chryzostom (Złotousty), patriarcha konstantynopolitański, święty 128, 200-202, 324
 Jan Chrzciiciel, święty 18, 122, 124, 162, 194, 276, 290, 404, 444
 Jan Damasczeński (z Damaszku), święty 227, 258, 259
 Jan Malakenos 296
 Jan Poitiers-Lusignan, konstabl i regent Armenii 378
 Jan Tadeusz, biskup Isfahanu 424
 Jan Wilhelm Wittelsbach, palatyn reński 452
 Janocki Jan Daniel 69, 70
 Jański, oficer rosyjski 67
 Jazd-buzd (Astawatur), męczennik 226, 231, 244
 Jazdgird, zob. Jezdegerd
 Jeghiazar (Eleazar) I Aintabcy (z Aintabu, Klajecy), patriarcha konstantynopolitański i jerozolimski, katolikos eczmiadzyński 18, 22, 24, 437, 439-445
 Jeghija (Elias), biskup betlejemski 24, 441, 453
 Jeghija I Ardższecy, katolikos dwiński 253-256
 Jeghipatruszecy, zob. Jesaja I, katolikos
 Jeghisze, wardapet 219
 Jeghisze I Rszuni, katolikos achtamarski 284-285
 Jeghisze I, katolikos eczmiadzyński 397
 Jeghwardecy, zob. Masztoc I, katolikos; Mowses II, patriarcha
 Jerachnaw, arystokrata ormiański 145
 Jeremia, biskup, konwertyta na islam 465
 Jeremia II, katolikos Albanii Kaukaskiej 444
 Jerewancy, zob. Mowses, biskup; Nerses; Symeon I, katolikos; Woskan, drukarz
 Jerkalta, zob. Eldżigidej
 Jerminda, zob. Hermenegilda, święta
 Jerwand, król Armenii 129-136
 Jerwand, zob. Erwand
 Jerwaz, arcykapłan 130, 133, 136
 Jerzyngacy, zob.: Howhannes; Kirakos
 Jesaja I Jeghipatruszecy, katolikos dwiński 265, 266
 Jesaja Hasan-Dżalaljan, katolikos Albanii Kaukaskiej 462, 463, 471
 Jesaja (Isajah) Nczecy, zwierzchnik szkoły klasztornej w Gładzor 367, 379
 Jezdegerd I, władca Persji 196, 201, 202, 204, 205
 Jezdegerd II, władca Persji 204, 206, 215, 216, 221
 Jezekijel, uczeń Ananii Szirakacego 254
 Jeznik Koghacy 98
 Jezow Herasym 89
 Jezr I Parażnakertcy (Ngajecy), katolikos dwiński 222, 241-244, 253
 Johan, zob. też Howhannes
 Johan Blepanuczy 56
 Johan (Hohan, Johannes) Johanian (Mechitarian, Mchitar) 46, 49, 50, 72
 Johannes, zob. Howhannes
 Jołbek, Ormianin z Kamieńca Podolskiego 462
 Jonasz, biskup Sebastii 49
 Jowakimian Minas 56
 Jowannes, zob. Howhannes
 Jowannes Sznorhali, wardapet 56
 Jozafat, święty 258
 Józef I, cesarz 37
 Józef II, brat króla Heroda 116

INDEKS OSÓB

- Józef III, bratanek króla Heroda 119, 120
 Józef Flawiusz (Josef ben Matatia) 104, 127, 427, 442-443
 Józefowicz Jan Tomasz 36
 Juda, postać biblijna 116
 Juda Tadeusz, apostoł 126, 129
 Julian, cesarz rzymski 181-182
 Julian, męczennik 152
 Julian z Halikarnasu, teolog chrześcijański 293
 Juliusz II, papież 401
 Justyn II (Flavius Iustinus Iunior Augustus), cesarz bizantyjski 235
 Justynian I Wielki, cesarz bizantyjski 173, 228, 231, 232, 235, 287, 313
 Justynian II, cesarz bizantyjski 251, 253, 258
 Jusuf, syn Abu-Sa'ida 273, 274
 Jusuf ibn Abi'l Sadza, emir Azerbejdżanu irańskiego 282, 283
 Juzbaszian Karen 298
- K**
 Kafajecy, zob. Hagop syn Szahinszaha
 Kaffacy, zob. Mesrob, arcybiskup
 Kałust (Kalust, Kilian), ormiański arcybiskup lwowski 395
 Kamenecy, zob. Roszka Stefanowicz Stefan
 Kamsar, przodek rodu Kamsarakan 168
 Kamsarakan, ród ormiański 168, 192
 Kamsarakan, zob.: Arsawir; Nerseh; Span-darat
 Karapet, arcybiskup Tyflisu 469
 Karapet, zob. też Garabed
 Karapet II Ulnecy, katolikos eczmiadzyński 471, 472
 Karen, postać mityczna 121
 Karen-Pahlawi, klan 121
 Karkarecy, zob. Bedros, katolikos
 Karol I Wielki, cesarz rzymski 266
 Karol II, król Hiszpanii 453
 Karol VI, cesarz rzymski 470
 Karol XII, król Szwecji 42
 Karus (Marcus Aurelius Carus), cesarz rzymski 156
 Kasim, emir 260
 Kaspar, ormiański kapłan we Lwowie 425
- Katergian Howsep (Joseph) 89
 Katarine, zob. Ketewan, królowa
 Katranide II, królowa Armenii 295
 Kawat (Kawad) I, władca Persji 226, 231
 Kazaryan Gevorg 93
 Kazimierz III, król polski 142, 373, 376
 Keghecy, zob.: Abraham II, katolikos; Garabed I, katolikos
 Kelian Bedros 56
 Keran, królowa Armenii Cylicyjskiej 354
 Kesaracy, zob.: Chaczadur, arcybiskup; Grigor II, patriarcha; Kostandin III, katolikos
 Ketewan (Mariam, Katarine), królowa Kachetii, święta 414
 Keumurdżian, zob. Gomidas, błogosławiony
 Kieremowicz (Karmatanienc) Howahnnes (Jan) 436
 Kierymowicz Simon 436
 Kierymowiczowa Katarzyna z Torosowiczów 436
 Kilidż Arslan II, sułtan Rumu 422
 Kilikeycy, zob. Teodoros II, katolikos
 Kirakos, tłumacz 202
 Kirakos), męczennik 283
 Kirakos), męczennik 283
 Kirakos, pustelnik 415
 Kirakos, uczeń Ananii Szirakacego 254
 Kirakos, zob. też Giragos
 Kirakos (Giragos) I z Erywania, ormiański patriarcha konstantynopolitański 426
 Kirakos Gandzakecy, historyk 101, 102, 346
 Kirakos Jerzyngacy 98
 Kirakos Wirapecy, katolikos eczmiadzyński 387, 388
 Kirakos z Erywania, wardapet 427
 Kirakos z Talanu, biskup 445
 Kirion I, katolikos Iberii 491
 Kirkor, zob.: Grigor; Krikor
 Kirkor, kapłan ormiański w Kamieńcu Podolskim 101
 Kirkorowicz Aksent 101
 Kirkorowicz Amira 35
 Kirkorowicz Hagop 101
 Kirkorowiczowa z Roszków Bogdanowiczów Gertruda 64

INDEKS OSÓB

- Kirkorowiczowa Justyna 35
 Kirkorowie, rodzina szlachecka na Litwie 336, 460
 Kistosturowicz (Kistosaturian, Kristosaturian) Kework (Georgis) 43
 Kiurike I, król Lori 291
 Kiurike II, król Lori 291
 Klajecy, zob.: Hagop I, katolikos; Jeghiazar (Eleazar) I, katolikos; Stepannos IV, katolikos
 Klemens I, papież, święty 137-139, 142
 Klemens IV, papież 348, 349
 Klemens V, papież 107, 345, 360, 361
 Klemens VI, papież 372, 373
 Klemens XI, papież 27, 32, 34, 37, 38, 455, 457, 458, 463, 466
 Koghbacy, zob. Jeznik
 Komitas, zob. Gomidas, błogosławiony
 Komitas I Aghcecy (z Aghdzniku), katolikos dwiński 240, 242, 243
 Komusiewicz Franciszek 58
 Konrad III, król niemiecki 320
 Konrad Wittelsbach, arcybiskup Moguncji 222, 334
 Konrad z Montferratu, król Jerozolimy 333
 Konstancjusz I Chlorus, cesarz rzymski 164
 Konstancjusz II, cesarz rzymski 176, 177, 179, 184
 Konstantyn I Wielki, cesarz rzymski 105, 164-170, 173, 174, 176, 196, 368
 Konstantyn II, cesarz rzymski 173
 Konstantyn V, cesarz bizantyjski 261
 Konstantyn VI, cesarz bizantyjski 266, 267
 Konstantyn VII Porfirogeneta, cesarz bizantyjski 101, 282-284, 286
 Konstantyn VIII, cesarz bizantyjski 288, 294
 Konstantyn IX Monomach, cesarz bizantyjski 304, 305
 Konstantyn X Dukas, cesarz bizantyjski 306
 Konstantyn Brâncoveanu, hospodar wołoski 42, 464
 Konstans, cesarz zachodniorzymski 177
 Kopczyńska-Kłós Hanna 15, 34, 35
 Koriatowiczowie, rodzina książęca 388
 Korsch Evelyn 30
 Kosa Kajetan 68
 Konstandin, awakerec, 363
 Kostandin I (III), król Armenii Cylicyjskiej 358
 Kostandin I, książę Armenii Cylicyjskiej 312, 315, 331
 Kostandin I Bardzrberdcy (Barcberdzki), katolikos cylicyjski 102, 339-349
 Kostandin II (IV) (Guy de Lusignan), król Armenii Cylicyjskiej 371
 Kostandin II, książę Armenii Cylicyjskiej 313
 Kostandin II Pronagorc, katolikos cylicyjski 353, 354
 Kostandin III, król Armenii Cylicyjskiej 372, 374, 375
 Kostandin III Kesaracy, katolikos cylicyjski 101, 102, 361, 362-366, 376
 Kostandin IV, król Armenii Cylicyjskiej 375, 378
 Kostandin IV Lambronacy, katolikos cylicyjski 366, 367
 Kostandin V Sisecy, katolikos cylicyjski 377, 379
 Kostandin VI Waghecy, katolikos cylicyjski 385, 386
 Kostandin Geworg, kapłan ormiański 56
 Kostandin z Baberonu, regent Armenii Cylicyjskiej 314, 343
 Kostandnupolsecy, zob.: Astwadzadur; Bar-segh; Howhannes
 Koszm, córka Arszawira 121
 Kowaliński Andrzej 418
 Kovács Bálint 14
 Krasieński Franciszek 403
 Krasieński Jan 406
 Kretacy, zob. Abraham III, katolikos
 Krikor, zob. Grigor
 Kristapor I Tirariczcy, patriarcha ormiański 224, 225
 Kristapor II Abrahamita, katolikos dwiński 240, 241
 Kronides, pustelnik 162
 Krusiński Juda Tadeusz 25, 26, 37, 58, 88, 103-105, 463, 466, 468
 Krzysztofowicz (Chaczykowicz) Mikołaj (Nigol) 46, 66

INDEKS OSÓB

Krzysztofowicz Szymon 19
 Kuechguerian Arminé 90
 Kurowski Andrzej (Jędrzej) 58
 Kypros, żona Antypatra 116

L

Laderchi Giacomo 87, 115
 Lastiwercy, zob. Aristakes
 Lechicki Czesław 11
 Lehacy, zob.: Chaczeresowicz Chaczko; Symeon; Wartanowicz Stefan; Roszka Stefan
 Lejczak Adam 93
 Leon I Wielki, papież, święty 209, 212, 227
 Leon III, papież 270
 Leon III Izauryjczyk (Isaurikos), cesarz bizantyjski 256, 258, 261
 Leon IV, papież 270
 Leon V Ormianin (Armeńczyk), cesarz bizantyjski 263, 269, 270, 279
 Leon VI Filozof, cesarz bizantyjski 278, 279
 Leon XII, papież 64
 Leonejusz, święty 128, 161, 162, 165, 169
 Leopold I, cesarz 30, 33, 445, 449, 451, 452, 456
 Leopold III, margrabia austriacki 320
 Leopoldsecy, zob. Wartanowicz Stefan
 Leszczyńska Wiktoria, zob. Potocka Wiktoria
 Leszczyński Stanisław, zob. Stanisław I, król
 Lew, książę halicki 331
 Lewi, ojciec Abd al-Masiha 294
 Lewi, postać biblijna 115
 Lewon, sparapet 354
 Lewon I (II), król Armenii Cylicyjskiej 222, 264, 314, 328-330, 333-335, 337-339, 342, 343
 Lewon I, książę Armenii Cylicyjskiej 312, 315, 319, 321, 329, 331
 Lewon II (III), król Armenii Cylicyjskiej 338, 348-354, 362, 371, 378
 Lewon II, książę Armenii Cylicyjskiej, zob. Lewon I (II), król Armenii Cylicyjskiej
 Lewon III (IV), król Armenii Cylicyjskiej 226, 360-364, 378
 Lewon IV (V), król Armenii Cylicyjskiej 365, 366, 370, 371-374

Lewon V (VI), król Armenii Cylicyjskiej 378, 380
 Lewond, zob. Ghewond
 Licyniusz (Flavius Galerius Valerius Licinianus Licinius), cesarz rzymski 157, 165
 Lizaniasz, tetrarcha Abileny 122
 Lorecy (Lawrecy), zob. Geworg III, katolikos
 Luarsab II, król Kartlii 413
 Lubelczyk Andrzej z Bochni 95, 395
 Lucjusz III, papież 332
 Lucjusz Anneusz Florus, pisarz rzymski 97
 Lucjusz Werus, cesarz rzymski 147
 Ludovisi Alessandro, zob. Grzegorz XV, papież
 Ludwik IX Święty, król francuski 124, 343, 344
 Ludwik XIV, król francuski 82, 453
 Luter Marcin 115

Ł

Łosiowski Jan 428
 Łukaszewiczowa Bogdanowiczów Anna z Roszków 64

M

Macedoniusz, patriarcha konstantynopolitański 189
 Macharski Franciszek 77
 Macrobios, zob. Mesrop Kaffacy
 Mafuzal (Matuzalem), arcybiskup sjunicki 243
 Mahmed, zob. Muhammad ibn Marwan
 Mahmud Chan, władca Persji 467, 469, 470
 Mahmud Ghazan, władca państwa Ilchamidów 356
 Maior Johann 428
 Majrawanecy, zob. Howhan
 Makarios, patriarcha antiocheński 300
 Makary z Antiochii, biskup 300
 Makenocacy, zob. Soghomon
 Maksjutowicz Augustyn 19
 Maksjutowicz Gabriel 19
 Maksjutowicz (Maxiutowicz, Maksutowicz) Jan 19
 Maksoudian Krikor 377
 Maksutowicz, zob. Maksjutowicz

INDEKS OSÓB

- Maksymian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), cesarz rzymski 164
- Maksymin Daja (Gaius Galerius Valerius Maximinus), cesarz rzymski 165
- Maksymilla, prorokini 150
- Makwecy, zob.: Filippus; Grigor X, katolikos; Sahak, arcybiskup
- Malik-Szah I. sułtan seldżucki 315
- Małachowski Jan 459
- Mamgon Czen 166
- Mamikonian, ród ormiański 166, 200, 231, 275
- Mamikonian, zob. pod imionami: Bagrat, Grigor, Hamazasp, Howhannisjan, Manuel, Muszegh, Sahakanojsz, Samwel, Wahan, Wart, Wartan, Wasak
- Manaczih, sparapet 176, 177
- Manawazjan, ród ormiański 175
- Manazkertcy, zob.: Aspurakes I, patriarcha; Mowses I, patriarcha; Sahak II, patriarcha; Zawen, patriarcha
- Mandalian Andrzej 292
- Mandakuni, zob. pod imionami: Artawazd; Howhannes
- Mane, mniszka 171, 176
- Mangodomor, zob. Möngke Temür
- Ma'nu III Saflu, król Osroene 117
- Manuel I Komnen, cesarz bizantyjski 316, 319, 321, 322, 324, 327, 328, 330, 390
- Manuel Mamikonian 192, 195, 231
- Manuelian Zakaria (Zachariasz) Corcorecy 110
- Manugiewicz Jakub 9, 15, 65, 66, 68
- Marek Aureliusz, cesarz rzymski 147
- Mar-Ihab Szamszagram, bdeszcz Aghdzniku 122
- Maraszecy, zob. Grigor Filozof
- Marcjan, cesarz wschodniorzymski 209
- Marcjon, teolog chrześcijański 199
- Maria, męczennica, święta 182
- Maria, żona cesarza Konstantyna VI 266, 267
- Maria, żona cesarza Michała IX, zob. Rita
- Maria z Korykos, królowa Armenii Cylicyjskiej 375
- Mariam, córka króla Gagika Abasa II 306, 307
- Mariam, zob. Ketewan, królowa
- Mariam, żona Grzegorza Oświeciciela 156
- Marianne z Lambronu, siostra królowej Kéran 354
- Marinus (Marinos), zwierzchnik Fenicji, Palestyny, Syrii i Mezopotamii 123
- Markos, biskup Aretusu 182
- Markos, pustelnik i prorok 314-315
- Martiros, biskup Aszocu 405
- Martiros, biskup Gochtnu 243
- Martiros, wardapet 386
- Maruke (Marug), kapłan ormiańskokatolicki z Kaffy 101, 376
- Maryna, caryca rosyjska 472
- Marzwanecy, zob. Grigor (Krikor)
- Masud I, sułtan Rumu 321
- Masztoz I Jeghwardecy, katolikos dwiński 280, 281
- Mateusz Ewangelista, święty 126, 202, 324
- Matewos (Matus) z Tebryzu, aga 22, 27, 57, 61, 450, 453
- Matewos Dżughajecy 98
- Matewos Urhajecy (Mateusz z Edessy) 100
- Maurycjusz, cesarz bizantyjski 229, 235-238
- Mawdud (Sharaf al-Dawla Mawdud ibn Ahmad), atabeg Mosulu 315
- Maxiutowicz, zob. Maksiutowicz
- Mchitar, melik albański 471
- Mchitar I Gernericy, katolikos cylicyjski 370-374
- Mchitar Gosz 97, 331, 338, 345
- Mchitar Lalwak Michoj, biskup Mokku 447, 454
- Mchitar ze Skewry 339
- Mechitar Sebastacy 21, 46, 47, 56, 76, 78, 454, 456
- Mecopecy, zob. Towma
- Megerdyczowicz Kirkor 14
- Meghapart Hagop 108
- Mehmed III, sułtan turecki 410
- Mehrużan Arcruni, perski wielkorządca Armenii 185, 191, 192, 203
- Melich Omar, mamelucki zarządca Sisu 380
- Melkisedek II Subi, ormiański patriarcha Konstantynopola 454
- Melkisedek z Garni, katolikos eczmiadynski 408-418, 420

INDEKS OSÓB

- Melkonian Hyrmuz 21, 57, 456
- Mesrob (Macrobios, Mesrop) Kaffacy, ormiański arcybiskup lwowski 411, 412, 416
- Mesrop, arcybiskup 471
- Mesrop Artazecy, katolikos cylicyjski 375-377
- Mesrop Erec 289
- Mesrop Masztoc 103, 180, 183, 198, 200, 203, 206, 210, 215-219
- Michael á Sancta Maria, zakonnik 51,
- Michael á Sanctissimo Sacramento (Zachariasz Michalewicz) 51
- Michał II Amoryjczyk, cesarz bizantyjski 270
- Michał III, cesarz bizantyjski 279
- Michał IV Paflagończyk, cesarz bizantyjski 303
- Michał VIII Paleolog, cesarz bizantyjski 349
- Michał IX Paleolog, cesarz bizantyjski 357
- Michał od Zwiastowania Najświętszej Marii Panny (Michael a Vidarte), karmelita 420
- Michał Wielki (Syryjczyk), patriarcha Antiochii 340
- Mihran, zob. Mirian III
- Mihranidzi, dynastia perska 217
- Mikajel, syn Ghazara, kopista 103
- Mikajel I Sebastacy, katolikos eczmiadzyński 400-404
- Mikajel z Diyarbakiru, biskup Jerzyngi 454
- Mikołaj I, car rosyjski 80
- Mikołaj I, papież 270, 277
- Mikołaj I Mistyk, patriarcha konstantynopolański 282, 283
- Mikołaj IV, papież 354, 355, 360
- Milcjades (Melchiades), papież, święty 164
- Milton William 73
- Minas, biskup Sebastii 405
- Minas II Hamdecy, patriarcha jerozolimski 22, 61, 451
- Minas z Charberdu, wardapet 452
- Minas Zilifdar-oghlu Tochatecy 16, 18, 48, 443
- Minasowicz (Minaszewicz) Deodat 64
- Minasowicz Józef Epifaniusz 9, 32, 34, 69, 81, 84, 85, 89, 404, 405
- Minasowiczowa Flora ze Styczów 64
- Mir Wajs, przywódca Gilzajów 467
- Mirian III, władca Iberii 160, 170
- Mitkiewicz Stefan 83
- Mitrydates IV, władca partyjski 144
- Mkrticz Naghasz, arcybiskup Diyarbakiru 394
- Mleh I, książę Armenii Cylicyjskiej 329
- Mnatsakanyan Piruz 15
- Mniszchówna Ludwika, zob. Potocka Ludwika
- Mniszchówna Maryna, zob. Maryna, caryca
- Mniszech Józef Wandalin 572
- Mogpaszt, arcykapłan 136
- Mojżesz z Chorenu, zob. Mowses Chorenacy
- Mokacy, zob.: Anania I, katolikos; Poghos, wardapet
- Molinos Miguel de 21, 438
- Mongke (Mengu), wielki chan mongolski 345
- Montan (Montanus), przywódca sekty chrześcijańskiej 150
- Montecorvino Giovanni da 354
- Morigia Paolo 448
- Moszoro Józef 78-81
- Mowses, biskup sjunijski 264
- Mowses, wardapet 103
- Mowses I Manazkertcy, patriarcha ormiański 229
- Mowses II Jeghwardecy, patriarcha ormiański 228, 229, 230-233, 236
- Mowses III Tatewacy, katolikos eczmiadzyński 419-422, 424
- Mowses Chorenacy (Mojżesz z Chorenu) 87, 90, 92, 96-97, 116, 117, 119, 120, 125, 135, 145, 152, 161, 192, 193, 210, 215, 217, 218, 257, 283, 290, 350
- Mowses Jerewancy, biskup, newirag 18, 445
- Möngke Temür (Menchtemer), władca Szirazu 351
- Mszecy, zob. Abraham II, katolikos
- Muhammad, prorok 394
- Muhammad ibn Marwan (Mohamed Ibn -Merwan), arabski gubernator Armenii 253, 255
- Muratian, zob. Muratowicz
- Murad, chodża ze Stambułu 454
- Murad IV, sułtan turecki 423

INDEKS OSÓB

Muratowicz (Muratian) Michał (Mikajel) 34, 39, 42
Muratowicz Sefer 409
Murhan, zob. Surhan
Muszegh, męczennik, święty 216
Muszegh (Musze) I Ailabercy, patriarcha ormiański 224
Muszegh II Mamikonian, sparapet i marzpan Persarmenii 236
Muszegh Bagratuni, syn króla Smbata I 282
Mutaflan Claude 12
Münnich Burkhard 67
Myndrul Christosadur 18, 444
Mżeż I Gnuni, marzpan Persarmenii 229, 231
Mżeż Rszuni 204

N

Nabag (Nabog), bożek 120
Nadir Szah (Tahmasp-Qoli Khan, Nadir Szah Afszar), władca Persji 473
Nagy Kornél 12, 14, 17
Nahapet I Edesacy, katolikos eczmiadzyński 61, 445-457
Nangis Guillaume de 343
Narekacy, zob. Grigor (Grzegorz z Nareku)
Nazar (Szah Chwaja Nazar), chodża 419
Nczecy, zob. Jesaja
Nerginacy, zob. Dawid, uczony
Neron, cesarz rzymski 289
Nersch (Narseh), rzekomy syn Hormizda II 179
Nersch (Narses), wódz perski, potem bizantyjski 228
Nersch Kamsarakan 192
Nerses, awakerec jazłowiecki 458
Nerses, kronawor, newirag 395
Nerses, wójt ormiański Kamieńca Podolskiego 433
Nerses I Wielki, patriarcha ormiański, święty 181, 182, 183-193, 197, 198, 257, 289
Nerses I, katolikos cylicyjski 430
Nerses II Bagrewandcy (z Asztaraku), katolikos 225-227, 229, 231
Nerses III, katolikos dwiński 244-247, 252
Nerses IV (u Roszki: I) Sznorhali (Pahlawuni, Klajecy, z Kla), katolikos cylicyjski,

święty 103, 220, 227, 293, 314, 316, 318, 322-324, 328-330, 333, 371
Nerses V, katolikos eczmiadzyński 397
Nerses Cziczrakacy 206
Nerses Jerewancy 56, 448, 449, 456
Nerses Lambroncey (z Lambronu) 220, 222, 227, 327-330
Nerses z Kla, zob. Nerses Sznorhali
Nersesowicz (Nersesjan) Deodat (Astwacatur) 19, 20, 34, 35, 37, 38, 51, 78, 83, 444, 450, 458-460
Nersesowiczówna Marianna Ksawera 460
Nerwa (Marek Kokcejusz Nerwa), cesarz rzymski 138
Nestoriusz, teolog chrześcijański 208, 222, 225
Ngajecy, zob. Jezr I, katolikos
Nicefor (Nikefor) I, cesarz bizantyjski 269
Nicefor II Fokas, cesarz bizantyjski 289
Nicefor Kalikst Ksantopul 106, 167, 227
Niceforowie, dynastia bizantyjska 269
Nigol, ojciec biskupa Jeghiji 24
Nikifor, patrycjusz 249
Nikifor, zob. Nicefor Kalikst Ksantopul
Nikomach, pustelnik 156
Nikon Metanoite, mnich bizantyjski, święty 275, 276, 288, 289, 292, 295, 296
Nikorowicz Deodat 57
Nino (Nune), święta 160, 170
Noe, postać biblijna 229, 340
Norbert z Xanten, święty 344
Nortunk (Nordunk), sarraf stambulski 454
Nuridżanian (Wanandecy) Towmas (Thowma) 56, 97, 451
Nuridżanowicz Piotr 14
Nuridżanowie, rzekomy ród ormiański na Litwie 336
Nurikhan Minas 78

O

Okbaj, wódz arabski (por. Muhammad ibn Marwan) 250
Oksentos, zob. Wirzyreski Oxend
Oktawian August, cesarz rzymski 87, 116, 119, 120

INDEKS OSÓB

- Olbinus Eparcha 123
 Oldżajt (Kharbanda, Mikołaj), ilchan 360, 363
 Olimpias (Olimpiada), żona króla Arsazaka II 184
 Olimpias, córka króla Heroda 119
 Onofrios, zob. Chaczeresowicz Chaczko
 Orbelian, zob.: Howhannes Worotnecy; Stepannos V Sjunecy
 Ori Israel 25, 26, 31, 37, 89. 452, 462
 Ormanian Malachiasz 429
 Orontes IV, król Armenii 133
 Orontydzi (Erwanidzi), dynastia 132, 133, 135, 204
 Orsini Virginio 434, 437
 Orygenes, pisarz wczesnochrześcijański 98, 199
 Osmanowie, dynastia 410, 423, 440
 Osoba Bogdanowicz Szymon 46
 Oszin, król Armenii Cylicyjskiej 108, 201, 362-366, 370, 371
 Oszin, pan Korykos, regent Królestwa Armenii Cylicyjskiej 108, 362
 Oszin II, pan Lambronu 328, 329, 344
 Ota, harazapet 158
 Otmsecy, zob. Israjel I, katolikos
 Otmuecy, zob. Babgen I, patriarcha
 Otton III, cesarz rzymsko-niemiecki 297
 Otto IV Welf, cesarz rzymsko-niemiecki 343
 Otton z Fryzycji, biskup 320
 Owanesowicz (Howanesowicz) Bohos (Paweł) 14, 43
 Owanesowiczowa Anna Bohosowa 14, 43
 Owanesowiczówna Marianna, zob. Zarugowiczowa Marianna
- P**
- Pahlawi (Pahlaw), zob.: Karen-Pahlawi; Surren-Pahlawi; Pahlawuni
 Pahlawi, klany partyjskie 121, 154
 Pahlawuni, ormiańska rodzina książęca 99, 202, 309, 324, 327, 333
 Pahlawuni (Pahlawi), zob. pod imionami: Anak, Apirat, Barsegh, Grigor, Nerses, Smbat, Wahram, Wasak
 Pallavicini Opizio 459
 Pamfili Giovanni Battista, zob. Innocenty X, papież
 Pand (Pant, Panon), patriarcha albański 232
 Panos, syn Abrahama Halaczecy, fundator kościoła ormiańskiego we Lwowie 376
 Paolucci Fabrizio 28
 Paolucci-Merlini Camillo 50, 54
 Pap, diakon 181
 Pap, król Armenii 187, 188, 191-195
 Par-nerseh (Pharen) Asztiszatcy, patriarcha ormiański 181-184
 Parandzem, żona księcia Gnela i króla Arsazaka II 185, 190
 Parażnakertcy, zob. Jezr I, katolikos
 Parigoreas, męczennik 152
 Parpecy, zob.: Ghazar, historyk; Howsep II, katolikos
 Paschalis II, papież 313
 Patrick Young (Patricius Junius) 138
 Paweł, święty 127, 128, 210, 375
 Paweł V (Camillo Borghese), papież 411, 412, 414
 Paweł z Bojańczyc, biskup kamieniecki 388
 Pawłowicz Jan, zob. Bohosowicz Howannes
 Peretti di Montalti Felice, zob. Sykstus V, papież
 Perosz, melik karabachski 452
 Peroz I, władca Persji 144, 146, 147, 221, 222
 Petra Vincenzo 54
 Petros, rzekomy patriarcha albański 232
 Petros I Getadarc, katolikos aniski 159, 299-306
 Petros Wraci (Gruzin), wardapet 454
 Petrowicz Grzegorz (Gregorio) 12, 15, 46
 Pettorano, włoska rodzina książęca 444
 Pharen, zob. Par-nerseh
 Phasealis, córka króla Aretasa 122
 Pierozzi Antonino, zob. Antonin z Florencji
 Pignatelli Antonio, zob. Innocenty XII, papież
 Piller Anton 444
 Piotr, apostoł, święty 138, 139, 142, 210, 451, 458
 Piotr, diakon 261
 Piotr I, car rosyjski 452, 457

INDEKS OSÓB

- Piotr II (de Poitiers-Lusignan), król Cypru 378
- Piotr II Folasznik (Knafey), patriarcha antiocheński 219, 232
- Piotr z Aragonii, dominikanin 29, 61, 368, 369, 372
- Piromalli Paolo (Boghos) 425, 426, 428, 434, 437, 447
- Pirumowicz Kirkor (Grzegorz) 425
- Pisowicz Andrzej 26, 35, 79, 80, 90-93
- Pius IV, papież 402
- Pius V, papież 24, 104, 402
- Platina, zob. Sachci Bartolomeo
- Platon, filozof 218
- Plotyn, filozof 218
- Podio (da Bologna, Parvus) Bartolomeo (Barłomiej, Bartholomeus) de 29, 347, 366-369, 372
- Poghos Mokacy, wardapet 415
- Poitiers, dynastia francusko-lewantyńska 314, 378
- Poitiers-Lusignan, zob.: Filip; Kostandin II; Jakub I; Jan; Lewon V, Rajmund Ruben
- Polieukt (Poliktos), męczennik 154
- Polikarp, święty 148
- Polimpiusz, brat króla Astiagesa 126
- Poncjusz Piłat (Pontius Pilatus) 122, 124
- Porfiriusz, filozof 218
- Porta Giacomo della 139
- Potocka Konstancja z Truskolaskich 445
- Potocka Ludwika z Mniszchów 472
- Potocka Wiktoria z Leszczyńskich 36
- Potocki Andrzej 51
- Potocki Dominik 445
- Potocki Józef 35, 36, 51, 83, 472
- Prehm (Ibrahim) 305
- Probus (Marcus Aurelius Probus), cesarz rzymski 156, 157
- Proklos, patriarcha konstantynopoliński 208, 209, 227
- Proklos Ateńczyk, filozof grecki 428
- Prokopiusz, historyk 228
- Próchnicki Andrzej 434
- Przebendowski Jan Jerzy 43
- Pseudo-Arystoteles, filozof 427
- Pseudo-Dionizy Areopagita, teolog 375
- Publiusz Sulpicjusz Kwiryniusz 116
- Pularghu, zob. Bilarghu
- Pulcheria (Aelia Pulcheria), cesarzowa wschodniorzymska 209
- Pyrron z Elidy, filozof 219
- Pyrrus (Pyros) I, patriarcha konstantynopoliński 245
- R**
- Radanaschi Giuseppe 76
- Rajmund Ruben Poitiers, książę Antiochii 338, 343
- Ranulfidzi, dynastia normańska 314
- Raynaldi Odorico 87, 115
- Reychman Jan 11
- Rezzato Alberto da 342
- Rita (Maria, Mariam), żona cesarza Michała IX Paleologa 357
- Roman, męczennik chrześcijański 152
- Romulus, męczennik chrześcijański 140
- Rosca, rodzina 13
- Roshka, rodzina 13
- Roska, rodzina 13
- Rosko, rodzina 13
- Roskoban, rodzina 13
- Roskovan, rodzina 13
- Roskovany, rodzina 13
- Roskoványi, rodzina 13
- Rosko-Bogdanowiczowie, rodzina 13
- Roskó, rodzina 13
- Rossi Giulio Cesare de 26
- Rossko, rodzina 13
- Roszka Sarkis (Serhij) 13
- Roszka Bogdanowicz Bernard 64
- Roszka Bogdanowicz Chaczeres (Krzysztof) 44, 64
- Roszka Bogdanowicz Dawid 37, 64
- Roszka Bogdanowicz Jakub Józef 13, 64
- Roszka Bogdanowicz Lazar 64
- Roszka Bogdanowicz Sarkis 64
- Roszka Bogdanowicz Stefan 64
- Roszka Bogdanowicz (Aswaduwowicz) Zarug (Dzarug) 64, 442
- Roszka Bogdanowiczówna Anna, zob. Łukaszewiczowa Anna

INDEKS OSÓB

- Roszka Bogdanowiczówna Gertruda, zob. Kirkorowiczowa Gertruda
- Roszka Bogdanowiczówna Rypsyma, zob. Stefanowiczowa Rypsyma
- Roszka Bogdanowiczówna Syrma, zob. Dzarugowiczowa Syrma Bogdanowa
- Roszka Krzysztofowicz Grzegorz 65
- Roszka Krzysztofowicz Stefan 65
- Roszka Krzysztofowicz Toros 39, 65
- Roszka Krzysztofowiczówna Anna 65
- Roszka Serhijowicz (Sargisjan) Stefan 13-15, 19, 436
- Roszka Stefanowicz Bogdan (Deodat, Aswadur) 13-16, 22, 23, 34, 35, 37, 44, 46, 64, 65, 445
- Roszka Stefanowicz Krzysztof (Chaczeres, Chaczyk) 13-16, 22, 23, 35, 39, 44, 65, 445
- Roszka Stefanowicz (Stepanian, Kamenecy) Stefan Stepannos, Stepanos), passim
- Roszkai, rodzina 13
- Roszko Kazimierz 11, 77, 80
- Roszko-Bogdanowiczowie, rodzina hrabiowska 63-64
- Roszkowa Anna Stefanowa 13-16, 22, 34
- Roszkowa Bogdanowiczowa Dżaszchatun Chaczeresowa 44
- Roszkowa Stefanowiczowa Chatuna Bogdanowa 65
- Roszkowa Stefanowiczowa Edil Bogdanowa 35, 37, 46, 64
- Roszkowa Stefanowiczowa Melika Krzysztofowa 35, 39, 65
- Roszkowie, rodzina 13-17, 34, 39, 43, 50, 63-65
- Roszkŷ, rodzina 13
- Roška, rodzina 13
- Roşca, rodzina 13
- Rotruda, królowna frankijska 266
- Rozkan, zob. Roszka
- Rozska, rodzina 13
- Rozskan, rodzina 13
- Rozsko, rodzina 13
- Rszuni, ród ormiański 204
- Rszuni, zob. pod imionami: Jeghisze, Mżeż, Sahak, Stepannos, Teodoros
- Ruben, syn księcia Lewona I 319
- Ruben, zob. też Rajmund Ruben
- Ruben I, książę Armenii Cylicyjskiej 312, 328-329, 331
- Ruben III, książę Armenii Cylicyjskiej 329, 331
- Rubenidzi (Rupenidzi), dynastia ormiańska 312
- Rufin z Akwilei (Tyrannius Rufinus), mnich, uczony 170
- Rufunus (Ropanos), mnich, kaligraf 203
- Rupi, żona króla Tigrana 147
- Rupenidzi (Ropsjanie), zob. Rubenidzi
- S**
- Saba z Kapadocji, archimandryta 223
- Sabelios, zob. Sarbil
- Sabeliusz, teolog chrześcijański 199
- Sabinus, prokurator Syrii 123
- Sachci Bartolomeo (il Platina) 106-107
- Sacripanti Giuseppe 52, 54
- Safawidzi, dynastia 409, 419, 452, 470, 474
- Safi I, szach Persji 419
- Sahagowicz Grzegorz 48
- Sahagowiczowa Szakira z Hasso Aksentowiczów 48
- Sahak, aspet 195
- Sahak (Izaak) I Wielki (Partew), patriarcha ormiański, święty 98, 103, 197-218
- Sahak II, książę Sjuniku Zachodniego 269, 273
- Sahak (Husik?) II (u Roszki: I) Manazkertcy, patriarcha ormiański 193, 194
- Sahak III Uchkecy, patriarcha ormiański 224, 248
- Sahak III (u Roszki: IV) Dzoroporcy, katolikos dwiński 249-254
- Sahak (Isahak) IV (u Roszki: V) Garnecy, katolikos eczmiaadyński 416-422
- Sahak Arcruni, książę Waspurakanu, święty 265, 267, 268, 283
- Sahak Bagratuni, książę ormiański 96
- Sahak Makwecy (Sprawiedliwy, Artar), arcybiskup Klasztoru Świętego Tadeusza 21, 61, 441, 442, 450, 454

INDEKS OSÓB

- Sahak Rszteni, biskup Sjuniku 216
 Sahakanojsz (Anujisz), żona Hamazaspa Mamikoniana 200, 206
 Saint-Pathus Guillaume de 343
 Saladyn (Salah ad-Din Yusuf ibn Ayyub), sułtan Egiptu i Syrii 334
 Samson, postać biblijna 178
 Samuel Anecy, historyk i etnograf 319
 Samwel, kapłan ormiański 216
 Samwel Arcekecy, patriarcha ormiański 223, 224
 Samwel Mamikonian 185
 Sanatruk, król Armenii 124-131, 133
 Sanatruk, zob. Sanesan
 Sanducht, święta 126, 129, 130, 258
 Sanesan (Sanatruk), władca Maskutu 175, 176, 178
 Sanot, mamka Sanatruka 126, 129, 130, 258
 Santini Vincenzo 52
 Sanuto (Sanudo, Sanutus) Marino Torselo 107
 Saporiusz, wostikan Armenii 249
 Serapion, zob. Grigor XIII, katolikos
 Sarbil (Sabelios), męczennik chrześcijański 140
 Sargis, arcybiskup 379
 Sargis, biskup 415
 Sargis, biskup Kaffi 450
 Sargis, biskup konwertyta na islam 465
 Sargis, święty 182, 244
 Sargis, uczeń Howhana Majrawanecego 242
 Sargis I Sewancy, katolikos aniński 295-299
 Sargis II Aszatar, katolikos eczmiadzyński 391, 292, 393
 Sargis III Mussail, katolikos eczmiadzyński 393-397
 Sargis IV Wrastancy, katolikos eczmiadzyński 398, 399
 Sargis V, katolikos eczmiadzyński
 Sargis Sahatzi, biskup Tokatu 454
 Sargsyan Tatevik 35
 Sasan, protoplasta Sasanidów 152
 Sasanidzi, dynastia perska 144, 156, 166, 184, 187, 221, 226, 238
 Satenik, królowna alańska 135, 137, 141
 Sauromaces, król Iberii 187
 Sawada ibn Abd al-Hamid al-Dżahafi, emir Manazkertu i Arsazaruniku 269
 Sayegh Ara 34
 Sceriman, zob. Szehriman
 Schröder Johann Joachim 32
 Sebastacy, zob. Anania, antykatolikos; Mechitar; Mikajel I, katolikos
 Seferowicz, zob. Spendowski
 Seleucydzi, dynastia 117
 Senekerim Howhannes Arcruni, król Waspu-rakanu, strateg Kapadocji 249, 291, 300
 Septymiusz Sewer, cesarz rzymski 150
 Sergiusz I, patriarcha konstantynopolański 242
 Serhijewicz Stefan, zob. Roszka Stefan Serhijewicz
 Sewancy, zob.: Sargis I, katolikos; Stepannos III, katolikos
 Sewer, patriarcha antiocheński 232
 Sewirian, męczennik 166
 Sieniawska Maria Zofia, zob. Denhoffowa Maria Zofia
 Sieniawski Adam Mikołaj 42, 471
 Sienkiewicz Henryk 441
 Simawon, kapłan ormiański 56
 Simawon Frankoghli 56
 Simeon, zob. też Symeon
 Simeon Bghndzawanecy, tłumacz 259
 Simeon Dżughajecy, gramatyk 432
 Sinan, syn Chutłubeja, kupiec 41, 69, 381
 Sinelli Emerich 448
 Sion I Bawonecy, katolikos dwiński 263-265
 Sirmond (Sirmondus/Sirmundus) Jacques (Jacobus) 289
 Sisecy, zob.: Boghos I, katolikos; Hagop III, katolikos; Kostandin V, katolikos
 Sjunecy, zob.: Stepannos; Wahan I, katolikos
 Sjuni, książęcy ród ormiański 185, 195, 204
 Sjuni, zob. Babgen, nahapet; Parandzem
 Skarga Piotr 86, 106, 115
 Słowacki Juliusz 92
 Smbat Bagratuni, aspet 130, 131, 133-136, 138, 141, 158, 192, 207
 Smbat, pan Botianu 357
 Smbat I Bagratuni, król Armenii 279-282, 284
 Smbat I, król Armenii Cylicyjskiej 357, 358

INDEKS OSÓB

- Smbat II Bagratuni, król Armenii 287, 291, 292-295
- Smbat IV Bagratuni, marzpan Hirkanii i Parsarmenii 238, 250
- Smbat VI Bagratuni, książę Armenii 252
- Smbat VIII Bagratuni (Wyznawca), sparapet Armenii i książę Sziraku 269, 273, 275, 278
- Smbat Magistros Pahlawuni 304
- Smbat Sparapet, brat Hetuma I 343, 344
- Sobieski Jan, zob. Jan III, król polski
- Sobieszczański Franciszek Maksymilian 10, 81
- Sofi, zob. Sopi
- Sofroniusz I, patriarcha jerozolimski 242
- Soghomon (Solomon) Makenocacy 102-103, 261
- Sokrates Scholastyk 298
- Solomon (Soghomon) I Garnecy, katolikos dwiński 267
- Sopi (Sofi), opiekunka Grzegorza Oświeciela 155
- Sorger, zob. Zorger Gergely
- Spada Fabrizio 26
- Spada Orazio Fillippo 82
- Spandarad Kamsarakan 192
- Spendowski (Seferowicz) Bogdan (Astwadadur) 415
- Spinoli Nikola 39
- Sponde Henri de 87, 115
- Srapyan Nune 55
- Stanisław I, król polski 36
- Starowolski Szymon 401
- Stefan, król polski 402, 406
- Stefan II, gospodar mołdawski 388
- Stefan Koriatowicz, rzekomy książę litewsko-ruski 388
- Stefanowicz Roszka, zob. Roszka
- Stefanowicz Ignacy 66
- Stefanowicz Samuel Cyryl 79
- Stefanowiczowa Rypsyma z Roszków Bogdanowiczów 64
- Stepan, kopista ormiański 69
- Stepane, książę ormiańsko-cylicyjski 321, 329, 331
- Stepanian, zob. Roszka Stefanowicz Stefan
- Stepannos, biskup ormiański we Lwowie 395, 399
- Stepannos I, katolikos albański 331
- Stepannos I Dwinecy, katolikos dwiński 266, 267
- Stepannos I Sjunecy, biskup sjunijski 264
- Stepannos II, arcybiskup sjunijski 330
- Stepannos II Rsztuni, katolikos achтамarski 284, 294
- Stepannos III, arcybiskup sjunijski 330
- Stepannos III Sewancy, katolikos argiński 292
- Stepannos IV Klajecy (Hromklajecy, Gromajecy), katolikos cylicyjski 353-357
- Stepannos V Salmastecy, katolikos eczmia-dzyński 395, 399, 400, 402
- Stepannos V Sjunecy (Orbelian), arcybiskup sjunijski, uczony 107-108, 223, 243, 260, 263, 264, 325, 330, 391
- Stepannos Aryndżecy, katolikos eczmia-dzyński 401-402, 404
- Stepannos Asoghik (Taronecy) 298, 304
- Stepannos Dżughajecy, biskup Nowej Dżulfy 449, 450
- Stepannos Kamenecy, zob. Roszka Stefan
- Stepannos Ulnecy, święty 182
- Stopka Krzysztof 11, 34
- Storgiusz, dostojnik rzymski 123
- Stupnicki Hipolit 10
- Suárez de Toledo Vázquez de Utiel y González de la Torre Francisco 62
- Sukias, święty 126, 133
- Sukman II Szach-Armen, emir seldżucki 323
- Sultan Husajn, szach perski 447, 449, 457
- Sultanszach, zob. Bartolomeo Abgaro
- Suren, postać mityczna 121
- Suren (Czihor-Wisznasp Suren), marzpan Parsarmenii 231
- Suren-Pahlawi, klan 121, 154
- Surhan, neofita (por. Dawid, święty) 247
- Surmak (Sormak, Sromak), patriarcha ormiański 211, 215
- Sykstus V, papież 139, 407
- Sylkuni, ród ormiański 166

INDEKS OSÓB

Sylwester I, papież, święty 166, 245
 Symbatios (Smbat), syn cesarza Bazylego I 276
 Symeon, asceta ormiański, święty 301
 Symeon, święty 252
 Symeon I Jerewancy, katolikos eczmiadynski 109
 Symeon IV Chotoraszency, katolikos Albanii Kaukaskiej 22, 444, 447
 Symeon Lehacy, podróżnik 402
 Symeon Metafrastes, historyk, święty 106, 162, 163
 Szachkertcy, zob. Azaria I, katolikos
 Szafraz (Safraz), rodzina ormiańska w Persji 419
 Szah Chwaja Nazar, zob. Nazar, chodża
 Szahruch Mirza, syn Timura 384
 Szamuel, patriarcha ormiański 211, 212, 213, 215
 Szapuh, zob. Szapur
 Szapur I, władca Persji 153, 157
 Szapur II, władca Persji 166, 168, 169, 176, 178, 180, 182, 183, 185-187, 190, 191
 Szapur III, władca Persji 180, 192, 196
 Szapur IV, władca Persji i król Armenii 205, 206
 Szapur Mihran, marzpan Persarmenii 221
 Szehriman (Szehrimanianc, Sceriman), rodzi-
 na 28-33, 37, 42, 57, 110, 369, 451, 452, 456, 457, 470
 Szehriman Basilio (Barsegh) 30, 32, 33, 57, 457
 Szehriman Gaspar 31, 32, 457
 Szehriman Giacomo 32
 Szehriman Manuel (Emmanuel) 33, 57, 470
 Szehriman Murad 29-31, 33, 369
 Szehriman Nazar 33
 Szehriman Sahrada 29, 30, 33, 369
 Szehriman Stefano 33, 57
 Szemberg Teofil 424
 Szeptycki Bazyli Barlaam 40
 Szergir, król Laków 192
 Szirakacy, zob. Anania, uczony
 Szuszanik (Szuszan, Wartuhi), święta 217, 221

Ś

Święcki Tomasz 10

T

Tacyt (Marcus Claudius Tacitus), cesarz rzymski 156
 Tadeusz, apostoł, zob. Juda Tadeusz
 Tadeusz (Addaj, Adde) z Edessy 124, 125
 Tadewos I, katolikos eczmiadynski 396, 397
 Tadewos III (u Roszki: II), katolikos eczmia-
 dynski 405, 406
 Tahmasp II, szach perski 469, 470, 472
 Tahmasp Chan, zob. Nadir Szah
 Tamerlan, zob. Timur
 Taronecy, zob. Stepannos Asoghik
 Tasbasian Melkon 21, 56
 Tatewacy, zob. Grigor; Mowes III, katolikos
 Tatułowicz (Tatul-oghlu, Dadul-oghlu) Toros 418
 Täsfa Şeyon 105
 Temirchan, zob. Timur
 Temistokles (Themistokles, Irawaparr) 154
 Teodor I, papież 143, 245
 Teodor II, papież 143
 Teodor z Mopsuestii 208
 Teodoros, wardapet, bratanek katolikosa Ko-
 mitasa 243
 Teodoros I Rszuni, katolikos achtamarski 281-284
 Teodoros II Kilikey, katolikos cylicyjski 377-380
 Teodoros Rszuni, iszchan, marzpan i spara-
 pet Armenii 243, 244, 246
 Teodorowicz Józef 34
 Teodorowicz Michał, zob. Theodorovics Mi-
 hály
 Teodozjusz, cesarz bizantyjski 256
 Teodozjusz, wódz rzymski 184
 Teodozjusz I Wielki, cesarz rzymski 184, 188, 190-192, 194, 195, 202
 Teodozjusz II (Flavius Theodosius, u Roszki: Teodor), cesarz wschodniorzymski 202, 206, 207, 209, 210
 Teofanes Homologetes (Confessor), mnich bizantyjski, święty 263
 Teofano, cesarzowa rzymsko-niemiecka 297

INDEKS OSÓB

- Teofil, patriarcha antiocheński, święty 128
- Teorian (Theorianos, Triane), filozof bizantyjski 293, 324, 326, 327
- Ter-Minasjan (Ter-Minasjan) Erwand (Jervand) 252
- Terencjusz, stratelata 187, 191, 192, 194
- Tertulian (Quintus Septimius Florens Tertullianus), pisarz wczesnochrześcijański 108, 124
- Teustetid (Astwacatur), święty 240
- Theiner Augustinus 115
- Theodorovics (Todorowicz, Torosjanc) Mihály (Michał, Minas) 49, 50, 57
- Thyraeus Peter 110
- Thyrsos, świadek męczeństwa w Sebastii 209
- Tigran, rzekomy król Armenii 146-149
- Tigran (Dikran) Erwandyt, król 146
- Tigranes I, król Armenii 117, 146
- Tigranes II Wielki, król Armenii 117, 122, 132, 146, 290
- Tigranes III, król Armenii 132
- Timur (Tamerlan, Demir-chan, Tamir-chan, Damir-chan, Tīmūr-e Lang), wódz mongolski 379, 384, 468
- Timurydzi, dynastia 384, 468
- Tiran, rzekomy król Armenii 138, 144-146
- Tiran, król Armenii 178-182, 184, 185
- Tiratur, arcybiskup Artazu 243
- Tirariczcy, zob. Kristapor I, patriarcha
- Tirinos (Tirynus, Tirin, Tierens, Tierin, Le Thiry, Tritemios) Jacobus (Jacques) 108-109, 110, 118, 318, 347
- Tirydates, brat króla Arsaka 184
- Tirydates I z Otmusu, katolikos dwiński 261-263
- Tirydates II, król Armenii 151
- Tirydates II z Dasnaworku, katolikos dwiński 261, 263
- Tirydates (Trdat) III, król Armenii 94, 105, 121, 155, 156, 157-176, 178, 198, 277, 290, 368
- Tiryt 184, 185
- Tisserant Eugène 11
- Tochatecy, zob.: Abgar, dpir; Ałtunowicz Jakub; Minas, patriarcha; Minas Zilifdar-oghlu
- Todorowiczówna Awramowiczówna Syrma, zob. Bosowiczowa Syrma
- Togarm (Torgom), postać biblijna 229
- Toman z Arsazaruniku, wardapet 243
- Tomas, eremita 216
- Tomas, konwertyta na islam 270
- Tomas, wardapet 386
- Tomasz, apostoł 124
- Tomasz à Kempis, pisarz chrześcijański 446
- Tomasz z Akwinu, święty 366, 369, 372
- Toros, awakerec cylicyjski 365
- Toros, syn króla Hetuma I 348
- Toros I, książę Armenii Cylicyjskiej 312, 313, 315, 319
- Toros II, książę Armenii Cylicyjskiej 321, 322, 329
- Toros III, król Armenii Cylicyjskiej 353, 354, 358
- Torosjanc Minas, zob. Theodorovics Mihály
- Torosjanc Nikoghajos, zob. Torosowicz Mikołaj
- Torosjanc Simeon, zob. Torosowicz Szymon
- Torosowianc Nikoghajos, zob. Torosowicz Mikołaj
- Torosowicz Jakub 440
- Torosowicz (Torosjanc, Torosowianc) Mikołaj (Nigol, Nikoghajos) 56, 103, 202, 336, 403, 412, 416-418, 420, 422, 424, 425, 429, 436, 440, 458
- Torosowicz (Torosjanc) Szymon (Simeon) 46, 49, 50
- Torosowicz Toros 418
- Torosowiczówna Katarzyna, zob. Kieremowiczowa Katarzyna
- Torselo, zob. Sanuto Marino
- Towma II, ormiański patriarcha konstantynopolański 426
- Towma Mecopecy 382, 387
- Trajan (Marek Ulpiusz Trajan), cesarz rzymski 139, 140
- Trdat, uczeń Ananii Szirakacego 254
- Trebonian Gallus (Gaius Vibius Trebonianus Gallus), cesarz rzymski 153
- Tritemios, zob. Tirinos
- Trombetti Stefano 40
- Tryjarski Edward 11

INDEKS OSÓB

Tumanian, kopista ormiański 69
 Tughril I (Tughril Beg, Abu Talib Muhammad Tughril ibn Mika'il), sułtan seldżucki 305, 315
 Tyberiusz (Tiberius Claudius Nero, Tiberius Julius Caesar Augustus), cesarz rzymski 120-122, 124, 125, 132
 Tyberiusz (Flavius Tiberius Constantinus Augustus), cesarz bizantyjski 235
 Tyranos (Tyrannion), patriarcha antiocheński 160
 Tytus Flawiusz, cesarz rzymski 132, 138

U

Uchkecy, zob. Sahak III, patriarcha
 Ugolini Stefano 440
 Ułaszek Stanisław 93
 Ulnecy, zob.: Karapet II, katolikos; Stepanos, święty
 Umajjadzi, dynastia perska 250
 Umar ibn Abd al-Aziz (Omar II), kalif 260
 Urban III, papież 332
 Urban VI, papież 378
 Urban VIII, papież 104, 105, 416, 419, 420, 422, 424-428, 448
 Urmanci Grzegorz 47
 Urmanci Rypsyma Stefanowa 53
 Urmanci Stefanowicz Jan Krzysztof, zob. Benedykt od Świętego Krzysztofa
 Urmanci Wartanowicz Stefan 53
 Uruk-chatun, żona ilchana Arguna 360
 Uzun-Hasan, sułtan Ak Kojunlu 392, 393

V

Verzár, zob. Wirzyreski
 Verzereskul, zob. Wirzyreski
 Vidarte Michael, zob. Michał od Zwiastowania Najświętszej Marii Panny
 Villotte Jacobus (Jacques) 110
 Voragine Jakub de 142
 Virzirescus, zob. Wirzyreski
 Vrzereskul, zob. Wirzyreski

W

Wachtang I Gorgasali, król Iberii 221
 Wachtang (Wartan) VI, król Kartlii 467

Wagharsz (Wologazes) I, król Armenii 149-151
 Wagharsz (Wologazes) II, król Armenii 151
 Wagharszak (Wardachs, Balasz), władca Persji 222
 Wagharszak III, król Armenii 191, 195
 Wagharszapatcy, zob.: Arakel, katolikos; Dawid IV, katolikos; Grigor XII, katolikos, Zakria III, katolikos
 Wahan, arcybiskup Darujnu 243
 Wahan I Sjunecy, katolikos argiński 288, 292-294, 298
 Wahan Amatuni 178
 Wahan Mamikonian, stronnik Mehrużana Arćruniego 185, 191
 Wahan Mamikonian, marzban Persarmenii 221, 222, 224
 Wahan z Goghtnu, święty 260
 Wahram, marzpan Persarmenii 226
 Wahram, zob. też Bahram
 Wahram Pahlawuni, sparapet Armenii 304
 Wajocdzorcy, zob. Howsep I, patriarcha
 Walens, cesarz rzymski 182, 187, 188, 194
 Walentynian I, cesarz rzymski 182, 184, 187
 Walerian I (Publius Licinius Valerianus), cesarz rzymski 154, 155
 Walterdorff Wilterich von 448
 Wanandecy, zob.: Ghewond; Grigorian Gabriile; Grigorian Ghukas; Nuridżanian Towmas
 Warakecy (Waragcy), zob. Grigor, ormiański arcybiskup lwowski
 Warazdat Arsakuni, król Armenii 191, 194, 195
 Warsken (Wazgen) Mihranida, książę perski 217
 Wart Mamikonian, marzpan Persarmenii 224
 Wartan Arewelcy 98, 102, 340, 341, 422
 Wartan I Mamikonian, stratelata, sparapet, święty 200, 206, 207, 212, 213, 215-217, 219
 Wartan III Mamikonian, marzpan Persarmenii 231, 235
 Wartanenc, zob. Wartanowicz
 Wartanian, zob. Wartanowicz

INDEKS OSÓB

- Wartanowicz (Wartan-oghlu) Agopsza (Hagobsza, Jagobsza, Hagop) 423
- Wartanowicz (Agopsicz) Donig 423
- Wartanowicz (Lehacy, Leopolscey) Stefan 14, 31, 423, 427, 442
- Wartanowicz (Agopsicz) Toros 423
- Wartanowicz (Agopsicz) Wartan 423
- Wartanowiczowie 423, 427
- Warteres, Ormianin z Kamieńca Podolskiego 461
- Warteresowicz (Warteresiewicz, Warteresjan) Jakub (Agop) 42, 43, 46, 65, 66
- Wartuchi, zob. Szuszanik, święta
- Wasak VI, król Sjuniku 295
- Wasak Mamikonian, brat Wahana 185
- Wasak Mamikonian, brat Wartana III 222, 231
- Wasak (Basakes) Mamikonian, ojciec Wasaka i Wartana III 231
- Wasak Pahlawuni, książę, męczennik, święty 167, 305, 309
- Wasil Dgha (Bazyli Młodzieniec), pan Rabanu i Kajsunu 315
- Waśko, Ormianin z Kamieńca Podolskiego 462
- Wespazjan (Titus Flavius Vespasianus), cesarz rzymski 132, 138
- Wettynowie, dynastia sasko-polska 462
- Wirzyrescius, zob. Wirzyreski
- Wirzyreski (Virzirescus, Verzereskul, Verzár, Vrzereskul, Wirzyrescius) Oxend (Oxendios, Oksent, Oksentos) 14, 17, 18, 43, 57, 83, 442, 444, 465
- Wittelsbach Konrad 222, 334
- Włas, biskup Sebastii 166
- Włas, biskup Szamachy 22, 448
- Władysław IV Zygmunt, król polski 422, 424
- Wologazes I, zob. Wagharsz I
- Wołowcowa, mieszczka kamieniecka 14
- Wonones, król Armenii 120
- Worbilian, zob. Orbelian
- Worduni, ród ormiański 175
- Worotnecy, zob. Howhannes
- Woskan (Woski), święty 126
- Woskan Jerewancy, drukarz 95, 428, 434, 437
- Woskian Hamazasp 11, 17, 18, 31, 73, 84, 89-91, 93, 94, 100, 109, 119, 152, 159, 160, 214, 314, 339, 345, 390, 461
- Wram, władca Persji 207, 211-213
- Wramszapuch, król Armenii 199-205, 207
- Wrastancy, zob. Sargis IV, katolikos
- Wrtanes, patriarcha ormiański 156, 173-179
- Wrtanes z Bagariczu, wardapet 243
- Wysocki Szymon 428
- ### Y
- Yeremyan Karen 93
- Yeremyan Kristina 93
- Yeremyan Vigen 93
- ### Z
- Zabel (Izabela), księżna Antiochii, królowa Armenii Cylicyjskiej 313, 314, 343
- Zabel (Izabela), księżna Tyru 371
- Zachariasiewicz Franciszek Ksawery 10, 53, 79, 80, 89, 308, 408, 412
- Zachariasz, arcybiskup Klasztoru Świętego Tadeusza 142
- Zachariasz, papież, święty 261
- Zachariasz, zob. Zakaria
- Zachnowicz Grzegorz 45
- Zachnowicz Krzysztof Szymon 35, 38, 44, 46, 84
- Zakaria (Zachariasz), arcybiskup Klasztoru Świętego Tadeusza 142
- Zakaria, patriarcha ormiański 405
- Zakaria, wardapet 427
- Zakaria, wardapet, newirag katolikosa Melkisedeka 414
- Zakaria I Dzagecy, katolikos dwiński 212, 274, 275-278
- Zakaria II, katolikos achtamarski 380
- Zakaria III, katolikos achtamarski, antykatolikos eczmiażyński 391
- Zakaria III z Wagharszapatu, katolikos eczmiażyński 398
- Załuski Andrzej Stanisław 9, 69
- Załuski Józef Andrzej 9, 69
- Zamoscacy, zob. Ałtunowicz Jakub
- Zareh, ojciec Artaksesa I 135

INDEKS OSÓB

- Zarmanduch, regentka Armenii 195
Zarugiewicz Chaso (Hasso) Jan 66
Zarugowicz Daniel 15-16, 23, 32, 39, 41, 43, 83
Zarugowiczowa Marianna 39, 43, 44
Zarugowiczowie, rodzina 34, 39
Zarugowiczówna Anna, zob. Roszkowa Anna
Zarugowiczówna Gertruda, zob. Isajewiczowa Gertruda
Zawen Manazkertcy, patriarcha ormiański 194, 195
Zebrzydowska Katarzyna 460
Zenob Glak (Zenobius Glakus), biskup 110, 161, 162, 166, 167
Zenon, cesarz wschodniorzymski 221, 222, 232
Zilifdar-oghlu, zob. Minas, biskup
Zorger (Sorger) Gergely (György) 57
Zoty, biskup 150
Zygmunt I, król polski 97, 373
Zygmunt II August, król polski 394, 403
Zygmunt III, król polski 409, 411, 412, 418

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Indeks nie obejmuje opisów bibliograficznych.

A

- Abchazja 201
Abilena 122
Achpak 422
Achtamar (Akdamar) 246, 380, 391-393, 396, 404
Achurian 132-133
Adana 99, 200, 202, 208, 363-368, 372, 447, 474
Adiabena 127
Adrianopol 454, 465
Afryka 108, 197, 238
Aghbatan (Achtaban) 234
Aghdznik, zob. Arzanena
Aghiowit 144, 145
Aghwank, zob. Albania Kaukaska
Ağrı 225
Aintab 437
Ajrarat (Ararat) 119, 196, 339
Ajriwank 273
Akoghit 269
Akor 247
Aladia 464
Alba Iulia (Gyulafehérvár) 49, 57
Albania Kaukaska (Aghwank) 22, 134, 167, 175, 180, 198, 203, 217, 231, 232, 274, 278, 284, 299, 304, 341, 444, 447, 467, 468
Albanopolis (Emanstahat) 126
Aleksandria 173, 174, 209, 313, 378
Aleppo 22, 54, 322, 334, 347, 349, 405, 447
Aligorn, zob. Livorno
Alindża, zob. Jerndżak
Amaras (Amaren) 175
Amasja 166, 169
Amida, zob. Diyarbakir
Amman 358
Amni 266
Amsterdam 28, 32, 56, 95, 97, 218, 434, 437, 438, 451
Anatolia 323, 396
Anatolikon 256, 269
Ancyra, zob. Ankara
Andzewacik 204
Angeghakut (Angeghakot) 452
Anhusz 199
Ani 39, 131, 158, 175, 186, 287, 291, 292, 294-296, 299, 300, 304, 306, 308, 316, 317, 319, 323, 333, 339, 341, 460
Ankara (Ankyra, Ancyra) 207, 374, 429, 471
Ancona 28
Antiochia 117, 118, 128, 160, 174, 187, 208, 219, 232, 300, 314, 318, 331, 334, 338, 340, 342
Antiochia Mygdonia, zob. Nisibis
Antiochia Pizdyjska 300
Aparank 101, 294, 326
Arabia 126, 394
Arabis 200
Aragoc 283
Aragacotn 283
Aragonia 29, 61, 368, 369, 378

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Araks 119, 133, 134, 136, 290, 367, 393
Aramonik (Armawenik) 259
Arapar 129
Ararat (Masis) 140, 142, 144, 242, 339
Ararat, prowincja, zob. Ajrarat
Arberani 144, 145, 225
Arcach (Górski Karabach) 22, 134, 468, 470, 471
Arcke (Andzker) 211, 223
Ardzak 211
Ardżech (Erciş) 254
Aretus 182
Arghna 429, 431
Arkaszen 249
Arkunik 249
Armawenik, zob. Aramonik
Armawir 132, 133
Armenia (Królestwo Armenii, Ormiańska Kraina, Republika Armenii), passim
Armenia I (Prima) 223, 275
Armenia II 275
Armenia IV 173
Armenia Cylicyjska (Cylicja) 22, 27, 97, 100, 101, 108, 128, 156, 173, 176, 201, 202, 208, 220, 221, 253, 293, 312, 314, 319, 321, 322, 326, 327, 328, 329, 334, 339, 334, 348, 353, 356, 357, 360, 362, 363, 365, 366, 370-372, 374, 378, 385, 387, 394, 408, 411, 418, 430, 442
Armenia Minor (Mała) 201, 328
Armenia Wielka 21, 169, 282, 339, 387
Armeniakon (Armeniak) 256, 269, 275
Armenopolis (Armenopol, Gherla, Szamosújvár, Hajakaghak) 5, 49, 57, 464, 470
Arminija 273, 282
Arszakawan 186, 187
Arszarunik 188, 192, 243
Artagira 119
Artaszat (Artaxata, Artaxiasata) 119, 136, 144, 158, 159, 177, 178
Artaszat (Ghamarlu) 119
Artaz 21, 110, 126, 129, 142, 178, 202, 243, 375, 387
Arucz 247
Arzanene (Aghdznik) 122, 240
Asorestan, zob. Asyria
Astrachan 452, 467
Asyria (Asorestan) 132, 141, 355
Aszoc 405, 434
Asztarak 225, 226, 230
Asztiszat (Artiszat) 181
Atam 259
Ateny 180, 210, 217, 219, 227
Atropatena 134
Austria 54, 67, 320, 466, 470
Awagwank 103
Awan 229, 237, 240
Azat 177, 236
Azerbejdżan (Republika Azerbejdżanu) 134, 231, 290, 346, 409, 439, 448, 454, 467-469
Azerbejdżan (w Iranie) 282
Azerbejdżan Wschodni 134, 366
Azerbejdżan Zachodni 126, 134
Azja 201
Azja Mniejsza 132, 146, 148, 165, 189, 235
Azja Środkowa 222, 225, 379, 468
- B**
Bagaran 133, 136, 236, 237, 240
Bagaricz 243
Bagdad 28, 257, 279, 344, 346
Baghesz, zob. Bitlis
Bagnajr (Byznajr) 304
Bago, zob. Pegu
Bagrewand 188, 200
Bajberd (Bayburt, Bajpert) 130, 131
Baku 134, 448
Basjan 149
Basra 28
Batanea 122
Batumi 160
Bawaria 65, 147
Bawon (Byznojok) 264
Bazylea 100, 386
Bejlis 323
Belgrad 445
Benewent 131, 311
Beresteczko 52, 53
Berg 452

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Besarabia 65
 Betlejem 24, 116, 453
 Beyoğlu, zob. Spiga
 Bërda, zob. Partew
 Bisignano 425
 Bitlis (Baghesz) 385, 396, 404, 472, 473, 475
 Bitynia 212, 275
 Bizancjum (Cesarstwo Bizantyjskie, Cesarstwo wschodniorzymskie) 99, 100, 132, 170, 192, 193, 204, 206, 228, 230, 235, 238, 241, 243, 247, 251, 275, 293, 298, 306, 321, 324, 389
 Bjurakan (Burtakan) 283
 Bliski Wschód, zob. Lewant
 Boczian, zob. Botoszany
 Bogdania, zob. Mołdawia
 Bordi 278
 Bota (Botian, Bowda) 357
 Botoszany (Boczian, Bocian) 474
 Brandenburgia 459
 Brescia 342
 Brzeżany 471
 Buda 17, 449
 Bugdanak, zob. Mołdawia
 Bugnan 119
 Buhdan, zob. Mołdawia
 Bułgaria 14, 16, 63, 324
 Burtakan, zob. Bjurakan
 Bydźni (Byryndzi) 304
 Byrtyknoc 249
 Byznojk, zob. Bawon
 Bznunik 211
 Bzommar 76, 77
- C**
- Cámandos (Camandawa) 309
 Cedron 223
 Celesyria 115
 Cerigo (Kithira) 439
 Cesarstwo Bizantyjskie, zob. Bizancjum
 Cesarstwo Rzymskie, zob. Rzym II
 Cezarea Kapadocka (Cesarea Mazaca, Mazaka, Kayseri) 98, 101, 117, 121, 128, 138, 139, 155, 158, 161, 162, 165, 169, 170, 180, 183, 193, 194, 298, 353, 361-366, 421, 444
- Chalcedon 212, 231, 237
 Charberd 452
 Charran 126, 249
 Chatajk 272
 Chlat 384
 Chocim 67, 473
 Chor Wirap 158, 161, 244, 247
 Chorasasat 101
 Chorasán 391
 Choszab 472
 Chram 255, 260, 290
 Chrysopetro (Złoty Kamień) 275
 Chuzestan 469
 Civitavecchia 28
 Cizico 440
 Colonia in Armenia (Koloneia, Nicopolis in Armenia) 223
 Compostela (Jezr Astwacacin) 270, 313
 Corcor (Kecuk) 110
 Corycos, zob. Korikos
 Cowk 316
 Cylicja, zob. Armenia Cylicyjska
 Cypr 73, 199, 343, 344, 378
 Czechy 147, 452, 470
 Czeremosz 38
 Czerna 420
 Czerwony Klasztor, zob. Karmirwank
 Czirig (Cizigen) 439
- D**
- Dagestan 192, 262, 412, 472
 Damaszek 122, 227, 249, 252, 257-259, 347, 358
 Damur Kapa, zob. Derbent
 Dara 294
 Darujn 243
 Darum 294
 Dasn 97, 331
 Dasnawork 261, 263
 Derbent (Damur Kapa, Demir Kapi, Wrota Alańskie, Wrota Kaspijskie) 232, 262, 412
 Didgori 317
 Diwrik 427
 Diyarbakir (Amida) 27, 394, 410, 411, 426, 451, 454

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Dobrudża 63
Dolina Araracka 132
Dumbrăveni, zob. Elisabetopolis
Dunaj 14, 63, 147, 184
Dwin 177, 212, 216, 217, 220, 222, 223, 225, 226, 228-231, 235-237, 243-245, 247, 248, 252, 266, 282, 283, 292, 294, 298, 323
Dyprawank 246
Dzag 275
Dziraw 192
Dzoropor 249
Dżahuk 100, 347, 368, 374, 381, 475
Dżulfa (Stara Dżulfa, Dżugha) 290, 393, 405, 409-411
Dżulfa, zob. Nowa Dżulfa
Dżurdzów (Gyergyószentmiklós, Ghergheni) 16-18, 45, 46, 48-50, 57, 442, 444, 445
- E**
Eczmiadzyn 14, 31, 55, 95, 100, 107, 162, 163, 183, 216, 221, 230, 240, 245, 326, 385-388, 390, 391, 393-396, 401, 402, 409, 411, 413, 416, 418, 419, 422, 424, 425, 427, 430, 431, 434, 436-438, 440-442, 445, 449, 467, 471, 473, 474
Edessa (Şanlıurfa, Şanlı-urfa, Urfa, Urha) 99, 100, 116, 117, 120, 121, 123-127, 132, 139, 140, 189, 239, 286, 315, 316, 402, 409, 426
Edessa (w Macedonii) 120
Efez 227, 459
Egeia (Egeidia, Aegae, Lyeys, Laiazzo, Ajas, Yumurtalik) 474
Eghigik 224
Egipt 117, 127, 140, 322, 334, 344, 348, 349, 354-356, 370, 382, 387, 393
Ekegheac 200
Eleşkirt, zob. Wagharszakert
Elisabetopolis (Erzsébetváros, Elisabethopolis, Dumbrăveni) 74, 85
Elizabetfalwa, zob. Elisabetopolis
Emanstahat, zob. Albanopolis
Epifania 438
Erazgawors, zob. Szirakawan
- Erciş, zob. Ardżech
Eryngan 422
Erywań 30, 31, 70, 102, 158, 163, 170, 177, 240, 281, 367, 410, 423, 424, 426, 427, 434, 449, 467
Erzincan, zob. Jerzynga
Erzurum (Karin, Teodozjopolis) 20, 46, 47, 207, 241, 243, 244, 267, 268, 302, 454
Eski Krym, zob. Surchat
Etiopia 126, 417
Eudoksia, zob. Tokat
Eufrat 181, 203, 328
Europa 12, 31, 46, 82, 86, 97, 386, 417
- ⊖
Θlinca, zob. Jerndżak
- F**
Farabad 467
Fenicja 123, 239
Ferara 386
Filibe (Filipopolis, Płowdiw) 16, 177, 324, 332
Filipopol, zob. Filibe
Flandria 300
Florencja 108, 386, 425
Francja 124, 301, 343, 358, 378, 380, 434, 453, 456, 459
Frygia 150, 155
- G**
Gabeghiank 227
Gagagh, zob. Kakagh
Galata 427, 433
Galia 148, 251, 301, 378
Galicja 270
Galilea 115, 122
Galitak, zob. Salef
Gandawa 300
Gandzasar 462, 471
Gandża 447
Gangra 186
Garni 170, 267, 278, 340, 408
Gaulanityda 122
Gdańsk 13, 23, 58

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Gelarkunik, zob. Sjunik Zachodni
 Genua 286
 Ghamarlu, zob. Artaszat
 Ghanghazan 356
 Ghazal 376
 Gheorgheni, zob. Dżurdżów
 Gherla, zob. Armenopolis
 Gilan 452, 467, 471
 Gisane 162
 Gładzor 367
 Glak (Glakwank, Surp Garabed) 110, 111
 Gliwice 58
 Gna, zob. Nig
 Gochtn 243, 260, 451
 Golgota 173
 Gorgan, zob. Hyrkania
 Goszawank 101
 Góra Oliwna 173
 Górski Karabach, zob. Arcach
 Göksu, zob. Kukus
 Groty Mane 171, 176
 Gruzja (Królestwo Gruzji, por. Iberia, Kartlia, Gugark) 136, 160, 278, 291, 298, 317, 323, 338, 413, 416, 425, 448, 467, 469, 472
 Gugark (Kartlia Dolna) 217
 Gyergyószentmiklós, zob. Dżurdżów
 Gyrz (Kyryz) 438

H

Hacekac 198
 Halicz 142, 383
 Hamadan (Ekbatana) 465-470
 Hark 194, 224, 257
 Harput (Harberd) 316
 Hasztiank 126, 145
 Her 130
 Herat 391
 Heswanc 128
 Hierapol 147
 Himeria 463
 Hiszpania 174, 270, 301, 378, 453
 Hocoghmanc 289
 Hoghoc 215
 Horodenka 67, 68, 473

Gospodarstwo Mołdawskie, zob. Mołdawia
 Gospodarstwo Wołoskie, zob. Wołoszczyzna
 Hrazdan 269
 Hromkla (Kla) 254, 293, 316, 355, 356
 Huchat 376
 Hyrkania (Gorgan, Wyrkan Hyrcania) 238

I

Iberia 136, 160, 170, 187, 221, 225, 234, 274, 278, 279, 285, 295, 302, 317, 338, 339, 341, 379, 396, 434, 442, 448
 Idumea 116
 Iłow, zob. Lwów
 Imperium Osmańskie, zob. Turcja
 Indie 154, 385
 Iran (por. Persja) 110, 126, 134, 157, 366, 379, 387, 391, 441, 468
 Irium (Iria Flavia) 270
 Irlandia 464
 Isfahan 290, 305, 391, 409-411, 413, 421, 423, 424, 467, 468
 Islandia 195
 Istachr 152
 Italia, zob. Włochy
 Iwano-Frankińsk, zob. Stanisławów
 Izmir (Smyrna) 21, 58, 100, 148, 373, 440, 454, 456, 457, 475

J

Jarosław 458, 459
 Jazłowiec 38, 415, 417, 418, 421, 444, 458, 460
 Jeghiowit 254
 Jeghipatrusz (Jeghapatrusz) 265
 Jeghward 247, 281
 Jekeghjac 145, 173
 Jerndżak (Alindża, Əlinə) 367, 439
 Jerozolima 24, 100, 123, 124, 127, 129, 149, 173, 223, 225, 242, 254, 258, 300, 315, 318, 334, 339, 340, 346, 348, 378, 382, 404, 408, 411, 418, 422, 427, 429, 437, 440, 451, 453, 456
 Jerwandaszat (Jerwandakert) 133, 135
 Jerzynga (Arsinga, Erzincan) 27, 455, 456
 Jordan 124

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Judea 115, 116, 122

Jülich 452

K

Kadyks 28

Kaffa 376, 386, 408, 411, 412, 417, 454, 460

Kajsun 316

Kakagh (Gagagh) 269

Kalabria 261, 425

Kalkuta 28

Kamieniec Podolski 13-15, 19, 23-25, 27, 34, 36, 38-44, 51, 52, 57, 58, 60, 63, 67-69, 73, 83, 84, 88, 101-104, 336, 373, 381, 388, 389, 391, 394-396, 400, 402, 403, 405-409, 411-414, 417, 418, 420, 430, 431, 433, 435, 436, 444, 445, 458, 460, 461, 469

Kampania 131

Kancz 362

Kapadocja 186, 189, 223, 226, 235, 239, 291, 393

Kapan (Ghapan) 362, 470

Kapua 446

Kara Kilisa (Czarny Kościół) 441

Kara Kojunlu 391-392

Kara-olah, zob. Wołoszczyzna

Karabach, zob. Arcach

Karin, zob. Erzurum

Karmirwank (Czerwony Klasztor) 100, 374

Karpaty 65

Kars 287, 306, 308, 451

Kartagina 54, 98, 108, 197

Kartlia 136, 160, 217, 413, 448, 467

Kartlia Dolna, zob. Gugark

Kasach 149

Kastylia 378

Kaukaz 132, 160, 178, 187, 192, 262, 278, 279, 387, 472, 473

Kawakert 269

Kayseri, zob. Cezarea Kapadocka

Kecuk, zob. Corcor

Kermes 145

Kijów 13, 104, 307, 335, 403, 460

Killala 464

Kirikian, zob. Lori

Kithira, zob. Cerigo

Kla, zob. Hromkla

Klardżetia 160

Klasztor Dziewicy Maryi pod Konstantynopolem 165

Klasztor Świętego Garabeda, zob. Glak

Klasztor Świętego Jakuba w Jerozolimie 17

Klasztor Świętego Jana Chrzciciela (Surp Garabed), zob. Glak

Klasztor Świętego Jana Chrzciciela (Surb Garabed) w Muszu 18, 162, 163, 404, 444

Klasztor Świętego Jura pod Lwowem 41

Klasztor Świętego Krzyża 56, 101

Klasztor Świętego Piotra w Nortumbrii 116

Klasztor Świętego Tadeusza w Artazie 21, 61, 126, 142, 441, 450, 454

Klasztor Świętego Znak w Sebastii 402

Klasztor Świętej Anny pod Lwowem 352

Klasztor Trzech Młodzieńców (Jeric Man-kanc) w Arcachu 22

Kog 314

Kogowit 192, 237

Kolchida 160

Kokison (Kukuz) 182

Koloneia in Armenia, zob. Colonia in Armenia

Koloneia (w Kapadocji) 223

Kolonia 86, 87, 115

Komana 150, 201

Konkonat 314

Konstantynopol, passim

Kopenhaga 30

Korynt 187

Kotajk 170, 224, 237, 259, 272, 275, 281

Koyulhisar 223

Krasiczyn 472

Kreta 55

Krna 367-369

Królestwo Armenii, zob. Armenia

Królestwo Armenii Cylicyjskiej, zob. Cylicja

Królestwo Gruzji, zob. Gruzja

Królestwo Jerozolimskie, zob. Jerozolima

Królestwo Polskie, zob. Polska

Królestwo Węgierskie, zob. Węgry

Krym 41, 52, 67, 69, 308, 374, 375, 411, 460

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Kuasza 184
 Kukus (Göksu) 200
 Kumane 150
 Kura 134
 Kurapalat 267
 Kurdystan 469
 Kuryz, zob. Gyrz
 Kutya 47, 67, 83, 85, 472

L

Lacedemon 292
 Lakia (por. Dagestan) 192
 Laura św. Saby (Mar Saba) 223, 258
 Lechistan, zob. Polska
 Lewant (Bliski Wschód) 100, 103, 107, 110, 134, 170, 279, 318, 344-346, 366, 417-419, 421, 463
 Liban 76, 338
 Licja 119
 Lipara 131
 Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie) 336, 460
 Livorno (Aligorn) 27, 28, 434, 450, 453
 Lori (Taszir-Dzoraget, Kirikian) 291, 309
 Lublin 32, 420
 Lugdunum, zob. Lyon
 Lwów (Leopolis, Iłow) 14, 17-20, 23, 34, 36, 39-41, 45, 47, 51, 53, 57, 62, 66, 67, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 85, 88, 95, 100, 104, 105, 107, 108, 110, 142, 202, 264, 307, 308, 325, 336, 341, 352, 362, 373-376, 378, 379, 381, 383, 384, 388, 391, 393, 394-396, 399-406, 408, 411, 412, 416-418, 420-425, 429-432, 435-438, 440, 443-445, 447, 448, 456, 458-461, 463, 465, 469, 471, 473-475
 Lyon (Lugdunum) 61, 86, 148, 428, 446

Ł

Łuck 336, 461
 Łuków 459
 Łysiec 44, 49, 67

M

Macuka 299
 Madras 28

Makanacik 267
 Makenoc (Maken, Makenis, Makenojc) 261, 274, 281
 Maku (Szawarszan, por. Artaz) 21, 110, 178, 387, 441
 Malatya, zob. Melitena
 Mamestia 357
 Manazkert (Manzikert) 252, 257
 Maragha 366-368
 Marasz 128
 Mardin 21, 117, 169, 465
 Mari 348
 Mariampol 463
 Marqab (Margat) 353
 Marsylia 434
 Masis, zob. Ararat
 Masjacotn 457
 Maskut 175
 Mazaka, zob. Cezarea Kapadocka
 Mazaz 249, 269
 Mecamor 136, 177
 Mechelen 96
 Medina 260
 Mediolan 182
 Mekka 394
 Melitena (Melitene, Malatya) 148, 154, 200, 328
 Mezopotamia 118, 123, 124, 129, 132, 143, 187, 196, 227, 228, 253, 305, 442
 Międzybórz 67
 Modena (Mutina) 115
 Mokka 285, 447
 Moesia Prima 184
 Moguncja 222, 334, 386
 Mołdawia (Hospodarstwo Mołdawskie, Boga-dania, Buhdan) 14, 23, 37, 38, 42, 65, 67, 137, 381, 388, 389, 408, 411, 412, 417, 436, 443, 459, 474
 Mongolia 348
 Morea 292
 Morze Czarne 169, 201
 Morze Egejskie 373
 Morze Kaspjskie 175, 262, 412
 Morze Śródziemne 29, 312, 474
 Moskwa 28, 36, 37, 68, 80, 102, 467

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Mosul 315
Multany (Muntenia, Mintania), zob. Wołosz-
czyzna
Musz 18, 103, 162, 163, 323, 444, 472
Mutina, zob. Modena

N

Nachiczewan 140, 255, 260, 273, 366, 368,
372, 409, 424, 469
Nachiczewańska Republika Autonomiczna
290, 409, 439, 451
Nagnajr 304
Nardò 221
Narek 101, 292-294, 297, 298, 417
Nasibina, zob. Nisibis
Navarino 17
Nazjanz 182, 189
Neapol 221, 444
Neghir 372, 375
Nergin 210
Nicea, zob. Nikea
Nicompolis, zob. Colonia in Armenia
Niemcy 117, 332, 459
Niepołomice 142
Nig (Gna) 265
Nikea (Nicea) 169, 174, 275
Nikomedia 159
Nikozja 378
Nisibis (Nasibina, Antiochia Mygdonia, Nu-
saybin) 117, 120, 129, 169, 172, 176,
186, 189, 290, 297, 340
Nor-Getik (por. Goszawank) 101
Nortumbria 116
Norwegia 195
Nowa Dżulfā 28, 33, 110, 290, 414, 419, 421,
424, 431-440, 449, 457, 463, 467, 468,
470
Nusaybin, zob. Nisibis
Nypat 192
Nyssa 62, 189, 195, 264

O

Ocean Indyjski 29
Okopy Świętej Trójcy 57
Ormianie 58, 461

Ormiańska Kraina (Ormiański Kraj), zob. Ar-
menia
Orontes 118
Osroene 116, 117, 120, 124
Ostia 172, 318
Oszakan 178, 215, 268
Oświęcim 65
Otmus 222, 261
Outrus 150

P

Padwa 105
Paflagonia 266, 275
Pajtakaran 175
Palatynat 452
Palestyna 123, 140, 146, 171, 224, 301, 333,
338
Paneas 122
Paraznakert 241
Parażnakert 241
Partew (Bərdə) 231
Partia 121, 144, 366
Paryż 28, 71, 81, 95, 100, 101, 108, 115, 124,
138, 286, 380, 446
Pega, zob. Spiga
Pegu (Bago) 28
Peloponez 292, 439
Pera, zob. Spiga
Perea 122
Persja 25, 26, 28, 33, 58, 100, 118, 140, 143,
193, 121-124, 129, 131, 133, 136, 143,
144, 156, 158, 166, 168, 176, 181, 182,
184-186, 191, 192, 196, 199, 200, 204-
206, 213, 217, 221, 222, 226, 228, 231,
236, 238, 248, 290, 346, 358, 359, 379,
390, 409, 412, 416, 419, 424, 442, 452,
457, 466-470, 473
Petersburg 17, 19, 41, 80, 103
Petra 122
Pitiunt (Pitiunk, Picunda) 201
Płowdiw, zob. Filibe
Podole (województwo podolskie) 16, 23, 24,
34, 68, 77
Pokucie 34, 67, 68, 74, 75
Polemonium 275

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Polska (Królestwo Polskie, Lechastan, Lechi-
stan) 9, 12-14, 16, 18, 20, 23-25, 34, 37,
41, 47, 54, 57, 67, 69, 71, 72, 76, 78, 80,
82, 85, 88, 91, 92, 97, 98, 101, 103, 142,
303, 335, 357, 376, 378, 405, 406, 415,
421, 422, 428, 440, 444, 445, 456, 459,
471, 473

Pomorze 65

Pont 98, 156, 182, 275

Pontica 275

Pontus Polemoniacus 169, 275

Portugalia 434

Poznań 420

Półwysep Saletyński 221

Ptolemaida 334, 351, 353

Puławy 80

Pustynia Judzka 223

R

Raban 315

Ratyzbona (Regensburg) 347

Republika Armenii, zob. Armenia

Rhodope, zob. Trajanopolis

Rodosto (Tekirdağ, Tekirdagh) 55, 230, 472

Royaumont 97

Rum 321, 322

Rumelia 306, 412

Rumunia 5, 16

Ruszczyk (Ruse) 14

Ruś (Ruś Halicko-Włodzimierska, woje-
wództwo ruskie) 23, 142, 277, 307, 331,
388, 461

Rzym I (także Cesarstwo Rzymskie) 82, 115-
120, 123, 131, 138, 139, 145, 147, 153,
156, 165-167, 169, 174, 177, 182, 184,
194, 210, 212, 218, 235, 253, 283, 290,
293, 306, 368, 450

Rzym II (także Stolica Apostolska, papie-
stwo) 17, 18, 20-22, 24, 25-27, 28, 33,
34, 39-41, 50, 53-55, 57, 61, 62, 69, 70,
74, 76, 84, 87, 88, 96, 105, 107, 109, 115,
173, 209, 277, 286, 297, 301, 318, 320,
323, 335, 342, 372-374, 378, 386, 395,
400-402, 404, 405, 417, 420-422, 426,
428, 434-442, 444-448, 450-454, 458-
460, 463, 465, 466, 469, 474, 475

S

Saksonia 456

Salamina 73, 129, 199

Salef (Galitak, Göksu, Kalykadnos, Calycad-
nus) 332

Samaria 115

Samarra 273

Samatya 457

Samosata 152, 203

Samotraka (Samotraki) 263

Sanahin 299, 306

Sardika 177

Sebastia (Sebasta, Sivas) 46, 49, 159, 162,
165, 166, 186, 189, 201, 209, 223, 291,
300, 302, 304, 306, 328, 382, 402, 405,
426, 430, 454, 456

Sewan 178, 274

Sewanawank 281

Siedmiogród (Transylwania) 13, 14, 16, 18,
21, 22, 37, 48-50, 54, 60, 72, 74, 76, 77,
85, 464

Silistria (Siliistra) 63, 99

Sim 263

Singar 294

Sis 29, 103, 107, 108, 110, 221, 226, 253,
326, 333, 339, 353, 354, 356-370, 374,
375, 377, 378, 380, 383, 385, 387, 405,
407, 430, 433, 434, 440, 444, 447, 453,
453

Sisian 452

Sissakan 108, 264

Sivas, zob. Sebastia

Sjun-dzeghwan 227

Sjunik 107, 175, 216, 223, 225, 243, 264,
274, 292, 295, 325, 330, 409, 452, 470

Sjunik Mały 175

Sjunik Zachodni (Gelarkunik) 273

Sjunik Wschodni (Wajoc-Dzor) 215, 289, 347

Smbadapert 130

Smyrna, zob. Izmir

Sophene 173

Soroki 57

Sozopol 16

Sparta 295

Spiga (Pega, Pera, Beyoğlu) 439, 440

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

- Sambuł, zob. Konstantynopol
 Stanisławów 9, 14, 17, 19, 23, 29, 34-40, 42-54, 58, 60, 63-71, 73-78, 81-83, 97, 297, 369, 442, 443, 463, 472
 Stara Warszawa, zob. Warszawa
 Stary Krym, zob. Surchat
 Stolica Apostolska, zob. Rzym II
 Suczawa 18, 77, 79, 379, 388, 389, 408, 423, 444
 Sukawet 133
 Surchat (Eski Krym, Stary Krym) 41, 69, 308, 371, 374, 375
 Sydon 405
 Synopa Pontyjska 132
 Syria (Asorestan) 116-118, 123-125, 127, 143, 146, 150, 153, 168, 190, 260, 294, 334, 338, 247, 353, 355, 358, 375, 378, 382, 396, 438
 Szah-Armens (Shah-i Arman) 323
 Szamacha (Kamachia) 447, 448
 Szamosújvár, zob. Gherla
 Szawarszan, zob. Maku
 Szetlandy 195
 Szirak 192, 232, 254, 269, 273,
 Szirakawan (Szirakwan, Erazgawors) 274, 276, 279
 Szirwan 447, 462, 468
 Szusz (Suza) 470
 Szwabia 347
 Szwajcaria 444
 Szwecja 37, 42

Ś
 Śląsk 23, 65
 Śniatyn 35-38, 52, 57, 67, 83, 473
 Śródziemie 118, 146, 147, 183, 331

Ş
 Şanlıurfa, zob. Edessa

T
 Tajki 216
 Talan 445
 Taron 110, 162, 181, 198, 200, 210, 273, 274, 298
 Tars 208, 220, 222, 264, 327-329, 354, 362, 365, 370
 Taszir-Dzoraget, zob. Lori
 Taszirk 257
 Tatew 128, 379, 380, 419, 425
 Taurus 154, 173, 273
 Tbilisi, zob. Tyflis
 Tebryz 22, 27, 57, 61, 87, 95, 233, 304, 390, 391, 396, 410, 412, 414, 415, 426, 433, 441, 450, 453, 454, 467, 469
 Tekirdağ (Tekirdagh), zob. Rodosto
 Teodozjopol, zob. Erzurum
 Thule (Tulis) 195
 Tigada 347
 Tigranakert 185, 186
 Tiraricz 224, 254
 Tokat (Eudoksja) 16, 62, 110, 392, 402, 417, 438, 442, 443, 451, 454, 456
 Tordan 176, 179, 221
 Toskania 459
 Trachon 122
 Tracja 55, 230, 473
 Transylwania, zob. Siedmiogród
 Trajanopolis (Rhodope) 444, 459
 Trynitopol 51
 Trypolis 338, 354
 Tuczapy 38
 Tulguran 408
 Turcja (Imperium Osmańskie) 13, 14, 16, 38, 42, 50, 54, 55, 67, 68, 98, 117, 118, 120, 130, 154, 169, 186, 207, 208, 225, 230, 254, 287, 292, 323, 326, 392, 409, 410, 412, 415, 439, 430, 437, 440, 451, 466, 469, 472-474
 Turkiestan 350, 440
 Tyflis (Tbilisi) 317, 469
 Tygrys 410
 Tyśmienica 22, 38, 42, 47, 48, 50, 64, 67, 68, 74, 75, 84, 445, 469

U
 Ulnia, zob. Zejtun
 Utik 134
 Urartu 131, 141, 339
 Urfa (Urha), zob. Edessa
 Urmia 178, 441

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

Uszi 434, 437

Uściczko 38

V

Viterbo 321

W

Wagharszakert (Eleşkirt, Alaszkert) 384

Wagharszapat (Wartges) 149, 162, 163, 215,
240, 244, 398, 401, 405

Wagharszawan 149

Wajoc-dzor, zob. Sjunik Wschodni

Wan 178, 198, 204, 246, 273, 292, 323, 385,
402, 404, 419, 447, 472

Wanand 216, 222, 249, 257, 451

Wanandadzor 56

Warag (Warak) 249, 304, 402, 404

Warszawa (Stara Warszawa) 9, 19, 27, 36, 43,
53, 54, 58, 69, 74, 80, 81, 90, 93, 95, 96,
98, 105, 109, 297, 381, 403, 411, 412, 418

Wartges, zob. Wagharszapat

Waspurakan 249, 254, 274, 284, 291, 292,
294, 300, 304

Wenecja 21, 28, 29, 31, 37, 42, 46, 48, 53,
60, 62, 71, 76, 78, 86, 99, 102, 108, 115,
167, 369, 372, 374, 375, 386, 394, 428,
446, 464

Węgry (Węgry Północne, por. Siedmiogród)
64, 65, 77, 85

Wiedeń 17, 448

Wielka Armenia, zob. Armenia

Wielka Brytania 184, 195

Wielkie Księstwo Litewskie, zob. Litwa

Wielkopolska 23, 65

Wilno 19, 406, 420

Włochy (Italia) 20, 24, 28, 42, 119, 172, 174,
210, 221, 228, 301, 332, 402

Woghakan 166

Województwo podolskie, zob. Podole

Województwo ruskie, zob. Ruś

Wołoszczyzna (Hospodarstwo Wołoskie,
Kara-olah, Multany) 23, 42, 65, 67, 68,
381, 464

Worotan 379, 380

Wostan 267

Wotmuz 216, 249

Wowajk (Wykajk) 272

Wrocław 60, 77

Wrota Alańskie, zob. Derbent

Wrota Kaspijskie, zob. Derbent

Wschód, zob. Lewant

Würzburg 110

Wykajk, zob. Wowajk

Wyrkan Hyrcania, zob. Hyrkania

Z

Zakaukazie 379, 396, 468

Zamość 37, 39, 67, 411, 416, 417

Zatoka Perska 29

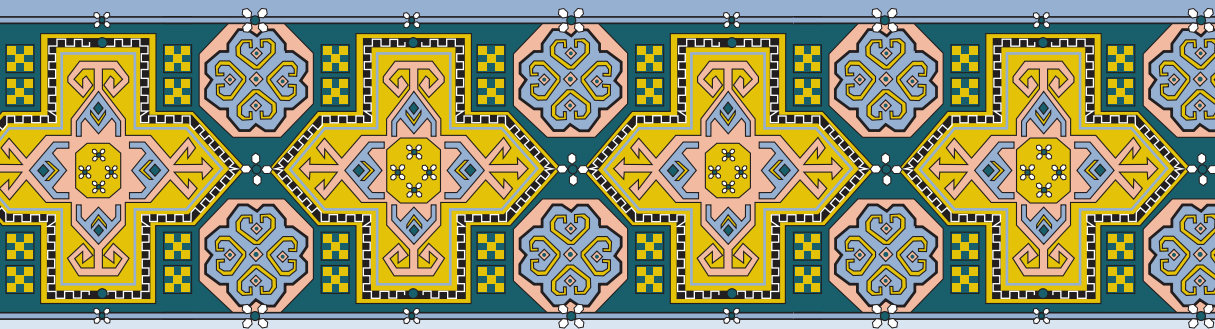
Zbuczyn 459

Zejtun (Ulnia) 405, 471

Ziemia Święta 338

Złoczów 23, 34

Zwartnoc 245

Pomniki
dziejowe
Ormian
polskich

5

FUNDACJA
KULTURY
I DZIEDZICTWA
ORMIAN POLSKICH

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

ISBN 978-83-953439-5-7

9 788395 343957

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

